ŞTEFAN S. GOROVEI
MARIA MAGDALENA SZÉKELY

PRINCEPS OMNI LAUDE MAIOR
O ISTORIE A LUI ŞTEFAN CEL MARE

CENTRUL DE CERCETARE ŞI DOCUMENTARE
„ŞTEFAN CEL MARE”
AL SFINTEI MĂNĂSTIRI PUTNA

1

ŞTEFAN S. GOROVEI
MARIA MAGDALENA SZÉKELY

PRINCEPS OMNI LAUDE MAIOR
O ISTORIE A LUI ŞTEFAN CEL MARE

Carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului PIMEN,
Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor

SFÂNTA MĂNĂSTIRE PUTNA
2005

Coperta I	Spada lui Ştefan cel Mare (replică, Muzeul Mănăstirii Putna)
Coperta IV	Cădelniță, 12 aprilie 1470 (Muzeul Mănăstirii Putna)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ISBN

Editura
ISBN

Urmaşilor întru duh ai lui Ştefan voievod,
viețuitorilor din Sfânta Mănăstire Putna

CUVÂNT ÎNAINTE

După un timp, mai scurt sau mai îndelungat, de la trecerea pragului vieții pământești a oricărui om, viața și faptele sale sunt mai bine înțelese.

Viața şi faptele Dreptcredinciosului voievod Ştefan cel Mare şi Sfânt au fost înțelese la adevărata lor valoare îndată după moartea sa, cronicarul consemnând mărturia că poporul l-a numit şi cinstit ca „Sveti Ştefan". Această canonizare spontană şi populară, îndată după strămutarea sa la locaşurile de veci, s-a întemeiat, fără îndoială, pe tot ceea ce domnul a închinat neamului său şi credinței strămoşeşti, nelăsându-se biruit nici de duşmanii țării şi ai credinței creştine, nici de „învârtoşarea cu înşelăciunea păcatului" (Evr., 3, 13). Această îndoită biruință a slăvitului voievod poartă pecetea înțelepciunii sale şi, mai presus de ea, a ajutorului lui Dumnezeu, ajutor pe care el însuşi l-a mărturisit adesea, cu adâncă şi pilduitoare smerenie.

Lucrarea de față – unică prin larga ei cuprindere – are darul de a ne face să înțelegem mai bine însemnătatea domniei lui Ştefan cel Mare pentru neamul nostru şi pentru întreaga Creştinătate, la o vreme de mare cumpănă nu numai pentru Moldova, ci şi pentru întreaga Europă.

Rod al unei munci stăruitoare, consacrate cunoaşterii istoriei Moldovei, ***Princeps omni laude maior***. *O istorie a lui Ştefan cel Mare* este o lucrare întocmită nu numai cu rigoare ştiințifică, dar şi cu deosebită căldură a inimii, stăpânită de dragostea ridicată la rangul de cult față de slăvitul voievod. Cu toate acestea, nici tenta panegiristică, nici tonul encomiastic, care au caracterizat multe lucrări similare, nu se află în paginile acestei cărți. Cu justă măsură, se adună aici toate cunoştințele despre marele domn, fără să lipsească amănuntele pe care, deseori, istoricii le trec sub tăcere ori le rezervă studiilor socotite de „strictă specialitate", în loc să le dea cuvenita explicare. Pentru autori, domnul Moldovei nu este doar „un militar sanctificat" (cum i s-a spus curând după încheierea anului comemorativ). Ci Ştefan este ***sfântul strămoş***: un ***om*** care a respectat rânduielile vremii, ale societății şi ale neamului său, un ***stăpân*** care a avut puterea absolută şi a folosit-o fără să abuzeze de ea, judecător, învățător şi apărător al oamenilor săi, un ***principe*** care a ştiut să facă la fel de bine şi războiul, şi pacea, iubind şi podoaba Casei Domnului.

După ce în anul 2004 s-a scris atâta (şi s-au scris atâtea …) despre Ştefan voievod, avem şi această carte, o frumoasă pledoarie, scrisă cu dragoste şi cu smerenie, pentru adevăr, urmând cuvântul Sfântului Apostol Pavel: „împotriva adevărului n-avem nici o putere; avem pentru adevăr” (II Cor., 13, 8). De aceea credem şi nădăjduim că, peste ani, ea va rămâne o carte întru luminarea minţii oricărui cercetător şi iubitor al istoriei, oricărui om de cultură şi, nu în ultimul rând, oricărui român.

Cartea aceasta, închinată Sfântului voievod al Moldovei, inaugurează activitatea editorială a Centrului de Cercetare şi Documentare „Ştefan cel Mare”, pe care obştea Sfintei Mănăstiri Putna l-a întemeiat la 2 ianuarie 2005. Rugăm pe bunul Dumnezeu să îngăduie ca drumul deschis acum de autorii prezentului volum – apropiaţi ai obştii monahale putnene – să fie lung şi bogat în lumină şi în roade şi să binecuvânteze cu bucurii duhovniceşti pe toţi cei care, cu bună voire, inimă curată şi duh jertfelnic, se vor porni şi se vor adăuga pe acest drum.

† PIMEN

Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor

Cartea I

RĂSĂRITUL

Familia. Despre familia lui Ştefan cel Mare există puţine informaţii directe şi sigure, cele mai multe cunoştinţe din acest domeniu fiind rezultatul reconstituirilor propuse de istorici, pe temeiul interpretării izvoarelor. Este lucru cert că Ştefan era fiul domnului Moldovei Bogdan al II-lea şi al Oltei, dar ascendenţa şi înrudirile părinţilor stau încă sub semnul controverselor. Bogdan al II-lea a fost socotit, de unii autori, fiu al lui Alexandru cel Bun[1], iar de alţii – fiu al lui Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun, „jupanul” înmormântat în biserica Sfântul Nicolae a Episcopiei de Rădăuţi[2].

Este foarte probabil că Oltea nu a fost soţie legiuită a lui Bogdan al II-lea şi, prin urmare, nici doamnă a Moldovei[3]. În unele izvoare ea este numită Oltea[4], în altele – Maria[5]. Sunt indicii care par să sugereze că familia mamei lui Ştefan cel Mare îşi avea obârşia în Ţara de Jos a Moldovei, în zona Trotuşului[6].

---

[1] Leon Şimanschi, *O cumpănă a copilăriei lui Ştefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p.186-188, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.47-50 (mama lui Bogdan al II-lea ar fi doamna Marina).

[2] *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958, p.250-251, nr.54; N. Grigoraş, *În legătură cu ascendenţa lui Ştefan cel Mare. Pe marginea unor inscripţii funerare*, în **RM**, III, 1966, 2, p.164-167; idem, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1982, p.23-25; Constantin Rezachevici, *Un tetraevanghel necunoscut aparţinând familiei dinspre mamă a lui Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, VIII, 1975, p.170-171 şi nota 31; idem, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, a. 1324-1881*, I, Secolele XIV-XVI, Bucureşti, 2001, p.513-515.

[3] V. Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.535. Oltea a murit la 4 noiembrie 1465 şi a fost înmormântată în biserica veche a Mănăstirii Probota (*Repertoriul*, p.246, nr.49).

[4] *Repertoriul*, p.246, nr.49; p.407, nr.157; *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, publicat de Damian P. Bogdan, Bucureşti, 1941, p.86.

[5] **DRH**, A, II, p.197, nr.138.

[6] Sorin Iftimi, *Ştefan cel Mare şi Borzeştii. Dincolo de legendă*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, editat de Petronel Zahariuc şi Silviu Văcaru, Iaşi, 2003, p.21-38 (indicarea anului 2003, atât pe copertă, cât şi la p.1 şi 457 este incorectă, volumul fiind difuzat în luna mai 2004). V., de asemenea, Gheorghe Burlacu, *Ştefan cel Mare – Borzeştii şi Bacăul*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt în memoria băcăuanilor*, îngrijit de Ioan Mitrea, Alexandru Artimon, Bacău, 2004, p.29-37; Corneliu Stoica, *Valea Trotuşului în timpul lui Ştefan cel Mare*, în acelaşi volum, p.73-90.

În satul Borzeşti, pe apa Trotuşului, domnul şi fiul său, Alexandru, vor construi, în 1493-1494, o biserică având hramul Adormirii Maicii Domnului, „întru pomenirea răposaţilor înaintaşilor şi părinţilor lor”[7]. Acestei biserici avea să-i închine Ştefan vodă, în 1495, un *Tetraevanghel*, în a cărui însemnare dedicatorie ctitorul este numit „fiu al lui Bogdan voievod şi al Oltei”[8]. Se admite, îndeobşte, că unchiul lui Ştefan cel Mare, Vlaicul pârcălabul[9], trebuie să fi fost frate cu Oltea.

Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa păstrează numele fraţilor şi surorilor lui Ştefan cel Mare (Ioachim, Ion, Cârstea, Maria şi Sora[10]), dar este greu de spus dacă aceştia îi erau fraţi buni sau fraţi numai dinspre mamă ori numai dinspre tată. Maria a fost soţia lui Şendrea, portarul Sucevei, căzut în lupta de la Râmnic (1481)[11], iar Sora a fost căsătorită cu vornicul Isaia, tăiat de Ştefan cel Mare la 1471[12]. Despre cei trei fraţi nu există informaţii directe în izvoarele vremii[13].

Ştefan este menţionat pentru prima dată, cu titlul de *voievod*, în actul prin care, la 11 februarie 1450, tatăl său, Bogdan al II-lea, făgăduia credinţă lui

---

[7] *Repertoriul*, p.109, nr.10.

[8] *Ibidem*, p.407, nr.157.

[9] **DRH**, A, II, p.209, nr.144; p.280, nr.188. V. Andrei Eşanu, *Vlaicul pârcălab – unchiul lui Ştefan cel Mare*, Chişinău, 2001. Fiul lui Vlaicul a fost Duma pârcălabul, a cărui posteritate este cunoscută (Constantin Rezachevici, *Un tetraevanghel necunoscut*, p.161-182; Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *Nepoţii lui Ştefan cel Mare*, în **ArhGen**, V (X), 1998, 1-2, p.107-111; Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş. Studiu prosopografic*, Iaşi, 2002, p.345-346).

[10] *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, p.86.

[11] *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p.19, 34, 51, 64, 180. A fost înmormântat în biserica de curte din Dolheşti (*Repertoriul*, p.273, nr.79), unde, cinci ani mai târziu, avea să fie înhumată şi soţia sa, Maria (*ibidem*, p.256-257, nr.61). A avut trei fete: pe Neacşa (Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti de la Bogdan voievod (1504-1517)*, Bucureşti, 1940, p.358-359, nr.55), pe Dragna şi pe Măgdălina (pentru urmaşii ultimelor două, v. Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *op.cit.*, p.111-123).

[12] *Cronicile slavo-române*, p.17, 30, 62, 179. Sora a fost mama lui Dumşa postelnicul (**DRH**, A, III, p.465, nr.260), răposat la 10 ianuarie 1500 şi înmormântat în biserica veche a Mănăstirii Probota (*Repertoriul*, p.265, nr.71).

[13] S-a presupus că Ioachim ar fi fost tatăl lui Petru Iachimovici, căzut în lupta de la Vaslui, din 1475, şi al lui Vasco (Mihai Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1933, p.11). S-a mai avansat şi ipoteza că un alt frate, anume Cârstea, ar fi fost unul şi acelaşi cu Cârstea „Arbure cel bătrân”, pârcălab al cetăţii Neamţului în răstimpul 1471-1476 şi tată al viitorului portar de Suceava Luca Arbure (Maria Magdalena Székely, *Obârşia lui Luca Arbure. O ipoteză*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, Bucureşti, 1998, p.419-429). Unii istorici (N. Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.130; Constantin Rezachevici, *Bătălia din 10 ianuarie 1475. De ce la sud de Vaslui ?*, în **MI**, XXXVIII, 2004, 2, p.18) l-au confundat, în chip inexplicabil, pe Petru Iachimovici, eroul de la Vaslui, cu Ioachim, fratele domnului.

Iancu de Hunedoara, guvernatorul Ungariei[14]. Se pare că se va fi născut cândva, în răstimpul 1437-1439[15].

S-a căsătorit întâia oară la 5 iulie 1463 cu Evdochia „de la Chiev, sora lui Semen ţarul"[16], fiica lui Alexandru (Olelko), marele cneaz de Kiev[17]. Au avut împreună doi copii: pe Alexandru[18] şi pe Elena (Olena)[19]. Evdochia s-a stins din viaţă la 25 noiembrie 1467 şi a fost înmormântată în biserica Mirăuţilor din Suceava – vechea Mitropolie a Moldovei[20].

---

[14] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, Iaşi, 1932, p.751, nr.220.

[15] Leon Şimanschi, *Formarea personalităţii lui Ştefan cel Mare*, în **RA**, LII, 1975, 1, p.33, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.36; idem, *O cumpănă a copilăriei lui Ştefan cel Mare*, p.63-64; idem, Dumitru Agache, *Înscăunarea lui Ştefan cel Mare: preliminarii şi consecinţe (1450-1460)*, în volumul *Romania and Western Civilization / România şi civilizaţia occidentală*, Edited by Kurt W. Treptow, Iaşi, 1997, p.211, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.308. Potrivit unei alte opinii, s-ar fi născut prin 1433-1434 (Constantin Rezachevici, *Familia lui Ştefan cel Mare. Împrejurările ocupării tronului*, în **RA**, LIX, 1982, 2, p.118). O ipoteză de dată mai recentă, dar insuficient şi neconvingător argumentată, plasează naşterea lui Ştefan în iarna lui 1441-1442 (Andrei Eşanu, *O ipoteză: când s-a născut Ştefan cel Mare ?*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.9-20).

[16] *Cronicile slavo-române*, p.16, 29, 49, 61, 178.

[17] Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistriţa şi rudeniile de la Kiev şi de la Moscova ale lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939-1940, p.640-643.

[18] **DRH**, A, II, p.193, nr.135; p.197, nr.138. Alexandru a murit la 26 iulie 1496 şi „a fost îngropat lângă străbunicul lui, Alexandru voievod, în mănăstirea de la Bistriţa" (*Cronicile slavo-române*, p.20, 52 – cu data de 26 iunie 1496 –, 65). V. şi I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1925, p.70, nota 1, p.280-283, 429; Ştefan S. Gorovei, *Note istorice şi genealogice cu privire la urmaşii lui Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, VIII, 1975, p.189-192.

[19] **DRH**, A, II, p.193, nr.135; p.197, nr.138; *Cronicile slavo-române*, p.29. Elena a fost soţia lui Ivan cel Tânăr, fiul lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei. A murit în dizgraţie la Moscova, la 18 ianuarie 1505, şi a fost înmormântată în Mănăstirea Voznesenskaia din Kremlin (Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog şi domniţa Olena, fiica domnului Moldovei Ştefan cel Mare*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895, 157 p.; P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934, p.70-72; Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistriţa*, p.646-650; Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine şi neamul românesc în Evul Mediu*, Bucureşti, 1998, p.447-449; idem, *Ştefan cel Mare, Ivan III, Sofia Tominicina (Paleolog) şi Elena Stefanovna Voloşanca. Legături dinastice şi politice*, în **SMIM**, XXII, 2004, p.51-70; T. D. Panova, *Некрополи Московского Кремля*, ediţia a II-a, Moscova, 2003, p.26, nr.58; eadem, *Кремлевские усыпальницы. История, судьба, тайна*, Moscova, 2003, p.145-146; eadem, *Soarta marii cneaghine Elena, fiica lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.465-473).

[20] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţia a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p.94; Mircea D. Matei, *Biserica Mirăuţi, sub lupa arheologilor*, în

La 14 septembrie 1472, Ştefan cel Mare s-a însoţit a doua oară, cu Maria din familia dinaştilor de la Theodoro-Mangop[21]. Copiii născuţi din această căsătorie (Ilie şi Bogdan[22]) au murit la vârste fragede[23]. Doamna Maria a trecut şi ea la cele veşnice la 19 decembrie 1477 şi a fost înmormântată în biserica Mănăstirii Putna[24].

În fine, Ştefan cel Mare s-a căsătorit, pentru ultima oară, cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos, domnul Ţării Româneşti, pe care o luase ostatică, dimpreună cu mama ei, încă din 1473[25]. Din această căsătorie au rezultat Bogdan-Vlad, viitorul domn Bogdan al III-lea al Moldovei[26], şi „două fiice frumoase"[27], Ana[28] şi Maria[29]. Ultima soţie a lui Ştefan vodă i-a supravieţuit

---

volumul *Un reper al culturii române – momentul Mirăuţi*, ediţie îngrijită de Virgil Polizu şi Mihai Bradu, Suceava, 2001, p.15-16; idem, *În Mirăuţii Evdochiei de Kiev*, în **MI**, XXXVII, 2003, 3, p.24-25.

[21] *Cronicile slavo-române*, p.17, 30, 50, 63, 179; A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, în special p.192-266; N. Iorga, *Întinderea spre răsărit a Moldovei lui Ştefan cel Mare. Cu prilejul unei inscripţii*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p.306-308.

[22] *Cronicile slavo-române*, p.161; **DRH**, A, II, p.286, nr.191; *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, p.86. Cronica moldo-germană consemnează că Ştefan şi Maria au avut două fiice (*Cronicile slavo-române*, p.30), făcând, poate, o confuzie cu fetele rezultate din ultima căsătorie a domnului Moldovei.

[23] *Cronicile slavo-române*, p.18, 51, 64. Piatra de mormânt a lui Ilie nu este cunoscută; a lui Bogdan se află în necropola domnească de la Putna (*Repertoriul*, p.254-255, nr.58). Bogdan s-a săvârşit din viaţă la 26 iulie 1479. Cronica moldo-polonă dă ca dată a morţii lui Bogdan 8 noiembrie 1479 (*Cronicile slavo-române*, p.180).

[24] *Cronicile slavo-române*, p.18, 51 (cu data de 7 decembrie 1477), 63; *Repertoriul*, p.247-248, nr.51; p.288-290, nr.84.

[25] *Cronicile slavo-române*, p.17, 31, 34, 50, 63, 179.

[26] *Ibidem*, p.31, 34, 161.

[27] *Ibidem*, p.31.

[28] A murit înainte de 23 noiembrie 1499 şi a fost înmormântată la Mănăstirea Bistriţa (**DRH**, A, III, p.442, nr.246). Nu se cunoaşte motivul pentru care Ştefan cel Mare şi-a înmormântat doi copii, rezultaţi din căsătorii diferite – pe Alexandru şi pe Ana – în necropola de la Bistriţa, la o vreme când Putna era de mult terminată şi adăpostea deja morminte ale membrilor familiei domneşti. Întâmplător sau nu, la Bistriţa îşi dormeau somnul de veci doi strămoşi cu nume identice: Alexandru cel Bun şi doamna sa, Ana. În aceeaşi biserică se afla şi icoana Sfintei Ana, primită de la Constantinopol (Alexandru Efremov, *Icoane româneşti*, Bucureşti, 2002, p.74-75, fig.118, 119 şi p.173, nota 5). O cercetare viitoare în această direcţie ar fi necesară.

[29] Ştefan S. Gorovei, *Note istorice şi genealogice*, p.193. Maria, „zisă Cneajna" a fost, se pare, căsătorită cu Teodor Wiśniowiecki (v. Constantin Rezachevici, *Principii Dimitrie Wiśniowiecki şi Mihail Korybut Wiśniowiecki şi înrudirile lor cu Bogdăneştii şi Movileştii. Lămurirea unor confuzii istorice*, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 3-4, p.316, 320). A murit la 18 martie 1518 şi a fost înmormântată la Putna (Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, Iaşi, 1988, p.598-600, nr.155).

până în 1511[30]. A fost aşezată, spre veşnică odihnă, în mormântul dinainte pregătit din biserica Putnei[31].

În ceea ce priveşte copiii născuţi în afara căsătoriei, Ştefan cel Mare a avut cu siguranţă unul – pe Petru Rareş, viitorul domn al Moldovei. În pomelnicul Mănăstirii Bistriţa a fost consemnat, în şirul doamnelor lui Ştefan vodă, o „Măruşca, mama lui Alexandru"[32]. Această informaţie i-a făcut pe unii istorici să creadă că Alexandru de aici ar fi identic cu fiul cel mai mare al lui Ştefan voievod, care, prin urmare, n-ar fi fost fiul Evdochiei, ci al unei Măruşca[33], iar pe alţii – că Ştefan ar fi avut doi fii cu acelaşi nume, unul legitim, născut din căsătoria cu Evdochia doamna, iar celălalt, nelegitim, născut din legătura cu Măruşca[34]. În ciuda părerilor exprimate până acum, această problemă nu este pe deplin rezolvată[35]. O situaţie la fel de neclară în rândul copiilor lui Ştefan vodă o are Petru, mort în copilărie şi înhumat la Putna[36]. El apare în documente începând din 1471[37], aşadar mult după moartea doamnei Evdochia şi cu un an înainte de căsătoria lui Ştefan cu Maria din Mangopul Crimeii[38]. Eventuale cercetări viitoare vor ajunge, poate, la unele concluzii mai ferme cu privire la statutul acestui fiu domnesc.

Venirea la tron. Ce se va fi întâmplat cu tânărul Ştefan după uciderea părintelui său la Reuseni, în noaptea de 15 octombrie a anului 1451, nu este foarte limpede. La vremea aceea, se afla în Moldova şi un tânăr fiu de domn muntean, domn el însuşi pentru scurtă vreme, înlăturat de pe tron în împrejurări neclare, după victoria turcilor asupra creştinilor la Kossovopolje (1448) – Vlad voievod, căruia avea să i se spună şi Ţepeş[39]. Despre el se ştie că a ajuns în

[30] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.141.

[31] Claudiu Paradais, *op.cit.*, p.594-596, nr.153; p.280-281, nr.31.

[32] *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, p.86.

[33] N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea şi Vasile Neamţu, Bucureşti, 1996, p.106.

[34] C. Cihodaru, *Pretendenţi la tronul Moldovei între anii 1504 şi 1538*, în **AIIAI**, XIV, 1977, p.106-109; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, planşa III[2].

[35] În pomelnicul Mănăstirii Bistriţa, numele Măruşcăi este înregistrat după numele Evdochiei şi al celor două doamne Maria, ca şi când ea ar fi fost ultima soţie a lui Ştefan cel Mare. Or, izvoarele cunoscute nu vorbesc niciodată despre o atare căsătorie. Pe de altă parte, Măruşca nu a putut fi nici o oarecare „ţiitoare" domnească pentru că, într-un asemenea caz, numele ei nu ar fi fost pomenit alături de al soţiilor legiuite.

[36] *Cronicile slavo-române*, p.51, 64, 180; *Repertoriul*, p.254-255, nr.58. S-a săvârşit din viaţă la 21 noiembrie 1480.

[37] **DRH**, A, II, p.261, nr.176.

[38] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.429-430.

[39] Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula). Între legendă şi adevăr istoric*, ediţia a II-a, revăzută, Bucureşti, 1998, p.39-41, 51-54.

Transilvania venind din Moldova[40]. Cum izvoarele îl atestă în Ardeal în februarie 1452[41], este posibil ca trecerea lui Vlad peste munţi să se fi produs curând după asasinarea lui Bogdan al II-lea. Nu este exclus ca între cei care l-au însoţit în pribegie să se fi aflat şi nevârstnicul fiu al lui Bogdan al II-lea, pribeag şi el. S-a mai avansat şi ipoteza că Ştefan ar fi putut să-şi găsească adăpost la început în Ţara Românească[42], ceea ce este, însă, mai puţin probabil. În acele împrejurări politice tulburi, orfanul domnesc avea nevoie mai cu seamă de protecţie; or, la o protecţie eficientă era îndreptăţit să se aştepte numai din partea lui Iancu de Hunedoara, în virtutea relaţiilor pe care tatăl său le avusese cu acesta. Tratatele dintre ei, din anul 1450, prevedeau acordarea de sprijin reciproc în cazul „vreunei nevoi": „Şi dacă s-ar întâmpla – Doamne, aceasta să nu dai ! – vreo împresurare din partea duşmanilor noştri, să fim alungaţi din ţara noastră în ţara părintelui şi a domnului Ianăş voievod, în Ungaria sau la orice margine de ţară sau prin oraşe, ţara domniei sale să fie deschisă a intra şi a petrece cu toţi boierii noştri şi cu toate slugile şi averile şi să rămânem în ţara iubitului nostru părinte şi domn, Ianăş voievod, cât ne va fi nevoie"[43].

Încercările lui Vlad de a ocupa tronul Ţării Româneşti, cu riscul stricării firavului echilibru obţinut prin încheierea armistiţiului dintre Ungaria şi Poartă (20 noiembrie 1451), au avut darul de a-l irita pe Iancu de Hunedoara. Ca urmare, guvernatorul Ungariei a cerut braşovenilor, la 6 februarie 1452, să nu-i dea găzduire şi adăpost lui Vlad, ci să-l prindă şi să-l alunge „din acele părţi", pentru a fi dus de oameni ai lui Iancu „pe acelaşi drum" pe care venise din Moldova[44]. Ceea ce s-a şi întâmplat: la 30 martie 1452, Iancu dădea de ştire cârmuitorilor Braşovului că Vlad se întorsese în Moldova[45]. Este puţin probabil ca, în acest context, Ştefan să fi rămas alături de Vlad îndelungă vreme[46]. Peste câţiva ani, însă, când relaţiile dintre Ungaria şi Imperiul Otoman aveau să devină din nou tensionate, într-un moment când sultanul se pregătea să atace Belgradul, Vlad Ţepeş va trece munţii din Transilvania (cu acordul şi, fără

---

[40] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V (1438-1457), documente publicate de Gustav Gündisch, Bucureşti, 1975, p.337-339, nr.2767, 2769; **DRH**, D, I, p.424-425, nr.308, 309.

[41] *Urkundenbuch*, V, p.337-338, nr.2767; **DRH**, D, I, p.424, nr.308.

[42] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare pentru poporul român*, Bucureşti, 1966, p.51; N. Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.29.

[43] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.757, nr.222; v. şi p.751, nr.220.

[44] *Urkundenbuch*, V, p.337-338, nr.2767; **DRH**, D, I, p.424, nr.308.

[45] *Urkundenbuch*, V, p.339, nr.2769; **DRH**, D, I, p.425, nr.309.

[46] A fost exprimată, totuşi, opinia că pribegia „celor doi fii de domn nu poate fi concepută decât solidar" (Leon Şimanschi, *„Închinarea" de la Vaslui (5 <iunie> 1456)*, în **AIIAI**, XVIII, 1981, p.619, nota 29).

îndoială, cu sprijinul lui Iancu de Hunedoara[47]), cândva, în răstimpul 15 aprilie-3 iulie 1456, redevenind domn al Țării Românești[48]. De data aceasta, se pare că fiul lui Bogdan al II-lea se afla cu el. Căci numai așa s-ar explica întâlnirea, petrecută în Țara Românească, dintre Ștefan și logofătul Mihail, aflat în drum, cu cel dintâi haraci al Moldovei, spre tabăra de la Yeni Derbend, din sudul Dunării, a sultanului Mehmed al II-lea[49]. Ce-și vor fi spus, izvoarele nu consemnează. Dar, când Ștefan avea să ajungă domn al Moldovei, iar Mihail – pribeag în Polonia, cel dintâi făgăduia: „despre nici una din vorbele ce nu se cade a mai fi pomenite, care sunt de când ne-am întâlnit în Țara Basarabilor sau oriunde, în orice zile sau ceasuri, de acele vorbe și nici de orice fel de dușmănie nu ne vom aduce aminte niciodată, în vecii vecilor, cât vom trăi"[50].

Au urmat alte câteva luni în care nu se știe unde s-a aflat și ce a făcut Ștefan. Unii istorici au presupus că a intrat în Moldova încă din a doua jumătate a anului 1456, pregătindu-și în Țara de Jos oaste cu care să-l lovească pe Petru vodă Aron[51]. Alții au socotit că Ștefan a rămas, în tot acest timp, în Țara Românească, de unde a pornit fulgerător campania din primăvara anului 1457[52]. Cronicile vremii povestesc doar că, la 12 aprilie, în Marțea Mare a anului 1457, „a venit Ștefan voievod, un fiu al lui Bogdan voievod, care a venit cu putere mică, cu muntenii, cu țările de jos, ca la 6 mii de oameni. Și au venit asupra lui Aaron voievod la o gârlă sau apă cu numele Hreasca, lângă Doljești. Acolo a bătut Ștefan voievod pe Aaron voievod, alungându-l din țară și el însuși a rămas stăpân cu putere"[53]. „După aceea s-a adunat toată țara – scrie cronicarul – cu Preasfințitul mitropolit, chir Teoctist, și l-a uns pentru domnie, pe Siret, unde se numește Dereptate până în ziua aceasta. Și a luat schiptrul Țării Moldovei"[54].

---

[47] *Urkundenbuch*, V, p.537, nr.3029; **DRH**, D, I, p.455, nr.333.

[48] Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula)*, p.62-66. După alte opinii, preluarea tronului de către Vlad Țepeș ar putea fi datată mai strâns, în intervalul 16 aprilie-10 iunie 1456 (Leon Șimanschi, *op.cit.*, p.619, nota 28) sau chiar iulie-august 1456 (Nicolae Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p.37).

[49] Leon Șimanschi, *op.cit.*, p.619; idem, Dumitru Agache, *Înscăunarea lui Ștefan cel Mare*, p.309.

[50] **DRH**, A, II, p.127, nr.89.

[51] Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p.2, 16-18; N. Grigoraș, *Când a intrat Ștefan cel Mare în Moldova ?*, în „Anuarul Liceului Național Iași pe anii școlari 1942-1943, 1943-1944 și 1944-1945" (*Omagiu profesorului Mihai Costăchescu*), p.69-74; idem, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, p.32; Șerban Papacostea, *Moldova, stat tributar al Imperiului Otoman în secolul al XV-lea: cadrul internațional al raporturilor stabilite în 1455-1456*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p.124.

[52] Leon Șimanschi, Dumitru Agache, *Înscăunarea lui Ștefan cel Mare*, p.310.

[53] *Cronicile slavo-române*, p.28.

[54] *Ibidem*, p.49.

Confruntarea dintre Ştefan şi Petru Aron a avut loc, aşadar, la 12 aprilie 1457, pe Siret, lângă Doljeşti, sat situat în apropierea Romanului. „Muntenii" de care aminteşte cronica erau oştenii pe care Vlad Ţepeş îi trimisese în sprijinul lui Ştefan[55], iar prin „ţările de jos" sunt desemnaţi luptătorii recrutaţi în jumătatea de sud a Moldovei. Se pare că Petru Aron cunoştea pregătirile care se făceau în Ţara Românească pentru scoaterea lui din domnie, căci, la 1 aprilie 1457, îi ruga pe staroştii de Sniatyn şi de Podolia „să ne facă nouă pace şi linişte din partea Basarabilor şi a ungurilor şi a togtocomanilor"[56].

Înălţarea la domnie a învingătorului de la Doljeşti, prin întâmpinarea lui de către supuşii care i s-au închinat[57], s-a petrecut, foarte probabil, în satul Cozmeşti – loc numit ulterior „la Dereptate", după numele stăpânilor satului, din familia Dereptate[58]. Acolo s-a putut săvârşi un mic serviciu religios, în cadrul căruia viitorul domn să fi primit o binecuvântare. Însă, în ciuda consemnărilor târzii din letopiseţe, ungerea şi încoronarea de către mitropolitul ţării, precum şi învestirea cu „schiptrul" Moldovei nu s-au putut face tot atunci şi tot acolo[59], ci abia după încheierea sărbătorilor pascale şi după cuvenita pregătire a lui Ştefan, prin rugăciune, post şi spovedanie. Ceremonia de încoronare trebuie să se fi desfăşurat în biserica mitropolitană din Suceava[60].

Între timp, învins şi detronat, Petru Aron a luat drumul Poloniei[61].

Echilibrul puterilor. Ştefan cel Mare a preluat moştenirea strămoşilor săi la o vreme când echilibrul în care Moldova se aflase o bună bucată de vreme, se sfărâmase, iar unul nou, adecvat noilor împrejurări, la întretăierea

---

[55] S-a observat că Vlad Ţepeş nu a participat în persoană la campania din Moldova: Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.71.

[56] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.809, nr.234. „Togtocomanii" erau o populaţie tătărească.

[57] Constantin Rezachevici, *A fost Ştefan cel Mare „ales" domn în aprilie 1457 ? Un vechi „scenariu istoric": de la „tradiţia" imaginară la realitate*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.27-32, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.326-332.

[58] Maria Magdalena Székely, *„Pe Siret, pe tină, la Doljeşti"*, în **AIIX**, XXXI, 1994, p.503-516 (cu indicarea izvoarelor şi a bibliografiei acestei probleme).

[59] Benoît Joudiou, *Le règne d'Etienne le Grand et la succession: une perspective idéologique*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.423, nota 20 („L'onction se déroulait en général dans les églises des villes de résidence princière, comme Suceava ou Hârlău. Certes, il est concevable que cette onction se soit déroulée dans la hâte, Etienne étant engagé dans une lutte pour le pouvoir. Néanmoins, une onction dans une église de village suscite le doute").

[60] Lucian Valeriu Lefter, *Ce s-a întâmplat cu adevărat la 12 aprilie 1457 ?*, în „Chronos", II, 2004, 2, p.31.

[61] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.815-816, nr.235 (la 24 ianuarie 1458 se afla la Cameniţa).

influențelor noilor factori de putere şi curente ale politicii internaționale, nu se putuse făuri, mai ales din pricina slăbiciunilor şi frământărilor interne.

Vechiul echilibru căzuse la 29 mai 1453. Cucerirea Constantinopolului nu a însemnat numai dispariția fizică a ultimei frânturi a Imperiului Bizantin, care, oricum, nu mai avea nici forță şi nici influență politică, păstrând doar acea aură de izvor al legitimității puterii monarhice pentru toată lumea ortodoxă: câtă vreme au mai bătut clopotele la Sfânta Sofia, marea autoritate spirituală a Bizanțului, cu sfântul lui împărat şi cu patriarhul ecumenic, a mai putut fi invocată. Căderea celei de-a doua Rome în mâinile unui stăpânitor necreştin a însemnat şi prăbuşirea oficială a unui echilibru european, aşa cum îl statornicise Conciliul de la Ferrara-Florența, prin actul Unirii, semnat la 5 iulie 1439. Unirea florentină fusese rodul eforturilor de a realiza o coaliție europeană pentru stăvilirea ascensiunii otomanilor şi salvarea Bizanțului şi, oricât de controversată a fost, în epocă, ea avusese rolul de a estompa – cel puțin în unele zone – tensiunile interconfesionale, atât în interiorul statelor cu populație mixtă (catolică şi ortodoxă), cât şi între statele catolice şi cele ortodoxe. Este adevărat că, în însăşi rămăşița de Imperiu Bizantin, această unire a adus tulburări aşa de mari, încât, prin respingerea ei violentă, a contribuit, în fond, la grăbirea sfârşitului. Însă pentru lumea românească efectele au fost diferite; este dovedit, astăzi, de pildă, că puterea lui Iancu de Hunedoara a sporit considerabil atunci când cnezimii româneşti din Transilvania i s-a oferit „şansa regnicolarității cu depline drepturi, suportul ideologic al colaborării cu forurile catolice”[62]. Cu nuanțele impuse de realitățile diferite, trebuie să se accepte că Unirea de la Florența a avut efecte şi în Moldova[63], al cărei mitropolit grec, Damian, participase la lucrările Conciliului, împreună cu solii domnilor Iliaş I şi Ştefan al II-lea, şi semnase actul Unirii. Într-un asemenea context, colaborarea politică şi militară cu regatele catolice nu se mai lovea de un impediment confesional. Influența crescândă a lui Iancu de Hunedoara în Moldova – probată şi de căsătoriile lui Petru al II-lea şi Alexandru al II-lea cu rude ale sale –, a trebuit să însemne şi stăruința pentru aplicarea consecventă a Unirii.

Dar, de cum s-a aflat în Moldova despre căderea Constantinopolului, în vara anului 1453 (când scaunul domnesc era ocupat de Alexandru al II-lea, ruda

---

[62] Adrian Andrei Rusu, *Iancu de Hunedoara şi Cristoforo Garatone*, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987, p.222 (versiunea italiană, *Giovanni di Hunedoara e Cristoforo Garatone*, în **AIIAI**, XXIV, 2, 1987, p.26). V. şi idem, *Ioan de Hunedoara şi românii din vremea lui. Studii*, Cluj-Napoca, 1999, p.77-127 (*Opțiunile religioase: Sinodul de la Florența şi urmările lui în regatul Ungariei şi în Transilvania*).

[63] V., însă, Dan Ioan Mureşan, *Isihasmul şi prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, în **SUBB**, series *Historia*, XLIV, 1999, 1-2, p.3-57.

şi protejatul lui Iancu), mitropolitul grec, „florentin”, pe nume Ioachim, a fost alungat[64] şi s-a produs o restaurație ortodoxă[65]. Reprezentantul ei a fost Teoctist I, mitropolit al Moldovei (1453-1478), sfetnic şi colaborator prețuit al lui Ştefan cel Mare, care-i va adăposti rămăşițele pământeşti în chiar necropola sa dinastică de la Putna.

Noul factor de putere, Imperiul Otoman, nu a întârziat să-şi facă simțită prezența şi cunoscute pretențiile: tot în vara anului 1453, domnului Moldovei i s-a notificat cererea ultimativă a sultanului privind plata tributului. Atacurile şi incursiunile prădalnice în sudul țării au urmat de îndată. Alexandru al II-lea – care, în februarie 1453, încheiase „pace veşnică şi creştinească tocmeală” cu Iancu de Hunedoara, iar în septembrie 1453 făgăduise supunere şi regelui Cazimir al IV-lea al Poloniei[66] – s-a văzut îndemnat de acesta din urmă să accepte plata haraciului. În stabilirea acestei relații cu Imperiul Otoman, şi-au împărțit responsabilitatea Alexandru al II-lea şi Petru al III-lea Aron: ceea ce primul a trebuit să înceapă, al doilea a trebuit să desăvârşească, nu fără certa coresponsabilitate a regatului polon[67].

Astfel, în momentul când a ieşit din strânsoarea confesională a Unirii florentine, Moldova s-a văzut în fața amenințării unei constrângeri şi mai mari, politică şi militară, aceea a Imperiului Otoman. Opțiunea bizantinilor – „mai bine turbanul sultanului decât tiara papei”[68] – nu putea fi, cu nici un chip, împărtăşită de domnii Moldovei.

---

[64] *Pulsus*, după expresia unui document al vremii (16 aprilie <1454>): M. Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l’Eglise moldave avec le Patriarcat de Peć et l’Archvêché d’Achris au XVe siècle*, extras din **ARBSH**, XIII, 1927, p.4.

[65] Pentru aceste împrejurări, v. şi Dan Ioan Mureşan, *De l’intronisation du métropolite Théoctiste Ier au sacre d’Etienne le Grand*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, p.337-374, cu puncte de vedere pe care nu le împărtăşim în totalitate.

[66] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.763, nr.224; p.767, nr.225.

[67] Pentru momentul primei plăți a tributului, v. Matei Cazacu, *L’impact ottoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în **RRH**, XII, 1973, 1, p.159-192; Şerban Papacostea, *Moldova, stat tributar*, p.110-111 şi 111, nota 2; Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, în **RER**, XVI, 1981, p.36-39.

[68] Cuvintele atribuite megaducelui Luca Notaras, în preajma căderii Constantinopolului. După cum se ştie, Notaras nu a mai avut parte de turban: nu ar fi avut pe ce să-l poarte... Pentru confuzia gravă (judecând din perspectivă istorică, fireşte) care bântuia în mințile şi sufletele grecilor din acei ani, sunt la fel de grăitoare cuvintele lui Gheorghe din Trapezunt, care spunea că doreşte să-l vadă pe Mehmed al II-lea „împărat al lumii întregi (tÁj o„koumšnhj) şi al cerurilor” (cf. Alain Ducellier, *Byzantins et Turcs du XIIIe au XVIe siècle: du monde partagé à l’Empire reconstitué*, în volumul *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance. Actes du 37e Colloque International du Centre d’Etudes Supérieures de la Renaissance*, réunis

În noua conjunctură, nici un stat ortodox nu putea sta alături de Moldova. „Cealaltă Valahie", principatul Ţării Româneşti, avea deja, de câteva decenii, statutul de tributar al Porţii, iar ulterior, în anii '70 şi '80, Ştefan însuşi avea să constate că „muntenii sunt, pentru noi [moldovenii], ca şi turcii"[69]. Marele cnezat al Moscovei se afla departe, dincolo de o Polonie catolică şi de o Lituanie în care se amestecau confesiunile; marele cneaz era suveranul unui stat care luptase cu străşnicie împotriva spiritului florentin, dar care – tributar Hoardei de Aur – încă nu avea un glas propriu în Europa. Neameninţat direct de pericolul otoman, marele cnezat al Moscovei avea alte priorităţi şi alte direcţii politice.

În fine, nu mai exista, de fapt, nici Patriarhia Ecumenică. Ceea ce Mehmed al II-lea a restaurat, la începutul anului 1454, a mai purtat acest titlu doar în virtutea tradiţiei. În fapt, însă, Ghennadios Scolarios nu mai era decât patriarhul grecilor din împărăţia lui Mehmed, cuprinşi în *millet*-ul grecesc[70]. Astfel, patriarhul grec din Constantinopol a devenit conducătorul *millet*-ului ortodox, arhiereu şi etnarh totodată[71]. Însă orice extindere a puterii sale

---

par Bartolomé Benassar et Robert Sauzet, Paris, 1998, p.47; idem, *Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Âge, VII*^{e}*-XV*^{e} *siècle*, Paris, 1996, p.450). În aceeaşi ordine de idei, patriarhul Maxim al Constantinopolului îl elogia, în 1480, pe sultanul Mehmed, care „îi lasă pe creştini [ortodocşi – *n. ns.*] şi pe toţi ceilalţi liberi în ceea ce priveşte părerile lor şi credinţa lor", spre deosebire de Veneţia, care îi persecută pe ortodocşi (*ibidem*, p.451). Judecata patriarhului Maxim nu poate fi socotită nici obiectivă, nici corectă, întrucât Veneţia, care găzduise un număr foarte mare de greci refugiaţi în urma căderii Bizanţului, le-a asigurat deplina libertate de credinţă şi a fost, în anii 1463-1479, singura putere europeană care a păstrat politica antiotomană pe o linie stăruitor ofensivă, organizând, pe cheltuiala ei, o armată întreagă de luptători împotriva Porţii: aşa-numiţii *stradiotes*. Pentru a înţelege just poziţia lui Ştefan cel Mare şi acţiunile sale, nu trebuie să se facă abstracţie de aceste realităţi, în care, de atâtea ori, confesiunea a fost contrapusă, în chip tragic şi nefolositor, realismului politic.

[69] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913, p.327, nr.CXLIV (Iaşi, 20 iunie 1475, către solii din Ungaria).

[70] Existenţa *millet*-ului ortodox încă din 1454 – şi apoi şi a celorlalte *millet*-uri, armenesc şi evreiesc – a fost pusă în discuţie în vremea din urmă: cf. Mihai Maxim, *Ţările Române şi Înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor româno-otomane în Evul Mediu*, Bucureşti, 1993, p.192-193 (notele 78, 81, 82). Nu vedem, totuşi, nici un motiv pentru a elimina *millet-i Rum* din „ecuaţia" referitoare la anii 1457-1504, până când nu se va dovedi, fără putinţă de tăgadă, inexistenţa lui în această perioadă. V. şi Mustafa Ali Memed, *Istoria turcilor*, Bucureşti, 1976, p.161-165; Viorel Panaite, *Pace, război şi comerţ în Islam. Ţările Române şi dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, Bucureşti, 1997, p.171-175 (în special p.174-175); Alain Ducellier, *Chrétiens d'Orient et Islam*, p.434-436. Dar chiar şi în cazul inexistenţei certe a *millet*-ului ortodox în acei ani, aprecierea dilemei în care s-a aflat domnul Moldovei şi explicaţia pentru absenţa relaţiilor sale cu Patriarhia de Constantinopol îşi păstrează valabilitatea: poziţia patriarhilor de la Istanbul nu avea cum să ofere domnului Moldovei nici măcar umbra unei garanţii de susţinere a idealurilor sale şi cu atât mai puţin nădejdea mântuirii.

[71] Cu privire la această postură şi implicaţiile ei, v. Petre Ş. Năsturel, *Denys II de Constantinople, „Empereur et patriarche" (1546)*, în „Etudes Balkaniques. Cahiers Pierre

devenea, implicit, o extindere a autorităţii sultanului[72]. A accepta jurisdicţia patriarhului din Constantinopol însemna, în aceste condiţii, intrarea în *millet*-ul grec, ortodox, al Imperiului Otoman. Este, fără îndoială, principala cauză pentru care, după 1453, Moldova nu a mai avut relaţii cu Patriarhia de Constantinopol vreme de aproape un secol[73]. În locul acestor relaţii, în care simpla subordonare jurisdicţională risca să se transforme în subordonare administrativă şi apoi politică, Ştefan cel Mare a aşezat, în cea mai curată tradiţie a imperiului defunct, legăturile cu Sfântul Munte Athos; cum şi acest loc se afla, din 1430, între stăpânirile otomane, domnul Moldovei nu putea fi acuzat de colaborare cu duşmanii sultanului[74]. Mai mult decât atât, însă: el a

---

Belon", 4 (*Transmission du patrimoine byzantin et médiateurs d'identités autochtones*), 1997, p.135-146, aici, p.144-145; v. şi precizările aduse de Tudor Teoteoi, *Calitatea de* ***authentes*** *a patriarhului ecumenic Dionysios al II-lea (1546)*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu şi Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p.573-580.

[72] Cf. Dimitri Kitsikis, *L'Empire ottoman*, Paris, 1994, p.70: „Toute extension du pouvoir unificateur du patriarcat d'Istanbul était vue par le sultan comme une extension de son propre pouvoir".

[73] Într-un manual de diplomatică, *Ekthesis Nea*, folosit de Patriarhia Ecumenică în veacurile XIV-XV, este menţionat „marele voievod a toată Moldovlahia, Io Ştefan voievod" şi soţia sa, „marea doamnă şi stăpână a toată Moldovlahia, doamna Maria" (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini Saeculorum IV-XV*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982, p.315). Prezenţa acestor nume acolo probează existenţa unei corespondenţe între purtătorii lor şi Patriarhia Ecumenică, dar identificarea lor cu Ştefan cel Mare şi Maria de Mangop (*ibidem*, p.311; Tudor Teoteoi, *op.cit.*, p.579-580 şi nota 31) este extrem de improbabilă, dacă nu chiar imposibilă. Menţiunile acestea privesc, mai degrabă, pe Ştefan al II-lea (domn singur în 1433-1435 şi 1442-1447) şi pe soţia sa, Maria, dintr-o vreme când relaţiile Moldovei cu Patriarhia Ecumenică sunt atestate şi de alte izvoare (cf. Ştefan S. Gorovei, în **AIIAI**, XXI, 1984, p.537-538).

[74] Credem că raporturile lui Ştefan cu mănăstirile athonite trebuie înţelese şi în lumina precizării că nici un act de binefacere nu putea fi avut în vedere în absenţa unei prealabile autorizaţii din partea Porţii (v., în acest sens, Nicoară Beldiceanu, *En marge d'une recherche concernant les relations roumano-athonites*, în „Byzantion", L, 1980, 2, p.620-621). Sunt cunoscute asemenea „autorizaţii", privind raporturile lui Vlad vodă Călugărul cu Mănăstirea Cutlumus şi ale lui Petru Rareş şi fiului său, Ilie, cu Mănăstirea Caracalu (Virgil Cândea, *Mărturii româneşti peste hotare. Mică enciclopedie de creaţii româneşti şi de izvoare despre români în colecţii din străinătate*, I, Bucureşti, 1991, p.495 şi, respectiv, 491). Pentru rolul lui Radu cel Mare la Dionisiu: Elizabeth A. Zachariadou, *Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos), 1495-1520*, în **SOF**, XXX, 1971, p.7-10 (nr.3-5) şi p.31-32. V. şi observaţiile lui Dorin Matei, *Romanian Possessions South of the Danube*, în **RESEE**, XXV, 1986, 1-2, p.107-112. Este evident că nu prin mijlocirea patriarhului grec din Istanbul va ajunge Ştefan cel Mare să fie considerat, în ultimii ani ai vieţii sale, un adevărat protector al comunităţii monahale athonite (cf. Ştefan Andreescu, *Ştefan cel Mare ca protector al Muntelui Athos*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p.653; pasajul acesta, aparţinând însemnărilor lui Marino Sanudo, fusese

ştiut să acţioneze în aşa chip, încât, spre sfârşitul domniei, a ajuns să fie văzut ca protectorul Athosului, adică al acelei comunităţi monastice în care continua să trăiască imaginea ecumenicităţii ortodoxe pe care o întruchipase Imperiul[75]. Legăturile lui Ştefan cel Mare cu Athosul înseamnă nu numai o mare operă de înălţare spirituală, ci şi de remarcabilă subtilitate politică.

Cât priveşte patriarhiile orientale – Alexandria, Antiohia şi Ierusalim (Sfântul Mormânt) –, aflate de multă vreme sub stăpânire păgână, ele erau prinse acum între împărăţia otomană, cu patriarhul de Constantinopol creat de ea, şi tendinţele antiotomane ale principilor musulmani din zonă, precum Uzun Hassan, hanul turcoman al „Mielului Alb" (Akkoyunlu) din Persia, şi Ibrahim bei, principele de Karaman, care au căutat, amândoi, alianţa şi ajutorul Sfântului Scaun. O tentativă de revenire la Unirea florentină, atestată în 1460 şi precedată de scrisori trimise papilor Calixt al III-lea şi Pius al II-lea, în 1457-1459, de întâi-stătătorii celor trei scaune patriarhale[76], nu a avut, totuşi, nici un viitor.

---

remarcat şi de N. Iorga, însă fără să i se releve importanţa: *Istoria românilor*, IV, p.174, nota 120, şi apoi – cu reproducerea cuvintelor esenţiale – de P. P. Panaitescu, într-un studiu scris în 1941, dar tipărit abia peste o jumătate de veac: *Ştefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, în **AIIAI**, XXIX, 1992, p.11, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.24).

[75] Cf. D. Nastase, *Les débuts de la communauté œcuménique du Mont Athos*, în „SÚmmeikta", 6, 1985, p.251-314; idem, *Le Mont Athos pendant l'occupation latine de Constantinople (Quelques considérations)*, în „Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher", XXII, 1977, p.126-130; idem, *Le Mont Athos et la politique du Patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375*, în „SÚmmeikta", 3, 1979, p.121-177. Pentru o informare mai largă, de acelaşi autor, *„Necunoscute" ale izvoarelor istoriei româneşti*, în **AIIX**, XXX, 1993, p.483-499. V. şi textele reunite în volumul *Românii şi Muntele Athos*, alcătuit de Ignatie monahul şi Gheorghe Vasilescu, Bucureşti, 2002.

[76] L. Pastor, *Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo*, II, Trento, 1891, p.169 şi nota 1. Am revăzut documentele – transcrise în 1460, la Siena, în elegantul manuscris intitulat *Liber rubeus diversorum memorabilium* –, în cursul scurtei cercetări arhivistice la Vatican (cota indicată de L. Pastor s-a modificat între timp: **ASV**, *Archivum Arcis*, Armadio I-XVIII, N° 1443). Dată fiind importanţa lor mai generală, socotim utilă inserarea notelor luate cu acel prilej. La 1 aprilie 1457, chiar la vremea când Ştefan se pregătea să intre în Moldova, patriarhul Antiohiei, Marcu (al III-lea: c.1456-1457/1458) scria, din Damasc, papei Calixt că, după Conciliul de la Florenţa, au apărut îndoieli dinspre Constantinopol şi „*nesciebamus veritatem rei*". În vremea predecesorului său, patriarhul Mihail (al III-lea: 1451-c.1456), arhidiaconul Moyse Giblet din Cipru îndemnase spre refacerea Unirii; acum, „*sine ulla contradictione contenti summus, unione celebrata in Consilio florentino*" (f. XVI^v). Din 15 aprilie şi 16 iunie 1458 (862 H.), datează scrisorile lui „Abrahim Karaman" către acelaşi papă, pentru arhidiaconul Moyse din Antiohia (f. XXI^r-XXII^r). La 20 mai 1459, patriarhii de Alexandria (Marcu al VI-lea: 1459-1484), Antiohia (Ioachim al III-lea: c.1458-1459) şi Ierusalim (Ioachim) scriau, din cetatea Ierusalimului, papei Pius al II-lea (f. XIX^r-XX^v), adresându-se şi tuturor principilor creştini, pentru a anunţa acceptarea oficială a Unirii florentine şi pentru a cere ajutor împotriva turcilor

Desigur, dispariţia Imperiului Bizantin alertase statele creştine din Europa apuseană şi centrală, dar pentru fiecare dintre acestea modificarea hărţii politice în zona Strâmtorilor avea altă semnificaţie. Interesul economic începea să treacă înaintea sensibilităţii religioase, iar cruciada însăşi însemna tot mai puţin dezrobirea creştinilor şi tot mai mult asigurarea căilor şi spaţiilor de comerţ. Pe de altă parte, acele state aveau propriile lor conflicte de interese, greu de armonizat sau măcar de aplanat în vederea unei acţiuni comune împotriva unui inamic comun. Când Bizanţul murea, Franţa şi Anglia abia ieşeau din Războiul de 100 de ani, Spania încă nu-şi desăvârşise *Reconquista*, iar în Italia nu conteneau războaiele dintre principalele ei state, abia în 1454-1455 putându-se ajunge la o pacificare a Peninsulei[77]. Noul spirit de cruciadă s-a clădit încet, cu anevoie, din îndemnurile papilor Calixt al III-lea (1455-1458) şi

până la recâştigarea Constantinopolului. Patriarhul Ioachim al Antiohiei a scris şi separat papei Pius, la 1 iunie 1459 (f. XVIII^{r}-XIX^{r}) şi la 20 iunie 1459 (f. XV^{r}-XVI^{r}). A doua scrisoare conţine mai multe detalii despre frământările pe care le-a produs, în Creştinătatea orientală, refacerea Patriarhiei de Constantinopol sub „patronajul" sultanului: este menţionat „*Aganathios* [Ghennadios ?!], *indignis patriarcha Constantinopolitanus, qui fuit promotus per Turchum*"; s-a ajuns până la anularea tuturor celor rânduite de acest „*patriarcha Constantinopolitanus predictus, qui fuerat creatus per Turchum*". Din 4 august 1459 este scrisoarea „*principum et dominorum Garbi*" (f. XXII^{r}-XXII^{v}), iar din septembrie 1459, cea a lui Ibrahim bei către Pius al II-lea (anul 869 H., adică A. D. 1464, trebuie să fie o eroare de transcriere: codexul este din 1460, iar în septembrie 1464 ambii corespondenţi erau morţi), în care se vorbeşte şi despre alianţa împotriva turcilor, dar şi despre moaştele Sfintei Tecla (f. XXII^{v}-XXIII^{r}). În fine, la 21 aprilie 1460, în numele şi din împuternicirea celor trei patriarhi, Moyse Giblet a confirmat Unirea cu Biserica Romei (actul în original, f. XXIII^{r}-XXIV^{v}). Este ciudat, după cum a observat şi L. Pastor, că papa Pius nu a făcut niciodată uz de aceste documente, poate îndoindu-se de buna credinţă a arhidiaconului Moyse Giblet, acest „personnage assez énigmatique" (Jean Richard, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)*, Roma, 1977, p.272, nota 171, cu trimitere şi la G. Hofmann, *Papst Pius II. und die Kircheneinheit des Ostens*, în „Orientalia Christiana Periodica", XII, 1946). În chip evident, acest episod se află în legătură cu strădaniile papei Pius de a închega o mare coaliţie antiotomană, în care să intre şi „liga orientală" creată de Uzun Hassan – Şerban Papacostea, *Premisele politice ale hegemoniei economice a Imperiului Otoman în spaţiul Mării Negre (1453-1484)*, în **RI**, X, 1999, 1-2, p.22-23 (v. şi p.22, nota 29) – însă, după cum se vede, fără neglijarea aspectului confesional. Pentru Ibrahim, beiul de Karaman, pilon al proiectelor antiotomane, v. şi György Székely, *La Caramanie anatolienne dans les projets antiottomans à deux fronts*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997, p.1187-1197. Pentru identificarea patriarhilor menţionaţi, am apelat la Petre Ş. Năsturel, *Lista patriarhilor ortodocşi*, în „Hrisovul", VII, 1947, p.159 (Alexandria) şi 163 (Antiohia); Ioachim al Ierusalimului, de la 20 mai 1459, nu figurează în aceste liste.

[77] Tratatul de la Lodi, încheiat între Milano şi Veneţia (9 aprilie 1454), confirmat apoi şi de celelalte state italiene (26 ianuarie 1455) şi sancţionat de papa Nicolae al V-lea (25 februarie 1455), a inaugurat patru decenii de pace şi stabilitate, până când regele Carol al VIII-lea a angajat Franţa în aventura italiană, transformată în războiul încheiat abia în 1559.

Pius al II-lea (1458-1464). Dar în conceptul de cruciadă nu era loc decât pentru statele catolice: înălţarea Crucii – semnalul pentru pornirea luptei cruciate – o făcea papa însuşi. Un „căpitan" pentru cruciadă nu putea fi căutat, aşadar, decât printre principii statelor catolice.

Ungaria, cu o regalitate legitimată la Bizanţ şi al cărei caracter apostolic fusese binecuvântat de Sfântul Scaun, îşi asumase încă din veacul al XIV-lea rolul de stegar al luptei antiotomane[78]. Această misiune a fost strălucit ilustrată de Iancu de Hunedoara, guvernatorul Ungariei, nobil catolic şi promotor viguros al Unirii florentine. Spre el s-au îndreptat, o vreme, toate speranţele, dar Iancu a murit la 11 august 1456 şi în prima linie a frontului antiotoman au rămas două state ortodoxe, pe care el însuşi le integrase, autoritar, sistemului său de organizare a rezistenţei pe acest front[79]: Ţara Românească şi Moldova. De acum încolo, vreme de jumătate de secol, principalii exponenţi ai cruciadei antiotomane au fost, pe rând, doi principi ortodocşi, cărora contemporanii le-au recunoscut meritele, fără să le poată, însă, atribui rolul de comandanţi ai cruciadei: şi Vlad Ţepeş, şi Ştefan cel Mare au apărut cu deosebire în postura de căpitani, de voievozi[80], de vasali ai regelui Ungariei, din a cărui poruncă şi cu al cărui sprijin nemijlocit se spunea că ar fi pornit luptele şi ar fi câştigat biruinţele. Izvoarele istorice arată că factorii implicaţi – creştini şi musulmani, deopotrivă – au fost conştienţi tot timpul de realitatea faptelor, dar rânduiala lumii din acel veac făcea ca subsidiile să fie îndreptate către regele Ungariei[81], pe fruntea căruia se aşezau şi laurii gloriei. În această a doua jumătate a veacului al XV-lea, regele de la Buda era fiul lui Iancu de Hunedoara, Matias Corvinul.

Al doilea regat catolic din zonă putea să privească mai cu detaşare problema cruciadei: Polonia nici nu avusese relaţii prea strânse cu Imperiul Bizantin şi nici nu era prea expusă ameninţării dinspre Imperiul Otoman. Din unirea cu Lituania, prin dinastia comună a Jagiełłonilor, rezultase un adevărat imperiu, întins aproape de la Marea Baltică la Marea Neagră, însă cu probleme

---

[78] Cf. Norman Housley, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342-1382*, în **SEER**, 62, 1984, 2, p.192-208. De acelaşi autor, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford University Press, 1991.

[79] V., în acest sens, şi Ovidiu Cristea, *Frontul românesc antiotoman în secolele XIV-XV: realitate istorică sau mit istoriografic ?*, în volumul *Miturile comunismului românesc*, sub direcţia lui Lucian Boia, Bucureşti, 1998, p.152.

[80] Menţionarea domnilor români numai cu titlul de *voievod* implică, inevitabil, o scădere a poziţiei lor în ierarhia medievală. În Ungaria, ca şi în Polonia, voievodul era un dregător, lipsit de suveranitatea pe care o aveau domnii români; nici un voievod din Ungaria sau Polonia Evului Mediu nu s-a intitulat „din mila [graţia] lui Dumnezeu".

[81] V., în acelaşi sens, Gheorghe Duzinchevici, *Amănunte asupra legăturilor moldo-polone în timpul lui Cazimir al IV-lea (1447-1492)*, în **RA**, LXII, 1985, 2, p.140-141.

felurite în toate cele patru puncte cardinale. În nord, Ordinul Cavalerilor Teutoni era mai din vechime un inamic redutabil. În 1454, pe când alte state se pregăteau de lupta cu păgânii, regele Cazimir al Poloniei a declanşat războiul cu Ordinul, pentru a atinge, în sfârşit, ţărmul Mării Baltice şi până în 1466 toată atenţia şi toate eforturile regatului se vor îndrepta în acea direcţie[82]. La răsărit, începea să se simtă presiunea marelui cnezat al Moscovei, care revendica vechi teritorii ruseşti incluse în Lituania, în urma eliminării dominaţiei tătarilor. O alianţă dinastică n-a reuşit să aplaneze tensiunile, care vor conduce la un lung şir de războaie. Zona sudică a regatului polon însemna vecinătatea cu Moldova şi ieşirea la Marea Neagră. Aceasta fusese direcţia principală a acţiunilor întreprinse de marii înaintaşi ai lui Cazimir al IV-lea, regii Cazimir cel Mare (1333-1370) şi Vladislav al II-lea Jagiełło (1386-1434). Era singurul loc unde acum ameninţarea otomană s-ar fi putut face simţită, periclitând securitatea regatului şi mai ales interesele sale comerciale. Dar după stingerea conflictului cu Cavalerii Teutoni, preocuparea majoră a regelui Cazimir al IV-lea a constituit-o expansiunea spre apus, spre centrul Europei: o situaţie neaşteptată şi mai puţin obişnuită îi oferea perspectiva includerii Boemiei şi Ungariei între stăpânirile jagiełłone.

La câteva luni după ce Ştefan a urcat în scaunul domnesc de la Suceava, moartea unui foarte tânăr suveran din Europa centrală a marcat începutul unei crize care nu va fi nici de scurtă durată, nici uşor de soluţionat. A fost, de fapt, ultima etapă a unei crize de dată mai veche, din veacul al XIV-lea, născută pe terenul moştenirilor dinastice, încâlcite ca urmare a unor succesive alianţe matrimoniale şi a tendinţelor de expansiune pe care acestea le puteau genera. Succesiunea lui Ladislau de Habsburg (m. 1457), cunoscut cu supranumele Postumul, a provocat tensiuni politice şi înfruntări militare care au antrenat Ungaria, Boemia, Polonia şi Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană. Moldova, ca stat care, tot din veacul al XIV-lea, s-a găsit în relaţii politice strânse cu regatele vecine, a resimţit din plin implicaţiile acestei crize: primii 15 ani ai domniei lui Ştefan cel Mare le reflectă cu suficientă putere.

Ladislau Postumul fusese rege al Ungariei şi al Boemiei; ambele regate le moştenise de la tatăl său, Albert (Albrecht) de Austria (m. 27 octombrie 1439), care le avusese în calitate de ginere al lui Sigismund de Luxemburg (m. 1437)[83]. În 1438, Albert de Austria (din ramura zisă Albertină a familiei de

---

[82] Cf. Şerban Papacostea, *Ştefan cel Mare şi războiul Poloniei cu Ordinul Teutonic (1454-1466)*, în idem, *Evul Mediu românesc*, p.179-185.

[83] Rege al Ungariei în 1387, ca ginere al lui Ludovic cel Mare, rege al Boemiei (1419) şi mai apoi împărat german (1433), ca fiu al lui Carol al IV-lea de Luxemburg (rege al Boemiei şi împărat german).

Habsburg) devenise şi rege german, doar moartea neaşteptată împiedicând încoronarea sa ca împărat al Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană, între ai cărui suverani figurează, totuşi, ca Albrecht al II-lea (1438-1439).

Născut la patru luni după moartea tatălui său, Ladislau Postumul era moştenitorul legitim al celor două regate încă dinainte de a veni pe lume, dar interesele politice au impus ca pruncului nenăscut să-i fie preferat, ca rege al Ungariei, un adolescent, în persoana lui Vladislav Jagiełło (n. 1424), rege al Poloniei din 1434, căzut apoi în bătălia de la Varna (10 noiembrie 1444). Marea personalitate a lui Iancu de Hunedoara a acoperit minoratul lui Ladislau şi i-a asigurat succesiunea. După moartea acestuia, regele Ladislau, acum adolescent, nepopular în Ungaria, a părăsit regatul, luând cu el şi coroana Sfântului Ştefan – Sfânta Coroană, care întruchipa însuşi statul ungar, suveranitatea şi unitatea lui – şi a murit fără urmaşi (23 noiembrie 1457), după ce executase pe unul dintre fiii lui Iancu (Ladislau) şi trimisese în temniţă, la Viena, pe cel de-al doilea fiu (Matias).

Moştenirea lui Ladislau Postumul s-a împărţit: în Boemia, coroana Sfântului Venceslas a revenit lui Gheorghe Podiebrad, ales rege în martie 1458. În Ungaria, o parte a magnaţilor, conduşi de Mihail Szilágyi, l-a ales rege (Rákos, 24 ianuarie 1458) pe nepotul acestuia, Matias, fiul lui Iancu de Hunedoara, care, astfel, a plecat din temniţă spre tron[84]. Dar pentru moştenirea întreagă a lui Ladislau Postumul mai era un candidat şi, din punctul de vedere al legitimităţii dinastice, acesta părea cel mai îndreptăţit: vărul regelui Albert şi unchiul nevârstnicului Ladislau, anume împăratul Frederic (Friedrich) al III-lea (din ramura zisă Leopoldină a Habsburgilor). Nu numai că, în calitate de membru al Casei de Austria, era succesorul tuturor bunurilor liniei Albertine, stinsă fără urmaşi la 1457, dar în posesia lui se afla şi coroana Sfântului Ştefan. La 17 februarie 1459, o altă parte a magnaţilor unguri l-a proclamat rege al Ungariei pe împăratul Frederic, pe fruntea căruia s-a aşezat apoi (Wiener Neustadt, 4 martie 1459) Sfânta Coroană. Ca urmare, regele Matias a trebuit să sacrifice primii săi ani de domnie pentru recuperarea coroanei, fără de care legitimitatea sa era foarte şubredă.

Pretenţii la coroanele ambelor regate ridica, însă, şi regele Cazimir al Poloniei, căsătorit cu Elisabeta de Habsburg, sora lui Ladislau Postumul. Rânduielile vechi ale moştenirilor îndreptăţeau asemenea pretenţii, în virtutea cărora cei doi regi aleşi în 1458, deşi „naţionali“, erau lipsiţi de legitimitatea conferită de succesiunea dinastică. Mereu ocupat în alte direcţii ale marelui său

---

[84] „*Ex carcere ad regnum evolverat*”, scrie Aeneas Sylvius Piccolomini, viitorul papă Pius al II-lea (Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, ediţia a II-a, München, 1989, p.13).

stat, regele Cazimir al Poloniei nu a pierdut nici un moment din vedere drepturile fiilor săi şi s-a străduit să le valorifice. Beneficiarul acestor eforturi a fost întâiul său născut, Vladislav: la moartea lui Gheorghe Podiebrad (1471), el a preluat coroana Sfântului Venceslas, iar la moartea lui Matias Corvinul (1490) – pe aceea a Sfântului Ştefan. Sistemul jagiełłon a marcat, atunci, maxima sa întindere.

Acest mare complex de tensiuni şi de antagonisme care au răvăşit, atâția ani, zona central-estică a Europei, a anihilat, practic, orice șansă de a se putea riposta cu fermitate în fața agresiunii otomane. Pentru monarhii de la Buda, Cracovia, Praga sau Viena, interesele dictate de succesiunile dinastice erau mai presus de orice alte considerente politice. Iar aranjarea şi pregătirea acestor succesiuni, mai ales prin căsătorii, era principalul lor țel. Ca urmare, mai degrabă ridicau oşti pentru a-şi impune asemenea drepturi sau pentru a supune pe vreun vecin sau vasal rebel, decât să-şi unească eforturile într-o cruciadă antiotomană. Vechea rivalitate ungaro-polonă cu privire la Moldova s-a adăugat acestui încâlcit conflict de interese.

Încă din 1387, Moldova acceptase suzeranitatea regelui Poloniei, care îi garanta nu numai integrarea în familia de regi şi state după concepția apuseană, dar îi asigura şi o protecție eficientă împotriva agresivității regalității ungare. Neînvoindu-se să accepte că moldovenii ieșiseră de sub suzeranitatea coroanei Sfântului Ştefan încă din domnia lui Bogdan I (1363-1367), regii Ungariei i-au privit întotdeauna pe succesorii acestuia ca vasali naturali ai lor, silindu-se să-i aducă la calea „datoratei credințe": sub acest semn au stat acțiunile şi proiectele moldoveneşti ale lui Sigismund de Luxemburg şi ale lui Iancu de Hunedoara. Rivalitatea ungaro-polonă pentru Moldova s-a făcut simțită chiar şi în condițiile sporirii primejdiei otomane, determinând, în chip inevitabil, şi poziția domnului Moldovei.

Episodul final al acestei rivalități se va consuma în domnia lui Ştefan cel Mare.

Criterii de periodizare. O domnie atât de lungă şi de bogată în evenimente de tot felul – politice, militare, religioase – va fi întotdeauna mai bine cercetată şi mai uşor înțeleasă, în expunerea acelor evenimente, dacă durata ei se împarte în perioade, determinate prin momente socotite de o anumită importanță. Criteriile pentru o asemenea periodizare pot fi numeroase, ținând de viața personală a principelui, de realizările mai de seamă ale guvernării sale ori de întâmplări care au marcat puternic pe contemporani: mari bătălii, mari epidemii sau catastrofe naturale etc.

Este drept că, pentru periodizarea domniei lui Ştefan cel Mare, primul criteriu care apare istoricului cu o pregnanță deosebită este acela de natură

militară. Când, la 1502, s-a întâmplat ca domnul însuşi să aibă a face un fel de bilanţ al celor 45 de ani de domnie de până atunci, el a privit exclusiv latura războinică: „de când sunt domnul acestei ţări, am purtat 36 de lupte, dintre care am fost învingător în 34 şi am pierdut două”[85]. Urmând acest criteriu, o primă perioadă s-ar cuprinde între lupta de la Doljeşti (aprilie 1457) şi cea de la Baia (decembrie 1467), a doua s-ar opri la campaniile din 1475-1476, a treia – la luptele din 1486, care vor duce la reaşezarea păcii cu Imperiul Otoman, iar a patra s-ar încheia cu victoria din Codrii Cozminului (octombrie 1497), rămânând apoi anii apusului (1498-1504). Izvoarele narative moldoveneşti dau, la rândul lor, cea mai mare atenţie acestor repere. Dar sunt ele cu adevărat determinante pentru a le lua ca jaloane în stabilirea etapelor domniei lui Ştefan cel Mare ?

Cercetarea acestei perioade poate să caute bornele unei periodizări şi în orientările politicii externe, către unul sau celălalt dintre regatele creştine de la hotarele Moldovei – Polonia şi Ungaria. După o etapă orientată spre Polonia şi împotriva Ungariei (1457-1475), tratatul cu regele Matias Corvinul schimbă, în iulie 1475, direcţia alianţelor şi, timp de zece ani, Ştefan şi Moldova sa au rămas în această tabără, până când, în septembrie 1485, jurământul de la Colomeea i-a readus alături de regele Cazimir al IV-lea al Poloniei. Neaşteptat de repede, raporturile acestea s-au schimbat din nou: Ştefan a redevenit vasalul regelui Matias, îngropând definitiv, în Codrii Cozminului, tradiţionala suzeranitate a Coroanei polone, sub ale cărei auspicii se produsese, cu exact 110 ani mai înainte, cea dintâi integrare a principatului moldovenesc în familia statelor şi suveranilor din Europa. Şi asupra acestor aspecte avem cuvântul lui Ştefan, din care se înţelege chipul în care domnul Moldovei vedea el însuşi jocul mişcătoarelor raporturi politice: „am aruncat un os între doi câini, ca să se mănânce între ei”[86].

Observând lucrurile din perspectiva istoriei, se vede, însă, că efortul constant al lui Ştefan cel Mare a privit aşezarea Moldovei în raportul de forţe creat de evenimentul din mai 1453: toate schimbările de direcţie în orientarea externă au fost circumscrise acestui efort, care i-a absorbit întreaga energie şi căruia i-a subordonat orice alte considerente. Poate că în primii săi ani de domnie nu s-a simţit incomodat de suma care trebuia trimisă sultanului (sumă care, la drept vorbind, nici nu era foarte mare, nici nu era prea greu de acoperit din veniturile Moldovei de atunci): la 1468, Ştefan vorbeşte fără stânjeneală de

[85] Relatarea lui Matteo Muriano, din Suceava, 7 decembrie 1502: *Călători străini despre Ţările Române*, I, volum îngrijit de Maria Holban, Bucureşti, 1968, p.149 (am rearanjat ordinea cuvintelor, pentru a susţine logica expunerii).

[86] Liborius Nacker, *Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Preussen gegen die Türken im Jahre 1497*, în *Scriptores Rerum Prussicarum*, V, Leipzig, 1874, p.307.

plata acestui haraci[87], iar în strădania sa de a recupera Chilia este greu să se distingă între afrontul şi serviciul adus Porţii[88]. Dar a venit un moment când, din anumite motive şi cu anumite temeiuri încurajatoare, Ştefan cel Mare şi-a concentrat toate eforturile într-o unică direcţie. Şi această direcţie va fi aceea urmărită cu perseverenţă până la sfârşitul domniei, având ca rezultat victoria sa cea mai însemnată, nereceptată ca atare de contemporani: „cel mai potrivit statut cu putinţă faţă de Poarta otomană”[89].

Apare, deci, pe deplin îndreptăţită încercarea de a căuta determinarea marilor perioade care compun cei 47 de ani ai domniei lui Ştefan cel Mare în funcţie de relaţiile cu Imperiul Otoman. *Războiul de 13 ani*[90], declanşat în 1473 şi încheiat odată cu pacea din 1486, rânduieşte, astfel, cele trei mari etape ale domniei lui Ştefan şi ale istoriei Moldovei în acei ani. Formula aceasta s-a dovedit capabilă a explica toate celelalte fapte şi întâmplări, asamblându-le într-o viziune integratoare, în care logica desfăşurărilor istorice nu se află în contradicţie cu logica reconstituirilor istorice.

Din punct de vedere cronologic, această periodizare concordă, dincolo de micile nuanţe deosebitoare, cu aceea îndeobşte acceptată de istoricii care s-au ocupat de domnia lui Ştefan cel Mare: bornele sunt constituite de evenimente a căror însemnătate, indiferent de plasarea lor în timp, este greu de contestat. Însă credem că definirea acestor perioade poate fi schimbată, pentru a exprima, într-un chip mai adecvat, raportarea la conţinutul lor integral.

Această definire a variat, după gândirea vremilor şi a istoricilor. Astfel, în *Istoria României* – tratatul academic din anii ’60 – cele trei etape erau

---

[87] Scrisoarea din 1 ianuarie 1468, adresată regelui Poloniei: P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.63-67. Este, poate, forţată concluzia autorului privind „menţionarea tributului plătit turcilor cu precizarea că *venitul regiunii Neamţului era destinat special acestei nevoi*, ceea ce lămureşte organizarea financiară a ţării în acea vreme” (p.68; *subl. ns.*). Dar, dacă, totuşi, istoricul a descifrat corect sensul afirmaţiei respective, atunci avem aici o mărturie despre ponderea haraciului datorat Porţii în raport cu totalul veniturilor ţării: el era acoperit numai din dările adunate de la ţinuturi, mai precis numai de la unul dintre ţinuturi, Neamţul, care nu avea nici vămi, nici câmpii întinse !

[88] S-ar părea că domnul însuşi a ţinut să pună în evidenţă acest aspect, trimiţându-i sultanului nu numai tributul, dar şi daruri: Długosz spune că Ştefan l-a „împăcat” pe sultan „*cum tributo et muneribus*”.

[89] Şerban Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare: puncte de reper*, în **RdI**, 28, 1975, 1, p.26.

[90] Sintagma aparţine istoricului Leon Şimanschi; cf. idem, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 şi 1473: program de guvernare şi conjuncturi politice*, în **AIIX**, XXXV, 1998, p.18, nota cu asterisc (reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.387, nota 89) anunţă studiul „nostru următor, *Războiul moldo-otoman de 13 ani (1473-1486)*, aflat acum în mss. şi dezvoltat în mai multe părţi”. Acest studiu nu a fost tipărit până la data redactării prezentelor pagini.

definite astfel: *Lupta împotriva tutelei marii boierimi*; *Războiul antiotoman şi lărgirea bazei sociale a puterii lui Ştefan cel Mare*; *Lupta pentru centralizarea statului la sfârşitul secolului al XV-lea*[91]. Definirea prin negaţii este explicită în primele două titluri şi implicită în cel de-al treilea. În mod paradoxal, acest tip de definire se regăseşte şi la un istoric care nu a aparţinut şcolii „marxiste": pentru Alexandru V. Boldur, cele trei perioade ale domniei lui Ştefan cel Mare – stabilite prin referire la politica externă şi verificate în domeniul militar – sunt *antiungurească*, *antiturcească* şi, respectiv, *antipoloneză*[92]. O nuanţare importantă a schemei bazate pe „anti" s-a datorat istoricului Şerban Papacostea, care a socotit că prima perioadă, cea a anilor 1457-1473, poate fi mai bine definită prin *Apărarea Moldovei pontice*, autorul păstrând, însă, pentru celelalte două, definiţii întemeiate pe lupta împotriva a ceva: *Lupta împotriva expansiunii otomane* şi, respectiv, *Lupta împotriva hegemoniei regatului polon*[93]. Această schemă se regăseşte în recentul tratat academic, *Istoria românilor*, cu o nouă definire a primei perioade – *Consolidarea domniei şi reîntregirea teritorială a Moldovei* – şi cu neînsemnate modificări pentru celelalte două[94].

Îndrăznim a crede că domnia lui Ştefan cel Mare poate fi înţeleasă şi evaluată nu numaidecât prin raportarea la poziţiile contrare adoptate de domn, din necesităţi mai presus de orice îndoială. Perpetuând acest procedeu, eforturile şi strădaniile lui riscă să apară ca determinate exclusiv de o concepţie născută din trăirea unui sentiment de „cetate asediată"[95]. Fără a pune sub semnul îndoielii continuitatea şi gravitatea primejdiilor de la hotare –

---

[91] *Istoria României*, II, comitetul de redacţie al volumului: acad. A. Oţetea, redactor responsabil; prof. univ. M. Berza, conf. univ B. T. Câmpina, conf. univ. Şt. Pascu, redactori responsabili adjuncţi; secretar: Şt. Ştefănescu, Bucureşti, 1962, p.490, 503, 530. Capitolul a fost redactat de Barbu T. Câmpina şi Mihai Berza.

[92] Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială şi politică*, Madrid, 1970, p.7-8, 168, 322.

[93] Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare* (1982), în idem, *Evul Mediu românesc*, p.140, 148, 169, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.516, 525, 545. „Frontiera" între ultimele două perioade este, aici, anul 1489, conform opiniei (curentă, încă, în 1982) privind plasarea păcii moldo-otomane în acel an.

[94] *Istoria românilor*, IV. *De la universalitatea creştină către Europa „patriilor"*, comitetul de redacţie al volumului: acad. Ştefan Ştefănescu şi acad. Camil Mureşanu, redactori responsabili; prof. univ. dr. Tudor Teoteoi, secretar, Bucureşti, 2001, p.364, 375 (*Lupta lui Ştefan cel Mare împotriva expansiunii otomane*), 390 (*Lupta împotriva hegemoniei polone*). Pacea moldo-otomană, care separă aceste două perioade, este plasată şi aici, în chip inexplicabil, tot în 1489, deşi, între timp, istoricii au acceptat că evenimentul respectiv avusese loc în 1486.

[95] V., pentru aceasta, Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, I-II, traducere, postfaţă şi note de Modest Morariu, Bucureşti, 1986.

inevitabile la poziția geografică a Moldovei şi, altminteri, comune statelor medievale de mărimea ei –, față de care Ştefan a organizat apărarea prin toate mijloacele posibile, socotim, totuşi, că a defini marile etape ale domniei sale numai prin aceste elemente înseamnă o apreciere unilaterală şi o sărăcire a moştenirii lăsate urmaşilor, o reflectare neadecvată a dimensiunilor reale şi a complexității extraordinare a eforturilor şi a strădaniilor depuse în direcții care nu au însemnat, exclusiv sau primordial, războiul.

Domnia lui Ştefan cel Mare nu a însemnat numai lupta dibace *împotriva* agresiunilor din afară, împletită cu combaterea înțeleaptă a slăbiciunilor dinlăuntru, ci şi lupta *pentru* apărarea Crucii, munca înverşunată *pentru* a creşte moştenirea înaintaşilor, îndemnurile *pentru* a spori tăria credinței, fidelitatea slujirii şi deplinătatea stăpânirii libere a bunurilor de tot felul. Războaiele i-au adus o mare glorie militară şi o faimă pe care i-au recunoscut-o şi adversarii, dar ele singure nu i-ar fi asigurat, în fața supuşilor săi, uriaşa autoritate morală care a făcut din el modelul de monarh în secolele următoare. Ceea ce Ştefan a construit pentru sufletul poporului său a fost mai presus de biruințele de pe câmpurile de luptă: el a pus să se scrie istoria țării şi a zidit biserici în care numele său şi chipul său au stat la îndemâna contemporanilor şi a urmaşilor; a împodobit Casa Domnului cu tot ceea ce astăzi numim artă şi care, pentru el, ca şi pentru toți oamenii de la vremea aceea, nu era decât rugăciune.

Această înțelegere a moştenirii lui Ştefan cel Mare a determinat definirea celor trei mari perioade ale domniei sale în chipul pe care îl arată cartea de față.

Cartea a II-a

SPRE „ZĂRILE ÎMPĂRĂTEŞTI”

Hotarele Moldovei. Când fiul lui Bogdan al II-lea a preluat cârmuirea şi stăpânirea Moldovei – pe care a socotit-o întotdeauna *moşia* lui, *moştenirea* care i se cuvenea de la tatăl său şi de la bunicul său şi de la toţi ceilalţi „sfântrăposaţi înaintaşi şi strămoşi” –, singurele hotare[1] ferme şi de nestrămutat ale ţării erau la apus, pe crestele Carpaţilor, şi la răsărit, pe cursul Nistrului. În nord[2], însă, pe lângă faptul că hotarul cu regatul polon era încă nedefinitiv statornicit, cu stăpâniri mixte de o parte şi de alta a Ceremuşului, cum îl înfăţişează scrisoarea din 13 decembrie 1433 a regelui Vladislav Jagiełło către Ştefan al II-lea[3], existau şi două probleme litigioase: dincolo de Ceremuş şi Colacin – Pocuţia, posesiune pierdută a vechilor domni ai Moldovei, căreia Ştefan îi va consacra eforturile ultimilor ani; pe Nistru – cetatea Hotin, verigă importantă a sistemului de apărare a ţării, ieşită cu puţin timp înainte de sub controlul moldovenesc, ca parte din domeniul cu care fusese înzestrată doamna Marinca, văduva lui Iliaş vodă şi mătuşa regelui Cazimir al IV-lea al Poloniei[4]. În sud[5], hotarul cu „cealaltă Valahie”, Muntenia sau Ţara Basarabească, fusese

---

[1] Cf. General Radu Rosetti, *Graniţele Moldovei pe vremea lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934, p.81-91; Ştefan S. Gorovei, *Formation et évolution de la frontière de la Moldavie médiévale*, în **RRH**, XXXV, 1996, 3-4, p.131-136.

[2] Cf. Ion I. Nistor, *Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, Viena, 1910; Corneliu Cojocariu, *„Terra Sepenicensis” şi hotarul nordic al Moldovei*, în **AIIX**, XXXII, 1995, p.339-349.

[3] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.660-662. Pentru unii istorici, acest act este un tratat, pentru alţii, el intră în categoria actelor de omagiu. În realitate, este un document cu caracter unilateral, emis de regele Poloniei pentru a întări domnului Moldovei stăpânirea asupra cetăţilor Ţeţina şi Hmielov cu domeniile lor şi a confirma frontiera dintre Moldova şi „ţara noastră a Rusiei” (Galiţia sau Rusia Roşie, Rutenia). Această scrisoare regală a precedat, ca şi celelalte două documente, emise în aceeaşi zi, jurământul propriu-zis al lui Ştefan al II-lea, depus peste o lună, la 13 ianuarie 1434, în mâinile lui Mihail Buczacki (*ibidem*, p.663-665, nr.184). Pentru aceste acte, v. şi N. Grigoraş, *Din istoria diplomaţiei moldoveneşti (1432-1457)*, Iaşi, 1948, p.51-53.

[4] Marinca, soţia lui Iliaş I, era sora Sofiei (c.1405-1461), ultima soţie a regelui Vladislav Jagiełło şi mama regelui Cazimir al IV-lea; ambele erau fiicele cneazului lituanian Andrei Olgimuntovici Holszanski, dintr-o familie cu legături întinse în aristocraţia lituano-rusă.

[5] Cf. Constantin Cihodaru, *Formarea hotarului dintre Moldova şi Ţara Românească în secolul al XV-lea*, în volumul *Stat. Societate. Naţiune. Interpretări istorice*, îngrijit de Nicolae

stabilit încă înainte de 1418, printr-un tratat încheiat de Alexandru cel Bun cu Mircea cel Bătrân („*secundum privilegia Alexandri et Mirczae*”, spune tratatul moldo-ungar din 1475[6]), cu un traseu care încă a mai necesitat o rectificare (1482). Însă, în această parte sudică, Moldovei îi lipsea Chilia, cetatea-port care îi asigura şi controlul unui important drum comercial, şi însemnate venituri, dar şi siguranța ieşirii la mare prin celălalt port, de la Cetatea Albă: Petru al II-lea o cedase lui Iancu de Hunedoara în 1448, din recunoştință pentru că îl ajutase în redobândirea tronului.

Stăpânirea Chiliei oferea Moldovei garanția de a avea o „poziție strategică dominantă la Dunărea de Jos”, îngăduindu-i „afirmarea [...] ca stat pontic”[7].

Primii paşi. Ştefan avea, deci, de formulat revendicări teritoriale importante față de ambele regate catolice de la hotarele sale, de regii de la Cracovia şi Buda legându-l, însă, acte încheiate de înaintaşii săi. Imperiului Otoman îi era dator un haraci anual de 2.000 de galbeni, de sultan legându-l „pacea” abia încheiată de predecesorul său în domnie. Aceste coordonate au definit poziția lui Ştefan şi a Moldovei sale, pe plan extern, în primăvara anului 1457.

Nu este cunoscută, până azi, nici o informație despre primii paşi făcuți în aceste direcții. Este de presupus că a vestit, prin soli, schimbarea de domnie în Moldova, măcar regelui de la Cracovia, dacă nu şi celui de la Buda. Solul trimis sultanului Mehmed a dus, desigur, şi haraciul anului curent.

Între primele acte ale noii domnii pare să se numere anunțul făcut neguțătorilor din Braşov şi din celelalte oraşe ale Țării Bârsei că Moldova le va fi deschisă pentru comerț[8]. Spre începutul primăverii următoare, la 13 martie

---

Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1982, p.80-92; Sergiu Iosipescu, *Vrancea, Putna şi Basarabia – contribuții la evoluția frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XV*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, p.205-224.

[6] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.335, nr.CXLVI. Este posibil ca acest tratat să fi stipulat apartenența Chiliei la Țara Românească. Cf. Ştefan Andreescu, *O cetate disputată: Chilia în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII*, Bucureşti, 2001, p.47-48.

[7] Şerban Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei*, p.516. Cu privire la acest important aspect al politicii lui Ştefan cel Mare, v. şi: Sergiu Iosipescu, *Ştefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în **RdI**, 35, 1982, 5-6, p.639-653; Ştefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul „Illice”*, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.117-126.

[8] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.259-260, nr.CXXIV. Din păcate, documentul nu are dată. Editorul l-a datat „octombrie-noiembrie 1457” întrucât domnul anunță trimiterea unei invitații „după sărbătoarea Sfintei Ecaterina” (25 noiembrie). Concluzia editorului: „Data 1457 nu e sigură, dar foarte probabilă, dacă ne gândim la privilegiul din 1458”

1458, relaţiile cu negustorii din Ţara Bârsei au fost reglementate printr-un act solemn, care confirma drepturile înscrise în aşezământul azi pierdut, primit de ei „de la bunicul nostru, Alexandru voievod”[9].

Aşezarea domniei şi a ţării. Pe plan intern, poziţia tânărului principe trebuie să fi fost socotită şubredă. Chipul în care luase domnia nu-l legitima mai mult decât pe oricare dintre domnii succedaţi în perioada anterioară. Ceea ce Petru vodă Aron reuşise în octombrie 1451 (suprimarea fizică a domnului aflat în scaun), Ştefan nu izbutise în aprilie 1457: domnul detronat îşi salvase viaţa şi se refugiase în Polonia. Îl însoţeau câţiva sfetnici, dintre boierii mari ai ţării; doi, cu deosebire, erau dintre cei mai însemnaţi: Mihail (Mihul), fostul logofăt, şi Stanciul, fostul pârcălab de Cetatea Albă. Primul[10] fusese trimis, în primăvara anului 1456, la sultanul Mehmed al II-lea cu banii celui dintâi haraci moldovenesc, preţul plătit pentru a se răscumpăra liniştea la hotarele sudice şi a se asigura libertatea comerţului. Cel de-al doilea, cunoscut ulterior cu supranumele *cel Mare* sau *Marele*[11], era soţul Chiajnei, fiica lui Alexandru cel Bun; prezenţa lui alături de Petru Aron trebuie să fi fost considerată ca reprezentând acordul legitimator al dinastiei[12].

(*ibidem*, p.260). Ultima ediţie a actului – *Urkundenbuch*, V, p.580-581, nr.3092 – păstrează această datare („1457 vor November 25”).

[9] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.261-265, nr.CXXV. Comerţul cu Braşovul a urmat a fi, în toată domnia lui Ştefan cel Mare, o componentă esenţială şi statornică a relaţiilor cu Transilvania, inevitabil stânjenită în răstimpurile tensionate. Dar chiar şi într-un an de criză, cum a fost 1462, braşovenii au protestat energic faţă de încercarea de a li se îngrădi comerţul cu Moldova. Opreliştile poruncite de regele Matias, pentru ca moldovenii să nu poată cumpăra „fier, oţel, arme şi alte obiecte de război”, au fost înlăturate de braşoveni prin apelul la privilegiul acordat de regele Sigismund de Luxemburg (Ştefan Pascu, *Relaţiile economice dintre Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1956, p.210). Documentele ilustrează o relaţie privilegiată cu Braşovul până la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare. Cf. şi Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV-XVI)*, Bucureşti, 1965, şi Gernot Nussbächer, *Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV*, I, în **AIIAI**, XXI, 1984, p.425-437; II, în **AIIAI**, XXII, 2, 1985, p.667-678; III, în **AIIAI**, XXIII, 1, 1986, p.325-342; IV, în **AIIAI**, XXV, 1, 1988, p.319-330. Finalul acestui studiu, privind registrul din 1480-1481 (anunţat în încheierea părţii a IV-a, p.330), nu a mai fost încredinţat tiparului.

[10] Cf. C. V. Dimitriu, *Un mare boier moldovean din prima jumătate a secolului al XV-lea: logofătul Mihail-Mihu*, Bucureşti, 1932; N. Grigoraş, *Logofătul Mihul*, în **SCI**, XIX, 1946, p.123-173.

[11] Cf. I. C. Miclescu-Prăjescu, *Boieri moldoveni din veacul al XV-lea: Stanciu pârcălab de Hotin şi Stanciu Marele*, în **RIR**, VII, 1937, p.358-372 (II. *Stanciul Marele, fiul lui Ivan dvornic*).

[12] La 1457, Chiajna – probabil din botez Ana, fiică născută din căsătoria cu doamna Marina, deci pe la 1422-1429 – rămăsese singurul vlăstar legitim al lui Alexandru cel Bun.

Împrejurările concrete l-au determinat, desigur, pe Ştefan să pună în linia întâi a preocupărilor sale consolidarea rapidă a tronului. Aceasta însemna îndepărtarea lui Petru vodă Aron de la hotarul nordic al Moldovei şi, prin înapoierea pribegilor, stabilirea concordiei cu marii boieri ai ţării, fără a căror colaborare nu se putea imagina o guvernare eficientă. Chemărilor ce li s-au adresat, pribegii au răspuns, pe rând, aproape toţi[13], mai puţin, însă, Mihail logofătul, cu care Ştefan însuşi, înainte de a lua domnia, avusese anume discuţii, când se întâlniseră în Muntenia şi în alte locuri[14] şi căruia îi va încredinţa apoi şi o misiune despre care nu se mai ştie nimic[15], dar care a putut să aibă în vedere deschiderea unui drum pentru apropierea de regele Poloniei[16]. Dacă această interpretare este corectă, ea conduce nemijlocit la concluzia că Ştefan a optat de la început pentru alianţa cu regele de la Cracovia şi nu cu cel de la Buda. O asemenea atitudine a trebuit să aibă multiple şi solide motivaţii.

Aşezarea alături de Polonia presupunea distanţarea de Ungaria şi, implicit, de Ţara Românească, ceea ce ar părea neverosimil pentru tânărul domn care-şi va fi petrecut adolescenţa şi-şi va fi făcut ucenicia în preajma lui Iancu de Hunedoara şi care împărţise ani de exil cu Vlad Ţepeş, *Drăculea*, cu al cărui sprijin militar a şi izbutit să ia domnia Moldovei. Distanţarea aceasta devine şi mai inexplicabilă atunci când, prelungită peste ani şi căpătând amploare până la transformarea în ostilitate făţişă, ea aşează, aparent, Moldova în tabăra opusă cruciadei antiotomane care, tocmai în acei ani, era legată – justificat sau nu – chiar de numele regelui Matias al Ungariei.

Pentru înţelegerea acestei opţiuni, trebuie să se aibă în vedere atât factorii externi, în a căror cumpănă se căuta refacerea poziţiei internaţionale a Moldovei, cât şi o stare de spirit, pe care o putem doar bănui din unele şoapte

---

[13] La 24 ianuarie 1458, Petru Aron era înconjurat, la Cameniţa, de boierii Duma Braevici, Stanciul, Costea Danovici, Ion pârcălabul şi Vasco Levici (Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.815, nr.235). Primii trei s-au întors în Moldova şi au devenit membri ai sfatului domnesc: Stanciul Marele, în 1459, iar Duma Braevici şi Costea Danovici, în 1460. Vasco Levici s-a întors şi el, căpătând încă de la Ştefan cel Mare întăriri pentru unele stăpâniri ale sale (cf. **DIR**, A, XVI, 1, p.537, nr.482; v. şi **DRH**, A, III, p.230-231, nr.118). Nu l-am putut identifica pe Ion pârcălabul.

[14] „...când ne-am întâlnit în Ţara Basarabilor sau oriunde, în orice zile sau ceasuri...": cf. **DRH**, A, II, p.127, nr.89. În forma actuală, salv-conductul este datat Suceava, 12 ianuarie 1460, dar datarea iniţială a fost târgul Cotnari, 12 iunie 1458 (cf. comentariul de la p.128); ca urmare, „salv-conductul poate fi folosit ca sursă informativă pentru ambele momente cronologice pe care le atestă" (*ibidem*).

[15] „...acea slujbă cu care te-am însărcinat": cf. *ibidem*, p.98, nr.66. Salv-conductul este datat Bacău, septembrie 13; anul 1457 a fost stabilit de editori, „după componenţa sfatului domnesc" (*ibidem*).

[16] Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.517.

ale izvoarelor vremii. Era foarte aproape timpul când regentul Ungariei – tatăl regelui de acum – dusese, în principatele româneşti din afara Carpaţilor, o politică de forţă, menită să le includă pe amândouă într-un front antiotoman sub supremaţia coroanei Sfântului Ştefan. Controlul autoritar exercitat de Iancu de Hunedoara asupra Moldovei nu a putut fi pe placul moldovenilor: nu numai că marele oştean şi om de stat fusese un activ sprijinitor al Unirii de la Florenţa, dar de numele lui se legau şi două evenimente care au putut fi considerate adevărate atentate la stabilitatea şi integritatea ţării – trecerea Chiliei sub stăpânire ungurească şi impunerea unui guvernator ungur, Csupor de Monoszló, *Ciubăr vodă* al vechii cronici.

Tratatul de la Overcăuţi. Orientarea spre Polonia însemna, în schimb, reluarea politicii tradiţionale a domnilor de mai înainte, Petru I şi Alexandru cel Bun, reafirmarea unei legături care nu fusese niciodată denunţată. Însemna şi reînnodarea unei tradiţii, tot aşa de vechi, a alianţelor dinastice, care urcase de la căsătoria domnilor moldoveni cu câte o nepoată sau vară îndepărtată a regilor Poloniei din stirpea lui Jagaiłło (devenit regele Vladislav Jagiełło) până la aceea care a făcut pe Iliaş I cumnat al regelui Cazimir al IV-lea (prin căsătoria lor cu două surori) – înrudiri căutate, care, după mentalitatea vremii, atârnau greu în cumpăna relaţiilor internaţionale şi care, nu o dată, au condus la facerea sau desfacerea unor alianţe politice şi militare, ba chiar şi a unor frontiere de stat. Toate acestea la un loc îndreptăţeau, desigur, şi credinţa că, odată lichidat focarul întreţinut la hotar de un pretendent părăsit de noroc, divergenţele puteau fi mai uşor aplanate decât acelea cu regele Ungariei.

Dacă Ştefan a încredinţat logofătului Mihail o „slujbă” ca aceasta, trecând peste „toată mânia şi duşmănia” din inima sa, făcând uitate „vorbele şi faptele trecute”, cuvintele schimbate între ei „în Ţara Basarabilor” şi care „nu se cade a mai fi pomenite”, înseamnă că direcţia pentru politica sa externă era foarte clar stabilită. Întru împlinirea ei, domnul nu a ezitat să recurgă la argumentul pe care şi alteori îl va folosi pentru a obţine rezultatul dorit. Incursiunile şi hărţuielile sale în provinciile de margine ale regatului polon – Rusia (Galiţia) şi Podolia, cu care Moldova se învecina –, într-o vreme când efortul solicitat de războiul cu Cavalerii Teutoni sporise considerabil (mai cu seamă în cursul anului 1458), au determinat pe regele Cazimir al IV-lea să-şi trimită plenipotenţiarii pentru a stinge acest conflict supărător de la hotarul sud-vestic al ţării.

Înarmaţi cu cuvenitele „*litterae credentiales*”, scrise pe pergament şi prevăzute cu sigiliul regal, palatinii celor două provincii afectate de operaţiunile militare de până atunci au venit pe malul moldovenesc al Nistrului, unde, după discuţiile cu „*dominus Terrarum Moldaviae*”, au pus la punct condiţiile păcii.

Nu s-au păstrat, din păcate, nici scrisorile de acreditare, nici instrucţiunile date de rege plenipotenţiarilor săi şi nici măcar cele două obişnuite originale ale tratatului, ci numai tălmăcirea latinească a actului dat de Ştefan în ziua de miercuri, 4 aprilie 1459, „*in rippa fluminis Niestr, prope villam Owerkielowicze*”[17]. Numele locului a fost transcris greşit din originalul slavonesc al actului şi abia în vremea din urmă s-a putut stabili că satul (*villa*) unde s-a încheiat acest tratat se numea, de fapt, Overcăuţi[18].

Tratatul de la Overcăuţi este primul act diplomatic în care Moldova lui Ştefan cel Mare apare ca subiect de drept internaţional. Din acest punct de vedere, el inaugurează o activitate diplomatică întinsă de-a lungul a nu mai puţin de patru decenii şi la capătul căreia va sta tratatul (tot moldo-polon) din iulie 1499. Este, desigur, un drum lung între aceste două acte, a căror comparare poate ilustra uriaşa operă a lui Ştefan cel Mare. Totuşi, ar fi greu de spus că tratatul de la Overcăuţi a însemnat o umilire pentru domnul Moldovei. Prin simplul fapt că el s-a încheiat, ca şi prin faptul că încheierea lui s-a petrecut pe pământul Moldovei şi nu în vreuna dintre provinciile regatului polon din vecinătatea ei, tratatul din aprilie 1459 poate fi socotit un succes. Apoi, prin clauzele lui, Ştefan a obţinut tot ce putea obţine în acel moment. Domnul promitea, e drept, să lase cetatea de la Hotin în stăpânirea regelui, inclusiv vama şi dreptul de a pescui în Nistru; însă, în schimbul acestei concesii – oarecum atenuată de clauza care privea judecarea în comun a pricinilor iscate între moldoveni şi lucrătorii din cetate –, era asigurată îndepărtarea lui Petru Aron de hotarele Moldovei: nu numai că accesul lui în Hotinul controlat de poloni era interzis, dar nici măcar apropierea de Moldova, dincoace de oraşul Smotricz, nu-i era îngăduită. Boierilor care, cu învoirea regelui, îl slujeau încă pe Petru Aron, li se promitea restituirea proprietăţilor părinteşti şi primirea lor cu cinste în Moldova, după merite. În fine, intenţia domnului de a se afla sub ocrotirea regelui Poloniei era răspicat afirmată.

Poziţia Moldovei – deteriorată prin acţiunea lui Ştefan care, în acel moment, nu a însemnat altceva decât uzurparea puterii prin alungarea unui principe recunoscut de ţară şi de puterile vecine – revenea astfel, prin tratatul înţelept şi abil de la Overcăuţi[19], la aceea de dinainte de aprilie 1457.

Destul de repede, chiar şi prevederile acestui tratat s-au ameliorat prin însăşi evoluţia lucrurilor. Şi pentru războiul aflat în plină desfăşurare, cu

[17] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.266-269, nr.CXXVI.

[18] Cf. D. Agache, *O localitate regăsită: „Overc[hel]ăuţi”*, în **AIIAI**, XXV, 1, 1988, p.499-506.

[19] Acest punct de vedere îl regăseşte pe acela exprimat de Gheorghe Duzinchevici, *Contribuţii la o mai bună cunoaştere a lui Ştefan cel Mare în cadrul legăturilor moldo-polone*, în **RA**, LXI, 1984, 2, p.157-165. Din păcate, studiul publicat pentru a „stârni discuţii” (p.157) nu a avut nici un ecou în epocă.

Cavalerii Teutoni, şi pentru acela, care părea că se apropie, cu Gheorghe Podiebrad al Boemiei, regele Cazimir avea nevoie de ajutor. În primul caz, Ştefan şi-a îndeplinit obligaţia şi a trimis un corp de oaste, ajungând să figureze, astfel, printre cei în numele cărora s-a încheiat pacea de la Toruń (19 octombrie 1466), alături de ceilalţi mari vasali ai regelui Poloniei[20]; în al doilea caz, pentru care domnul Moldovei fusese în mod special alertat, războiul nu s-a mai produs. Răspunsul prompt al lui Ştefan la cererile de ajutor a putut fi de natură să reducă şi mai mult tensiunile şi să sporească încrederea regelui Cazimir. Un semn al acestei detensionări poate fi văzut în neobişnuita reutilizare a unui salv-conduct pentru logofătul Mihail, scris la 12 iunie 1458, dar neexpediat: actualizându-i-se data – devenită 12 ianuarie 1460 –, el a fost trimis abia atunci „credinciosului şi cinstitului nostru boier”[21], care l-a primit şi l-a aşezat alături de celelalte documente ale arhivei sale[22], fără să dea vreodată aşteptatul răspuns.

Prima incursiune în Transilvania. Îndepărtat de la hotarele Moldovei, de unde ar mai fi putut spera într-un ceas de noroc, fostul domn Petru Aron a renunţat la adăpostul pe care familia Buczacki i-l asigurase în Polonia şi, în împrejurări neştiute, a trecut în Transilvania, în 1461[23], sau poate chiar mai devreme, în vara anului precedent[24]. În legătură cu această nouă aşezare a pribeagului, este posibil să se fi produs şi cea dintâi incursiune moldovenească în secuime, în vara anului 1461[25]. Din acel an, de la sfârşitul lui februarie până la începutul lui august, documentele de cancelarie lipsesc, mărturie a stării conflictuale în care se găsea ţara.

Chemat de regele Matias la curtea sa, în iulie 1462, Petru Aron a încetat să mai constituie o ameninţare presantă pentru Moldova[26].

---

[20] Şerban Papacostea, *Ştefan cel Mare şi războiul Poloniei cu Ordinul Teutonic*, p.179-185.

[21] **DRH**, A, II, p.127-128, nr.89; v. şi *supra*, capitolul *Aşezarea domniei şi a ţării*, în note.

[22] Graţie spiritului „arhivistic” al acestui boier s-a păstrat actul aşa-zisei adunări de la Vaslui, din 1456, act care-i era destinat pentru a-l scuti de eventuale acuzaţii ulterioare în legătură cu „închinarea” ţării şi plata primului haraci.

[23] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.75; Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, în idem, *Studii de istorie medievală şi modernă*, ediţie îngrijită de Lucian Nastasă, Bucureşti, 1990, p.135.

[24] Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară, 1460-1469*, în volumul *Studii istorice româno-ungare*, editat de Lucian Nastasă, Iaşi, 1999, p.28, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.336-337.

[25] La 5 iunie sau la 5 iulie (*Cronicile slavo-române*, p.15, 28, 61, 70).

[26] Vasile Pârvan, *op.cit.*, p.138; Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.4, nr.V.

Întărirea relaţiilor cu Polonia. Nu se cunosc împrejurările în care Ştefan a reintegrat cetatea Hotinului între posesiunile sale. Primul pârcălab de Hotin este menţionat în documente abia la 28 aprilie 1464[27]; există, însă, unele informaţii care pot fi interpretate în sensul că, într-o formă sau alta, controlul moldovenesc asupra acestui punct strategic fusese restabilit mai dinainte. Astfel, în marele privilegiu acordat neguţătorilor din Liov, la 3 iulie 1460, plata vămii la Hotin pentru exportul de cai nu pare să privească drepturile stăpânilor poloni, ci pe acelea ale Moldovei[28]. Nici mai târziu, cu prilejul jurământului din 2 martie 1462, nu avea să se mai facă menţiune la vreo stăpânire polonă pe pământul moldovenesc[29].

---

[27] **DRH**, A, II, p.169-170, nr.119: „pan Goian de (la) Hotin". Anterior, ultimul document cu numele membrilor sfatului domnesc datează din 15 aprilie 1463 şi îl menţionează pe „pan Goian vornic" (*ibidem*, p.165-166, nr.115). Indiferent când şi sub ce formă va fi recuperat Ştefan cetatea Hotinului, dregătoria respectivă a fost restaurată, deci, în intervalul aprilie 1463-aprilie 1464. Pentru o posibilă legătură cu căsătoria din vara anului 1463: Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *op.cit.*, p.345. Pentru N. Iorga, a putut fi vorba de „o cesiune tacită", produsă „încă de la 1463": *Istoria românilor*, IV, p.103, cu trimitere la un document din septembrie 1463, pe care îl folosise în *Istoria lui Ştefan cel Mare* (cf. idem, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.89). Trebuie să fie documentul din 12 septembrie 1464 (**DRH**, A, II, p.176-178, nr.123), pe care tot N. Iorga îl publicase sub formă de rezumat după original, datându-l, însă, cu anul de la 1 septembrie, în 1463 (N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, V, Bucureşti, 1903, p.385-386). O cercetare recentă a atras atenţia asupra folosirii sporadice a anului de la septembrie chiar şi în această vreme: cf. Alexandru Nichitici, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova", II, 1999, p.217-240. Nu aceasta pare a fi situaţia în cazul de faţă.

[28] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.280, nr.CXXVIII. Relaţiile comerciale cu Liovul au fost statornicite încă din veacul al XIV-lea, când acest oraş a căpătat (1380) dreptul de depozit, care îi asigura monopolul asupra comerţului prin Moldova, pe aşa-numitul „drum moldovenesc", spre Cetatea Albă. În legătură şi cu garantarea bogatului comerţ de tranzit pe acest drum – tronson al marelui drum transcontinental care lega oraşele hanseatice de Marea Neagră – s-a aflat însăşi acceptarea suzeranităţii polone de către Petru I, în 1387 (cf. P. P. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, în idem, *Interpretări româneşti*, ediţia a II-a, îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, 1994, p.83-98; C. Racoviţă, *Începuturile suzeranităţii polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în **RIR**, X, 1940, p.237-332). Reglementarea acestui comerţ a făcut obiectul marelui privilegiu acordat negustorilor lioveni de domnul Moldovei, Alexandru cel Bun, la 8 octombrie 1408 (Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.630-636, nr.176), temeiul privilegiilor ulterioare, între care şi acela dat de Ştefan cel Mare, în 1460. Importanţa deosebită a comerţului pe acest drum făcea din el şi un instrument politic cu greutate, ceea ce va justifica măsurile protecţioniste impuse de Ştefan cel Mare după denunţarea vasalităţii faţă de Polonia (Şerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Ţării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum şi stat*, în **SMIM**, X, 1983, p.47-48 şi notele 141, 142).

[29] După opinia lui Ion I. Nistor, Ştefan cel Mare a redobândit Hotinul chiar cu prilejul tratativelor care au precedat jurământul din 2 martie 1462: Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXVI, 1943, p.34. Aceeaşi ipoteză şi la Şerban

La acea dată, 2 martie 1462, la curtea domnească din Suceava s-au scris mai multe documente, având acelaşi destinatar şi aceeaşi ţintă[30]. Ele constituie răspunsul pe care deţinătorii puterii din Moldova l-au dat unei solii a regelui Poloniei, doritor să se asigure de fidelitatea vasalului său. Invocând pe înaintaşii săi „de fericită pomenire”, de la Alexandru cel Bun până la propriul părinte, Ştefan făgăduia să păstreze credinţa faţă de suzeranul său, asigurându-l că va depune şi personal jurământul, la data şi în locul stabilite de rege (cu excepţia cazului când s-ar afla ţara în primejdie sau el însuşi în vreo neputinţă) şi denunţând orice alte legăminte potrivnice s-ar fi făcut, „mai de demult” sau „mai încoace”[31].

Un al doilea act – menţionând numele solilor regali, între care şi Mužyło Buczacki, fostul protector al lui Petru Aron – priveşte o problemă specială, cu care Moldova era confruntată de mai mulţi ani, anume găzduirea unui grup, destul de numeros, se pare, de nobili tătari în frunte cu câţiva fii ai lui Sed-Ahmed (Seyyid Ahmed), fost han al Hoardei celei Mari şi duşman declarat al Poloniei. Înfrânt în 1455, într-una din luptele cu lituanienii, Sed-Ahmed a fost capturat de cneazul Simeon Olelkovici şi a ajuns prizonier în Lituania[32]. „Fiii” săi rămăseseră sau fuseseră reţinuţi la curtea Moldovei, cu un statut neclar, fie ca ostatici, fie ca refugiaţi; oricum, aceşti nobili tătari constituiau o miză importantă[33] în relaţiile moldo-polone, de vreme ce şi Petru Aron, la 29 iunie 1456[34], şi Ştefan cel Mare, la 2 martie 1462, au trebuit să promită că nu-i vor extrăda nimănui altcuiva, decât (la cerere şi sub condiţii) regelui Poloniei[35].

Papacostea, *Comerţ, alianţe şi acţiune militară în politica lui Ştefan cel Mare la începuturile domniei (1457-1462)*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.449.

[30] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.282-294, nr.CXXIX-CXXXI.

[31] *Ibidem*, p.288.

[32] B. D. Grecov, A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, 1953, p.393; Nagy Pienaru, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova*, în volumul *Istorie şi diplomaţie în relaţiile internaţionale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, coordonatori Daniel Flaut şi Iolanda Ţighiliu, Constanţa, 2003, p.106.

[33] Nagy Pienaru, *op.cit.*, p.107-108.

[34] Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.781, 785, nr.230. Este interesant de observat că acest act (emis chiar în ziua onomastică a domnului) urmează prevederile aceluia dat de Petru al II-lea la Hotin, la 22 august 1448: cf. *ibidem*, p.733-737, nr.215 şi traducerea îmbunătăţită, dată de P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV şi problema Chiliei*, în **Rsl**, III, 1958, p.112-114; ambele documente, din 1448 şi 1456, au fost folosite pentru redactarea celor două documente ale lui Ştefan cel Mare, din 2 martie 1462.

[35] Pentru aceste aspecte, cf. Constantin I. Andreescu, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul secolului al XV-lea*, în „Arhiva”, XLI, 1934, p.139-151; Alexandru I. Gonţa, *Românii şi Hoarda de Aur, 1241-1502*, München, 1983, p.160-163, 176-177; Matei Cazacu, *A propos de*

Pentru făgăduielile domnului, s-au pus garanţi, printr-un act separat, mitropolitul şi boierii ţării[36].

Între condiţiile subscrise de domn (preluate din jurămintele lui Petru al II-lea, din 1448, şi Petru Aron, din 1456[37]) se află şi aceea de a nu înstrăina nici o parte din ţară – ţinut, oraş sau feud – fără voia regelui, iar dacă unele ca acestea „s-ar fi înstrăinat" cândva, ele urmau a fi redobândite. Dar pare a fi şi o nuanţă în plus faţă de 1448 şi 1456: „şi le vom câştiga"[38], adaugă domnul, după chipul său inconfundabil de a-şi exprima voinţa[39], ca o ameninţare care cu greu s-ar închipui adresată suzeranului. Probabil că voluntara subliniere nu privea Hotinul, ci partea de ţară care mai trebuia recuperată: Chilia.

Astfel, la începutul anului 1462, întregul program politic al momentului era exprimat în doar câteva cuvinte. Domnul Moldovei atinsese pragul de unde putea porni dezvoltarea proiectelor sale. În adevăr, 1462 este cel dintâi an cu o densitate sporită de evenimente care implică personalitatea lui Ştefan în chip direct şi care, totodată, ilustrează cât de bine stăpânea el informaţiile despre toate desfăşurările politice care îl interesau.

Din acest an, Moldova are o poziţie activă şi toate părţile antrenate în conflictele de la Dunărea de Jos iau cunoştinţă de ea.

Cruciada papei Pius al II-lea. Imperiul lui Mehmed al II-lea creştea fără piedici, desfiinţând stăpânirile creştine care mai rămăseseră din vechea moştenire a Bizanţului: aşa au dispărut, pe rând, despotatul sârbesc al Brancovicilor, în 1459 (rămânând Ungariei numai cetatea Belgradului), despotatul Paleologilor de la Mistra, în 1460 şi imperiul Marilor Comneni de la Trapezunt, în 1461. Această expansiune, progresivă şi ameninţător de metodică, pe mai multe direcţii – şi la Dunărea de Jos, şi în bazinul Mării Negre – nu a stârnit o ripostă viguroasă din partea Europei creştine. Cu toată dorinţa exprimată de cardinalii Sfântului Scaun, papa Calixt al III-lea a reuşit doar să trimită 12 galere la Rodos.

Succesorul său, Pius al II-lea (Aeneas Sylvius Piccolomini) – fost secretar al împăratului Frederic al III-lea şi cunoscut cărturar umanist, poet şi

---

l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe-XVe siècles, în volumul *Passé turco-tatar, présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris, 1986, p.115-119.

[36] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.288-291, nr.CXXX.

[37] Cf. P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.104-106.

[38] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.287, nr.CXXIX; traducerea editorului. În actul lui Petru Aron: „*recuperare debemus et volumus*" (Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.780, nr.230).

[39] Cf. Maria Magdalena Székely, „*Dixit waywoda"*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.43-52, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.104-116.

istoric, ales papă la 19 august 1458 – a fost unul dintre cei mai înflăcăraţi susţinători ai ideii de cruciadă şi, probabil, cel mai idealist dintre ei[40]. El a înţeles repede că principii Europei creştine nu s-ar fi unit de la sine într-o coaliţie antiotomană şi de aceea a ales să-i adune într-un congres, sub preşedinţia sa, pentru a-i îndemna în această direcţie[41]. Însă toate strădaniile sale nu păreau să aibă eficienţa sperată: Congresul de la Mantua – deschis cu un lung şi înflăcărat discurs, la 26 septembrie 1459, şi încheiat prin proclamarea cruciadei, la 14 ianuarie 1460 – nu adusese decât promisiuni în ostaşi şi bani din statele italiene (mai puţin Genova şi Veneţia), precum şi nădejdea unui ajutor din partea Franţei, Veneţiei, Castiliei şi Portugaliei. Cu gândul de a consolida acest rezultat al strădaniilor sale, papa Pius al II-lea şi-a consacrat energia pentru a pacifica pe principii creştini şi a construi alianţe între ei. A mediat, mai întâi, încheierea conflictului dintre împăratul Frederic şi regele Matias, întreprindere deosebit de complicată. Pe cel dintâi l-a desemnat căpitan general al forţelor cruciate, iar celui de-al doilea i-a făgăduit 40.000 de ducaţi pentru războiul cu turcii.

Dar o sumă de două ori mai mare cerea împăratul Frederic regelui Matias pentru a-i restitui Sfânta Coroană ! Aşa, regele Ungariei a găsit că e mai important să adune banii pentru răscumpărarea coroanei care avea să-i aducă legitimitatea[42], decât să pornească în cruciadă. Iar celui care o dorea, vasalului său din Ţara Românească, Vlad Ţepeş – care tocmai în acest sens a acţionat de îndată, suspendând, în 1459, plata haraciului către Poartă, semnal al rupturii şi, deci, al războiului – i-a ridicat împotrivă un pretendent, sprijinit de saşi, ceea ce a provocat incursiunea muntenească în Ţara Bârsei.

Aceste evenimente, din primăvara şi vara anului 1460, au încurajat, probabil, pe domnul Moldovei spre o atitudine ameninţătoare faţă de vechiul său sprijinitor, de vreme ce posibilitatea unui atac moldovenesc era menţionată expres în toamnă, la 11 octombrie 1460, când Vlad vodă a restabilit bunele raporturi cu saşii[43]. Temerile aveau să se dovedească îndreptăţite.

---

[40] Un studiu de acum şase decenii şi jumătate rămâne exemplar pentru acurateţea şi spiritul metodic al tratării: Rigomera Eysser (O. S. Fr.), *Papst Pius II. und der Kreuzzug gegen die Türken*, în volumul *Mélanges d'Histoire Générale*, publiés par Constantin Marinescu, Bucureşti, 1938, p.1-134.

[41] David Abulafia, *Ferrante I of Naples, Pope Pius II and the Congress of Mantua (1459)*, în volumul *Montjoie. Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*, Edited by Benjamin Z. Kedar, Jonathan Riley-Smith and Rudolf Hiestand, Variorum, 1997, p.235-249 (şi cu indicarea bibliografiei mai vechi).

[42] Ivan Bertényi, *Sfânta Coroană, simbol al permanenţei statale a Ungariei*, în Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*, traducere din franceză de Liviu Papuc, Chişinău, 2003, p.404-407 („...doar regii încoronaţi cu coroana Sfântului Ştefan sunt legitimi pe tronul Ungariei”, p.404).

[43] Cf. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI (1458-1473), documente publicate de Gustav Gündisch în colaborare cu Herta Gündisch, Gernot Nussbächer

În iarna 1461-1462, pe când regele Matias se adâncea în tratative încâlcite cu împăratul Frederic – tratative care vor pune, de fapt, bazele succesiunii habsburgice în Ungaria –, Vlad Ţepeş a deschis ostilităţile, într-o adevărată cruciadă, trecând Dunărea în teritoriul otoman[44]. „A mers cinci zile prin ţara turcească", vor spune povestirile despre „Dracula". Raportul trimis de domnul muntean regelui Matias în urma acestei expediţii – scrisoarea din 11 februarie 1462 –, cu cererea presantă de ajutor militar, nu a avut, însă, nici un efect: la 10 mai, Dieta maghiară s-a întrunit nu pentru a răspunde acestei solicitări, ci pentru a aduna banii necesari răscumpărării Sfintei Coroane. Lipsa de interes faţă de luptele cu turcii era atât de evidentă, încât alimenta (părând să şi confirme) zvonul că regele Matias ar fi încheiat cu aceştia o pace tainică.

Asediul Chiliei. Împrejurările se vădeau prielnice pentru ca Ştefan să atingă ţinta dorită: recuperarea Chiliei. Se pare că, încă din primăvara lui 1461, regele Cazimir a încercat să-l determine pe Vlad Ţepeş spre o soluţie amicală, aşa cum, probabil, soluţionase şi problema Hotinului. Este posibil ca acesta să fi fost mesajul transmis, în primăvara lui 1461, prin Mužyło Buczacki[45], de vreme ce proiectul domnului Moldovei se bucura de sprijinul regelui Poloniei[46]. Pregătiri de război sunt sugerate de unele izvoare încă din ianuarie 1462[47]; în aprilie, starea de beligeranţă era constatată oficial şi deplânsă, chiar, de genovezii din Caffa[48].

Campania lui Mehmed al II-lea împotriva lui Vlad Ţepeş a oferit, astfel, lui Ştefan cel Mare ocazia de a redeschide competiţia pentru Chilia, unde, sub o

---

şi Konrad G. Gündisch, Bucureşti, 1981, p.89-91, nr.3236-3237 (p.91: „*...ab aliquibus partibus puta Turcorum sew terrae Moldaviae vel quibuscumque aliis hominibus*"). Analiza actelor şi comentarii la G. Gündisch, *Vlad Ţepeş und die sächsichen Selbstverwaltungsgebiete Siebenbürgens*, în **RRH**, VIII, 1969, 6, p.981-992.

[44] Cf. Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, Bucureşti, 1976, p.85-99; Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.102-118. Câteva studii speciale: Const. A. Stoide, *Luptele lui Vlad Ţepeş cu turcii (1461-1462)*, în **AIIAI**, XV, 1978, p.15-38; Andrei Corbea, *Cu privire la corespondenţa lui Vlad Ţepeş cu Matei Corvin*, în **AIIAI**, XVII, 1980, p.669-685; Radu Lungu, *Sur la campagne antiottomane de Vlad l'Empaleur au sud du Danube (hiver 1461-1462)*, în **RRH**, XXII, 1983, 2, p.147-159; Dan Sluşanschi, *Dunărea de Jos şi campania lui Vlad Ţepeş din iarna 1461-1462 (precizări filologice)*, în **RA**, LXII, 1985, 4, p.434-437.

[45] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.135-136, nr.CXV-CXVI. Pentru posibila relaţie cu recuperarea Chiliei – Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie*, p.40-41; Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.111 şi 122-123, nota 54. Despre această solie, dar cu scop rămas neprecizat, v. şi Leon Şimanschi şi Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.336.

[46] P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone*, p.106-111. V. şi Virgil Ciocâltan, *Poarta osmană şi Gurile Dunării în secolul al XV-lea*, în **RdI**, 38, 1985, 11, p.1064-1069.

[47] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.143-145, nr.CXXIII.

[48] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p.125-126.

garnizoană ungurească, stăpânirea şi controlul erau exercitate acum de munteni şi de unguri. În martie, Ştefan asigurase pe Cazimir al Poloniei de credinţa şi supunerea sa, făgăduind şi depunerea jurământului personal şi, în acelaşi timp, se asigurase el însuşi nu numai de sprijinul suzeranului de la Cracovia, ci şi de acela al propriilor săi dregători[49]. În iunie, a atacat Chilia.

Atacul de noapte al lui Vlad Ţepeş asupra turcilor abia avusese loc (17-18 iunie), când Ştefan cel Mare a lovit fără succes Chilia (22 iunie). Eşecul acesta – agravat şi de rana căpătată la glezna stângă[50], pe care domnul Moldovei o va purta până la moarte – a rămas în sufletul lui Ştefan. Peste patru decenii, el va aminti asedierea Chiliei drept una dintre cele două înfrângeri care-i umbriseră cele 34 de biruinţe. Pe de altă parte, trebuie să fi fost un semnal de alarmă faptul că, deşi înfruntarea din acea vară nu a dat, pe câmpul de luptă, biruinţa sultanului, acesta a rămas, până la urmă, adevăratul câştigător, în timp ce Vlad – singurul principe creştin care, urmând îndemnul papei, trăsese efectiv spada pentru a porni la cruciadă – şi-a pierdut tronul şi a ajuns în captivitatea regelui Matias, în al cărui ajutor se încrezuse şi cu a cărui rudă catolică tocmai se căsătorise.

Era o lecţie care nu putea să nu aibă urmări[51].

---

[49] A acordat, desigur, o importanţă deosebită acestui eveniment, de vreme ce, pentru el, s-au emis trei documente, două în numele principelui şi unul în numele demnitarilor laici şi ecleziastici, în frunte cu mitropolitul Teoctist I: cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.282-294, nr. CXXIX-CXXXI. V. şi *supra*, capitolul *Întărirea relaţiilor cu Polonia*.

[50] *Cronicile slavo-române*, p.29 (Cronica moldo-germană).

[51] Există o informaţie – controversată între istorici – conform căreia, pornind campania, sultanul instigase pe un „duce” vecin cu stăpânirile lui Vlad să atace Ţara Românească în acelaşi timp cu el. S-a întâmplat, însă, că Vlad s-a împăcat cu acel „duce”, în care se încredea mult („*in quo multum confidebat*”). Relatarea aparţine unui pelerin englez, William Wey, şi e datată din Rodos, octombrie 1462: *The Itineraries of William Wey*, Londra, 1857, p.100-101; editată şi de E. D. Tappe, *Documents Concerning Rumanian History (1427-1601), Collected from British Archives*, Londra-Haga-Paris, 1964, p.18-19. Despre această sursă: Francisc Pall, *Notes du pélerin William Wey à propos des opérations militaires des Turcs en 1462*, în **RHSEE**, XXII, 1945, p.246-266. Pentru unii istorici, *ille dux* nu poate fi decât Ştefan cel Mare: P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV*, p.110-111. Din cauza morţii autorului, studiul lui Barbu T. Câmpina, cu analiza izvorului, nu a mai apărut în **SMIM**, III, cum anunţase P. P. Panaitescu; urma să fie cuprins în *Scrieri istorice*, II (cf. Barbu Câmpina, *Scrieri istorice*, I, ediţie îngrijită de Damaschin Mioc şi Eugen Stănescu, Bucureşti, 1973, p.11), care însă nu a mai fost tipărit; v. şi Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, p.64. Pentru alţi istorici, *ille dux* ar fi „unul din marii boieri ai lui Vlad Ţepeş”: Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.132 (citând pe M. Berza, *Vlad Ţepeş, ses règnes et sa légende. En marge de deux livres récents*, în **RESEE**, XV, 1977, 2, p.340-341). În fine, după o opinie cu totul singulară, „ar putea fi vorba de comandantul detaşamentului militar [moldovenesc] rămas să supravegheze hotarul sudic al ţării, poate acel Hodco Ştibor, nemulţumit în 1448 de cedarea Chiliei – al cărei pârcălab probabil fusese – şi dispărând, în mod suspect, din sfatul domnesc, după evenimentele din iunie-iulie

Cruciada lui Ştefan cel Mare. Tot în 1462 – cam la aceeaşi vreme sau imediat după insuccesul din faţa Chiliei – şi, desigur, nu întâmplător, Ştefan a făcut un gest neaşteptat şi care nu ar putea trece drept unul de neobişnuită şi neinteresată bunăvoinţă faţă de regele Matias: i-a oferit sprijinul financiar pentru răscumpărarea Sfintei Coroane[52]. Deopotrivă, nu poate fi o întâmplare faptul că, în acelaşi răstimp, a izgonit din ţară o misiune a franciscanilor din Transilvania, alt gest neaşteptat şi neobişnuit, motivat de încercarea misionarilor de a boteza în ritul catolic o moldoveancă ortodoxă[53]: o asemenea încercare era de o îndrăzneală ieşită din comun, o gafă politică evidentă, sfidând până şi spiritul Unirii florentine, prin care se recunoscuse valabilitatea botezului ortodox. Sesizat de mitropolitul Teoctist, domnul Moldovei l-a chemat la curte pe superiorul misiunii franciscane şi, când acesta l-a înfruntat zicându-i că, de n-ar fi fost ei în această ţară, de mult turcii i-ar fi luat captivi şi ar fi pierit, Ştefan a răspuns: „Am să văd eu dacă Dumnezeu nu ne va apăra de turci fără de voi; vreau ca voi toţi să ieşiţi din ţara mea fără întârziere".

În contextul anului 1462, întâmplarea aceasta rămâne deosebit de sugestivă pentru poziţia domnului Moldovei: în faţa Imperiului Otoman, alt sprijin decât lumea catolică nu putea să aibă şi numai de la principii acesteia putea să ceară şi să aştepte ajutor şi colaborare. În acelaşi timp, însă, odată prăbuşit echilibrul statornicit la 1439, această alianţă nu întârzia să-şi arate şi umbrele. Ştefan trebuia, deci, să manevreze cu atenţie[54], colaborând cu puterile catolice atât de departe cât îi îngăduia propria sa credinţă, fără a pune în pericol sufletele celor pentru care, ca monarh, ca uns al lui Dumnezeu, era răspunzător în faţa acestuia. Replica arogantă a custodelui franciscan dezvăluie cu brutalitate situaţia dilematică a domnului Moldovei. Sub semnul ei va sta toată

1462" (Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.343, nota 39). Această ultimă propunere de identificare pare cea mai puţin plauzibilă. Discuţia în jurul acestei ştiri ar trebui continuată, întrucât o înţelegere moldo-otomană cu prilejul evenimentelor din 1462 este sugerată şi de alte surse (cf. Nicolae Stoicescu, *op.cit.*, p.62-63 şi nota 22).

[52] Ştirea se află într-o scrisoare a regelui Matias din 10 august 1462, publicată de Karl Nehring, *Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, I, în „Lévéltári Közlemények", I, 1976, p.88, nr.4; cf. Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie*, p.39-42.

[53] Matei Cazacu, *op.cit.*, p.43. V. şi Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI-XVIII*, Bucureşti, 1983, p.70, ediţia a II-a, Bucureşti, 2001, p.105. Textul acesta a mai fost publicat de două ori, în **RI**, de N. Iorga (X, 1924, 7-9, p.183-184, sub titlul *O ştire inedită despre Ştefan cel Mare*) şi de P. P. Panaitescu (XIV, 1928, p.406).

[54] V. şi Bogdan Murgescu, *Istorie românească – istorie universală (600-1800)*, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1999, p.133. Observaţia privind atitudinea românilor în cazul luptei cu păgânii, alături de catolici, „întotdeauna o opţiune dureroasă", este justificată; prin prisma ei, modul de a gândi şi de a acţiona al lui Ştefan este exemplar.

domnia lui Ştefan cel Mare şi toate eforturile sale de colaborare leală cu puterile catolice, cu Sfântul Scaun în frunte, în plan politic şi militar şi fără nici o concesie în plan confesional. Judecând lucrurile din această perspectivă, acţiunile lui Ştefan cel Mare din anii următori se înţeleg mai limpede şi mai unitar.

Se spune că, în urma expediţiei din Ţara Românească, din vara anului 1462, sultanul Mehmed al II-lea ar fi zis: „Atâta vreme cât Chilia şi Cetatea Albă le ţin şi le stăpânesc românii, iar ungurii Belgradul sârbesc, noi nu vom putea avea nici o biruinţă”[55]. În aceste cuvinte se oglindeşte un întreg program politic – cel al Porţii. Îndeplinirea lui va reveni fiului şi nepotului aceluia care, deşi cucerise Constantinopolul, s-a retras neputincios din faţa Belgradului şi a trebuit să lase moldovenilor Chilia şi Cetatea Albă.

În împrejurările din 1461-1462, care au arătat orientările regilor catolici de la hotare, dictate de interesele ţărilor lor – interese de atâtea ori diferite de ale Moldovei şi de atâtea ori divergente chiar între ele –, în gândirea tânărului principe de la Suceava pare să fi câştigat un loc important o idee îndrăzneaţă, întemeiată pe experienţa mai veche şi mai nouă a luptelor cu Imperiul Otoman. Fără să excludă colaborarea cu lumea catolică, Ştefan va fi întrezărit posibilitatea unei *cruciade ortodoxe*, ca răspuns la catastrofa pe care „necredinciosul împărat turc”[56] o provocase în primul rând lumii ortodoxe. În faţa acelei forme de solidarizare, măreaţă, dar ineficientă, a Europei catolice, cunoscută sub numele de *Respublica Christiana*[57], Ştefan a încercat să ridice o solidaritate ortodoxă, formulă pe care a crezut-o, poate, mai eficientă decât aceea în care se înmănuncheaseră eforturile lui Iancu de Hunedoara şi, oricum, mai adecvată în condiţiile prăbuşirii Unirii de la Florenţa. E greu de spus dacă, prin aceasta, va fi încercat să dea o replică Republicii Creştine sau doar să asigure, în cadrul acesteia, un loc important Europei ortodoxe[58]. Oricum, în fruntea unei asemenea cruciade nu putea fi altcineva decât el însuşi.

---

[55] Aşa-zisele memorii ale ienicerului sârb: *Călători străini*, I, p.128.

[56] „*L'infidele imperatore turco*”, în scrisoarea din 25 ianuarie 1475 (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.323, nr.CXLIII).

[57] Cf. Florentina Căzan, *Cruciadele. Momente de confluenţă între două civilizaţii şi culturi*, Bucureşti, 1990, p.181 şi urm.; Ioan-Aurel Pop, *Geneza medievală a naţiunilor moderne*, Bucureşti, 1998, p.125-127.

[58] Potrivit opiniei lui Constantin Rezachevici, „Ştefan cel Mare nu a militat (şi nici nu putea oficial, ca principe ortodox, să o facă !) pentru cruciada catolică, papală, care se dovedise, de altfel, în secolul XV, lipsită de reuşită. Practic, domnul Moldovei s-a străduit să integreze Moldova într-un sistem de alianţe ale ţărilor europene direct interesate de războiul antiotoman, precum Ungaria sau Veneţia, în sens mai degrabă modern, prefigurând «ligile creştine» sau «sfinte» din secolul următor” (Constantin Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV-XVI. Evoluţia unui concept în contextul vremii*, Bucureşti, 2001, p.213).

O cercetare mai aprofundată a textelor care au consemnat ceea ce s-ar putea numi viziunea de politică externă a lui Ştefan cel Mare[59] a pus de multă vreme[60] în evidenţă „una din cele mai importante idei politice ce ţin de concepţia generală despre însemnătatea internaţională a Moldovei, ideea cruciadei antiotomane în cadrul căreia Moldova trebuia să ocupe un rol de frunte”[61]. Că domnul Moldovei nu avea cum să fie străin de toate planurile de cruciadă care se ţeseau şi se disputau în cancelariile europene[62], aceasta este o realitate care nu mai are nevoie de demonstraţii.

Izvoarele cunoscute azi cu privire la Ştefan cel Mare creionează imaginea unui principe la care ajungeau cu promptitudine informaţii bogate, corecte şi folositoare: a fost, probabil, în istoria medievală românească, domnul care a acordat cea mai mare atenţie tuturor desfăşurărilor politice şi militare capabile să aibă vreo influenţă asupra direcţiei acţiunilor sale şi cel mai bine informat cu privire la ele. Anii domniei sale sunt, uneori, de o extraordinară densitate de evenimente, petrecute în vecinătatea hotarelor Moldovei sau mai departe de ele, simultan în Europa centrală, la Dunărea de Jos, în Polonia sau în Imperiul Otoman. Dispunând de un extraordinar aparat diplomatic – pe care,

---

[59] Eugen Stănescu, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964, p.37-41 (*Însemnătatea internaţională a Moldovei*).

[60] Volumul menţionat, pregătit cu prilejul sărbătoririi din 1957 (500 de ani de la urcarea pe tron a lui Ştefan cel Mare), era anunţat în 1958 ca fiind „sub tipar”. Apariţia sa a mai întârziat, însă, încă şase ani.

[61] Eugen Stănescu, *op.cit.*, p.39. V. şi M. Berza, *Der Kreuzzug gegen die Türken – ein europäisches Problem*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1, p.42-74; Sergiu Iosipescu, *Viziunea românească asupra războiului de cruciadă (sfârşitul sec. al XIV-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, în volumul *Studii de istorie şi teorie militară (Retrospective istorice, analize contemporane)*, coordonator colonel dr. Al. Gh. Savu, Bucureşti, 1980, p.19-41; Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.205-215 (capitolul *Cruciada defensivă a lui Ştefan cel Mare*); idem, *La croisade au bas Danube: les Roumains comme „rempart de la chrétienté”*, în volumul *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*, sous la direction de Chantal Delsol, Michel Maslowski, Paris, 1998, p.77-89 (despre Ştefan cel Mare, p.81-83). Formula „cruciadă defensivă”, folosită de N. Iorga (*Istoria românilor*, IV, p.122) şi de Gheorghe I. Brătianu (*Autour des Croisades au XVe siècle*, în **RER**, V-VI, 1960, p.19) rămâne discutabilă: cruciada presupune, prin definiţie, o acţiune ofensivă. V., în acest sens, Constantin Rezachevici, *op.cit.*, p.213, nota 255, şi Ştefan Andreescu, *Vlad vodă Ţepeş şi Biblia*, în idem, *Perspective medievale*, Bucureşti, 2002, p.238.

[62] Un proiect de cruciadă antiotomană formulase şi regele Gheorghe Podiebrad al Boemiei, nădăjduind într-o *Congregatio Concordiae* ca formulă de unitate europeană. Însă, din cauza situaţiei speciale din Boemia, unde husiţii controlau exercitarea puterii, proiectul „regelui husit” a fost respins de papa Pius al II-lea chiar în această vreme (1462). Pentru regele Gheorghe Podiebrad şi proiectele sale de „organizare a păcii” în vederea unei cruciade antiotomane, v. şi G. I. Brătianu, *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle des origines à 1945*, avec une préface de John Rogister, Bucureşti, 1997, p.182-185 (v. şi p.196).

din păcate, nu-l putem cunoaşte decât prin unele din acțiunile și rezultatele sale, dar a cărui valoare o putem măsura prin cel puțin unul dintre reprezentanții săi de frunte: marele logofăt Ioan Tăutu –, Ştefan a fost mereu la curent cu aceste evenimente şi, ca atare, s-a putut implica în desfăşurarea lor, în deplină cunoştinţă de cauză şi numai în măsura şi în chipul în care folosul pentru țara lui i se înfățișa cu limpezime. Însă nota de concretețe pe care Ştefan al Moldovei a ataşat-o vechiului ideal abstract al cruciadei nu a însemnat o egoistă mărginire a orizonturilor, ci a vizat o aşezare realistă şi pragmatică a sa şi a țării sale în cadrele unei Europe a tuturor creştinilor, într-o rânduială conformă cu puterile şi cu interesele, bine cunoscute şi acceptate de toți, ale fiecărei țări.

Cele dintâi danii la Muntele Athos. Încercarea de a susține o cruciadă a sa, ortodoxă, trebuia să conducă pe Ştefan cel Mare la căutarea unor aliați sau sprijinitori în lumea ortodoxă şi, implicit, la un efort de solidarizare a ortodocşilor. Din acest punct de vedere, două fapte par a sprijini o asemenea ipoteză: cel dintâi ține de domeniul ideologic, cel de-al doilea – de politica pragmatică a alianțelor dinastice. Amândouă sunt specifice mentalității acelei vremi şi, pentru amândouă, exemplele, provenind tot din spațiul românesc, nu sunt rare.

La o dată neprecizată din cursul anului 1463, Ştefan a trimis primul său dar la Muntele Athos, şi anume la Mănăstirea Zografu. Fostei „mănăstiri a bulgarilor”[63], pe care o arată acum ca fiind „mănăstirea sa”, domnul Moldovei i-a închinat un manuscris de o calitate excepțională, conținând *Faptele Apostolilor*, scris pe pergament şi împodobit cu miniaturi[64]. Este întru totul acceptabilă presupunerea că acest dar a marcat începutul relațiilor statornice ale lui Ştefan cel Mare cu Muntele Athos. Strălucirea podoabelor *Apostolului* a determinat alegerea lui ca exemplar reprezentativ pentru vechea artă rusească, la o expoziție din 1913[65] ! Se ştie că, până la sfârşitul domniei sale, Ştefan a

---

[63] Cf. D. Nastase, *Les débuts de la communauté œcuménique du Mont Athos*, p.299-302.

[64] *Repertoriul*, p.372, nr.136.

[65] „...vom reține, chiar din faptul că a fost ales dintre zecile de mii de manuscrise ale bibliotecilor ruseşti, ca să reprezinte arta slavă a epocii, prețul lui deosebit”: Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în idem, *Oameni şi cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, 1997, p.32-33; idem, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand*, în **RER**, V-VI, 1960, p.49, nr.I, reluat în idem, *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985, p.141, nr.I; v. şi Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p.185-186. Manuscrisul se află azi la Muzeul Istoric din Moscova (cf. Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, Bucureşti, 1986, p.128, nr.663).

fost profund ataşat de Mănăstirea Zografu[66], care, în urma „aşezământului” din 10 mai 1466[67] – adevărat *typikon*[68], întocmai ca acelea ale împăraţilor bizantini, ale ţarilor bulgari sau sârbi – a ajuns a fi considerată propria lui ctitorie[69]. La Zografu, Ştefan avea să construiască o arsana şi o trapeză[70] avea să dea bani pentru bolniţă[71], avea să trimită steagul cu chipul Sfântului Gheorghe[72], dar şi *Tetraevanghelul* din 1502, împodobit cu stema sa[73]. Un asemenea ataşament, constant şi profund, a trebuit să fie expresia unui legământ şi a unei năzuinţe[74].

[66] Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.183-193. Autorul se întreabă (p.183, nota 25): „quel aura pu être dans ce choix le rôle occulte du métropolite de Moldavie Théoctiste Ier (1453-nov. 1478)”, despre care Dimitrie Cantemir va scrie, la 1715, că fusese „*Marci Ephesi diaconus, gente Bulgarus*” (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Bucureşti, 1973, p.370).

[67] **DRH**, A, II, p.192-194, nr.135.

[68] Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.185. V. şi Teodor Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, p.215; Pr. Ioan Moldoveanu, *Sfântul Ştefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.162.

[69] B[erthe] de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, I, Geneva, 1889, p.260.

[70] Nikolaos A. Mertzimekis, *Per… twn kthtÒrwn tou pÚrgou tou arsan£ thj agiore…tikhj mon»j Zwgr£fou*, în „Buzantin£”, 20, 1999, p.331-341; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.216-217; Vlad Mischevca, Florin Marinescu, *Ştefan cel Mare şi Muntele Athos. Contribuţii*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.320; Florin Marinescu, Nikolaos A. Mertzimekis, *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.180-182 şi fig.1-3, 5.

[71] **DRH**, A, II, p.261, nr.176; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.216; Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.186; v. şi *infra*, capitolul *Moldova, atacată „din toate părţile”*.

[72] *Repertoriul*, p.302-303, nr.94; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.217.

[73] „...le plus beau des manuscrits que Zographou ait sans doute jamais possédé” (Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.188). Cf. *Repertoriul*, p.415-420, nr.161 şi Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.150-151, nr.XXXVII. Manuscrisul se află azi la Biblioteca Naţională din Viena. Pagina cu stemele a fost reprodusă de N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, Bucureşti, 1934, pl.IV; Emil Condurachi, *Blazonul lui Ştefan cel Mare*, în „Hrisovul”, V, 1945, p.146-151 (planşa color), şi Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare*, în **SCIA**, II, 1955, 1-2, fig.17 (planşă între p.84 şi 85). Până azi, este singurul manuscris cunoscut în care s-a desenat stema principelui Moldovei. V. şi *infra*, Cartea a VI-a, *Ştefan cel Mare, „bunul suveran”*, capitolul *Steme*.

[74] Important sfânt militar, cu atributele „Mare Mucenic şi Purtător de Biruinţă”, Sfântul Gheorghe a fost, pentru lumea Evului Mediu, protectorul oştilor şi cu deosebire al cruciaţilor. Chiar în vremea lui Ştefan cel Mare, Sfântul Gheorghe a fost pictat în postură de cruciat (Praga, circa 1460; cf. Tudor Teoteoi, *Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor târzii*, în volumul *Nicolae Iorga – istoric al Bizanţului. Culegere de studii*, îngrijită de Eugen Stănescu, Bucureşti, 1971, p.104), iar împăratul Frederic al III-lea a întemeiat, în 1467, sub numele său, un ordin cavaleresc binecuvântat de papa Paul al II-lea în 1468. Ordinul s-a bucurat de mare preţuire în vremea împăratului Maximilian I (1493-1519), portretizat el însuşi chiar sub chipul Sfântului Gheorghe. Acest aspect special al cultului Sfântului Gheorghe – cult în instituirea căruia un rol deosebit l-a avut împăratul Constantin cel Mare – nu a putut fi străin lui Ştefan: mai multe mărturii atestă

Asumarea rolului conducător în cruciada ortodoxă poate fi de natură să explice şi să justifice şi una, şi cealaltă.

Căsătoria cu Evdochia de Kiev. În acelaşi an 1463, în vară[75], a avut loc şi căsătoria cu „Evdochia, sora împăratului Semen de la Kiev”[76]. Cea aleasă pentru a fi doamna Moldovei era, după tată, din neamul marilor duci ai Lituaniei: tatăl său, cneazul Alexandru (Olelko) al Kievului, era văr primar cu Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei şi mare duce al Lituaniei; prin mamă, descindea şi din marii cneji ai Moscovei. Se poate spune că înrudirile Evdochiei[77] ilustrează orientarea politică a domnului Moldovei din 1462, când trebuie să fi fost deja pornite demersurile pentru această căsătorie[78].

Prinţesa aparţinea uneia dintre ramurile ortodoxe ale neamului lui Olgierd al Lituaniei, din care o ramură catolică era familia regală a Poloniei. Viteji şi mândri, aceşti dinaşti lituanieni tindeau spre o organizare independentă a apanajului lor, socotindu-se succesori ai vechilor cneji de Kiev, din neamul lui Rurik, împodobiţi uneori cu titlul de împăraţi şi aspirând la întemeierea unui imperiu[79]. În 1461, Simeon Olelkovici, fratele Evdochiei, era avut în vedere pentru o eventuală proclamare ca mare duce al Lituaniei, în dauna lui Cazimir[80]. În aceeaşi vreme (1461-1463), lituanienii cereau regelui ca Podolia –

---

veneraţia sa pentru acest „voievod al lui Hristos” (cf. Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni” pentru Ştefan voievod. Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998, p.55, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.74-75).

[75] Cronicile dau date diferite – 5 iunie, 5 iulie, 15 iulie.

[76] Letopiseţul anonim şi Letopiseţul Putna I, în *Cronicile slavo-române*, p.16, 49 (unde slavonescul öàð este tradus nu prin „împărat”, ci prin „ţar”). Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.92: „luatu-ş-au doamnă de mare rudă, pre Evdochiia de la Chiev, sora lui Simeon împăratul”.

[77] Cf. Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistriţa*, p.633-657; Constantin Rezachevici, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.113-131.

[78] Spre comparaţie, pentru a se ajunge la realizarea căsătoriei dintre Elena, fiica Evdochiei şi a lui Ştefan cel Mare, cu vărul ei de gradul al doilea, Ivan cel Tânăr, de la Moscova au fost necesari patru ani, din 1479 până în ianuarie 1483, dată fiind distanţa mare, dar şi tergiversarea neaşteptată din partea domnului Moldovei.

[79] Cf. Wladimir Vodoff, *Remarques sur la valeur du terme „tsar” appliqué aux princes russes avant le milieu du XVe siècle*, în „Oxford Slavonic Papers”, N. S., 11, 1978, p.1-42 (reprodus, cu aceeaşi paginaţie, în idem, *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*, Northampton, 1989); Dimitri Nastase, *Remarques sur l'idée impériale en Russie avant 1453*, în **RER**, XVII-XVIII, 1993, p.95-107.

[80] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Bucureşti, 1955, p.41. Urmaşii lui Vladimir de Kiev, cnejii Olelkovici şi cnejii Bielski, erau apropiaţi de cnejii ruşi şi legaţi de ei prin înrudiri. Mihail Olelkovici (fratele Evdochiei) şi vărul său primar, Feodor Ivanovici Bielski, au fost printre protagoniştii

cu care Moldova se învecina peste Nistru – să fie restituită marelui lor ducat, din care fusese desprinsă în 1424 pentru a fi integrată regatului polon[81]. În martie 1462, Ivan Vasilievici – vărul primar al lui Simeon Olelkovici şi al Evdochiei – a devenit mare cneaz al Moscovei. O alianţă între principii ortodocşi, întemeiată pe interesele lor comune din zonă, era uşor de întrevăzut. În *acest context* se produce căsătoria lui Ştefan al Moldovei cu „Evdochia, sora împăratului Semen de la Kiev"[82]. *Acest context* a putut să sugereze lui Ştefan posibilitatea închegării unei cruciade ortodoxe.

Cruciada ortodoxă. Ideea nu era nouă. Cu un veac înainte, patriarhul ecumenic Philotheos Kokkinos încercase o reunire a suveranilor ortodocşi ca replică la eforturile pentru unirea cu Biserica Romei, ilustrate de însuşi împăratul Ioan al V-lea şi pecetluite de abjurarea declarată de acesta, în octombrie 1369. Cruciada ortodoxă, pe care patriarhul Philotheos spera să o opună cruciadei catolice[83] pentru a evita repetarea catastrofei din 1204, nu a avut atunci rezultatul dorit. Înfruntarea dintre unionişti şi opoziţia ortodoxă nu se stinsese prin semnarea actului de la Florenţa, în 1439, şi e de înţeles că nici ideea unei cruciade ortodoxe – chiar fără să excludă ajutorul şi colaborarea „latinilor" – nu putea să dispară.

---

complotului din 1481, menit să-l elimine pe regele Cazimir al IV-lea şi să refacă independenţa Lituaniei cu Mihail Olelkovici ca mare duce. Complotul a eşuat, iar cneazul Mihail şi-a pierdut viaţa. Există presupunerea că de acest complot n-au fost străini nici Ivan al III-lea al Moscovei, nici Ştefan cel Mare. Pretenţiile urmaşilor lui Olelko la tronul Lituaniei erau îndreptăţite prin faptul că Vladimir de Kiev era, între fiii marelui duce Olgierd, născut înaintea lui Jagaiłło (devenit regele Vladislav al II-lea Jagiełło) şi deci lui i s-ar fi cuvenit moştenirea lituaniană, nu celui din urmă. Între urmaşii lui Vladimir de Kiev, aceste amintiri erau încă vii şi la mijlocul veacului al XVI-lea (Damian P. Bogdan, *op.cit.*, p.640; K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.134, nota 5).

[81] Cf. Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.210 – pentru anul 1463. Era o dorinţă mai veche, exprimată şi la 1456 şi 1461 (Damian P. Bogdan, *op.cit.*, p.653).

[82] Este de reţinut această observaţie a lui N. Iorga: „Ştefan, care preluase moştenirea împotriva intereselor Poloniei, s-a adresat *la Kiev, familiei ultimilor «ţari» ortodocşi*, luând-o în căsătorie pe Evdochia, sora lui Simeon": N. Iorga, *Relaţii între români şi poloni în epoca omagiului şi după*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p.317 (*subl. ns.*).

[83] Oscar Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome*, Varşovia, 1930 (Variorum Reprints, 1972), p.153-158, 178-179, 235-245; Louis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969, p.372-373. V. şi D. Nastase, *Le Mont Athos et la politique du Patriarcat de Constantinople*, p.121-124 (şi mai departe); idem, *Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (La chronique de Tismana, 1411-1413)*, în „Cyrillomethodianum", IV, 1977, p.124-125, 160-162; idem, *Imperial Claims in the Romanian Principalities from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p.197. Despre opoziţia ortodoxă din veacul al XIV-lea şi cruciada bizantină, v. şi Tudor Teoteoi, *Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor târzii*, p.117-124. Cf. şi Alain Ducellier, *Byzantins et Turcs du XIIIe au XVIe siècle*, p.31 şi nota 85.

Contextul în care se petrec evenimentele din 1462 a putut fi propice pentru încercarea de a o readuce la viaţă. Mai mult decât atât. Cu un an înainte, în 1461, se destrămase şi coaliţia antiotomană înfiripată în zona sud-estică a Mării Negre. Această „coaliţie orientală”, în care suverani creştini – împăratul din Trapezunt, regii Armeniei şi Georgiei – se aflau alături de stăpânitori necreştini, ca Uzun Hassan, hanul turcoman al Persiei, şi emirul din Sinope, a dispărut înainte de a avea posibilitatea unei coordonări a acţiunilor cu cea occidentală, de care totuşi nu fusese străină[84]. În zona Mării Negre, vitală pentru această parte a Europei, stăvilirea ascensiunii otomane nu putea îmbrăca decât haina cruciadei, cu încercarea de a reface legăturile dintre „capetele de pod” foarte îndepărtate. Cruciada ortodoxă putea fi o soluţie care trebuia încercată.

Misiunea aceasta şi-a asumat-o Ştefan cel Mare.

Cucerirea Chiliei. În primăvara anului 1463, Mehmed al II-lea a declanşat ostilităţile împotriva Veneţiei, ocupând Argosul; a urmat provocarea la adresa regatului ungar, prin ocuparea Bosniei, stat vasal regelui Matias. A început un război[85] al cărui actor principal a fost, până în 1479, Veneţia şi în cadrul căruia se va ilustra şi Moldova lui Ştefan cel Mare.

Pe când în Moldova se sărbătorea căsătoria principelui cu domniţa venită de la Kiev, Evdochia cea *dreptcredincioasă* (adică *ortodoxă*) – cum s-a consemnat, semnificativ, într-una din cronicile ţării[86] – se încheiau şi lungile tratative dintre împăratul Frederic şi regele Matias. Împăcarea a luat forma tratatului de la Ödenburg (Sopron), ratificat la 19 iulie de împărat şi la 26 iulie de Matias. Strădaniile papei Pius păreau să rodească. În septembrie-octombrie 1463, s-au încheiat tratate între puterile interesate de cruciadă: în jurul papei s-au unit Veneţia, regele Matias al Ungariei şi ducele Filip cel Bun al Burgundiei, veteran al cruciadei antiotomane încă dinainte de căderea Bizanţului. Ţelul acestei alianţe era eliminarea totală a turcilor din Peninsula Balcanică, teritoriile astfel smulse Imperiului Otoman urmând a fi preluate de Veneţia, Ungaria – ambele considerate deja ca apărătoare ale Creştinătăţii („*antemurale Christianitatis*”) –, Skanderbeg şi alţi participanţi la cruciadă[87]. Campania

[84] Cf. Şerban Papacostea, *Premisele politice*, p.13-39; v. p.18-24. Acest important studiu a avut mai întâi o versiune germană – *Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanischen Reiches im Schwartzmeergebiet (1453-1484)* –, publicată în „Münchner Zeitschrift für Balkankunde”, I, München, 1978, p.217-245.

[85] Războiul a fost declarat la 28 iulie 1463 (Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Torino, 1957, p.338).

[86] „Evdochia dreptcredincioasa” (Letopiseţul Putna II, în *Cronicile slavo-române*, p.61).

[87] Norman Housley, *The Later Crusades*, p.106-108.

victorioasă a regelui Matias în Bosnia a părut să marcheze un semnal strălucit pentru începerea cruciadei. Astfel, la 22 octombrie 1463, în aceeaşi zi în care a aprobat tratatul încheiat de Frederic şi Matias[88], papa Pius al II-lea a proclamat războiul cu Imperiul Otoman (bula *Ezechielis prophetae*[89]).

Ca de atâtea alte ori, lucrurile s-au oprit aici. Punându-şi, în sfârşit, pe frunte coroana Sfântului Ştefan (29 martie 1464), regele Ungariei îşi vedea atins ţelul cu atâta perseverenţă urmărit. Pentru mai bine de un deceniu, nimic nu l-a mai putut determina să reia proiectele de cruciadă.

La 15 august 1464, papa Pius al II-lea a murit la Ancona. Conform dorinţei sale, regele Matias a primit vreme de câţiva ani zecile de mii de ducaţi ce-i fuseseră destinaţi pentru războiul cu Poarta, fără să-i folosească în acest scop; şi noul papă, Paul al II-lea, şi împăratul, şi Veneţia îl bănuiau de cheltuirea frauduloasă a acestor uriaşe subsidii.

În aceste împrejurări, domnul Moldovei a hotărât să-şi mai încerce o dată norocul la Chilia, pe care acum Radu cel Frumos o stăpânea în numele sultanului („*pro Turca tenebat*"). În ianuarie 1465, în răstimpul câtorva zile (de la 22 la 26), a ocupat oraşul, apoi şi cetatea, la conducerea căreia a numit pârcălabi pe boierii săi, Isaia[90] şi Buhtea. Domnul muntean – scrie analistul polon Jan Długosz – s-a plâns sultanului că Ştefan, „după sfatul şi porunca regelui Poloniei, a cucerit Chilia"[91]. De altminteri, se pare că Ştefan a uzat de numele regelui Cazimir, de la care avea scrisori cu îndemnuri de supunere, adresate orăşenilor din Chilia[92].

Luarea Chiliei din mâinile lui Radu cel Frumos lovea, de data aceasta, mai puţin, poate, pe regele Ungariei – care pierdea, totuşi, avanpostul său pontic[93] – cât pe Mehmed al II-lea, căruia domnul Ţării Româneşti îi era un supus credincios. Ca să-l îmbuneze pe sultan, Ştefan i-a trimis daruri şi probabil a acceptat o sporire a haraciului. Câştigul merita, însă, aceste condiţii (uşor de îndeplinit, de altminteri): dobândirea Chiliei a însemnat un succes remarcabil al politicii domnului Moldovei.

---

[88] Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich*, p.213-215.

[89] Norman Housley, *op.cit.*, p.107.

[90] Isaia era – sau va deveni curând – cumnatul domnului. La 13 decembrie 1465, Ştefan cel Mare întărea „Mitropoliei noastre din Târgul de Jos" o danie a lui Isaia pârcălab de Chilia, constând în şapte sălaşe de ţigani (**DRH**, A, II, p.185-186, nr.129). Foarte probabil, această danie trebuie legată de asediul şi cucerirea Chiliei. Se poate presupune că Isaia, în calitatea sa de dregător militar – pârcălab de Neamţ –, participase la atacul asupra Chiliei şi, în semn de mulţumire lui Dumnezeu pentru rămânerea sa în viaţă, a închinat respectivii ţigani Episcopiei de Roman.

[91] După consemnarea analistului polon Długosz; cf. P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV*, p.111.

[92] *Ibidem*.

[93] Matei Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne*, p.119.

Încercarea nereuşită din 1462 şi succesul din 1465 au fost privite în chip diferit de istorici. Faptul de a fi atacat pe un principe care îl ajutase şi care lupta împotriva păgânului a părut stânjenitor şi atacul din 1462 a fost socotit o eroare politică, pusă pe seama vârstei domnului moldovean, care, „tânăr încă, nu avea o viziune politică deplină a viitorului”[94]. În 1465, dobândirea Chiliei ar fi dovedit, în schimb, o maturizare a lui Ştefan cel Mare, care a ajuns să vadă „unde erau interesele mai depărtate în viitor ale ţării sale”[95]. O asemenea apreciere – împărtăşită de mai mulţi cercetători ai trecutului românesc – nu este, însă, corectă, întrucât duce judecarea faptelor pe un tărâm al anacronismelor, implicând viziunea „viitorului” în înţelegerea trecutului, ceea ce istoricul ar trebui să-şi interzică. Ştefan cel Mare a fost un principe al Evului Mediu şi nu avea cum să gândească şi să fie altfel decât „fraţii” şi „verii” săi care erau în fruntea altor ţări europene. Chilia – cetatea, oraşul şi ţinutul aferent – ţinea de moştenirea bunicului său, făcea parte din ceea ce, în alt context, avea să numească „*seines Grosvaters Land*”; nu putea să renunţe la ea în virtutea recunoştinţei faţă de Vlad Ţepeş: înaltele concepţii de guvernare nu pun interesele ţării în balanţă cu obligaţiile personale[96]. Chilia *trebuia* reintegrată Moldovei, aşa cum fusese reintegrat şi Hotinul, indiferent din mâinile cărui stăpânitor avea să fie luată şi indiferent ce interese şi aranjamente, politice şi economice, urma să deranjeze. Astfel, pentru Ştefan cel Mare nu avea nici o importanţă dacă smulgea Chilia de la Vlad Ţepeş, supărând pe regele Ungariei, sau dacă o lua de la Radu cel Frumos, supărând pe sultan.

Argumentul miopiei politice, din pricina vârstei, a nerecunoştinţei sau din alte motive, nu are nici o greutate. În vara anului 1462, Ştefan a avut acordul total al boierilor săi – adică al ţării –, abia exprimat în actul dat de reprezentanţii lor, sub binecuvântarea mitropolitului Teoctist, la 2 martie 1462. Nu a fost o aventură, ci un gest îndelung cumpănit, exprimând o linie politică urmată şi la reintegrarea Chiliei, în 1465, şi în lupta de la Baia, în 1467. Desigur că ea contrazice o imagine adânc întipărită în conştiinţe şi scumpă celor sincer ataşaţi de trecutul românesc, anume că vechii noştri principi luptau numai – după frumoasa şi arhicunoscuta imagine poetică a lui Mihai Eminescu – ca să-şi apere „sărăcia şi nevoile şi neamul”, luptă susţinută de „iubirea de moşie”. Numai că, în vremea aceea, toate aceste noţiuni nu aveau sensul aşa de

---

[94] P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.110.

[95] *Ibidem*, p.111.

[96] O opinie apropiată a fost exprimată, recent, de istoricul Bogdan Murgescu, *Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare*, în **SAI**, LXIX, 2004, p.12: „judecarea acţiunii voievodului Moldovei pe criterii morale este tributară unei concepţii romantice, potrivit căreia între Ştefan cel Mare şi Vlad Ţepeş ar fi existat relaţii de prietenie şi chiar o anumită solidaritate de vârstă, de status şi de simţire românească”.

abstract dobândit în epoca modernă şi care trăieşte şi în mentalitatea noastră: neamul era neamul creştinesc, într-un sens larg, iar într-un sens restrâns, toate rudele (mai apropiate sau mai depărtate), coborâtoare din aceiaşi strămoşi comuni de la care îşi moşteneau, în întregime sau în parte, moşiile. Ideea aceasta, de stăpânire îndreptăţită prin moştenirea de la strămoşi, era cea care ridica oamenii la luptă (dar îi şi putea demobiliza, cum avea să se întâmple în 1476), ea era cea care fundamenta toate solidarităţile (dar le putea şi mina, prin obişnuitele şi nestinsele dispute pentru stăpânirea pământului). Ca şi înaintaşii săi (de la Bogdan I până la Alexandru cel Bun), ca şi domnii Ţării Româneşti (de la Basarab I până la Mircea cel Bătrân), Ştefan cel Mare a înţeles să ducă o politică de expansiune, mai mult sau mai puţin activă, după împrejurările concrete, expansiune la hotarele sale şi pentru hotarele sale[97]. Era politica cerută de vremurile acelea, singura care putea asigura temeliile solide şi continuu apărate ale edificiului statal.

Aşezând în lumina aceasta desfăşurările istorice ale Evului Mediu românesc, faptele capătă alte înţelesuri, mai depărtate, desigur, de felul de a gândi al omului modern, dar în concordanţă cu ideile care guvernau gândirea acelei vremi. În acest chip, se înţelege însemnătatea pe care victoria din ianuarie 1465 a avut-o pentru Ştefan cel Mare[98]. El însuşi a ţinut să sublinieze – în felul său, învederat şi cu alte prilejuri similare – această însemnătate, cerând „mitropoliţilor şi episcopilor săi şi tuturor preoţilor să mulţumească lui Dumnezeu pentru ce i-a fost lui dăruit de Dumnezeu cel Preaînalt"[99].

Cu Chilia sub stăpânirea sa, Ştefan deţinea controlul absolut al gurilor Dunării, şi, implicit, al căilor comerciale care duceau spre Marea Neagră, situaţie de natură să afecteze grav interesele comerciale ungureşti şi genoveze[100]. Moldova redevenea o putere pontică. Şi nu era numai atât. Încă de pe vremea lui Petru vodă Aron, Moldova stăpânea şi o fortăreaţă la vărsarea

---

[97] Cf. şi observaţia lui Bogdan Murgescu, *Ţara şi oamenii*, în **MI**, XXXVIII, 2004, 7, p.14: „Cele mai multe dintre conflictele externe în care a fost implicată Moldova în timpul lui Ştefan au fost declanşate chiar de către domnul moldovean".

[98] Importanţa pe care a avut-o cucerirea Chiliei de către Ştefan cel Mare este dovedită şi de reflectarea acestui eveniment într-o baladă istorică, răspândită până în apusul Europei şi consemnată în scris la 1571, după varianta care circula atunci în rândul slavilor din Veneţia (Anton Balotă, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Etienne le Grand*, în **Rsl**, I, 1958, p.230-235; Radu Manolescu, *Cultura orăşenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.88-91; Petru Caraman, *Vechiul cântec popular ucrainean despre Ştefan voievod şi problemele lingvistico-etnografice aferente*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.451-454).

[99] Letopiseţul anonim, în *Cronicile slavo-române*, p.16.

[100] Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.67-73; aici, p.69-70.

Niprului în mare. Castelul Lerici, dobândit de la tătari de fraţii Senarega, negustori genovezi care se ocupau şi cu comerţul de sclavi[101], fusese cucerit pe la 1454 de moldovenii din Cetatea Albă[102] şi, în ciuda eforturilor vechilor stăpâni de a-l recupera, rămăsese Moldovei. Precum s-a observat, „pentru legătura între coloniile genoveze din Crimeea şi cele din zona danubiană” (contoarele de la Chilia şi Cetatea Albă), punctul de la gurile Niprului era esenţial[103], aşa încât este de înţeles refuzul lui Ştefan de a restitui castelul Lerici[104], ceea ce a avut ca urmare tensionarea raporturilor moldo-genoveze în primăvara anului 1465[105]. Cucerind Chilia, Ştefan cel Mare a dat ţării sale o *faţadă maritimă*[106] care „se întindea de la Dunăre şi până la Nipru”[107]. În anii următori, va pune bazele extinderii ei până în Crimeea.

Izvoare genoveze, fructificate deplin abia în ultima vreme[108], arată că domnul a ţinut să facă respectat acest statut redobândit al ţării sale, cu riscul de a provoca un conflict diplomatic şi poate chiar unul militar. O întâmplare[109] petrecută în primăvara anului 1467 ilustrează acest aspect al programului politic urmărit de Ştefan cel Mare. În mai 1467, domnul a poruncit pârcălabului de Hotin să aresteze la ieşirea din ţară pe fostul consul genovez al Caffei, Gregorio de Reza, împreună cu toată suita sa. Deşi anterior, în anii când îşi exercitase mandatul la Caffa (1464 şi 1465), Gregorio de Reza întreţinuse raporturi cordiale cu domnul Moldovei[110] – care îi ceruse să-i comande la Genova o

[101] Ştefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.127-151; aici, p.137.

[102] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.116-118; Barbu T. Câmpina, *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII-XV*, în idem, *Scrieri istorice*, I, p.123-127; Ştefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei*, p.117-126.

[103] Ştefan Andreescu, *op.cit.*, p.119-120.

[104] Stăpânirea moldovenească la Lerici a durat, se pare, până la 1475 (N. Iorga, *Istoria comerţului românesc*, în idem, *Opere economice*, ediţie îngrijită de Georgeta Penelea, Bucureşti, 1982, p.505).

[105] Idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.129-130.

[106] Această foarte expresivă formulă aparţine istoricului francez Alain Ducellier, care a folosit-o cu referire la Albania (*La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Salonic, 1981).

[107] Ştefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei*, p.123.

[108] Idem, *Genovezi pe „drumul moldovenesc”*, I, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.98-103 şi în volumul *In honorem Ioan Caproşu*, îngrijit de Lucian Leuştean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iaşi, 2002, p.213-219; idem, *Un nou act genovez cu privire la Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XXII, 2004, p.133-136.

[109] Izvorul principal a fost publicat de N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1897, p.42-45; un al doilea, complementar şi cu lămuriri definitive, a fost publicat de Ştefan Andreescu, *Un nou act genovez cu privire la Ştefan cel Mare*, p.134-135.

[110] Raporturile – în general bune – întreţinute şi până atunci de Caffa cu domnul Moldovei sunt ilustrate de prezenţa, acolo, a unui sol numit „Barcac” (Bartolomeu ?), căruia, în

spadă de tip moldovenesc („*una spada ala facione velachesca*")[111] – felicitându-l, chiar, cu prilejul dobândirii Chiliei, şi deşi se îngrijise să aibă asupra sa un salv-conduct care să-i asigure traversarea Moldovei, arestarea s-a produs pentru un motiv cu totul neaşteptat. Acest motiv a fost comunicat grupului de genovezi chiar de domn, atunci când – la capătul unei „plimbări" demonstrative de şapte zile prin Moldova, într-un car cu boi, „cu mare ruşine" (*cum grande vergogna*)[112] – aceştia au fost aduşi în faţa lui: „pentru ce nu ne înfăţişasem înaintea Înălţimii Sale" (*perchè non eramo andati davanti ala Soa Segnoria*)[113]. Genovezii i-au răspuns că, după cum îi preveniseră „pârcălabii săi de la Cetatea Albă" (*li soi rectori de Maocastro*), aveau datoria să i se prezinte doar dacă l-ar fi aflat în apropierea drumului lor; or, pe când ei treceau prin Moldova, domnul ţării se afla, cu oastea sa („*cum gente d'arme e exercito*"), la vreo 30 de mile depărtare. Explicaţia genovezilor – care au arătat, în apărarea lor, că o asemenea obligaţie nu le era cunoscută din alte ţări străine, nici creştine, nici păgâne – nu l-a înduplecat pe Ştefan: lăsându-le viaţa, i-a supus, totuşi, unui tratament umilitor şi a poruncit să li se ia toate bunurile. Autorităţile din Caffa şi hanul tătarilor din Crimeea, Mengli Ghirai, au trimis la Suceava soli care au cerut eliberarea celor arestaţi şi înapoierea lucrurilor confiscate, sub ameninţarea de a avea un război din partea genovezilor şi a tătarilor („*aver guerra con el dicto nostro imperador e con li nostri de Caffa*"). Acestor soli, Ştefan le-a dat asigurarea că va înapoia „toate lucrurile, până la un aspru" (*rendene ogni cosa fino a un aspero*). Sfârşitul a fost, totuşi, puţin diferit. Aducând în faţa sa pe Gregorio de Reza şi pe însoţitorii săi, domnul Moldovei le-a spus că le face o „mare milă" (*grande gracia*) lăsându-i în viaţă[114] şi

---

septembrie 1463, i se dăruiau stofe scumpe („*presentati Barcacho, ambasiatori Stephani Vaivode*"), iar în luna următoare i se oferea un ospăţ („*pro convivio facto* [...] *Bartho, ambasiatori Stephani Vaivoda*"): N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.41; v. şi idem, *Istoria comerţului românesc*, p.505.

[111] Idem, *Acte şi fragmente*, III, p.43. Rugămintea pentru spadă a fost formulată în cursul audienţei de prezentare la Ştefan, la începutul anului 1464, când Gregorio de Reza trecea prin Moldova în drum spre Caffa. Cu acest prilej, genovezul a adus domnului, în dar, „multe lucruri frumoase" (*molte belle cosse*), între care un buzdugan aurit („*um bello* [...] *baselardo dorato*"): cf. idem, *Istoria comerţului românesc*, p.506. Spada nu s-a putut, însă, comanda la Genova, unde – bineînţeles – „tipul moldovenesc" nu era cunoscut. Oamenii de legătură ai lui Gregorio de Reza erau „*meser*" Dorino Cattaneo, fostul cămăraş şi vameş de Suceava, căsătorit şi stabilit în acest oraş, şi „*maestro Zoane*", medicul lui Ştefan („*barbero del dicto Vaivoda*"). Prezenţa acestui medic în anturajul domnului poate să arate că necazurile provocate de rana dobândită în 1462 începuseră deja.

[112] Idem, *Acte şi fragmente*, III, p.44.

[113] *Ibidem*.

[114] Se pare că, iniţial, domnul ar fi dispus executarea genovezilor, îngăduindu-le apoi să se răscumpere (Ştefan Andreescu, *Genovezi pe „drumul moldovenesc"*, I, în idem, *Din istoria*

dându-le însoțitori care să-i conducă pe drumul dorit. Însă observația mustrătoare a genovezilor – că nu poate fi un lucru mai de preț pentru un principe decât să-şi respecte credința şi cuvântul („*più degna cosa non avia um principe como de observar la soa fede e la soa parolla*”) – a provocat mânia[115] voievodului, care „n-a mai vrut să dea nimic din toate lucrurile” confiscate (*non ne volse dar niente de tute le sopradicte cose*)[116]. Ajunşi la Genova, cei umiliți şi păgubiți au cerut conducerii oraşului să dispună represalii împotriva domnului Moldovei, ceea ce, însă, nu s-a mai întâmplat, socotindu-se, desigur, mai profitabilă aplanarea acestui conflict decât adăugarea lui la tensiunea deja existentă între Genova şi Moldova[117].

Întâmplarea aceasta reflectă – după cum a arătat istoricul Ştefan Andreescu – chipul stăruitor în care Ştefan cel Mare a urmărit politica de „impunere a Moldovei ca mare putere pontică”[118], apelând la un obicei care ținea de exercitarea puterii în Imperiul Bizantin: navigatorii care intrau în Marea Neagră trebuiau să se prezinte la palatul imperial şi acolo „să-l aclame în chipul cuvenit pe împărat şi să se prosterneze în fața lui”[119]. Nu se poate şti dacă acest obicei exista, deja, înainte de 1467, între acelea ale curții de la Suceava; pare, însă, evident că impunerea lui cu acel prilej, semnificând exercitarea unor atribute ale puterii imperiale, trebuie văzută în legătură cu redobândirea Chiliei[120].

Revenirea Moldovei la statutul de putere pontică, pe care îl mai avusese în vremea lui Alexandru cel Bun, nu a rămas fără urmări şi pe alte planuri.

Ctitoriile începutului. Căsătorit cu o prințesă „de mare rudă”, intrat, prin ea, în alianțe matrimoniale cu deținătorii puterii din monarhiile ortodoxe

---

Mării Negre, p.100 şi în volumul *In honorem Ioan Caproşu*, p.216). Totuşi, în urma celor întâmplate, unul dintre membrii suitei lui Gregorio de Reza, Lazzaro Assereto, a murit în Moldova (idem, *Un nou act genovez cu privire la Ştefan cel Mare*, p.134-135).

115 Unul dintre documentele referitoare la această pricină subliniază accentuat starea de spirit a domnului Moldovei, folosind substantivul *rabies* (turbare, furie) şi adverbul *violenter* (idem, *Un nou act genovez cu privire la Ştefan cel Mare*, p.134).

116 N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.44.

117 Ştefan Andreescu, *Genovezi pe „drumul moldovenesc”*, I, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.101 şi în volumul *In honorem Ioan Caproşu*, p.216.

118 Idem, *Genovezi pe „drumul moldovenesc”*, I, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.101 şi în volumul *In honorem Ioan Caproşu*, p.217.

119 Idem, *Un nou act genovez cu privire la Ştefan cel Mare*, p.136; obiceiul menționat a fost consemnat de cronicarul bizantin Georgios Pachymeres.

120 Pentru această legătură, v. şi Maria Magdalena Székely, *„Vino să-ți arăt pe mireasa, femeia Mielului”. Cădelnița domnească de la Putna şi semnificația ei*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, p.431-432.

ale spaţiului lituaniano-rus, domnul Moldovei îşi vedea întemeiată propria ramură dinastică odată cu naşterea primilor săi copii.

Anul 1466 îl arată pe Ştefan cel Mare preocupat să rânduiască viaţa şi viitorul familiei sale în raport cu Dumnezeu. Înainte de a-şi fi construit propria biserică în pământul Moldovei, prin *hrisovul* – definit ca atare în formulele de început – de la 10 mai 1466[121], el a devenit ctitor al Mănăstirii Zografu din Muntele Athos[122], căreia îi destina un dar anual de 100 de ducaţi ungureşti, stabilind, totodată, slujbele şi rugăciunile care urmau a fi făcute acolo pentru el şi familia sa: doamna şi copiii, Alexandru şi Elena[123].

Exact două luni mai târziu, joi, 10 iulie 1466, avea să pună piatra de temelie a Mănăstirii Putna, menită a fi lăcaşul de veci pentru membrii familiei sale[124]. Cu o zi înainte, la 9 iulie, făcuse o danie bogată Mănăstirii Probota, pentru pomenirea bunicului, Alexandru voievod, şi a părinţilor, Bogdan voievod şi Maria (probabil amândoi îngropaţi acolo[125]) şi pentru sănătatea sa, a doamnei şi a copiilor[126].

În anul următor, 1467, Ştefan va începe să înzestreze cu cărţi de cult Mănăstirea Putna: două *Mineie*, pe lunile ianuarie şi aprilie[127], dau mărturie nu

---

[121] V. şi *supra*, capitolul *Cele dintâi danii la Muntele Athos*.

[122] Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.185 („...alors qu'il n'avait pas encore fondé d'églises dans sa Moldavie ancestrale, Etienne posait déjà en fondateur de l'un des sanctuaires les plus vénérés de l'Orthodoxie. D'ores et déjà, grâce au statut (*ustav*) précisé par lui, le voévode roumain se hissait à la hauteur des anciens bienfaiteurs de Zographou, les tsars bulgares et serbes et les basileis de Byzance").

[123] **DRH**, A, II, p.191-194, nr.135. Este ciudat că în marea mărturie a acestui document, scris de unul dintre pisarii experimentaţi ai cancelariei domneşti – Toader Prodanovici, care va îndeplini şi misiuni diplomatice (v. *infra*, capitolul *Noile legături cu Polonia*) – toţi boierii sunt numiţi *jupan*, deşi regula le dădea numai titlu de *pan*.

[124] *Cronicile slavo-române*, p.49 şi 71 (Letopiseţul Putna I şi traducerea letopiseţului de la Putna: 4 iunie), p.62 (Letopiseţul Putna II: 10 iulie). Data de 10 iulie şi la Grigore Ureche (*Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.92).

[125] Piatra de mormânt a mamei lui Ştefan cel Mare – moartă cu câteva luni în urmă, la 4 noiembrie 1465 – a fost mutată în biserica zidită de Petru Rareş la Mănăstirea Probota, unde s-a păstrat până astăzi (*Repertoriul*, p.246, nr.49).

[126] **DRH**, A, II, p.196-198, nr.138. Nu se poate preciza dacă emiterea acestui document s-a aflat în legătură cu presupusa refacere, de către Ştefan cel Mare, a bisericii de la Probota, vechea mănăstire a Sfântului Nicolae din Poiană, ctitorită de Ştefan I (1394-1399); cf. Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna, *O primă ctitorie şi necropolă voievodală datorată lui Ştefan cel Mare: Mănăstirea Probota*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 24, 1977, p.205-230; Tereza Sinigalia, Voica Maria Puşcaşu, *Mânăstirea Probota*, Bucureşti, 2000, p.12.

[127] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.39-43; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.142, nr.IV-V; *Repertoriul*, p.372-373, nr.137; p.441, nr.187; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.119, nr.620; p.120, nr.623 (se află astăzi în Rusia). Probabil aceleiaşi serii îi aparţine şi *Mineiul* pe octombrie,

numai despre cea dintâi zestre a Putnei, ci şi despre chipul în care a luat naştere aici puternica tradiţie cărturărească, perpetuată mult după trecerea la cele veşnice a ctitorului său. Oamenii începutului, unii ştiuţi, alţii – cei mai mulţi – rămaşi anonimi, au fost călugări aduşi de la Mănăstirea Neamţ, întocmai ca şi cel dintâi egumen al Putnei, arhimandritul Ioasaf.

Lupta de la Baia. Consolidarea poziţiei Moldovei a avut o urmare şi în politica generală urmată de Ştefan, într-o vreme când devenise evident că din cruciada proclamată în 1460 nu se putea alege nimic. Întâmplarea a făcut că papa Pius a murit în 1464, Filip de Burgundia în 1467, iar Skanderbeg în 1468; odată cu ei, a murit şi proiectata alianţă antiotomană. Speranţele rămâneau la regele Ungariei, către care se îndreptau şi subvenţiile papei Paul al II-lea (1464-1471), dar tocmai atunci Matias, confruntat şi cu o revoltă în Transilvania (vara anului 1467)[128], a ales să lovească în doi suverani socotiţi inamici: Ştefan, principele Moldovei, şi Gheorghe Podiebrad, regele Boemiei.

Încheierea cu succes, în 1466, a lungului război al Poloniei cu Ordinul Cavalerilor Teutoni şi înscrierea domnului Moldovei între marii vasali ai Coroanei care ajutaseră la această victorie (pacea de la Toruń, 19 octombrie 1466) au fost elemente care au consolidat poziţia internaţională a Moldovei, îndemnând pe domnul ei spre acţiuni mai energice şi mai îndrăzneţe.

Sunt indicii că Ştefan nu a fost străin de marea răscoală din Transilvania[129], unde Ioan de Szentgyörgy – unul dintre cei trei voievozi – a şi fost învestit cu titlul regal. După lichidarea acestei rebeliuni, unii dintre fruntaşii ei s-au refugiat în Moldova, întărind bănuiala despre amestecul domnului de aici. Regele Matias a socotit, atunci, că era momentul potrivit pentru a aduce la ascultare şi Moldova – pe care, după amintirile istorice ale veacului anterior, nu încetase nici un moment a o socoti un stat vasal coroanei Sfântului Ştefan –, fie prin supunerea actualului ei principe, fie prin înlocuirea lui cu fostul domn, Petru al III-lea Aron, care, din iulie 1462, era găzduit la

---

copiat în 1467 de diacul Trif, manuscris păstrat astăzi în Rusia (Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.143, nr.VII; Radu Constantinescu, *op.cit.*, p.109, nr.563). Nu se ştie cărui aşezământ îi va fi fost hărăzit *Mineiul* pe ianuarie, copiat în 1466 de arhimandritul Anastasie (*Repertoriul*, p.440-441, nr.186; Emil Turdeanu, *op.cit.*, p.141-142, nr.III).

[128] Cf. Konrad G. Gündisch, *Participarea saşilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin*, în **SUBB**, series *Historia*, XVII, 1972, 2, p.21-30; Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Bucureşti, 2000, p.89-91.

[129] Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Budapesta, 1985, p.287, cap. 261; *ibidem*, II, *Commentarii*, 2. *Ab anno 1301 usque ad annum 1487*, composuit Elemér Mályusz, adiuvante Julio Kristó, Budapesta, 1988, p.423, sententia 1007.

curtea regală, cu speranţa că noul loc îi va fi „spre înălţare" (cum scrisese Matias)[130]. În jocul schimbător al alianţelor şi al intereselor care le făceau şi le desfăceau, Ştefan apărea ca aflându-se în tabăra filootomană, alături de Polonia, în timp ce duşmanul său de moarte, ucigaşul părintelui său, cel care adusese Moldovei statutul de *haraçgüzar* (plătitor de haraci Porţii), lupta alături de Matias Corvin împotriva Imperiului Otoman[131] !

Pe când oştile ungare se pregăteau pentru năvala în Moldova – regele era în Transilvania încă din septembrie[132] – la Hotin avea loc, la 9 octombrie, obişnuita întrunire anuală a reprezentanţilor Rusiei (Galiţiei), Podoliei[133] şi Moldovei, pentru a judeca pricinile de hotar[134]. Ştefan cel Mare era reprezentat de patru boieri, anume unchiul său,Vlaicul, pârcălabul Goian de Hotin (gazda întrunirii), Şendrică de la Dorohoi şi altă rudă domnească, Iuga vistiernicul. Participanţii la această adunare („boierii de amândouă părţile", cum spune actul) au hotărât, „cu o singură voinţă", amânarea problemelor mai delicate pentru anul următor, 1468, în săptămâna de după sărbătoarea Sfântului Gheorghe. Rezolvarea expeditivă a contenciosului de la hotare arată că boierii moldoveni nu aveau atunci timp ca „să fie vânturate, judecate şi hotărâte toate trebile". Consemnarea neobişnuită a unităţii de voinţă dovedeşte că, şi în evenimentele grave care se anunţau, Moldova urma să acţioneze potrivit înţelegerii care o lega de regele Cazimir al Poloniei.

Înfruntarea din decembrie 1467[135] a însemnat o biruinţă a domnului Moldovei, înregistrată ca atare de izvoarele istorice. Ştefan însuşi a descris

---

[130] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.4, nr.V.

[131] A fost în tabăra acestuia în bătălia de la Jaice, în toamna anului 1464: cf. Victor Eskenasy, *O precizare asupra politicii externe a Ţării Româneşti în vremea lui Radu cel Frumos*, în **RdI**, 30, 1977, 9, p.1665-1667 (v. p.1667).

[132] Johannes de Thurocz, *op.cit.*, II, p.422, sententia 1006.

[133] Stanislav de Chodcze (Chodecki) şi, respectiv, Mihail Buczacki, amândoi din familii care au avut foarte strânse relaţii cu Moldova lui Ştefan cel Mare, relevate în notele prezentei cărţi.

[134] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.296-299, nr.CXXXIII.

[135] Surse şi reconstituiri ale evenimentului: Gh. I. Brătianu, *Lupta de la Baia (după izvoare ungureşti)*, în **RI**, V, 1919, p.216-224; P. P. Panaitescu, *Ştiri veneţiene contemporane asupra bătăliei de la Baia*, în **RI**, VIII, 1922, p.47-50; I. Minea, *Un popas al regelui Matei în Moldova*, în **CI**, XI-XII, 1933-1934, 2, p.89-94; P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.62-70; N. Iorga, *La lettre d'Etienne le Grand, prince de Moldavie, sur la bataille de Baia (1467)*, în **RHSEE**, XI, 1934, 10-12, p.249-253; Alexandru I. Gonţa, *Strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)*, în idem, *Studii de istorie medievală*, texte selectate şi pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely şi Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 1998, p.309-326; Şerban Papacostea, *Un episod al rivalităţii polono-ungare în secolul al XV-lea: campania lui Matia Corvin în Moldova (1467) în lumina unui izvor inedit*, în idem, *Evul Mediu românesc*, p.186-202; George Ciorănescu, *La bataille de Baïa*, în

evenimentele, de la intrarea oştirii regale în Moldova, în a doua decadă a lunii noiembrie, până la lupta din noaptea de 15 spre 16 decembrie, într-o scrisoare trimisă regelui Cazimir al Poloniei la 1 ianuarie 1468, deci la puține zile după încheierea efectivă a războiului[136]. Această scrisoare a stat la baza relatării pe care analistul polon Jan Długosz – mare şi sincer admirator al lui Ştefan – a inserat-o în a sa *Historia Polonica*. Izvoarele interne (aşa-numitul Letopiseț anonim şi derivatele sale) amintesc, fără multe amănunte, lupta al cărei sfârşit, cu biruința lui Ştefan voievod, ar fi exprimat „voia lui Dumnezeu, Părintele Atotțiitorul”[137]. Alte izvoare, însă, dau o imagine mult mai nuanțată, înfățişând o biruință şi incompletă, şi foarte scump plătită[138]. Sub multe aspecte, lupta de la Baia a trebuit să fie şi o învățătură pentru principele moldav.

„Cu mare putere de oaste şi cu multe tunuri”[139], regele Matias a trecut munții prin pasul Oituz, pe drumul de jos, drumul mare, care permitea accesul carelor şi al armamentului greu. A ajuns la târgul Trotuşului la 19 noiembrie, înaintând apoi pe aceeaşi direcție până în valea Siretului. Urmând cursul râului, oastea regală a pornit spre nord, cu intenția vădită de a ajunge la Suceava. Ştefan s-a ferit să înceapă lupta în vreun loc de-a lungul acestui drum, astfel încât, stânjeniți doar de hărțuielile moldovenilor, regele şi oştenii săi au înaintat

„Ungarn-Jahrbuch”, 9, 1978, p.15-29 (rămas neobservat şi nefolosit în istoriografia noastră); Ioan-Aurel Pop, *Valoarea mărturiilor documentare despre expediția întreprinsă de regele Matei Corvin la 1467 în Moldova*, în **RdI**, 34, 1981, 1, p.131-139; *Istoria militară a poporului român*, II, Bucureşti, 1986, p.297-305 (autor: general-maior I. Cupşa); Colonel dr. Al. Gh. Savu, *Ştefan cel Mare. Campanii*, Bucureşti, 1982, p.43-69 (cap.III, *Războiul dintre Ungaria şi Moldova 1467*); Adrian Andrei Rusu, *O sursă maghiară despre lupta de la Baia (1467)*, în **AIIAI**, XXIII, 2, 1986, p.713-716; Ştefan S. Gorovei, *Baia, 1467*, în „Europa XXI”, XI-XII, 2002-2003, p.41-56. Simultan, a fost tipărit studiul lui Emanuel C. Antoche, *L'expédition du roi de Hongrie, Mathias Corvin en Moldavie (1467)*, în „Revue Internationale d'Histoire Militaire”, LXXXIII, 2003, p.133-165, pe care nu l-am putut utiliza în prezenta sinteză; este, probabil, versiunea inițială (sau aceeaşi ?) a studiului *L'expédition du roi de Hongrie, Mathias Corvin en Moldavie (1467). Qui remporta finalement la bataille de Baia (14/15 décembre 1467) ?*, inclus în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.197-225; autorul analizează amănunțit lupta, din punctul de vedere al artei militare şi formulează observații interesante, care merită o discuție separată.

[136] P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.62-70. În acelaşi an, a dat o ediție, cu mici diferențe de lectură, şi N. Iorga (*La lettre d'Etienne le Grand, prince de Moldavie, sur la bataille de Baia*), reprodusă apoi şi în *Istoria românilor*, IV, p.109; mai recent, o a treia ediție, cu alte diferențe de lectură (unele însemnate), la Şerban Papacostea (*Un episod al rivalității polono-ungare*, p.193-196).

[137] *Cronicile slavo-române*, p.16.

[138] Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p.288, cap. 261; *ibidem*, II, p.423, sententia 1008.

[139] *Cronicile slavo-române*, p.29.

repede, „prădând ţara, nimicind şi arzând cu cruzime, prefăcând în cenuşă oraşele[140] şi satele, ucigând copii şi necinstind bisericile”[141].

Pe când oastea regală străbătea drumul spre Bacău, Ştefan a primit vestea că soţia sa, doamna Evdochia, a murit (25 noiembrie 1467[142]). A trebuit, desigur, să plece în grabă la Suceava, pentru a fi de faţă la coborârea doamnei sale în mormântul din biserica Mitropoliei (Mirăuţii de mai târziu). Este foarte posibil că în legătură cu *acest* eveniment[143] trebuie înţeleasă o ştire furnizată de Antonio Bonfini, cronicarul lui Matias, anume că la Roman – unde, după letopiseţul moldovenesc, regele a ajuns la 29 noiembrie şi a rămas şapte zile[144] – s-au purtat tratative pentru pace. Solii lui Ştefan aşteptaseră, prin urmare, pe unguri la Roman. „Şi mult timp şi-au bătut capul ca să se înţeleagă şi în cele din urmă nu s-a putut face nimic”[145]. Şiretenie, pentru a câştiga timp, sau încercare sinceră de a opri războiul într-un moment de cumpănă sufletească ? Din păcate, izvoarele istorice nu reflectă în nici un chip tulburarea care trebuie să-l fi cuprins atunci pe domnului Moldovei.

De la Roman (părăsit la 7 decembrie, după ce fusese dat pradă focului), în locul drumului de pe valea Siretului, oastea regală l-a preferat pe acela de pe valea râului Moldova, socotit probabil a fi o cale de acces mai sigură şi mai ferită, poate nu atât din punctul de vedere al terenului, cât pentru a evita locul unde era aşteptată de moldoveni. În plus, acest drum ducea la Baia, „o capitală a Ţării Moldovei”, cum spune Cronica moldo-germană, făcând să învie amintirea vremii descălecatului lui Dragoş vodă, când Baia, *Civitas Moldaviensis*, fusese punctul central al ţării care se năştea. Un popas la Baia, loc de memorie pentru regalitatea ungară în ceea ce privea suzeranitatea asupra Moldovei, putea să însemne şi un subtil apel la drepturile înaintaşilor lui Matias. Oraş locuit de mulţi saşi, Baia era un important centru comercial şi meşteşugăresc, dar şi ecleziastic (aici fiinţa Episcopia catolică întemeiată în

---

[140] Scrisoarea lui Ştefan cel Mare dă numele oraşelor Trotuş, Bacău, Roman şi Neamţ: P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.63-66.

[141] *Ibidem*, p.65-66.

[142] Data aceasta se află numai în letopiseţul lui Grigore Ureche (*Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.94) şi, printr-o interpretare forţată a informaţiilor, a fost socotită eronată. Cercetările din biserica fostei Mitropolii din Suceava (Mirăuţi) au adus la lumină fragmente din piatra funerară a doamnei Evdochia, confirmând ştirea letopiseţului. Cf. Mircea D. Matei, *În Mirăuţii Evdochiei de Kiev*, p.20-25.

[143] Cf. şi Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.356.

[144] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.93.

[145] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915, p.72, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.208.

domnia lui Alexandru cel Bun)[146]. Asemenea argumente au fost, fără îndoială, luate în calcul atunci când se va fi decis ca tabăra să se aşeze aici. Dar înainte de a ajunge la Baia, s-a poruncit oştii regale să mai facă un ocol, spre Neamţ, poate cu gândul de a se asedia cetatea (cum făcuse, de altfel, şi regele Sigismund în războiul cu Ştefan I, la 1395). „Au ars Neamţul – va spune domnul Moldovei – şi ţara noastră cea de folos, din care ne hrăneam şi din care plăteam tribut turcilor şi apoi au venit de-a dreptul pe sub plaiuri, într-un oraş numit Baia”[147]. Acolo s-a aşezat tabăra, la 14 decembrie 1467, într-o zi de luni. De îndată, în jurul oraşului s-au săpat şanţuri şi s-au ridicat întărituri, adăugându-se carele legate după sistemul husit. Dar în acel moment nimeni nu ştia şi nu putea bănui că oastea domnească era deja în spatele celei regale: când s-a aflat, cu totul întâmplător, era deja prea târziu.

Străjile ungureşti nu prinseseră de veste că toată cavaleria moldavă – care până atunci blocase, probabil, valea Siretului – urmărise mişcările oştii regale şi, pe când aceasta s-a deplasat spre munţi, pentru a ajunge la Neamţ, s-a mişcat şi ea în aceeaşi direcţie, aşezându-se „o milă mai jos, între două râuri, între Moldova şi Şomuz”[148]. De aici a pornit atacul.

„La asfinţit, în ziua de 15 decembrie[149], [...] am poruncit tuturor călăreţilor noştri şi întregii oşti să descalece, de la mic la mare, şi am pornit pe jos şi am năvălit asupra lor şi a început lupta între noi, de seară până în zori, şi

---

[146] Pentru această localitate: Vasile Neamţu, *Istoria oraşului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iaşi, 1997.

[147] După ediţia Panaitescu (*Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.66); în original (p.63): „*...cremaverunt Nyemyecz et* ***nostram*** *utilem terram unde etiam nos habuimus victum et unde Theucris tributum solvebamus et postea supervenerunt precise sub Plonynii in* ***unum*** *opidum quod vocatur Banya*”. În ediţia Papacostea (*Un episod al rivalităţii polono-ungare*, p.194), cuvintele subliniate au fost citite „*in cassum*” şi, respectiv, „*vestrum*”, ceea ce nu schimbă fundamental sensul relatării: „au ars Neamţul şi *fără rost* ţara cea de folos” şi, respectiv, „în oraşul *vostru* numit Baia”. În primul caz, Iorga citise „*tantam*”, ceea ce ar da traducerea „şi *atâta* ţară (pământ) de folos”. În ambele cazuri, lecţiunile Panaitescu (şi cea a lui Iorga) par mai adecvate sensului expunerii.

[148] Din scrisoarea lui Ştefan (P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.63-66). Unul dintre pâraiele cu acest nume din zonă, Şomuzul Mare sau Şomuzul Băii, afluent al Moldovei. Pentru aceste chestiuni, v. studiile lui Alexandru I. Gonţa, *O problemă de geografie istorică. Locul unde s-a dat bătălia dintre Ştefan cel Mare şi Petru Aron*, în idem, *Studii de istorie medievală*, p.303 şi harta de la p.298, şi *Strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de la Baia*, p.316 şi harta de la p.317.

[149] Urmând informaţiile Letopiseţului anonim (care se regăsesc în toate cronicile vechi, derivate din acesta), istoricii au fixat începutul luptei în seara zilei de 14 decembrie. Folosim aici data pe care o dă Ştefan însuşi, în scrisoarea din 1 ianuarie 1468, din care a fost preluată şi de Jan Długosz: „*et eodem crepusculo quindecimo die Decembris*”. După izvoarele pe care le-a avut la dispoziţie, şi Grigore Ureche a plasat sosirea la Baia a oştii regale luni, 14 decembrie, iar atacul lui Ştefan „marţi noaptea, dichemvrie 15” (Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.93).

ne-am luptat piept la piept"[150]. Lupta a fost teribilă, în învălmăşagul de pe uliţele oraşului incendiat. Regele însuşi a fost lovit de trei săgeţi, dintre care una, cu trei vârfuri („getică"), înfiptă aproape de coloana vertebrală, o va purta în trupul său vreme de patru ani. Victoria era a moldovenilor. Însă ceea ce s-a întâmplat a doua zi este mai puţin clar. Cronica moldo-germană, scrisă în Moldova în 1502, spune că de pe câmpul de bătaie „n-ar fi scăpat nici picior" de duşman dacă „i-ar fi fost cu credinţă lui Ştefan voievod marele său vornic[151] [...] şi ar fi călărit acolo unde i se poruncise"; ca urmare, marele vornic „a trebuit să-şi puie şi capul pentru aceasta, el şi mulţi alţii". Aceeaşi cronică adaugă, apoi, că într-o zi de miercuri [= 16 decembrie] „s-a risipit oastea lui Ştefan voievod, aşa încât ungurii şi ei au omorât pe mulţi dintr-înşii [dintre moldoveni]. Şi domnul a scăpat el însuşi de acolo călare cu două slugi şi a căzut în mâinile duşmanilor săi. Atunci s-a răscumpărat Ştefan voievod şi i-a înşelat cu vorba, cum a ştiut, până a scăpat de ei"[152]. O asemenea imagine ar părea

---

[150] P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.63-66.

[151] Aici, cronica dă numele lui Isaia, dar acest boier va deveni mare vornic abia după lupta de la Baia. Infidelul din decembrie 1467 a fost Crasnăş, care deţinea marea vornicie de la 1464: cf. C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor privind unele evenimente din istoria Moldovei între anii 1467-1474*, în **SCŞI**, *Istorie*, VIII, 1957, 1, p.1-34, v. p.7. Confuzia se explică prin faptul că şi Isaia va pieri, nu numai cu aceeaşi dregătorie, dar şi cu aceeaşi pedeapsă, însă în ianuarie 1471. După părerea lui N. Grigoraş (*Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.81, nota 176), trădător ar fi fost, totuşi, Isaia, Crasnăş putând „muri luptând la Baia, înlocuit din funcţie sau pedepsit pentru trădare". Autorul amintit nu explică, însă, de ce, în ciuda presupusei trădări, Isaia a fost păstrat în funcţie şi după lupta de la Baia, el fiind tăiat după mai bine de trei ani.

[152] Cronica moldo-germană, în *Cronicile slavo-române*, p.29-30. Această informaţie a fost reportată, uneori, şi anului 1469, în legătură cu un al doilea conflict militar moldo-ungar, care s-ar fi încheiat cu „bătălia de la Orbic, desfăşurată poate la începutul lunii august" 1469 şi moartea lui Petru Aron (Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.366). Acest „scenariu" este o urmare a interpretării chipului în care, în general, s-au transmis, în cronistica vremii, ştirile privind evenimentele din această parte a domniei lui Ştefan cel Mare (cf. C. Cihodaru, *op.cit.*, p.5-16; Leon Şimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iaşi, 1983, p.39-46, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.238-244), astfel încât relaţia cauzală şi temporală între această dramatică întâmplare şi lupta de la Orbic este doar o presupunere a istoricilor; pe de altă parte, aşa cum a observat Leon Şimanschi însuşi, „datarea luptei de la Orbic rămâne încă o problemă a medievisticii ştefaniene" (*ibidem*, p.241, nota 16). O presupunere şi o datare *ipotetice* nu pot fi *premise certe* pentru o *concluzie sigură*. Faptul că în Cronica moldo-germană evenimentele anului 1467 sunt aşezate sub anul 1469 nu constituie un temei puternic şi sigur pentru o asemenea translaţie. Faptul poate sugera contopiri de informaţii, din neatenţie (precum este şi aşezarea executării celor trei boieri, la Vaslui, sub anul 1470, cu indicarea chiar „în acelaşi an"), sau „absorbţii" cauzate de asemănări sau raţionamente ale copiştilor (precum plasarea căsătoriei cu Maria Voichiţa în ziua morţii Mariei de Mangop). Din contra, reprimarea care a urmat luptei de la Baia sugerează traversarea unei mari primejdii, o

neverosimilă, dacă alte două izvoare contemporane nu ar furniza informaţii complementare, care arată preţul uriaş plătit de Ştefan cel Mare pentru biruinţa sa de la Baia.

În chiar ziua când, din Suceava, domnul Moldovei scria regelui Poloniei, episcopul Ioan de Pécs – cunoscut şi ca poet, sub numele de Janus Panonnius, reprezentant strălucit al umanismului în Ungaria – comunica unui prieten ştirile abia primite de pe câmpul de luptă. Din această scrisoare, cu informaţii la data aceea încă nefiltrate şi neverificate, se înţelege că, după asaltul nocturn, oastea regală a ripostat cu putere şi moldovenii au fost goniţi, cu mari pierderi, până la râul Siret. Scrisoarea episcopului de Pécs mai are o ştire, anume că, în faţa acestei neaşteptate riposte, „Ştefan voievod şi toată oastea sa nu au vrut să reziste cu armele” (*Stephanus Wayvoda et totus exercitus suus non voluerunt resistere armatis*)[153].

Pe de altă parte, un raport polonez din primăvara anului 1468 completează atât ştirile din Cronica moldo-germană, cât şi pe acelea din scrisoarea episcopului Ioan de Pécs, arătând că în decembrie 1467 situaţia moldovenilor fusese mult mai gravă decât o înfăţişează celelalte surse. Mulţi îl părăsiseră pe domn şi fugiseră de lângă dânsul, mai apoi Ţara de Jos a Moldovei se răsculase, refuzând să-i mai recunoască autoritatea. Ajuns la Suceava, Ştefan poruncise ca mai mulţi dintre dregătorii şi boierii săi („*plures baronum et nobilium suorum*”) să fie executaţi, sub acuzaţia de infidelitate: printre cei mari, 20 la număr, care au fost decapitaţi, se afla şi marele său vornic; alţi 40, de ranguri mai mici, ar fi fost traşi în ţeapă[154].

---

situaţie-limită, ai cărei responsabili trebuiau pedepsiţi exemplar. Ca atare, păstrăm pentru această foarte importantă ştire contextul şi relaţia cauzală aşa cum se află în Cronica moldo-germană.

[153] George Ciorănescu, *La bataille de Baïa*, p.15-29; scrisoarea la p.25-26 (în latină) şi 26-27 (în franceză).

[154] Şerban Papacostea, *Un episod al rivalităţii polono-ungare*, p.197-200, v. p.199. Documentele emise de cancelaria domnească nu pot susţine, totuşi, informaţia sursei poloneze cu privire la un număr aşa de mare de boieri care ar fi fost executaţi în urma luptei de la Baia. Cu excepţia lui Crasnăş, identificat expres prin dregătoria sa, doar doi membri ai sfatului domnesc dispar după decembrie 1467: Lazea Pitic şi Şandru (Şendrică) Tolocico de la Dorohoi. În absenţa unei informaţii suplimentare, este imposibil de precizat dacă aceştia se vor fi numărat printre cei executaţi (C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor*, p.7; Leon Şimanschi, *Politica internă a lui Ştefan cel Mare*, în **RdI**, 35, 1982, 5-6, p.585-606; aici, p.590) sau dacă îşi vor fi pierdut viaţa în luptă. Înscrierea altor nume în lista boierilor hicleni şi care „imediat după trădarea vornicului Crasnăş, la sfârşitul anului 1467, [...] au fost înlăturaţi din sfat” (Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 şi 1473*, p.373) nu este întru nimic justificată documentar. Costea Danovici, pârcălabul Ion Boureanu de la Neamţ şi marele logofăt Ion Dobrul (indicaţi ca atare de autorii menţionaţi) erau la locurile lor şi la 5 februarie 1468 (**DRH**, A, II, p.219-220, nr.151), iar absenţa documentelor până la 28 iulie 1468 (*ibidem*, p.121-122, nr.152) nu ar trebui să permită formularea nici unei ipoteze cu privire la atitudinea şi

Aceste două relatări – intrate târziu în circuitul ştiinţific – dau un sens povestirii din Cronica moldo-germană şi, completându-se reciproc, îngăduie o înţelegere mai clară a celor petrecute în decembrie 1467 la Baia. Defecţiunea marelui vornic şi a celorlalţi dregători s-a produs mai degrabă cu prilejul ripostei trupelor regale, ripostă pe care moldovenii n-o vor fi luat în calcul atunci când au plănuit atacul de noapte.

După Antonio Bonfini, oastea lui Ştefan număra 12.000 de oameni, dintre care 7.000 ar fi căzut în luptă. Despre 7.000 de morţi, dar în tabăra ungurească scria şi Ştefan cel Mare, la 1 ianuarie 1468[155]. Oricât de relative ar fi aceste cifre, probabil majorate intenţionat de ambele părţi în scopuri propagandistice, ele arată, totuşi, proporţiile pierderilor umane şi explică represiunile severe poruncite de ambii monarhi: nu numai Ştefan a executat pe unii dregători care nu se purtaseră cu cinste, ci şi regele Matias, de îndată ce a revenit la Braşov, a pedepsit pe cei socotiţi trădători. Neputând transporta, în retragerea peste munţi, tunurile – în număr de 500, după Ştefan cel Mare şi Jan Długosz – ungurii, urmând un obicei al vremii, le-au îngropat în pământ. După 35 de ani, amintirea acestui fapt era proaspătă încă, de vreme ce autorul Cronicii moldo-germane notează, la 1502: „şi sunt încă îngropate în munţi, pe care până azi nimeni nu le poate găsi”[156] ! Captura cea mai de preţ, pentru amândouă taberele, au rămas steagurile adversarului: Matias le-a trimis la Buda[157], iar Ştefan – la Cracovia, regelui Cazimir şi, desigur, în cetatea sa de scaun, la Suceava.

În bătălia de la Baia s-au înfruntat doi monarhi nu numai de vârste apropiate (Ştefan cel Mare avea în jur de 30 de ani, Matias Corvinul – 24) şi cu caractere asemănătoare, dar şi cu concepţii şi tendinţe politice apropiate: amândoi înclinaţi spre fapte mari, amândoi conducători de oşti, amândoi dornici să asigure ţării lor putere, strălucire şi siguranţă, excluzând subordonarea faţă de străini[158].

---

soarta celor trei boieri. Ion Boureanu, de pildă, reapare sporadic în sfat, fără dregătorie, din septembrie 1468 până în mai 1470. De altminteri, este ciudat că pentru nici unul dintre cazurile enumerate nu sunt cunoscute menţiuni ulterioare de confiscări pentru hiclenie. Pe de o parte, nu orice dispariţie din sfatul domnesc se datora executării pentru trădare: viaţa se putea pierde şi în slujba domnului, luptând alături de el, precum şi în chip natural. Pe de altă parte, o apreciere atentă şi nepărtinitoare va trebui să ia în calcul atât *sursa*, cât şi *destinaţia* informaţiilor din raportul polonez, informaţii al căror grad de tendenţiozitate nu este greu de măsurat.

[155] Episcopul de Pécs dă 1.000, Bonfini – 1.200, Długosz – 10.000, iar Grigore Ureche – 12.000 !

[156] Cronica moldo-germană, în *Cronicile slavo-române*, p.30.

[157] Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*, I, p.288, cap. 261.

[158] V. frumoasa caracterizare a lui Vilmos Fraknoi, *La politique extérieure du roi Mathias de Hongrie, 1464-1470*, în „Revue d'Histoire Diplomatique”, V, 1891, p.383: „Doué d'une âme passionnée pour toutes les grandes choses, il conçut bientôt le projet hardi de

În acest punct este, probabil, moştenirea lui Iancu de Hunedoara. Dar tocmai această asemănare era menită să-i pună mai degrabă faţă în faţă, decât alături.

Matias, fiu al tatălui său, năzuind să adauge la coroana lui Ştefan cel Sfânt nu numai pe aceea a Sfântului Venceslas (Boemia), dar şi pe aceea a lui Carol cel Mare (Sfântul Imperiu Romano-German), mergea pe urmele înaintaşilor săi, pentru care Moldova era *de drept* un ţinut al regatului, iar domnii ei nu încetaseră a fi socotiţi vasali *de drept* ai Sfintei Coroane. El repeta, în chip evident, expediţia lui Sigismund de Luxemburg, din 1395, cu speranţa unei revanşe pentru înfrângerea suferită de regele de atunci al Ungariei la Ghindăoanii Neamţului. Matias venea să aducă la ascultare pe fiul aceluia care, la 1450, făgăduise supunere părintelui său, încercând să refacă autoritatea ungară peste Carpaţi, aşa cum fusese pe vremea lui Iancu.

Ştefan, însă, nu mai avea pentru ce să păstreze un legământ făcut de tatăl său în alte împrejurări de viaţă internaţională, care trecuseră de mult, şi încă mai puţin putea să accepte pretenţiile regelui de la Buda în privinţa suzeranităţii asupra Moldovei, o suzeranitate pe care strămoşul său, Bogdan I, o sfărâmase exact cu un secol înainte. Înfrângerea regelui Matias la Baia – chiar dacă printr-o victorie incompletă şi foarte scump plătită – era în linia acţiunilor întemeietorilor ţării şi probabil acesta este sensul menţionării victoriei de la Ghindăoani pe piatra pusă la 1480 deasupra mormântului lui Ştefan I din necropola de la Rădăuţi a vechilor principi: „Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a împodobit mormântul acesta strămoşului său, bătrânul Ştefan voievod, care a bătut pe unguri la Hindău”[159].

Lupta de la Baia a marcat punctul cel mai înalt al tensiunii din relaţiile Moldovei cu Ungaria, tensiune acumulată încă din anii când Iancu de Hunedoara, în efortul său de a asigura bazele unei cruciade pe linia Dunării, acţionase autoritar şi în Moldova, devastată de confruntările dintre fiii şi nepoţii lui Alexandru cel Bun. Indiferent de ţelul lor mai înalt şi mai îndepărtat, asemenea acţiuni, destabilizatoare în fond, au nemulţumit desigur pe moldoveni şi au creat factorilor politici ungari credinţa că pot interveni în Moldova oricând şi oricum pentru a echilibra situaţia în favoarea lor. Explicaţia aceasta psihologică poate să pară surprinzătoare, însă ea este sugerată chiar de regele Matias.

La începutul primăverii anului 1468, când se zvonea că se pregăteşte o nouă expediţie ungurească în Moldova, sfetnicii lui Cazimir al Poloniei s-au adresat în scris, lui Matias şi sfetnicilor săi, arătând că voievodul Ştefan era un vasal credincios al regelui lor şi protestând faţă de atacarea lui, neprovocată de

---

remédier à la faiblesse de la Hongrie, non en la subordonant à un Etat étranger, mais, au contraire, en assurant à son roi la couronne impériale”.

[159] *Repertoriul*, p.255, nr.59.

nici o injurie sau ofensă venită din partea polonă[160]. Răspunzând[161], regele Ungariei şi-a justificat acţiunea prin dreptul său de suzeran al Moldovei, drept moştenit de la înaintaşii săi şi care din vechime fusese exercitat fără nici o întrerupere şi fără nici o excepţie, într-atâta încât până şi „părintele nostru, care nu era decât guvernator, a pus acolo mai mulţi voievozi succesiv, după plac şi fără opunerea cuiva"[162]. Matias nega, astfel, cu vehemenţă, suzeranitatea coroanei polone asupra Moldovei, adăugând şi o ironie foarte dură: „Şi dacă şi faţă de voi se linguşeşte, tot sub acest nume [de vasal – *n. ns.*], aşa-i felul lui. Căci şi turcilor şi tătarilor tot aşa se recomandă, evident pentru ca între atâţia stăpâni perfidia lui să rămâie mai multă vreme nepedepsită"[163]. Se ştie, azi, că, în adevăr, una dintre caracteristicile politicii lui Ştefan cel Mare a fost strădania de a se asigura că are un singur duşman, atenuând prin orice mijloace tensiunile cu ceilalţi vecini. Fireşte, nu avea de ce să ocolească nici perfidia, nici intriga politică, practicate pe scară largă de toţi suveranii europeni pentru a-şi atinge ţelurile. Însă e surprinzător ca acuzaţia de perfidie să i-o fi adus cineva care tocmai mistuise sumele uriaşe trimise din Occident pentru susţinerea cruciadei, folosindu-le doar în interesul său şi al ţării sale, cineva care tocmai se pregătea să linguşească pe regele Boemiei, pe împăratul Frederic, ba chiar şi pe regele Poloniei, numai ca să spargă cercul în care îl închisese tratatul de la Ödenburg (Sopron), din iulie 1463. Tocmai la vremea când trimitea acest răspuns tăios nobililor poloni, contestând cu vehemenţă şi aroganţă regelui Cazimir calitatea de suzeran al lui Ştefan cel Mare, Matias propunea aceluiaşi rege să se însoare cu fiica lui mai mare, Jadwiga, care abia împlinise zece ani ! Şi tot ce a mai făcut, în 1468-1470, rămâne în linia aceleiaşi „*perfidia impunita*" de care îl acuza pe domnul Moldovei.

Enervarea pe care o evidenţiază răspunsul lui Matias ar putea să aibă, însă, şi o explicaţie mai subtilă, sugerată pe această cale şi polonezilor: „*more suo facit*", spune regele Ungariei despre domnul Moldovei. Poate să fie, aici, şi exasperarea unui rege care constată că un mărunt principe, considerat vasal şi urmaş al unor vasali ai înaintaşilor săi, urmează o linie politică a sa, alta decât cea a suzeranilor săi reali ori presupuşi[164]. De altfel, Matias însuşi acţiona *more*

[160] Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.149; Şerban Papacostea, *Un episod al rivalităţii polono-ungare*, p.190 şi 201-202 (scrisoarea nobililor poloni către cei unguri).

[161] Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p.5-6, nr.5 (fragment).

[162] Din traducerea dată de Vasile Pârvan, *op.cit.*, p.150.

[163] „*Quod si et vobis eodem nomine adulatur, more suo facit; nam et Tartaris, et Turcis itidem se exhibet; ad hoc videlicet, ut inter tot dominos perfidia eius diutius maneat impunita*" (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.5-6, nr.5). Traducerea lui Vasile Pârvan, *op.cit.*, p.150.

[164] Sergiu Iosipescu, *Ştefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, p.645.

suo: ca să aibă mână liberă în războiul din Boemia, a iniţiat negocieri de pace cu sultanul Mehmed şi a încheiat un armistiţiu[165], marcând ieşirea din alianţa încheiată în 1463 în vederea cruciadei antiotomane preconizate de papa Pius al II-lea.

Intrând în Moldova în toamna anului 1467, Matias adusese cu sine doi pretendenţi la tron: Petru Aron şi Berindei[166]. E posibil că sperase nu numai să-l înfrângă şi să-l detroneze pe Ştefan cel Mare, dar şi – în urma unui asemenea eventual succes – să pună în aplicare mai vechiul proiect al înaintaşului său, Sigismund de Luxemburg: împărţirea principatului moldovenesc[167]. Nu a reuşit nici una, nici alta. Ce s-a întâmplat mai apoi cu pretendentul Berindei – nu se ştie; Petru Aron a fost lăsat în Transilvania[168], redevenind, astfel, pericolul obsedant care fusese şi până în 1462 pentru domnul Moldovei, ceea ce avea să justifice incursiunile militare peste munţi, în anii următori.

Lupta de la Baia – prima confruntare de proporţii din domnia lui Ştefan cel Mare – a constituit împrejurarea în care s-au pus la încercare şi puterea militară a ţării, şi fidelitatea colaboratorilor domnului, şi eficienţa angajamentelor politice ale acestuia. Însă după răstimpul de cumpănă – şi pentru ţară, şi pentru domnul care-şi pierduse soţia şi, fie şi numai într-o anumită măsură, încrederea în cei apropiaţi – redresarea a fost rapidă. Chiar în iarna aceea, Ştefan a poruncit, se pare, o expediţie de pedepsire în ţinuturile

---

165 Ileana Căzan, *Matia Corvin, asigurarea frontierei dunărene şi armistiţiul turco-ungar din 1468*, în **RI**, III, 1992, 7-8, p.769-782. Tratativele în vederea încheierii acestui armistiţiu sunt amintite şi în raportul trimis de regele Cazimir consilierilor săi, în primăvara anului 1468: „*...rex Hungarie cum imperatore Theucrorum per medium sui locumtenentis, qui hactenus in Hungariam solenniter advenisse famatur, amiciciam, affinitatem et pacem perpetuam fertur de certo practicare*” (Şerban Papacostea, *Un episod al rivalităţii polono-ungare*, p.199-200).

166 Există şi opinia că aceste două nume ar desemna o singură persoană, pe Petru vodă Aron: cf. Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.149, care însă, în finalul lucrării, la *Îndreptări*, recunoaşte că ipoteza identităţii celor doi „are încă nevoie de a fi controlată cu toate izvoarele în *amănunte*” (*ibidem*, p.132, nota 18, *subl. a.*). Nu pare să existe vreun temei pentru a se pune la îndoială afirmaţia lui Długosz despre existenţa celor doi pretendenţi la tronul Moldovei. Un personaj cu numele Berindei a deţinut dregătoria de stolnic în anii 1435-1442 (Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.486-487), dar e mai greu de crezut că el va fi fost acela care să ridice pretenţii asupra tronului în 1467 (opinia lui Alexandru I. Gonţa, *Strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de la Baia*, p.312).

167 Sergiu Iosipescu, *Contribuţii la istoria Moldovei lui Ştefan cel Mare*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.53-65, aici, p.54. V. şi observaţia pertinentă a autorului: „Regele Matia nu face decât să continue politica marilor săi predecesori, Louis d'Anjou şi Sigismund de Luxemburg, ca şi a celui mai talentat interpret al acesteia, Iancu de Hunedoara însuşi”.

168 Cu reşedinţa, se pare, la Rodna (Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.363 şi 365), după hotărârea regelui Matias (Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.179, nr.CLIX).

secuilor: „şi a fost a doua prădare a lor”, spune cronica cea veche a Moldovei[169]. S-a început, astfel, şirul unor expediţii militare peste Carpaţi, urmate în 1468 şi 1469, până la eliminarea lui Petru vodă Aron. În stadiul actual al cunoştinţelor, amploarea, succesiunea şi cronologia acestor incursiuni nu sunt foarte clare, însă este evident că ele coincid cu răstimpul în care regele Matias şi-a cheltuit energia în direcţia central-europeană a proiectelor sale: războiul din Boemia (declarat la 31 martie 1468), încercările de alianţă politică şi matrimonială cu împăratul şi cu unii principi germani etc.

Pe de altă parte, ieşirea de pe scena politică a viteazului Skanderbeg (mort la 17 ianuarie 1468)[170], căpitan de cruciadă la un moment dat, încheierea armistiţiului ungaro-otoman şi, simultan, veştile despre pornirea sultanului spre Dunăre, ţintind Transilvania, Valahia şi Cetatea Albă[171] au fost elemente care, la începutul acestui an, au constituit semnalele unei posibile modificări a raportului de forţe din zonă.

Noile legături cu Polonia. În primăvara lui 1468, doi oameni de încredere au purtat solia lui Ştefan la regele Cazimir, adversar al lui Matias şi competitor al acestuia la coroana Boemiei: unul era bătrâna rudă domnească Stanciul, pârcălab de Cetatea Albă, celălalt era pisarul Toader Prodan (sau Prodanovici), un personaj a cărui activitate încă nu a fost cercetată de istorici[172]; amândoi sunt arătaţi ca fiind „credincioşii noştri boieri şi sfetnici de frunte”. După cum se desluşeşte din izvoare, ei aveau misiunea de a cere regelui confirmarea sprijinului făgăduit anterior, în schimbul promisiunii de a depune, în fine, omagiul vasalic.

Răspunzând acestei solii, Cazimir a trimis în Moldova pe Dobiesław Bieszowski, castelan de Belz, şi pe Stanisłav Tęczyński, subcămăraş de

---

[169] *Cronicile slavo-române*, p.16. Această incursiune în secuime ar fi databilă, după Vasile Pârvan (*op.cit.*, p.151), „după aprilie-mai 1468”, „probabil [...] în vara acestui an”.

[170] *Gheorghe Kastriotul Skanderbeg şi lupta albanezo-turcă în secolul al XV-lea*, traducerea Aurelia Zub, studiul introductiv şi notele Virgil Cândea, Bucureşti, 1972, p.135.

[171] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.45-46; idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.131. O altă opinie privind datarea campaniei lui Mehmed al II-lea la Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia. Relaţii politice (1441-1541) de la Iancu de Hunedoara la Petru Rareş*, Bucureşti, 1995, p.97; idem, *Românii între Leu şi Semilună. Relaţiile turco-veneţiene şi influenţa lor asupra spaţiului românesc (sec. XV-XVI)*, Târgovişte, 2003, p.99-100 (am reprodus titlul aşa cum se află pe copertă şi în descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale; titlul de pe coperta interioară este uşor diferit); idem, *Ştefan cel Mare. Dimensiunea internaţională a domniei*, Târgovişte, 2004, p.58.

[172] În recentul articol al lui Silviu Văcaru, *Scriitori de acte din cancelaria domnească a lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.93-105, Toader Prodanovici este menţionat doar în treacăt.

Chelm[173], „ca să-i dea de ştire lui Ştefan, voievodul moldovean, să fie cu inima împăcată, că va primi ajutor [...] în orice nevoie, împotriva regelui Matias şi împotriva oricărui duşman şi să-i spună ziua şi locul pentru depunerea omagiului”[174].

În faţa acestor soli, Ştefan cel Mare a repetat şi a întărit, la 28 iulie 1468, la Suceava[175], vechile promisiuni privind fidelitatea sa faţă de rege şi coroana polonă, evocându-şi predecesorii, mai cu seamă pe „bunicul nostru, Alexandru voievod cel Bătrân”. Ascultarea şi ajutorul, la caz de nevoie, se vor da „după puterea noastră şi după vechile tratate, precum au fost statornicite demult, de cei dinaintea noastră, îndeosebi de bătrânul Alexandru voievod, bunicul nostru, şi de Ţara Moldovei”. Această evocare repetată a lui Alexandru cel Bun este deosebit de sugestivă pentru poziţia lui Ştefan cel Mare în iulie 1468, în raport cu aceea din martie 1462[176]: Moldova redevenise ceea ce fusese în vremea strămoşului. Cât despre omagiul personal – fără de care relaţia feudo-vasalică, formulată doar în scris sau în faţa unor soli, rămânea doar exprimarea provizorie şi lipsită de fundament juridic a unor intenţii –, Ştefan promitea regelui Poloniei: „când va da bunul Dumnezeu şi domnul nostru, domnia sa craiul, călătorind cu noroc spre părţile ruseşti, se va apropia de locurile acestea, adică de Cameniţa, Colomeea sau Sniatyn, domnia sa are să trimită după noi, iar noi avem să mergem la domnia sa, ca la stăpânul nostru preamilostiv, şi avem să-i facem jurământ de supunere, după vechile obiceiuri”[177].

Datoria principală (şi de actualitate) a suzeranului era formulată în cuvinte puţine. Ştefan cerea craiului „să ne păzească şi să ne apere de toate părţile şi de toate neamurile de pe lume: de turci şi de tătari şi de unguri, cu un cuvânt de păgâni şi de creştini şi de orice persoană care ar fi împotriva noastră şi împotriva ţării noastre şi împotriva supuşilor noştri”[178]. Este prima dată când domnul Moldovei cere să fie păzit faţă de turci şi, deopotrivă, este prima dată când el trece, în rândul duşmanilor săi, şi pe creştini – ungurii, în cazul de faţă.

---

[173] Aparţinea unei mari familii nobiliare polone, a cărei istorie are mai multe legături cu Moldova. Nawoj Tęczyński, un frate al străbunicului său, a participat la lupta „de la Plonini” (1368). El însuşi a murit în lupta din Codrii Cozminului, în 1497, împreună cu fraţii săi, Mikołaj şi Gabriel. Un nepot al său de frate, Andrzej Tęczyński, a avut un rol însemnat în relaţiile moldo-polone din vremea lui Petru Rareş.

[174] Jan Długosz, în *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.11-12, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.161.

[175] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.300-304, nr.CXXXV.

[176] Cf. şi Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.363.

[177] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.300-304, nr.CXXXV.

[178] *Ibidem*, p.304, nr.CXXXV. De remarcat faptul că muntenii nu sunt trecuţi în rândul duşmanilor creştini ai Moldovei.

În aceeaşi zi de 28 iulie 1468, Ştefan a eliberat, „după rugămintea milostivirii sale craiul şi după rugămintea boierilor milostivirii sale", precum şi a mitropoliţilor şi boierilor moldoveni, un nou salv-conduct pentru logofătul Mihail, pentru fraţii şi slugile lui. „Nu le vom pomeni niciodată în veci – se spunea în scrisoare – întru nimic de nici una din vorbele şi duşmăniile trecute, care au fost împotriva noastră"[179]. Însă, fapt iarăşi semnificativ, domnul nu mai făgăduieşte, ca în 1460, să-i înapoieze toate proprietăţile, ci numai curţile de pe Siret şi două sate, celelalte urmând a fi înapoiate dacă pribeagul se va întoarce şi va sluji cu credinţă.

Întemeindu-se pe promisiunea formulată în iulie 1468, regele Cazimir l-a aşteptat pe Ştefan la Cracovia timp de 40 de zile, în lunile februarie şi martie ale anului 1469, pentru a depune omagiul personal şi jurământul de credinţă. I-a trimis chiar doi „soli de frunte" – Mužyło Buczacki, voievodul Podoliei, şi Spytek Jarosławski, subcămăraşul de Przemyśl[180] – ca să-l anunţe că este aşteptat. Dar, spune cronicarul Jan Długosz, domnul Moldovei a amânat „venirea din o mulţime de pricini şi mai ales de teamă ca nu cumva, ieşind din ţară, să i-o ocupe turcii, ungurii sau muntenii" şi a preferat să înnoiască jurământul în faţa solilor, cerând însă ca atunci când regele va veni la Cameniţa (peste Nistru, în faţa Hotinului), la Colomeea sau la Sniatyn (în Pocuţia), să fie anunţat cu două luni înainte pentru a presta omagiul în mod public[181].

Motivul invocat de Ştefan cel Mare putea să fie – cum a şi fost, de atâtea ori – doar un pretext (Długosz spune că, de fapt, se temea să nu fie arestat în urma unei intrigi), dar ameninţarea din partea Ţării Româneşti era reală: la 10 martie 1469, voievodul Transilvaniei îi ruga pe sibieni să culeagă şi să-i trimită informaţii despre pregătirile de luptă ale voievozilor Moldovei şi Ţării Româneşti[182].

Incursiunile din Transilvania. Anul 1469 avea să se vădească încărcat de multe evenimente militare, a căror succesiune şi înlănţuire temporală şi cauzală nu sunt prea clare.

---

[179] *Ibidem*, p.305-308, nr.CXXXVI; **DRH**, A, II, p.222, nr.152.

[180] Pentru identificare: Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996, p.132. Spytek Jarosławski (c.1436-1519), dregător cu o carieră îndelungată, va reveni în relaţiile moldo-polone în toamna anului 1503, în calitate de castelan de Cracovia (v. *infra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Discuţiile de la Cernăuţi*). Familia Jarosławski era o ramură a marii familii Tarnowski (Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, Varşovia, 1959, pl.98).

[181] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.12, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.161.

[182] *Urkundenbuch*, VI, p.382-383, nr.3689; v. şi *infra*, capitolul *Incursiunile din Transilvania*.

Profitând de lipsa din Ungaria a lui Matias Corvin – ocupat în războiul cu Boemia – domnul Moldovei a intrat în Transilvania, probabil prin iunie 1469[183], „numai cu 1.800 de călăreţi [...] şi jefuind-o cu foc şi omor în repezeală, întocmai ca o furtună, săvârşi mai multe cruzimi şi se întoarse încărcat de pradă”[184]. Cronicarul Jan Długosz relatează că, tot în 1469, Ştefan a mai trimis în Transilvania un corp de oaste, condus de un anume Filip Pop şi care ar fi ajuns „*usque ad rivulum*”. Din lipsa altor ştiri, sunt controversate atât identitatea comandantului, cât şi direcţia de atac a acestui corp de oaste.

Identificarea lui Filip Pop este mai puţin importantă[185], însă poate să prezinte interes direcţia pe care a avut-o în vedere incursiunea condusă de el: în secuime[186], spre o localitate numită „Pataki sau Recaş (în trad. Rivulus), greu de identificat în prezent”[187] sau, prin Bistriţa şi Rodna, în Maramureş, *rivulus* fiind „un afluent de pe dreapta râului Tisa, care curge prin apropiere de cetatea Huszt”[188]. Dacă, însă, prin *rivulus* trebuie înţeles Râuşorul Doamnelor de la Baia Mare, atunci se poate accepta că atacul a fost îndreptat „spre

[183] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.60; idem, *Ştefan cel Mare şi turcii*, Bucureşti, 1914, p.36.

[184] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.12, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.161.

[185] Două identificări s-au propus, una mai fantezistă decât cealaltă. Conform celei dintâi, datând din 1957, ar fi vorba de „un italian cunoscut şi sub numele de Filip Corăbierul”, venit din Mangop. Numele acestei cetăţi ar fi fost scris – într-un presupus izvor pierdut (?!) relativ la această incursiune – sub forma „Pangop”, ceea ce ar fi permis lectura „pan Pop” (C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor*, p.13). Personajul amintit este menţionat în scrisoarea lui Ştefan cel Mare din 20 iunie 1475, în a cărei versiune latinească apare *Pangop* în loc de *Mangop*. Fantastica ipoteză menţionată a fost evident sugerată de observaţiile editorului (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.324 şi 326). Nimic, însă, nu susţine asemenea conjecturi şi e de mirare că ele au putut fi luate în serios, fie şi în treacăt (Leon Şimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ştefan cel Mare*, p.242; v. şi idem, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.365). După cea de-a doua opinie, formulată în 1967, Filip Pop era spătar al doilea şi „stăpânul satului Cernica de pe Berheci”, în ţinutul Tecuciului (Alexandru I. Gonţa, *Strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de la Baia*, p.323). La Cernica, pe Berheci, a existat un stăpân al cărui nume a putut sugera o asemenea identificare, însă acest stăpân era popa Filip, care trăise pe vremea lui Alexandru cel Bun. În zilele lui Ştefan cel Mare, la 1491, el avea nepoate, care vindeau acel sat lui Marco spătarul: **DRH**, A, III, p.195-196, nr.98 (original slav). Ca atare, şi această identificare, bazată pe o multiplă confuzie, este lipsită de orice temeinicie. Acelaşi istoric văzuse, anterior, în Filip Pop un „învăţat călugăr astronom, probabil şi medic al Mănăstirii [Putna], cunoscut de altfel de istoriografia noastră, cu numele de Filip Popo, care apare în cronica lui Długosz, după bătălia de la Baia, ca şef al oştirii moldovene intrate în secuime pentru represalii” (Alexandru I. Gonţa, *Un spital de mănăstire la Putna în veacul al XV-lea*, în idem, *Studii de istorie medievală*, p.252).

[186] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.60, nota 2, pornind de la premisa că „*ad rivulum*” înseamnă „până la râuleţ”, iar în secuime Oltul e mic.

[187] C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor*, p.14.

[188] Alexandru I. Gonţa, *Strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de la Baia*, p.324.

regiunile nordice ale voievodatului” Transilvaniei, având poate ca ţintă capturarea lui Petru Aron[189].

Incursiunile în Transilvania vor înceta numai odată cu suprimarea fizică a lui Petru vodă Aron, în împrejurări care au rămas nelămurite şi controversate[190]. Se pare că Ştefan cel Mare l-a atras printr-un şiretlic pe vechiul său adversar în Moldova, „trimiţând scrisori şi daruri [...] ca din partea boierilor Moldovei, să vină şi să ia domnia”[191]. Cum Petru Aron s-a lăsat atras în cursă, Ştefan „prinse de viu pe numitul său rival de domnie, care omorâse pe tatăl său şi pe care regele Matia al Ungariei îl favoriza împotriva lui Ştefan, şi aducându-l la sine îi tăie capul”[192]. Cronicarul sas Michael Sigler dă o versiune diferită acestor evenimente, pe care le consemnează sub anul 1469, în vremea când „regele Matia era ocupat de treburile Moraviei şi Sileziei”. Profitând de aceasta, Ştefan ar fi trecut în Transilvania, unde „l-a prins şi decapitat pe Petru, adversarul său care-i ucisese părintele şi pe care-l sprijinea regele Matia, ţinându-l în graniţa Transilvaniei”[193].

În timp ce se desfăşurau aceste hărţuieli pe hotarul apusean, la cel sudic s-a produs atacul muntenesc. Încercând să reia cetatea Chilia de la moldoveni, acţiune pentru care va fi avut asentimentul (dacă nu chiar şi ajutorul turcilor, care tocmai încheiaseră armistiţiul cu Ungaria, şi ea interesată de problema cetăţii dunărene), domnul muntean, Radu cel Frumos, a atacat Moldova,

---

[189] Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, p.365 şi nota 140. Autorii nu menţionează identificarea, foarte apropiată, propusă de Alexandru I. Gonţa în 1967 şi nu discută nici observaţiile lui Sergiu Iosipescu privind incursiunea moldovenească în Maramureş (Sergiu Iosipescu, *Contribuţii la istoria Moldovei lui Ştefan cel Mare*, p.55).

[190] O încercare mai nouă de reconstituire a evenimentelor la Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *op.cit.*, p.365-366.

[191] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.12-13, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.161. S-a afirmat că scrisoarea boierilor (sau una dintre acele scrisori) ar fi cea adresată braşovenilor la 10 iulie 1468 de membrii sfatului domnesc (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.299-300, nr.CXXXIV). Este o presupunere (Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *op.cit.*, p.363) care, însă, nu se întemeiază decât pe apropieri nesemnificative şi pe o identificare forţată. Chiar pentru autorii ei, dispariţia lui Petru Aron se plasează „poate la începutul lunii august” 1469 (*ibidem*, p.366), în timp ce respectiva scrisoare datează din iulie 1468. Va fi aşteptat Petru Aron un an întreg până să dea curs chemării boierilor din Moldova ?! Pentru aceasta, Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci şi a Ialomiţei în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ştefan cel Mare cu muntenii*, Iaşi, 1935, p.19, nota.

[192] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.13, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.161. Pentru acest episod, v. Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *op.cit.*, p.363.

[193] Adolf Armbruster, ***Dacoromano-saxonica***. *Cronicari români despre saşi. Românii în cronica săsească*, Bucureşti, 1980, p.186.

probabil în vara anului 1469[194]. Pregătirile războinice ale celor doi domni erau cunoscute şi în Transilvania[195]. Amănunte despre această campanie – care avea să deschidă lungul conflict dintre cele două principate extracarpatice – nu există.

Sfinţirea Putnei. O seamă de izvoare narative (moldoveneşti, poloneze şi ruseşti) amintesc, fără o datare precisă şi unanimă, o invazie a tătarilor de pe Volga, porniţi cu jaf asupra Moldovei, Podoliei şi Lituaniei, invazie încheiată cu strălucita biruinţă a lui Ştefan în dumbrava de la Lipnic. Se spune că în luptă ar fi fost luat prizonier chiar fiul hanului Mamak. Hanul avea să trimită la Ştefan cel Mare o solie impresionantă, formată din 100 de persoane, cu misiunea de a-l ameninţa în cazul în care fiul său nu ar fi fost eliberat. Iritat, domnul Moldovei l-ar fi tăiat pe prizonier în faţa solilor, iar pe aceştia i-ar fi tras în ţeapă, lăsând în viaţă numai unul, cu nasul tăiat, care să dea de veste hanului despre cele întâmplate. Astfel, consemna Jan Długosz, a răzbunat Ştefan „umbrele morţilor săi”[196].

Propunând diverse reconstituiri, în funcţie de contextul politic din zonă într-un moment sau altul, istoricii au aşezat incursiunea tătărască sub ani diferiţi, în răstimpul 1467-1470. Cei mai mulţi au datat confruntarea de la Lipnic la 20 august 1469[197]. Cercetări de dată foarte recentă sunt pe cale de a redata acest eveniment, aducând dovezi în sprijinul ipotezei că prima incursiune de proporţii a tătarilor crimeeni în Moldova a avut loc abia în primăvara anului 1471[198]. Nu este exclus, însă, ca în vara lui 1469 să fi avut loc unul din acele raiduri „de dimensiuni reduse şi limitate la zonele imediat limitrofe frontierei”, bazate pe „iuţeală, surpriză şi evitarea angajării de lupte cu garnizoanele din teritoriul invadat”[199].

Potrivit letopiseţelor putnene, dar şi Cronicii moldo-polone, invaziei tătarilor i-a urmat o ceremonie pe care Ştefan o va fi aşteptat şi pregătit de

---

[194] Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.523. Deşi era un supus docil Porţii, Radu cel Frumos făcuse act de închinare şi faţă de Matias Corvinul, pe care-l numea, în scrisori trimise la Braşov sau la Sibiu, „domnul nostru” (Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346-1603*, Bucureşti, 1931, p.80, nr.83), declarând că „sunt sluga craiului [regele Ungariei – *n. ns.*] şi slujesc craiului şi Sfintei Coroane cu toate slugile” (*ibidem*, p.79, nr.82).

[195] *Urkundenbuch*, VI, p.382-383, nr.3689; v. şi *supra*, capitolul *Noile legături cu Polonia*.

[196] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.13, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.162.

[197] Pentru data acestei lupte, v. Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci şi a Ialomiţei în 1470*, p.12-13 şi notele aferente; C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor*, p.10-11.

[198] Nagy Pienaru, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu hanatul din Crimeea*, p.97-123.

[199] *Ibidem*, p.102.

multă vreme: sfinţirea Putnei – cea dintâi ctitorie a sa, necropola familiei sale, aşezământul care-l definea, în plan simbolic, drept suveran al unei ţări pe care el o socotea centrul lumii ortodoxe, al împărăţiei creştine[200]. Sfinţirea trebuie să se fi făcut la 3 septembrie 1469[201], „cu mâna Preasfinţitului mitropolit, chir Theoctist şi a episcopului Tarasie şi cu egumenii tuturor mănăstirilor. Şi la liturghie au fost la jertvelnic, de toţi, în număr de 64 de arhierei şi preoţi şi diaconi"[202].

Cam în aceeaşi vreme trebuie plasată şi construirea cetăţii Orhei, la hotarul de răsărit al Moldovei: cel dintâi pârcălab al ei, Gangur, este atestat documentar pentru prima oară la 1 aprilie 1470[203]. Noua fortificaţie completa şi consolida apărarea spre răsărit, de unde veneau, tot mai des, hoardele feluritelor hanate tătăreşti.

Arderea Brăilei, a Ialomiţei şi a târgului Flocilor. Răspunsul lui Ştefan cel Mare la atacul lui Radu cel Frumos nu a întârziat multă vreme: „În anul 6978 (1470), luna februarie 27, marţea brânzei, a fost prădarea şi nimicirea Brăilei de către Ştefan voievod"[204]. Această însemnare laconică a letopiseţului înregistrează, de fapt, cea dintâi intervenţie militară a domnului Moldovei în Ţara Românească[205]. Ea nu s-a limitat, însă, doar la „nimicirea Brăilei", cel mai însemnat port muntenesc; au fost lovite, prădate şi arse, în acelaşi timp, „şi alte ţinuturi"[206], anume Ialomiţa şi Flocii[207].

Ştefan a gândit incursiunea aceasta ca pe o lecţie pentru Radu vodă, lucru dovedit de violenţa şi cruzimea atacurilor: „a vărsat mare şi mult sânge şi a ars târgul cu totul şi nu a lăsat în viaţă nici copiii din mame şi a despicat sânul mamelor şi a scos pe copii din el"[208]. Au fost luaţi şi mulţi robi ţigani,

---

[200] Maria Magdalena Székely, *„Vino să-ţi arăt pe mireasa, femeia Mielului"*, p.431-432.

[201] S-a socotit şi că data sfinţirii Putnei ar fi putut fi 3 septembrie 1470. Dar 3 septembrie 1470 a căzut într-o zi de luni, în timp ce 3 septembrie 1469 – duminică. Constatând acest amănunt cronologic, Mihai Costăchescu se întreba: „A putut Ştefan vodă să sfinţească o mănăstire luni ? Duminică, se poate" (Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci şi a Ialomiţei în 1470*, p.23; mai departe, însă, complicând raţionamentul, autorul propune ca dată a sfinţirii 8 septembrie 1470; v. şi C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor*, p.11). Cercetarea acestui subiect nu pare a fi încheiată.

[202] *Cronicile slavo-române*, p.62; v. şi p.50, 179.

[203] **DRH**, A, II, p.243, nr.163.

[204] *Cronicile slavo-române*, p.16; v. şi p.30, 50, 62.

[205] Pentru această campanie, v. Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci şi a Ialomiţei în 1470*; Laurenţiu Rădvan, *Din relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ţara Românească*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.270-276.

[206] *Cronicile slavo-române*, p.179.

[207] Mihai Costăchescu, *op.cit.*, p.8-9.

[208] *Cronicile slavo-române*, p.30.

precum aceia întăriţi unui ceaşnic moldovean, care-i dobândise „în Ţara Basarabiei, când am lovit cu război domnia mea şi am ars Flocii şi Ialomiţa”[209]. Este lesne de înţeles că, în aceste condiţii, o ripostă din partea domnului muntean era de aşteptat.

Deşi Mănăstirea Putna fusese sfinţită cu câteva luni în urmă, tezaurul ei de obiecte liturgice şi de cărţi continua să se îmbogăţească. O cădelniţă din argint aurit[210], întruchipare a Ierusalimului Ceresc – încărcată, însă, şi de alte simboluri adânci –, avea să fie închinată Putnei la 12 aprilie 1470, nu întâmplător în ziua în care se împlineau 13 ani de la victoria asupra lui Petru Aron[211].

Feriţi de zbuciumul şi de tulburarea pricinuite de marile mişcări politice şi de confruntările militare ale vremii, copiştii din mănăstiri şi-au continuat truda, cu aceeaşi smerenie, răbdare şi migală. De sub pana lor vor ieşi, în 1471, *Cuvântările* Sfântului Grigorie Teologul[212], în 1472, *Leastviţa* lui Ion Scărarul pentru Mănăstirea Putna[213] şi, în acelaşi an, la 28 aprilie, *Sintagma lui Matei Vlastares* pentru Mănăstirea Neamţ[214]. „Banii grei, ce ar fi fost de mare folos pentru oaste, erau daţi Bisericii, căci ea stăpânea oştile cele de sus, mai mari şi mai răzbunătoare decât bietele puteri omeneşti”[215].

Tăierea boierilor în târgul Vasluiului. În vara anului 1470, Ştefan ar fi trebuit să presteze jurământul de vasalitate regelui polon (ceremonie proiectată a avea loc la 13 august, la Cameniţa), dar, ca şi cu un an înainte, nu s-a înfăţişat la data şi locul stabilite, motivând că, „fiind în război cu vecinul său, Radu, voievodul Ţării Româneşti, nu poate veni”. A adăugat că „şi-ar atrage asupra sa şi asupra ţării sale o mare primejdie dacă ar pleca, deoarece ameninţă a izbucni un război crâncen, care nu ţine seamă de pace sau de armistiţiu”. Potrivit cronicarului Jan Długosz, această atitudine l-a iritat puternic pe Cazimir, determinându-l să-l ameninţe pe domnul Moldovei că, de nu-i va depune omagiul personal, îl va socoti duşman, şi nu vasal credincios al său.

---

209 **DRH**, A, II, p.286, nr.191.

210 *Repertoriul*, p.340, nr.117.

211 Maria Magdalena Székely, *„Vino să-ţi arăt pe mireasa, femeia Mielului”*, p.430-432.

212 Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.143-144, nr.XI; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.101, nr.512 (manuscrisul se păstrează în Rusia).

213 *Repertoriul*, p.379, nr.143; Emil Turdeanu, *op.cit.*, p.144, nr.XII; Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, II, în **BOR**, LXXX, 1962, 7-8, p.688-690, nr.1.

214 Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.51-57; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.144, nr.XIII; *Repertoriul*, p.378, nr.142; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, Bucureşti, 1959, p.158-159, nr.131.

215 P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare*, p.23.

Pârcălabul Stanciul şi postelnicul Iuga[216], care purtau soliile în această chestiune, au înduplecat, însă, pe rege şi pe sfetnicii săi să accepte un nou termen, fixat de Ştefan cel Mare pentru data de 1 mai 1471[217]. Mai mult, Ştefan a cerut „ca regele să pună capăt războiului dintre el şi Radu, prin pace sau printr-un armistiţiu"[218]. În faţa acestor cereri, regele Poloniei a trebuit să accepte amânarea (însă cu condiţia de a fi anunţat despre data omagiului cu şapte luni înainte) şi a trimis soli care să medieze pacea între Ştefan şi Radu, „temându-se ca nu cumva Basarab să năvălească fără veste asupra lui cu ajutor turcesc"[219].

Această situaţie politică şi militară a părut, probabil, unora dintre colaboratorii lui Ştefan cel Mare inutil de primejdioasă, de vreme ce la încordarea care încă definea relaţiile cu Ungaria se adăugau acum relaţiile conflictuale cu Ţara Românească, deteriorarea previzibilă a acelora cu Imperiul Otoman şi tensiunea născută în raporturile cu Polonia, prin amânarea, mai mult sau mai puţin justificată, a omagiului personal. Este posibil ca unii dintre boieri să-şi fi manifestat nemulţumirea şi îngrijorarea, poate chiar neîncrederea în una sau alta dintre componentele acestei direcţii politice; intenţiile domnului faţă de Ţara Românească, de pildă, au putut constitui un asemenea motiv de suspiciune şi de neînţelegere[220]. Fără nici o explicaţie, letopiseţele moldoveneşti consemnează că, la 16 ianuarie 1471, la Vaslui, „au fost tăiaţi Isaia vornic cu Negrilă ceaşnic şi Alexa stolnic"[221]. Din faptul că primul boier menţionat era chiar cumnatul lui Ştefan[222], se poate înţelege că nu a fost un conflict minor. Judecând lucrurile în

---

[216] Jan Długosz dă numele *Iuszko*. În funcţie de plasarea temporală a soliei (1469 sau 1470), el a fost identificat fie cu postelnicul Paşco, atestat ultima oară la 9 februarie 1469, fie cu succesorul său, postelnicul Iuga, atestat prima oară la 5 iunie 1470 (**DRH**, A, II, p.230-231, nr.156 şi p.234-235, nr.158): cf. I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.37, nota 4, şi C. Cihodaru, *Observaţii pe marginea izvoarelor*, p.11, nota 46. Reconstituirea cronologică a faptelor relatate în respectivul pasaj al cronicii polone arată, însă, că solia celor doi a avut loc în primele luni ale anului 1471.

[217] Jan Długosz, în *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.14, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.162.

[218] *Ibidem*.

[219] *Ibidem*.

[220] Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.523-524.

[221] *Cronicile slavo-române*, p.17, 62, 179; Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.96. Pentru primii doi, v. *supra*, Cartea I, *Răsăritul*, capitolul *Familia*, precum şi *infra*, nota următoare; cel de-al treilea pare a fi cu totul necunoscut documentelor medievale moldoveneşti. Ar fi greu de susţinut identitatea sa cu Alexa stolnicul, menţionat la 10 septembrie 1471 (**DRH**, A, II, p.258-259, nr.175). Totuşi, este straniu că din averea acestui omonim – mort şi el la acea dată – a moştenit un frate al său, care avea să vândă un sat domnului pentru a-l dărui Mănăstirii Putna; citarea „mitropoliţilor" Teoctist de Suceava şi Tarasie de Roman dobândeşte, oare, în acest context, o semnificaţie anume ?

[222] *Cronicile slavo-române*, p.30 (cu anul 1470). Negrilă ceaşnicul era boier din sfatul domnesc. Familia lui avea ocini chiar în zonă, pe valea Tutovei: cf. **DRH**, A, III, p.238-240,

ansamblu, pare plauzibilă ipoteza că nemulțumiții erau pe cale de a forma un grup de presiune, pentru a determina abandonarea sau schimbarea acelei direcții politice: în vară, domnul însuşi avea să se plângă că unii dintre boierii săi se lăsau ademeniți de un nobil polon şi pribegeau peste graniță[223].

Lupta de la Soci. Deschis sub auspicii sângeroase, anul 1471 avea să aducă, prin întorsăturile neaşteptate ale evenimentelor, începutul schimbărilor.

O vreme, Radu cel Frumos şi-a petrecut timpul mai aproape de hotar[224], ca şi când s-ar fi pregătit pentru o nouă confruntare cu Ştefan. Nu se poate şti, însă, dacă el avea intenția să intre iarăşi în Moldova, dacă îşi aştepta rivalul la graniță sau doar păzea intrarea în propria-i țară. Pe neaşteptate, se pare, oastea Moldovei a trecut în Țara Românească şi, la 7 martie 1471, „a fost război cu Radul voievod la Soci[225]. Şi a biruit Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu şi cu ajutorul puternicului Savaoth Dumnezeu. Şi a ucis dintre dânşii mulțime mare. Şi toate steagurile lui au fost luate şi schiptrul cel mare al lui Radul voievod a fost luat. Şi mulți viteji au fost prinşi atunci, care au şi fost tăiați. A lăsat vii numai pe doi boieri mari, Mircea comis şi Stan logofăt”[226]. Moldovenii s-au întors acasă biruitori, cu pradă mare, între care 17.000 de țigani robi[227].

În urma acestei înfruntări, s-a cerut medierea regelui Poloniei, pentru aplanarea conflictului; însă imposibilul nu se putea făptui, iar o înțelegere între cei doi domni nu avea cum să se stabilească. Din contra, conflictul nu putea să

---

nr.122 (din 5 martie 1493) şi p.310-312, nr.170 (din 22 ianuarie 1495). O spiță inexactă a neamului la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.58; v. şi Mihai Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*, p.43, cu trimitere la documentul din 27 noiembrie 1460 (cf. **DRH**, A, II, p.136-137, nr.96). Este inexplicabilă absența acestor informații genealogice din lucrarea lui Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească şi Moldova. Sec. XIV-XVII*, Bucureşti, 1971, p.280. Pentru diverşii boieri cu acelaşi nume, până la hatmanul Simion Negrilă de la mijlocul veacului al XVI-lea (*ibidem*, p.321), v. Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.405-411.

[223] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.313, nr.CXXXIX.

[224] Aflat la Buzău, Radu cel Frumos se plângea braşovenilor, la 11 octombrie 1470, că ei le vând arme moldovenilor şi îi trimit daruri lui Ştefan, cu care se aflau în „pace şi înțelegere” (*Urkundenbuch*, VI, p.467, nr.3822. Pentru datarea scrisorii: Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci şi a Ialomiței în 1470*, p.20-21, nota 5).

[225] După unele opinii, această luptă a avut loc în Moldova, anume în ținutul Bacăului (pentru întreaga discuție, v. Mihai Costăchescu, *op.cit.*, p.79-80). Potrivit lui Constantin C. Giurescu – al cărui punct de vedere îl împărtăşim –, Socii se aflau în Țara Românească, în apropierea hotarului cu Moldova, în județul Râmnicul Sărat (Constantin C. Giurescu, *Despre lupta de la Soci*, în **SMIM**, IV, 1960, p.425-430). V. şi Laurențiu Rădvan, *Din relațiile lui Ştefan cel Mare cu Țara Românească*, p.276-277.

[226] *Cronicile slavo-române*, p.17; v. şi p.50, 63, 179.

[227] *Ibidem*, p.30.

urmeze decât o cale ascendentă, pentru a deveni ceea ce, probabil, fusese de la început în intenţia lui Ştefan. A crede că un bun număr de ani domnul Moldovei s-a războit cu domnii Munteniei numai de dragul exerciţiilor militare, schimbându-i doar pentru a pune în evidenţă influenţa pe care putea să o aibă în principatul dintre Carpaţi şi Dunăre, ar fi, desigur, o explicaţie puerilă. Un conflict cu Radu cel Frumos însemna, mai devreme sau mai târziu, un conflict inevitabil cu Imperiul Otoman. Alungarea de pe tron a domnului favorabil turcilor, ca şi întreruperea plăţii haraciului nu puteau decât să provoace iritarea sultanului. Este greu de crezut că Ştefan cel Mare voia doar să-l aţâţe pe Mehmed al II-lea, pentru ca acesta să pornească o campanie împotriva Moldovei, care ar fi dus la distrugerea ţării şi la pierderea multor vieţi omeneşti. Stăruinţa cu care el a urmărit totuşi să pună rânduială în *cealaltă Valahie* are, desigur, o altă explicaţie şi ea se lasă descifrată numai dacă faptele cunoscute sunt privite prin prisma ţelului politic al cruciadei.

Cu câteva decenii în urmă, Iancu de Hunedoara folosise Ţara Românească drept teritoriu de sprijin şi bază de operaţiuni în timpul cruciadei sale antiotomane. Lucrul acesta nu putea să-i fie necunoscut lui Ştefan cel Mare. I. Ursu a remarcat, de altfel, „hotărârea lui Ştefan de a începe războiul cu Radul şi a pune astfel fundamentul unei politici în stil mare, de ofensivă în contra necredincioşilor. Primul pas al acestei noi orientări trebuia să fie readucerea Munteniei în sfera lui Ştefan, recâştigarea Ţării Româneşti pentru politica creştină”[228]. În chip evident, domnul Moldovei avea în vedere nu o simplă apărare a ţării sale în faţa necredincioşilor, ci o acţiune ofensivă, întocmai ca acelea ale lui Iancu de Hunedoara şi Vlad Ţepeş. Pentru a trece, însă, în sudul Dunării şi a-i ataca pe turci, Ştefan avea nevoie de Ţara Românească.

Moldova, atacată „din toate părţile”. Pe neaşteptate, regele Gheorghe Podiebrad al Boemiei a murit la 22 martie 1471. Conform înţelegerilor prin care el însuşi păstrase tronul, succesiunea nu putea reveni nici unuia dintre fiii săi. Regele Matias – care la 3 mai 1469 fusese proclamat rege al Boemiei de către Stările catolice ale ţării, reunite la Olomouc (Olmütz)[229] – s-a grăbit să plece spre ceea ce el credea a fi noul său regat. Însă dieta convocată pentru alegerea suveranului, dominată de Stările husite, a preferat să acorde coroana aceluia pe care, în iunie 1469, îl desemnase ca succesor al lui Podiebrad: aşa, în mai 1471, prinţul Vladislav, fiul mai mare al lui Cazimir al Poloniei şi nepot de soră al ultimului rege legitim al Boemiei, a devenit rege al acestei ţări. Abia

[228] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.43.
[229] *Urkundenbuch*, VI, p.398, nr.3710.

împlinise 15 ani. Pregătindu-i plecarea, regele Poloniei a cerut domnului Moldovei să-şi trimită şi el fiul, pe Alexandru voievod, cu o mie de călăreți, pentru suita tânărului rege. Solul polon, Egidius Suchodolski, avea şi misiunea de a-i reaminti lui Ştefan că tocmai trecuse un nou termen, de el însuşi fixat, pentru depunerea omagiului[230].

Răspunsul la această solie a întârziat din cauza primejdiilor care, tocmai atunci, s-au abătut asupra Moldovei. Mai întâi, prin martie-aprilie, au năvălit tătarii crâmleni ai lui Mamak, conduşi de Eminek, fratele hanului, şi au prădat nordul țării, ajungând până la târgul Siret[231]. Unii dintre ei au trecut şi în Podolia. Au fost, însă, opriți, înainte de 16 mai 1471, de oastea moldovenească. Eminek a fost luat prizonier şi închis la Cetatea Albă, de unde va reuşi să fugă în 1473[232]. Un alt frate al hanului, Hacike, şi el căzut în robie, avea să fie eliberat de Ştefan cel Mare abia în primăvara anului 1476[233].

În vară, a năvălit Radu cel Frumos, într-o incursiune de pradă (probabil în ținuturile de la hotar) şi a început să construiască o cetățuie pe apa Siretului. Ştefan a înălțat şi el o fortificație în fața celei munteneşti, pe care a lăsat-o fără apă, poruncind să fie deviat cursul Siretului[234].

În sfârşit, la 13 iulie, de la Vaslui, a răspuns regelui Cazimir, arătându-i că Moldova era atacată din toate părțile („*de undiquaque parte*”), dinspre tătari, dinspre turci, dinspre munteni, secui şi unguri: „din toate părțile ne necăjesc cu atacuri foarte grele” (*gravissime insultaciones nos undique molestant*)[235]. Repetarea *undiquaque* şi *undique* trădează exasperarea domnului în fața acestei situații aşa de dificile, pe care o ilustrează, de altfel, şi activitatea cancelariei domneşti[236]. Medierea regelui era din nou cerută, pentru a se ajunge la aşezarea

---

[230] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.312, nr.CXXXIX.

[231] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetății Albe*, p.133; Virginia Vasiliu, *Les Tatars et la Moldavie au temps d'Etienne le Grand*, în **RHSEE**, VIII, 1931, p.188-191; Alexandru Gonța, *Românii şi Hoarda de Aur*, p.180-181; Nagy Pienaru, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu hanatul din Crimeea*, p.119.

[232] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.50-51; idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetății Albe*, p.137.

[233] Nagy Pienaru, *op.cit.*, p.122.

[234] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.312, nr.CXXXIX. Despre aceste fortificații şi identificarea lor pe teren, în sudul Moldovei dintre Carpați şi Prut, v. C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna şi Roşcani*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p.629-632. Cetatea ridicată acum de Radu cel Frumos este – după opinia autorului – cetatea Crăciuna, pe care Ştefan cel Mare o va cuceri la 1482. V. şi *infra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Cucerirea cetății Crăciuna*.

[235] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.311-313, nr.CXXXIX.

[236] Documentele interne sigure lipsesc în perioada 18 iulie 1470 – 13 august 1471 (pentru anul 1470 este doar salv-conductul pentru Mihail logofătul, dat la Roman la 10 august, şi două mici rezumate ale unor documente din 25 august, iar pentru 1471 este numai mențiunea

păcii cu domnul Munteniei. Plângându-se de nesiguranţa pe care o trăia, Ştefan mai cerea ca adversarii săi să nu mai fie adăpostiţi în regat şi să înceteze prădăciunile de la hotare. Scrisoarea creionează un tablou destul de sumbru al Moldovei în acel moment şi nu avem nici un motiv să nu-l credem real[237]. Punctul central al epistolei îl constituie răspunsul la cererea privind trimiterea lui Alexandru voievod în suita lui Vladislav al Boemiei[238]: un refuz net, învăluit într-o formulare din care ironia nu lipseşte. Fiind aşa de tânăr, Alexandru n-ar putea fi de nici un folos, lipsit de înţelegere şi de înţelepciune, precum se află, şi neîndemânatic la slujbe.

De fapt, era mai mult decât grija părintească pentru unicul fiu născut până atunci. În plină desfăşurare a competiţiei ungaro-polone pentru coroana boemă, trimiterea micului principe moldovean în suita lui Vladislav putea fi interpretată ca manifestarea unei solidarităţi – altminteri, normală din partea unui vasal. Dar tocmai în acea vreme, Ştefan avea toate motivele să dorească a menaja susceptibilitatea lui Matias. Încă din 1469, regele Ungariei manifestase dorinţa de a purcede la o detensionare a relaţiilor sale cu Moldova[239]; în

---

unui document din 3 iulie 1471: cf. **DRH**, A, II, p.253-255, nr.169-172). În august, pacea pare să fi fost aşezată: la 13 august domnul emite un document la Suceava (*ibidem*, p.255-257, nr.173), la 15 august e la hram, în Mănăstirea Putna, unde emite şi documente (s-a păstrat un privilegiu pentru Probota: *ibidem*, p.257-258, nr.174), iar în septembrie, în ajun de Ziua Crucii, face dania pentru bolniţa de la Zografu (*ibidem*, p.261, nr.176). Ultimele două reprezintă, desigur, acte de mulţumire.

[237] Pe acest fundal, se produce, la 29 august 1471, unul din acele fenomene naturale pe care oamenii Evului Mediu la interpretau ca fiind semne divine (Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni" pentru Ştefan voievod*, p.69-70, cu bibliografia problemei). Letopiseţul ţării consemnează că „a fost cutremur mare atunci peste toată lumea, în vremea când şedea împăratul [Ştefan – *n. ns.*] la masă" (*Cronicile slavo-române*, p.17). Semn de mare importanţă în mentalitatea vremii – avertisment sau sancţiune date de Dumnezeu –, cutremurul din ziua Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul, urmat de mai multe replici (Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Bucureşti, 1993, p.210-211), a marcat, cu siguranţă, deciziile politice luate de domnul Moldovei în răstimpul imediat următor.

[238] În unele lucrări, această cerere este raportată la încercarea tânărului Cazimir de a ocupa tronul Ungariei, probabil din cauza faptului că în scrisoarea lui Ştefan cel Mare, din 13 iulie 1471, nu se precizează pentru suita cărui fiu regal era cerut Alexandru. Însă răspunsul regelui Cazimir lămureşte că este vorba despre „*electio illustrissimi principis domini Wladislai primogeniti nostri carissimi ad regno Bohemie*" (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.314).

[239] Şerban Papacostea, *Războiul amânat: relaţiile polono-moldovene în 1478. Reflecţii pe marginea unui text al lui Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în idem, *Evul Mediu românesc*, p.209, 213 (studiul a fost publicat iniţial în limba franceză – *La guerre ajournée: les relations polono-moldaves en 1478. Réflexions en marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în **RRH**, XI, 1972, 1, p.3-21).

perioada următoare, semne mai concrete au apărut în relațiile economice – domeniu întotdeauna sensibil la modificările politice – prin intermediul Ardealului. Tocmai acum, însă, în 1471, Matias îşi vedea contestată până şi domnia în Ungaria, pentru a cărei legitimare făcuse atâtea eforturi şi cheltuieli: în legătură cu alegerea lui Vladislav Jagiełło în Boemia, s-a născut speranța că un frate al acestuia, Cazimir, ar putea recupera succesiunea ungară a aceluiaşi unchi matern, Ladislau Postumul. Acest proiect a fost sprijinit şi de o conjurație condusă de însuşi arhiepiscopul de Esztergom, János Vitéz: îndelungatul război pentru coroana Boemiei, care însemna, în fond, cheltuirea unor sume uriaşe de bani şi pierderea multor vieți omeneşti, adusese țara în pragul unei revolte generale. Răzvrătiții l-au chemat pe tânărul Cazimir, un copil de 13 ani, care, încurajat şi de tatăl său, a plecat în Ungaria, dar gândul de a-l înlătura pe Matias cu ajutorul propriilor lui supuşi avea să fie spulberat deîndată.

Jurământul secuilor. Ştefan cel Mare a avut prudența să nu se lase antrenat în această aventură, consumată, de altfel, destul de repede. Totuşi, a ştiut să profite, cu multă abilitate, de situația încâlcită de la frontierele apusene ale țării sale, determinându-i pe secui să se supună tânărului Cazimir (proclamat rege în iunie): el însuşi a luat – în septembrie 1471, se pare – jurământul de credință al secuimii[240]. Împrejurările acestui eveniment nu sunt limpezi, însă este interesant faptul că secuii au acceptat să depună jurământul „în mâinile măritului Ştefan, voievod al Moldovei”[241], adică ale aceluia care, în ultimii ani, întreprinsese mai multe campanii fulgerătoare în teritoriile lor, prădând şi arzând. Episodul nu poate fi socotit întâmplător, căci, în 1472, când voievodul Ioan Pongrácz avea să părăsească Ardealul, secuii din scaunele Ciucului şi Odorheiului vor începe să-i plătească lui Ştefan dajdia datorată până atunci regelui şi vor trimite fiecare al zecelea om în oastea Moldovei[242]. Aceste fapte l-au făcut pe Jan Długosz să consemneze că domnul Moldovei a „rupt” țara secuilor din regatul Ungariei, supunându-şi-o sieşi[243].

Atitudinea adoptată de Ştefan cel Mare în aceste împrejurări a reflectat propria sa poziție în raporturile cu cele două regate vecine. Este foarte probabil

---

[240] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.115.

[241] Cf. Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 şi 1473*, p.370; Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.154; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.42.

[242] *Urkundenbuch*, VI, p.525, nr.3914; N. Iorga, *op.cit.*, p.115-116; Ion Sabău, *Relațiile politice dintre Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, p.229-230.

[243] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164.

că perspectiva unui succes al tânărului Cazimir în Ungaria a produs nelinişte în Moldova: ea ar fi avut ca rezultat întinderea stăpânirilor jagiełłone pe toată frontiera vestică; altfel spus, Moldova ar fi devenit o simplă enclavă între aceste stăpâniri. În acest context, devenea mai profitabilă apropierea de regele Matias. Se repeta o experienţă pe care domnii moldoveni o trăiseră în veacul al XIV-lea, când Ludovic cel Mare a devenit şi rege al Poloniei (1370), înconjurând Moldova din trei părţi cu stăpânirile sau zonele sale de influenţă. Atunci, domnii moldoveni s-au îndreptat spre lituanieni; acum, Ştefan cel Mare s-a îndreptat spre regele legitim al Ungariei: jurământul secuilor îi asigura putinţa de a avea un cuvânt de spus în orice împrejurare.

Urmările pozitive ale acestei atitudini s-au văzut fără întârziere. De îndată ce Matias a restabilit situaţia în Ungaria, alungând pe rivalul său polonez, Ştefan a redeschis ţara pentru neguţătorii braşoveni, cărora le-a garantat în scris (3 ianuarie 1472) toată libertatea şi toată siguranţa necesare desfăşurării activităţii lor comerciale în Moldova, aşa cum o statornicise în martie 1458[244]. Un an mai târziu, în ianuarie 1473, regele Matias a dat şi el un privilegiu comercial negustorilor moldoveni[245]. Colaborarea pe acest tărâm era, astfel, desăvârşită, ca o bună chezăşie pentru a o pregăti şi pe aceea politică şi militară.

Proiecte de cruciadă. Tratativele care trebuie să fi urmat, în acest sens, în cursul anului 1472, nu sunt cunoscute. Se poate, însă, bănui că ele au condus la concluzia că începutul războiului cu turcii nu mai putea fi amânat. Noul papă, Sixt al IV-lea – urcat pe tronul pontifical la 9 august 1471 – susţinea proiectul unei vaste coaliţii antiotomane, pentru a cărei construcţie nu va cruţa nici un efort. I-a împăcat repede pe cei doi regi de la hotarele Moldovei, care au acceptat să încheie un armistiţiu, în martie 1472. Solii săi au pornit să bată drumurile Europei pentru a chema la unirea forţelor. Cea mai spectaculoasă parte a acestui amplu efort diplomatic a fost încercarea de a-l atrage pe marele cneaz Ivan al Moscovei de partea proiectului cruciat, prin căsătorirea lui cu moştenitoarea Paleologilor[246]. Sofia-Zoe, fiica despotului Toma (fratele ultimului împărat bizantin), fusese crescută în spiritul Unirii florentine[247] şi se spera că prezenţa ei la Moscova avea să pregătească trecerea ruşilor la uniatism. Devenită mare cneaghină, ea a lucrat, însă, împotriva acestui spirit, ruinând speranţele celor care o crescuseră şi o educaseră.

---

[244] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.315-317, nr.CXL.

[245] *Urkundenbuch*, VI, p.540, nr.3940.

[246] P. Pierling, S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques*, I, Paris, 1896, p.107-185.

[247] *Ibidem*, p.118-120.

La Milano, încă din 1471 circulau veşti despre românii care voiau să se ridice la luptă împotriva turcilor[248]. Ştefan cel Mare găsise şi un posibil viitor domn al Țării Româneşti: pe Basarab cel Bătrân (Laiotă), nepotul lui Dan al II-lea[249], adăpostit, se pare, de mai multă vreme la curtea din Suceava[250]. În ceea ce-l priveşte pe Radu cel Frumos, el era informat cu privire la intențiile lui Ştefan: în cursul anului 1472, le ceruse braşovenilor ştiri despre ceea ce făceau „Ştefan voievod, duşmanul nostru”, şi Laiotă şi dacă aceştia aveau de gând să vină cu oaste ca să-i prade țara[251].

Veneția (care, în urma unor eşecuri militare, încercase să încheie pacea cu Poarta, fără succes însă) şi-a reînnoit şi ea eforturile, căutând să le coordoneze cu acțiunile lui Uzun Hassan[252]. În urma victoriei din 1467, asupra statului Karakoyunlu (al „Mielului Negru”), hanul reuşise să-i unească pe toți turcomanii, devenind suveran unic al „împărăției lui Tamerlan”[253]. Dorind să-şi consolideze stăpânirile şi să le extindă către apus, Uzun Hassan intrase, la rândul său, în conflict cu Imperiul Otoman[254].

Relațiile cu Uzun Hassan. În contextul revigorării spiritului de cruciadă prin acțiunile papale şi venețiene, s-a ajuns ca Moldova şi domnul ei să înceapă a fi luate în calcul. În 1471, solii lui Uzun Hassan, trimişi la regele Cazimir, au trecut prin Moldova fără să-şi dezvăluie identitatea, destinația şi misiunea[255]. Însă în anul următor – după toate probabilitățile – un ambasador special al aceluiaşi han a ajuns la Ştefan cel Mare. Solul era un medic evreu spaniol, se numea Isac beg[256] şi aducea scrisori prin care „preaînalții domni ai Apusului” (*excellentissimi domini franchorum*) erau îndemnați să se unească împotriva lui Mehmed al II-lea. O asemenea scrisoare era adresată „marelui

---

[248] Eugen Denize, *Țările Române şi Veneția*, p.100 şi p.138, nota 118; idem, *Ştefan cel Mare*, p.62 şi nota 55.

[249] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.107, 108.

[250] Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Româneşti cu Sibiul în secolii XV şi XVI*, Bucureşti, 1927, p.11, nr.2; *Urkundenbuch*, VI, p.374, nr.3677.

[251] *Urkundenbuch*, VI, p.525, nr.3914.

[252] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetății Albe*, p.132-134; idem, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ştefan cel Mare şi mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p.232-233; Aurel Decei, *Din trecutul comun româno-iranian*, în idem, *Relații româno-orientale. Culegere de studii*, Bucureşti, 1978, p.164; Eugen Denize, *Țările Române şi Veneția*, p.94-95; idem, *Ştefan cel Mare*, p.52.

[253] Cf. N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, p.232.

[254] Aurel Decei, *op.cit.*, p.163.

[255] N. Iorga, *op.cit.*, p.234; Aurel Decei, *op.cit.*, p.164.

[256] Cf. Dr. M. A. Halevy, *Le rôle d'Isaac-Beg, médecin et ambassadeur de Uzun Hassan, en Moldavie et dans les pays voisins*, Communication présentée au XVe Congrès international d'Histoire de la Médecine, Madrid, 1956, în **SAO**, I, 1957, p.381-382.

domn milostiv şi domnului mare în ţara sa, lui Ştefan voievod, stăpân a toată Moldova" (*magno domino misercordi et domino magno in sua regione, Steffano voivoda, potenti super tota Valachia*)[257].

Din nefericire, scrisoarea aceasta nu a ajuns până la noi în original şi nici măcar într-o foarte bună copie, ceea ce este deplin explicabil dacă ţinem seama de împrejurări. La curtea din Tabriz, epistola fusese redactată în limba persană; în trecere prin Caffa, Isac beg a pus să i se facă o traducere autentificată: un armean a tradus-o în italiana vorbită de el la Caffa, iar un notar genovez, *magister Constancius de Sarra*[258], a tălmăcit-o în limba latină. Este uşor de bănuit că, oricât se vor fi străduit armeanul şi genovezul, textul – redactat în forma şi cu înfloriturile cunoscute exprimărilor orientale – nu a putut fi redat cu toată exactitatea[259]. Copia care s-a păstrat[260] poartă anul „1459", eroare evidentă, intervenită (ca atâtea altele de acest gen) pe parcursul transcrierilor. Datarea scrisorii a devenit, astfel, subiect de controversă: unii istorici au propus anul 1474 iar alţii (urmând demonstraţia lui P. Cancel) – anul 1472[261]. Interpretarea scrisorii

[257] Textul latin şi traduceri româneşti, la N. Iorga, *op.cit.*, p.239-241 şi în volumul *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte*, editor Manole Neagoe, Bucureşti, 1977, p.121-123, nr.1. O altă tălmăcire a dat Aurel Decei, *op.cit.*, p.165-166. Am ţinut seama de toate cele trei versiuni.

[258] Personaj cunoscut la Caffa, atestat documentar acolo până în 1475, notar şi „profesor de gramatică", însărcinat uneori şi cu misiuni oficiale ale Genovei (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.133, nota 1).

[259] De altminteri, se spune chiar şi în introducerea acestei tălmăciri că unele „alcătuiri în acea limbă persană" nu au putut fi traduse „printr-o alcătuire nimerită pentru limba latină" şi că, în asemenea cazuri, s-a recurs la perifraze, „într-o latinească cât mai apropiată, care putea să se potrivească unei asemenea alcătuiri persieneşti" (*Războieni*, p.122, nr.1).

[260] Într-un manuscris din Biblioteca Marciană din Veneţia, cuprinzând „scrisori ale principilor şi bărbaţilor iluştri către Sixt al IV-lea". În mod ciudat, nu s-a identificat o copie şi în arhivele Vaticanului, deşi scrisoarea (în copie, desigur) a fost trimisă papei de însuşi Ştefan cel Mare. Copia veneţiană a fost publicată în 1876, de descoperitorul ei, C. Esarcu („Columna lui Traian", VII, 1876) şi retipărită în colecţia Hurmuzaki (Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.124-125, nr.CIII), apoi şi în alte lucrări. Este cunoscut, de asemenea, exemplarul – absolut identic – destinat regelui Matias.

[261] C. Esarcu a publicat-o (1876) sub anul 1474. N. Iorga, în 1899, înclina pentru anul 1474 (*Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.133, nota 1), iar în 1904 o plasa în răstimpul 1473-1474 (*Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.263, nota 141). P. Cancel, într-o lucrare de seminar din 1912, a datat-o 1472 (*Data epistolei lui Uzun-Hasan către Ştefan cel Mare şi misiunea lui Isak-beg. Parte din „Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Roma, Veneţia şi Genua"*, Bucureşti, 1912). N. Iorga a ripostat de îndată, arătând că această datare „nu poate fi primită pentru că în scrisoare se arată tocmai luptele ce se desfăşurau până la sfârşitul anului 1472 şi după aceea" (N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.234, nota 33 şi p.239-241) şi pledând pentru anul 1474. În lucrările istorice româneşti referitoare la aceste evenimente se pot găsi ambele datări ale scrisorii, precum şi utilizarea informaţiilor din ea cu referire la amândoi anii în discuţie.

şi concluziile la care ea poate să conducă depind de plasarea documentului într-un context cronologic sau într-altul. Dacă pentru 1474 pledează argumente care ţin de anumite împrejurări istorice şi arhivistice[262], în schimb argumentul decisiv pentru 1472 îl constituie faptul că prezenţa lui Isac beg este atestată efectiv în Europa numai în acest an[263]. Izvoarele analizate de P. Cancel recompun destul de precis itinerarul acestei solii la „preaînalţii domni ai Apusului”: Caffa (vara lui 1472), Polonia (iulie 1472), Ungaria, Veneţia (12 septembrie 1472), Roma, Ungaria[264]; putem presupune continuarea: spre cetăţile moldoveneşti şi apoi spre Tabriz. Isac beg a poposit în Moldova[265] fie în vara anului 1472, înainte de a ajunge la curtea regelui Matias, fie spre sfârşitul anului 1472 sau începutul lui 1473, după ce a trecut a doua oară pe la Buda.

Scrisoarea lui Uzun Hassan (redactată prin aprilie 1472[266], dacă această plasare cronologică este corectă) era, de fapt, o circulară, menită să informeze Europa despre confruntările sale cu oştile otomane; promiţând să continue lupta, Uzun Hassan cerea principilor creştini să-şi unească forţele şi „să vină asupra turcului ca buni prieteni ai noştri din acea parte a Europei” (*tamquam boni amici nostri ex illa parte de Europa*), pentru ca, împreună, să-l scoată pe Mehmed din scaunul său („*virum istum* [...] *deponere de sede illa*”). Mesajul acesta, îndemn şi chemare, trebuia transmis şi de Ştefan „marilor domni creştini”, ceea ce arată că, pentru hanul de la Tabriz, domnul Moldovei era o

---

262 Este, în primul rând, faptul că întâmplările relatate în scrisoare s-ar potrivi cu cele din 1472, iar cele anunţate ca proiecte ar avea în vedere primăvara anului 1473. În al doilea rând, este împrejurarea că Ştefan însuşi va scrie papei Sixt al IV-lea, în noiembrie 1474, despre solii trimişi la el de Uzun Hassan, iar în martie 1475 veneţienii vor comunica aceluiaşi papă că solul lor, Paolo Ognibene, adusese din Moldova o copie a scrisorii pe care Ştefan o primise de la „preailustrul domn Uzun” (v. *infra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Urmările victoriei de la Vaslui*). Or, copia scrisorii lui Ştefan, din noiembrie 1474, către papa Sixt s-a păstrat în Biblioteca Marciană din Veneţia, împreună cu copia scrisorii din „1459” a lui Uzun Hassan, ceea ce conduce la presupunerea că împreună au şi ajuns acolo. Prin urmare, ori s-au încurcat scrisorile, ori Ştefan a trimis în 1474 scrisoarea primită în 1472. Ni se pare obligatorie reluarea cercetării în această problemă şi adâncirea ei, pentru încheierea definitivă a controversei. Faptul că şi în istoriografia ungară scrisoarea lui Uzun Hassan către regele Matias a provocat o controversă similară este, credem, deosebit de grăitor.

263 Un sol al lui Uzun Hassan a venit în Europa şi în 1474, fiind atestat la Vatican, în socotelile Camerei Apostolice, la 2 noiembrie 1474: „*pro oratore domini Ossoncassani*” (**ASV**, Camera Apostolica, Diversa Cameralia 38, f. 134).

264 P. Cancel, *Data epistolei lui Uzun-Hasan*, p.8-10, 22, 27-28.

265 Afirmaţia despre primirea solului la Vaslui, „la începutul lunii iulie” 1472 (Aurel Decei, *Din trecutul comun româno-iranian*, p.165) nu are nici un temei: pe de o parte, documentele interne atestă prezenţa domnului Moldovei în acest târg la 1 iunie (**DRH**, A, II, p.275-276, nr.185) şi la 5 iunie 1472 (*ibidem*, p.277, nr.186), iar pe de altă parte nu se poate preciza când anume solul s-a oprit în Moldova.

266 P. Cancel, *op.cit.*, p.17 şi 25.

verigă importantă în lanțul ar fi trebuit să lege la un loc catolici, ortodocşi şi musulmani.

Citită în contextul anului 1472, această scrisoare poate duce la concluzia că Ştefan, care încă nu anunțase un ferm angajament antiotoman, a făcut acest pas la îndemnul lui Uzun Hassan – începutul relațiilor dintre ei marcând, în fond, intrarea Moldovei în liga antiotomană, altceva, totuşi, decât o cruciadă, de vreme ce în ea îşi găsea locul şi un necreştin – sau că, oricum, acest îndemn a venit la momentul potrivit şi a găsit un teren bine pregătit pentru a-l recepta şi a-i răspunde în chipul aşteptat.

În acest sens, există o sursă – e drept, ceva mai târzie, dar care nu ar putea fi bănuită nici de părtinire, nici de intenția de a dezinforma – care, în chip surprinzător, sugerează aceeaşi concluzie. Un rabin care a trăit la Candia, în insula Creta, în veacul al XVI-lea, şi a scris, între altele, o cronică a Turciei, Elias Capsali (c.1490 – c.1555), a înfățişat într-un mod mai puțin obişnuit relația dintre Ştefan cel Mare şi Uzun Hassan: „Când au aflat toți principii supuşi că Zucha-Zan [Uzun Hassan] a pornit în război, se bucurau foarte mult [...]. Şi ei s-au revoltat împotriva turcilor: când pe ascuns, când pe față, luând în derâdere fără milă supunerea lor. În rândul lor era, de asemenea, domnul Valahiei Mici [...]. Astfel, când a aflat [Ştefan cel Mare] că Zucha-Zan a plecat (la război) împotriva stăpânului sau sultanului Mehmed, el s-a pus a unelti tot felul de planuri. Pe ascuns, el a îndepărtat supunerea şi şi-a eliberat umerii de sub apăsarea sa”[267]. Elias Capsali atribuie lui Mehmed câteva cuvinte – „Când Dumnezeu îmi va da în mâinile mele pe Uzun Hassan, atunci am să frământ carnea Valahului cu spinii deşertului şi cu scaieți !”[268] – care, şi ele, par a sugera legături aparte între domnul Moldovei şi hanul Persiei, aşezați în aceeaşi tabără, a cărei ostilitate îl irita pe sultan.

În adevăr, deşi musulman şi el, hanul din Tabriz avea interese şi năzuințe contrare acelora care îl conduceau şi îl animau pe sultanul din Istanbul. Luând de soție pe o prințesă din dinastia Marilor Comneni de la Trapezunt, Despina Theodora[269], Uzun Hassan se socotea îndreptățit la

---

[267] *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, I, volum întocmit de Victor Eskenasy, Bucureşti, 1986, p.14-15, nr.15.

[268] Mayer A. Halevy, *Les guerres d'Etienne le Grand et de Uzun-Hassan contre Mahomet II, d'après la „Chronique de la Turquie" du candiote Elie Capsali (1523)*, în **SAO**, I, 1957, p.192.

[269] Nepoată de frate a ultimului împărat de la Trapezunt, David Mare Comnen (cf. M. Kuršanskis, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan*, în „Arce‹on PÒntou", 34, 1977-1978), a cărui soție, Maria, era şi ea o prințesă de la Mangop, foarte probabil soră cu tatăl doamnei Maria a Moldovei. Pentru familia imperială de la Trapezunt, v. idem, *La descendance d'Alexis IV, empereur de*

succesiunea împărăției prăbuşite în 1461: ținta sa neascunsă era Trapezuntul. Pe de altă parte, era şi el foarte interesat în accesul la Marea Neagră[270]. În ceea ce-l priveşte pe domnul Moldovei, este de înțeles că aceleaşi interese economice îl făceau foarte dornic să păstreze libertatea mării pentru a valorifica din plin „fațada maritimă” a țării sale, prin cetățile-porturi din sud (Chilia şi Cetatea Albă). Însă tocmai la vremea aceasta s-a mai petrecut un eveniment care a putut să contribuie la o mai mare apropiere a acestor doi suverani: căsătoria lui Ştefan cel Mare cu prințesa Maria de la Mangop, rudă apropiată a Despinei Theodora. În stadiul actual al cunoştințelor, nu se poate preciza care va fi fost (dacă va fi fost) raportul cauzal între aceste două categorii de alianțe: cea matrimonial-dinastică şi cea politico-militară.

Căsătoria cu Maria Asanina Paleologhina. Nici un izvor istoric, dintre cele azi cunoscute, nu povesteşte cum a ajuns Ştefan cel Mare să contracteze cea de-a doua căsătorie a sa, cu Maria de Mangop. De vreme ce cununia a fost săvârşită la 14 septembrie 1472, iar mireasa venea tocmai din Crimeea, se poate presupune că proiectul acestei căsătorii s-a ivit în anul anterior, 1471.

Mangopul – pe care o cronică moldovenească îl arată ca fiind o „împărăție creştină”[271] – cunoscut în documentele vremii ca *Thedoro* sau *Theodoro*, era un mic stat, o „seniorie”, pe coasta apuseană a peninsulei Crimeea, cu reşedința principilor în vârful unui munte şi cu ieşirea la mare asigurată de portul Kalamita. Chiar în vara acestui an, 1472, „*dominus Tedori et fratres eius*” erau menționați alături de „*dominus imperator Tartarorum*” şi de „*dominus sive communitas Mocastri*” (Cetatea Albă) ca fiind conducătorii celor „trei stăpâniri” (*tres dominationes*) cu care genovezii din Caffa trebuiau să aibă relații prieteneşti, ca garanție a „marelui comerț” (*magnum commercium*) la care erau părtaşi[272]. Ei erau Isaac (Isaico) al Mangopului, Mengli Ghirai hanul

Trébizonde. Contribution à la prosopographie des Grands Comnènes, în **REB**, 37, 1979, p.239-247. Această mătuşă a doamnei Moldovei a fost ultima împărăteasă a Trapezuntului: cf. Thierry Ganchou, *Une Kantakouzènè, impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Héléna ?*, în **REB**, 58, 2000, p.215-229.

270 M. Kuršanskis, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde*, p.82.

271 Cronica moldo-polonă, în *Cronicile slavo-române*, p.170: „czarzem krzesczianczy”; traducerea la p.179.

272 N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.50. Instrucțiunile similare din 1458 menționau patru stăpânitori pontici cu care colonia genoveză de la Caffa trebuia să colaboreze paşnic: „*imperator tartarorum, imperator trapezundarum, dominus Tedori et fratres eius ac dominus sive communitas Mocastri*” (Virginia Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Teodoro” en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'Ecole Roumaine en France”, 1929, première partie, p.301-336, aici, p.302; v. şi N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi*

tătarilor şi Ştefan cel Mare. Căsătoria s-a proiectat, fără îndoială, pe tărâmul acestor interese comune, economice şi politice, de natură să creeze o solidaritate de pe urma căreia Ştefan a înţeles că ar putea să aibă şi un alt fel de folos.

Pe de o parte, principatul de Mangop reprezenta, în acel moment, singura supravieţuire bizantină din zona Mării Negre; dinaştii de acolo – cu o origine foarte controversată – nu-şi spuneau decât „domni” (*domini*, *authentes*), dar înrudirile lor îi legau de împăraţii cei vechi, Paleologii de la Constantinopol şi Marii Comneni de la Trapezunt. Cu temeiuri care azi nu se mai ştiu[273], ei nutreau ambiţii mari, care îi puneau deseori în conflict cu genovezii, şi arborau acvila bicefală a legitimităţii imperiale. Dinaştii din Mangop reuneau, în titlurile lor, şi numele Goţiei, şi numele Khazariei, dispuneau de o mitropolie care îşi avea sediul în cetatea lor, dar în a cărei jurisdicţie se afla toată peninsula („a oraşului Thedoro şi a întregii Goţii”) şi indicau cu mândrie stăpânirea ţinutului dinspre mare, o *Parathalassia* ca aceea din titlurile vechilor domni moldoveni, Roman I şi Alexandru cel Bun[274]. Valoarea simbolică a unei alianţe matrimoniale cu dinaştii Mangopului era deosebit de însemnată pentru un principe ca Ştefan cel Mare.

Pe de altă parte, într-o vreme când Moldova dispunea de „faţada maritimă” prelungită de la gurile Dunării spre cele ale Nistrului şi până la cele ale Niprului (axa Chilia – Cetatea Albă – Lerici), putinţa de a o continua în direcţia Crimeii nu printr-o simplă alianţă politică, ci printr-o înrudire, căpăta şi o valoare practică uşor de imaginat. De altminteri, se pare că relaţiile Moldovei cu principii de la Mangop erau de dată mai veche[275], din vremea lui Alexandru

---

Cetăţii Albe, p.121). Imperiul de Trapezunt fusese eliminat în 1461; alte două „stăpâniri” pontice (Caffa şi Mangopul) vor fi eliminate în 1475, iar cea de-a patra (Cetatea Albă) în 1484.

[273] În veacul al XVI-lea, călătorii mai puteau vedea, pe zidurile ruinate din cetatea Mangopului, portrete de împăraţi şi împărătese. Săpăturile arheologice au scos la iveală urmele unui palat şi ale unei catedrale de dimensiuni impresionante. V., de pildă, M. A. Tihanova, *Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova-Leningrad, 1953 („Материалы и иcледования по археологии СССР”, 34), p.319-333; eadem, *Базилика* (după cercetările din 1938), în acelaşi volum, p.334-389; A. L. Iakobson, *Дворец*, în acelaşi volum, p.390-418. Pentru cercetările ulterioare, v. A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Csernets, *„Пещерные города” Крыма. Путеводитель*, Simferopol, 2004, p.154-194 şi bibliografia de la p.208.

[274] Cf., deocamdată, Petre Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripţii greceşti*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p.261-266.

[275] După ştirile date de Theodoro Spandugino (Spandugnino, Spandounes) Cantacuzino: *Theodoro Spandugnino, Patritio Constantinopolitano, De la origine deli Imperatori Ottomani, ordini dela corte, forma del guerregiare loro, religione, rito et costumi dela natione*, ed. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*,

cel Bun sau chiar şi de mai înainte şi este posibil ca prin mijlocirea acestor relaţii să se fi adus la Suceava, în 1415, moaştele Sfântului Ioan cel Nou[276].

Prinţesa aleasă ca soţie pentru domnul Moldovei se numea Maria şi ea îşi spunea *Asanina Paleologhina*, pentru a arăta că era coborâtoare (prin tată sau prin mamă) din neamul împărătesc al Paleologilor bizantini şi din acela, tot împărătesc, al Asanilor bulgari[277]. Nu se ştie nimic despre sosirea sa în Moldova. Cronica fixează oficierea căsătoriei la 14 septembrie 1472. Data aceasta arată preţuirea pe care Ştefan cel Mare a înţeles să o acorde însoţirii cu Maria Asanina Paleologhina: în acea zi, Creştinătatea întreagă – şi cea răsăriteană, şi cea apuseană – prăznuieşte Înălţarea Sfintei Cruci. A fost necesară, desigur, o înaltă binecuvântare dată anume pentru ca nunta, cu ospăţul obişnuit, să aibă loc într-o zi de post, cum este aceea a marii sărbători de la 14 septembrie[278].

Căsătoria cu *basilissa* Maria a luminat ceea ce Lucian Blaga avea să numească „zările împărăteşti”[279] ale Moldovei lui Ştefan şi, oricâte argumente

---

IX, Paris, 1890, p.146-147 (nu am putut folosi recenta traducere engleză, editată de profesorul Donald M. Nicol: cf. Ovidiu Cristea, în **SMIM**, XIX, 2001, p.322-323).

276 Ştefan S. Gorovei, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, p.555-572, aici, p.572.

277 Despre ea şi înrudirile ei, v. în special I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477), épouse d’Etienne le Grand prince de Moldavie*, Bucureşti, 1937; Marcel Romanescu, *Albizzi şi Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943, p.93-100. Cu informaţii şi observaţii noi, corectând unele dintre erorile predecesorilor, Ştefan S. Gorovei, *Căsătoriile imperiale ale lui Ştefan cel Mare. Maria de Mangop*, comunicări în cadrul Filialei Iaşi a Comisiei de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie a Academiei Române (12 iunie 2001 şi 11 decembrie 2001), idem, *Moldova şi Mangopul*. 1. *Doamna Maria*, comunicare în şedinţa Programului de cercetări privind *Europa centrală şi spaţiul pontic* de la Institutul de Istorie „N. Iorga” din Bucureşti (23 ianuarie 2002); textele au fost reunite sub titlul *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*, I, în **SMIM**, XXII, 2004, p.9-50. Unele constatări sunt identice cu acelea comunicate ulterior de Thierry Ganchou şi Alina Minghiraş, *Un nouveau document à propos d’Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, p.111-118.

278 Este dovedit că Ştefan cel Mare a acordat cea mai mare cinstire tocmai acestei sărbători: cf. Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni” pentru Ştefan voievod*, p.71-73.

279 Lucian Blaga, *Spaţiul mioritic*, în idem, *Opere*, 9, *Trilogia culturii*, ediţie îngrijită de Dorli Blaga, studiu introductiv de Al. Tănase, Bucureşti, 1985, p.305 („Dinamica, geniul, energia, demnitatea voievodală, spiritul de iniţiativă şi vitalitatea excepţională, puse de Ştefan cel Mare în destinul său istoric, ar fi fost, prin virtuţile lor, suficiente, să ducă la crearea unui spaţiu moldovenesc de întinderi şi proporţii imperiale. Ştefan a fost din belşug înzestrat cu toate calităţile pentru plăsmuirea unor asemenea zări împărăteşti de largă respiraţie istorică. Împrejurări excepţional de grave (irezistibila expansiune turcească) l-au silit însă, în cea mai mare parte, şi intermitent, la defensivă, la reacţiune, la consolidarea celor dobândite. Nici o altă

contrare s-au adus[280] ori se vor aduce, ea a îndemnat la o direcție nouă în politica acestui principe.

Sub aceste auspicii se deschide cea de-a doua mare perioadă a domniei lui Ştefan cel Mare.

epocă sau moment din trecutul nostru nu ne dăruie un aşa de intens prilej de a simți aroma măreției, până la care ar fi putut creşte istoria românească").

280 V., de exemplu, General Radu Rosetti, *Une supposition erronée sur la politique d'Etienne le Grand*, în **RHSEE**, IV, 1927, 11-12, p.320-325, în replică la O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925.

Cartea a III-a

MAREA POLITICĂ

1473 – an-cheie. Începutul deceniului al optulea înfăţişase semnele schimbărilor. Moartea regelui Boemiei (22 martie 1471) tranşase în favoarea Jagiełłonilor conflictul pentru coroana Sfântului Venceslas, aducând pe tronul de la Praga un adolescent de 15 ani. Conflictul născând, în urma căruia un alt frate Jagiełłon, de numai 13 ani, ar fi trebuit să-l înlocuiască pe Matias în tronul de la Buda, cu sprijinul unei partide maghiare, a rămas, totuşi, fără consecinţe[1]. În vară, a murit şi papa Paul al II-lea, fără să fi dus la îndeplinire mandatul imperativ cu care fusese ales de cardinali – cruciada; reuşise doar, în preajma morţii, să-l determine pe împăratul Frederic să adune Dieta imperiului la Ratisbona, dar hotărârea luată aici, de a se ridica o mare armată cruciată, de 200.000 de oameni, a rămas literă moartă.

Domnul Moldovei avusese înţelepciunea să nu se lase antrenat în nici una dintre disputele care se consumau în preajma hotarelor sale, rămânând, însă, preocupat de pregătirile militare pe care le pune în evidenţă sporirea pârcălabilor de cetăţi în sfatul domnesc[2]. Fluctuaţiile în acest domeniu – o continuă „primenire războinică"[3] – par a arăta strădania de a se asigura eficienţa maximă a actului de guvernare din punct de vedere militar. Nu a fost, desigur, o întâmplare că tocmai acum s-a iscat vestea că românii sunt „doritori să se ridice împotriva turcilor, când ar vedea că regele Ungariei are o oaste"[4]. Menţionarea românilor în acest context, în legătură cu un proiect de cruciadă, nu poate să privească decât Moldova lui Ştefan cel Mare, care tocmai la această vreme străbătea calea spre o înţelegere cu Matias Corvinul; celălalt principe român al vremii, Radu cel Frumos, urma o politică de absolută obedienţă faţă de sultan.

Este, probabil, prima menţionare – fie şi indirectă – a domnului Moldovei în legătură cu cruciada antiotomană. Până atunci el nu avusese decât luptele cu Radu cel Frumos, începute în 1469, iar documentele nu arată să se fi vorbit explicit şi despre lupta cu turcii. Se poate, totuşi, deduce că, pentru

---

[1] Marian Biskup, *Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und in den Anfängen des 16. Jahrhunderts*, în **JGO**, 1978, 26, p.168-170.

[2] Leon Şimanschi, Dumitru Agache, *Moldova între anii 1469 şi 1473*, p.373-374.

[3] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.109.

[4] Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.100 şi p.138, nota 118; idem, *Ştefan cel Mare*, p.62 şi nota 55.

puterile europene interesate de cruciada antiotomană, acţiunile româneşti de la Dunărea de Jos nu aveau caracterul unei hărţuieli „frăţeşti" între creştini, ci începeau să însemne tocmai lupta cu păgânul, ele putând fi percepute ca preliminarii ale unei confruntări într-un punct vital. O astfel de interpretare a evenimentelor nu putea porni decât de la domnul Moldovei.

Dar, numai prin acestea, pacea statornicită la 1456 şi răscumpărată grijuliu cu haraciul trimis, an de an, la Poartă, nu era ruptă. Pasul foarte grav al declaraţiei de război nu a fost făcut decât în 1473[5], când plata haraciului a fost oprită: abia de atunci începe „cruciada moldovenească a lui Ştefan cel Mare"[6]. Momentul proclamării acestei stări era socotit în acelaşi fel şi de sultan, şi de domnul Moldovei: pe când cel dintâi cerea, în 1476, haraciul restant pe trei ani[7], cel de-al doilea evoca, în 1477, cei patru ani scurşi de când „mulţi creştini au rămas în linişte", întrucât „turcul s-a împiedicat" de el[8].

Istoricii au observat şi au acceptat de mult că, pentru domnia lui Ştefan cel Mare, 1473 marchează o răscruce. Acest an a fost definit, chiar, drept un *an-cheie*[9]. Oricâte nuanţări vor putea aduce studiile viitoare, caracterizarea aceasta va rămâne valabilă cel puţin dintr-un punct de vedere: la 8 noiembrie, în zi de praznic însemnat pentru Biserica Ortodoxă, cu indiscutabilă conotaţie militară (Arhanghelii Mihail şi Gavril, „voievozii" oştilor cereşti), Ştefan a împărţit steagurile de luptă oştirii sale, la Milcov, şi a intrat în Ţara Românească. Începea acel „război crâncen care nu va mai ţine seama de pace sau de învoieli", pe care îl vestise regelui Poloniei încă din 1470. Dar există şi alte mărturii care

---

[5] Asupra acestui punct, opiniile specialiştilor nu sunt divergente. În ultimii ani, abia, istoricul Eugen Denize a prezentat opinia conform căreia „războiul nu a început în 1473 şi el nu a avut un caracter continuu" (cf. idem, *Ştefan cel Mare şi luptele cu turcii. O nouă abordare*, în **SMIM**, XIX, 2001, p.119; idem, *Românii între Leu şi Semilună*, p.98). Anterior, acelaşi istoric împărtăşise punctul de vedere „clasic": cf. idem, *Ţările Române şi Veneţia*, p.102 („constatăm că în acest an 1473 s-a declanşat cu adevărat războiul dintre Moldova şi Imperiul otoman"). În ceea ce ne priveşte, păstrăm acest punct de vedere.

[6] Formula aparţine lui N. Iorga, fiind titlul capitolului XI din partea a doua a cărţii sale, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, Bucureşti, 1935 (v. şi ediţia în limba română, datorată lui Radu Constantinescu, Bucureşti, 1985).

[7] „*Caraço de anni tre passati*" („haraciul pe ultimii trei ani"): ştire trimisă din Pera, la 23 mai 1476 (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.56; *Războieni*, p.174, nr.24).

[8] Solia la Veneţia, din 8 mai 1477 (G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare cu Veneţia*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p.181, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.102).

[9] D. Nastase, *Ideea imperială în Ţările Române. Geneza şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Atena, 1972, p.10; Ştefan S. Gorovei, *1473 – un an-cheie al domniei lui Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XVI, 1979, p.145-149, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.388-393.

îndreptăţesc stăruinţa de a atribui anului 1473 caracterul acesta deosebit şi care nu pot fi înţelese în afara programului politic pus în aplicare în acel moment.

Cea mai însemnată dintre aceste mărturii o aduce un manuscris, cunoscut sub numele de *Tetraevanghelul* de la Humor: pe una dintre filele sale se află portretul domnului Moldovei, cel mai frumos şi mai autentic dintre portretele lui. Însemnarea dedicatorie a acestui manuscris, datată 17 iunie 1473[10], dă lui Ştefan nu numai obişnuitele titluri, de *voievod* şi *domn*, dar şi pe acela de *împărat*: „Binecinstitorul şi de Hristos iubitorul împărat[11], Io Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovlahiei"[12].

Sunt indicii că, în acest an, 1473, s-a pornit şi refacerea letopisețului de la curtea domnească[13]. Numele lui Dragoş voievod – care, „cu voia lui Dumnezeu", a întemeiat ţara – s-a pus în fruntea acestui letopiseţ, care consemnează faptul că, odată cu Alexandru cel Bun, încep „împăraţii moldoveni"[14]. Introducerea numelui celui dintâi voievod în cartea de istorie a

---

[10] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.47-51; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.144-145, nr.XIV; *Repertoriul*, p.388, nr.144; Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, I, în **BOR**, LXXX, 1962, 1-2, p.117-118, nr.2.

[11] În textul slav se află cuvântul öàð, pe care traducerile în limba română îl păstrează, de obicei, în această formă; cum, însă, el nu aparţine limbii române, iar pentru epoca în care este folosit nu înseamnă altceva decât *împărat*, folosirea acestui echivalent românesc apare ca singura corectă şi, deci, obligatorie. V. şi *infra*, în text.

[12] Somptuozitatea manuscrisului, împodobit cu splendide ilustraţii (frontispicii, viniete, litere ornate, portretele Evangheliştilor în plină pagină, ca şi portretul domnului însuşi), arată o muncă migăloasă, începută încă mai înainte. E foarte probabil că portretul donatorului a fost realizat în răstimpul văduviei acestuia, înainte de căsătoria cu Maria de Mangop; aşa trebuie să se explice locul liber din dreapta micului tablou votiv de pe fila 266 verso, absenţă în jurul căreia s-a discutat nefiresc de mult: Scarlat Porcescu, *Tetraevanghelul de la Homor (1473) cu portretul lui Ştefan cel Mare*, în **MMS**, LVII, 1981, 7-9, p.498-529 (v. mai ales p.525-527); Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, p.353-371 (v. mai ales p.365-367).

[13] Etapele redactării acestui letopiseţ sunt încă subiect de dispută: cf. Ştefan Andreescu, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în **BOR**, XCIII, 1975, 1-2, p.232-243, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.220-237; Leon Şimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ştefan cel Mare*, p.238-244; v. şi Ştefan Andreescu, *„Cronica lui Ştefan cel Mare": înţelesurile unei întreruperi*, în **RITL**, XXXI, 1983, 4, p.67-72, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.245-252. Am optat pentru un punct de vedere exprimat în 1971 (Ştefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăţ şi mormântul lui Dragoş vodă*, în **MMS**, XLVII, 1971, 5-6, p.374-383, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie*, carte tipărită din iniţiativa şi sub îndrumarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.135-146). El corespunde cel mai bine reconstituirii propuse în paginile de faţă, care, la vremea respectivă, nu putea fi anticipată.

[14] Letopiseţul anonim, în *Cronicile slavo-române*, p.6 şi 14. Formula slavă este ìîëäàâñòèè öàð~, tradusă de editor prin *ţarii Moldovei*, folosindu-se un echivalent inadecvat (v. şi *supra*, pentru termenul öàð).

Ţării Moldovei a constituit o foarte interesantă recuperare a unui capitol plin de simboluri esenţiale pentru legitimarea puterii, ţinând, însă, de *gesta* unei familii rivale, prin a cărei alungare strămoşul lui Ştefan dobândise puterea. Această recuperare[15] a coincis cu aducerea de la Volovăţ la Putna a unei biserici de lemn, pe care tradiţia o desemna drept ctitorie a lui Dragoş şi loc al îngropării sale. O lespede – azi dispărută – pare a fi fost pusă de Ştefan cel Mare pe mormântul lui Dragoş tocmai la vremea aceasta, în mai 1473. Cât priveşte biserica însăşi, analiza lemnului a dovedit că ea a fost asamblată spre mijlocul veacului al XIV-lea[16], ceea ce obligă la reconsiderarea multitudinii de sugestii şi ipoteze generate de vechimea şi de prezenţa acestui monument la Putna, alături de ctitoria lui Ştefan cel Mare.

În acelaşi an 1473 se plasează şi porunca domnească de a se copia, într-o culegere de texte relative la sfinţii sărbătoriţi în lunile aprilie, mai şi iunie, *Cuvântul de laudă Sfinţilor Marilor şi Întocmai cu Apostolii Împăraţi Constantin şi Elena*, operă a lui Eftimie de Târnovo, ultimul patriarh al Bulgariei (1375-1393), scrisă pentru ultimul ţar, Ivan Şişman (1371-1393). Alcătuirea acestui manuscris de 298 de file[17], în Mănăstirea Putna, încheindu-se la 20 mai 1474, datarea începutului în 1473 este de la sine înţeleasă[18].

---

[15] Despre această „recuperare" şi semnificaţia ei: Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Moldova şi „regalitatea sacră"*, comunicare la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" din Iaşi (22 februarie 1996) şi la Institutul de Istorie „N. Iorga" din Bucureşti (5 aprilie 1996), în curs de apariţie în volumul ***De potestate**. Semne şi expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iaşi, 2005.

[16] Cf. Alexandru Baboş, Hans Linderson, *Mănăstirea veche de lemn a Putnei în arhitectura medievală românească*, în **AIIX**, XXXIX-XL, 2002-2003, p.43-57 (v. mai ales p.46-47). În chip surprinzător, această remarcabilă cercetare de dendrocronologie nu a utilizat bibliografia consacrată subiectului, ceea ce i-ar fi pus mai bine în valoare rezultatele. În aceste condiţii, concluziile istorice ale autorilor trebuie primite numai în lumina a ceea ce s-a spus deja ! Cf. (cu bibliografia anterioară) Ştefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăţ şi mormântul lui Dragoş vodă*; Ion I. Solcanu, *Datarea şi planul bisericii de lemn de la Putna*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 21, 1974, 1, p.95-100; idem, *Noi consideraţiuni privind biserica de lemn de la Putna*, în **MMS**, LI, 1975, 1-2, p.115-122. V. şi Paraschiva-Victoria Batariuc, *Din nou despre o inscripţie de la Mănăstirea Putna – piatră de mormânt sau pisanie de la casă domnească ?*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean", XIII-XIV, 1986-1987, p.439-443 şi însemnările lui Ştefan S. Gorovei în **AIIAI**, XXVI, 1989, p.644-645.

[17] Pentru acest manuscris, v. *Repertoriul*, p.390, nr.146; Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.145, nr.XV; Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, II, p.696-698, nr.8; G. Mihăilă, *Tradiţia literară constantiniană, de la Eusebiu al Cezareei la Nichifor Calist Xanthopulos, Eftimie al Târnovei şi domnii Ţărilor Române*, în idem, *Cultură şi literatură română veche în context european. Studii şi texte*, Bucureşti, 1979, p.261-263.

[18] Dumitru Nastase, *Ştefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998, p.69-70, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.572-573.

Aceste elemente constituie, împreună, un temei pe care îl socotim solid spre a admite că, în adevăr, anul 1473 marchează, în domnia lui Ştefan cel Mare, o modificare: nu poate fi vorba decât despre noul început de drum, în legătură cu pregătirea războiului antiotoman[19]. Este începutul unui drum parcurs vreme de 13 ani, la capătul căruia, după încheierea păcii din 1486, va sta biserica de la Pătrăuţi (1487), în care o scenă unică (până acum cunoscută sub numele de *Cavalcada Crucii* sau *Cavalcada împăratului Constantin*) este purtătoarea tocmai a mesajului, multiplu nuanţat, al lui Ştefan – „ce chef présomptif d'une croisade"[20] –, înfăţişat în tabloul votiv al acestei ctitorii, avându-l intercesor pe însuşi împăratul Constantin cel Mare.

Izvoarele scrise nu vorbesc prea mult despre alianţele pe care s-a bizuit domnul Moldovei şi despre proiectele pe care le va fi ţesut pe temeiul lor. Ni se pare, însă, că acţiunile declanşate de Ştefan cel Mare în 1473 nu pot fi socotite altfel decât ca reprezentând „componenta orientală" a marelui proiect de cruciadă a cărui construcţie a fost urmărită cu tenacitate de Sixt al IV-lea de îndată ce a urcat în scaunul pontifical (august 1471)[21]. O intensă activitate diplomatică s-a desfăşurat în 1471-1473 tocmai pentru a determina antrenarea părţii răsăritene a Europei în această cruciadă. Solii veneţieni şi papali au încercat, prin toate mijloacele, să adune laolaltă forţele care ar fi putut contribui în acest sens. Însă ei au trebuit să constate, destul de repede, că neînţelegerile dintre principii creştini ai acestei zone erau mai puternice şi mai importante, pentru ei, decât puterea ameninţătoare a Imperiului Otoman: Ivan al Moscovei şi Cazimir al Poloniei, pe de o parte, Cazimir şi Matias al Ungariei, pe de altă parte, aveau dispute pe care nu le puteau aplana solii apuseni în numele luptei pentru credinţă.

Toate acestea nu vor fi rămas ascunse domnului Moldovei, care, la rândul său, a avut iniţiativa unor alianţe zonale. În 1473 – în vară sau la începutul toamnei – el s-a adresat până şi vechilor săi inamici, genovezii din Caffa, propunându-le să încheie un tratat de pace[22]: este foarte probabil că

---

[19] Este posibil ca tot în acest an să se fi produs o modificare şi în stema personală a domnului.

[20] André Grabar, *Les croisades de l'Europe Orientale dans l'art*, în volumul *Mélanges Charles Diehl*, II. *Art*, Paris, 1930, p.19-27, reprodus în idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, I, Paris, 1968, p.169-175 (aici, p.170).

[21] Cf. Oscar Halecki, *Sixte IV et la Chrétienté orientale*, în volumul *Mélanges Eugène Tisserant*, II. *Orient Chrétien*, Città del Vaticano, 1964 (Studi e testi, 232), p.241-264; Ştefan S. Gorovei, *1473: Ştefan, Moldova şi lumea catolică*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.75-83, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.394-404.

[22] Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, p.72 (document din 17 noiembrie 1473).

genovezilor li se oferea libertatea comerţului în Moldova în schimbul alianţei antiotomane. Direcţia acestor tratative şi încercări de alianţe, unind Persia lui Uzun Hassan, Caffa şi tătarii din Crimeea, pare să sugereze îndemnuri şi sprijin din partea doamnei Maria, prinţesa venită de la Mangop, una dintre puterile pontice ale momentului. Din păcate, rolul Mariei Asanina Paleologhina în marea politică a lui Ştefan din anii 1473-1477 rămâne încă în umbră.

Paralel cu aceste acţiuni diplomatice, se constată o revigorare a activităţii dominicanilor tocmai în această zonă. Chiar în 1473, papa Sixt al IV-lea a confirmat autoritatea Societăţii Fraţilor Peregrinanţi (instituţie dominicană), care lucra aici prin intermediul „casei” sale din Caffa. Vicarul general al Societăţii avea sub ascultare mănăstirile dominicane din Rusia (Galiţia), Podolia şi Moldova. În împrejurările din aceşti ani, autoritatea vicarului general ajunsese mărginită numai la Caffa[23]. Ultimul deţinător al acestei demnităţi, genovezul Giovanni-Battista Fattinanti[24], a încercat – bizuindu-se pe prevederile bulei *Apostolicae servitutis* din 1 aprilie 1473 – să readucă sub controlul său mănăstirile dominicane din Rusia (Galiţia) şi Moldova; a eşuat, însă, din cauza împotrivirii dominicanilor din Polonia şi Ungaria[25].

Între toate acestea, a trebuit să existe o relaţie, un „numitor comun”: Moldova reprezintă unul dintre punctele unde menţionatele acţiuni se intersectează. Faţă de tot ceea ce se ştie până acum şi de ceea ce se poate accepta ca plauzibil, a vorbi despre simple coincidenţe ar fi o pledoarie pentru ocolirea adevărului.

Scoaterea din domnie a lui Radu cel Frumos. În vara anului 1473, flancul asiatic al alianţei antiotomane s-a prăbuşit: după o ofensivă plină de speranţe în Anatolia, care părea să-i deschidă drumul spre Trapezuntul soţiei sale, Uzun Hassan a fost înfrânt de Mehmed al II-lea (Başkent / Otlukbeli, 11 august 1473)[26] şi, până la sfârşitul vieţii sale (5/6 ianuarie 1478), el nu a mai însemnat nimic în proiectele privind lupta cu Imperiul Otoman.

În acelaşi timp, regele Ungariei era deja înclinat să încheie pace cu Mehmed al II-lea şi, în acest scop, un sol al său a petrecut îndelungă vreme, dar

---

[23] R. Loenertz, *Les missions dominicaines en Orient au quatorzième siècle et la Société des Frères Pérégrinants pour le Christ*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, II, 1932, p.22.

[24] A fost luat prizonier la căderea Caffei, în iunie 1475, şi a murit în robie la Istanbul, în 1476.

[25] R. Loenertz, *La Société des Frères Pérégrinants de 1374 à 1475. Etude sur l'Orient dominicain*, II, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, XLV, 1975, p.144.

[26] Cf. Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică, 1300-1600*, ediţie îngrijită de Mihai Maxim şi Dan Prodan, Bucureşti, 1996, p.73.

fără nici un succes, în Imperiul Otoman[27], în timpul campaniei sultanale în Persia. Momentul când, toamna târziu, Ştefan intră în luptă, apare, în acest context, cu totul nefavorabil. Însă, în acelaşi timp, o acţiune pripită, necugetată, a acestui domn – niciodată înclinat spre aventură – se exclude din capul locului[28]. Probabil că el s-a bizuit pe anumite înţelegeri stabilite cu ceilalţi principi creştini. O lectură mai atentă a soliei trimise la Veneţia, în 1477, ar putea să ofere un început, măcar, de explicaţie. Solul său va spune, atunci, că el „avea jurăminte şi învoieli" cu „principii creştini şi vecini cu dânsul", iar „învoielile şi jurămintele ce erau între dânşii cuprindeau [prevederea] că toţi trebuiau să fie gata şi să ajute în orice loc pe acela dintre domni împotriva căruia ar fi mers turcul"[29].

Acţiunea pe care Ştefan cel Mare o va întreprinde în noiembrie 1473[30] a fost tocmai una de natură să provoace riposta fermă a Porţii. Stăruinţa pe care a pus-o în direcţia aceasta confirmă intenţia sa de a avea în Ţara Românească şi un scut, dar şi o bază de acţiune pentru momentul când sultanul avea să se îndrepte împotriva lui. Ştefan a sperat, desigur, că, în acel moment, el fiind cel atacat de otomani, alianţele aveau să se pună în mişcare, iar „principii creştini şi vecini" aveau să-i vină în ajutor, cel puţin dintr-un considerent pragmatic şi deloc neînsemnat – acela că războiul urma să se poarte dincolo de hotarele ţărilor lor. Această speranţă nu s-a adeverit şi domnul Moldovei a rămas singurul care a ridicat spada în mod deschis şi eficient la chemarea lansată de papa Sixt al IV-lea[31].

---

[27] Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de I. Ursu, Bucureşti, 1909, p.59 („*il Re Mattias mandò un suo Barone, qual havea nome* [...] *con auttorità di far la pace col Gran Turco*") şi 60-61; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.51, nota 2.

[28] Deopotrivă, trebuie exclusă şi ipoteza că, în momentul când a decis campania din Ţara Românească, Ştefan nu ar fi cunoscut rezultatul războiului dintre Mehmed şi Uzun Hassan: sunt trei luni la mijloc şi, în acest răstimp, vestea despre dezastrul din Persia avea tot timpul să ajungă în Moldova. Având în vedere durata angrenării lui Ştefan cel Mare în conflictul cu Poarta, perseverenţa pe care a arătat-o şi uriaşele sacrificii umane pe care le-a acceptat, nu pare plauzibilă nici ipoteza că ar fi intrat în război lăsându-se înşelat de veştile contradictorii privind rezultatul bătăliei din august 1473: Bogdan Murgescu, *Istorie românească – istorie universală*, p.134. Credem, mai degrabă, că proiectul lui Ştefan nu se întemeia pe acţiunea lui Uzun Hassan, care urma să se desfăşoare într-un spaţiu îndepărtat, incontrolabil şi nesigur, foarte greu de abordat pentru comunicaţii eficiente.

[29] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.100.

[30] Pentru această campanie, v. Laurenţiu Rădvan, *Din relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ţara Românească*, p.277-280.

[31] Nu putem discuta, aici, argumentele pe care se întemeiază opinia recentă a istoricului Eugen Denize (*Ştefan cel Mare*, p.64): „Nu credem [...] că acţiunea lui Ştefan cel Mare din 1473 a făcut parte din proiectele antiotomane ale papei Sixt al IV-lea".

Momentul atacului – care a marcat începutul războiului Moldovei cu Imperiul Otoman – fusese ales anume: 12.000 de ostaşi munteni fuseseră trimişi în tabăra sultanului, la cererea acestuia, pentru a participa la campania împotriva lui Uzun Hassan[32]; oastea Ţării Româneşti era, aşadar, împuţinată. Luni, 8 noiembrie 1473, „a împărţit Ştefan voievod oastei sale steaguri la Milcov"[33]. Alături de domnul Moldovei se afla Basarab voievod, un prinţ din ramura Dăneştilor, pretendent la tronul muntean, cunoscut mai apoi ca Basarab cel Bătrân sau Laiotă.

Împărţită în 12 cete, fiecare de câte patru steaguri, oastea a pornit „împotriva lui Radul voievod"[34]. Cetele s-au reunit noaptea, aşa încât nici Radu cel Frumos, „nici oastea lui nu ştiau nimic despre aceştia şi nu credeau altfel, decât că erau aşa de puţini, câţi văzuseră dintr-înşii"[35]. Cronicile povestesc în amănunţime chipul în care s-au desfăşurat în continuare luptele din Ţara Românească: „Şi s-a întâmplat aceasta în acea lună, în ziua 18, într-o joi; atunci a şezut toată ziua voievodul lângă o gârlă, care se cheamă Potoc[36] şi a şezut până sâmbătă seara. Duminică [21 noiembrie], înainte de răsăritul soarelui, a lovit Ştefan voievod pe Radul voievod"[37]. Cu mare greutate, domnul muntean „a fugit cu toată oastea sa în cetatea sa de scaun, numită Dâmboviţa. La 23 [noiembrie] a venit Ştefan voievod cu toată oastea sa şi a împresurat cetatea Dâmboviţei. Şi în noaptea aceea a fugit Radul voievod din cetate. La 24 ale aceleiaşi luni, miercuri, a luat Ştefan voievod cetatea şi a intrat în ea. Şi a luat şi pe doamna lui Radul voievod, şi pe fiica lui, care-i era singura născută, şi toate comorile lui, şi toate veşmintele lui, şi toate steagurile lui. Şi a rămas acolo trei zile, veselindu-se"[38]. De fapt, acest răgaz a îngăduit domnului Moldovei să aşeze tabăra „lângă o pădure", unde „şi-a rânduit de tot oastea, căci auzise că nişte turci veneau în ajutorul lui Radul voievod"[39]. Ciocnirea s-a produs la 28 noiembrie, iar sprijinitorii lui Radu cel Frumos au fost înfrânţi: cei care n-au căzut în luptă, au fost executaţi. Două zile mai târziu, Ştefan a pornit pe

[32] Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, p.46.

[33] Letopiseţul anonim, în *Cronicile slavo-române*, p.17.

[34] Cronica moldo-germană, în *ibidem*, p.30; v. şi p.50, 63.

[35] *Ibidem*, p.31.

[36] În privinţa localizării acestei lupte, împărtăşim opinia lui P. P. Panaitescu, anume că prin Potoc / Vodna / Cursul Apei / Pârâul Apei (cum apare în diverse izvoare) trebuie să se înţeleagă pârâul Vodnăului sau al Vodnei, afluent al Prahovei, din apropiere de Gherghiţa, la circa 45 km nord-est de Bucureşti (P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare şi oraşul Bucureşti*, în „Studii", XII, 1959, 5, p.10-14).

[37] *Cronicile slavo-române*, p.31; v. şi p.17, 50, 63.

[38] *Ibidem*, p.17; v. şi p.31, 50, 63.

[39] *Ibidem*, p.31.

drumul de întoarcere[40], lăsând în scaunul Ţării Româneşti pe Basarab voievod cel Bătrân.

Încordarea relaţiilor cu Poarta. Evenimentele care au urmat, în decembrie 1473 şi ianuarie 1474, s-au succedat cu o mare repeziciune.

Întoarcerea domnului Moldovei „la cetatea sa de scaun a Sucevei" – unde se afla deja la 9 decembrie[41] – a fost prilejul pentru o adevărată sărbătoare publică: „mitropolitul, cu tot clerul bisericesc, i-au făcut o întâmpinare minunată şi frumoasă, dar mai ales proslăvind pe Dumnezeu pentru toate câte dăruise robului său, lui Ştefan voievod. Şi atunci a făcut acolo mare ospăţ mitropoliţilor şi vitejilor săi"[42]. Avem de-a face, aici, cu ceea ce Europa apuseană cunoaşte sub numele de „entrée royale"[43] şi este pentru prima dată când izvoarele până azi cunoscute descriu acest element de ceremonial între manifestările Puterii suverane din Moldova medievală. Ospăţul oferit de principe la sfârşitul acestei ceremonii va însoţi, timp de un sfert de secol, de acum înainte, ceremoniile prin care s-au serbat victoriile lui Ştefan cel Mare[44].

Vestea biruinţei – care transforma Ţara Românească dintr-un satelit al Imperiului Otoman într-o bază de operaţiuni absolut necesară războiului cruciat – a fost trimisă regelui Cazimir, în Polonia, prin două solii, cea de-a doua aducând, după obicei, un număr de steaguri dintre cele capturate de la adversar.

---

[40] *Ibidem*.

[41] **DRH**, A, II, p.295, nr.196.

[42] *Cronicile slavo-române*, p.8 (text slav) şi 17 (traducerea).

[43] Pentru acest element de ceremonial, v. Bernard Guenée, F. Lehoux, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*, Paris, 1968; Lawrence M. Bryant, *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge*, în „Annales ESC", 1986, 3, p.513-542; idem, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*, Geneva, 1986; Ralph E. Giesey, *Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France*, în „Annales ESC", 1986, 3, p.588-591; Christian de Mérindol, *Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus*, în volumul *Théâtre et spectacles d'hier et d'aujourd'hui. Moyen Âge et Renaissance. 115e Congrès national des sociétés savantes, Avignon, 1990*, Paris, 1991, p.179-212; idem, *Entrées royales et princières à la fin de l'époque médiévale. Jeu de taxinomie, d'emblématique et de symbolique*, în volumul *Les entrées: gloire et déclin d'un cérémonial. Actes du Colloque tenu au château de Pau, 10-11 mai 1996*, Biarritz, 1997, p.27-48. V. şi Noël Coulet, *Les entrées solennelles en Provence au XIVe siècle*, în „Ethnologie française", VII, 1977, 1, p.63-82; Michael Wintroub, *L'ordre du rituel et l'ordre des choses: l'entrée royale d'Henri II à Rouen (1550)*, în „Annales HSS", 56, 2001, 2, p.479-505.

[44] Cf. Liviu Pilat, *Modelul constantinian şi imaginarul epocii lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.436-440; Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, în acelaşi volum, p.393-402 (ospăţul a putut fi în ziua de Sfântul Nicolae, la 6 decembrie).

Poate nici nu apucaseră să plece solii moldoveni, când Basarab vodă cel Bătrân îşi încheia deja domnia: joi, 23 decembrie 1473, ajutat de turci, Radu cel Frumos l-a „lovit" şi l-a învins, obligându-l să se refugieze – după o domnie de patru săptămâni[45] – în Moldova[46]. Pornind pe urmele lui, turcii „au stat în tabără la Bârlad, decembrie 31, vineri. Şi apoi au slobozit năvrapii şi au prădat ţara"[47]. La Istanbul, sultanul, mâniat că Ştefan îndrăznise să scoată din domnie pe acela care îl slujea („*Radulus Vlachiae Maioris dominus, qui dicto imperatori serviebat*"), părea decis să-şi ridice oastea asupra Moldovei. În ianuarie 1474, se ştia deja că, în cursul anului care tocmai începuse, beilerbeiul Rumeliei avea să fie trimis într-o expediţie de pedeapsă împotriva veneţienilor, în Albania, şi apoi în Moldova[48].

Faptele erau consumate şi turcii îşi urmau prădăciunile la hotarul dintre Moldova şi Muntenia atunci când, la 8 ianuarie 1474, într-o sâmbătă, solii moldoveni ajungeau la regele Cazimir al Poloniei, cu vestea că Ştefan cel Mare „a avut noroc în lupta cu Dracul, voievodul muntenesc [Radu cel Frumos, numit şi el aşa, după porecla tatălui său, Vlad Dracul – *n. ns.*], pe care l-a înfrânt şi, între altele, i-a luat Dâmboviţa, cetatea cea mai de seamă, punând mâna pe vistierie şi pe soţia lui cu două [sic !] fiice"[49]. Steagurile lui Radu vodă, care trebuiau să ateste această victorie, au ajuns mai târziu, fiind înfăţişate regelui la 16 ianuarie 1474[50]. Însă, după numai alte trei zile, o nouă solie moldovenească a adus ştirea că „Radul, voievodul Basarabiei [Ţara Românească], a redobândit, cu ajutor turcesc, Basarabia şi că pe pârcălabii aşezaţi de Ştefan i-a omorât şi că a pustiit mare parte din holdele Moldovei"[51].

De data aceasta, domnul Moldovei a cerut sprijinul militar al Poloniei. Cazimir a trimis nu numai oastea Podoliei[52] în ajutor, ci şi doi soli[53], care „să

---

[45] „O lună", în Letopiseţul anonim (*Cronicile slavo-române*, p.17); „patru săptămâni", în Cronica moldo-germană (*ibidem*, p.32). Deci, aşezarea lui Basarab în domnie s-a făcut îndată după alungarea lui Radu, foarte probabil chiar în ziua de 24 noiembrie 1473 (Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.108).

[46] *Cronicile slavo-române*, p.17, 32, 50, 63.

[47] *Ibidem*, p.17; v. şi p.32.

[48] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.44 şi nota 4.

[49] G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska*** *a lui Bielski*, în **CI**, I, 1925, 1, p.122-123, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.197.

[50] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.14, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.163.

[51] *Ibidem*. Dată fiind perioada când au avut loc aceste prădăciuni, nu ar putea fi vorba de „holde" în sensul propriu al termenului.

[52] Condusă de starostele de Sniatyn, Mihail Buczacki, dintr-o familie care avusese şi mai înainte legături cu Moldova şi domnii ei.

[53] Dobiesław Bieszowski (castelan de Belz) şi Egidius Suchodolski. Amândoi au purtat şi alteori solii către domnul Moldovei: ultimul, în vara anului 1471 (când pare a fi fost primit tot

împace pe cei doi voievozi, făcându-le dreptate, sau să-i facă cel puțin să întrerupă războiul", astfel încât Ştefan să-l poată sprijini pe Cazimir în războiul cu ungurii, care tocmai se redeschisese[54]. Ştefan cel Mare i-a întâmpinat pe soli în curțile de la Vaslui, unde se găsea împreună cu doamna (Maria Asanina Paleologhina), cu fiul şi cu fiica sa (probabil Alexandru şi Elena), veghind „cu puternică împotrivire să nu năvălească turcii cu Radul în țara sa"[55]. Solilor regali le-a spus – după cum relatează Jan Długosz – „că el n-are de gând să facă pace cu Radul. Şi aceasta nu pentru că n-ar vrea să primească o învoială dreaptă, ci pentru că Radul, dând toate cetățile sale turcilor şi atârnând de voia şi de placul lor, nu putea sau nu cuteza să facă nimic de capul lui, fiind sub stăpânire străină"[56].

Prezența domnului şi a familiei sale la Vaslui, menționată de cronicarul polon, ar putea să dateze întâlnirea cu solii regelui Cazimir, numai că, în cursul anului 1474, Ştefan este atestat în acel oraş în trei momente, depărtate unul de celălalt: la 18 februarie[57], la 26 august[58] şi la 29 noiembrie[59]. Logica lucrurilor pare să indice mai degrabă o perioadă mai apropiată de începutul anului. Oricum, faptul că Ştefan cel Mare se afla în Țara de Jos trădează starea de alarmă din tot cursul anului 1474, început sub semnul prădăciunilor turceşti tocmai în această parte a Moldovei. La 18 februarie 1474, Ştefan scria braşovenilor că turcii „s-au întors şi s-au dus îndărăt"[60] şi le cerea arme, „ca să ne fie împotriva păgânilor, căci avem nevoie de ele"[61]. Aceste lupte nu au întârziat: ca răspuns la prădăciunile din iarnă ale muntenilor şi ale turcilor, Ştefan cel Mare a intrat în Țara Românească în primăvara anului 1474 „şi a ars țara aproape cu totul, în ziua de 14 martie"[62]. Dar „era prea frig, încât el nu a

---

la Vaslui), iar primul, în 1468 şi în 1478-1479 (cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.312, nr.CXXXIX şi p.351-352, nr.CLV).

[54] Această nouă confruntare se va încheia în februarie 1474, lăsând însă loc alteia, în 1474-1475.

[55] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.15, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.163.

[56] *Ibidem*.

[57] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.337-339, nr.CXLVIII şi CXLIX. Amândouă scrisorile, adresate braşovenilor, nu sunt datate decât „Vaslui, februarie 18", iar editorul a indicat ca posibilă plasarea cronologică fie în 1470, fie în 1476. Am acceptat, ca fiind convingătoare, datarea propusă de I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.77 şi nota 3.

[58] **DRH**, A, III, p.296-298, nr.198 (document pentru membri ai familiei Cupcici).

[59] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.318-319, nr.CXLII (scrisoarea către papa Sixt al IV-lea).

[60] *Ibidem*, p.339, nr.CXLIX.

[61] *Ibidem*, p.338, nr. CXLVIII.

[62] *Cronicile slavo-române*, p.32.

putut rămâne cu oastea şi s-a întors iarăşi acasă"[63]. Ceea ce, bineînţeles, nu a consolidat întru nimic domnia lui Radu cel Frumos: intervenţiile necontenite ale lui Ştefan cel Mare, influenţa pe care acesta o avea asupra oraşelor transilvănene, reacţiile imprevizibile ale turcilor menţineau o stare de incertitudine pe care o ilustrează prea bine scrisoarea adresată braşovenilor, în acest răstimp, de vornicul muntean Dragomir: „să vă trimiteţi omul la domnul voievod şi la noi, pentru ca să vadă turcii că umblă oamenii voştri printre noi şi ai noştri oameni printre voi, căci vedeţi că vom pieri şi noi şi voi. Şi nu vă mai uitaţi voi la Ştefan voievodul şi nu mai ascultaţi de el"[64].

Primăvara a scos, însă, la iveală dovezi despre primejdia care se apropia: odată reglate conturile în partea orientală a imperiului, Mehmed al II-lea se putea îndrepta spre partea europeană. În timp ce marginile sudice ale regatului ungar erau supuse unor hărţuieli sistematice (un detaşament otoman ajungând să prade până şi Oradea, în februarie 1474), o mare oaste, numărând vreo 100.000 de oameni, pusă sub comanda beilerbeiului Rumeliei, Soliman Hadâmbul – bosniac islamizat –, a fost trimisă în Albania, cu misiunea de a cuceri cetatea Scutari (Shkodër), pe malul lacului cu acelaşi nume, stăpânită şi apărată de veneţieni. Din mai până în august, această oaste a fost ocupată acolo[65]. La 28 august 1474, asediul a fost oprit; curând, la începutul toamnei, Soliman a primit poruncă să se îndrepte spre Dunăre[66].

Mişcările acestea de trupe şi toate evenimentele din sudul Dunării explică starea de alarmă din Moldova şi acţiunile diplomatice şi militare ale lui Ştefan în acest răstimp. La sfârşitul verii, se vorbea din nou despre împăcarea cu genovezii de la Caffa: la 14 septembrie 1474, consulul acestei colonii din Crimeea scria despre tratativele iniţiate „*com domino Steffano Vaivoda*", cu speranţa de a se obţine pentru genovezi circulaţia liberă „*per totum suum territorium*"[67]. Ca şi în anul precedent, nu s-a ajuns la nici o încheiere, probabil

[63] *Ibidem*.

[64] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.388, nr.387; *Urkundenbuch*, VI, p.565-566, nr.3976 (regest datat de editori „1473 decembrie după 23").

[65] *Gheorghe Kastriotul Skanderbeg şi lupta albanezo-turcă*, p.141-143; Bernard Doumerc, ***De Scodrensi obsidione et expugnatione****: la fin de l'Albanie vénitienne (1463-1479)*, în volumul *Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman)*, études réunies par Bernard Doumerc et Christophe Picard, Toulouse, 2004, p.221-229.

[66] Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.493-494, 501.

[67] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.52; Şerban Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453-1484)*, în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV" / Colloquio romeno-italiano „I Genovesi nel Mar Nero durante i secoli XIII e XIV"*, Bucureşti, 1977, p.149; idem, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, p.72.

din aceeaşi cauză: caffezii nu-şi puteau îngădui intrarea în alianţa antiotomană la a cărei nesfârşită „asamblare" se lucra, totuşi, chiar în cetatea lor.

Solii băteau drumurile în toate direcţiile, având aceleaşi locuri de popas: la regele Ungariei, la regele Poloniei, la domnul Moldovei şi, mai ales, la Caffa, unde – cum spune cronicarul polon Jan Długosz – „se ţineau adunări libere de către oamenii principilor şi regilor catolici pentru a pune la cale război împotriva" sultanului[68]. Aşa, în februarie 1474, un trimis al hanului Persiei (care trebuia să ajungă şi la Buda) şi-a încrucişat drumul în Polonia cu solul veneţian Paolo Ognibene, care se îndrepta spre Caffa, de unde trebuia să ajungă la Uzun Hassan[69]. Mai spre toamnă, pe drumul de întoarcere către casă, trecând tot prin Caffa, Paolo Ognibene a sosit în Moldova, aducând, probabil, şi veşti noi de la hanul din Tabriz.

Ştefan încercase, în vara şi toamna acelui an 1474, să stabilizeze situaţia din principatul vecin, dar toate strădaniile sale au rămas infructuoase. Pe când Vlad Ţepeş stătea încă în prinsoarea regelui Matias, tronul muntean era disputat de fratele său, Radu cel Frumos, şi de rudele sale din ramura Dăneştilor, Basarab cel Bătrân (Laiotă) şi Basarab cel Tânăr (Ţepeluş), nepoţii lui Dan al II-lea. Evenimentele desfăşurate în a doua jumătate a anului 1474[70] înfăţişează aceste confruntări dramatice într-o succesiune greu de urmărit şi de reconstituit pe baza izvoarelor existente – puţine, nedatate şi confuze.

În vară, pe când Radu cel Frumos se găsea bolnav şi, probabil, în imposibilitate de a se apăra eficient, Basarab cel Bătrân (Laiotă) a venit din nou asupra lui, silindu-l să se retragă în cetatea Giurgiului, împreună cu toată curtea şi cu boierii[71]. Şi de data aceasta, domnul Moldovei a intervenit în luptele dintre cei doi, dar nu participând în persoană la campanie, ci sprijinindu-l cu oşti pe Basarab cel Bătrân. Într-o scrisoare trimisă braşovenilor, Radu cel Frumos le

---

[68] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.21-22, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.167.

[69] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.242 (într-o expunere cu totul neclară şi cu inoportune decalări cronologice); P. Cancel, *Data epistolei lui Uzun-Hasan*, p.20-21 şi 16.

[70] V. şi I. Minea, *Evenimentele moldoveneşti din anul 1474*, în **CI**, XIII-XVI, 1940, 1-2, p.686-690. Nu se poate preciza când (şi dacă în adevăr) a avut loc o incursiune condusă de Blasius Magyar, plasată de Jan Długosz înaintea luptei de la Vaslui (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.18, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.165). Acest personaj – cu care Ştefan a avut raporturi cordiale – devine voievod al Transilvaniei în 1473, dar menţionata incursiune a putut avea loc şi înainte de acest an. Cercetarea carierei lui Blasius Magyar ar putea, eventual, să ajute la limpezirea acestui episod.

[71] C. A. Stoide, *Legăturile dintre Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XV-lea (Contribuţii)*, în **SCŞI**, *Istorie*, VII, 1956, 1, p.63, 71.

relata: „a aflat acest duşman al meu, Ştefan voievod, că sunt bolnav, şi a trimis asupra mea pe acel vrăjmaş al domniei mele, pe Laiotă”[72]. Pe de altă parte, Laiotă avea să scrie aceloraşi braşoveni că „acum se află la domnia mea solul fratelui meu, Ştefan voievod, jupanul Vulpaş logofătul[73]; şi el l-a trimis înainte; iar Ştefan voievod vine cu toate oştile sale în ajutorul nostru”[74]. Basarab cel Bătrân adăuga, totodată, şi o cerere de ajutor împotriva turcilor şi a „vrăjmaşilor noştri”: „daţi-mi şi trimiteţi-mi numai voinici în ajutor; şi daţi-le lor arme fiindcă, dacă va da Dumnezeu, nu veţi avea frică din partea turcilor, ca până acum, ci altfel va fi lucrul”[75].

Un izvor introdus de curând în circuitul ştiinţific menţionează, pentru luna septembrie 1474, o luptă cu turcii în Ţara Românească[76]. Această informaţie, pusă alături de cea din scrisoarea lui Basarab Laiotă, a dus la formularea următoarei concluzii: „cu patru luni înainte de Vaslui, poate chiar imediat înainte de 4 septembrie, când domnul Ţării Româneşti făcea o danie mănăstirii din «Pădurea Mare», ceea ce ar putea sugera un loc al luptei în apropiere de Bucureşti, Ştefan a câştigat o biruinţă asupra turcilor, asigurând protejatului său tronul, ameninţat o clipă de către Radu”[77]. Deşi „posibilitatea

[72] *Ibidem*, p.71.

[73] Solul trimis de Ştefan la domnul Ţării Româneşti este un personaj interesant, cu o foarte lungă carieră în cancelaria princiară, unde a îndeplinit funcţia de scriitor de acte (este numit grămătic, pisar, diac, şi – în documentul menţionat aici – logofăt) vreme de trei decenii, din 1449 (poate chiar din 1448) până în 1478. O aşa de lungă activitate (unică, probabil) în cancelarie, fără obişnuita avansare spre dregătoriile din sfat, arată că Vulpaş era folosit mai ales în alte misiuni, ca aceea din 1474, dar care nu au lăsat urme în documente. Existenţa unui sat Vulpăşeşti în ocolul târgului Roman şi apariţia lui Vulpaş ca grămătic în 1449 la Roman ar putea sugera, eventual, că aparţinea boierimii din această zonă. Pare să fi fost unul dintre apropiaţii marelui logofăt Mihail, aflându-se de două ori (1452, 1456) printre martorii menţionaţi în documente date acestuia din urmă. Studiul consacrat recent pisarilor acestei epoci (Silviu Văcaru, *Scriitori de acte*, p.102) nu aduce elemente noi. Identificarea lui Vulpaş cu solul trimis în iunie 1476 la Braşov este eronată (v. *infra*, capitolul *Lupta de la Valea Albă*).

[74] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.81-82, nr.84. Scrisoarea lui Laiotă nu este datată. C. A. Stoide (*op.cit.*, p.62-63) a datat-o în cursul anului 1474, iar editorii colecţiei *Urkundenbuch* au plasat-o „după 1474 martie” (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII (1474-1486), documente publicate de Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch şi Gernot Nussbächer, Bucureşti, 1991, p.11, nr.3992). Conţinutul ei o leagă, în chip evident, de evenimentele din vara anului 1474, când Laiotă a intrat în Ţara Românească singur, şi nu de următoarea campanie, din octombrie 1474, când a fost însoţit de Ştefan cel Mare.

[75] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.81, nr.84.

[76] Andrei Pippidi, *Noi izvoare italiene despre Vlad Ţepeş şi Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XX, 2002, p.17.

[77] *Ibidem*, p.18.

unei ciocniri în 1474 nu poate fi exclusă”, se pare că, totuşi, ştirea aceasta priveşte mai degrabă lupta de la Vaslui[78].

Cucerirea cetăţii Teleajen. A doua domnie a lui Basarab Laiotă a durat numai o lună sau două: în toamna aceluiaşi an 1474[79], Radu cel Frumos l-a alungat din nou peste hotar, în Moldova[80]. Dar nici nu se aşezase bine Radu voievod în cea de-a treia sa domnie, când Ştefan, însoţit de pribeagul Laiotă, a intrat în Ţara Românească „cu oaste mare”[81]. A cucerit, la 1 octombrie 1474, cetatea Teleajenului – situată pe drumul urmat de oştile lui Ştefan la intrarea în Ţara Românească[82] – „şi a tăiat capetele pârcălabilor şi a adus în ţară pe soţiile lor şi a luat atunci mulţi ţigani şi cetatea a ars-o”[83]. Basarab cel Bătrân a redevenit domn, dar imediat după urcarea sa pe tron, la 4 sau 5 octombrie 1474, pe când Ştefan şi oastea lui se mai aflau încă în Ţara Românească, el s-a văzut atacat de un nou adversar, venit cu ajutor din Transilvania: Basarab cel Tânăr, numit şi Ţepeluş, propriul său văr[84]. Victoria a fost, de data aceasta, de partea lui Laiotă şi a lui Ştefan[85], însă imediat ce oastea moldoveană a plecat, „au venit iarăşi ungurii cu Ţepeluş, în ziua de 20 a aceleiaşi luni şi au dobândit ţara de la Basarab şi au aşezat ca voievod pe Ţepeluş”[86]. Şi domnia acestuia a fost foarte scurtă: prin noiembrie sau decembrie 1474, după ce oastea lui Soliman Hadâmbul a intrat în Ţara Românească, el a fost scos din domnie şi înlocuit cu Radu cel Frumos[87]. Rememorând, câţiva ani mai târziu, aceste evenimente, Basarab cel Tânăr avea să le scrie braşovenilor: „craiul, el m-a trimis pe mine în ţara mea, iar acei boieri, ale căror femei sunt la voi şi tot avutul, apoi ei au venit cu turcii şi m-au alungat”[88].

---

78 Ovidiu Cristea, *Acest domn de la miazănoapte. Ştefan cel Mare în documente inedite veneţiene*, Bucureşti, 2004, p.150, nota 153.

79 După 4 septembrie 1474 (**DRH**, B, I, p.243, nr.147).

80 *Cronicile slavo-române*, p.32.

81 *Ibidem*.

82 P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare şi oraşul Bucureşti*, p.16-17.

83 *Cronicile slavo-române*, p.17; v. şi p.32.

84 Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.111.

85 *Cronicile slavo-române*, p.17-18, 32, 63.

86 *Ibidem*, p.32; v. şi p.18. Detronat, Laiotă şi-a aflat din nou refugiul la curtea lui Ştefan cel Mare. În ianuarie 1475, când oastea otomană s-a revărsat asupra Moldovei, el i-a fost alături lui Ştefan „cu sfatul şi ajutorul” (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.96; Andrei Pippidi, *Noi izvoare italiene*, p.18). Mai mult decât atât, cum turcii, retrăgându-se în urma bătăliei de la Vaslui, au început să asedieze „castrul” în care se adăpostise Basarab cel Bătrân, acesta a ieşit din fortăreaţă şi le-a provocat o nouă înfrângere, punându-i pe fugă (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.111).

87 Constantin Rezachevici, *op.cit.*, p.112.

88 Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.102, nr.108; *Urkundenbuch*, VII, p.156, nr.4211.

Solia lui Paolo Ognibene. În acest context, deosebit de frământat şi tulbure şi a cărui reconstituire rămâne, încă, nesigură în amănunte, a avut loc întâlnirea lui Ştefan cel Mare cu Paolo Ognibene, întâlnire despre care avem mărturia lui Ştefan însuşi, în scrisoarea pe care, tocmai prin el, a trimis-o papei Sixt. Deosebit de explicită pentru poziţia domnului român în acel moment, scrisoarea aceasta[89] a fost scrisă în curţile de la Vaslui, la 29 noiembrie 1474. Era un moment de răgaz, după o toamnă plină de zbucium şi înaintea înfruntării pe care se ştia că o va aduce oastea lui Soliman Hadâmbul, aflată deja, la vremea aceea, în Ţara Românească[90]. Cu acelaşi prilej, s-a redactat, fără îndoială, şi o altă scrisoare, către Senatul Veneţiei, care însă nu s-a mai păstrat[91], fiind cunoscute doar discuţiile pe marginea ei şi schiţa răspunsului.

Din ansamblul acestor documente nu se poate desprinde concluzia tranşantă că ele ar marca începutul relaţiilor lui Ştefan cu Veneţia, cu papa Sixt sau cu Uzun Hassan: pentru toţi aceştia, domnul Moldovei nu apare ca un necunoscut care abia acum, pentru prima oară, caută să stabilească unele contacte, spre a cere ajutoare.

În scrisoarea către papa Sixt, Ştefan avea să spună că a discutat îndelung cu Paolo Ognibene („*multa tractavimus*"). Cetăţean veneţian, dar albanez de origine, acesta i-a putut înfăţişa domnului Moldovei tabloul cel mai complet, în amănunte chiar, al situaţiei acelui moment. Lunga lui călătorie – plecase din Veneţia, pe căile terestre, spre sfârşitul anului 1473[92] – îi permisese să vadă şi să audă multe şi să culeagă informaţii dintre cele mai diverse. Acestui bărbat, care trebuie să fi fost un diplomat iscusit şi un om cu multe calităţi, Ştefan i-a povestit despre gândurile şi proiectele sale – „i-am înfăţişat voia inimii noastre" – şi i-a dat împuternicire să vorbească, în numele său, nu numai în faţa Senatului veneţian, ci şi în faţa papei Sixt. După obiceiul vremii, mesajele importante i-au fost încredinţate sub formă verbală. Scrisoarea pe care el trebuia să o înmâneze papei era mai mult una de acreditare – cerându-se ca solului să i se dea „întregul crezământ, întocmai de-am vorbi noi prin viu grai Sanctităţii Voastre" (*eidem ambasiatori fidem integram placeat adhibere*

---

89 Păstrată în copie, într-un manuscris din Biblioteca Marciană de la Veneţia (v. *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti"*, capitolul *Relaţiile cu Uzun Hassan*), nu însă şi la Vatican.

90 După opinia istoricului I. Ursu (*Ştefan cel Mare şi turcii*, p.49, 51), Soliman a trecut Dunărea în octombrie 1474.

91 Reiese din documentul din 6 martie 1475, care a consemnat dezbaterile (*Războieni*, p.135, nr.7).

92 Desemnarea lui pentru această solie datează din 6 noiembrie 1473 (N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.253, nr.V); în februarie 1474 era deja în Polonia, la regele Cazimir (*ibidem*, p.242).

tanquam si cum Sanctitate Vestra oretenus loqueremur) – dar ea cuprindea şi o destul de solemnă declaraţie de principii: „Dăm de ştire Sanctităţii Voastre că noi, pururea, cu toată puterea noastră pe care Dumnezeu Atotputernicul ne-a hărăzit-o nouă, cu toată râvna şi îndemnul inimii, suntem pregătiţi foarte a ne război pentru Creştinătate, cu toate forţele noastre [...]. Îndemnăm, aşadar, pe Sanctitatea Voastră ca dimpreună cu alţi preaputernici regi şi principi, deopotrivă, să vă daţi silinţa spre a nu fi copleşită Creştinătatea de prea perfizii necredincioşi, astfel încât noi nu singuri, ci cu ajutorul acelor principi să ne învrednicim a ne război”[93].

În forma cea mai reverenţioasă, un suveran ortodox se adresa capului necontestat al Creştinătăţii apusene: nu cerea pentru sine sau pentru ai săi, ci oferea pentru Creştinătatea întreagă toate puterile sale şi alor săi. Recunoscându-i locul în această Creştinătate – „*intelligimus omnia in Sanctitate Vestra consistunt*” – domnul Moldovei îndemna, în fond, pe Suveranul Pontif să fie la înălţimea acestui loc.

Totuşi, Ştefan solicita şi pentru sine ceva, anume „un doctor pentru îngrijirea şi tămăduirea unei vătămări care îl supără la picior”[94]. Trecuseră 12 ani de când dobândise această rană şi încă 30 vor mai trece, fără ca vreunul dintre medicii veniţi în acest scop în Moldova să i-o poată vindeca.

Nu se ştie când a plecat Paolo Ognibene de la curtea lui Ştefan cel Mare şi pe ce drum s-a îndreptat către Buda: de la Vaslui, calea cea mai firească era prin pasul Oituz. A putut să vadă, în acest caz, chipul în care se pregăteau moldovenii să întâmpine oastea otomană condusă de Soliman Hadâmbul. Despre rezultatul confruntării avea să afle pe când se găsea deja la Buda.

Lupta de la Vaslui. Calea urmată de oastea lui Soliman paşa, din Albania spre Moldova, nu este cunoscută. S-a presupus că, împreună cu cei 30.000 de călăreţi ai săi, recuperaţi de la asediul cetăţii Scutari, Soliman ar fi „trecut Dunărea prin octombrie [1474], pe la Vidin”[95]; după o altă opinie, oastea otomană, împărţită în două corpuri, ar fi trecut Dunărea „prin vadurile de la Vidin-Calafat şi Silistra-Călăraşi”[96]. Această ultimă ipoteză s-a întemeiat pe

[93] „*Sanctitati Vestre certificamus quod nos semper, omni cum potentia nostra quam nobis Omnipotens Deus attribuit, omni cum affectu, paratissimi sumus, intendentes pro Christianitate totis nostris viribus debellare* [...]. *Ortamur itaque S. V. ut cum aliis potentissimis Regibus et Principibus taliter adoperaretur ne Christianitas a perfidissimis infidelibus suppeditur, ut et etiam nos solli ymo cum adiutorio eorum principum debellare valeamus*” (*Războieni*, p.125, nr.3; am nuanţat traducerea dată în acest volum, p.126)

[94] N. Iorga, *op.cit.*, p.257, nr.XVI; *Războieni*, p.132, nr.7 şi p.134 (traducerea).

[95] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.51.

[96] Colonel dr. Al. Gh. Savu, *Ştefan cel Mare. Campanii*, p.96.

faptul că Angiolello (trezorierul lui Mehmed al II-lea) menţionează trecerea fluviului „în luntre mari, ce pot trece câte 14 cai odată şi de care se află multe la Silistra şi Vidin, locuri şi puncte de trecere aşezate la malul Dunării”[97]. Dar, într-un asemenea caz, nu s-ar putea explica desfacerea armatei în două corpuri care să treacă Dunărea prin puncte atât de îndepărtate unul de celălalt. O altă desfăşurare a faptelor pare mai plauzibilă.

Un izvor de a cărui credibilitate nu avem a ne îndoi[98] arată că oastea otomană călătorise pe Dunăre vreme de trei săptămâni („*und haben geschifft yber die Thonau drey Wochen*”)[99]. Formulăm, deci, ipoteza că oamenii şi caii s-au îmbarcat în marile luntre indicate de Angiolello la Vidin, pe malul turcesc al Dunării, călătorind apoi vreme de trei săptămâni (răstimp şi de odihnă, după marşul greu de la lacul Scutari spre Dunăre), până la Silistra, unde au debarcat pe malul românesc al fluviului. Dată fiind distanţa dintre cele două puncte de trecere, transportarea oamenilor şi a cailor a putut să dureze trei săptămâni, ţinând seama şi de toate celelalte împrejurări ale acestei expediţii (toamna târzie, nevoia de aprovizionare etc.).

În Ţara Românească, s-a făcut joncţiunea cu cealaltă oaste („*weytter Macht*”), trimisă de sultan: trupele conduse de mai mulţi bei, între care acela din Sofia („*der Herr von Sophye*”) şi cunoscuţii bei de la Dunăre, Ali şi Iskender – fraţii Mihaloglu[100]. Tot acum, desigur, alături de beilerbeiul Rumeliei şi de toţi beii care îl însoţeau s-a aşezat, cu „17.000 de oameni dintre munteni”[101], şi domnul Ţării Româneşti, despre care Ştefan însuşi va scrie că a venit asupra sa „cu toată puterea lui”[102]. Identitatea acestui principe – al cărui nume domnul Moldovei l-a trecut sub tăcere, ca şi cum ar fi vrut să-l facă uitat (un fel de *damnatio memoriae* din timpul vieţii !) – a fost neclară multă vreme, din cauza schimbărilor de domni, dese şi foarte rapide, din Muntenia[103]. În stadiul actual al cunoştinţelor, se poate admite că este vorba despre Radu cel Frumos: un cronicar otoman şi unul polon îl indică fără putinţă de a bănui confuzii. Astfel, Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal paşa-zade (m. 1535)

---

[97] Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, p.83; traducere, în *Călători străini*, I, p.133; textul original şi traducere (aceeaşi), în volumul *Războieni*, p.254 şi 257, nr.58.

[98] Scrisoarea trimisă din Buda, la 24 ianuarie 1475.

[99] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.93.

[100] Identificarea acestor comandanţi otomani, înşiraţi în scrisoarea lui Ştefan cel Mare din 25 ianuarie 1475, rămâne o datorie a turcologilor români şi e de mirare că o asemenea cercetare nu s-a întreprins până acum.

[101] Cronica moldo-germană, în *Cronicile slavo-române*, p.33.

[102] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.320, nr.CXLIII.

[103] Pentru această situaţie confuză, sunt ilustrative două încercări de clarificare: N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.96, nota 3, şi Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare (1457-1499)*, II, în **RIR**, V-VI, 1935-1936, p.55-56, notele 1-4 şi p.58, nota 5.

scrie că, în pregătirea invaziei în Moldova, s-a cerut şi „voievodului Radul, beiul Ţării Româneşti" să se alăture trupelor lui Soliman paşa după ce vor fi trecut Dunărea[104]; referindu-se la aceleaşi evenimente, cronicarul polon Bielski vorbeşte despre „Dracul, voievodul muntenesc"[105], care nu poate fi altcineva decât Radu cel Frumos[106], fiul lui Vlad Dracul. Nu se poate preciza rolul destinat ostaşilor munteni în această campanie: combatanţi sau simpli auxiliari. Pentru totalul trupelor aflate sub comanda beilerbeiului Rumeliei, trei scrisori din ianuarie 1475 (două străine şi una moldovenească) dau aceeaşi cifră: 120.000 de oameni, dintre care 20.000 ar fi fost „ţărani", dotaţi cu unelte (securi, cazmale etc.) necesare pentru deschiderea drumurilor[107].

Despre toate acestea, Ştefan nu putea rămâne neinformat[108]. Între altele, se pare, chiar, că unul dintre competitorii la tronul muntean îi trimitea ştiri în acest sens[109]. Totuşi, izvoarele nu sunt foarte darnice în informaţii relative la pregătirea ţării în faţa primejdiei care se apropia, ca şi cum nu s-ar fi ştiut că în Ţara Românească trupele inamice se adunau pentru a intra în Moldova. Cronica de curte, aşa-numitul Letopiseţ anonim, trece direct, de la evenimentele din Muntenia, din octombrie 1474, la înfăţişarea victoriei din 10 ianuarie 1475[110].

---

[104] *Cronici turceşti privind Ţările Române*, Extrase, I, volum întocmit de Mihail Guboglu şi Mustafa Mehmet, Bucureşti, 1966, p.209.

[105] G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din **Kronika polska***, p.123, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.197.

[106] Şi Cronica lituaniană, care poate fi un izvor mai târziu, îl numeşte explicit pe „Radu, voievodul Munteniei": cf. Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, în **RA**, 54, 1977, 4, p.440 (cu explicaţia editorului, în nota 4: „Greşit, în loc de Basarab cel Bătrân"), reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.227. Textul original a fost publicat în *Pol'noe Sobranje Russkih Letopisej*, 32, ed. N. N. Ulaščik, Moscova, 1975.

[107] „*Hundert tausent und zwayntzig tausenten*" (scrisoarea din Buda); „*centum milia Turcorum et viginti milia rusticorum*" (scrisoarea din Turda); s-ar înţelege că „rusticii" nu erau turci, ci munteni. Ştefan cel Mare însuşi dă un total de 120.000 de oameni, domnul Munteniei fiind enumerat în cuprinsul subordonaţilor lui Soliman.

[108] Se pare că a existat şi un ultimatum, adresat de sultan domnului Moldovei. Cronicarii otomani arată că „necredinciosului" i s-a dat de ştire că trebuie să se prezinte personal la Poartă, cu tributul, precum proceda şi „beiul" Munteniei: cf. *Cronici turceşti*, I, p.95 (Aşîk paşa-zade), 127 (Mehmed Neşri), 209 (Kemal paşa-zade). Informaţia se regăseşte şi la cronicarul polon Jan Długosz, conform căruia Mehmed l-a somat pe Ştefan să-i predea Cetatea Albă şi Chilia şi să-i achite tributul (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.15, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.163).

[109] Cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p.131-133. Izvorul (cronica lui Jakob Unrest) ar merita o analiză mai atentă.

[110] Pentru această luptă, v. Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii în anii 1475 şi 1476*, Bucureşti, 1908, p.5-44; I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.83-95; General Radu Rosetti, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea* (1947), ediţie

Pentru lupta din acea zi, izvorul absolut contemporan, cel mai frumos şi mai bogat, rămâne o scrisoare trimisă din Buda (Offen) la 24 februarie 1475[111], cu amănunte comunicate de „un român care a fost în luptă” (*von ainem Walachn, der in dem Schlachen gewesen ist*)[112]. Informaţii mai puţine, dar la fel de preţioase şi interesante se află într-o altă scrisoare, plecată din Turda la 24 ianuarie[113]. O zi mai târziu, la Suceava se scria faimoasa circulară, „directiva”, adresată de Ştefan cel Mare principilor Creştinătăţii occidentale. Expunerile din cronicile străine au avut la bază, ca întotdeauna, mai ales astfel de relatări sau rapoarte. Aceste izvoare arată, fiecare în felul său, că domnul Moldovei se îngrijise şi de oastea sa, şi de aceea a duşmanului. Avea, sub steagurile sale, între 40.000[114] şi 50.000[115] de ostaşi; din Ardeal – cu ai cărui voievozi era în relaţii prieteneşti – veniseră 5.000 de secui[116] şi 1.800 de unguri[117]. I-a stat alături, „cu sfatul şi ajutorul” (*durch Ratt und Hylff*)[118], un Basarab din Ţara Românească („*Wasser-Weyda, gesessen inn der Grossen-Maldaw*”)[119], identificat cu Basarab cel Bătrân („*Bozorad maior*”)[120] – Laiotă voievod –, pe care Ştefan încercase să-l înscăuneze în Muntenia în octombrie 1474 şi care, alungat de vărul său, Basarab cel Tânăr (Ţepeluş), se adăpostise în Moldova. Avea, poate, şi el, un mic detaşament, dacă nu de munteni credincioşi casei lui,

---

îngrijită, studiu introductiv şi note de Petre Otu, Bucureşti, 2003, p.213-218; General-maior Ion Cupşa, *Bătălia de la Vaslui (10 ianuarie 1475)*, Bucureşti, 1975; Constantin Cihodaru, *Topografia luptei de la Vaslui*, în volumul *Vaslui. Ştefan cel Mare. 1475. Comunicări şi referate ştiinţifice*, Vaslui, 1975, p.20-37; Alexandru I. Gonţa, *Tactica şi strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de lângă Vaslui* (1975), în idem, *Studii de istorie medievală*, p.327-342; Colonel dr. Al. Gh. Savu, *Ştefan cel Mare. Campanii*, p.90-113; *Istoria militară a poporului român*, II, p.311-321 (autor: general-maior Ion Cupşa); Constantin Rezachevici, *Bătălia din 10 ianuarie 1475*, p.15-18.

[111] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.92-95.

[112] *Ibidem*, p.93; v. şi p.92: „*ain walach verkhund hatt,* [*d*]*er in aigner Person bey solchm Schlagn gewesen ist*”.

[113] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.7-8, nr.8.

[114] Jan Długosz (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164).

[115] Scrisoare din Turda, din 24 ianuarie 1475 (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8). Autorul scrisorii din Buda, din 24 februarie, dă 60.000 de oameni: „*der Steffan-Weuda hatt nitt mer gehabtt wen 60 tausentt Man*” (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.95).

[116] Jan Długosz (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164).

[117] Scrisoarea din Turda (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8).

[118] Cronica lui Jakob Unrest (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.96); formula germană nu e altceva decât traducerea aceleia latine, *auxilium et consilium*, definitorie pentru îndatoririle generate de relaţiile feudo-vasalice.

[119] *Ibidem*.

[120] Scrisoarea din Turda (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8).

măcar de lefegii. Se pare că s-au aflat în aceeaşi tabără şi detaşamente poloneze[121], poate acelea venite în 1474, sub comanda starostelui de Sniatyn, Mihail Buczacki[122]. Nu era, totuşi, foarte mult, în raport cu efectivele lui Soliman paşa.

Gândirea militară a tacticianului şi strategului, învăţătura deprinsă în tinereţe pe lângă Iancu de Hunedoara trebuiau să pună în valoare forţele umane şi să le uşureze misiunea, în condiţiile unui raport numeric defavorabil. Partea de jos a ţării a fost, deci, pârjolită şi tot ceea ce putea să însemne *victualia* („cele de hrană") a dispărut din zonă; din urmă, din Muntenia, proviziile veneau greu, din cauza vremii aspre; caii şi oamenii sufereau deopotrivă de mare foame („*die Tirckhen und die Ross in grossn Hunger*").

La 8 ianuarie, această oaste – foarte numeroasă, dar obosită şi înfometată – a intrat în Moldova. Aflat, pesemne, până atunci, în apropierea hotarului, domnul s-a retras dincolo de Siret[123], îndreptându-se spre locul pregătit anume pentru eventuala luptă. Conştient că nu i-ar putea înfrunta pe turci în câmp deschis („*quod non posset Turcis occurrere in campis*")[124], Ştefan a preferat să-i atragă pe urmele sale, conducându-i astfel în direcţia dorită de el. Pe de altă parte, nici timpul, nici starea oastei nu-i îngăduiau lui Soliman paşa să pornească în altă direcţie, pentru ca, urmând valea Siretului, să încerce, eventual, să ajungă la Suceava: era de preferat urmărirea domnului. În acelaşi timp, însă, comandantul otoman a trebuit să desprindă, din grosul oastei sale, câteva detaşamente, încredinţându-le misiunea de a pleca în căutare de alimente[125].

Pregătirile pentru întâmpinarea duşmanului se făcuseră la Vaslui – unde prezenţa lui Ştefan este de câteva ori atestată în cursul anului 1474 – şi retragerea „peste Siret" a însemnat, de fapt, ghidarea, pe nesimţite, a adversarului spre valea Bârladului. În sudul Vasluiului, valea devenea „strâmtă

---

[121] Cronica moldo-polonă, în *Cronicile slavo-române*, p.180.

[122] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.100: „2000 de leşi ce-i venise într-ajutoriu cu Buciaţschii de la craiul Cazimir". Cifra, fără numele comandantului, se află şi în cronica lui Maciej Stryjkowski, tipărită în 1582 (*Călători străini despre Ţările Române*, II, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru şi Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1970, p.452). Prezenţa oştenilor polonezi este, în general, contestată de istorici. În literatura genealogică poloneză, starostele Michail Buczacki este arătata ca mort „po 1474" (cf. Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, p.110). Înseamnă, oare, că a căzut în lupta de la Vaslui ?!

[123] „*Am Acht khomen und der Weyda ist gewichen von inhintz über ein Wasser, das der Zereth heist*" (scrisoarea din Buda: N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.93).

[124] Scrisoarea din Turda (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8).

[125] „*Deputaverunt septem vaivodas Turcorum ad rumpendas indagines pro recipiendis victualibus*" (*ibidem*).

şi noroioasă” (*stricta et lutuosa valle*)[126], neîngăduindu-i lui Soliman să-şi desfăşoare într-o manieră favorabilă trupele, silite, astfel, să străbată un traseu care le punea în inferioritate: „sunt două dealuri de cele două părți [ale râului] şi un drum printre ele”[127]. Pe ambele dealuri, erau aşezate câte zece „puşti” (tunuri mici), fiecare pregătită pentru câte şapte lovituri. Pe acest drum trebuiau să înainteze turcii şi aliații lor, în drumul spre Bârlad.

În dimineața zilei de marți, 10 ianuarie, s-a lăsat ceață (semnul unei uşoare şi neaşteptate încălziri a vremii), aşa încât moldovenii nu au avut cum să vadă marea mulțime a turcilor, însă au auzit strigătele lor puternice, de care au răsunat cerul şi pământul. O clipă, domnul s-a înspăimântat. Sesizând cumpăna, unul dintre boierii care-l înconjurau i s-a pus în genunchi şi i-a spus: „Doamne, nu te tulbura, căci îți vom sta astăzi credincios alături şi Dumnezeu Stăpânul ne va ajuta” (*Herr, nicht erkumb, wir wellen dir heutt dreilichen peysten. Gott, der Wirtt, unns helfen*)[128].

Lupta s-a purtat pe ceață şi sub ploaie. Primele rânduri ale apărătorilor, cu secuii în frunte, au fost distruse şi avangărzile otomane au ajuns în apropierea locului mlăştinos unde Racova se varsă în Bârlad: „*circa palus Rakowietz et flumen Berlad*” (Jan Długosz). De pe dealul de unde supraveghea desfăşurarea luptei, Ştefan a putut vedea că balanța risca să încline în favoarea duşmanului. După ce „puştile” şi-au aruncat încărcătura înspre turcii înghesuiți în mlaştină, a pornit el însuşi în luptă, urmat de boierii călări. Un episod al înfruntării s-a consumat la trecerea unui pod[129] – zona întreagă era semănată cu poduri, mai mari sau mai mici, a căror amintire s-a păstrat în toponimul „La Poduri”[130] – pe care mai târziu oamenii din partea locului l-au identificat cu „podul cel înalt” aflat pe un mic afluent al Bârladului, mai sus de Vaslui, la Cănțălăreşti. Aşa s-a ajuns la identificarea luptei de la Vaslui drept lupta de la Podul Înalt[131].

---

[126] *Ibidem*.

[127] „*Nit weytt von dem Wasser sein zwen Beeg* [= Berg] *auff zwayen Seytten und ein Weg dardurch*” (scrisoarea din Buda: N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.93).

[128] *Ibidem*. Traducerea după Şerban Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei*, p.530. Cu uşoare diferențe de traducere, această frază, emoționantă şi puternic sugestivă, a fost reprodusă anterior de N. Iorga (cf. *Istoria românilor*, IV, p.131) şi, ulterior, de Constantin Rezachevici (*Bătălia din 10 ianuarie 1475*, p.17). Însă cel dintâi care a remarcat-o şi a folosit-o în reconstituirea luptei de la Vaslui pare a fi Andrei Rădulescu, în lucrarea sa de seminar din 1904 (tipărită în 1908), *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.28, cu următoarea traducere: „Stăpâne, nu te teme, noi te-om ajuta astăzi cu credință. Dumnezeu o să ne ajute”.

[129] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.87 (*Annali veneti* ale lui Stefano Magno).

[130] Cf. Constantin Cihodaru, *Topografia luptei de la Vaslui*, p.28.

[131] Confuzia – popularizată prin letopisețul lui Grigore Ureche – a fost explicată de Constantin Cihodaru (*ibidem*, p.31).

Descrierea acestei lupte, aşa cum s-a păstrat într-o cronică otomană, rămâne deosebit de sugestivă. „Nelăsându-i să se apropie pe ostaşii care se duseseră acolo, el [Ştefan] a tras asupra lor din faţă cu tunuri şi puşti, cu arcuri şi cu zenberecuri[132]. De cele două părţi ale sale se aflau păduri, încât nu era cu putinţă să se treacă în spatele lui din nici o parte, iar din faţă nu se putea merge deloc spre el. De aceea, oastea nu putea să se împotrivească tunurilor şi darbzenurilor[133] şi loviturilor sale de puşti. Cele două oşti numeroase au stat o vreme, luptându-se pe locul de bătălie. Gaziii s-au învârtit pe acolo cu ogarii [caii] lor, dar au văzut că ei [moldovenii] nu ies din pădure. Atunci, un buluc dintre ei [dintre turci], format din ostaşi bravi şi pentru al căror suflet bătălia era o plăcere, potrivindu-se lui Mihaloglu Ali bei şi punându-şi capul în primejdie, s-au ajutat unii pe alţii şi s-au năpustit asupra oştii ghiaurilor [...]. Dar şi oastea ghiaurilor răi din fire, care era cât un ocean de întinsă, punându-se în mişcare ca un uragan şi ca un vânt puternic aducător de nenorociri, a aruncat cu vântul orgoliului său butoiul şi l-a împins spre mal pe un val"[134]. „Butoiul" – grosul armatei otomane – nu mai putea fi oprit din această retragere rapidă: „Părăsind lupta şi măcelul, au fugit astfel încât nici nu s-au mai uitat îndărăt. Nici nu era chip. Ei s-au călcat în picioare unii pe alţii ca nişte turme de oi şi nici cei viteji şi bravi nu au mai putut găsi cale ca să mai lupte. Suleiman paşa nu a putut să-i strângă într-alt loc pe ostaşii aceia care se împrăştiau. Oricât de mult s-a străduit şi oricât de multe sforţări a depus, el nu a putut totuşi să-şi închege şi să-şi rânduiască alaiul"[135].

Din scrisorile contemporane, se înţelege că lupta începută în dimineaţa de 10 ianuarie, când s-a consumat episodul hotărâtor, a continuat în zilele următoare[136], încheindu-se în noaptea de joi, 12, spre vineri, 13 ianuarie[137], cu

---

[132] Instrument de aruncat pietre.

[133] Tunuri de calibru mic: „două darbzenuri se puteau transporta pe un cal" (cf. Mihail Guboglu, *Crestomaţie turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale şi centrale (1263-1683)*, Bucureşti, 1977, p.163, nota 3).

[134] Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal paşa-zade, în *Cronici turceşti*, I, p.210.

[135] *Ibidem*. Imposibila „rânduire a alaiului" ar fi însemnat regruparea detaşamentelor, după o retragere strategică, sugerată de unii dintre comandanţii otomani.

[136] Cronica moldo-germană, al cărei autor se vede a fi fost mai interesat de amănuntele militare, adaugă amănuntul – care lipseşte din alte izvoare – că învingătorii i-au urmărit pe învinşi „încă 8 mile întregi, pe un noroi greu" (*Cronicile slavo-române*, p.33).

[137] Interpretăm astfel ştirile oferite de scrisoarea din Turda – care spune că, în dimineaţa de joi, 12 ianuarie, moldovenii şi aliaţii lor s-au repezit cu putere asupra turcilor, omorând mulţi cu săgeţile şi lăncile („*feria quinta die lucescente fortissime in eos prosiluerunt, multos ex eis occidendo sagittis et lanceis*"), ceea ce sugerează un atac final –, raportate la acelea ale scrisorii din Buda – care spune că lupta a durat de marţi până vineri noaptea („*von Erittags piss auff den Freitag in dy Nachtt*"): v. Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8 şi, respectiv, N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.94. Nici vorbă nu poate fi, aşadar, de întoarcerea şi

biruinţa desăvârşită a oastei pe care o comandase Ştefan. Izvoarele au consemnat câteva lucruri şi despre ceilalţi doi principi români, de neam băsărăbesc, participanţi la luptă în cele două tabere. Astfel, despre Laiotă[138] se spune că fusese aşezat într-o fortificaţie („*castrum*”), care a ajuns a fi asediată de turci; a apărat-o cu succes şi, când a început retragerea, a ieşit cu oamenii săi şi a provocat pierderi însemnate duşmanului („*Bozorad maior, qui erat in quodam castro obsessus per Turcos, videns fugam Turcorum, de castro prosiluit et magna damna Turcis fugientibus intulit*”)[139]. Cât despre domnul Munteniei – Radu cel Frumos, dacă reconstituirea înfăţişată aici este corectă –, cel care şi înainte de invazie trimitea informaţii lui Ştefan, el pare să nu fi participat efectiv la luptă: „Călăreţul cel plin de uneltiri din Ţara Românească, neamestecându-se deloc în luptă, stătuse deoparte şi privise. Văzând risipirea oştii de pe locul de bătălie, el îşi luase capul şi plecase în altă parte împreună cu ceata sa”[140].

Pierderile au fost uriaşe pentru armata otomană. Se socoteşte că au murit circa 40.000 de ostaşi; mulţi (9.000, după scrisoarea din Buda) s-au înecat în Siret şi într-un lac din zonă, rupându-se gheaţa sub ei în cursul retragerii. Cei ucişi de arme, şi ale căror trupuri nu rămăseseră în mlaştini, zăceau pe drumuri ca snopii pe câmpuri („*das sy lagen jn den Wegen, alss dy Garben in eym Traufeld*”). Cei scăpaţi au fost urmăriţi până la Dunăre şi rândurile lor încă au fost împuţinate: unii au fost ucişi, alţii s-au înecat, alţii au fost prinşi.

Mare – 4.000[141] – a fost şi numărul prizonierilor; unii dintre ei, de rang înalt, aduşi în faţa lui Ştefan, i-au spus: „Doamne, nu trebuie să-i omori pe oameni, dacă ei au să-ţi dea atâţia bani, vreo 4.000, 2.000, 1.000 de galbeni, mai mult şi mai puţin” (*Herr, du soltt die Leutt nitt todtn lassen, wen sy haben dir vill Geltt zu geben: ettlicher vier tausent, zway tausent, ein tausent Gulden, mer und minner*). Răspunsul domnului a fost dur şi caracteristic: „Dacă aveţi şi sunteţi în stare de atâţia bani, ce-aţi căutat în ţara mea ? N-am nevoie de banii

---

întâmpinarea lui Ştefan cel Mare la Suceava în ziua de 14 ianuarie, aşa cum crede Radu G. Păun (*L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „Méditerranées”, 26-27, 2001, *Studia Pontica*, édité par Ivan Biliarsky, p.185).

[138] V. şi *supra*, capitolul *Cucerirea cetăţii Teleajen*.

[139] Scrisoarea din Turda (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8).

[140] Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal paşa-zade, în *Cronici turceşti*, I, p.210. Să fie acesta motivul pentru care Ştefan a trecut sub tăcere numele domnului muntean, menţionând doar că a venit „cu toată puterea lui” ?! N-ar fi exclus ca, în urma şi din cauza acestei atitudini – uşor de apreciat ca o defecţiune – să se fi hotărât la Poartă înlăturarea acestui domn din scaunul Munteniei. Împrejurările în care Radu cel Frumos iese din scena istoriei sunt cu totul neclare (cf. Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.113-114).

[141] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.84 (ştire adusă de Paolo Ognibene, consemnată în Analele lui Domenico Malipiero) şi 94 (scrisoarea din Buda).

voştri, ci de vieţile voastre” (*Habtt ir und vermigtt so vill Geldtts, wes habtt es dann in meinem Lannd gesuechtt ? Ich darff eurs Geltts nichtt, sunders eurs Leibs*). Şi prinşii au fost ucişi[142].

Urmările victoriei de la Vaslui. În împrejurările date, victoria de la Vaslui – prima mare victorie creştină de după căderea Constantinopolului – a produs o puternică impresie asupra contemporanilor; este sugestiv faptul că, în răstimpul imediat următor, ea a fost caracterizată aproape cu aceleaşi cuvinte de două personaje străine unul de celălalt. Cel dintâi, la câteva zile după eveniment, este autorul anonim al scrisorii din Buda: „Niciodată un comandant n-a fost în aşa chip înfrânt” (*So war nie khain Herr so gar erschlagen*)[143]; mai apoi, sultana Mara[144], care ar fi spus că trupele otomane nu au mai avut vreodată o înfrângere mai mare („*le zenti turchesche non hà mai habudo la mazor rotta*”)[145]. Nu este de mirare că primele veşti plecate din Moldova, spre Transilvania şi spre Ungaria, au înfăţişat victoria lui Ştefan ca pe un miracol, făptuit de Dumnezeu prin mâna oamenilor[146]: „Dumnezeu a dat voievodului Moldovei biruinţa” (*Gott hatt dem Moldauer Wayda den Syg geben*)[147].

---

142 Scrisoarea din Buda (*ibidem*, p.94).

143 *Ibidem*, p.95.

144 Văduva sultanului Murad al II-lea (mamă vitregă pentru sultanul Mehmed) şi personaj foarte respectat, „ţariţa” Mara (c.1400-1487) era prinţesă sârbă, fiică a despotului Gheorghe Brancovici (m. 1456) şi a Irinei Cantacuzino (Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Dumbarton Oaks, 1968, p.210-213; idem, *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge, 1994, p.110-119; *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 7. Faszikel, Erstellt von Erich Trapp, unter Mitarbeit von Hans-Veit Beyer, Viena, 1985, p.140-142, nr.17210). Printr-o adopţie formală, Mara i-a trecut lui Vlad vodă Călugărul, ca „fiu de suflet”, patronajul asupra Mănăstirii Hilandar de la Muntele Athos (**DRH**, B, I, p.377-380, nr.235; P. Ş. Năsturel, *Sultana Mara, Vlad vodă Călugărul şi începutul legăturilor Ţării Româneşti cu Mănăstirea Hilandar (1492)*, în **GB**, XIX, 1960, 5-6, p.498-502; idem, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, în „Byzantina”, V, 1973, p.397-413; idem, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.125-127, 330; I.-R. Mircea, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle*, în **RESEE**, I, 1963, 3-4, p.381-391). Fratele Marei, Ştefan Brancovici, a fost bunicul doamnei Miliţa Despina, soţia lui Neagoe Basarab, şi al doamnei Elena, soţia lui Petru Rareş.

145 N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.84. Aceste cuvinte, înscrise în Analele veneţiene ale lui Domenico Malipiero sub data de 6 aprilie 1475, au fost consemnate de ambasadorul Girolamo Zorzi, care a întâlnit-o pe sultana Mara probabil la curtea ei din Ježevo.

146 „*Ista Deus misericors nunc operatus est per humiles manus hominum in destructione inimicorum christianorum*” (scrisoarea din Turda: Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.8, nr.8).

147 Scrisoarea din Buda (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.95). Şi la Veneţia se spunea la fel: „Dumnezeu Atotputernicul [...] a dat o asemenea glorioasă victorie preailustrului Ştefan” (*Deus enim omnipotens* [...] *tam gloriosam victoriam dedit illustrissimo Stephano*) – C. Esarcu,

Probabil chiar înainte de a părăsi câmpul de luptă, Ştefan a cerut oamenilor săi să spună tuturor în ţară să nu i se aducă lui laude pentru biruinţa obţinută, ci lui Dumnezeu Atotputernicul, izvorul tuturor bunătăţilor („*auch sprach man des der Molde Wayda nitt will das mann ym den Lob des Sigs geben soll, sunder dem Almechtigen Gott, von dem alles Gutt khumbt und aussget*”)[148]. Această ştire, transmisă din Moldova pe la mijlocul lunii ianuarie 1475, confirmă pe aceea din cronica lui Jan Długosz despre chipul în care Ştefan a primit şi a privit victoria de la Vaslui: „Nu s-a îngâmfat Ştefan în urma acestei biruinţe, ci a postit patru zile cu apă şi cu pâine. Şi a dat poruncă în ţara întreagă să nu cuteze cineva să-i atribuie lui acea biruinţă, ci numai lui Dumnezeu, cu toate că ştiau toţi că învingerea din ziua aceea numai lui se datoreşte”[149]. Alt cronicar polon, Martin Bielski, a dat şi informaţia că, după luptă, „Ştefan cu oastea lui fac un pelerinaj desculţi”[150].

Reacţia emoţională – a cărei sinceritate nu poate fi pusă la îndoială – a principelui biruitor poate avea o explicaţie şi în raport cu preţul acestei victorii. Nici un izvor nu a consemnat pierderile (umane şi materiale) provocate de invazia duşmană şi de luptele propriu-zise. Este drept că domnul a reuşit să localizeze strict confruntarea, controlând mişcările armatei otomane într-o arie relativ restrânsă din Ţara de Jos a Moldovei, ceea ce a redus, probabil considerabil, pagubele materiale. Însă numărul morţilor nu a putut fi mic: victoria nu fusese „nepătată de sângele alor săi” (*non incruenta suorum*

Ştefan cel Mare. Documente descoperite în arhivele Veneţiei, Bucureşti, 1874, p.48, folosit şi de I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.92, nota 1.

148 Scrisoarea din Buda (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.95).

149 În fragmentele traduse de N. Orghidan din cronica lui Jan Długosz, durata postului este de 40 de zile (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164). Este, desigur o eroare tipografică: în textul lui Długosz se află „*diebus quattuor continuis*” (Ioannis Dlugossi, *Historiae Polonicae...*, II, Leipzig, 1712, col.526). Informaţia se regăseşte, în aceeaşi formulare, la Miechowski: „*Nec in superbiam ex hac victoria elatus, diebus quattuor continuis ieiunium in pane et aqua aegit*” („Arhiva Istorică a României”, I, 2, 1865, p.36), trecând apoi şi în Cronica lituaniană: „patru zile întregi a postit” (Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.440, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.227). Este, deci, nepotrivită aprecierea – întemeiată pe această eroare tipografică – despre „postul aspru pe care [Ştefan] şi l-a impus (şi care, odată încheiat, a fost de fapt continuat cu acela al Paştilor !)”: Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.396.

150 P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, în **ARMSI**, s. III, tom. IV, 1924, p.173, nota 2 (această ştire a fost eliminată ulterior, în versiunea tipărită de fiul cronicarului, Ioachim Bielski). V. şi I. Minea, *Informaţiile româneşti ale cronicii lui Jan Długosz*, Iaşi, 1926, p.55, nota 5 (de aici, ştirea a fost preluată de N. Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.131; indicaţia din nota 151 nu corespunde, însă, cu trimiterile).

victoria)[151]. Configurația terenului unde a avut loc înfruntarea a implicat, poate, într-o măsură mai mare pedestrimea (recrutată din păturile mai de jos ale societății); de altfel, unele izvoare menționează în chip expres această componentă a oastei lui Ştefan, cea mai expusă şi mai puțin apărată, ca fiind majoritară.

Pentru organizarea militară şi socială a vremii, pierderile mai grele şi mai dureroase erau socotite, însă, cele din rândurile marilor boieri. Este pentru prima şi ultima dată când urmele unui război pot fi regăsite în chip explicit într-o categorie cu totul specială de izvoare istorice: pomelnicele. În pomelnicul Mănăstirii Bistrița[152], un paragraf stă sub titlul *Aceşti pani au murit în război cu turcii*; el dă numele a 13 bărbați[153], dintre care trei membri ai sfatului domnesc şi câtiva reprezentanți ai unor cunoscute neamuri boiereşti din Moldova[154]. Mulți alții au murit, însă, după luptă, din cauza rănilor; dintre aceştia a făcut parte, probabil, însuşi marele logofăt al țării, Toma[155]. Succesorul său la conducerea cancelariei princiare a fost Ioan Tăutu, care va sluji domnului

[151] Jan Długosz (cf. Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.29, nota 6).

[152] Liste cu numele celor căzuți se trimiteau, fără îndoială, la toate marile mănăstiri domneşti din țară, însă vechile pomelnice ale acestora nu au mai ajuns până la noi; cel al Mănăstirii Bistrița, început la 1407 şi păstrat într-o copie de la mijlocul veacului al XVI-lea, este o fericită excepție. Pentru pomelnicele moldoveneşti în general, cf. D. Agache, *Pomelnicele bisericeşti. Valoare documentară şi semnificație istorică*, în volumul *Credință şi cultură în Moldova*, III, Iaşi, 1995 (extras din „Teologie şi Viață", 11-12, 1993), p.5-12. Înscrierea în pomelnicele marilor mănăstiri a celor căzuți pe câmpurile de luptă era un obicei general al vremii, constatat şi în Țara Românească, unde boierii morți în războaiele purtate de Radu de la Afumați cu turcii au fost trecuți în pomelnicele de la Govora (cu precizarea: „au murit tăiați de agareni") şi Curtea de Argeş („au pierit în luptele cu agarenii pentru credința creştină"): cf. Ştefan Andreescu, *Boierii lui Radu vodă de la Afumați* (1967), în idem, *Perspective medievale*, p.24-74. Analiza acestor izvoare a răsturnat una din tezele scumpe istoriografiei româneşti marxiste, întemeiată pe ideile „luptei de clasă", anume aceea despre boierimea trădătoare, străină de dragostea de țară, veşnic organizatoare de comploturi împotriva intereselor țării (cf. şi *ibidem*, p.6).

[153] Toma stolnicul, Petre Mărgelat, Sima Hrană, Duma uşer, Şteful Corui, Petru Iachimovici, Roman Coşuleanul, Stanciul Neameşul, Cârstea Braevici, Sârbul, Petre Iezereanul, Ivan Ciocârlie şi Jurj Tudor (*Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, p.110).

[154] Ar fi utilă o cercetare specială, de factură prosopografică, asupra acestui grup de boieri, după modelul aceleia pe care a întreprins-o istoricul Ştefan Andreescu în legătură cu mențiunile similare din pomelnicele de la Curtea de Argeş şi Govora (Ştefan Andreescu, *op.cit.*).

[155] Cf. C. Turcu, *Eroi de peste veacuri*, în **MMS**, XLIV, 1968, 1-2, p.88. Inelul său sigilar, cu inscripție şi camee antică, se află în colecțiile castelului Wawel din Cracovia: Constantin Rezachevici, *Cel mai vechi sigiliu inelar (matrice) de dregător moldovean (sec. XV), păstrat în Polonia. Al lui Toma logofătul (1468-1475) lui Ştefan cel Mare*, în **RA**, 61, 1984, 3, p.340-347.

vreme de 29 de ani, păstrându-şi dregătoria încă şapte ani, până la propria sa moarte, în 1511[156].

Odată încheiate operaţiunile militare, domnul şi curtea lui s-au întors la Suceava. La 25 ianuarie, s-a scris acolo unul dintre documentele fundamentale ale istoriei acestei perioade şi unul dintre cele mai frumoase ale istoriei româneşti, scrisoarea[157] adresată „Prealuminaţilor, preaputernicilor şi nobililor domni din toată Creştinătatea". Ştefan relatează biruinţa asupra oştirii „de 120.000 de oameni, al cărei căpitan de frunte era Soliman paşa beglerbegul", cu o sobrietate exemplară: „Şi noi, auzind acestea [intrarea turcilor în Moldova] ne-am înarmat toţi şi am mers împotriva lor, cu ajutorul lui Dumnezeu Atotputernicul, noi împotriva duşmanilor Creştinătăţii. I-am biruit şi i-am pus sub picioarele noastre şi pe toţi i-am pus în tăişul spadei. Şi de care lucru Dumnezeu să fie lăudat".

Partea a doua a scrisorii cuprinde, însă, chemarea la cruciadă şi angajamentul principelui pentru lupta care ar putea să urmeze, întrucât o nouă invazie otomană era iminentă: domnul ştia că sultanul Mehmed se pregătea să vină în luna mai, „cu capul său [= personal] şi cu toată puterea sa împotriva noastră, voind să aibă această poartă a Creştinătăţii, care este ţara noastră" (*volendo havere questa porta della Christianita, la quale a nel nostro regno*)[158].

---

[156] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean", V, 1978, p.237-251.

[157] Cf. N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.91-92 (textul german); Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.319-323, nr.CXLIII (textul italian la p.323; traducerea românească la p.319-321; comentarii şi explicaţii la p.321-322); Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.9-10, nr.9 (textul italian de la Milano); N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ediţia a II-a, Vălenii de Munte, 1925, p.171-172 (traducerea textului german); *Literatura română veche (1402-1647)*, introducere, ediţie îngrijită şi note de G. Mihăilă şi Dan Zamfirescu, I, Bucureşti, 1969, p.48-49 (traducerea după ediţia Bogdan); *Războieni*, p.128-129 (textul italian de la Veneţia şi traducerea după ediţia Bogdan).

[158] Pentru vechimea, semnificaţia şi răspândirea conceptului de „poartă a Creştinătăţii", v. Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.206; Ioan-Aurel Pop, *Ţările Române ca „Poartă a Creştinătăţii" la Dunărea de Jos (secolele XV-XVI). Ideea şi fapta*, în volumul *Spaţiul cultural al Dunării Mijlocii şi Inferioare: tradiţii şi perspective ale convieţuirii / Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens*, Reşiţa, 1995, p.157-163; idem, *Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l'Impero Ottomano all'inizio del XVI secolo*, în volumul *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Veneţia, 2004, p.96; idem, *Creştinătatea europeană între cruciadă şi pace: rolul rezervat celor două „Valahii" la începutul secolului al XVI-lea*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderaşcu*, studii reunite de Bogdan-Petru Maleon şi Alexandru-Florin Platon, Iaşi, 2004, p.24; Alexandru Simon, *The Use of the „Gate of Christendom". Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the Late 1400's*, în „Quaderni della Casa

Pentru prima dată în documentele sale, Ştefan defineşte cu claritate poziţia şi importanţa Moldovei în această luptă: dacă această poartă ar fi pierdută, toată Creştinătatea s-ar afla tulburată. În viziunea lui, tabăra cruciată avea acum două fronturi: în această parte a Europei, era el, care tocmai tăiase „mâna cea dreaptă” a duşmanului şi care era gata să stea până la moarte, cu capul său, în lupta pentru Creştinătate; de partea cealaltă trebuiau să stea, gata să lupte „pe mare şi pe uscat”, principii cărora li se adresa: „Deci, fiţi gata fără întârziere”.

Fie în ironie, fie pentru a sonda terenul, Ştefan a trimis la Poartă „o solie însemnată cu daruri mari”, plângându-se sultanului că – desigur, fără ştirea sa – o „ceată de hoţi şi surghiuniţi” îi năvălise în ţară, „pricinuindu-i pagube mari”. Era de aşteptat ca o asemenea solie să crească furia sultanului. Se spune că moldovenii s-au întors acasă „pe jos şi aproape goi”; aduceau, însă, informaţia că Mehmed îşi pregătea oştile, pentru a veni el însuşi asupra Moldovei, „pe mare şi pe uscat”[159].

Soli au fost trimişi, cu prizonieri, steaguri şi alte trofee, regelui Cazimir, regelui Matias şi papei Sixt. După relatarea lui Jan Długosz, celui dintâi i-a scris şi în calitate de vasal, cerându-i din nou ajutoare în oameni, arme şi bani şi invitându-l „în părţile Rusiei” pentru a îndeplini, în sfârşit, ritualul pe care până atunci îl amânase mereu: omagiul personal. Cereri de ajutor a adresat şi papei, şi regelui Ungariei. Numai că acesta din urmă, spune Długosz, „trăgând pe partea sa toată măreţia acestui triumf şi atribuindu-şi-l sieşi, scrise papei şi împăratului, scrise şi celorlalţi regi şi principi ai pământului, cu trufaşă mândrie, că a strivit o puternică oştire a turcilor cu armata sa, al cărei comandant este Ştefan. Şi a făcut aceasta din obişnuita şi neobrăzata lui deşertăciune, cu gândul să câştige pentru sine meritele altora”[160]. Analiza atentă a documentelor păstrate – multe scrisori s-au pierdut, ori încă nu au fost depistate în arhivele europene – arată că, din păcate, cronicarul polon a avut dreptate. Vestea despre biruinţa de la Vaslui a ajuns în unele cancelarii europene (inclusiv în cea papală) cu o distorsionare care indică de la sine

---

Romena di Venezia”, studi di storia, di critica e di teoria letteraria raccolti e pubblicati da Ioan-Aurel Pop e Cristian Luca, 3, 2004, p.205-224; Al. Husar, *„Poarta Creştinătăţii”*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.309-316; Janusz Tazbir, *Polonia: meterez al Creştinătăţii*, în Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*, p.95-103; Andrzej Mencwel, *„Punte” a Jagellonilor şi „meterez” al Piaştilor sau invers ?*, în acelaşi volum, p.117-128; Sándor Csernus, *Ungaria, meterez al Creştinătăţii: naşterea şi înflorirea ideii unei misiuni colective*, în acelaşi volum, p.103-117. V. şi Constantin Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei*, p.221-225.

[159] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.165.

[160] *Ibidem*. Amănuntele au fost preluate, apoi, şi de Matei Miechowski în cronica sa.

făptaşul. Răspunzând regelui Matias, papa Sixt a validat versiunea oficială a faptelor: „acum, de curând, am aflat că în acea izbândă, pe care deunăzi iubitul fiu, nobilul bărbat Ştefan, voievod în Moldova, a dobândit-o asupra turcilor, nu mică laudă şi glorie ai câştigat, căci cu sprijinul supuşilor tăi şi prin lucrarea lor şi sub oblăduirea Înălţimii Tale regeşti acel Ştefan pricinui turcilor făţarnici cumplită înfrângere şi ruină şi luă prăzi bogate şi prinşi şi nu mică parte, după cum am auzit, a trimis Înălţimii Tale”[161].

Adevărata faţă a lucrurilor o cunoşteau, însă, veneţienii. După ce trecuse prin Buda, unde îl prinseseră veştile despre lupta de la Vaslui[162], Paolo Ognibene a ajuns la Veneţia în februarie 1475[163]. Înainte de a pleca la Roma – unde avea de îndeplinit, la Vatican, misiunea încredinţată de domnul Moldovei –, el a fost ascultat de Senatul veneţian; din fericire, s-a păstrat consemnarea hotărârilor luate, la 6 martie 1475, în urma acestei audieri[164]. Nici măcar o singură dată, în aceste rânduri scrise atunci, nu este amintit numele regelui Matias ca autor sau ca „oblăduitor” al biruinţei de la 10 ianuarie.

„Înţeleptul cetăţean şi ambasador” Paolo Ognibene – se arată în acest „proces-verbal” – dusese „măritului Ştefan voievod, domnul Moldovei, scrisoare de la preailustrul domn Uzun[165] [...]. Trimis de voievod a venit la noi cu însărcinarea de a se înfăţişa mai târziu la Sfântul Scaun Apostolic spre a arăta gândul şi năzuinţa acestui voievod, decât care mai smerit şi mai cucernic, neclintit şi neînfricat împotriva vrăjmaşului comun nu se poate a fi”. Caracterizarea aceasta, înscrisă într-un act oficial al Serenissimei, destinat nu să fie dat publicităţii, ci să rămână secret, aparţine, fără nici o îndoială, lui Paolo Ognibene şi din ea se poate înţelege ce impresie puternică i-a lăsat domnul Moldovei, după întâlnirea şi discuţiile avute cu el la Vaslui, în noiembrie 1474.

„Sus-numitul Paolo a fost primul crainic şi vestitor al biruinţei acelui voievod asupra turcilor, care veste a fost mai apoi întărită pe mai multe alte căi”. Ca atare, Senatul a decis ca, odată ajuns la Curia romană, solul să stăruie

---

[161] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.10, nr.XII; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.127, nr.4. Scrisoarea este nedatată.

[162] Rezultatul luptei de la Vaslui era cunoscut la Turda la 24 ianuarie (scrisoarea din această dată, des folosită în prezenta reconstituire), iar la 31 ianuarie ea era deja transmisă din Buda la Ferrara (*Războieni*, p.131, nr.6). Deci prezenţa lui Paolo Ognibene la Buda poate fi datată în cursul lunii ianuarie 1475.

[163] La 7 februarie, după Analele lui Domenico Malipiero (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.84); la 17 februarie, după informaţiile culese de Franz Babinger (*Maometto il Conquistatore*, p.472).

[164] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.257-259, nr.XVI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.132-136, nr.7.

[165] Cea cu data controversată sau o alta ? Iată o întrebare la care trebuie să se obţină un răspuns.

din toate puterile, ajutat şi de reprezentantul Veneţiei la Vatican, pentru ca papa „să nu-l lase fără sprijin pe acest bărbat peste măsură de înflăcărat”, întrucât „nimic nu poate fi mai de folos cauzei creştine, decât a vă arăta binevoitori cu pomenitul voievod”. Se sugera papei Sixt să trimită în Moldova „un ambasador al său, destoinic, iscusit la vorbă şi încercat, cu oarece dar ca semn şi temei al celei mai alese preţuiri”.

Nu mai puţin sugestiv este şi răspunsul, deopotrivă curtenitor şi prevenitor, al Senatului la scrisoarea trimisă de Ştefan cel Mare, prin acelaşi Paolo Ognibene. Pe lângă toate felicitările şi asigurările de sprijin, împreună cu promisiunea de a se căuta medicul cerut pentru tratarea rănii de la picior, se află şi această exclamaţie, care concentrează, cu cea mai emoţionată sinceritate, tragismul realităţii: „De-ar avea ceilalţi principi creştini atâta cutezanţă şi vrere, ori de-aţi avea voi atâta tărie, cât ar fi pe măsura măreţiei sufletului vostru !”.

Răspunsul papei (31 martie 1475) nu a putut fi acela aşteptat, atât de Ştefan, cât şi de veneţieni: „feluritele şi nu micile sarcini” la care avusese de făcut faţă până atunci şi datoria de a ajuta acum pe cavalerii din Rodos şi pe unguri nu îngăduiau trimiterea imediată a unor subsidii[166].

Însă veştile care veneau de pe malurile Bosforului erau îngrijorătoare. Se spunea că sultanul avea pregătită o *armada* de 600 de vase[167], care se pregătea să intre în Marea Neagră[168], ceea ce însemna o ameninţare explicită pentru cele trei puteri pontice creştine – Moldova, Caffa şi Mangopul. Iniţiativa unei apărări comune a aparţinut lui Ştefan cel Mare, care, spre sfârşitul lui ianuarie sau la începutul lui februarie, a trimis în acest scop o solie la Caffa. Propunerea putea fi atrăgătoare: în afară de libertatea comerţului în Moldova, promisă şi anterior, domnul oferea despăgubiri însemnate (1.300 de ducaţi veneţieni) pentru daunele provocate până atunci negustorilor genovezi. Plata acestei sume era condiţionată de intrarea Caffei în coaliţia antiotomană: „să fim duşmani ai domnului rege al turcilor şi ai domnului Isaico, domnul din Theodoro şi al Goţiei”[169]. Cum colonia genoveză obţinuse, în 1462, suzeranitatea Poloniei, conducătorii ei se străduiau să urmeze linia politică împăciuitoare faţă de Poartă, promovată de regele Cazimir, şi, în acelaşi timp, să nu-l provoace inutil pe sultanul Mehmed[170], aşa încât propunerea domnului

[166] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.8, nr.X; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.136-137, nr.8.
[167] Informaţie din Raguza, 16 februarie 1475 (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.52).
[168] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.57 (ştire din 23 februarie 1475).
[169] Şerban Papacostea, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, p.72 (document din 10 februarie 1475).
[170] Idem, *Caffa et la Moldavie*, p.136, 150.

Moldovei a fost respinsă. O lună mai târziu (în martie 1475[171]), s-a aflat destinaţia flotei pregătite de sultan: cetăţile din Crimeea. În acelaşi timp, oastea terestră se aduna la Adrianopol, urmând să fie condusă de sultanul însuşi[172].

Simţindu-se tot mai ameninţat, Ştefan s-a adresat suzeranului său de drept cu mai multă insistenţă. „Prin multe şi felurite solii, una înştiinţând pe cealaltă", l-a anunţat pe regele Cazimir, aflat atunci în Lituania, despre „mărimea primejdiei", cerând „ajutor cât mai grabnic cu putinţă", în special oameni pentru apărarea Cetăţii Albe şi a Chiliei şi, ca măsură strategică de natură să-i asigure şi o mişcare de învăluire, dar şi o eventuală retragere, „înarmarea ţinuturilor galiţiene" şi aşezarea taberei regale la Cameniţa, unde, la caz de nevoie, să se poată retrage el însuşi. Cu înverşunata miopie care-l împiedica să vadă faţa reală a lucrurilor, regele Cazimir a păstrat, însă, credinţa că domnul Moldovei îl atrage într-o cursă. Nici stăruinţele nobililor lituanieni – care îi spuneau că „e mai bine să lupte împotriva turcului pentru vetrele moldovenilor decât pentru ale lituanilor" –, nici îndemnurile nobililor poloni de a nu părăsi „un principe şi un luptător atât de însemnat şi de strălucit", nici ocările şi mustrările înalţilor sfetnici ai regatului nu l-au putut convinge să adopte măsurile ferme cerute de momentul acela. A acceptat doar să fie trimis un sol mai mărunt, care vorbea turceşte, ca să spună lui Mehmed că Ştefan este vasalul său şi, dacă va fi greşit faţă de sultan, va fi pedepsit, numai să nu se ajungă la război. Această „apărare" i s-a părut, însă, lui Ştefan „nu prea cu cinste şi puţin folositoare" – „după cum şi era", adaugă Jan Długosz –, aşa încât l-a împiedicat o vreme pe sol să-şi îndeplinească misiunea.

Pe măsură ce timpul trecea, se vedea tot mai clar, pe de o parte, că regele Cazimir nu manifesta nici un interes pentru acea „poartă a Creştinătăţii" care era Moldova şi, pe de altă parte, că pentru posibilii sprijinitori ai cruciadei singurul monarh faţă de care manifestau încredere rămânea regele Matias: către el se îndreptau banii adunaţi în Apus. Papa însuşi arătase lui Ştefan că nu-l poate ajuta direct, dar că, în chiar acel an, 1475, avea să trimită „ajutoarele de trebuinţă" cavalerilor din Rodos şi ungurilor[173].

Toate acestea l-au determinat pe Ştefan ca, în măsura în care se îndepărta de regele Cazimir, lipsit de reacţii eficiente în faţa primejdiei, să se apropie de Matias. El valorifica, poate, astfel, terenul favorabil al unui armistiţiu tocmai încheiat de regele Ungariei cu regele Boemiei şi în care era

[171] I. Ursu, *op.cit.*, p.57.

[172] Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.45.

[173] Scrisoarea din 31 martie 1475 (Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.8, nr.X; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.136-137, nr.8).

prevăzută şi o atitudine paşnică şi binevoitoare faţă de voievodul Moldovei[174]. Ca urmare, au fost trimişi la Buda trei soli ai lui Ştefan: „comiţii" Stanciul, Duma şi Mihail, care pot fi identificaţi cu trei membri ai sfatului domnesc din această vreme: Stanciul (Marele, ginere al lui Alexandru cel Bun), Duma (fiul lui Vlaicul şi vărul primar al domnului) şi spătarul Mihău. Plecarea lor s-a produs, probabil, în cursul lunii aprilie sau cel mai târziu la începutul lunii mai 1475[175]. Ei trebuiau să prezinte regelui propunerile de împăcare ale domnului Moldovei, dar şi proiectele acestuia pentru continuarea cruciadei. Nu s-au păstrat consemnări prin care aceste propuneri şi proiecte să poată fi cunoscute amănunţit, însă Ştefan va spune, peste doi ani, că el însuşi a susţinut aducerea Ţării Româneşti în lupta cu Poarta, prin alungarea voievodului Basarab şi înscăunarea lui „Drăculea", adică a lui Vlad Ţepeş. Basarab cel Bătrân îşi redobândise tronul în împrejurări necunoscute – foarte probabil chiar cu sprijinul lui Ştefan, în urma victoriei de la Vaslui[176] – însă destul de repede a fost nevoit să-şi găsească pacea cu turcii[177]: „Am mers la turci – avea să le scrie el braşovenilor –, la marele împărat şi am făcut pace şi bine şi m-am nevoit şi pentru binele vostru. Drept aceea, să vă pară şi vouă bine"[178].

---

[174] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.7, nr.7: document datat „Praga, începutul lunii februarie 1474", conţinând un proiect de armistiţiu între cei doi regi. Episodul acesta apare neclar în lumina informaţiilor de care dispunem acum: un armistiţiu între cei doi regi s-a încheiat la 8 decembrie 1474 „*unter Einbeziehung des Königs von Polen*", valabil până la 25 mai 1477 (Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich*, p.72). Şi în acest caz este necesară o cercetare aparte, care ar putea explica mai bine contextul apropierii lui Ştefan de regele Ungariei.

[175] Ultimul document emis de cancelaria princiară datează din 5 iunie 1475 (**DRH**, A, III, p.308-309, nr.203), dar menţionarea acestor dregători în sfatul domnesc nu presupune în chip obligatoriu prezenţa lor la curte. În seria actelor domneşti, pentru întreg răstimpul până la 22 mai 1476 (*ibidem*, p.312-313, nr.206), nu mai avem decât unul singur, din 25 septembrie 1475, cunoscut însă numai printr-o simplă menţiune (*ibidem*, p.310, nr.204). Întrucât, la 25 iunie, solii moldoveni erau deja pe drumul de întoarcere, la Bistriţa (v. *infra*, capitolul *Tratatul cu Ungaria*), plecarea lor din Moldova trebuie aşezată în aprilie. Această plasare cronologică poate fi susţinută şi de succesiunea evenimentelor: după plecarea solilor, a urmat trimiterea lui Alexandru (fratele doamnei Maria) la Mangop şi preluarea cetăţii de către acesta, în cursul lunii mai, de vreme ce asedierea Caffei este plasată *după* acest eveniment.

[176] Este atestat, în cea de-a patra sa domnie, la 1 iunie 1475 (**DRH**, B, I, p.245-246, nr.148).

[177] Pentru datarea acestui eveniment, v. C. A. Stoide, *Legăturile dintre Moldova şi Ţara Românească*, p.68-69.

[178] Document datat numai „iunie 26" – Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.83, nr.86 –, dar atribuit anului 1474. După precizările aduse de C. A. Stoide, 1474 nu mai poate fi admis ca an al închinării; totuşi, editorii colecţiei *Urkundenbuch* au publicat regestul acestei scrisori sub data „(1474) iunie 26" (*Urkundenbuch*, VII, p.17, nr.4004). Deşi tratatul cu turcii abia se încheiase, Laiotă le va promite braşovenilor, la 11 iulie 1475, cu prilejul întăririi vechilor lor

Discuţiile începute la Buda cu solii lui Ştefan trebuiau continuate în Moldova. Cei trei boieri – care au putut fi martorii eliberării lui Ţepeş din captivitate –, încheindu-şi misiunea, au pornit pe drumul de întoarcere, însoţiţi de reprezentanţii regelui Matias: protonotarul apostolic Dominic, prepozit de Alba Regală, şi Gaspar de Hathwan. Lor li se va alătura, din poruncă regală, desigur, şi fostul comite al Maramureşului, Mihail de Peşteana, nobil român din Haţeg şi vechi colaborator al lui Iancu de Hunedoara şi apoi al lui Matias[179], însărcinat, poate, şi cu alte misiuni în care cunoaşterea limbii române îi putea fi de folos[180].

Evenimentele se desfăşurau într-un ritm mult mai rapid decât puteau fi ele aduse la cunoştinţa celor implicaţi, ceea ce explică soliile repetate, succesive, suprapuse şi îndemnurile la grabă.

Când, pe la începutul lunii mai, s-a afla că flota otomană era gata să plece din Istanbul spre Crimeea, Ştefan cel Mare a pus în practică un proiect de dată mai veche: dacă nu reuşise să aducă cetatea Caffei în tabăra antiotomană, a încercat să facă acest lucru cu cetatea Mangopului. Un frate al doamnei Maria, aflat în Moldova, Alexandru – despre care alte lucruri nu se cunosc – a fost îmbarcat pe o corabie italiană, cu 300 de ostaşi moldoveni[181], şi trimis la Mangop, unde, după o luptă de trei zile, a reuşit să ia cetatea[182], înlăturându-l pe Isaac, principe înclinat, se pare, spre o înţelegere cu sultanul. Curând după această reuşită, însă, la 20 mai 1475, marea flotă otomană, condusă de Gedik Ahmed paşa, a pornit spre Marea Neagră. A doua zi, Mehmed însuşi a plecat la Adrianopol, pentru a pregăti oastea destinată să atace Moldova pe uscat[183].

---

privilegii comerciale, ca „pentru afacerea turcilor, încă să vă ţin pace în dreptate. Iar dacă va veni vreo siluire, să nu dea Dumnezeu, şi nu vom putea sta înaintea lor, atunci domnia mea să vă dau de ştire, ca să ştiţi cum să vă păziţi" (Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.88, nr.92; *Urkundenbuch*, VII, p.55, nr.4059).

[179] Cf. Ioan Drăgan, *Un român ardelean în solie la Ştefan cel Mare la 1475*, în **AIIAI**, XXIV, 1, 1987, p.357-362; idem, *Nobilimea românească din Transilvania*, p.281.

[180] N. Iorga a semnalat, cândva, o informaţie din care rezultă că regele Matias însuşi nu era străin de cunoaşterea limbii române: *Dovezi despre conştiinţa originii românilor*, în **ARMSI**, s. III, tom. XVII, 1936, p.265.

[181] A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p.259-261.

[182] Scrisoarea lui Ştefan, din Iaşi, 20 iunie <1475>: text latin la Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.10-11, nr.10; cu traducere, la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.324-327, nr.CXLIV şi în volumul *Războieni*, p.137-139, nr.9. Textul latin spune că nava aparţinea italienilor din *Pangop* („*una navis Italorum de Pangopa*"), nume pe care Ioan Bogdan l-a corectat în *Mangop*, presupunând o lectură eronată într-o scrisoare redactată în slavonă. După opinia istoricului Geo Pistarino, ar fi vorba de *Pangropoli*, „piccolo scalo di approdo alle navi fra Cembalo e Soldaia" (Geo Pistarino, *La caduta di Caffa: diaspora in Oriente*, în idem, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990, p.486, nota 11).

[183] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.88; idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.141; Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.45.

Tratatul cu Ungaria. Caffa a căzut la 6 iunie şi a fost supusă unei teribile devastări[184]; între cei ucişi acolo s-au aflat şi mulţi supuşi ai lui Ştefan – soli, iscoade şi negustori[185]. Domnul Moldovei a aflat vestea foarte repede[186]: i-au comunicat-o, prin pârcălabii de la Cetatea Albă, italienii care îl duseseră pe Alexandru la Mangop, doi mârzaci tătari refugiaţi în tabăra lui Ştefan[187], precum şi propriile sale iscoade („*exploratores nostri*"). Toţi aduceau şi ştirea ameninţătoare că oştile otomane porneau – sau aveau să pornească – spre Moldova.

În aceste împrejurări, la 20 iunie, din tabăra de la Iaşi, domnul a trimis solilor săi, aflaţi pe drumul spre casă, o scrisoare – elocventă pentru tensiunea formidabilă care îl stăpânea – cu noi instrucţiuni, adecvate momentului: „din nou a venit veste cu temei că turcii vin la noi, împotriva noastră şi împotriva ţării noastre, şi pe apă, şi pe uscat. Şi aşa zic, că o flotă puternică, cu mari întărituri de bombarde, merge înaintea lor ca să pună stăpânire pe Cetatea Albă şi Chilia, şi sunt pe drum, destul de aproape. Şi pe uscat va veni împotriva noastră chiar împăratul, ca să cucerească el în persoană ţara noastră, cu toată puterea lui şi cu toată oastea lui şi cu toată puterea Ţării Munteneşti, căci muntenii sunt pentru noi ca şi turcii"[188].

Căderea Caffei şi vestea că spre Moldova se îndreaptă atât armata de uscat, cu Mehmed în frunte, pentru a-i lua ţara toată, cât şi *armada* condusă de Gedik Ahmed paşa, ca să-i ia măcar cetăţile, a trebuit să fie, pentru domnul Moldovei, semnalul ultim că locul său, atunci, era, totuşi, alături de regele Matias şi nu alături de suzeranul tradiţional al înaintaşilor săi şi al său: acest suzeran, a cărui protecţie o căutase şi Caffa, asistase impasibil la căderea cetăţii genoveze. Este posibil că, în acel moment, Ştefan a decis să accepte orice condiţii i-ar fi pus regele Ungariei, numai pentru a avea sprijinul său şi, prin el, al acelora care îl socoteau comandant al cruciadei. Ca atare, boierilor moldoveni li s-a cerut ca, împreună cu solii regali – aflaţi cu ei la Bistriţa, unde scrisoarea le-a ajuns la 25 iunie, tocmai când aceştia se pregăteau să plece spre

---

184 Cf. Geo Pistarino, *op.cit.*, p.479-518; Matei Cazacu, Kéram Kévonian, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, în **CMRS**, XVII, 1976, 1, p.495-538; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Istanbul, 1990, p.225-228.

185 *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.21, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.167.

186 El scrie despre aceste evenimente la 20 iunie, adică în ziua în care, după Jan Długosz, regele Cazimir abia primea vestea (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.21).

187 Scrisoarea lui Ştefan cel Mare, din 20 iunie <1475>: Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.10, nr.10. Amănuntul este deosebit de interesant pentru raporturile domnului cu diversele clanuri tătăreşti din Crimeea.

188 *Ibidem*, p.11, nr.10.

Moldova – să trimită un curier regelui: „Şi acest curier trebuie să se grăbească ziua şi noaptea către regele Matias şi să-i dea de ştire Măriei Sale despre aceşti vrăjmaşi ai Creştinătăţii. Poate va îndupleca Dumnezeu pe Măria Sa să se apropie de noi şi de aceste margini, iute şi cât mai grabnic (*celeriter et quam citius*) cu putinţă, şi ziua şi noaptea, cu toate puterile Măriei Sale şi cu toţi oamenii pe care i-a dat lui Dumnezeu. Şi astfel nu ne va lăsa să pierim, noi şi ţara noastră, de aceşti păgâni”[189]. Aceeaşi iuţeală o cerea domnul şi solilor, moldoveni şi unguri deopotrivă: „voi înşivă, împreună cu solii regelui Matias, care vin la noi, să nu vă odihniţi nicăieri, ci să vă grăbiţi ziua şi noaptea spre noi, cât mai iute vă este vouă cu putinţă (*festinetis die et nocte ad nos, quam citius fieri est vobis possibile*). Şi altfel să nu faceţi”[190].

Trei zile mai înainte, conducătorul ambasadei ungare primise o scrisoare prin care regele Matias îl anunţa că a reînscăunat pe Vlad Ţepeş („*inmissio vajvode Draculia*”), ceea ce însemna că, din acel moment, principe legitim al Ţării Româneşti era acela pe care îl ceruse Ştefan, dar al cărui tron trebuia cucerit cu armele. Boierii moldoveni au dat pe loc asigurarea acestui sprijin, cerând regelui „să binevoiască a-l trimite cât mai iute cu oaste, căci Ştefan voievod cu toată oastea sa îşi ţine tabăra la Iaşi”[191].

Solii s-au conformat cerinţelor domnului Moldovei, acţionând cu cea mai mare promptitudine. Deşi nu au putut pleca din Bistriţa decât, probabil, în primele zile ale lunii iulie, adică după ce vor fi primit răspunsul regelui la scrisoarea lor din 25 iunie[192], ei au reuşit să facă în aşa fel încât, incluzând şi răgazul necesar discuţiilor, la 12 iulie Ştefan să poată da, la Iaşi, actul prin care a promis „credinţă veşnică Majestăţii Sale regale şi Sfintei Coroane”[193]. Clauzele acestui act sunt, în chip precumpănitor, acelea ale unei alianţe militare. Ştefan se obliga să pornească personal în campanie atunci când regele ar fi mers la luptă împotriva turcilor prin Ţara Românească sau, eventual, printr-un om al său, când şi regele ar fi fost înlocuit printr-un căpitan. Ajutor trebuia să se dea împotriva duşmanilor regelui, „cu excepţia regelui Poloniei şi a coroanei sale, cu care înaintaşii noştri au avut întotdeauna legământ de pace”. Potrivnicii regelui, de orice rang, precum şi răufăcătorii, nu aveau să găsească oblăduire în Moldova; pricinile între supuşi ai ambelor părţi vor avea să fie judecate „cu rânduială şi dreptate”, garantându-se siguranţa şi libertatea

[189] *Ibidem*.
[190] *Ibidem*.
[191] Textul latin, la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.328, nr.CXLIV; Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.13, nr.11; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.141, nr.10.
[192] *Ibidem*.
[193] Textul latin, la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.330-333, nr.CXLVI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.142-144, nr.11.

negustorilor[194]. Diferența de statut a fost, însă, marcată în însăşi intitulația actului: celui care, în toate împrejurările, era „Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei", i s-a îngăduit a-şi spune numai „Ştefan voievod şi domn al Țării Moldovei" (*Stephanus woyewoda et dominus Terre Moldaviensis*). Grația divină urma să fie înlocuită cu milostivirea regală.

Despre „învoiala" care se stabilea prin acest act (şi prin cel care va urma, la 13 august) s-a spus că „reprezintă o jignire mai mare decât atacul din 1467" şi că are un conținut „*adânc umilitor pentru cine câştigase, cu câteva luni în urmă, o biruință care salvase și Ungaria*"[195]. Mai apoi, s-a subliniat „caracterul de tratat de alianță al noii legături, care se ascundea sub vestigiile unei terminologii feudo-vasalice"[196]: anunțând în chip explicit că obligațiile militare pe care şi le asuma nu vor putea avea ca țintă regatul polon, Ştefan cel Mare a redus, în fond, actul la o „alianță antiotomană"[197]. Observăm, în acest context, că domnul Moldovei a ştiut să găsească o compensație pentru obligația de a nu înscrie formula *Dei gratia*: actul din 12 iulie 1475 nu conține nici măcar o aluzie la îndeplinirea efectivă a ritualului prevăzut pentru acceptarea statutului de vasal al unui senior, anume prestarea jurământului corporal, cum s-a întâmplat, de atâtea ori, în cazul relațiilor cu regele Poloniei. Prin raportare la acest caz, se poate spune că, din punctul de vedere al sistemului feudo-vasalic, legătura cu Matias a rămas redusă doar la un angajament scris, lipsit de valoare juridică[198].

---

[194] Există un document, datat numai „Suceava, iulie 10", prin care Ştefan cel Mare a garantat libertatea comerțului în Moldova „tuturor negutătorilor din Sfânta Coroană ungurească" şi care figurează, în ediții, sub anul 1475 (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.329-330, nr.CXLV; *Urkundenbuch*, VII, p.55, nr.4058). Însă este greu de crezut că, în împrejurările cunoscute, în iulie 1475, Ştefan cel Mare ar fi părăsit tabăra de la Iași – unde se afla încă din luna precedentă – pentru a merge la Suceava ca să dea acest document. V., în acelaşi sens, şi Ioan Drăgan, *Un român ardealean în solie la Ştefan cel Mare la 1475*, p.361. Documentul ar putea fi, mai degrabă, din 1473, când s-au dezvoltat relațiile lui Ştefan cu Blasius Magyar, voievodul Transilvaniei, şi când însuşi regele Matias a asigurat „românilor din Moldova" libertatea comerțului în Transilvania (V. Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.154-155; Ştefan Pascu, *Relațiile economice dintre Moldova şi Transilvania*, p.210; Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 1, p.80, nr.CXXXVIII; *Urkundenbuch*, VI, p.540-541, nr.3940).

[195] N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p.134-135; sublinierea aparține autorului.

[196] Cf. Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârşitul secolului al XV-lea)*, în idem, *Evul Mediu românesc*, p.227, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.461-462. În 1956, actul din 12 iulie 1475 era definit drept „un tratat de alianță ofensivă şi defensivă împotriva turcilor" (Ion Sabău, *Relațiile politice dintre Moldova şi Transilvania*, p.232).

[197] Şerban Papacostea, *op.cit.*, p.462.

[198] „Nimic în afara omagiului personal prestat nu putea conferi valoare juridică deplină raportului de închinare de la vasal la suzeran" (*ibidem*, p.464).

Oricum, este greu de judecat acest act fără a se ţine seama de împrejurările cu totul excepţionale care au condus la el, sub ameninţarea unui atac otoman general, care părea iminent. Dacă domnul Moldovei a acceptat această nuanţare (conformă, de altminteri, cu obiceiurile vremii în cazul unor asemenea acte), este evident că a făcut ceea ce trebuia pentru a obţine ceea ce a socotit necesar în acele împrejurări. De altminteri, flota otomană s-a îndreptat efectiv, chiar în acele săptămâni, asupra cetăţilor Moldovei. Din fericire, Cetatea Albă a rezistat, cu zidurile ei înalte şi puternice, deşi a fost supusă unui asediu în toată regula, nu numai naval, dar şi terestru, fiind bătută de patru tunuri. Asediatorii de pe uscat au fost alungaţi într-o noapte de moldoveni şi s-au salvat refugiindu-se pe mare („*per* [...] *la via dell'aqua*"). La Chilia nu mai era nimic de făcut: cetatea fusese „ruinată" (probabil parţial dezafectată) chiar de moldoveni („*Valacchi l'havea ruvinado*")[199]. Trecerea flotei otomane prin apropierea litoralului moldovenesc a avut, totuşi, o urmare. Gedik Ahmed paşa îmbarcase pe mai multe corăbii un număr mare de creştini robiţi la Caffa, cei mai mulţi meniţi a fi vânduţi ca sclavi. Pe una dintre corăbii se aflau peste 100 de tineri, în parte genovezi, destinaţi – spune Jan Długosz – a deveni eunuci. Graţie unei manevre dibace a cârmaciului grec, această corabie a acostat în portul Chilia, iar tinerii au fost „dăruiţi" lui Ştefan[200], care, bucuros de un asemenea dar de preţ, „a prins în sufletul său nădejdea de a redobândi Caffa".

---

[199] Urmăm aici expunerea din Analele veneţiene ale lui Stefano Magno, în care se menţionează că ştirile fuseseră culese din două scrisori distincte, una pentru Cetatea Albă şi alta pentru Chilia (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.89; cf. şi idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.143-144; Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.49-50). Amănuntele de bază din descrierea asediului Cetăţii Albe – cele patru bombarde şi lupta de noapte – se regăsesc într-o scrisoare trimisă dogelui Veneţiei la 31 iulie 1475 de Leonardo Tocco, fostul despot de Arta şi Ianina, *însă cu referire la Chilia* (Andrei Pippidi, *Lettres inédites de Leonardo III Tocco*, în **RESEE**, XXXII, 1994, 1-2, p.72 şi comentariul, la p.69-70). La 4 iulie 1475, acelaşi personaj vestise veneţienilor şi iminentul atac al Cetăţii Albe (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.143). Sunt, oare, scrisorile lui Leonardo Tocco sursa folosită de Magno – şi atunci e la mijloc o eroare a acestuia din urmă – sau a fost doar o confuzie a emitentului ?! Semnalăm nepotrivirea, cu speranţa că o analiză mai atentă a izvoarelor va aduce clarificarea necesară. Totuşi, trebuie să observăm că „ruinarea" Chiliei la 1475 de către moldoveni ar explica perfect reconstruirea ei în 1479.

[200] Tinerii genovezi au constituit, pentru domnul Moldovei, o sursă de venituri, prin sumele obţinute drept răscumpărare, iar pentru sultan – un motiv pentru a justifica, în anul următor, expediţia în Moldova. Cf. Ştefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, p.127-151. Întrucât unii dintre tinerii debarcaţi la Chilia au rămas mai mult vreme (poate şi definitiv) în Moldova, este posibil ca acest episod să fi stat la baza tradiţiei despre rolul genovezilor în construirea cetăţilor din acest principat: cf. idem, *La légende des génois dans les Pays Roumains*, în *Atti del Congresso Internazionale «Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani», Alessandria, 2-6 aprile 1990*, Alessandria, 1993, p.393-396.

Nu se poate şti dacă aceasta a fost cauza, însă acea nădejde a existat cu adevărat: încă la 30 iunie 1475, ambasadorul venețian la Buda, Sebastiano Badoer, îl înştiința pe doge că Ştefan comunicase regelui Matias – prin Dominic, prepozitul de Alba Regală, aflat în Moldova – un plan pentru eliberarea Caffei[201] !

Legătura stabilită prin actul din 12 iulie, cu formule pe care domnul şi sfetnicii săi au trebuit să le accepte fără să fie, poate, convinşi de oportunitatea şi de realitatea lor[202] şi împotriva cărora se va protesta în foarte scurtă vreme, nu pare să fi creat de îndată sentimentul unei siguranțe depline. Răspunsul regelui Ungariei, ca suzeran recunoscut, a întârziat o lună, deşi, în urma discuțiilor, cele două acte puteau fi redactate simultan. Nici dinspre regele Poloniei nu veneau veşti despre ajutoarele decise cu prilejul consiliului ținut, în sfârşit, la 2 iulie. Un raport trimis din Buda (26 iulie 1475) pare a-l înfățişa pe domnul Moldovei descumpănit de atitudinea celor doi regi, care doar scriau despre ajutoare, „dar nici unul, nici altul nu face nimic" (*ma nè l'un, nè l'altro fa nulla*)[203]. Starea aceasta de incertitudine, din iulie 1475, o reflectă şi Jan Długosz, când descrie chipul în care – „neprimind ajutoarele în care nădăjduia, nici de la Cazimir, regele Poloniei, la care trimisese dese solii, nici de la Matias, regele Ungariei, pe care-l rugase prin Stanciul să-l ocrotească" – Ştefan a organizat, „plin de înțelepciune", pregătirea țării în vederea unei eventuale invazii otomane[204].

Actul dat de Ştefan la Iaşi, la 12 iulie 1475, a fost urmat abia la 15 august de acela dat la Buda[205], prin care Matias a confirmat primirea domnului Moldovei, cu boierii, țara şi toți locuitorii ei, în „milostivirea şi bunăvoința" sa, încheind cu ei „pace trainică şi veşnică, dimpreună cu Sfânta Coroană". Clauzele din textul de la Iaşi au aici corespondentele adecvate; lui Ştefan i se promiteau apărare şi protecție, precum şi un loc de refugiu în cazul când ar fi „silit, prin puterea vrăjmaşilor, să-şi părăsească țara". Un articol special, de un

---

[201] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.13-14, nr.12 (scrisoare din Buda, 30 iunie 1475, a lui Sebastiano Badoer către dogele Veneției).

[202] Poate fi sugestiv, în acest sens, faptul că documentul a fost întărit prin atârnarea sigiliului mic, *de taină*, al domnului: „*secretum sigillum nostrum est appensum*" (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.333, nr.CXLVI şi nota 3). În ediția din volumul *Războieni*, p.144, nr.11, calificativul „*secretum*" a fost omis din traducere. Ioan Bogdan a observat (*op.cit.*, p.333, nota 3) că toate „actele omagiale ale domnilor Moldovei către guvernatorul Ungariei Ioan Hunyadi [...] au pecetea cea mică". Este, cumva, vorba de o practică menită să sublinieze caracterul provizoriu al respectivului act ?

[203] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.89.

[204] *Războieni*, p.241, nr.52.

[205] Textul latin, la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.334-336, nr.CXLVI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.145-148, nr.12.

interes deosebit, priveşte relaţiile cu Vlad Ţepeş, arătat acum, în chip oficial, ca domn legitim al Munteniei: „Convenim asupra hotarelor Ţării Moldovei cu Ţara Românească pe potriva vechilor mărginiri, orânduite după datină de voievozii înaintaşi care le-au avut şi stăpânit, ca şi asupra privilegiilor pe care şi Ştefan moldoveanul şi Vlad munteanul le au de la Alexandru şi Mircea”[206].

Un moment, a părut că regele Ungariei îşi ia în serios rolul de conducător al cruciadei, mai ales având alături – ori sub ordinele sale – doi „căpitani” aşa de iscusiţi şi deja foarte vestiţi în Europa pentru faptele lor de arme: erau, în fond, singurii principi creştini care provocaseră înfrângeri considerabile oştilor ridicate de cuceritorul Constantinopolului.

Este posibil că acest context, extrem de tensionat, din vara anului 1475, îl va fi îndemnat pe domn să întreprindă acţiuni care par să arate că el a apreciat just raportul de forţe şi de interese în mijlocul cărora se afla şi că a intuit corect evoluţia ulterioară a evenimentelor – evoluţie care, din nefericire, nu a confirmat speranţele răsărite atunci. Numai aşa se poate explica faptul că, la sfârşitul verii, a înnoit şi vechea legătură cu regele Cazimir, ai cărui soli au venit în Moldova pentru a lua, la 8 septembrie, jurământul de credinţă al domnului[207]. Date fiind condiţiile excepţionale în care s-a ajuns la această soluţie, Ştefan a remis solilor poloni o copie a actului de la 12 iulie – probabil pentru a-l convinge pe regele Cazimir că legătura stabilită cu Matias era îndreptată doar împotriva turcilor, nu şi împotriva lui – şi aşa se face că respectivul document ne este astăzi cunoscut doar prin copia rămasă în Polonia şi care poartă menţiunea „A(l) Moldovei în favoarea Ţării Ungariei” (*Moldavie in favorem Terre Hungarie*)[208].

Relaţiile cu marele cnezat al Moscovei. În aceeaşi vreme şi cu acelaşi ţel, Ştefan a încercat să caute o alianţă chiar şi acolo unde nimeni nu întrebase până atunci. Schimbările care se petreceau în Crimeea interesau îndeaproape şi pe marele cneaz al Moscovei, Ivan Vasilievici. Acest principe, văr primar al Evdochiei de Kiev, răposata soţie a lui Ştefan, tocmai purtase discuţii pentru o

---

[206] Traducerea după *Războieni*, p.145, nr.12; textul latin: „*Super metis etiam provinciae Moldaviae cum provincia Transalpina secundum antiquos terminos et consuetudines per praedecessores vayvodas possessos et tentos utrumque vayvodam, tam scilicet Stephanum Moldaviense quam Vlad Transalpinum, secundum privilegia Alexandri et Mirczae utriusque partis vayvodarum concordamus*”.

[207] Jan Długosz (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.23, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.168). Istoricul polon subliniază faptul că Ştefan nu a înţeles ca, încheind tratatul cu regele Ungariei, să rupă total şi definitiv legăturile tradiţionale cu regele Poloniei.

[208] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.333.

eventuală căsătorie a fiului său, Ivan Ivanovici, cu o fiică a lui Isaico de la Mangop, dar înlocuirea acestuia cu Alexandru pusese capăt tratativelor matrimoniale[209]. Solia trimisă lui Ivan al III-lea[210] prezintă un interes deosebit, întrucât ea exprimă – în formulări tipice pentru gândirea lui Ştefan – poziţia Moldovei şi a domnului ei în acel moment: „în părţile acestea, numai eu unul am rămas, şi din două părţi este păgânătatea cea grea, iar din trei părţi se numesc creştini, dar mie îmi sunt mai rău decât păgânătatea". Păgânii sunt turcii şi tătarii, aflaţi acum, după căderea Caffei, sub o singură mână; prin cele trei părţi de creştini, se înţeleg polonii, ungurii şi muntenii: primele două sunt popoare catolice, iar muntenii „sunt pentru noi ca şi turcii", cum tocmai scrisese boierilor săi din Ungaria.

Ar părea un strigăt de disperare, adresat unui principe ortodox („nu pot să aud nicăieri de un domn pravoslavnic, numai de Milostivirea Voastră"). Însă, cu toată tensiunea care străbate expunerea aceasta, concepută „în termeni extrem de concişi, dar cu atât mai impresionanţi"[211], autorul ei nu este un om disperat, cuprins de panică în faţa formidabilei ameninţări, ci unul pragmatic şi raţional, care face apel la argumente politice şi cheamă la acţiune unită şi prudentă: „Milostivirea Voastră ştie mai bine decât noi câte domnii au fost: grecească, şi nu una, şi sârbească, şi bulgărească, şi arbănăşească, şi bosniacă – pe toate Dumnezeu le-a supus păgânătăţii pentru păcatele noastre. Iar acum turcii au trecut Marea Neagră şi au luat Caffa. Deci să luăm aminte de cu vreme".

Şi la Moscova, aceste îndemnuri au răsunat în pustiu, pentru că lupta împotriva Imperiului Otoman nu figura în programul politic al lui Ivan al III-lea, preocupat mai mult de extinderea propriilor sale stăpâniri: până la sfârşitul

[209] A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p.242-244; K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.96-97.

[210] *Relaţiile istorice dintre popoarele U.R.S.S şi România în veacurile XV – începutul celui de al XVIII[-lea]*, comitetul de redacţie: J. S. Grosul, Andrei Oţetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, I (1408-1632), Moscova, 1965, p.61-63, nr.9. Documentul nu are dată iar editorii l-au rânduit în intervalul *iunie 1484-martie 1486*. Însă istoricul Ştefan Andreescu a remarcat, cu justeţe, că „această datare nu rezistă criticii interne a textului, din care rezultă că acesta a fost compus la mică distanţă în timp de căderea Caffei şi poate chiar sub impresia acestui eveniment de amplă rezonanţă" (Ştefan Andreescu, *„Cronica lui Ştefan cel Mare"*, p.248, nota 11). Subscriind acestei rectificări cronologice, adăugăm încă un argument în sprijinul ei: despre fiul marelui cneaz se vorbeşte într-un mod cu totul impersonal – „să cercetăm sănătatea [...] a de Dumnezeu dăruitului fiu" –, de neconceput în cazul în care solia moldovenească ar fi avut loc pe vremea când acest fiu era deja ginerele lui Ştefan, adică după ianuarie 1483. Şi din acest punct de vedere, textul este, categoric, anterior anului 1483 şi chiar întregului răstimp (1479/1480-1482) în care s-au dus tratativele pentru această căsătorie. Termenul *ante quem* al soliei trebuie să fie decembrie 1475, când a căzut şi Mangopul, eveniment nemenţionat în text.

[211] Ştefan Andreescu, *op.cit.*, p.248.

vieții şi al domniei sale (1505), pe acest monarh nu l-au interesat deloc proiectele antiotomane ale Europei creştine[212]. Însă rămâne posibil ca în această solie să se afle începuturile relațiilor lui Ştefan cel Mare şi ale Moldovei cu Moscova[213].

Memoria istorică: sărbătorirea victoriei de la Vaslui. În cronica țării, victoria de la Vaslui a fost înfățișată cu un entuziasm apologetic, într-o expunere plină de semnificații pentru mentalitatea vremii.

„În anul 6983 (1475) ianuarie 10, marți, a fost război la Vaslui cu puterile turceşti şi a biruit atunci Ştefan voievod cu mila lui Dumnezeu şi cu ajutorul lui Iisus Hristos, fiul lui Dumnezeu cel Viu, care s-a născut din Preacurata Fecioară spre mântuirea noastră. Şi le-a dat Dumnezeu pe acele limbi necredincioase în ascuțişul sabiei şi au căzut atunci mulțime mare fără număr şi au fost prinşi vii mulți fără număr, care de asemenea au fost tăiați, ci numai pe unul l-au lăsat viu, pe fiul lui Sac paşa. Şi steagurile lor şi cu schiptrele cele mari au fost luate, mai mult de 40 de schiptre. Şi s-a întors Ştefan voievod cu toți oştenii lui ca un purtător de biruințe în cetatea sa de scaun a Sucevei şi i-au ieşit în întâmpinare mitropoliții şi preoții, purtând Sfânta Evanghelie în mâini şi slujind şi lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost ca dar de la cel Preaînalt şi binecuvântând pe împărat [áëàãîñëîâhwå öàðh]: «Să trăiască împăratul [Äà æèâåò öàðü]». Şi a fost atunci veselie între oameni şi la toate domniile dimprejur şi la toți creştinii dreptcredincioşi, căci a biruit Domnul limbile păgâne cu mâna robului său, a lui Io Ştefan voievod. Şi însuşi Ştefan voievod a făcut atunci mare ospăț mitropoliților şi

[212] Cf. K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, *passim*.

[213] Momentul acesta nu i-a preocupat pe istoricii care au scris despre relațiile Moldovei cu Moscova sau despre cele româno-ruse în general: cf. Valeria Costăchel, *Relațiile dintre Moldova şi Rusia în timpul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, p.169-202 (v. mai ales p.188-191) şi G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1962, p.36-44 (o expunere sintetică şi coerentă, bogată în date şi nume; relațiile cu Moscova încep odată cu căsătoria dintre fiica lui Ştefan cel Mare şi fiul marelui cneaz şi nici o informație nu este anterioară anului 1480). În traducerea textului soliei din <1475>, s-a pus un cuvânt care creează impresia că solii moldoveni ar mai fi fost o dată la Moscova: „Iar acum stăpânul nostru ne-a trimis *din nou* să cercetăm sănătatea marelui domn...”; textul rusesc are următorul conținut: „Теперь пак послал государь нашь нас видети здравия государя великаго...”. Este evident că, în intenția editorilor, formula *din nou* corespunde cuvântului пак, însă o asemenea interpretare contravine chiar frazei de început a soliei („Domnul meu, de departe auzind de Milostivirea Voastră şi de Dumnezeu dăruitul fiu al Milostivirii Voastre...”), care evocă limpede *o primă prezentare* a solilor moldoveni în fața marelui cneaz. La o a doua prezentare, nu se mai putea spune că domnul Moldovei a auzit, de departe, despre marele cneaz. Prin urmare, cuvântului пак trebuie să i se găsească o altă traducere, adecvată contextului istoric.

vitejilor săi şi tuturor boierilor săi, de la mare până la mic. Şi a dăruit atunci multe daruri întregii lui oştiri şi lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost”[214].

Descrierea ceremoniilor prilejuite de victoria de la Vaslui este de cel mai mare interes pentru istoria lui Ştefan cel Mare. Intrarea domnului în cetatea sa de scaun este o nouă „entrée royale”, ca şi aceea din decembrie 1473, cu deosebirea că, acum, principele este primit „ca un purtător de biruinţe” şi aclamat cu strigătul „Să trăiască împăratul !”. „Purtător de biruinţe” este atributul caracteristic unui singur sfânt militar, Marele Mucenic Gheorghe, patron al luptei cruciate. Este suficient pentru a înţelege semnificaţia pe care autorul cronicii a dat-o victoriei de la Vaslui. Deopotrivă, aclamarea ca „împărat” conduce la identificarea unei semnificaţii încă şi mai înalte, expresie a unei ideologii în legătură cu care se poartă încă discuţii între istorici[215].

Împărţirea darurilor – cu prilejul ospăţului menit nu numai celebrării victoriei, ci şi pomenirii morţilor – însemna, desigur, împărţirea prăzii de

---

[214] *Cronicile slavo-române*, p.9 (text slav) şi 18 (traducerea).

[215] V. Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.32-33, 103-104, 207-209; D. Nastase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „Miscellanées”*, în „Cyrillomethodianum”, V, 1981, p.25-26; idem, *Ştefan cel Mare împărat*, p.569-570; Radu G. Păun, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines*, p.184-185. Ultimul autor citat crede că folosirea termenului „ţar” se explică prin „maniera de a compila” a autorului cronicii, „un copist în pană de imaginaţie”; nu insistăm asupra acestor explicaţii. Acelaşi istoric scrie, cu referire la episodul consemnat în letopiseţ: „On ne peut pas comprendre non plus le pluriel appliqué à la dignité métropolitaine, compte tenu qu'a l'époque cette fonction ecclésiastique était unique en Moldavie” (p.185). Este, totuşi, de neînţeles această nedumerire faţă de o chestiune elementară: în documentele de cancelarie din vremea lui Ştefan cel Mare episcopii de Rădăuţi şi de Roman sunt adesea numiţi „mitropoliţi”, iar Episcopiile de Rădăuţi şi Roman – „Mitropolii” (**DRH**, A, II, p.185-186, nr.129; p.190, nr.134; p.254, nr.169; p.293, nr.195; p.335-336, nr.220; p.364-365, nr.239; *ibidem*, III, p.72-73, nr.39; p.80-81, nr.42; p.505, nr.283, cu precizarea că toate sunt documente originale).

În mod cert, folosirea cuvântului slavonesc „ţar”, cu referire la Ştefan cel Mare, în câteva izvoare absolut contemporane, nu poate fi interpretată nici ca o reminiscenţă din „slava bisericească”, în care ar însemna, pur şi simplu, „conducător” (cf. Constantin Rezachevici, *Bătălia din 10 ianuarie 1475*, p.18; idem, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev*, p.120). Fie şi numai o foarte superficială răsfoire a izvoarelor acelei vremi arată echivalenţa perfectă a termenilor *basileu*, *cezar*, *ţar* şi *împărat*, indiferent dacă desemnau pe sultanul otoman, pe hanul tătar, pe împăratul bizantin sau pe cel german. Nu este vorba de o „conotaţie bizantină”, ci de folosirea unui cuvânt al cărui conţinut ţine de ierarhia puterii. Fiind vorba de creştini, şi încă de ortodocşi, este de domeniul evidenţei că sursa de legitimare rămâne Bizanţul, însă Ştefan nu e arătat ca împărat al grecilor, sau al romanilor (romeilor), ci el apare în succesiunea înaintaşilor săi, înscrişi în cronică, începând cu Alexandru cel Bun, doar ca „împăraţi moldoveni”, fără precizarea vreunui spaţiu geografic.

război: „Toată oastea lui [Ştefan] s-a îmbogăţit din prada luată de la turci: aur, argint, purpură, cai şi scule scumpe"[216].

Cronicarul Jan Długosz, atât de bine informat şi atât de entuziast elogiator al lui Ştefan, mai spune că, după luptă, domnul „pe mai mulţi ţărani îi făcu boieri"[217]. Puţine rânduri mai înainte, acelaşi cronicar foloseşte acelaşi termen, *ţărani*, pentru a defini originea celei mai mari părţi a ostaşilor lui Ştefan: „*vix quadraginta habens millia pugnatorum, in quibus maior pars erat agrestum*". Folosirea acestui cuvânt – *agrestes*, care înseamnă lucrător al pământului, ţăran – a părut să sugereze o anumită atitudine a lui Ştefan cel Mare faţă de categoriile sociale din ţara sa, o preferinţă acordată „oamenilor simpli" în raport cu „boierii". Faptul că, prin folosirea surselor, această caracterizare a ajuns şi sub pana lui Karl Marx a transformat sugestia într-o axiomă a istoriografiei comuniste, ajungându-se să se spună, de pildă, că „în nici una din bătăliile lui Ştefan cel Mare, ţărănimea n-a avut un rol atât de precumpănitor, ca la Vaslui"[218]. Este, însă, mult mai probabil că, în cuvintele analistului polon, se descrie un ceremonial pe care şi cronicarul moldovean îl va menţiona cu prilejul prezentării victoriilor din anii 1481 şi 1497, anume instituirea *vitejilor*. Cercetarea izvoarelor arată că, în epocă, termenul *viteaz* era echivalent cu *Ritter*, „cavaler", astfel încât trebuie să se excludă ipoteza unei eventuale „înnobilări" a ţăranilor („liberi" sau şerbi) pentru merite militare[219]. Este vorba, de fapt, despre crearea unei categorii speciale de „cavaleri", ridicaţi din chiar rândurile boierimii[220]. După explicaţia lui P. P. Panaitescu, „aceşti

---

[216] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164.

[217] *Ibidem*.

[218] I. Focşeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, p.144; v. şi p.116-117 (capitolul *Structura socială a armatei în timpul lui Ştefan*). O cercetare corectă şi onestă, neinfluenţată de teoriile privind conflictele sociale şi nepusă sub pavăza aprecierilor lui Karl Marx, privind *bazele puterii militare a lui Ştefan cel Mare* ar fi, în adevăr, o contribuţie foarte valoroasă la cunoaşterea istoriei româneşti medievale.

[219] V., de pildă, N. Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.48 („Pentru a răsplăti actele de vitejie ale ţăranilor, Ştefan cel Mare a introdus obiceiul de a ridica la rangul de viteji (cavaleri), după practica occidentală, pe cei care se distingeau pe câmpul de luptă. Celor care erau investiţi cu un asemenea rang, li se acordau şi proprietăţi funciare, cu imunităţile respective"). Pentru opiniile mai vechi ale acestui autor, în materie de istorie socială a acestei epoci, v. idem, *Opoziţia marii boierimi faţă de politica lui Ştefan cel Mare*, în **SCŞI**, *Istorie*, VII, 1956, 1, p.35-57 (paradoxal, în aceeaşi revistă, la p.169-182, se află recenzia în care C. Cihodaru a desfiinţat, practic, fundamentele teoriilor lui Barbu T. Câmpina despre „baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare").

[220] Citām opinia lui N. Iorga din 1910: „Vitejii, a căror situaţie era aceeaşi ca a unor «*equites aulae*» sau «*milites curiae*», erau 3.000 în veacul al XVI-lea; în luptele lui Ştefan cel

proprietari oșteni erau socotiți în rândurile boierimii mici, sau ca o clasă intermediară deosebită. Li se zicea *viteji* și dintre dânșii s-au ridicat și mulți dregători ai sfatului domnesc (*viteaz* înseamnă la origine oștean nobil, iar sensul de azi e cel derivat, la fel cu *voinic*, care înseamnă om de oaste în general)”[221].

Folosirea, în izvoarele străine ale vremii, a unor cuvinte traduse în limba română prin „țărani” are o altă explicație. Stăpânii unor suprafețe mici de pământ – oameni liberi și socotiți nobili (boieri) – treceau ușor drept „țărani” în ochii străinilor, necunoscători ai realităților românești ale vremii. Printr-o confuzie similară, a apărut, de pildă, în izvoarele străine, și ideea că în Moldova și în Muntenia nu existau orașe, pentru că aspectul general al orașelor românești nu corespundea deloc cu acela al orașelor din Europa apuseană sau centrală (N. Iorga a folosit, cu dreptate, formula „orașul-sat” !). Moldova medievală nu a cunoscut o categorie socială care să poată fi numită *țărani liberi*. Cei care i-au stat alături lui Ștefan cel Mare și au constituit fundamentul oastei sale au fost oameni liberi, stăpâni de pământ: indiferent de întinderea acestei stăpâniri, ei erau socotiți nobili și aparțineau boierimii. Este o situație deosebită, pe care numai cercetările amănunțite, dar oneste, o pot detecta și explica și care a fost destul de bine rezumată în aprecierea că „o țară cu mai mulți boieri săraci ca Moldova n-a fost alta”[222]. Numărul mare de pedestrași din armata lui Ștefan este, astfel, explicabil: caii erau scumpi și creșterea sau cumpărarea lor nu erau la îndemâna acestor mici nobili, a căror dârzenie în luptă însemna mai ales apărarea propriilor lor stăpâniri.

Mare ei sunt strălucita cavalerie boierească, nimicită numai la 1476, în lupta de la Valea Albă, pentru a fi apoi făcută din nou” (N. Iorga, *Istoria armatei românești*, ediție îngrijită de N. Gheran și V. Iova, București, 1970, p.36). Anterior, I. Bogdan, *Documentul Râzenilor din 1484 și organizarea armatei moldovene în secolul XV*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1908, p.403-406 (folosind, însă, indistinct cuvintele „țărani” și „țărănime” pentru a desemna categoria din care se ridicau vitejii), mai apoi, General Radu Rosetti, *Istoria artei militare a românilor*, p.73-74. V. și N. A. Constantinescu, *Formarea „vitejilor” la români în Evul Mediu*, București, 1942; idem, *Chestiunea celei mai vechi organizații ostășești la români – vitejii și arimanii*, în **RI**, XXXI, 1945, p.87-97 (mai ales p.92-95); A. Cazacu, *Vitejii*, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, 1957, p.194-197; D. Ciurea, *Situația internă a Moldovei în epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Studii”, X, 1957, 6, p.71-72 („vitejii erau boieri consacrați cavaleri” – p.72); Anton Balotă, *Vitejii lui Ștefan cel Mare*, în **SAI**, IX, 1967, p.43-67; Dan A. Lăzărescu, N. Stoicescu, în *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p.504-505. Cercetarea acestei probleme (care privește atât istoria socială, cât și cea militară) trebuie reluată, pornindu-se de la cazurile cunoscute, ale primilor *viteji* din Moldova medievală – Costea Viteazul, Dragoș Viteazul, Ioaniș Viteazul –, pe care informațiile documentare existente îi arată ca mari seniori, stăpânitori ai unor domenii întinse și strămoși ai unor neamuri însemnate.

[221] P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare*, p.16.

[222] Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970, p.110.

Mai trebuie spus, de asemenea, că pentru vremea lui Ştefan cel Mare nu se poate vorbi nici despre *răzeşi*: această categorie de stăpâni de pământ – des invocată atât în literatura de specialitate, mai veche sau mai nouă, cât şi în beletristică – apare abia la sfârşitul veacului al XVI-lea şi cuprinde pe urmaşii boierilor din veacurile XIV-XV. Altfel spus, răzeşii coboară, nu urcă; nu se creau răzeşi prin „înnobilarea" şi „împroprietărirea" unor „ţărani". Folosirea termenului *răzeş* pentru istoria lui Ştefan cel Mare înseamnă un anacronism care ilustrează neştiinţa sau reaua-credinţă şi care generează grave confuzii[223].

Cunoaşterea acestor realităţi pune în lumina adevărată ceea ce Jan Długosz a numit, sugestiv şi poetic, „puterea nebăgată în seamă a lui Ştefan"[224].

Din sursele azi cunoscute, se vede că Ştefan cel Mare a păstrat, până la sfârşitul vieţii sale, sentimente deosebit de vii pentru victoria de la Vaslui, cea dintâi câştigată de el în numele Crucii. Spiritul de autentic creator de memorie istorică al domnului Moldovei a determinat nu numai scrierea paginii de cronică pe care tocmai am cercetat-o. Pe locul bătăliei, domnul a poruncit să se ardă cadavrele (măsură salutară din punct de vedere igienic) şi a adunat oasele celor căzuţi, ridicând, alături de ele, ceea ce azi s-ar numi un monument comemorativ. Polonul Maciej Stryjkowski, care a trecut prin Moldova şi Muntenia în 1574 şi 1575, a văzut, în acel loc, grămezile de oase „precum şi trei cruci, care stau zidite ca semn al acelei biruinţe"[225]. Modelul pentru un asemenea monument (dispărut ulterior) a fost aflat în istoria împăratului Constantin cel Mare[226], al cărui panegiric tocmai se copiase la Mănăstirea Putna.

O singură ctitorie[227] a fost pusă în legătură cu lupta de la Vaslui: un adaus la letopiseţul lui Grigore Ureche spune că „într-aceia laudă şi bucurie de izbândă cu năroc ce au biruit pre turci şi pre munteni, au început [Ştefan vodă] a zidi biserica Sveti Ioan Preditice, în târg în Vasluiu, dând laudă lui Dumnedzău de biruinţa ce au făcut, şi pre urmă case domneşti..."[228]. În realitate, nu se poate afirma cu precizie că biserica domnească de la Vaslui, cu

[223] V. şi Anton Balotă, *op.cit.*, p.50-51.

[224] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.17, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164.

[225] *Călători străini*, II, p.453.

[226] Liviu Pilat, Maria Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi cultul Sfintei Cruci*, comunicare în cadrul celui de-al VII-lea seminar al Programului de cercetări privind ideologia medievală a Puterii, 27 mai 2004, în curs de publicare.

[227] O alta, în satul Fântâna (Fântânele), din comuna Nicoreşti – Constantin Rezachevici, *Bătălia din 10 ianuarie 1475*, p.18 – nu este atestată de nici o informaţie documentară.

[228] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.102.

hramul Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul[229], a fost ridicată în memoria biruinței de la 10 ianuarie 1475; alteori, când o biserică a fost menită să înveșnicească amintirea vreunei lupte (câștigată sau pierdută), lucrul a fost spus explicit, în pisanie[230]. La Vaslui – unde biserica domnească a fost zidită în 1490, între 27 aprilie și 20 septembrie[231] –, pisania, din fericire păstrată[232], nu pomenește nimic despre lupta din 1475. Totuși, este de observat că această biserică a fost înălțată la 15 ani după luptă, iar răstimpul în care a fost construită cade în perioada unei altminteri nejustificate suspendări a activității cancelariei domnești: nu sunt cunoscute documente între 17 martie și 14 octombrie 1490[233]. Însă este cert că, în zilele când s-au împlinit două decenii de la marea bătălie, Ștefan s-a aflat, cu toată curtea lui, la Vaslui[234]. Lunga ședere acolo (vreme de cel puțin două săptămâni) a fost prilejuită, desigur, de comemorarea biruinței și de pomenirea celor căzuți.

În 1475, pe când se găsea „în urma unei strălucite victorii și în ajunul unei glorioase înfrângeri”[235], Ștefan cel Mare și-a îndreptat atenția către Muntele Athos, anume către Mănăstirea Sfântului Gheorghe de la Zografu. Daniile sale se leagă, cu siguranță, de biruința de la Vaslui, ele având sensuri și rosturi mai înalte[236]. Un manuscris conținând *Cuvintele pustnicești ale avvei*

---

[229] În mod eronat, Radu G. Păun (*L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines*, p.185) socotește că biserica din Vaslui ar avea hramul Sfântul Ioan, prăznuit la 7 ianuarie; de fapt, ziua hramului este 29 august.

[230] Este cazul bisericilor de la Bădeuți (Milișăuți), ridicată în 1487 în amintirea luptei de la Râmnic (1491), și a aceleia de la Războieni, ridicată în 1496 în amintirea luptei desfășurate în chiar acel loc, la 1476.

[231] *Repertoriul*, p.87, nr.6.

[232] Biserica a fost refăcută integral la începutul secolului al XIX-lea, fiind grav deteriorată de un cutremur. Pentru această ctitorie, v. Alexandru Andronic, Maria Ana Zup, Ioan Olaru, *Biserica Sf. Ioan din Vaslui – prima biserică orășenească înălțată de Ștefan cel Mare*, în „Analele Brăilei”, I, 1993, 1, p.473-482.

[233] **DRH**, A, III, p.153-155, nr.79 și p.155-157, nr.80.

[234] Documentele emise acolo datează din perioada 10-24 ianuarie 1475 (*ibidem*, p.285-319, nr.153-175). Pare neîndoielnic că și documentul din 25 ianuarie 1475, privind proprietăți din aceeași zonă ca și precedentele, dar cunoscut numai printr-un rezumat din secolul al XIX-lea (*ibidem*, p.320, nr.176) a fost emis tot la Vaslui. Studierea beneficiarilor acestui mare grup de acte ar putea să ofere concluzii neașteptate.

[235] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, p.61.

[236] Nu se poate dovedi, deocamdată, existența vreunei legături directe între copierea, în 1475, a *Vechiului Testament* de către ieromonahul Ghervasie (*Repertoriul*, p.388-390, nr.145; Emil Turdeanu, *op.cit.*, p.57-59; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.145, nr.XVI) și marea victorie a lui Ștefan cel Mare asupra turcilor. Totuși, este demnă de semnalat data la care s-a încheiat copierea: 26 octombrie – ziua prăznuirii Sfântului Mare Mucenic Dimitrie, sfânt militar pe care și mai târziu domnul Moldovei avea să și-l ia ca protector. Manuscrisul se

Dorothei, trimis „pentru sănătatea şi mântuirea sa”[237] şi o arsana construită pe malul mării[238] au concretizat gestul de mulţumire şi ruga de ajutor către Marele Mucenic Gheorghe, sfântul patron al luptei cruciate.

Căderea Mangopului. Toate măsurile de precauţie luate în vara anului 1475, toate pregătirile diplomatice şi militare, alianţele ţesute cu trudă şi sacrificii s-au dovedit, până la urmă, inutile. Datorită întâmplării, Moldova nu a mai constituit, în acel an, ţinta unor noi lovituri din partea turcilor: în vară, în partea europeană a Imperiului Otoman a izbucnit ciuma, iar sultanul, bolnav de gută, a abandonat proiectele militare şi s-a refugiat într-o regiune cu aer bun. În toamnă, însă, *armada* lui Gedik Ahmed paşa a lovit din nou, tot în Crimeea. Ţinta era acum Mangopul (Theodoro, Alexa), ultima stăpânire creştină şi ultima supravieţuire bizantină din peninsulă.

Fortăreaţa, cu ziduri ridicate în vremea împăratului Iustinian cel Mare, crescute parcă din stâncile înalte ale locului, părea de necucerit[239]. Probabil aşa a socotit-o şi domnul Moldovei, iar gândul său din vară, de a smulge turcilor Caffa, s-a întemeiat, desigur, pe trăinicia acestei fortăreţe, unde acum conducea cumnatul său, fidel lui şi apărat de cei 300 de ostaşi moldoveni. Însă, după un lung asediu, în cursul căruia cinci asalturi n-au avut nici un rezultat, Mangopul s-a predat, silit prin înfometare şi prin epuizarea forţelor[240]. Cei 300 de moldoveni şi-au făcut datoria până la capăt şi urmele lor s-au găsit în rămăşiţele zidurilor prăbuşite[241]. Vreo 15.000 de oameni au fost duşi în robie, iar familia domnitoare a fost măcelărită. Edificiile măreţe, măcinate de ploi şi de incendii, s-au ruinat repede. După un veac, un diplomat polon mai găsea acolo, pictate în

---

păstrează în Rusia (Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.134, nr.694).

[237] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.60-65; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.145, nr.XVII; *Repertoriul*, p.392, nr.147; Radu Constantinescu, *op.cit.*, p.132, nr.686 (se află astăzi în Rusia); v. şi Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.187-188 şi nota 39.

[238] Nikolaos A. Mertzimekis, *Per… twn kthtÒrwn tou pÚrgou tou arsan£ thj agiore…tikhj mon»j Zwgr£fou*, p.333-334, 340, fig.4b; Teodor Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, p.216; Vlad Mischevca, Florin Marinescu, *Ştefan cel Mare şi Muntele Athos*, p.320; Florin Marinescu, Nikolaos A. Mertzimekis, *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Zografu*, p.180-181.

[239] „*Quandam comunitatem Alexam, que urbem natura loci inexpugnabilem et industria munitam habebat*”: cf. A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p.259, nota 5; *Războieni*, p.155-156, nr.16.

[240] A. A. Vasiliev, *op.cit.*, p.249-266.

[241] Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *Moldova şi principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.154 şi fig.12.

haine de ceremonie, pe pereții bazilicii, chipuri de împărați și împărătese, ai căror urmași fuseseră principii de la Mangop[242], înaintașii și rudele doamnei lui Ștefan cel Mare.

Căderea inexpugnabilei fortărețe de la Mangop la câteva luni după Caffa a închis aproape complet Marea Neagră. Dintre cele trei stăpâniri pontice creștine de la 1472, rămânea acum una singură – Moldova. Nu mai putea fi nici o îndoială că, pentru Poartă, această țară devenea, acum, o țintă prioritară, ceea ce se afirma aproape deschis și la Istanbul: „Anul acesta, se pare că [sultanul] a dat deoparte toate celelalte gânduri. Spre Dunăre îl îndeamnă toate sfaturile sale”[243]. Protecția pe care regele Matias se lăuda că o acordă lui „Ștefan, voievodul moldovean” era, însă, mai mult un prilej pentru a face să se vorbească despre acest lucru și pentru a reaminti tuturor că „pe moldovean îl țin ca supus mie”[244].

În partea aceasta, nădejdea domnului Moldovei rămânea, mai degrabă, la voievodul Transilvaniei și la Vlad Țepeș, repus în libertate și folosit de regele Ungariei în treburile sale militare. Celălalt rege creștin de la care Ștefan putea să spere ajutor, Cazimir al Poloniei, nu numai că era înclinat, ca întotdeauna, să încheie pace cu Poarta, dar acum fusese și drastic avertizat de Mengli Ghirai – redevenit, cu ajutor otoman, dar pentru scurtă vreme, han al tătarilor din Crimeea – să nu acorde nici un fel de sprijin domnului Moldovei, sub amenințarea unor represalii severe[245]. În sfârșit, în ceea ce privește propriile

---

[242] „*In templis illis graecis, in parietibus effigies et habitus exornati imperatorum et imperatricum earum ex quorum sanguine eas ortas et prognatas fuisse apparent*” (*Martini Broniovii, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati,* ***Tartariae Descriptio***, Coloniae Agripinnae, 1595, p.7-8). Descrierea Mangopului de către Broniowski a fost reprodusă de O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, p.54, nota 3 și de A. A. Vasiliev, *op.cit.*, p.253, nota 1 (parțial).

[243] Scrisoare din Raguza, 18 februarie 1476, către dogele Veneției (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, p.146; text latin și traducere în volumul *Războieni*, p.155-156, nr.16).

[244] Scrisoare din Petrovaradin, 3 noiembrie 1475, către papa Sixt (textul latin la Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.16-17, nr.15; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.148-150, nr.13).

[245] *Războieni*, p.154, nr.15. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu tătarii după căderea Caffei și a Mangopului sub stăpânirea otomană necesită o cercetare specială. Cele două documente tătărești privind evenimentele anului 1476, aduse în discuție și în prezenta expunere, publicate de istoricii turci Fevzi Kurtoğlu (1937) și Akdes Nimet Kurat (1940), au intrat în circuitul științific românesc abia în 1960, când istoricul turcolog Mustafa A. Mehmed le-a semnalat și comentat, dând și fragmente din ele (Mustafa A. Mehmed, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii”, XIII, 1960, 5, p.169-173). În 1968, s-au publicat în întregime, în traduceri românești: Tahsin Gemil, *Două documente tătărești referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova*, în **AIIAI**, V, 1968,

sale forţe, Ştefan dispunea de 12.000 de călăreţi şi 20.000 de pedestraşi, ca şi de un număr de bombarde[246]. Oricât ar fi fost domnul de „neînfricoşat şi încrezător în ajutorul lui Dumnezeu" (cum îl caracterizează Jan Długosz pentru chiar acest răstimp), el nu putea să nu vadă cât de necesar era acum ajutorul în oameni şi în bani, cu care să cumpere arme şi să plătească lefegii. În aşteptarea năvălirii duşmane, viaţa însăşi a ţării nu mai putea să urmeze, desigur, cursul normal din timpurile de linişte.

Soli la Veneţia şi la Roma. Lunile anterioare marii confruntări din vară – lupta de la Valea Albă, care marchează acest an 1476[247] – înfăţişează o

---

p.185-194. Au fost reproduse, tot numai în traducere, în *Documente turceşti privind istoria României*, I, volum întocmit de Mustafa A. Mehmed, Bucureşti, 1976, p.3-5, nr.3 şi 4, iar în transliteraţie şi cu traduceri de M. Guboglu, în volumul *Războieni*, p.151-154 (foto la p.152), nr.15 şi p.202-206 (foto la p.203), nr.39. Folosim această ultimă ediţie.

[246] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.34, nr.31, document datat „[Buda, 1479]". Însă, încă din 1901, folosind aceste informaţii, N. Iorga a arătat că ele se află în anexele unei scrisori din 27 mai 1476, găsită în arhivele din Königsberg. Una dintre anexe este o scrisoare din 29 ianuarie 1476 a regelui Matias către Cazimir al Poloniei; despre cealaltă (cu cifrele), N. Iorga sugerează (printr-o eroare cauzată fie de o exprimare nepotrivită, fie de neatenţie) că ar data din 23 septembrie 1475. Totodată, el semnalează, pentru acest text de la Königsberg, în limba latină, un „altul italian, analog, din Florenţa": cf. N. Iorga, *Lucruri nouă despre Vlad Ţepeş*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p.213-214 şi 214, nota 19. Textul latinesc de la Königsberg a fost publicat de N. Iorga în 1904 ca anexă la *Istoria lui Ştefan cel Mare* (cf. ediţia 1966, p.280), cu menţiunea că este „un raport din Creta către căpitanul galerelor veneţiene". Acelaşi istoric a tipărit, în 1909, în *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, XVI, şi textul italienesc de la Florenţa, mult mai întins decât ceea ce va da Veress în 1914, întrucât enumeră atât forţele terestre (p.118-119, nr.XII), cât şi pe cele navale (p.119-120, nr.XIII) ale regelui Matias. Acest document este datat „*anno 1475, d'ottobre e novembre*" (p.120). Astfel, informaţiile respective sunt plasate foarte precis în timp, în perfectă concordanţă şi cu prezenţa lor în contextul arhivistic de la Königsberg. Era de observat că, anexate unei scrisori din mai 1476, în strânsă legătură cu scrisoarea regelui Matias din ianuarie 1476, cifrele respective nu ar fi putut fi sub nici un motiv raportate anului 1479, când, de altminteri, o asemenea trecere în revistă a rezervelor militare nu mai era de actualitate. Cu toate acestea, istoricii români le-au folosit şi le folosesc încă pentru acest an, 1479, urmând, fără îndoială, ediţia lui A. Veress: v., de exemplu, M. Berza, *Der Kreuzzug gegen die Türken*, p.70-72; Ioan-Aurel Pop, *Relaţii între Transilvania şi Moldova în timpul lui Ştefan cel Mare*, în **AMN**, 31, 1994, 2, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.432; Andrei Pippidi, *La croisade au bas Danube*, p.83. Folosirea corectă a datelor (după ediţiile lui N. Iorga), la General Radu Rosetti, *Istoria artei militare a românilor*, p.124 şi 139. V. şi I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.108 (pentru românii din oastea regelui Matias).

[247] Cf. Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.54-90; I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.122-145; General Radu Rosetti, *op.cit.*, p.219-231; Ştefan Olteanu, *Lupta de la Valea Albă (1476)*, Bucureşti, 1976; Manole Neagoe, *Studiu monografic*, în volumul *Războieni*, p.58-115; Colonel dr. Al. Gh. Savu, *Ştefan cel Mare. Campanii*, p.114-154; *Istoria*

tensiune fără precedent şi o foarte intensă activitate diplomatică. Pentru cea dintâi, stă mărturie numărul documentelor interne: după 5 iunie 1475 şi până la 10 august 1477 mai sunt cunoscute numai două documente domneşti (25 septembrie 1475 şi 22 mai 1476, din Iaşi)[248] şi trei aşa-zis particulare (25 ianuarie, 1 iunie şi 29 iunie 1476)[249], consemnând, toate trei, danii făcute Mănăstirii Putna de marele vistiernic Iuga[250]. Cea de-a doua este ilustrată de soliile domnului şi în special de tratativele cu „aliaţii" italieni, Veneţia şi Sfântul Scaun.

Ştirea venită în iarnă, că Mehmed îşi îndreaptă gândurile spre Dunăre[251], putea să aibă în vedere şi Ungaria, dar şi Moldova. Ştefan a trimis, deci, în solie spre Italia, doi dintre sfetnicii săi de confesiune romană[252], „laureatul în legi" (specialist în drept canonic) Petru şi genovezul Cattaneo, nu altul decât Dorino Cattaneo, vechiul său consilier pentru finanţe (în 1465 fusese „cămăraş şi vameş al Ţării Moldovei"[253]), căsătorit şi aşezat apoi la Suceava[254]. După un popas la Veneţia, ambasada moldovenească a ajuns la Roma.

Misiunea încredinţată celor doi soli era destul de delicată. Pe de o parte, ei trebuiau să prezinte papei Sixt dorinţa domnului Moldovei ca în scaunul vacant al Episcopiei de la Baia să fie aşezat omul său de încredere[255], un anume

---

militară a poporului român, II, p.321-334 (autori: general-maior Ion Cupşa şi locotenent-major Mircea Dogaru).

248 **DRH**, A, III, p.310, nr.204 (rezumat din secolul al XIX-lea) şi p.312-313, nr.206 (original).

249 *Ibidem*, p.310-311, nr.205; p.314-315, nr.207 şi p.315-316, nr.208 (toate trei originale, scrise în Mănăstirea Putna).

250 V., pentru acest sfetnic, Ştefan S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna şi asocierea la atributele puterii suverane*, în **SMIM**, XXVI, 2003, p.257-270.

251 V. *supra*, capitolul *Căderea Mangopului*.

252 S-a afirmat că cei doi soli „erau preoţi catolici, Petru de Insula, bacalaureat în decrete şi Cataneo genovezul" (Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.144, nota 176; idem, *Ştefan cel Mare*, p.86, nota 168). Identificarea aceasta pare mai degrabă eronată, în ceea ce priveşte atât pe genovezul Cattaneo, cât şi pe canonistul Petru, a cărui identitate cu *Petrus de Insula* nu este certă (v. *infra*, în note).

253 „*Camerarius et theloniator Terre Moldavie*" (N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, Bucureşti, 1913, p.296, nr.XIV).

254 Cf. Ştefan Andreescu, *Genovezi pe „drumul moldovenesc"*, I, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.102 şi în volumul *In honorem Ioan Caproşu*, p.217-218; v. şi idem, *În loc de postfaţă. Un vlăstar genovez printre boierii Moldovei ?*, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.302-305.

255 Este interesant că, în 1503, când scaunul episcopal de la Baia era din nou vacant, a fost desemnat ca episcop tot un apropiat al domnului Moldovei, „*magister Anthonius de Thaucz, notarius* [...] *spectabilis et magnifici Stefani waywode moldaviensis*": Victor Motogna, *Un notar necunoscut al lui Ştefan cel Mare (magistrul Anthonius de Thaucz, episcop de Baia)*, în **RI**, VIII, 1922, p.197-198. Anthonius era, probabil, unul dintre diecii pentru limbile latină şi

Petru[256]; pe de altă parte, explicând, din partea lui Ştefan, că turcii „sunt tare înverşunaţi împotrivă-i şi-i vestesc pieirea", solii trebuiau să ceară papei sprijinul financiar pentru purtarea luptei cu turcii[257], insistând, însă, ca ajutorul bănesc să se trimită direct domnului lor, şi nu prin mijlocirea regelui Matias. Prima cerere a fost acceptată fără nici o greutate. Comunicând vestea lui Ştefan, la 20 martie 1476, papa Sixt adăuga laude pentru acest „bărbat de aleasă vrednicie şi cu merite preastrălucite faţă de Republica Creştină" (*praeclara in Rempublicam Christianam merita*), ale cărui fapte împotriva necredincioşilor îi aduseseră numele, împodobit cu mare strălucire, pe buzele tuturor[258]. Petru de Insula a fost numit la 29 martie[259] şi sfinţit două zile mai târziu[260]. La 3 aprilie, papa i-a adresat lui Ştefan o nouă scrisoare[261], al cărei conţinut sugerează că solii domnului Moldovei îşi manifestaseră cu promptitudine nemulţumirea faţă de absenţa precizărilor relative la subsidiile necesare războiului cu turcii. De data aceasta, Suveranul Pontif comunica şi detalii de ordin financiar. Două decizii fuseseră luate de îndată: mai întâi, contrar uzanţelor, darea rânduită a se culege din ţară pentru Camera Apostolică urma să rămână la dispoziţia Episcopului de Baia; în al doilea rând, începea acordarea de indulgenţe pentru Anul Jubiliar, în Moldova, tuturor celor care plăteau fie şi numai jumătate din ceea ce ar fi cheltuit mergând, în acel scop, până la Roma, banii astfel adunaţi revenind lui Ştefan. Însă, în privinţa sumelor adunate în Apus pentru cruciadă şi din care solii ceruseră direct o parte pentru domnul lor, papa Sixt a dat acest răspuns: „s-a convenit de la început cu fruntaşii Italiei să-i fie trimis [ajutorul bănesc – *n. ns.*] preaiubitului întru Hristos fiu, ilustrului rege al Ungariei

---

maghiară din cancelaria domnească. Stăruinţa de a se numi, în fruntea Episcopiei de la Baia, oameni din partea locului sau măcar cunoscuţi de domn, este o latură neobservată până acum a politicii lui Ştefan cel Mare.

[256] Cunoscut ca *Petrus de Insula* (Insula Christiani, Cristian, lângă Sibiu). Cf. Carol Auner, *Episcopia de Baia (Moldaviensis)*, în „Revista Catolică", 1915, 1, p.121. Autorul pune semnul egalităţii între acest personaj şi solul omonim al lui Ştefan cel Mare; celălalt sol este numit „vornicul Cataneu".

[257] Ambele puncte se află în scrisoarea trimisă, la începutul lui aprilie 1476, de papa Sixt regelui Matias, a cărui recomandare însoţise solii domnului Moldovei (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.17-18, nr.16); la ele, papa a răspuns prin scrisori separate.

[258] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.13-14, nr.XVI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.156-157, nr.17.

[259] I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, I. *Documente bisericeşti*, Bucureşti, 1914, p.70-71, nr.LXI-LXII.

[260] Cf. K. Eubel, *Hierarchia catholica Medii Aevi*, II (1431-1503), Münster, 1914, p.194, 214; Carol Auner, *Episcopia de Baia*, p.122. Subliniem că nu se poate afirma cu certitudine că noul episcop de Baia a fost identic cu însuşi solul omonim al lui Ştefan cel Mare.

[261] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.14-15, nr.XVII; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.159-160, nr.19.

Matias, care s-a îndatorit a duce un atât de grozav război împotriva necredincioşilor cu toată truda şi puterile regatului, şi orice bani am adunat, i-am trimis lui, socotind că aceasta este spre înlesnirea şi folosul tău, atunci când vei purta război alături de acel rege". Pentru viitor, se promitea că o sumă anume avea să fie alocată special domnului Moldovei[262].

Probabil că solii nu s-au declarat satisfăcuţi nici cu această soluţie, de vreme ce, după alte câteva zile, prin bula *Pastoris aeterni* (9 aprilie 1476)[263], papa Sixt a decis că tot ce s-ar aduna, bani şi bunuri, în cursul Anului Jubiliar, de la credincioşii catolici (moldoveni sau străini) care vor vizita biserica din Baia „să fie predat conştiincios numitului Ştefan voievod, pentru întreţinerea armatei sale, ridicată contra crudului turc, duşmanul numelui creştin, şi să nu fie întrebuinţat într-alt scop decât în acela al sfintei cruciade"[264]. Faptul în sine era extraordinar – „Nu era lucru de nimica să transferi câştigarea dezlegării jubiliare de la Roma într-o ţară ortodoxă, cum era Moldova"[265] – însă cu efecte târzii şi nesigure. Cum s-a observat, solii lui Ştefan cel Mare plecau de la Roma, după o şedere de cel puţin o lună, „mai mult cu daruri duhovniceşti decât băneşti"[266].

La întoarcere, ei s-au oprit din nou la Veneţia, unde au rămas mai multe zile; expunerile lor în faţa Senatului, rezultatele discuţiilor şi hotărârile care s-au luat atunci au fost consemnate la 6 mai 1476. Reprezentanţii lui Ştefan şi-au exprimat marea nemulţumire faţă de puţinele rezultate obţinute la Curia romană: „au spus că n-au căpătat nimic de la Supremul Pontif în afară de vorbe şi nici o nădejde nu li s-a dat cât priveşte ajutorarea domnului voievod din acei primi bani care s-au strâns din decimă şi vigesimă, fiindcă toţi au fost făgăduiţi serenissimului domn, regele Ungariei, ci din a doua colectă"[267]. În mod

---

[262] Cam tot atunci, papa a scris şi regelui Ungariei, relatând discuţia cu solii lui Ştefan şi stăruind pentru folosirea comună a banilor, care aveau să-i sosească în curând şi care „în cea mai mare parte sunt adunaţi de veneţieni". În cuvinte alese cu grijă, papa îi atrăgea atenţia şi asupra faptului că soarta lui şi a lui Ştefan se află într-o legătură strânsă (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.17-18, nr.16; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.158-159, nr.18).

[263] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.237-240, nr.CCXV; traducerea la Aloisie Tăutu, *Spirit „ecumenic" între papalitate şi români pe vremea lui Ştefan cel Mare (1476)*, în „Bună Vestire", XIV (*Omagiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu. Opere*, I, *Istorice*), 1975, p.338-341, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.409-414.

[264] Aloisie Tăutu, *op.cit.*, p.413.

[265] *Ibidem*, p.408.

[266] *Ibidem*, p.407.

[267] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.260, nr.XX; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.162, nr.20. Într-un document din aceeaşi dată, cuprinzând instrucţiunile trimise solului veneţian la Sfântul Scaun, se arată că moldovenii nu primiseră la Roma decât „vorbe deşarte" – *generalia verba* (N. Iorga, *op.cit.*, p.264).

deosebit îi iritase, însă, pe soli faptul că se aduceau mereu înainte numele regelui Matias şi legătura vasalică a domnului lor, fapt pe care, de altminteri, regele însuşi nu pierdea nici o ocazie pentru a-l sublinia apăsat şi cu o anume trufie; li se părea, desigur, nedrept ca ajutoarele financiare să ajungă la domnul Moldovei în chip indirect, în virtutea legăturii cu acest suzeran despre care se zicea că îşi luase obligaţia de a duce războiul de cruciadă. Solii moldoveni au spus, deci, răspicat senatorilor veneţieni că Ştefan voievod „nu este întru nimic supus regelui Ungariei, ci domn al ţării şi al oamenilor săi" (*regi Hungarie in nullo est suppositum, sed dominum provincie et gentium suarum*)[268] şi că iniţiativa sfintei cruciade (după expresia papei Sixt) i-a aparţinut: „neprovocat şi din propria lui voinţă a pornit războiul împotriva turcilor"; totodată, ei au repetat faptul că Ştefan „este domn liber al statului şi al oamenilor săi" (*dixerunt Vayvodam Stephanum ultro et sponte sua bellum adversus Turcos suscepisse esseque liberum dominum status et gentium suarum*)[269]. Şi, pentru ca Serenissima (şi, prin ea, principii Europei) să se convingă de aceste realităţi şi de capacitatea lui Ştefan cel Mare de a purta războiul, solii au cerut delegarea unui reprezentant al ei pe lângă domnul lor[270].

Reacţia veneţienilor a fost cea aşteptată. Ambasadorului de la Roma (Antonio Donato) şi celui de la Buda (Sebastiano Badoer) li s-au trimis instrucţiuni ferme[271] pentru a stărui ca domnul Moldovei să nu fie lăsat fără ajutorul trebuitor, întrucât aceasta l-ar determina la o înţelegere cu Poarta – eventualitate asupra căreia avertizaseră şi solii domnului –, ceea ce ar fi „o pagubă şi o primejdie" (*detrimentum et periculum*) chiar pentru regele Ungariei: „cât poate Ştefan în orice caz şi în orice împrejurare, nu este nimeni care să nu înţeleagă". Matias însuşi recunoscuse de mai multe ori cât de necesar este să-l aibă pe Ştefan de partea sa („*quantum importet necessariumque sit habere secum Stephanum predictum*")[272].

Trimişii lui Ştefan cel Mare nu au pornit pe drumul de întoarcere numai cu promisiuni şi încurajări. Vrând să dea domnului Moldovei o dovadă certă a interesului şi preţuirii sincere faţă de eforturile sale, Serenissima a delegat, în adevăr, un veneţian, pe Emmanuele Gerardo, să o reprezinte pe lângă acest

---

268 N. Iorga, *op.cit.*, p.260, nr.XX; *Războieni*, p.162, nr.20.

269 N. Iorga, *op.cit.*, p.264, nr.XXII. Afirmaţiile reprezentanţilor lui Ştefan sunt interesante pentru modul în care legătura vasalică era privită şi înţeleasă de pătura conducătoare a Moldovei.

270 „Au cerut de la noi nu doar vorbe, ci ajutor şi sprijin pentru domnul lor, şi să fie trimis în Moldova un sol al nostru sau un ambasador" (*unum nostrum oratorem seu nuntium*): *ibidem*, p.260, nr.XX; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.161-162, nr.20.

271 N. Iorga, *op.cit.*, p.263-265, nr.XXII şi XXIII.

272 *Ibidem*, p.265, nr.XXIII.

principe, pentru a-l încuraja şi a-l îndemna să nu ajungă la pace cu turcii, dar şi – fireşte – pentru a culege toate informaţiile folositoare despre puterea şi planurile lui. Instrucţiunile date solului de însuşi dogele Andrea Vendramin, la 17 mai 1476[273], sunt deosebit de precise şi amănunţite, arătând că veneţienii cunoşteau perfect realitatea pe care regele Ungariei încerca să o acopere cu vorbe mari despre sine, ştiind că acela cu care puteau să aibă o colaborare eficientă şi de lungă durată nu era Matias, ci Ştefan cel Mare. Solul trebuia să-i vorbească domnului Moldovei şi despre ambasadorii trimişi la Moscova şi să-i înfăţişeze şi proiectele de colaborare cu hanul Hoardei de Aur, care stăpânea peste tătarii de la Volga şi care anunţase deja că „ţine trainic prieteşug cu preailustrul voievod, numindu-l pe acesta *frate* al domniei sale". Era evidentă încercarea de a se reface largul front antiotoman, cuprinzându-i pe toţi „ceilalţi principi şi potrivnici ai otomanului", cum se încercase şi câţiva ani mai înainte, când „capul de pod" cel mai îndepărtat fusese Uzun Hassan. Şi în răstimpul care avea să urmeze, Veneţia nu a contenit să stăruie în ideea alianţei cu tătarii de la Volga.

Spre sfârşitul instrucţiunilor, se cerea lui Gerardo să scrie cât mai des şi să nu se depărteze de domn fără a avea o încuviinţare expresă („*et ab Vayvoda nunquam descendito sine nostro expresso mandato*"). Această recomandare – repetată şi în scrisorile plecate ulterior de la Veneţia[274] – arată limpede statutul solului şi însemnătatea misiunii sale. Cu dreptate s-a văzut, în acest veneţian[275], un „prim reprezentant cu caracter permanent pe lângă unul din domnii ţărilor române, indiciu însemnat al importanţei şi gradului de independenţă atins de ţara lui Ştefan"[276].

Lupta de la Valea Albă. Când se scriau, la Veneţia, aceste instrucţiuni pentru ambasadorul acreditat pe lângă principele Moldovei, sultanul era de multă vreme în drum spre locul unde spera să răzbune înfrângerea din anul precedent. Părăsind Istanbulul la jumătatea lunii martie[277], el a pornit spre Adrianopol, ceea

---

[273] *Ibidem*, p.266-269, nr.XXV; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.165-172, nr.22.

[274] N. Iorga, *op.cit.*, p.274, nr.XXXI (8 octombrie 1476) şi p.279, nr.XXXVI (10 ianuarie 1477).

[275] Din păcate, rapoartele trimise de el la Veneţia nu s-au mai păstrat. De altminteri, nici prezenţa sa *neîntreruptă* lângă Ştefan cel Mare nu este uşor de probat; de câteva ori, se menţionează faptul că rapoartele sale plecaseră din Braşov.

[276] Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.535. V. şi idem, *Politica externă a Moldovei*, p.24.

[277] În memoriile sale, Angiolello, trezorierul sultanului, plasează plecarea acestuia din Istanbul „*al fine di Marzo 1476*" (Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, p.84). Însă un izvor otoman contemporan, o „scrisoare de cucerire a Moldovei" (*fetih-nâme-i Kara Bogdan*), dă data precisă de 20 Zilkade 880 H., care înseamnă 16 martie 1476: cf. Mihail Guboglu, *Izvoare*

ce a putut să lase impresia că se îndreaptă spre stăpânirile regelui Matias, care tocmai repurtase un frumos succes prin cucerirea cetăţii Šabac, de unde (la mijlocul lunii februarie, după un asediu de o lună încheiată) alungase garnizoana otomană[278]. După izbânda de la Šabac, câţiva colaboratori ai lui Matias – între care, cu rol principal, Vlad Ţepeş – continuaseră lupta, în absenţa regelui dar din porunca sa, prădând câteva oraşe din Bosnia ocupată de otomani[279]; o expediţie de pedeapsă putea fi, aşadar, aşteptată. Dar când, în fruntea oştirii – care ar fi numărat 150.000 de oameni – Mehmed a plecat din Adrianopol spre Varna[280], ţinta expediţiei a devenit limpede, cu atât mai mult cu cât tot atunci flota trimisă din Constantinopol a început să urce spre gurile Dunării.

Sultanul aducea cu el, pentru Moldova cea nouă, supusă şi tributară, un domn nou, vlăstar dezrădăcinat al familiei domnitoare. După ştirile culese în vara anului 1476 de legatul papal Baldassar de Piscia, era „fiul unui anume Petru, care fusese odinioară domnul Valahiei Mici"[281], adică un fiu al lui Petru Aron; după ceea ce putuse afla un alt prelat, care a fost şi cronicar, anume Jan Długosz, pretendentul era „Alexandru, un moldovean care zicea că e frate cu Ştefan"[282]. Odată încheiată campania, izvoarele nu mai pomenesc nimic despre acest pretendent[283].

În primăvară (aprilie-mai), soli ai domnului Moldovei au fost trimişi şi în Polonia, şi în Ungaria. Unul a ajuns, se pare, poate încă înainte de plecarea

---

turco-persane privind relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Imperiul otoman, în **RA**, LIX, 1982, 2, p.143. Aceeaşi dată se află şi într-o cronică otomană, redactată la puţină vreme după eveniment de un cărturar care a avut acces la informaţia oficială – Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal paşa-zade: *Cronici turceşti*, I, p.211. Optăm pentru această dată (dintr-o eroare de tipar, desigur, ea apare ca *19 martie*, în valoroasa reconstituire pe care istoricul Manole Neagoe a dat-o acestor evenimente – *Studiu monografic*, p.65), cu atât mai mult cu cât ea poate să ofere un reper mai ferm în încercarea de a se restabili cronologia campaniei din 1476.

[278] Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, p.155.

[279] N. Iorga, *Lucruri nouă despre Vlad Ţepeş*, p.214-216. Pentru acest izvor – scrisoare a episcopului de Eger (Agria) din 7 martie 1476 –, v. Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.162, 165-167. La acea dată, se semnala, deja, pregătirea unei expediţii comune, moldo-ungare, pentru restaurarea lui Vlad Ţepeş în Muntenia.

[280] O scrisoare trimisă din Pera, la 23 mai 1476, fixează această plecare la „13 ale prezentei", adică la 13 mai 1476 (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.56). Însă, precum s-a observat, pentru această campanie „o cronologie exactă, pe etape, este foarte greu de realizat" (Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.71, nota 282). Uneori, nici cronologia relativă – succesiunea faptelor – nu este prea clar înfăţişată de izvoare.

[281] *Războieni*, p.195, nr.35.

[282] *Ibidem*, p.242, nr.52.

[283] O încercare de „unificare" a celor două informaţii ar duce la încheierea că era un Alexandru, fiu al lui Petru Aron. Un alt fiu al acestuia, Ilie (tăiat în Polonia la 1501, după dorinţa lui Ştefan), a fost şi el tatăl unui Alexandru.

sultanului, la Poartă, încercând să obțină încheierea unei păci care să cuprindă şi pe supraviețuitorii dinastiei şi aristocrației de la Mangop („*lo signore de lo Todoro, che era parente del Vlacho, et altri signori de Gutia*"); cum, însă, aceştia fuseseră ucişi şi se încercase substituirea lor cu alți prizonieri, Ştefan ar fi recurs la represalii, executând şi el pe câți mai rămăseseră dintre prinşii de la Vaslui[284].

Când, pe la mijlocul lunii mai, sultanul a ajuns la Varna, s-a prezentat acolo şi solul polon însărcinat cu un an în urmă de regele Cazimir să încerce a opri din drum oastea otomană şi care atunci fusese împiedicat de Ştefan să-şi îndeplinească misiunea. Solul regal a prezentat mesajul (pe la 18 mai[285]) în fața sultanului, dar acesta a răspuns că pentru întoarcere era prea târziu, date fiind marile cheltuieli făcute deja şi angajamentele pe care le luase față de voievodul Munteniei şi de hanul tătar din Crimeea. Ar fi acceptat, totuşi, să nu înceapă lupta, dacă s-ar fi îndeplinit trei condiții: trebuia achitat haraciul (cel restant şi cel viitor), cetatea Chilia trebuia predată, întrucât era o posesiune a Munteniei, iar prizonierii de război trebuiau eliberați[286]. Evident, răspunsul domnului Moldovei a fost negativ.

În adevăr, o sursă mai bine plasată – un genovez din Pera – confirmă această relatare şi o nuanțează, în sensul că sultanul însuşi ar fi trimis un sol al său la Ştefan cel Mare, „cerându-i cetatea Chiliei, prizonierii turci, un fiu al acestuia ca ostatic şi haraciul pe ultimii trei ani; de asemenea, îi cerea tinerii din Caffa, care au fugit anul trecut la Cetatea Albă cu o corabie care venea de la Caffa la Pera[287]. Care lucruri domnul Valahiei, adică Ştefan voievod, pentru nimic n-a vrut să le accepte"[288]. „El nu era dator să facă acest lucru – ar fi spus Ştefan –, căci porturile şi ținuturile sale erau libere, fiecare putând să vină, să stea şi să plece după voie, că lume soseşte veşnic şi că el nu se poate ține de aceasta, că cei care au sosit cu zisa corabie au mai venit şi în alte dăți de acolo cu mărfurile lor şi n-au fost opriți, ci au fost lăsați să-şi urmeze calea, şi aşa a făcut şi de astă dată"[289]. Acestea s-ar fi petrecut în zilele premergătoare datei de

---

[284] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.55; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.172-173, nr.23. Plasarea cronologică a acestor întâmplări este cu totul incertă.

[285] Jan Długosz dă data de 22 mai; însă din 19 mai datează răspunsul sultanului către regele Cazimir, scris în Varna.

[286] *Războieni*, p.240-243, nr.52.

[287] V. *supra*, capitolul *Tratatul cu Ungaria*. În timpul invaziei otomane, 20 dintre tinerii caffezi au ajuns, împreună cu mai mulți suceveni, să se refugieze la Camenița, unde, însă, autoritățile i-au eliberat. În 1480-1481, Ştefan se va plânge regelui Cazimir că, după război, a trebuit să plătească sultanului, pentru ei, o despăgubire de 120.000 de aspri (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.365-366, nr.CLXIII).

[288] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.56; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.174, nr.24.

[289] *Călători străini*, I, p.133.

13 mai, când sultanul a plecat, cu oastea, din Adrianopol, iar flota a pornit cu destinaţia Cetatea Albă şi Chilia[290].

Nici solia trimisă regelui Matias nu a avut rezultate mai multe ori mai bune. Solii moldoveni – ale căror nume nu sunt cunoscute – par să fi ajuns la Buda în mai ori mai degrabă în iunie, aducând mesajul domnului lor[291]. Asigurându-l pe rege de fidelitatea sa şi a boierilor săi, Ştefan îl anunţa că din Constantinopol pornise o mare flotă, mai mare decât aceea care în anul precedent atacase Caffa, şi care, în ceasul plecării solilor spre Ungaria, ajunsese deja la Varna[292]. Această flotă era menită să atace „două cetăţi foarte puternice ale zisului Ştefan, una numită Chilia, iar cealaltă Castro Mauro" (Maurocastro sau Moncastro, adică Cetatea Albă). Însă regele – tot mai preocupat de pregătirile pentru căsătoria (care va avea loc la 15 septembrie) cu tânăra principesă Beatrice de Aragon, fiica regelui Ferdinand (Ferrante) al Neapolelui – nu se grăbea cu răspunsul; tot aşteptându-l, solii moldoveni erau la Buda încă şi la 3 iulie, când se punea întrebarea dacă nu cumva cetăţile fuseseră deja atacate ! Ceea ce aproape că era adevărat...

Astfel, în cursul lunii iunie, s-a văzut limpede că şansele de a primi, de undeva, vreun ajutor eficient se topeau. Dacă este îngăduit a prelua o formulă rostită trei veacuri şi jumătate mai târziu, se poate spune că domnul Moldovei *îmbrăcase deja cămaşa morţii*[293]. Oastea fusese pregătită încă de pe la începutul lunii mai[294], fixându-se tabăra în locuri de unde puteau fi supravegheate ambele porţi de intrare în Moldova: pe la Milcov (ca în ianuarie 1475) sau peste Dunăre, prin vadul Isaccea-Oblucița.

---

[290] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.56; dintr-o eroare de tipar, în traducerea publicată în volumul *Războieni*, p.174, nr.24, apare data de *23 mai*.

[291] Rezumatul acestei solii, în patru puncte, se află într-un raport trimis la 3 iulie 1476 din Buda ducelui de Milano, Galeazzo Maria Sforza (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.20, nr.18; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.179-180, nr.29).

[292] Dacă s-a plecat la 13 mai din Adrianopol, drumul până la Varna a fost parcurs repede: „Am mers întins câteva zile şi am ajuns la Varna", spune Angiolello (*Călători străini*, I, p.134). S-a ajuns, deci, la malul mării pe la 18-19 mai, ceea ce corespunde cu informaţiile din direcţia poloneză (sultanul aflat la Varna, la 19 şi 22 mai). Aceasta datează, fie şi aproximativ – adăugând câteva zile pentru ca vestea să ajungă de la Varna la Suceava – plecarea solilor moldoveni spre Ungaria.

[293] Expresia aparţine lui Tudor Vladimirescu.

[294] Baldassar de Piscia spune că, atunci când Ştefan a îngăduit oştenilor săi să plece din tabără pentru 15 zile, ca să-şi pună la adăpost familiile ameninţate de invazia tătară, ei „îl urmau în luptă de două luni" (*Războieni*, p.194, nr.35). Cum această întâmplare a trebuit să aibă loc tot pe la începutul lunii iulie, numărătoarea celor două luni duce la începutul lunii mai. Prezenţa lui Ştefan la Iaşi, la 22 mai 1476, la Bârlad la 5 iunie şi apoi în tabăra din valea Berheciului la 11 iunie pare să confirme această reconstituire.

La 5 iunie, din Bârlad, domnul Moldovei scria braşovenilor[295]: „pornim război cu necredincioşii turci şi suntem de-acum în tabără cu toată oastea noastră şi venim asupra turcilor” (*abemus guerram cum infidis Turcis, et nos iam summus in campo cum omni potencia nostra et pergimus super Turcas*)[296]. Fireşte, nu lipsea precizarea protocolară că războiul se face „dimpreună cu prealuminatul domn al nostru regele” (*una cum serenissimo domino nostro rege*), însă, în realitate, de la Matias nu venise nimic.

Şase zile mai târziu, marţi 11 iunie, aflat în tabără în aceeaşi zonă, pe valea Berheciului – pe când sultanul Mehmed îşi avea tabăra încă în „ţara lui

---

[295] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.339-340, nr.CL; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.175, nr.25.

[296] Purtătorul acestei solii, însărcinat şi cu transmiterea unui mesaj verbal, este numit „*servus noster fidelis Watress*”. Publicând acest document nu după originalul din arhivele braşovene, ci după o copie trimisă Academiei Române, Ioan Bogdan a socotit că „Watress” ar fi o lectură greşită: „«Watress» din această copie ar putea fi o lectură greşită în loc de «Wulpass» (Vulpaş), cunoscutul pisar şi logofăt al doilea al lui Ştefan” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.340). Această identificare *ipotetică* a fost preluată ca *certă* în volumul *Războieni*, precum şi în studii ulterioare: cf. Silviu Văcaru, *Scriitori de acte*, p.102 („Vulpaş, în calitate de diac sau de logofăt al doilea, scrie acte în cancelarie până în 1478, se deplasează în momentul de mare cumpănă din vara anului 1476 într-o solie la Braşov”). Se poate, însă, propune o identificare, mai pozitivă şi mai realistă, care să nu plece în mod necesar de la o presupusă eroare de transcriere. A existat o familie de boieri moldoveni cu numele Vetriş, stăpânind satul Vetrişeni: un document din 1528 dă trei generaţii din această familie – beneficiarii de atunci, Petru şi Stan Vetriş (cu surorile, verii şi nepoţii lor), tatăl lor, Ivul Vetriş şi bunicul lor, Toader Vetriş, care avusese „uric şi dres” de la un Ştefan voievod, „strămoşul” lui Petru vodă Rareş (**DIR**, A, XVI, 1, p.288-289, nr.255). Satul Vetrişeni a fost identificat, cu probabilitate, cu satul Vetrişoaia din ţinutul Fălciului, azi în judeţul Vaslui: cf. *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de locuri*, întocmit de Alexandru I. Gonţa, ediţie îngrijită şi prefaţă de I. Caproşu, Bucureşti, 1990, p.277, *sub voce*. V., însă, şi *Tezaurul toponimic al României. Moldova*, I, 2, Bucureşti, 1992, p.1298 (o moşie Vetrişeni la Vaslui). Existenţa acestor toponime în zonă, într-un ţinut învecinat cu acela al Bârladului, nu poate să nu sugereze ideea că Vetriş („Watress” = Veatreş, cum trebuie să se fi pronunţat în vechime) era unul dintre boierii din partea locului, aflat alături de domn în acele împrejurări. „Ştefan voievod”, emitentul uricului pentru Toader Vetriş, calificat de Petru Rareş drept „strămoş” al său, nu poate fi, desigur, Ştefan cel Mare: este vorba, foarte probabil, de Ştefan al II-lea (m. 1447). De altminteri, un asemenea „dres” de la Ştefan cel Mare pentru Toader Vetriş nu este inventariat, nici măcar între cele recuperate din documente ulterioare: cf. Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, *„Din uric de la bătrânul Ştefan voievod”. Întregiri documentare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.107-161. Solul de la 1476 poate fi acest Toader Vetriş sau, cu mai multe şanse, fiul său, Ivul Vetriş. Familia Vetreş (Vetriş) pare să fi supravieţuit, tot în ţinutul Fălciului, până mai târziu: un Toader Vetreş vornic de poartă este atestat documentar în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. O cercetare specială asupra familiei şi a toponimelor ar putea aduce mai multă claritate.

Dobrotici”[297] – Ştefan scria din nou braşovenilor[298], mulţumind pentru veştile primite şi rugând să nu se mai trimită „grâu sau alte bucate în Ţara Românească”. Curând după această dată, probabil atunci când a avut certitudinea că inamicul va traversa nu Milcovul, ci Dunărea, a pornit într-acolo, cu un corp de călăreţi (40.000, după ştirile consemnate de legatul papal Baldassar de Piscia[299]). Conform aceloraşi informaţii, încă din luna mai Ştefan fusese avertizat că „Basaraba [Basarab cel Bătrân], domnul Valahiei Mari, ar fi vrut să intre cu oastea sa cu gând duşmănos în Valahia Mică” şi, din acest motiv, el a ridicat pe malul Dunării „o tabără întărită cu palisade, ca mai lesne să poată opri trecerea acelui Basaraba”[300]. În realitate, era vorba nu de eventuala oprire a detaşamentelor muntene (vreo 12.000 de oameni), ci de stăvilirea sau măcar hărţuirea şi întârzierea întregii oştiri otomane[301], care tocmai se apropia de Dunăre, traversând Dobrogea sub bătaia secetei şi a lăcustelor. Fortăreaţa a fost ridicată, desigur, la o anumită distanţă de fluviu, pe un loc mai înalt, pentru ca mişcarea trupelor otomane să poată fi observată şi supravegheată. Este posibil ca o parte dintre ostaşii aduşi aici să fi fost trimişi, apoi, pentru a ajuta la apărarea cetăţilor.

Oastea otomană a ajuns la Dunăre (la Isaccea, probabil[302]) spre sfârşitul lunii iunie sau în primele zile ale lunii iulie[303]. Bănuind că ar putea fi atacat în

[297] La 12 iunie 1476, din „*Dobretićeva zemlja*”, Mehmed trimite o scrisoare la Raguza: Boško I. Bojović, *Dubrovnik (Raguse) et les Ottomans*, II. *Onze actes de Mehmed II en vieux serbe 1473-1476*, în „Turcica”, XXIV, 1992, p.173, nr.8.

[298] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.340-341, nr.CLI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.175-176, nr.26.

[299] *Războieni*, p.193, nr.35.

[300] Relatarea legatului papal Baldassar de Piscia: *ibidem*.

[301] V. şi Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.62.

[302] După opinia majorităţii istoricilor, trecerea s-a făcut prin vadul de la Isaccea-Obluciţa; după opinia generalului Radu Rosetti, Dunărea a fost trecută pe la Brăila (*Istoria artei militare a românilor*, p.220 şi nota 3).

[303] Ca şi în cazul campaniei din 1475, itinerarul oştii otomane nu este stabilit pe baza unor documente cu date exacte, astfel încât momentul sosirii la vadul de la Isaccea nu este cunoscut cu precizie. Într-o cercetare mai veche, s-a presupus că trecerea Dunării „nu s-a putut face în mai puţin de două săptămâni, deci între 10-25 iunie”, încheindu-se „pe la 25 iunie” (I. Focşeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ştefan cel Mare*, p.150-151). Ziua de 24 iunie, indicată ca dată a acestui eveniment (Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.70) nu se poate verifica. Reconstituirea cronologică a unui bun istoric militar aşează trecerea Dunării „la începutul lunii iulie” (General Radu Rosetti, *op.cit.*, p.221). Cronicile otomane sunt imprecise chiar în privinţa duratei generale a campaniei sultanale din Moldova: ea ar fi durat „aproape două luni” după Mehmed Neşri (*Cronici turceşti*, I, p.128), în timp ce Kemal paşa-zade spune că 40 de zile a durat doar urmărirea lui Ştefan înainte de luptă (*ibidem*, p.212), ceea ce ar fixa trecerea Dunării la mijlocul lui iunie. Autorul celei mai complete reconstituiri a campaniei din

acest loc, Mehmed însuşi a arătat cea mai mare grijă pentru traversarea fluviului: „Sultanul spunea că el nu socoate trecerea Dunării mai puțin însemnată decât duşmanul său, aşa că a pus o pază bună pentru ca duşmanul să nu-l atace”[304]. Însă la această „trecătoare” Ştefan nu a organizat nici o împotrivire[305]: nici oameni nu mai avea, nici condițiile nu erau prielnice pentru a rezista loviturilor care s-au produs aproximativ concomitent sau la puține zile distanță unele de altele.

Moldova a fost lovită din trei părți[306]: tătarii au atacat în nord, la Ştefăneşti pe Prut; turcii şi muntenii au trecut Dunărea pe la Isaccea, iar cetățile au fost atacate pe mare de flota otomană şi pe uscat de detaşamente turceşti şi tătăreşti. Din lipsă de date precise, succesiunea faptelor nu este clară[307]. Cum atacul tătăresc din nord amenința cetatea de scaun, domnul s-a îndreptat cu repeziciune în direcția aceea, lăsând în tabăra de la Dunăre pe cumnatul său, Şendrea, şi pe Iuga vistiernicul, cu 1.000 de ostaşi călări. Tătarii nu au mai atacat Suceava, dar nici domnul nu a mai reuşit să-i lovească şi să recupereze prada şi robii; ca urmare, „Ştefan, cu toată oastea sa, apăsat de mâhnire, o apucă spre Dunăre, ca să le curme turcilor calea” (*tristitia plenus ad Danubium ut Turchis transitum prohiberet redibat*)[308]. În schimb, atacurile asupra Chiliei şi Cetății Albe – cetățile a căror cucerire era „gândul de căpetenie” (*principale propositum*) al lui Mehmed al II-lea[309] – au eşuat: pe de o parte, ostaşii flotei n-au putut face podul necesar debarcării, împiedicați de apărătorii de pe ziduri; pe de altă parte, trupele venite pe uscat (probabil desprinse din cele care abia trecuseră Dunărea la Isaccea), ajutate de „cam zece mii de tătari”[310], nu numai că au fost respinse, dar nici nu au mai avut putința de a riposta, întrucât tătarii

---

1476, istoricul Manole Neagoe, observă cu justețe că „o cronologie exactă, pe etape, este foarte greu de realizat” (Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.71, nota 282),

304 Angiolello (Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, p.88; *Călători străini*, I, p.135).

305 După afirmația proprie (cu explicația cuvenită), în solia lui Ioannes Tzamplakon, din mai 1477 – „aş fi făcut din două una: ori m-aş fi împotrivit cu adevărat vrăjmaşului la trecătoare şi nu l-aş fi lăsat să treacă...” (G. Mihăilă, *Importanța politică şi literară a corespondenței lui Ştefan cel Mare*, p.100; *Războieni*, p.230, nr.50).

306 Ştefan însuşi va spune, prin gura lui Ioannes Tzamplakon: „m-au înconjurat de trei părți” (G. Mihăilă, *op.cit.*, p.101; *Războieni*, p.231, nr.50).

307 Pentru unii istorici, nu ar fi existat atacul tătăresc din nord, ci o singură luptă cu tătarii, în sud (I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.76-77), Baldassar de Piscia fiind „desigur rău informat” (*ibidem*, p.75). Pentru alți istorici, este vorba despre două confruntări cu tătarii din Crimeea, în două locuri diferite şi cu rezultate diferite (Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.69-71). Analiza izvoarelor ne determină să subscriem această ultimă opinie.

308 Relatarea lui Baldassar de Piscia (*Războieni*, p.191 şi 194, nr.35).

309 Scrisoare a unui polonez, din Lublin, 21 august 1476 (*ibidem*, p.185-186, nr.32).

310 Relatarea unui slujitor al lui Vlad Țepeş (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.21, nr.19; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.183-184, nr.31).

lui Eminek, cei care constituiau baza atacului terestru, au părăsit câmpul de luptă atunci când au aflat că sălaşurile lor din Crimeea fuseseră atacate de tătarii de la Volga, ai Hoardei Mari[311], despre al căror han se spunea încă din primăvară că avea relaţii prieteneşti cu Ştefan. Este posibil ca acest atac neaşteptat să se fi produs şi ca urmare a intervenţiilor veneţiene[312].

Pe când se îndrepta spre Dunăre, Ştefan s-a văzut confruntat cu o realitate pe care, probabil, nu o bănuise şi nu o aşteptase: ostaşii săi au început să-şi manifeste nemulţumirea, „căci îl urmau în luptă de două luni, zicând că, «din cauza acestui război, tătarii răpesc pe soţiile noastre şi pe fiii noştri»" (*Inter suos non defuerunt murmurationes cum jam per duos menses eum in bello secuti fuissent, dicendo quid ad nos de hoc bello, cum nostros mulieres, nostrosque filios Tarthari abduxerint*). Era, într-adevăr, un moment de cumpănă, întrucât deja „unii plecau pe ascuns" din tabără. Domnul, „ţinând sfat cu boierii săi, i-a slobozit pentru 15 zile, în aşa fel, totuşi, încât, după aceea, trebuiau să se întoarcă la Dunăre cu merinde" (*habito consilio cum suis nobilibus, ad quindecim dies eos dimisit, ita tamen quod ad Danubium ex post cum comeatu redire deberent*), şi a rămas numai cu vreo 10.000 de boieri („*decem milium suorum nobilium*")[313]. Această relatare a legatului papal ar putea să pară răuvoitoare, dezinformată sau cel puţin subiectivă. Însă Ştefan cel Mare însuşi o confirmă, prin ceea ce a transmis, câteva luni mai târziu, la Veneţia: „m-au găsit singur, cu toată oastea mea împrăştiată, ca să-şi salveze familiile lor. [...] Eu, cu curtea mea, am făcut ceea ce-am putut" (*trovo me solo, el tuto lo mio exercito confuxo, per salvation de le soe fameglie.* [...] *Io, cum la mia corte, ho fato quel che puti*)[314].

Dar până în momentul când sultanul a trecut fluviul, oştenii lui Ştefan nu se întorseseră în tabăra de la Dunăre. Acesta trebuie să fie motivul pentru care nu s-a putut opune nici un fel de rezistenţă „la trecătoare": cu numai 10.000 de călăreţi – sau chiar 12.000, cât i se atribuia în toamna precedentă[315] –

[311] *Războieni*, p.202-206, nr.39. Pentru împrejurările acestui atac, v. Nagy Pienaru, *„Proiectul scitic". Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Hoarda Mare*, în **RI**, XIV, 2003, 5-6, p.130.

[312] Încă şi la 18 iulie 1476, dogele Andrea Vendramin cerea solului său, Giovanni Battista [Trevisano], să-l determine pe „împăratul" tătarilor „sau să vină, sau să trimită măcar o parte din ordiile sale în sprijinul voievodului Ştefan, spre a nu fi copleşit acesta de vrăjmaş". În viziunea veneţienilor, „împăratul" Hoardei de Aur trebuia să continue lupta (ajutat sau nu de Ştefan cel Mare) până la eliberarea Caffei, ba chiar şi a cetăţii Tana (*Războieni*, p.181-182, nr.30).

[313] Relatarea lui Baldassar de Piscia: *ibidem*, p.191 şi 194, nr.35 (am refăcut traducerea din acest loc, prea depărtată, în literă, de textul original).

[314] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.98 şi 101 (şi aici, am urmărit mai îndeaproape litera originalului).

[315] V. *supra*, capitolul *Căderea Mangopului*.

încercarea de a-i opri pe cei 150.000 de ostaşi ai sultanului nu s-ar fi putut solda decât cu o înfrângere zdrobitoare. Pentru confruntarea care se apropia, raportul de forțe era, în cel mai fericit caz, de 1 la 10[316]. Cu călăreții pe care îi avea în jurul său, Ştefan s-a retras la Vaslui, lăsând trupele duşmane să intre în țara pe care o pregătise ca şi în anul anterior: din nou au fost date pradă focului aşezări – de data aceasta, însă, mai multe –, iar holdele au fost arse pe câmp. Oamenii au plecat, cu averile lor, spre munți[317]. Alături de Ştefan se afla fiul său, un copil de vreo zece ani, prezumtivul moştenitor al tronului Moldovei. Dovadă de iresponsabilitate sau de imprudență din partea părintelui şi a suveranului ? Mai curând, dovada unei nemărginite încrederi în voința divină, dar şi în propriile sale puteri.

De la trecerea Dunării până la înfruntarea propriu-zisă, care va avea loc vineri, 26 iulie 1476, se scurseseră vreo trei săptămâni. În tot acest răstimp, Mehmed al II-lea şi oştenii săi au avut de străbătut o țară pustie: „am găsit – va scrie italianul Angiolello, trezorierul sultanului, participant la expediție – toate satele şi aşezările părăsite şi ogoarele arse". Ştefan poruncise ca „toate grânele să fie tăiate şi până şi papura din mlaştini şi, după ce s-au tăiat ierburile şi grânele, a pus să fie totul ars, astfel că sultanul a rămas păcălit, deoarece crezuse că găseşte țara îmbelşugată în grâne şi păşuni, cum este ea într-adevăr, şi a găsit-o deşartă de oameni şi pretutindeni se ridica un praf de cărbune într-atât, încât umplea cerul de fum şi de câte ori ajungeam la popas eram cu toții negri la față [...]. Până şi caii sufereau din cauza prafului ce le intra în nări"[318]. Lipsei de alimente şi de apă i se va adăuga în curând ciuma: un „secretar al Signoriei trimis la Ştefan al Moldovei" – care nu poate fi altul decât Emmanuele Gerardo – înştiința că în oastea sultanului este o foarte mare epidemie de ciumă şi foamete („*una grandissima peste et fame*")[319].

În aceste condiții, oastea otomană avansa cu greu. Când s-a apropiat de Vaslui, domnul a incendiat târgul şi s-a retras spre Roman, bizuindu-se, probabil, pe tăria zidurilor de la Cetatea Nouă, înălțate cu vreo zece ani mai

---

316 Cf. Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.64. Credem, însă, că acest raport era încă şi mai defavorabil moldovenilor – 1 la 13 sau chiar 1 la 15. V., în acelaşi sens, Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.68.

317 Relatarea unui slujitor al lui Vlad Țepeş (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.21, nr.19; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.183-184, nr.31).

318 Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, p.88; cu traducere, în *Călători străini*, I, p.135-136.

319 Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.24, nota 1. Şi Jan Długosz scrie despre cele două nenorociri – ciuma şi foamea – care au lovit, cu multe victime, oastea otomană: „*Pestis interim et fames, duo intolerabilia mala, in exercitum Turci irrepserant...*" (*Războieni*, p.238, nr.52).

înainte; dar cetatea a fost asediată şi distrusă: comandantul ei, pârcălabul Vâlcea, a murit, se pare, cu acest prilej[320]. Lăsând pradă focului şi târgul Romanului, domnul s-a retras şi mai spre nord-vest, spre cetatea Neamţului[321].

Deşi ţinta era cetatea de scaun, Suceava, care ar fi trebuit neapărat cucerită, iar într-acolo se putea ajunge lesne de la Roman, urmând cursul Siretului, sultanul a procedat ca şi regele Ungariei în 1467, urcând spre nord, pe valea Moldovei. L-a urmărit, evident, pe domn, a cărui tabără fortificată se afla în mijlocul unei păduri, pe Pârâul Alb. Într-un moment când se părea că i se pierduse urma, în amiaza zilei de 26 iulie, Ştefan a ieşit din tabăra sa şi a atacat prin surprindere avangarda otomană, condusă de acelaşi Soliman paşa, beilerbeiul Rumeliei, cu care se confruntase şi la Vaslui. Atacul moldovenilor a produs pierderi şi mai ales învălmăşeală, ceea ce a atras intrarea în luptă a ienicerilor, care au pătruns în valea acelui pârâu, vale „cu apă puţină şi cu malurile înalte"[322]. Întâmpinate cu focuri de artilerie – trase din tunuri aşezate în carele din jurul taberei[323] – şi cu săgeţi, rândurile ienicerilor s-au clătinat. Ca să ajungă în tabăra domnului, de pe malul celălalt al râului, trebuiau să urce malul înalt fără nici o acoperire, în bătaia „puştilor" şi arcurilor inamicului. A intervenit, atunci, sultanul însuşi cu cavaleria, ceea ce a avut darul să redea ienicerilor curajul. Întăriturile taberei au fost escaladate şi trecute, tunurile au fost capturate şi lupta a continuat în interiorul fortificaţiei. Seara, sorţii îşi spuseseră cuvântul: domnul şi ai săi au scăpat la adăpostul pădurilor, lăsând la locul luptei 200 de morţi, iar în mâinile turcilor 800 de prizonieri[324].

Trei zile după această luptă, oastea otomană a stat în tabără pentru a-şi reface forţele, apoi a pornit spre nordul ţării, desfăcându-se, se pare, în două corpuri[325], menite a lovi simultan Suceava, apărată de portarul Şendrea, cumnatul lui Ştefan, şi Hotinul, apărat de pârcălabul Vlaicul, unchiul domnului, şi unde se refugiase doamna Maria cu tezaurul[326]. Şi primul corp (condus de Mehmed însuşi), şi cel de-al doilea au trebuit să plece de sub zidurile cetăţilor fără nici un succes[327]. A urmat asediul cetăţii Neamţului: sub focul a şapte

[320] Cf. Lucian Chiţescu, *Principalele rezultate istorice ale cercetărilor arheologice din cetatea medievală de la Gâdinţi*, în **SCIV**, XVII, 1966, 2, p.405-413.

[321] Relatarea unui slujitor al lui Vlad Ţepeş (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.21, nr.19; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.183-184, nr.31).

[322] Angiolello (Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, p.90; cu traducere, în *Călători străini*, I, p.136-137).

[323] Mehmed Neşri (*Cronici turceşti*, I, p.128).

[324] Aceste cifre le dă Angiolello; cei 200 de morţi sunt confirmaţi de Długosz.

[325] Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.89, 93.

[326] Relatarea lui Baldassar de Piscia (*Războieni*, p.191 şi 194, nr.35).

[327] Jan Długosz (*ibidem*, p.244, nr.52).

bombarde – dintre care două au plesnit de prea multă folosinţă – cetatea a rezistat opt zile; apărătorii ei, conduşi de pârcălabul Cârstea Arbure (mort în aceste împrejurări), „n-au vrut să stea de vorbă, toţi se apărau cu tunurile şi nu le păsa de noi”[328]. De la Neamţ, Basarab Laiotă a primit sarcina de a intra în Ardeal prin pasul Oituz, dar prezenţa, la Breţcu, a oastei din Transilvania l-a determinat pe domnul muntean să renunţe la îndeplinirea acestei misiuni.

Astfel, sultanul Mehmed a ajuns la concluzia „că-şi pierde vremea” în Moldova, în timp ce foamea îi măcina şi-i demoraliza oastea. Speranţa de a primi întăriri şi provizii s-a spulberat şi ea: o furtună a nimicit vasele care le aduceau[329]. Era, după calculele istoricilor, mijlocul lunii august 1476[330] când Mehmed al II-lea a hotărât retragerea.

A fost, se pare, un mic răstimp în care nu s-a mai ştiut nimic despre Ştefan; se zvonise, chiar, că ar fi trecut hotarul în nord, că ar fi fost văzut ospătându-se într-un han din Sniatyn ori tocmind lefegii la Cameniţa[331]. De fapt, hălăduia prin locuri retrase, probabil încercând să afle veşti despre ai săi şi căutând să restabilească legăturile cu cei de la care ar fi putut să aştepte ajutor neîntârziat[332]. Acest ajutor, pe care i-l destinase regele Ungariei, însemna „peste

---

[328] Angiolello (Donado da Lezze, *Historia Turchesca*, p.90; cu traducere, în *Călători străini*, I, p.136-137). După Cronica moldo-germană, apărătorii cetăţii de la Neamţ au distrus „tunul cel mare şi au împuşcat şi pe comandantul artileriei” otomane (*Cronicile slavo-române*, p.34).

[329] Jan Długosz (*Războieni*, p.245, nr.52); Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.519.

[330] Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.93.

[331] Relatarea lui Baldassar de Piscia (*Războieni*, p.192 şi 195, nr.35).

[332] În legătură cu acest moment de derută s-a născut, probabil, legenda despre încercarea lui Ştefan cel Mare de a se refugia în cetatea de la Neamţ, unde era adăpostită şi mama sa (în realitate, trecută la cele veşnice încă din 1465), care, însă, a împiedicat coborârea podului, refuzând să-l accepte ca pe un învins. Această atitudine a mamei l-ar fi încurajat pe domn să-şi refacă oştirea şi să se întoarcă biruitor. Tradiţia a fost consemnată în scris, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, atât de Ion Neculce, în ale sale *O samă de cuvinte*, cât şi de Dimitrie Cantemir, în *Istoria Imperiului Otoman*. În veacul următor, D. Bolintineanu o va ilustra în foarte cunoscuta lui baladă, *Muma lui Ştefan cel Mare* (cf. Laetitia Cartojan, *Legenda „Mama lui Ştefan cel Mare”: D. Cantemir, izvorul baladelor din secolul al XIX-lea*, în „Cercetări Literare”, V, 1943, p.65-98, reluat în Emil Turdeanu, Laetitia Turdeanu-Cartojan, *Studii şi articole literare*, scrieri din ţară şi din exil publicate cu o postfaţă şi note complementare de Mircea Anghelescu, Bucureşti, 1995, p.147-174; v. şi Const. C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradiţiilor consemnate de Ion Neculce*, în volumul *Studii de folclor şi literatură*, Bucureşti, 1967, p.449-450, 465-466). Pe baza operei lui Cantemir, un „dicţionar de istorie militară tipărit la Paris în 1771” a înscris vocea *Bataille de RAZBOC*, preluând şi informaţia relativă la mama domnului (cf. Constantin Rezachevici, *Ecouri occidentale târzii ale bătăliilor lui Ştefan cel Mare de lângă Vaslui şi Valea Albă-Războieni*, în **RdI**, 28, 1975, 1, p.69-70).

30.000 de oameni" (*persone oltre 30.000*)[333], comandaţi de comitele Ştefan Báthory, judele curţii regale, şi de Vlad Ţepeş[334]. Este adevărat că lui Ştefan i se trimisese veste să nu pornească lupta înainte ca ei să fi ajuns în Moldova[335], însă ostaşii ardeleni fuseseră convocaţi la Turda abia pentru ziua de 25 iulie ! În ceasurile înfruntării din Valea Albă, ei erau încă la Turda sau abia porniseră spre Mediaş, unde se aflau la sfârşitul lunii. Odată ajunşi la Breţcu, pe la începutul lui august[336], Báthory şi Ţepeş n-au mai intrat în Moldova, lipsindu-le orice informaţie despre situaţia în care se afla domnul. Abia la 21 august au putut afla „cu siguranţă că acel domn Ştefan este în viaţă", după ce un om trimis de ei „l-a căutat în Moldova vreme de mai multe zile şi, în sfârşit, cu multă osteneală, l-a găsit în munţi". Cerându-le numai „ceva oameni pentru ajutorarea lui", Ştefan îi anunţase – era tot pe la mijlocul lui august – că sultanul, deşi luase, deja, în grabă, drumul „către casă" (*imperator* [...] *festinans discessit versus domum*), „ar vrea să aleagă un alt voievod în Moldova" (*imperator alium vaivodam ad Moldaviam eligere vellet*)[337].

Era o iluzie. Spre sfârşitul lunii, oastea otomană a ieşit din ţară şi „a trecut Dunărea în neorânduială"[338]. Emmanuele Gerardo – ambasadorul acreditat de veneţieni pe lângă Ştefan cel Mare, dar care încă nu apucase să ajungă în Moldova – transmitea acum la Veneţia că turcii au plecat din acea ţară „fără să fi pus stăpânire pe nici un târg" şi că voievodul, ieşit din munţi, străbate toată Moldova, neînfricat, în fruntea călăreţilor săi[339]. Este vorba

[333] Relatarea unui slujitor al lui Vlad Ţepeş (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.22, nr.19; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.183-184, nr.31). După o altă informaţie, erau 40.000 de oameni (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.25, nr.21; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.190, nr.34). Aceste cifre sunt relativ apropiate, 35.000 de ostaşi putând fi apreciaţi şi ca „mai mult de 30.000", dar şi ca 40.000. Regele Matias va scrie, însă, că trimisese „cam 60.000 de oameni" (*cum circiter sexaginta milibus hominum*): Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.26, nr.23; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.206-207, nr.40.

[334] Relatarea unui slujitor al lui Vlad Ţepeş (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.22, nr.19; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.183-184, nr.31).

[335] *Ibidem*.

[336] La 6-7 august, după generalul Radu Rosetti (*Istoria artei militare a românilor*, p.223-224, nota 6); la 10-15 august, după Manole Neagoe (*Studiu monografic*, p.96). Socotim că sosirea la Breţcu *în jurul datei de 10 august* poate fi acceptată ca plauzibilă, dacă ţinem seama de faptul că numai pentru dobândirea informaţiilor despre Ştefan – ajunse la Breţcu la 21 august – durase „mai multe zile".

[337] Scrisoarea lui Ştefan Báthory către rege, din Breţcu, 25 august 1476 (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.23-24, nr.20; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.188-189, nr.33).

[338] Scrisoare din Buda, 8 septembrie 1476 (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.24-25, nr.21; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.190, nr.34).

[339] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.273, nr.XXXI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.199-201, nr.38. Frumoasa descriere a situaţiei din Moldova e dificil de tradus altfel

despre un adevărat marş triumfal al lui Ştefan, care nu a putut avea loc decât în a doua jumătate a lunii august şi care pare a fi fost continuat cu incursiuni în cuprinsul stăpânirilor otomane din Dobrogea[340].

Bătrânul Sphrantzes – prietenul şi sfetnicul credincios al ultimului împărat bizantin – care, călugărit, încă mai consemna faptele importante pentru el şi pentru împărăţia creştină, a pus în „memoriile" sale ceea ce aflase despre sultanul Mehmed al II-lea: „în septembrie [...] s-a întors mai mult învins decât învingător"[341]. În adevăr, izbânda era prea mică în raport cu uriaşele pregătiri şi, mai ales, cu speranţele pe care sultanul şi le pusese în această campanie. L-au învins mai mult forţele naturii: lăcuste în Dobrogea, foame, sete şi ciumă în Moldova, furtună în Marea Neagră[342]. Pentru Mehmed, supus docil al astrologiei şi al oracolelor[343], toate acestea au trebuit să fie semne ale voinţei divine: avea să se mulţumească numai cu ceea ce izbutise deocamdată.

Înscăunarea lui Vlad Ţepeş. Pe la această vreme, de sfârşit al verii, situaţia militară a domnului Moldovei s-a îmbunătăţit în chip neaşteptat: peste toată neorânduiala din ţară, ostaşii cărora înainte de luptă li se îngăduise să plece pentru a-şi pune la adăpost familiile şi averile s-au întors[344]. Cu ei, Ştefan avea acum o oaste nouă. Curăţarea definitivă a ţării de trupele otomane trebuia să fie urmată de îndeplinirea proiectului pe care domnul îl înfăţişase regelui Matias cu un an în urmă: restaurarea lui Vlad Ţepeş[345].

---

decât prin parafraze: „*egresso Vayvoda et per totam Moldaviam intrepide ob equitatem*". Aceste cuvinte se află în instrucţiunile trimise de Senatul venețian lui Gerardo la 8 octombrie 1476. Este, însă, evident că ele reiau ştirile transmise de Gerardo prin scrisori dintre care cea din urmă era încă din luna august – desigur, din ultimele zile ale acestei luni. Deci marşul triumfal al lui Ştefan prin toată Moldova nu poate fi datat decât tot în august, după mijlocul lunii.

340 Raluca Iosipescu, Sergiu Iosipescu, *Ştefan cel Mare şi Dobrogea de nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.317, confirmând informaţia din cronica lui Bielski (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.125, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.200).

341 Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401-1477*, ediţie critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1966, p.145.

342 Această realitate a fost remarcată şi de contemporani. Regele Matias scria, la 15 noiembrie 1476, despre „fuga ruşinoasă" (*turpe fuga*) a lui Mehmed, înfrânt de fier, foame, molime şi osteneală (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.26, nr.23; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.206-207, nr.40).

343 Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.450.

344 Cf. Andrei Rădulescu, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii*, p.84; Manole Neagoe, *Studiu monografic*, p.92.

345 Se pare că, tot în acest răstimp, Vlad Ţepeş a trecut, totuşi, în Moldova – poate însoţit de „despotul cel tânăr", Vuk Brancovici, şi de Dimitrie Iakšić –, ajutând la hărţuirea

Vestitul „Dracul vodă" – scos din temniţă la cererea lui Ştefan – era privit de multă vreme ca un candidat cu mari şanse la tronul muntenesc, de la care se aşteptau „fapte mari" în luptele cu turcii[346]. Reînscăunarea lui, discutată şi cu prilejul tratativelor din vara anului 1475[347], a fost, însă, tergiversată din pricina nehotărârii şi a inconsecvenţei regelui: deşi se arăta preocupat de propria campanie împotriva Imperiului Otoman – campanie la care a luat parte, în ianuarie şi februarie 1476, cu succes recunoscut, şi Vlad Ţepeş[348] – Matias a încheiat, în ianuarie 1476, un tratat cu Laiotă, domnul supus turcilor[349]. Probabil că regele a fost cu adevărat convins de necesitatea creării unui front antiotoman puternic şi eficient în zona Dunării româneşti abia după marea campanie din 1476, în cursul căreia atitudinea ostilă a lui Basarab cel Bătrân s-a manifestat făţiş[350].

În plus, veştile care puteau veni din sudul Dunării arătau că sultanul Mehmed, abia revenit la Adrianopol şi nemulţumit de „lupta sfântă"[351] din vară, a dispus organizarea unei expediţii de represalii, în care detaşamentele otomane trebuiau să coopereze atât cu trupele lui Basarab Laiotă, cât şi, se pare, cu tătarii din Crimeea. Întâmplarea a făcut că, pe la mijlocul lunii octombrie, când aceştia din urmă au comunicat că nu mai au oameni pentru o nouă expediţie, s-a aflat că „însuşi voievodul Ţepeş vine asupra lui Basarab"[352].

---

trupelor otomane care se retrăgeau. Cronica austriacă a lui Jakob Unrest menţionează atacarea, de către aceşti aliaţi, a „şase pâlcuri de oaste turceşti, lângă apa ce curge prin Moldova" (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.99; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.251-252, nr.56). Apa care curge „*durch die Molda*" nu poate fi decât Siretul sau eventual Prutul – Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.169 – şi, în acest caz, respectiva ciocnire poate fi localizată pe cursul inferior al unuia dintre aceste râuri, în apropierea confluenţei lor cu Dunărea. Istoricul Ştefan Andreescu plasează această luptă „pe la data de 15 august 1476" (*ibidem*; v. idem, *L'action de Vlad Ţepeş dans le Sud-est de l'Europe en 1476*, în **RESEE**, XV, 1977, 2, p.268 – „aux environs du 15 août 1476" – şi 269), ceea ce nu se prea potriveşte cu restul cronologiei stabilite (destul de aproximativ, de altfel) pentru evenimentele din vara anului 1476.

[346] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.15, nr.13. Prezenţa acestuia în Transilvania, începând din august 1475, a fost pusă în legătură, pe bună dreptate, cu demersurile pentru reînscăunarea sa în Ţara Românească (Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.163-164).

[347] V. *supra*, capitolul *Tratatul cu Ungaria*.

[348] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.65-68; Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, p.155-158; Ştefan Andreescu, *op.cit.*, p.165-167.

[349] *Urkundenbuch*, VII, p.76, nr.4089.

[350] *Ibidem*, p.95-96, nr.4122.

[351] Caracterizarea aparţine cronicarului Mehmed Neşri (*Cronici turceşti*, I, p.127).

[352] Nagy Pienaru, *Un document otoman necunoscut din 1476*, în **RI**, XIII, 2002, 1-2, p.229-241 (citatul din documentul otoman, la p.230). E drept că situaţia din Ţara Românească se va schimba foarte repede, prin eliminarea lui Ţepeş şi restaurarea lui Laiotă, dar începutul iernii a trebuit să blocheze iniţiativa acestei expediţii, îngropată pe urmă definitiv.

„Eu cerusem – avea să transmită mai târziu Ştefan veneţienilor – ca voievodul Basaraba să fie alungat din cealaltă Valahie (*de l'altra Valachia*) şi să fie pus acolo un alt domn creştin, anume Dracula, ca să ne înţelegem împreună. Am înduplecat chiar la acest lucru pe Majestatea Sa regele Ungariei, ca să se îngrijească şi el, din partea sa, ca valahul Dracula să ajungă domn. Şi, înduplecându-se în sfârşit, el a trimis să-mi spună ca să-mi adun oastea şi să merg să pun pe numitul domn în Valahia"[353]. În această expunere a sa, domnul Moldovei nu a făcut nici o precizare de natură cronologică; evenimentele se pot, însă, reconstitui, în linii destul de precise, datorită altor izvoare contemporane.

La 6 septembrie, când rezultatul campaniei otomane din Moldova era limpede, de la Buda a plecat porunca regelui Matias ca saşii ardeleni să se alăture armatei pe care comitele Ştefan Báthory urma să o conducă în Ţara Românească („*ad partes regni nostri Transalpinas*")[354]. Se spunea, în zilele acelea, că oastea lui Báthory se unise deja cu cea a lui Ştefan, formând una aşa de puternică, „încât nu se tem de nimeni în lume"[355]. O lună mai târziu, la 7 octombrie, Ţepeş se afla la Braşov, „în marea cetate", adică tocmai în ţinuturile saşilor, cărora le confirma privilegiile comerciale aşa cum le aveau din vechime („după vechiul drept"), de la „marele Mircea voievod", de la „marele Vlad voievod" şi de la el însuşi[356]. Alături de realitatea economică pe care o înfăţişează, acest document priveşte şi latura politică a lucrurilor: emitentul încă nu domnea efectiv, ci era, în fond, doar un pretendent, care îşi asigura în acest chip sprijinul şi colaborarea saşilor transilvăneni; însă prilejul era folosit şi pentru a se reafirma legitimitatea, îndreptăţirea dinastică a acestui emitent, fiu al „marelui Vlad voievod" şi nepot al „marelui Mircea voievod".

În a doua jumătate a lunii octombrie[357], oastea transilvăneană, numărând circa 25.000 de oameni[358], în frunte cu comitele Ştefan Báthory,

---

[353] Cf. G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.98 şi 101. Ne-am îndepărtat de traducerea literară de aici, preferând o redare mai exactă a formulelor din text. Astfel, am redat: numele „*Drachula*" prin *Dracula* (nu *Drăculea*); „*la Maesta del Re de Hungaria*" prin „*Majestatea Sa regele Ungariei* (nu *măria sa craiul unguresc*); „*l'altra Valachia*" prin *cealaltă Valahie* (nu *cealaltă Ţară Românească*).

[354] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 1, p.94; *Urkundenbuch*, VII, p.109, nr.4141.

[355] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.25, nr.21; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.190, nr.34.

[356] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.95-97, nr.100.

[357] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.116-117. După succesiunea faptelor, am fi înclinaţi să plasăm acest moment chiar în zilele de sfârşit ale lunii octombrie.

[358] Scrisoare din Buda, 4 decembrie 1476 – N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.59: „*Drachulia et l'altro capitaneo del rè* [Ştefan Báthory] *ne haviano XXV^{m}*" (document editat, cu traducere, şi în volumul *Războieni*, p.209-210, nr.42).

secondat de Vlad Ţepeş, a trecut munţii. Simultan, Ştefan al Moldovei, cu 15.000 de călăreţi[359], a intrat în Muntenia. Nu se distinge foarte clar, din izvoare, dacă aceste două armate au făcut joncţiunea sub munte, în împrejurimile oraşului Târgovişte, sau mai spre sud, în apropierea Bucureştilor[360]. O reconstituire ipotetică poate fi, însă, încercată, pe baza puţinelor ştiri existente.

La 4 decembrie, când totul era terminat şi Vlad reaşezat în domnie, regele Matias scria legatului papal că Basarab Laiotă fusese înfrânt şi alungat „mai înainte ca moldoveanul să se fi întâlnit" cu comitele Ştefan Báthory şi oamenii săi („*antequam Moldavus cum ipsis convenisset*")[361]. Această biruinţă asupra domnului sprijinit de 18.000 de ostaşi otomani s-a produs cu puţin înainte de 8 noiembrie, zi în care Ţepeş, deja domn la Târgovişte, îşi anunţa prietenii braşoveni că „vrăjmaşul" pierduse domnia şi-şi căutase salvarea la turci; negustorii saşi erau chemaţi să aducă alimente şi mărfuri în Muntenia, care era acum „o singură ţară" cu a lor[362]. Trei zile mai târziu, la 11 noiembrie, comitele Ştefan Báthory – jude al curţii Majestăţii Regale şi căpitan general al oştilor regale în Muntenia[363] – scria sibienilor din tabăra de lângă Bucureşti

---

[359] Scrisoare din Buda, 4 decembrie 1476 – N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.59: „*Stefano, vayvoda di Valachia* [...] *hà condutto seco XV^m cavalli*" (document editat, cu traducere, şi în volumul *Războieni*, p.209-210, nr.42).

[360] Pentru drumul urmat de oştile moldoveneşti care intrau în Muntenia, v. P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare şi oraşul Bucureşti*, p.14-18 („Drumul Bucureştilor din Moldova"): Milcov – Buzău – Gherghiţa – Târgşor – Bucureşti. Se pare, însă, că exista un drum direct de la Gherghiţa la Bucureşti, traversând Ialomiţa pe la Vadul Călugăriţelor (Laurenţiu Rădvan, *Din relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ţara Românească*, p. 282, nota 110).

[361] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.27, nr.24; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.208, nr.41. Afirmaţia se repetă şi în scrisoarea către papa Sixt, din 8 decembrie 1476: „mai înainte ca voievodul Moldovei să fi venit" (*antequam Vayvoda Moldaviae supervenisset*) – Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.28, nr.25; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.211-212, nr.43. Ea se întemeiază pe raportul unui sol trimis de Ştefan Báthory din Muntenia, sosit la Buda chiar în ziua de 4 decembrie. Din aceeaşi zi, avem şi scrisoarea trimisă de Giustiniano Cavitello (tot din Buda) ducelui de Milano, care reproduce mai larg ştirile din raportul comitelui Ştefan Báthory: „numitul căpitan Ştefan [Báthory, precum se înţelege din context – *n. ns.*] şi Dracula s-au luptat cu Basarab" (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.58; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.209-210, nr.42).

[362] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.97, nr.101; *Urkundenbuch*, VII, p.117, nr.4153. Documentul nu este datat decât *8 noiembrie*, fără an; însă, evident, nu poate fi decât din 1476, singurul an când, în luna noiembrie, Vlad voievod a răsturnat pe Basarab Laiotă. Se pare că Laiotă a trecut Dunărea, rămânând în Bulgaria (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.27, nr.23; p.28, nr.25), de unde va fi aşteptat momentul prielnic să revină în Ţara Românească.

[363] Câţiva ani mai târziu, în pontificatul papei Inocenţiu al VIII-lea, un „Ştefan, voievodul Transilvaniei" a trimis la Loreto, cunoscutul loc de pelerinaj de pe coasta Adriaticii, lângă Ancona, o statuie de argint, reprezentându-l îngenuncheat la picioarele Maicii Domnului.

(„*ex castris* [...] *prope ipsam Bokoryschya*”), anunțându-i că se îndreaptă spre București („*ad Bokoryschya divertimus, cui in propinquo sumus*”) şi cerându-le pâine şi ovăz, precum şi ajutor pentru pregătirea drumurilor[364]. E drept că moldovenii nu sunt menționați expres în această scrisoare, însă cum ei erau socotiți în cadrul acelor „*gentes regales in Transalpinas*”, este posibil să se fi aflat în tabăra de lângă Bucureşti. Pare, astfel, plauzibil că în lupta care trebuie să se fi purtat în preajma Târgoviştei, pe la începutul lui noiembrie, Ştefan şi moldovenii săi nu au participat. Joncțiunea celor două armate s-a produs ulterior, pe drumul spre Bucureşti sau în împrejurimile acestui oraş[365].

Din reconstituirile istoricilor[366], ar rezulta că, după un asediu de două săptămâni, început la 1 noiembrie 1476, cetatea de scaun a Bucureştilor – apărată de oşteni fideli lui Laiotă, între care şi mulți turci[367] – a fost cucerită la 16 noiembrie[368]. Potrivit aprecierii lui Ştefan Andreescu, „se poate considera că

Darul a fost motivat prin faptul că „a scăpat dintr-un foarte mare pericol în război, poate că în Moldova şi Valahia, în care până la urmă sus-zisul erou a câştigat un memorabil triumf: doar cu 30.000 de luptători a învins o oaste a turcilor compusă din 120.000 de luptători” (Dan Lăzărescu, *O statuie-donație a lui Ştefan cel Mare*, în „Danubius”, XXII, 2004, p.22). Informația aceasta, aflată într-o tipăritură italiană din 1791, a intrat foarte de curând în circuitul ştiințific românesc, din păcate prezentată deformat, grupul statuar fiind atribuit lui Ştefan cel Mare, sub motivul că „domnitorii Munteniei şi Moldovei, posedând acolo [în Transilvania – *n. ns.*] importante domenii, aveau dreptul de a purta titlul de «Principe al Transilvaniei», folosit de Ştefan şi în alte cazuri” (*ibidem*). Această motivație este cu totul neîntemeiată: niciodată Ştefan cel Mare nu şi-a spus „voievod al Transilvaniei” (necum „principe”, titlu care apare un veac mai târziu), iar calitatea sa de monarh ortodox îi interzicea să reprezinte sfinții sub forma statuilor. Un dar trimis de el bazilicii de la Loreto putea să însemne, cel mult, o icoană. Dar însăşi trimiterea darului unui aşezământ catolic este exclusă, când e vorba despre Ştefan cel Mare. În realitate, personajul este Ştefan Báthory, voievod al Transilvaniei în 1479-1493 (perioadă care suprapune pe cea a pontificatului lui Inocențiu al VIII-lea), iar războiul cu turcii în Moldova şi Valahia nu se poate raporta decât la campaniile anului 1476, în cursul cărora voievodul va fi avut o cumpănă grea.

[364] *Urkundenbuch*, VII, p.120, nr.4158.

[365] La aceeaşi ipoteză a ajuns şi Ştefan Andreescu, *L'action de Vlad Țepeş*, p.270: „Nous présumons qu'Etienne le Grand aurait rejoint l'Empaleur après la prise de Târgovişte – qui le 8 novembre était déjà occupée, probablement rien que par les forces transylvaines – au cours du siège de Bucarest, qui se poursuivit au long de plus d'une semaine”.

[366] Cronologia evenimentelor nu este absolut sigură; o urmăm pe aceea fixată de istoricii care s-au ocupat de viața lui Vlad vodă Țepeş, arătând, la locurile potrivite, eventualele verigi slabe ale raționamentelor pe care ea se întemeiază.

[367] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.99; Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.27, nr.23-24; p.28, nr.25.

[368] Aceste repere cronologice au fost stabilite (cf. Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.117) pe baza a două ştiri contemporane: scrisoarea pârcălabului Cristian, din care ar rezulta că cetatea Bucureştilor a fost cucerită sâmbătă, 16 noiembrie, şi scrisoarea lui Giustiniano Cavitello, în care se menționează un asediu de 15 zile al capitalei. Însă scrisoarea

cea de-a treia domnie a lui Vlad Ţepeş a început într-adevăr la 16 noiembrie 1476[369], zi când el a redevenit stăpânul întregii ţări"[370]. Cu acel prilej, toţi boierii i s-au închinat lui Vlad voievod[371], care, însă, abia după încă zece zile,

---

pârcălabului Cristian (*Urkundenbuch*, VII, p.120, nr.4159) nu este datată decât „*dominica proxima*" a anului 1476, fără lună, iar câştigarea Bucureştilor este, în acest text, fixată prin formula „*in die sabathi proximi*". Îndeobşte, *proxima* se foloseşte pentru a arăta o zi de săptămână în raport cu o sărbătoare, imediat înainte sau imediat după ea; două exemple la întâmplare: „*feria quinta proxima ante dominica Ramispalmarum*" (*ibidem*, p.135, nr.4180); „*feria sexta proxima post festum Pascae Domini*" (*ibidem*, p.137, nr.4182 şi 4183). Folosirea doar a lui *proxima*, fără nici o altă determinare, sugerează, mai degrabă, o traducere prin „prima duminică", respectiv, „prima sâmbătă". Dacă raţionamentul este corect, şi admiţând că scrisoarea pârcălabului Cristian datează în adevăr din luna noiembrie, înseamnă că ea a fost redactată cu două săptămâni mai devreme decât s-a crezut până acum, anume duminică, 3 noiembrie 1476. În acest caz, luarea Bucureştilor, „*in die sabathi proximi*", se fixează sâmbătă, 2 noiembrie 1476. O asemenea reconstituire cronologică s-ar potrivi cu scrisoarea regelui Matias din 15 noiembrie 1476, prin care vestea principelui elector de Saxonia că ridicarea lui Vlad ca domn al Munteniei era deja realizată la data aceea şi că cetatea care era „*caput regni*" fusese ocupată după un asediu de două săptămâni (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.26-27, nr.23; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.206-207, nr.40). Aceste două săptămâni (care corespund celor 15 zile din scrisoarea lui Giustiniano Cavitello) ar aşeza începutul asediului pe la 19 octombrie, ceea ce ar însemna că luarea Bucureştilor a fost înfăptuită de Ştefan cel Mare. Întemeiat pe alt raţionament cronologic, acceptând căderea Bucureştilor la 16 noiembrie (data „tradiţională"), şi Ştefan Andreescu a presupus („ce qui nous fait supposer") că asediul capitalei „fut entrepris par Etienne le Grand, le contingent transylvain venant de Târgovişte l'ayant rejoint ensuite" (Ştefan Andreescu, *L'action de Vlad Ţepeş*, p.270, nota 65). Studiind rolul lui Ştefan cel Mare în istoria Bucureştilor, P. P. Panaitescu (*Ştefan cel Mare şi oraşul Bucureşti*, p.9-23) nu a făcut nici o referire la acest asediu din 1476, întreprins, după cum se pare, tot de domnul Moldovei.

[369] Deşi toate izvoarele plasează evenimentele acestea în octombrie-noiembrie 1476, sugerând că, în acest răstimp, Mehmed al II-lea părăsise deja Ţara Românească, o scrisoare a acestuia către raguzani este datată „15 noiembrie, la valahi" (= în ţara valahilor); anul lipseşte, dar el nu poate fi decât 1476: Boško I. Bojović, *Dubrovnik (Raguse) et les Ottomans*, p.174, nr.9 (pentru datare, v. şi notele 94 şi 96).

[370] Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.172. Această cronologie a evenimentelor din noiembrie 1476 se află, însă, în contradicţie cu scrisoarea regelui Matias către principele elector de Saxonia, datată 15 noiembrie 1476, menţionată deja. În această scrisoare, se povestesc, cu aceleaşi detalii, evenimente pe care actuala cronologie le aşează mai târziu. Ar fi imposibil ca scrisoarea să aibă data greşită ?! Oricum, observăm că istoricii care s-au ocupat de Vlad Ţepeş nu s-au împiedicat de respectiva contradicţie (Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, p.166-167, o rezumă după ce descrie „marea adunare" de la 26 noiembrie, fără să sesizeze contradicţia dintre izvoare; Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.171-172, nota 200, doar o menţionează).

[371] „*Domini et barones totius provinciae se in gratiam domini vaivodae Ladislao dederunt*", spune pârcălabul Cristian în scrisoarea sa (*Urkundenbuch*, VII, p.120, nr.4159). Această supunere a boierilor la Bucureşti s-ar fi petrecut, aşadar, la 16 noiembrie, de vreme ce scrisoarea pârcălabului Cristian ar data din 17 noiembrie 1476. Dar din aceeaşi scrisoare se vede

marți, 26 noiembrie, a fost învestit domn de toată țara, „cu mare cinste” (*tuto il regno di Transalpina unanimes creorono Drachulia, pur capitaneo del rè, suo vayvoda, cum grande honore*)[372]. Întârzierea de zece zile a fost explicată, în chip satisfăcător, prin dorința lui Vlad de a primi recunoașterea țării în aceeași zi când, în urmă cu 14 ani, „a luat sfârșit pe negândite cea ce a doua lui domnie”[373].

La ceremonia de la București a fost de față și Ștefan al Moldovei; „și atunci au vrut supușii ca amândoi domnii să-și jure împreună dragoste și unire (*et hanno voluto li populi che tuti duy li vayvodi zurano insieme amore et confederatione*); din care pricină toată țara aceea este asigurată că turcul n-o va mai putea vătăma”[374]. Momentul poate fi judecat ca deosebit de semnificativ pentru evoluția efortului de cruciadă: pe de o parte, Muntenia și Transilvania se socoteau „o singură țară”[375], iar pe de altă parte, domnii din Moldova și Muntenia își juraseră „dragoste și unire”. Se poate spune că se întrezărea nucleul unei alianțe de cruciadă, sub conducerea regelui Matias.

Se mai poate spune, de asemenea, fără a sfida bunul simț istoric, logica lucrurilor și buna credință, că acest nucleu se întemeia, înainte de toate, pe forțele românești și pe tradițiile românești de luptă antiotomană. În toamna anului 1475, când s-a alcătuit o notă despre *Apparatus terrestris Serenissimi domini regis Ungarie* [...] *contra Turcus*, regatul ungar era creditat cu 14.000 de oameni, iar Transilvania cu 28.000 de oameni, dintre care 16.000 de secui („cei mai buni arcași care există în răsărit”, fiecare cu armele sale și cu calul

---

că, la data redactării ei, domnul muntean se afla nu la București, ci la Târgoviște: „*Scripta est littera de insinuatione domini vaivodae Ladislai*”. Este plauzibilă o asemenea „pendulare” între cele două orașe ?!

[372] Scrisoarea lui Giustiniano Cavitello, din 4 decembrie 1476 (N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p.59; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.209-210, nr.42). Data de 26 noiembrie nu se află în document, ci este rezultatul unei deducții a lui N. Iorga (*op.cit.*, p.59, nota 1): în scrisoare se spune că evenimentul s-a petrecut „*martidi passato*”, adică marțea trecută. „Marțea trecută e 3 decembrie, dar solul nu putea veni într-o zi din Muntenia la Buda; trebuie să se înțeleagă deci marți a *săptămânei trecute* (26 noiembrie)”. Data astfel dedusă a fost acceptată de toți istoricii, fiind considerată, până la urmă, ca marcând „ceremonia de încoronare a lui Vlad Țepeș” (Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.117).

[373] Ștefan Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula)*, p.172. Tot prin noiembrie 1476, Vlad dădea de știre brașovenilor „cum că cu voia lui Dumnezeu mi s-a închinat toată Țara Românească și toți boierii” (Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.98, nr.102; *Urkundenbuch*, VII, p.121, nr.4160 – rezumat, cu data „după 1476 noiembrie 17”).

[374] Scrisoarea lui Giustiniano Cavitello (N. Iorga, *Acte și fragmente*, III, p.59; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.209-210, nr.42).

[375] Cum scria Vlad la 8 noiembrie. Ideea se regăsește și în scrisoarea pârcălabului Cristian, care spune că „țara noastră e ca și a voastră”, biruința lui Vlad trebuind a fi sărbătorită peste tot „cu trâmbițe și cu cântece și clopote”.

său foarte iute), 10.000 de nobili („obişnuiţi să lupte contra turcilor") şi 2.000 de români, „lăudaţi mai mult decât oricare în lupta contra turcilor, care sunt din moştenirea serenissimului rege şi care întotdeauna au luptat împreună şi cu tatăl său, şi cu însăşi Majestatea Sa". La aceşti 42.000 de ostaşi pe care îi putea ridica, sub comanda lui, strălucitul purtător al Sfintei Coroane, cei doi principi români ar fi adăugat nu mai puţin de 70.000 de oameni: domnul Moldovei ar fi adus 12.000 de călăreţi şi 20.000 de pedestraşi, iar domnul Munteniei ar fi adăugat 8.000 de călăreţi şi 30.000 de pedestraşi. Însemnarea (făcută, desigur, la Buda) caracterizează astfel pe aceşti ostaşi munteni: „au stat totdeauna şi stau şi acum la hotarele turcilor. Şi sunt acum o sută de ani de când turcii luptă împotriva acelei ţări şi până acum nu le-au stricat-o"[376].

Un an mai târziu, când – bizuindu-se tocmai pe rezultatele spectaculoase de până atunci – Veneţia a oferit regelui Matias 200.000 de florini ca ajutor pentru cruciada pe care o anunţase, se ştia că acest monarh poate să conteze pe 69.000 de oameni, în timp ce numai de la „*Stephan Weyda von der Molda*" se aşteptau 80.000 de oameni, bietul Ţepeş („*der Träkale*", *Dracula*), proaspăt restaurat, nemaiavând putere să aducă decât 4.000 de oameni[377].

Cifrele vorbesc de la sine despre ce putea să însemne efortul românesc de cruciadă. Apariţia, tocmai acum, a apelativului „cealaltă Valahie" – folosit de Ştefan, dar şi de veneţieni, ceea ce înseamnă o circulaţie europeană a formulei şi o înţelegere europeană a realităţii pe care ea o desemna – nu poate să nu fie în legătură cu aprecierea contribuţiei *valahilor* la cruciadă.

Însă, din păcate, regele Matias nu s-a putut ridica, nici de această dată, la înălţimea aşteptărilor[378]. Avea în subordine directă pe cei mai iscusiţi şi mai capabili conducători de oşti din această margine a Creştinătăţii, unanim recunoscuţi pentru dârzenia atitudinii lor antiotomane, singurii care, după

---

[376] După documentul din octombrie-noiembrie 1475, publicat greşit ca fiind din 1479 (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.34, nr.31; pentru data corectă, v. *supra*, capitolul *Căderea Mangopului*, în note). Am preluat titlul din varianta latină, publicată de N. Iorga (*Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.280). Varianta italiană, publicată de ambii istorici, are titlul *Ordine per terra del Serenissimo rè d'Ungheria contra il Turcho*.

[377] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.101.

[378] Pentru rolul regelui Matias în proiectele de cruciadă antiotomană din secolul al XV-lea, o privire critică la Benjamin Weber, *La croisade impossible. Etude sur les relations entre Sixte IV et Mathias Corvin (1471-1484)*, în volumul *Hommage à Alain Ducellier*, p.309-321. Autorul sintetizează astfel diferenţa de concepţii dintre rege şi papă: „Mathias Corvin recevait des subsides de Rome; il y envoyait des étendards; 800 cavaliers hongrois vinrent même aider le pape à reprendre Otrante aux Ottomans en 1481, mais jamais une croisade commune ne vit le jour. Mathias jugeait inutile de participer à une vaste croisade qui aurait tenté d'attaquer l'empire turc en son cœur et qu'il savait sans espoir" (*ibidem*, p.320-321).

propriul său părinte, reuşiseră să stăvilească avântul cuceritor al lui Mehmed al II-lea; amândoi fuseseră în legături cu Iancu şi nu e de crezut că originea valahă a acestuia, cunoscută de toţi, nu ar fi putut fi de natură să îndemne, până la urmă, la o apropiere întemeiată pe conştiinţa apartenenţei la acelaşi neam valah[379]. A fost, probabil, ultima şansă pe care istoria a mai oferit-o Europei creştine în confruntarea cu Imperiul Otoman. Din pricina unui rege preocupat de sărbătorirea nunţii sale, *Respublica Christiana* a ratat această şansă.

Întâmplările, dintre care unele deosebit de semnificative, din lunile octombrie-noiembrie 1476, Ştefan cel Mare le povesteşte foarte pe scurt, în stilul său caracteristic, asemănător acelora din inscripţii: „Şi aşa am făcut îndată şi am mers, eu dintr-o parte şi căpitanul regelui dintr-alta, şi ne-am unit şi am pus în domnie pe zisul Dracula. Isprăvind aceasta, el mi-a cerut să-i las, pentru paza lui, oameni de-ai noştri, căci în valahi nu se prea încredea; şi eu i-am lăsat 200 de oameni din curtenii mei. Şi, făcând acestea, am plecat”[380].

Restaurarea lui Vlad Ţepeş şi sprijinul militar acordat pentru realizarea ei au fost, desigur, măsuri înţelepte ale domnului Moldovei: importanţa pe care el o acorda bunei împliniri a acestui ţel o arată însuşi faptul că a participat personal la campania din Ţara Românească. Faptele noului domn muntean nu au dezminţit aşteptările: pregătirile sale de luptă împotriva turcilor au început de îndată, în ciuda faptului că situaţia financiară a ţării îngăduia cu greu un asemenea efort. Aflând că oşteni ardeleni ar vrea să treacă munţii şi să i se alăture, Vlad Ţepeş avea să le scrie braşovenilor: „ori este el ungur, ori este secui, ori este român, ori fie cine va fi, apoi el are voie ca să slujească domniei mele; iar voi lăsaţi-l la domnia mea, şi cu cartea voastră să vie la domnia mea, ca să-mi slujească. Iar domnia mea îl voi milui şi-l voi hrăni, ca şi pe slugile domniei mele, dar joldă n-am ca să le dau”[381].

Aceste speranţe nu au avut, însă, o viaţă lungă. În primele zile ale anului 1477, Ştefan primea la Hârlău (unde petrecuse, pesemne, sărbătorile) veşti încă liniştitoare despre „fratele nostru, magnificul Vlad”, însă nu îndepărta gândul că „vreun rău” îl putea ajunge şi de aceea le cerea braşovenilor – prin mijlocirea cărora îi ajungeau noutăţile – să i se transmită cât mai repede posibil orice veste[382]. Şi vestea cea rea nu a întârziat să-i sosească, în chiar zilele

---

[379] Cf. N. Iorga, *Dovezi despre conştiinţa originii românilor*, p.265.

[380] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.101.

[381] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.100, nr.106; *Urkundenbuch*, VII, p.117-118, nr.4154 (rezumat, cu data „1476 după noiembrie 8”). V. şi N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.101 (pentru efectivele militare cu care putea participa la campania antiotomană).

[382] Scrisoare din Hârlău, duminică, 5 ianuarie 1477 (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.341-342, nr.CLII; *Urkundenbuch*, VII, p.124, nr.4163).

următoare: „necredinciosul Basaraba s-a întors – avea să spună Ştefan cel Mare – şi l-a găsit singur şi l-a omorât; şi împreună cu el au fost omorâţi toţi oamenii mei, afară de zece”[383].

Memoria istorică: comemorarea înfrângerii de la Valea Albă. La sosirea acestei veşti, lângă domn se afla Emmanuele Gerardo, solul veneţian care ajunsese, în sfârşit, în Moldova[384]. El a fost, astfel, martorul deznădejdii care l-a cuprins atunci pe Ştefan voievod[385]. Probabil că, după campaniile otomane din 1475 şi 1476, asasinarea lui Vlad Ţepeş a fost evenimentul care i-a

---

[383] G. Mihăilă, *op.cit.*, p.101. Pentru diferitele versiuni asupra morţii lui Vlad Ţepeş care au circulat în epocă, v. şi Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.30, nr.27; N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.99; *Cronicile slavo-române*, p.213; *Călători străini*, I, p.177. Reconstituiri ale împrejurărilor morţii la Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, p.169-173; Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.173-175.

[384] Detaliile din solia lui Ştefan către veneţieni, a cărei analiză urmează imediat, sugerează că Emmanuele Gerardo a ajuns în Moldova după bătălia din vară („după ce [...] vrăjmaşul a plecat [...], în această vreme a venit la mine”: G. Mihăilă, *op.cit.*, p.101), dar înainte de plecarea în campania pentru reînscăunarea lui Vlad Ţepeş, deci prin octombrie, cum bănuiau şi veneţienii la 8 ale acestei luni. Este posibil că instrucţiunile trimise lui Gerardo de Senatul veneţian la această dată, 8 octombrie 1476 (N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.272-274, nr.XXXI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.199-202, nr.38), prin care se răspundea şi scrisorilor sale din august, i-au parvenit solului în Moldova. Senatul îşi exprima bucuria pentru retragerea oştilor duşmane din Moldova, unde nu reuşiseră să ocupe nici un oraş, şi îşi exprima speranţa că, acum, drumurile fiind sigure, solul va fi ajuns „de mult” la domnul ţării. Acesta trebuia felicitat, spunându-i-se nu vorbe deşarte, ci cuvinte din inimă, cu preţuire şi încurajare. Promisiunile de bani nu lipsesc: chiar din cei adunaţi în anul în curs i se va rezerva o parte, după hotărârea „puterilor” şi promisiunea papei, aprobată şi de regele Matias. Cu voievodul „celeilalte Valahii” – care nu poate fi decât Vlad Ţepeş –, Ştefan trebuia să coopereze pentru alungarea totală a turcilor. Solului i se cere din nou să-l urmeze pe Ştefan „oriunde s-ar duce” („*tu vade secum quocumque ipse iverit*”), să nu se depărteze de el fără încuviinţare anume („*cave ab eo discedere sine expresso nostro mandato*”) şi să trimită veşti în fiecare zi („*Scribe omni die et nos tene cum veritate advisatos*”). Printre primele veşti trimise de Gerardo din Moldova, spre sfârşitul toamnei, a fost şi aceea că „tătarii s-au apropiat de hotarele voievodului Ştefan ca prieteni recunoscuţi şi aşteptaţi de acel Ştefan” (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.29, nr.26; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.216, nr.45). Vestea ajunsese la Veneţia în decembrie 1476, de vreme ce, la începutul lui ianuarie 1477, se cereau lui Gerardo detalii (*Războieni*, p.214-215, nr.44; despre datarea acestei scrisori, v. *infra*, capitolul *Solia lui Ioannes Tzamplakon la Veneţia*, în note). Faptul este menţionat şi în scrisoarea trimisă de Senat la 7 ianuarie 1477 solului polon Callimachus (N. Iorga, *op.cit.*, p.276, nr.XXXIV). Ţelul acestei mişcări nu este foarte clar (nu a fost nici la vremea respectivă, când veneţienii se întrebau dacă era vorba despre tătarii de la Volga sau despre cei din Crimeea, cu care Ştefan se va fi „învoit” în cele din urmă). Oricum, ea pare să nu fi avut nici o urmare şi a marcat, probabil, „ultima speranţă” în privinţa posibilităţii de a-i antrena pe tătari într-o coaliţie antiotomană (Nagy Pienaru, *„Proiectul scitic”*, p.133-134).

[385] V. *infra*, capitolul *Solia lui Ioannes Tzamplakon la Veneţia*.

demonstrat în chip definitiv că proiectul unei cruciade antiotomane, pornită şi condusă de domni ai Ţărilor Române, era o utopie. Încercările lui de a da Ţării Româneşti un domn puternic care, ca şi el şi împreună cu el, să pornească lupta împotriva Semilunii au fost sortite eşecului.

Împrejurările anului 1476 au avut înfăţişarea cea mai dramatică din domnia de până atunci a lui Ştefan. Biruinţele, momentele înălţătoare şi speranţele n-au lipsit, însă ele s-au vădit efemere şi fără efectele de durată pe care le-ar fi justificat preţul aşa de scump plătit. Nu este de mirare că atunci când aceste evenimente au fost consemnate în scris, pentru memoria ţării, nici o rază de lumină nu a străbătut în relatarea trecută în pagina de letopiseţ: „În anul 6984 <1476>, luna iulie 26, vineri, a venit însuşi împăratul turcesc [öàðü òuðñêèè], numit Mehmet beg, cu toate puterile sale şi cu Băsărabă voievod cu ei şi cu toată oastea sa, asupra lui Ştefan voievod şi a făcut război cu ei la Pârâul Alb şi au biruit atunci blestemaţii turci şi cu muntenii hicleni. Şi au căzut acolo vitejii cei buni şi mulţi boieri mari şi oştenii cei buni şi tineri şi oastea bună şi vitează şi husarii oşteni viteji s-au topit atunci. Şi a fost atunci mare întristare în Ţara Moldovei şi în toate ţările şi domniile din jur şi la creştinii dreptcredincioşi, când au auzit că au căzut vitejii cei buni şi bravi şi boierii mari şi oştenii cei buni şi tineri şi oastea cea bună şi vitează şi aleasă şi cu husarii cei viteji sub mâinile limbilor necredincioase şi păgâne şi sub mâinile muntenilor păgâni, ca unii ce au fost părtaşi cu păgânii şi au fost de partea lor împotriva Creştinătăţii”[386].

În apropiere de locul luptei, oasele celor căzuţi au fost adunate şi deasupra lor s-a construit, peste două decenii, biserica închinată Sfântului Arhanghel Mihail[387], unul dintre voievozii oştilor cereşti şi tocmai acela sub

---

[386] *Cronicile slavo-române*, p.18 (textul slav la p.9).

[387] În cursul cercetărilor arheologice efectuate în biserică „s-a constatat existenţa, pe suprafaţa acoperită de altar şi naos, cu excepţia a două fâşii laterale late de circa 1 m, a unui strat compact în care au fost depuse oseminte reînhumate, înainte de construcţia bisericii” (Gh. I. Cantacuzino, *Biserica lui Ştefan cel Mare din Războieni – monument comemorativ*, în **MemAnt**, IV-V, 1972-1973, p.232). „Osemintele dezgropate după o perioadă destul de îndelungată (fapt evident şi din starea lor de conservare) au fost adunate şi reînhumate într-o groapă de mari dimensiuni, săpată pe locul unde urma să fie ridicată biserica. Oasele au fost aşezate în general fără vreo ordine. De remarcat, în porţiunea cercetată, lipsa craniilor; probabil că ele au fost depuse într-o zonă neatinsă de săpături (eventual în dreptul mesei altarului sau la vest de aceasta)” (*ibidem*, p.233). „Putem considera că ideea care a condus la ridicarea bisericii din Războieni deasupra osemintelor depuse în altar şi naos reprezintă o continuare a obiceiului existent încă din perioada paleocreştină a edificării altarului unor lăcaşuri de cult deasupra unor cripte care adăposteau mormintele unor martiri; probabil în concepţia lui Ştefan cel Mare cei care îşi dăduseră viaţa luptând împotriva «păgânilor» erau asemuiţi martirilor din perioada de început a creştinismului” (*ibidem*, p.233-234). V. şi Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.205 („...biserica de la Războieni, zidită pe locul sângeroasei înfruntări dintre moldoveni şi

semnul căruia, în 1473, Ştefan începuse războiul său de cruciadă. Pisania bisericii de la Războieni[388] este şi ea o pagină de cronică. Îndepărtându-se de tipicul inscripţiilor din această categorie, ea reproduce un text dictat de domnul însuşi: „În zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domn, Io Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, în anul 6984 (1476), iar al domniei sale anul 20 curgător[389], s-a ridicat puternicul Mahmet, împăratul turcesc [öàðü òuðñêïè], cu toate puterile sale răsăritene; şi încă şi Basarab voievod, poreclit Laiotă, a venit cu el, cu toată Ţara sa Băsărăbească. Şi au venit să prade şi să ia Ţara Moldovei; şi au ajuns până aici, la locul numit Pârâul Alb. Şi noi, Ştefan voievod, şi cu fiul nostru, Alexandru, am ieşit înaintea lor aici şi am făcut mare război cu ei, în luna iulie 26; şi cu voia lui Dumnezeu au fost înfrânţi creştinii de păgâni. Şi au căzut acolo mulţime mare de ostaşi ai Moldovei. Atunci şi tătarii au lovit Ţara Moldovei din partea aceea[390]. De aceea, a binevoit Io Ştefan voievod cu buna sa

---

turci, acoperă un mare osuar, în care mâini cucernice au cules rămăşiţele creştinilor căzuţi pe câmpul de bătălie. Destinaţia lăcaşului înălţat deasupra acelor oseminte fără tidve, asemenea unor moaşte, este limpede: un *martyrium*"). Ipoteza formulată de Ion I. Solcanu („Considerăm că, mai curând, cei reînhumaţi sub corpul bisericii sunt oştenii lui Ştefan cel Mare prinşi de vii de turci şi decapitaţi de aceştia după ce, mai înainte, fie că fuseseră schingiuiţi, fie că li s-a cerut să-şi abjure credinţa, ceea ce ei nu au acceptat") nu are nici un temei (Ion I. Solcanu, *Motivaţii etice şi ideologice ale actului ctitoricesc la Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XXIV, 1, 1987, p.144, reluat sub titlul *Motivaţii etico-religioase şi ideologice ale actului ctitoricesc la Ştefan cel Mare*, în idem, *Artă şi societate românească (sec. XIV-XVIII)*, Bucureşti, 2002, p.255).

[388] Acest nume e ulterior luptei; el apare abia la începutul veacului al XVII-lea. Despre împrejurările construirii bisericii, vorbesc documente din 1620 (**DIR**, A, XVII, 4, p.480-481, nr.610) şi 1623 (*ibidem*, A, XVII, 5, p.253-254, nr.339).

[389] „Anul curgător" era acela încă neîmplinit, cuprins între două aniversări din ani succesivi (în cazul de faţă, între două date de 12 aprilie). S-a observat că această formulă începe să fie folosită din 1492 (7000): cf. Andrei Pippidi, *op.cit.*, p.206; v. şi Liviu Pilat, *Mesianism şi escatologie în imaginarul epocii lui Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XXII, 2004, p.102. A fost trecută cu vederea o mai veche datare asemănătoare, cu arătarea anului de domnie, dar fără formula „anul curgător": la 3 septembrie 6997, „în al 30 şi 2-lea an al domniei lui", monahul Paladie de la Putna a început scrierea unui *Tetraevanghel* destinat acelei mănăstiri (*Repertoriul*, p.393-398, nr.149). Se poate, totuşi, că în acest caz s-a recurs la arătarea anului de domnie, întrucât pisarul a folosit, în mod excepţional, anul de la septembrie, după cum se vede şi din faptul că sfârşitul lucrului este plasat în interiorul aceluiaşi an, la 23 martie. Aşadar, văleatului 6997 îi corespunde intervalul 1 septembrie 1488-31 august 1489.

[390] Traducerea „din partea aceea" – pentru formula slavă wò òî# ñòðàíè – apare de neînţeles: din care parte ?! Sensul îl dă altă traducere, care se află la N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti, 1905, p.44: „tătarii au lovit Ţara Moldovei *din ceia parte*", adică din capătul opus al ţării. Este o exprimare tipic moldovenească şi de aceea numai un moldovean o putea dibui ! Aceeaşi formulă („din ceea parte") a folosit-o şi C. Turcu, scriind despre biserica de la Războieni în volumul *Monumente istorice bisericeşti din Mitropolia Moldovei şi Sucevei*, Iaşi, 1974, p.104. Poate e traducerea dată de Episcopul Melchisedec, cel

voinţă a zidi acest hram în numele Arhistrategului Mihail şi întru rugă sieşi şi doamnei sale, Maria, şi fiilor săi, Alexandru şi Bogdan, şi pentru amintirea şi întru pomenirea tuturor dreptcredincioşilor creştini care s-au prăpădit aici. În anul 7004 (1496), iar al domniei sale anul 40 curgător, în luna noiembrie 8"[391].

Ambele texte fac referiri la pierderile suferite de oastea moldovenească, apreciindu-le ca dezastruoase, în timp ce izvoarele scrise dau doar 200 de morţi şi 800 de prizonieri[392], ceea ce ar însemna un total de 1.000 de oameni[393]. Cifra de 200 de morţi apare ca destul de redusă, în raport cu impresia pe care o lasă descrierea din Letopiseţul anonim, care pare a deplânge pierderea întregii oştiri. În realitate, cronicarul dă o înşirare destul de precisă a categoriilor sociale şi militare jertfite la Pârâul Alb: „vitejii cei buni şi mulţi boieri mari şi oştenii cei buni şi tineri şi oastea bună şi vitează şi husarii oşteni viteji". Dar, pe de o parte, moldovenii trebuiau să-i înscrie la capitolul pierderi şi pe răniţi („ceilalţi mai toţi plini de răni", zice Jan Długosz) şi pe prizonieri, dintre care cei răniţi vor fi murit curând, în timp ce – după obiceiurile aspre ale vremii – unii vor fi fost tăiaţi (cum Ştefan însuşi procedase cu prinşii tătari şi turci), iar alţii vânduţi

---

care a scris prima dată despre această pisanie ? E reluată de G. Mihăilă, deşi acesta citează *Repertoriul* (G. Mihăilă, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină şi slavă*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, p.147).

391 *Repertoriul*, p.139-143, nr.14 (în traducere, data de zi 18 este o greşeală de tipar, care a rămas nesemnalată şi neîndreptată în erata de la sfârşitul volumului). E interesant de constatat că în cursul anului 1496 documentele interne lipsesc. La 26 iulie, chiar în ziua când se împlineau două decenii de la bătălie, a murit Alexandru, fiul şi moştenitorul lui Ştefan. Însă menţionarea lui în pisanie dovedeşte, pe de o parte, că înălţarea bisericii începuse înainte de acest eveniment trist şi, pe de altă parte, că pisania a fost şi ea săpată înainte de moartea lui Alexandru, lăsându-se numai locul pentru trecerea datei de sfârşit.

392 V. *supra*, capitolul *Lupta de la Valea Albă*.

393 După ştirile consemnate de armurierul Jörg din Nürnberg – aflat la vremea aceea în serviciul lui Mehmed al II-lea –, Ştefan cel Mare avea 12.000 de oameni, dintre care nu mai puţin de 7.000 i-au fost ucişi în doar jumătate de oră de luptă: Costin Feneşan, *Jörg von Nürnberg – o restituire necesară pentru istoria luptelor lui Ştefan cel Mare cu Imperiul otoman (1475-1476)*, în **RA**, LIX, 1982, 3, p.288. Textul este reprodus, cu traducere, şi în volumul *Războieni*, p.253, nr.57, unde, însă, pentru pierderile moldoveneşti se dă cifra de 4.000 de oameni. Pentru cauzele care au condus la exagerarea pierderilor: Costin Feneşan, *op.cit.*, p.286-287. Acest izvor a fost identificat de Constantin I. Karadja, care, în 1934, l-a semnalat şi l-a editat în limba germană (Constantin I. Karadja, *Die ältesten gedruckten Quellen zur Geschichte der Rumänen*, în „Guttenberg-Jahrbuch", VIII, 1934, p.133). Imediat, N. Iorga l-a reeditat într-una din revistele sale (N. Iorga, *Une nouvelle source sur les campagnes de Mahomed II contre Etienne le Grand, prince de Moldavie*, în **RHSEE**, XI, 1934, 10-12, p.341-342). Peste câţiva ani, descoperitorul a revenit asupra acestui izvor: Constantin I. Karadja, *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1943, p.398-409.

ca robi. Pe de altă parte, este bine ştiut că în preajma luptei Ştefan rămăsese, cum o va spune el însuşi, numai cu curtea: „Eu, împreună cu curtea mea (*Io, cum la mia corte*), am făcut ce-am putut"; „m-au înconjurat de trei părţi şi m-au găsit pe mine singur (*et trovo me solo*), cu toată oastea mea împrăştiată (*el tuto lo mio exercito confuxo*) ca să-şi salveze familiile (*per salvation de la soe fameglie*)"[394].

Deci cu adevărat la Pârâul Alb s-a prăpădit „oastea cea bună şi vitează şi aleasă" a Ţării Moldovei, întrucât alături de domn rămăsese – cum s-a observat cu justeţe – „elita oastei moldovene"[395]. Cei circa 1.000 de oameni pierduţi atunci (morţi, dispăruţi, prizonieri) însumau pe *vitejii cei buni*, pe *mulţi boieri mari*, pe *oştenii cei buni şi tineri*, pe *husarii oşteni viteji*[396]. Ei se adăugau celor pierduţi în cursul anului precedent, atât în lupta de la Vaslui (ianuarie) cât şi la asediul Mangopului (decembrie), unde a fost trimis tot un corp de elită (300 de oameni). Lor li se vor adăuga cei căzuţi în toamnă, în expediţia din Muntenia, precum şi celălalt corp de elită, cei 200 de oameni lăsaţi la Bucureşti pentru a-l păzi pe Vlad Ţepeş şi omorâţi la revenirea lui Basarab Laiotă.

Iar când cronica spune că au căzut la Pârâul Alb *mulţi boieri mari*, această afirmaţie trebuie judecată în lumina constatării că numai la nivelul sfatului domnesc se constată o înjumătăţire a numărului de boieri[397]; după vara anului 1476, dispar vreo 12 dregători mari, între care câţiva cu dregătorii

---

394 G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.98; *Războieni*, p.228-232, nr.50. G. Mihăilă a tradus (p.101) „ca să-şi apere casele lor", ceea ce nu e totuna !

395 Manole Neagoe, *Ştefan cel Mare*, p.152; v. şi idem, *Studiu monografic*, p.84 (cu nuanţări de ordin social, explicabile prin împrejurările apariţiei volumului, însă cu concluzia: „devine evident că pierderea a 1.000 de oameni din corpul de elită a oastei lui Ştefan cel Mare a impresionat adânc pe domn şi pe anturajul său").

396 Husarii (hânsarii), alcătuind un corp de cavalerie uşoară, erau „mercenari sud-dunăreni, de obicei sârbi, luptători cu sabia, specializaţi în luptele cu turcii" (Constantin Rezachevici, *Mercenarii în oştile româneşti în Evul Mediu*, în **RdI**, 34, 1981, 1, p.44). Dacă husarii din oastea care a luptat la Valea Albă în 1476 erau, în adevăr, sârbi, aceasta ar putea fi o probă a colaborării lui Ştefan cel Mare cu dinaştii sârbi care încă mai sperau în eliberarea stăpânirilor pierdute în urma cuceririi otomane. Amestecul lor chiar în evenimentele din 1476 îl arată cronica lui Jakob Unrest (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.98-99; v. şi *supra*, capitolul *Înscăunarea lui Vlad Ţepeş*) şi ei nu vor lipsi nici în 1481, când această speranţă a reînviat o clipă, în condiţiile „cruciadei de la Otranto" (v. *infra*, capitolul *Continuarea intervenţiilor în Ţara Românească*). Pentru această categorie militară: Constantin Rezachevici, *Despre evoluţia husarilor (hânsarilor) la români în Evul Mediu, în legătură cu instituţia similară la popoarele vecine*, în **SMMIM**, 4-5, 1971-1972, p.79-94.

397 Cf. Emil Condurachi, *Boierii moldoveni şi lupta de la Valea Albă*, în **CI**, V-VII, 1929-1931, p.373-375; Constantin Turcu, *Eroi de peste veacuri*, p.88.

eminamente militare: pârcălabii Luca de la Cetatea Albă, Arbure de la Neamţ, Vâlcea de la Cetatea Nouă (Roman), Gangur de la Orhei şi spătarul Mihău.

Oastea Moldovei în lupta de la Valea Albă. Bătălia de la Pârâul Alb pune istoricului unele probleme de interpretare, care, prin apelul la componenta socială, riscă să devină adevărate capcane. Utilizate cu rea-credinţă, deformate intenţionat – se poate spune, chiar, manipulate – unele dintre informaţiile izvoarelor relative la această bătălie au condus la o gravă denaturare a faptelor, incompatibilă cu deontologia cercetării istorice, dar foarte compatibilă cu teorii scumpe ideologiei comuniste, precum aceea a luptei de clasă ori cea privind rolul „reacţionar" al aristocraţiei, întotdeauna înclinată să pactizeze cu duşmanii ţării numai pentru a-şi păstra intacte privilegiile, în opoziţie cu rolul „progresist" al ţărănimii şi al orăşenimii sărace, animate de sentimente patriotice.

S-a spus, astfel, că în marea încleştare din 1476 Ştefan s-a bizuit esenţial pe „masele populare", în timp ce boierimea l-a trădat. Înclinaţia spre trădare a marilor boieri a fost exemplificată cu „cazul vistiernicului Iuga, care se sustrage sistematic de la datorie"[398]. Această acuzaţie a fost formulată pe temeiul faptului că, în timp ce Baldassar de Piscia îl arată pe Iuga având misiunea de a păzi trecerea Dunării, documente din 1 şi 29 iunie consemnează danii ale acestuia făcute Mănăstirii Putna[399]. Pornindu-se de la premisa că „turcii începuseră să treacă Dunărea [...] pe la 10 iunie"[400], s-a ajuns la următorul rechizitoriu: „A mai avut vistiernicul Iuga timpul să ajungă la vad până la 10 iunie, căci la 1 iunie îl găsim la Mănăstirea Putna iscălind[401] un act de danie către acest aşezământ ? Poate că a ajuns, dar nu ca să se bată, ci ca să fugă imediat înapoi, tot la Mănăstirea Putna, unde la 29 iunie îl găsim iscălind un alt act de danie. Şi iată cum acest boier, care primise o misiune importantă de la domnul său, aleargă fără rost de la un capăt la altul al Moldovei, îngrijindu-se de viaţa sa viitoare, atunci când era în joc soarta patriei"[402]. Nu era necesar să se identifice mormântul marelui vistiernic Iuga în biserica de la Putna[403] pentru a nu se scrie şi a nu se subscrie asemenea argumentaţie aberantă, în care se oglindesc mai degrabă lipsa de profesionalism şi de

[398] I. Focşeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ştefan cel Mare*, p.159.

[399] Toate aceste izvoare au fost menţionate în prezenta expunere.

[400] I. Focşeneanu, Gh. Diaconu, *op.cit.*, p.150.

[401] Afirmaţia denotă ignoranţa totală a autorilor în privinţa diplomaticii medievale moldoveneşti: nici unul din documentele veacului al XV-lea nu poartă vreo iscălitură, nici a vreunui boier, nici a domnului însuşi.

[402] I. Focşeneanu, Gh. Diaconu, *op.cit.*, p.150.

[403] Ştefan S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna*, p.257-270.

bună-credinţă a autorilor, decât lipsa de „patriotism" a celui incriminat. În împrejurările din iunie 1476, daniile consemnate de cele două acte nu impuneau prezenţa donatorului: actele au putut fi redactate şi în absenţa acestuia, de către familie, împuternicită special în acest scop, în eventualitatea morţii sale în luptă. Pe de altă parte, nu este deloc sigur că ostaşii lui Mehmed au trecut Dunărea în cursul lunii iunie; din contra: pare mult mai plauzibil că aceasta s-a petrecut în primele zile ale lunii iulie. În fine, faptul că Ştefan cel Mare a păstrat pe Iuga în sfatul domnesc şi i-a oferit locul pentru odihna veşnică în ctitoria sa de la Putna exclude în chip peremptoriu orice bănuială de trădare a fostului mare vistiernic. De altminteri, este posibil ca el să fi fost chiar înrudit de aproape cu familia domnească[404].

Este adevărat că unele izvoare contemporane[405] menţionează, în forme diferite, existenţa unei tensiuni între domn şi ai săi – fie „cârteli" (*murmurationes*)[406], fie o şovăire în credinţă („*claudicare coeperat* [...] *suorum fides*")[407], fie chiar o ruptură totală între domn şi „toată acea Ţară a Moldovei şi obştile ei" (*tota illa Walachie provincia et communitates*), din cauza „tiraniei şi cruzimii" lui Ştefan, acuzat a fi „un călău şi un gâde"[408]. La baza acestor ştiri se va fi aflat acea realitate pe care o înfăţişează Baldassar de Piscia şi o confirmă Ştefan însuşi, anume absenţa de pe câmpul de luptă a grosului oştirii în ceasul confruntării cu duşmanul. Prezentarea acestei realităţi drept o ruptură între domn şi ţară nu este altceva decât urmarea unei interpretări interesate şi răuvoitoare, probabil în anturajul regelui Cazimir, menită să justifice încetineala şi dezinteresul acestuia faţă de evenimentele din Moldova, atitudine care revoltase până şi pe sfetnicii săi[409]. O asemenea prezentare era avantajoasă şi pentru propaganda otomană, îngăduind sultanului să răspândească zvonul că el vine în Moldova pentru a alunga pe „un atât de neomenos chinuitor", îndemnând astfel la răsturnarea lui Ştefan prin chiar oamenii săi.

---

[404] După opinia d-nei Voica Maria Puşcaşu (căreia îi mulţumim pentru comunicarea acestei informaţii preţioase), în biserica Mănăstirii Putna a fost îngropată, se pare, şi soţia vistiernicului, Nastea. V. şi Nicolae N. Puşcaşu (†), Voica Maria Puşcaşu, *Mormintele Putnei*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.29, 33 şi nota 35.

[405] Aceste relatări – datorate unui anonim din Lublin, lui Baldassar de Piscia şi lui Jan Długosz – sunt adunate în volumul *Războieni*; v. notele următoare.

[406] Baldassar de Piscia, în relatarea sa din 16 septembrie 1476 (*Războieni*, p.191, nr.35; traducerea la p.194).

[407] Jan Długosz (*ibidem*, p.238, nr.52; traducerea la p.244).

[408] Anonimul din Lublin, în scrisoarea datată 21 august 1476 (*ibidem*, p.185, nr.32; traducerea la p.186).

[409] Este de observat că această interpretare extremă provine din Lublin, oraşul unde regele Cazimir se retrăsese în iunie 1476, convins că Ştefan îi întinde *lui* o capcană, trimiţându-i veşti despre „un război mai mult închipuit decât adevărat".

Folosirea acestor informații în sprijinul teoriilor insuflate de ideea luptei de clasă a dus la afirmații aberante și, bineînțeles, contradictorii. Pentru unii istorici, plecarea ostașilor a însemnat o defecțiune a marilor boieri, „cărora le-ar fi convenit o înțelegere cu turcii sau care voiau să-și asigure dregătoria pe lângă viitorul stăpân. Aceștia și-au părăsit domnul, lipsindu-l de forța cetelor lor, unii chiar de la început, alții după năvălirea tătarilor sau turcilor, și alții după Valea Albă”[410]. Pentru alți istorici, cei care au plecat au fost țăranii, însă cum o asemenea interpretare contravenea tezei despre sentimentele patriotice ale maselor populare, s-a ajuns la formularea altei teorii, la fel de hilară: „la venirea știrilor despre o invazie tătărească dinspre răsărit, cetele țărănești (care pe atunci începuseră a fi folosite *sistematic* de către domn) au plecat să-și apere căminurile amenințate. Ștefan cel Mare a trebuit să aștepte, pentru a le putea folosi împotriva turcilor, întoarcerea lor din această expediție de curățire *pe care ele au înfăptuit-o așadar în cadrul unei organizări militare proprii*”[411].

Teza trădării boierești în 1476 a fost desființată de istoricul Manole Neagoe[412]. Ea rămâne, însă, un bun exemplu despre ceea ce poate produce o interpretare de rea-credință sub influența otrăvitoare a unor ideologii nefaste, dar și o lecție despre moralitatea istoriei[413].

---

[410] I. Focșeneanu, Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, p.159.

[411] Barbu T. Câmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, p.69, nota 1; sublinierile aparțin autorului.

[412] Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, p.153-155; idem, *Studiu monografic*, p.90-92. Analiza faptelor merită reluată.

[413] Foarte recent, istoricul Bogdan Murgescu a exprimat opinia conform căreia campania din 1476 „a dezvăluit vulnerabilitatea Moldovei și limitele angajamentului societății moldovenești la lupta antiotomană” (Bogdan Murgescu, *Dimensiunea europeană a domniei lui Ștefan cel Mare*, p.10). Aceste „limite” le-ar arăta „refuzul unei părți a «oștirii celei mari» de a rămâne sub arme” și plecarea oștenilor „sub pretextul de a vedea ce s-a întâmplat cu familiile lor” (*ibidem*, p.10, nota 15). Credem că este imposibil de a stabili, pe baza izvoarelor azi cunoscute, dacă cererea oștenilor s-a întemeiat pe un *motiv* sau doar pe un *pretext*. Oricum, această părere se află la antipodul aceleia din anii ’50 ai veacului trecut: ce mai rămâne din „patriotismul maselor” și din „trădarea boierilor”, dacă tocmai „oastea cea mare”, alcătuită din „țăranii liberi”, își dovedește, într-un moment de cumpănă teribilă, „limitele angajamentului [...] la lupta antiotomană” ?! V. și idem, *Țara și oamenii*, p.14 și precizarea din aceeași revistă – **MI**, XXXVIII, 2004, 9, p.42 – despre pasajul „omis din greșeală”. De fapt, pare mai probabil că opinia șocantă a autorului a determinat redacția să elimine pasajul, supărător prin afirmarea faptului că Ștefan, deși a concentrat oastea cea mare, „a trebuit să renunțe la serviciile ei”, ca și prin „concluzia că, pentru mulți dintre moldoveni, lucrările agricole erau mai importante decât lupta cu otomanii”. Întâmplarea aceasta rămâne caracteristică pentru supraviețuirea clișeelor, ca și pentru confuziile pe care ele le pot produce. În realitate, numai examinarea onestă a surselor și cunoașterea structurii sociale a Moldovei lui Ștefan îngăduie căutarea și aflarea unui răspuns adecvat pentru situația din vara anului 1476.

Solia lui Ioannes Tzamplakon la Veneţia. La începutul anului 1477, „pe la 10 ianuarie"[414], Emmanuele Gerardo şi-a manifestat dorinţa de a pleca la Veneţia, pentru a face un raport amănunţit despre misiunea sa. Din cauza iernii grele, Ştefan a încercat să-l determine să amâne plecarea, sugerându-i să-şi trimită raportul în scris. „Aceasta o voi face în persoană, nu pot s-o fac prin scrisoare", a răspuns veneţianul. I s-a îngăduit, deci, plecarea, cu condiţia să se întoarcă la vremea Paştilor (6 aprilie). Un om de încredere avea să-l însoţească şi la dus, şi la întors. „Şi am rămas sigur pe cuvântul său, ca de un lucru făcut", va spune curând domnul, sugerând trimiterea unor mesaje şi mai ales încrederea într-o călduroasă şi convingătoare pledoarie, în favoarea sa, din partea lui Gerardo.

Pe când acestea se discutau la Suceava, „pe la 10 ianuarie", la Veneţia se scriau noi instrucţiuni pentru Emmanuele Gerardo, în urma evenimentelor din Muntenia[415]. Felicitări se transmiteau în primul rând lui Ştefan, în al doilea rând lui Vlad Ţepeş şi lui Ştefan Báthory şi „altor căpitani şi domni părtaşi la gloria aceasta", fiecăruia după „rangul, starea şi slujba" sa, dar „şi cu cinstita amintire a Majestăţii Sale, regele Ungariei" ! Se anunţa că papa urma să proclame cruciada în acele părţi pentru a-l sprijini, hărăzindu-i banii adunaţi la jubileu („*crutiata in illis partibus pro suo favore publicetur et iobileum concedatur*"), lucruri pentru care se pregăteau deja bulele papale. Instrucţiunile se încheie cu îndemnul de a nu rămâne „în Suceava sau în împrejurimi", ci de a merge după domn în acele locuri unde ar putea fi alături de el („*confer te ad illa loca ubi assidue cum eodem Illu*[*strissimo*] *Stefano esse possis*"). În acelaşi timp, veneţienii stăruiau cu toată puterea ca domnului Moldovei să i se trimită sumele trebuitoare pentru pregătirile militare.

Anunţând acţiunile papei, pentru care „*bulle jam ordinate erant*", Senatul veneţian nu dădea ştiri false: chiar dacă nu s-a mai ajuns la proclamarea cruciadei, papa Sixt a anunţat, la 13 ianuarie 1477, prin bula *Redemptor noster*[416], că tot ceea ce se va aduna în bisericile din Cetatea Albă în urma iertărilor şi

---

[414] Este interesant că domnul a reţinut această dată, care e tocmai aceea a luptei de la Vaslui şi o menţionează, deşi, în context, nu avea nici o importanţă.

[415] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.277-279, nr.XXXVI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.213-215, nr.44. Documentul este datat 10 ianuarie 1476 nu „greşit", ci *more veneto*, cu anul de la 1 martie; deci data reală este 10 ianuarie 1477. Cât priveşte data de zi, actul are la început „*die X januarij*", iar la sfârşit „*die XV januarii*". În ediţia anterioară, datorată lui C. Esarcu (*Ştefan cel Mare*, p.47-50, nr.VI), data finală este „*die IV januarii 1476*" (*ibidem*, p.50), preluată şi în volumul *Războieni*, p.214.

[416] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.241-243, nr.CCXVI; traducerea la Aloisie Tăutu, *Spirit „ecumenic" între papalitate şi români*, p.414-417. Şi acest document este datat *more veneto*, 13 ianuarie 1476, însă menţionarea celui de-al şaselea an de pontificat (august 1476 – august 1477) arată că data reală este 13 ianuarie 1477.

dezlegărilor acordate acolo cu prilejul Anului Jubiliar avea să fie predat domnului Moldovei, acest „adevărat atlet al credinței creştine” (*verus christianae fidei athleta*) care se arăta dispus să continue lupta cu Imperiul Otoman.

Însă, față de nevoile concrete şi față de primejdia care nu contenea şi asupra căreia Ştefan era mereu şi perfect informat, asemenea gesturi – a căror dimensiune spirituală nu ținea loc nici de ostaşi, nici de săbii, tunuri şi pulbere – nu puteau să-l mulțumească şi cu atât mai puțin să-l încurajeze pe „preaputernicul atlet al Creştinătății” (*fortissimus rei christiane athleta*)[417]. Emmanuele Gerardo a trebuit, deci, să comunice la Veneția (prin februarie 1477[418]) că „voievodul însuşi nu numai că speranței mai mult nu-i mai dă crezare, dar aproape a căzut în disperare” (*Vayvodam ipsum, non solum spei amplius non credere, sed in desperatione propemodum esse deductum*). Această deznădejde îşi avea bună întemeiere în ceea ce domnul văzuse cu ochii săi: „promisiunile (legămintele) ce i-au fost făcute nu par să aibă nici un efect” (*promissiones ei factas nullum parere affectum*).

Mesajul trimis la 17 martie de „înțelepții” Veneției celui care îi reprezenta la Curia romană era plin de îngrijorare față de această realitate. Solul trebuia să se prezinte de îndată Suveranului Pontif pentru a-i înfățişa situația şi a-l determina să acționeze cu hotărâre în sprijinirea lui Ştefan, „căci este țara aceluia poarta cea mai lesnicioasă pentru intrarea şi cuprinderea ambelor regate, anume al Poloniei şi al Ungariei, prin părțile transilvănene, [poartă] care trebuie închisă şi acoperită, şi, odată acoperită, cu străşnicie păzită contra turbării vrăjmaşului; şi tot prin ea poate fi cu uşurință cuprins de creştini şi adus la ascultare statul duşman”, adică Imperiul Otoman. Pe această înțelegere foarte realistă şi pragmatică – adevărată viziune geopolitică modernă, care se va regăsi şi în solia lui Ştefan, la acea dată poate deja pornită spre Veneția – se întemeia stăruința „înțelepților” ca papa să trimită în Moldova „mai cu grăbire” (*festius*) vreo 10.000 de ducați, despre care să se spună domnului că reprezintă „o parte

---

[417] Document venețian din 23 noiembrie 1476 (N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, p.247 şi nota 143). Oricum s-ar interpreta atitudinea şi acțiunile Veneției şi ale Sfântului Scaun, aceste două caracterizări sunt foarte grăitoare pentru prețuirea care, cu adevărat, se acorda în acele locuri lui Ştefan cel Mare. A le socoti doar expresia unei demagogii (care desigur că nu lipsea nici în epoca Renaşterii) e, însă, a face dovada unei extreme uşurințe de judecată. Domnul Moldovei era văzut realmente ca fiind singurul capabil să stăvilească înaintarea otomană spre inima Europei. Se poate pune întrebarea dacă „aventura” italiană din 1480 (debarcarea otomană de la Otranto) nu a fost o încercare de a atinge aceeaşi țintă pe o cale mai ocolită, socotită poate şi mai convenabilă față de rezistența românească de la Dunărea de Jos.

[418] Datarea se poate deduce din scrisoarea Senatului către solul venețian la Buda, din 18 martie 1477, în care se spune că ultimul raport al aceluia era din 19 februarie şi odată cu el sosise şi raportul lui Gerardo trimis din Braşov (N. Iorga, *op.cit.*, p.285, nr.XLIV; *Războieni*, p.223, nr.467), unde probabil se afla atunci pe drumul de întoarcere.

din făgăduiala ce i s-a făcut şi zălog şi semn limpede şi temelie a altui ajutor ce trebuie să i se dea”. Se sugera, totodată, Sfântului Părinte să trimită în Moldova un sol special, care să-l încurajeze pe domn şi să-l încredinţeze că nu va fi abandonat, ca nu cumva „să ajungă la vreo împăcare cu turcul ori învoială, care lucru nu poate fi fără pierderea sa şi cea mai mare nenorocire pentru treburile creştineşti” (*maxima Christianarum rerum calamitate*). Depăşindu-se, oarecum, uzanţele, se cerea papei să fie „mai grabnic şi mai cu dărnicie” (*promptius et liberalius*), întrucât „apropierea primejdiei nu îngăduie o asemenea zăbavă” (*vicinitas periculi non exigit huiusmodi cunctationem*)[419]. În acelaşi sens se scria, a doua zi, şi ambasadorului veneţian de la Buda, unde se aflau şi solii lui Ştefan. Regelui Matias trebuia să i se ceară nu numai sprijinirea în fapt a domnului Moldovei, dar şi încetarea „controverselor” cu împăratul Frederic şi cu regii Cazimir al Poloniei şi Vladislav al Boemiei, lucru pe care şi papa îl ceruse prin scrisori adresate celor implicaţi[420].

Străduinţele veneţienilor nu au avut, însă, rezultatele scontate. Dezamăgirea lui Ştefan a început a fi şi a lor, atunci când, la începutul lui aprilie, solul lor la Curie le-a comunicat atitudinea papei. Veştile care soseau „ex Oriente” şi care prevesteau viitoare invazii otomane, nu numai în posesiunile veneţiene din Grecia, Albania ori Dalmaţia, dar şi în Italia, până „în măruntaiele Italiei” (*ipsa Italiae viscera*)[421], nu păreau a fi luate în serios. Pentru Senatul veneţian, apărea ca o necesitate statornicirea păcii între împărat şi cei doi regi, în aşa fel încât să se poată veni în ajutorul lui Ştefan („*ut Vayvodae Stephano succurreretur*”)[422], punându-se în valoare şansa pe care o reprezenta acest principe, cu voinţa sa de a lupta şi cu puterea de care dispunea. Printre cuvintele şi formulele respectuoase şi reverenţioase folosite în legătură cu Suveranul Pontif, se întrevede, însă, o anumită distanţare (dacă nu şi desolidarizare) a veneţienilor faţă de politica acestuia: „să nu ne pună pe noi chezaşi ai unor astfel de anevoioase treburi, potrivit rânduielilor sale”[423].

---

[419] N. Iorga, *op.cit.*, p.282-284, nr.XLIII; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.217-222, nr.46.

[420] N. Iorga, *op.cit.*, p.285-286, nr.XLIV; cu traducere parţială, în volumul *Războieni*, p.222-224, nr.47.

[421] Scrisoarea din 10 aprilie 1477 a Senatului către solul său la Curia papală, ca răspuns la rapoartele acestuia din 3 şi 4 aprilie (N. Iorga, *op.cit.*, p.287, nr.XLV; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.225-226, nr.48).

[422] Scrisoarea din 18 aprilie 1477 a Senatului către acelaşi sol de la Curia papală, menţionând şi o scrisoare anterioară, din 14 aprilie, al cărei conţinut a rămas necunoscut (N. Iorga, *op.cit.*, p.288, nr.XLVI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.226-228, nr.49).

[423] Scrisoarea din 10 aprilie 1477, citată mai sus.

La vremea când „înţelepţii” Veneţiei încercau să trezească la realitate pe fruntaşii acelei *Respublica Christiana*, de ale cărei destine spuneau că se îngrijesc, Emmanuele Gerardo ar fi trebuit să se întoarcă în Moldova, însoţit de sfetnicul moldovean pe care Ştefan i-l dăduse ca însoţitor. Din păcate, documentele azi cunoscute nu dau informaţii despre chipul cum s-a încheiat, în faţa dogelui şi a Senatului, misiunea moldovenească a lui Emmanuele Gerardo. Este posibil ca, în aprilie, conform înţelegerii, el să fi revenit în Moldova[424], de vreme ce îşi va continua activitatea diplomatică la Buda[425]. În aceste împrejurări, deloc limpezi, s-a hotărât trimiterea unei solii extraordinare la Veneţia şi la Vatican. Mesajele au fost încredinţate unui personaj cu nume mare, pe care documentul păstrat în arhivele veneţiene îl numeşte „*Ioanes Zamblacho, orrator illustris domini Stefani vayvode Moldavie*”, iar el însuşi îşi spune „*ambassador et barba del signor Stephano vayvoda*”. Solul era, deci – deşi în notele care însoţesc textul este numit „*Caloianis Valacus*” – un grec din marea familie bizantină Tzamplakon şi se înrudea cu Ştefan, fiind socotit „unchi” (*barba*) al acestuia[426]. Înrudirea nu putea fi decât prin doamna Maria de la Mangop, între ai cărei înaintaşi prin femei se numărau nobili din familiile Asan, Paleolog şi Tzamplakon[427]. Documentul îl numeşte pe Ioannes Tzamplakon doar sol al lui Ştefan, fără să precizeze dacă el a plecat din

---

[424] În egală măsură, însă, nu putem exclude nici situaţia contrară. În acest caz, cuvintele lui Ştefan din solia de la 8 mai – „şi am rămas sigur pe cuvântul său, ca de un lucru făcut” – ar trebui citite ca un reproş amar, formulat în chipul cel mai diplomatic posibil. Aceasta este, de altminteri, şi opinia istoricului Şerban Papacostea: „le délai fixé s'était écoulé sans que la réponse parvînt” (Şerban Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în volumul *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di Agostino Pertusi, I, Florenţa, 1973, p.623).

[425] N. Iorga, *op.cit.*, p.248, nota 147.

[426] În unele lucrări, numele solului apare sub forma „Ioan Ţamblac Paleologul”, dedusă din faptul că, în 1455, este menţionat un *Joannes Zamblaco* sol la Florenţa, iar la 1461 apare un *Johannes Paleologus Zambelacus Constantinopolitanus* ca beneficiar al unei pensii papale (cf. N. Iorga, *„Unchiul” lui Ştefan cel Mare*, în **RI**, V, 1919, 11-12, p.369); însă identitatea personajelor, între ele şi cu solul lui Ştefan cel Mare, rămâne să fie probată. După opinia lui Alexandru Elian, personajul de la 1455 şi cel de la 1477 sunt identice, fiind vorba de un „Ioan Ţamblac Paleologul” care „pare să-şi fi cunoscut de timpuriu chemarea de apărător elocvent în faţa străinilor al cauzei bizantine” (Alexandru Elian, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.162-163, reluat în volumul *Hristos în Moldova*, I, *Antologie de documente şi studii privind Mitropolia Moldovei, 1401-2001*, tipărit cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2001, p.125 şi în idem, *Bizanţul, Biserica şi cultura românească. Studii şi articole de istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2003, p.79); însă personajul atestat la cele două date se numeşte doar „Ioan Ţamblac”.

[427] Cf. Marcel Romanescu, *Albizzi şi Paleologii*, p.93-100 (cu afirmaţii şi concluzii care nu apar întotdeauna ca absolut acceptabile). V. şi Ştefan S. Gorovei, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*, II, în manuscris.

Moldova cu textul soliei sau acest text i-a fost trimis de domn în Italia[428]. Nu este exclus ca el să-şi fi avut reşedinţa chiar la Veneţia[429]. Era, în tot cazul, un personaj cunoscut, de vreme ce Senatul a ţinut să se consemneze că a fost primit cu bucurie şi respect, nu numai în calitatea sa de sol, ci şi pentru propria sa persoană.

La 8 mai 1477, Ioannes Tzamplakon a înfăţişat pe larg („*longo verborum ordine*") condiţiile grele pe care domnul Moldovei le avea de înfruntat, pericolul uriaş care îl ameninţa, dar şi „greutăţile multe şi mari care ar veni Creştinătăţii din primejduirea statului numitului voievod" (*multis magnisque incommodis rei christianae ex periclitatione status predicti Vayvode proventuris*)[430]. Solul a vorbit în limba greacă, expunerea lui fiind tradusă în latină; ceea ce s-a păstrat, pare a fi un rezumat, redactat în dialectul veneţian[431].

---

[428] Între grecii stabiliţi, după 1453, în Italia, se află mai mulţi membri ai acestei familii – un Ioan (atestat la 1455), un Teodor „*de famiglia domini dispoti Moree*" (ante 1493), o Caterina Tzamplakonissa (între 1489 şi 1504) –, vieţuind din „pensiile" acordate de papă (cf. Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West. 1400-1520*, Camberley, 1995, p.56 şi 115). „*Joannes Zamblaco*" de la 1455 e arătat ca „văr şi sol" (*cusinus et orator*) al despotului de Morea, Toma Paleolog, despre care se ştie că avea „unchi după soţie" pe un Tzamplakon (zis Kidonides); deci solul din 1455 era şi el văr al despotului Toma după soţia sa. Aceste două legături între membri ai familiei Tzamplakon şi despotul de Morea aduc în acelaşi cerc şi pe menţionatul Teodor „*de famiglia domini dispoti Moree*". Fiica lui Toma Paleolog, Sofia-Zoe, a devenit în 1472 soţia lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei. Nu se poate preciza dacă această vagă înrudire prin familia Tzamplakon a fost avută în vedere de cronica rusă care face din Sofia o soră a doamnei Maria. Toate aceste relaţii sunt analizate în studiul, încă nepublicat, citat în nota precedentă.

[429] Un stratiot *Micho Zamblaco* a murit la Veneţia în 1488, lăsând un fiu (Antonio) şi două fiice.

[430] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.291, nr.XLVII. Consemnarea deliberărilor Senatului veneţian – deşi publicată de chiar descoperitorul documentului (C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.67-68) – nu a mai fost reprodusă de Ioan Bogdan (*Documentele lui Ştefan cel Mare*, II). Ca urmare, ea a rămas netradusă şi în ediţia dată de G. Mihăilă (*Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.97-103). S-au referit la acest text: Mircea Maliţa (*Dialogul diplomatic dintre Suceava şi Veneţia în timpul lui Ştefan cel Mare*, în Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Maliţa, *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, Bucureşti, 1966, p.95-96) şi Şerban Papacostea (*Venise et les Pays Roumains*, p.623).

[431] G. Mihăilă, *op.cit.*, p.97. Opiniile cu privire la acest text conduc la o imagine destul de neclară. În prezentarea soliei se spune că a fost „*de greco in latinum transducta de verbo ad verbum*". Pe de altă parte, Ioan Bogdan a făcut observaţia că „originalul a fost scris în slavoneşte", întemeindu-se pe „stilul soliei", care „s-ar putea retraduce cuvânt de cuvânt pe slavoneşte", ca şi pe „câteva expresii care nu s-ar explica defel dintr-un original grecesc" (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.347). Chiar dacă exemplele aduse de învăţatul slavist şi istoric sunt convingătoare, totuşi ipoteza că veneţienii ar fi putut confunda scrierea slavonă cu „cea grecească uncială" este de nesusţinut. În acelaşi timp, însă, trebuie să observăm că se menţionează traducerea „*in latinum*", în vreme ce noi dispunem de o versiune italiană, şi

Acest text – fundamental pentru cunoaşterea istoriei Moldovei în acei ani şi pentru înțelegerea personalității şi gândirii politice a lui Ştefan cel Mare – se compune din două părți. Cea dintâi e închinată trecutului; în ea, domnul povesteşte ce i s-a întâmplat în vara anului 1476, cu dezamăgirea că „principii creştini şi vecini cu dânsul", cu care avusese „învoieli şi jurăminte", l-au lăsat singur în clipa grea, „l-au înşelat şi astfel a pățit ce-a pățit": a fost biruit, pentru că aşa „a fost voia lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pentru păcatele mele; şi lăudat să fie numele Lui". Campania din Muntenia, cu efemera restaurare a lui Vlad Țepeş şi apoi tristul sfârşit al acestuia, ocupă câteva rânduri. Partea a doua a soliei priveşte în treacăt prezentul şi cu stăruință viitorul. Nemaiavând încredere în „alți domni creştini, vecini cu mine", din cauza neînțelegerilor dintre ei, şi temător „să nu mă văd iarăşi înşelat", se adresa acum dogelui, în care socotea că poate găsi „adăpostul şi nădejdea". Şi iată argumentația cererii de ajutor: „Nu vreau să mai spun cât de folositoare este pentru treburile creştine această țară a mea; socotesc că este de prisos, fiindcă lucrul e prea limpede, că ea este cetatea de apărare a Ungariei şi a Poloniei şi straja acestor două crăii. Afară de aceasta, fiindcă turcul s-a împiedicat de mine, mulți creştini au rămas în linişte de patru ani. Aşadar, fiindcă sunteți domni creştini şi sunteți cunoscuți ca creştini, eu vin la prealuminata Domnia Voastră, cerând ajutorul vostru creştinesc, spre a păstra această țară a mea, folositoare pentru treburile creştine, şi făgăduiesc că orice dar şi orice ajutor îmi veți trimite eu îl voi întoarce înzecit, de câte ori veți avea nevoie şi veți cere – dar numai împotriva păgânilor – oriunde veți avea nevoie şi veți porunci şi fără nici o zăbavă".

Ajutorul era cerut stăruitor şi grabnic: „aceasta fiindcă ştiu că turcul va veni în vara aceasta iarăşi asupra mea, pentru cele două ținuturi, al Chiliei şi al Cetății Albe, care le sunt foarte supărătoare. [...] aceste două ținuturi sunt Moldova toată şi Moldova cu aceste două ținuturi este un zid pentru Ungaria şi pentru Polonia". Păstrarea în libertate şi în stăpânire creştină a fragmentului de litoral pontic pe care îl reprezenta sudul Moldovei cu ieşirea la mare şi la gurile Dunării avea, pentru viitor, şi o însemnătate strategică, pe care Ştefan nu ezită să o pună în lumină: „eu zic şi mai mult, că dacă aceste două cetăți vor fi păstrate, va fi cu putință ca turcii să piardă şi Caffa şi Chersonesul".

---

anume în dialectul venețian. Ar însemna, prin urmare, că respectivul text a avut o versiune de bază în limba slavonă şi apoi, succesiv, traduceri în greacă, latină şi italiană (dialectul venețian), ceea ce pare excesiv. Credem că, gândit şi eventual expus în slavonă, textul a fost tradus în greacă la curtea Moldovei, sub supravegherea domnului – întrucât el prezintă caracteristici ale felului de a se exprima al lui Ştefan – şi trimis *în această formă* lui Tzamplakon, la Veneția. Intermediarul latin, *dacă va fi existat*, nu s-a mai păstrat, în registrul Senatului venețian fiind transcrisă direct versiunea în graiul locului, inteligibilă pentru toți.

Încheindu-şi expunerea, solul anunţa că are „scrisori şi cuvinte” destinate papei, la care însă va merge numai cu acordul dogelui. Şi, la sfârşit, cu o revenire caracteristică modului de a vorbi al lui Ştefan, concluzia rostită cu cuvintele acestuia: „Şi dacă Dumnezeu va vrea ca eu să nu fiu ajutat, din două lucruri unul se va întâmpla: ori această ţară va pieri desigur, ori voi fi silit, de nevoie, să mă supun păgânilor. Lucrul acesta însă nu-l voi face niciodată, vrând mai bine de o sută de mii de ori moartea decât aceasta”.

Răspunsul veneţienilor conturează cu destulă precizie faţa adevărată a lucrurilor. După cuvenitele saluturi şi înaintea necesarelor încurajări, senatorii au recunoscut că, în ciuda grijii şi sârguinţei cu care stăruiseră pentru cauza lui Ştefan – „ca pentru a noastră proprie” (*quam proprio nostro*) – mai nimica nu se făcuse; dar vina nu le aparţinea, după cum solul însuşi avea să verifice în faţa Sfântului Părinte. Drumul spre Roma era deschis, iar intrarea la Curia papală avea să fie uşurată de chiar ambasadorul veneţian.

Îngrijorarea din cetatea lagunelor şi deznădejdea din cetatea Sucevei erau deopotrivă de sincere şi de îndreptăţite, dar şi deopotrivă de neputincioase.

Ioannes Tzamplakon şi-a urmat călătoria spre Roma cu banii veneţienilor[432]. Din păcate, şirul informaţiilor se opreşte aici: despre prezentarea solului în faţa papei Sixt nu se cunoaşte, astăzi, nimic. Misiunea aceasta a avut un singur efect: a stârnit mânia regelui Matias[433], care probabil se făcea a nu înţelege cum ar fi putut să fie primit la Veneţia şi la Vatican solul trimis de un „căpitan” al său[434].

Moartea doamnei Maria Asanina Paleologhina. Energia necesară marilor proiecte cruciate era în chip evident epuizată. Cu fiecare an care trecea – şi se încheia curând un sfert de veac de la acea nenorocită zi de marţi, 29 mai 1453 – amintirea Imperiului Bizantin pălea şi nu mai putea înflăcăra sufletele unor generaţii noi. Şi pentru Ştefan epoca de mare glorie militară şi de recunoaştere europeană[435] se apropia de amurg. Cu privire la această epocă, în

---

[432] I s-au destinat, la 19 mai 1477, 200 de ducaţi, din care trebuia să primească 150 la plecare şi 50 când se va fi întors de la Roma (N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.292, nr.XLIX).

[433] *Ibidem*, p.292-293, nr.L şi LI.

[434] Se pare că reproşurile regelui Matias n-au încetat nici în anul următor, de vreme ce până şi în octombrie 1478 Senatul veneţian îi mai explica natura relaţiilor pe care le avusese cu Ştefan, dorind să-l convingă de faptul că tot ceea ce se făcuse fusese „în favoarea treburilor creştineşti” şi nimic nu fusese menit să-i atingă onoarea, astfel încât „merităm mulţumire şi laudă, şi nu imputare” (*ibidem*, p.294-295, nr.LIII).

[435] Campaniile din 1475 şi 1476 au reţinut atenţia atât istoricilor vremii (între care cel mai cunoscut şi mai entuziast rămâne polonul Jan Długosz), cât şi celor de mai târziu. V., în acest sens, pe lângă informaţiile îndeobşte cunoscute: Ovidiu Cristea, *La chronique de Benedetto Dei sur la guerre moldo-ottomane, 1475-1476*, în **RESEE**, XXXII, 1994, 3-4, p.375-377;

care se cuprind anii 1473-1477, trebuie să se observe două lucruri. Mai întâi, că ea corespunde perfect cu vremea când lui Ştefan i-a stat alături, ca doamnă a Moldovei, acea prinţesă adusă din Crimeea creştină, Maria Asanina Paleologhina. Oricât de lacunară ar fi informaţia de care dispune, logica lucrurilor îl constrânge pe istoricul de azi să presupună că doamna a putut juca, în aceste evenimente, un rol a cărui însemnătate e greu de estimat. Moştenirea ei părintească a putut da dimensiuni neaşteptate politicii pontice a lui Ştefan cel Mare, prelungind dincolo de Lerici influenţa, dacă nu cumva şi ambiţiile de stăpânire efectivă ale domnului Moldovei. Chiar şi după căderea Mangopului, originea doamnei Maria lega, într-un cerc de înrudiri, supravieţuirile bizantine din Morea, refugiaţii din Italia şi de la Moscova, până la îndepărtata curte de la Tabriz a lui Uzun Hassan, deschizând orizonturi altminteri inaccesibile unui prinţ valah şi activând relaţii folositoare, care nu sunt încă îndeajuns cercetate[436].

Moartea Mariei Asanina Paleologhina, la 19 decembrie 1477, în ajunul unor prefaceri însemnate în reţeaua orientărilor şi alianţelor din tabăra creştină, a însemnat sfârşitul unei epoci în viaţa domnului şi în istoria Moldovei[437]. A fost îngropată în biserica Mănăstirii Putna, sub o piatră împodobită cu un decor plin de tâlc[438], deasupra căreia s-a aşternut un foarte somptuos acoperământ, lucrat în mătase şi fire de argint, adevărat *gisant* brodat, în care doamna este „înfăţişată ca împărătească"[439], înconjurată de toate emblemele puterii imperiale a Paleologilor din care cobora şi pe care, în acest chip, se arăta că îi moşteneşte[440].

Constantin Rezachevici, *Ecouri occidentale târzii ale bătăliilor lui Ştefan cel Mare*, p.67-71; Andrei Pippidi, *Noi izvoare italiene*, p.19.

[436] Până şi la 1584, un Paleolog dintre stratioţii care luptau sub steagurile Veneţiei amintea pe strămoşul său, Ioan, văr al despotului Moreii şi cumnat al lui Ştefan „*voivoda della Valachia*", în slujba căruia şi-a pus îndemânarea înainte de 1482. E greu de acceptat că este vorba de Ioannes Tzamplakon", solul de la 1477.

[437] Legătura dintre Maria de Mangop şi dezvoltarea politicii pontice a lui Ştefan cel Mare a fost sugerată şi de Gheorghe I. Brătianu, în cursul despre *Chestiunea Mării Negre* (cf. Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi bibliografie de Victor Spinei, II, Bucureşti, 1988, p.303, nota 47; ediţia a II-a, revăzută, Iaşi, 1999, p.439, nota 47).

[438] „Pasărea Phoenix, cea care mereu din cenuşa-i iarăşi se naşte, ciuguleşte o floare de mac din care soarbe somnul dulce al uitării şi alinării" (Petre Ş. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea*, p.265).

[439] N. Iorga, *Bizanţ după Bizanţ*, traducere de Liliana Iorga-Pippidi, Bucureşti, 1972, p.16.

[440] Cf. Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.81-111 (cu toată bibliografia).

Noi proiecte de cruciadă. Această perioadă corespunde şi armistiţiului de trei ani (1474-1477) asupra căruia conveniseră monarhii catolici a căror necontenită luptă a dăunat atât de mult proiectelor de cruciadă. Matias al Ungariei, Cazimir al Poloniei, Vladislav al Boemiei şi împăratul Frederic nu au mai ajuns, în cele din urmă, la încheierea unei păci generale şi durabile, însă acest armistiţiu a putut să arate ce folos ar aduce o asemenea pace pentru cruciada antiotomană.

Pentru Imperiul Otoman, înfrângerea din 1475 şi retragerea fără o biruinţă decisivă din 1476 au rămas, până la urmă, episoade colaterale[441]. Campaniei sultanale din care cuceritorul Constantinopolului se întorsese „mai mult învins decât învingător", propaganda oficială i-a schimbat cu totul sensul. Deşi nu a reuşit să provoace domnului Moldovei o înfrângere ca acelea suferite de dinaştii sud-dunăreni, nici măcar să ocupe vreuna dintre cetăţile ţării, totuşi Mehmed al II-lea a socotit că expediţia sa fusese victorioasă. Pe de o parte, el a ţinut să se redacteze şi să se difuzeze *fetih-nâme*-le, „cărţi de cucerire". Chiar dacă – în măsura cunoştinţelor de azi – aceste „buletine de victorie" au avut destinaţii precise, care le-au limitat strict circulaţia, ele exprimă punctul de vedere al sultanului şi al anturajului său. Au fost semnalate, până acum, trei asemenea *fetih-nâme*-le referitoare la campania din 1476. Destinatarul uneia dintre ele nu este cunoscut, dar scrierea ei în limba persană arată că a fost adresată, fără îndoială, lui Uzun Hassan[442]. O alta a fost destinată unui nepot al sultanului, micul prinţ Abdullah, fiu al viitorului Baiazid al II-lea[443]. În sfârşit, o a treia *fetih-nâme* nu a intrat încă în circuitul ştiinţific românesc[444].

---

[441] Chiar dacă, pentru moment, eşecul expediţiei lui Mehmed a putut provoca „o răsturnare a situaţiei în alte două importante sectoare ale înfruntării dintre Imperiul Otoman şi adversarii săi", anume în Crimeea şi în Ţara Românească (Şerban Papacostea, *Premisele politice*, p.31), în amândouă sectoarele, succesele au fost efemere, neputând avea nici o consecinţă durabilă (*ibidem*, p.32).

[442] Publicată în: L. Fekete, *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, Budapesta, 1977 (volum tipărit postum, sub îngrijirea lui G. Hazai), p.77-85, nr.4; în traducere românească, a fost publicată de Mihail Guboglu, *Izvoare turco-persane*, p.139-142. Singurul element precis din acest document priveşte începerea luptei la amiaza zilei de vineri, 4 Rebi II 881 H. (26 iulie 1476).

[443] Semnalată în 1945 de Aurel Decei şi publicată, în transliteraţie şi cu traducere românească, de Tahsin Gemil, ***Fetih-name** a sultanului Mehmed al II-lea privind campania din 1476 împotriva Moldovei*, în **RA**, LIX, 1982, 3, p.254-258 (foto la p.256 şi 257). Este lipsită de precizări cronologice şi are aspectul unei povestiri educative.

[444] Selahattin Tansel, *Osmanli kaynaklarina göre Fatih Sultan Mehmed'in siyasî ve askerî faaliyeti* [*Activitatea politică şi militară a sultanului Mehmed Fatih în lumina izvoarelor otomane*], Ankara, 1953, p.225-226, apud Tahsin Gemil, *op.cit.*, p.254, nota 12. Semnalată şi amplu comentată de Mihail Guboglu, *op.cit.*, p.143-144, cu observaţia că lupta este descrisă „cu

Pe de altă parte, diplomaţia otomană a creat şi a perpetuat tradiţia – afirmată viguros în veacul următor – că, începând de la această „victorie", Moldova a devenit „un stat vasal împăratului turcesc"[445]. Este vorba, probabil, despre trecerea – conform concepţiei otomane – de la etapa în care haraciul era socotit doar un „preţ al păcii" la aceea în care el era un „semn al suzeranităţii sau protecţiei otomane"[446]. Această schimbare de statut era urmarea inevitabilă a faptului că vechiul legământ fusese rupt şi plata haraciului suspendată. Normalizarea relaţiilor Moldovei cu Poarta avea să pornească de la acest statut nou.

În sfârşit, proiectul de a lovi Imperiul Otoman cu mâna tătarilor de pe Volga (Hoarda Mare) – ceea ce istoricii au numit „proiectul tătar" sau „proiectul scitic" – a murit înainte de a fi pus în practică la dimensiunile necesare pentru a i se garanta succesul. Se ştie, astăzi, că Ştefan cel Mare a împărtăşit deschis punctul de vedere veneţian cu privire la acest proiect, întreţinând relaţii prieteneşti cu hanul Ahmed, al cărui ajutor a fost decisiv în ruinarea planurilor lui Mehmed al II-lea din vara anului 1476. Însă acest proiect grandios se întemeia pe premise fundamental nerealiste; cum observă istoricul Nagy Pienaru, susţinătorii „acestui aranjament diplomatic nu au avut în vedere, pe de o parte, absenţa unor contradicţii între Imperiul Otoman şi Hoarda Mare şi, pe de altă parte, evoluţia imprevizibilă a raporturilor internaţionale din sânul statelor concurente în stepa euroasiatică, din nordul Mării Negre"[447]. În adevăr, interesele regatului polon erau în totală contradicţie cu acest plan: decât să sprijine un atac al Hoardei Mari împotriva Imperiului Otoman, cu care spera să ajungă la stabilirea unor relaţii privilegiate în urma neutralităţii manifeste faţă de gravele evenimente din 1475-1476, pentru regele Cazimir era preferabil să încerce a îndrepta ascuţişul energiilor şi ambiţiilor acumulate în Sarayul de pe Volga împotriva marelui cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea, supusul din ce în ce mai nesupus al marelui han[448]. În egală măsură, perspectiva ca trupele tătare să traverseze teritoriile regatului (unele ţinând şi de stăpânirile lituaniene) pentru a ajunge la Nistru şi la gurile Dunării, unde să facă joncţiunea cu oştile lui Ştefan cel Mare, nu putea fi acceptabilă; ca atare, regele Cazimir a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a împiedica o asemenea eventualitate. Consilierul său,

---

unele date istorice mai concrete şi mai precise" decât în scrisoarea trimisă lui Uzun Hassan. Ar fi de dorit ca şi acest document să beneficieze de o ediţie ştiinţifică românească.

[445] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1979, p.291, nr.149; v. şi p.308, nr.155.

[446] Cf. Mihai Maxim, *Haraciul moldovenesc în opera lui D. Cantemir*, în „Analele Universităţii Bucureşti", Filosofie-Istorie-Drept, XXIII, 1974, p.70.

[447] Nagy Pienaru, *„Proiectul scitic"*, p.122.

[448] *Ibidem*, p.132-133.

cărturarul Filippo Buonaccorsi-Callimachus (1437-1496), italianul stabilit în Polonia, a fost trimis la Veneția şi la Roma pentru a convinge de inoportunitatea respectivului proiect[449]. Ca să-şi sprijine mai bine pledoariile, şi cunoscând raporturile excelente ale veneţienilor cu Moldova, Buonaccorsi n-a ezitat să-l prezinte pe Ştefan ca pe un aliat nesincer şi duplicitar: la începutul lui ianuarie 1477, el a înfățişat Senatului copiile unor scrisori din care reieşea nu numai că regele Cazimir se adresase sultanului (desigur, prin solia căreia îi trebuise un an ca să ajungă la destinație !) în sprijinul domnului Moldovei, dar şi că acesta din urmă ar fi promis regelui Poloniei să fie „*suo homo et vassalo*”, gata să-l însoţească oriunde, „atât împotriva turcului, cât şi împotriva regelui Ungariei” (*si contra el Turcho, come contra el rè de Hungaria*)[450]. Bine informați, senatorii veneţieni nu au acordat credit acestor documente (dintre care cel puțin unul era contrafăcut), ci au confirmat proiectul în forma lui inițială, care trebuia dusă la îndeplinire „cu acordul şi cu ajutorul preailustrului Ştefan voievod” (*cum favore et auxilio Illu*[*strissimi*] *Stephani Vayvode*): oştile tătare trebuiau să treacă prin ţinuturile nord-pontice de sub stăpânirea regelui Cazimir, prin Moldova – la ale cărei hotare tocmai se anunţase că ar fi ajuns – şi prin Bulgaria, „ca să-l poată lovi pe duşman în chiar măruntaiele sale” (*ut* [...] *possent in ipsis visceribus offendere inimicum*)[451].

Buonaccorsi s-a întors în patria sa adoptivă fără nici o reuşită: coaliția antiotomană, care aduna Sfântul Scaun, Veneția, Ungaria şi Moldova, părea să rămână imună la intrigile care ţinteau dezmembrarea ei prin revigorarea unor mai vechi animozităţi, în condiţiile expirării armistiţiului dintre regii Ungariei, Boemiei şi Poloniei. Domnul Moldovei a fost perceput, în acest context, ca reprezentând principala ameninţare pentru Polonia, şi Buonaccorsi a lansat ideea că interesele regatului trebuiau apărate în Moldova, printr-un „război preventiv” împotriva acestui principat[452].

Nu există vreo dovadă că Ştefan cel Mare ar fi cunoscut acest proiect – pe cât de periculos, pe atât de nerealist – al lui Buonaccorsi-Callimachus, care, altminteri, va ajunge să aibă, în 1490, o mare admiraţie pentru „Valahul” combătut în 1478. Desigur, o informare prin prietenii din Veneţia sau prin oamenii săi din Polonia nu se poate exclude. Izvoarele arată, numai, că el a rămas credincios poziţiei pe care o adoptase în 1473.

---

[449] Şerban Papacostea, *Războiul amânat*, p.219-220; Nagy Pienaru, *op.cit.*, p.133.

[450] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.275, nr.XXXIII.

[451] *Ibidem*, p.276, nr.XXXIV.

[452] Şerban Papacostea, *op.cit.*, p.221. Pentru contextul european în care au avut loc aceste întâmplări: *ibidem*, p.220-224.

Pregătiri de luptă. Aproape un an întreg Ştefan l-a tolerat în scaunul de la Bucureşti pe ucigaşul lui Vlad Ţepeş, Basarab cel Bătrân, zis Laiotă. Dar înainte de a se împlini anul, în 1477 – „pe la ziua Sfântului Martin", adică în jurul datei de 11 noiembrie – oastea Moldovei, condusă de domnul însuşi, a intrat în Ţara Românească şi, „după ce alungă din ea pe turci, omorând pe cei mai mulţi"[453], l-a instalat pe Basarab cel Tânăr (Ţepeluş). Laiotă s-a refugiat în Transilvania, unde a şi murit, după unele încercări nereuşite de a-şi recăpăta tronul[454]. Înainte de a deveni domn la Bucureşti pentru a doua oară[455] (de data aceasta, cu sprijinul lui Ştefan cel Mare), Basarab cel Tânăr fusese, o vreme, pribeag la curtea Moldovei[456] şi se pare că-şi găsise refugiu, pentru o altă bucată de vreme, chiar în Imperiul Otoman[457]. Curând după înscăunare, probabil chiar în cursul anului 1478, el a căzut la pace cu turcii[458], făcând, însă, în acelaşi timp, schimb de solii cu regele Ungariei şi declarându-le braşovenilor: „a dat Dumnezeu pace şi bine"[459].

Însă starea de incertitudine şi neliniştea nu încetau; activitatea cancelariei domneşti din Moldova este cea mai bună dovadă: pentru tot anul 1478, este cunoscut un singur document[460]. Este de înţeles de ce Ştefan cel Mare se va fi simţit în nesiguranţă[461]. Vechile alianţe, a căror eficienţă fusese

---

[453] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.29, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.172.

[454] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.119-120.

[455] Primul document cunoscut din această domnie a lui Basarab cel Tânăr este datat Bucureşti, 9 ianuarie 1478 (**DRH**, B, I, p.260, nr.157).

[456] La 13 martie, el se afla la Vaslui, de unde le trimitea braşovenilor o scrisoare (Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.101-102, nr.107). Scrisoarea este datată doar cu ziua şi luna, însă ea trebuie atribuită anului 1478. Editorii colecţiei *Urkundenbuch* au editat un regest al acestui document sub data de „(1477) martie 13" (*Urkundenbuch*, VII, p.134, nr.4179).

[457] „Cât timp pe mine Dumnezeu m-a ţinut la turci, încă domnia mea am fost prietenul vostru", avea să le scrie Basarab cel Tânăr braşovenilor (Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.105, nr.111; *Urkundenbuch*, VII, p.154-155, nr.4208).

[458] *Urkundenbuch*, VII, p.217, nr.4316. Documentul – editat integral şi cu traducere românească de Silviu Dragomir, *Documente nouă*, p.16, nr.7 – ar putea fi atribuit anului 1478. V., pentru aceasta, şi scrisoarea lui Ţepeluş către braşoveni, din 19 iunie 1478, în care este amintită solia trimisă la sultan (*Urkundenbuch*, VII, p.181-182, nr.4256).

[459] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.128, nr.132; *Urkundenbuch*, VII, p.194, nr.4276. Ce însemna, de fapt, această pace şi cum se putea ea obţine se vede dintr-o scrisoare a lui Ţepeluş adresată locuitorilor Ţării Bârsei: „mi-am dat capul şi cuvântul la împărat, ca să fie pace şi bine în Creştinătate; şi Dumnezeu ştie cât am cheltuit eu până când am dobândit acea voinţă de la împărat. Dar să nu vi se pară că eu fac pace pentru nasul lui Laiotă, ci o fac pentru Creştinătate" (Gr. G. Tocilescu, *op.cit.*, p.117, nr.121; *Urkundenbuch*, VII, p.234, nr.4346).

[460] **DRH**, A, II, p.318-320, nr.211.

[461] Vara anului 1478 a fost marcată de cucerirea, de către turci, a cetăţilor Kruje, Drivasto şi Lezhe din Albania (Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.537-540;

îndestul dovedită, apuneau. Veneţia – factorul coagulant al coaliţiei de până atunci, aliatul cel mai statornic al Moldovei şi singurul care recunoscuse şi acceptase poziţia reală a lui Ştefan în raport cu regele Matias – ieşea din luptă, după ce susţinuse un război de 15 ani, epuizant şi costisitor. Negociind condiţii cât mai avantajoase (o seamă de facilităţi comerciale, care însă nu excludeau plata unui tribut), Senatul veneţian a acceptat, mai întâi, în octombrie 1478, să încheie un armistiţiu de şase luni, la capătul căruia, la 25 aprilie 1479, a proclamat pacea cu Imperiul Otoman[462]. Această schimbare a trebuit să antreneze şi altele, între statele interesate de poziţia lor faţă de Poartă. Pacea între Polonia şi Ungaria se conturează în 1478 şi se încheie la 2 aprilie 1479. Concomitent, Ştefan se adresează şi el regelui Cazimir, propunându-i reînnoirea vechilor legături, pe care, de altminteri, nu le repudiase niciodată. În urma acestei propuneri, şi în contextul armistiţiului veneto-otoman şi al tratativelor polono-ungare, Cazimir a trimis în Moldova, spre sfârşitul anului 1478, pe nobilul Dobiesław Bieszowski pentru a primi noul jurământ de credinţă al domnului Moldovei. La 22 ianuarie 1479, în „Cetatea Nouă de la târgul Romanului", Ştefan a dat solului obişnuitele asigurări scrise[463], făgăduind, ca şi alteori, că jurământul corporal îl va face la Colomeea, „în ziua şi la vremea pe care Măria Sa ni le va arăta, prin solii domniei sale, cu şase luni înainte de acea zi".

Reluarea acestor raporturi era, însă, numai o parte – încă una, dar nu cea mai însemnată, cum sugerează conţinutul scrisorii către rege – din programul politic al domnului Moldovei. Adevărata şi principala lui grijă rămânea primejdia turcească: nu atât expediţiile sultanale, a căror organizare cerea timp şi despre care, totuşi, se afla cu mult înainte, cât mişcările iuţi şi imprevizibile ale beilor de la Dunăre, care intrau fără nici o piedică în Muntenia – de unde le erau deschise drumurile atât spre Moldova, cât şi spre Transilvania –, provocând spaima locuitorilor din cele trei ţări. Un schimb de scrisori cu braşovenii, în primăvara anului 1479, este deosebit de sugestiv pentru aceste realităţi şi arată, în acelaşi timp, sentimentele saşilor faţă de domnul moldovean. La 20 aprilie („marţi înainte de Sfântul Gheorghe"), el le scria din Suceava, anunţându-i că în Muntenia intrase o oaste otomană „mare şi foarte puternică", dar a cărei destinaţie finală era necunoscută; despre această

Gheorghe Kastriotul Skanderbeg şi lupta albanezo-turcă, p.144-148; Bernard Doumerc, ***De Scodrensi obsidione et expugnatione***, p.232), unde – după cum avea să-i încunoştiinţeze Basarab cel Tânăr pe braşoveni – „împăratul i-a tăiat pe bărbaţi, iar pe femei şi pe copii i-a robit" (Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.108, nr.114; *Urkundenbuch*, VII, p.180, nr.4252; v. şi Gr. G. Tocilescu, *op.cit.*, p.133, nr.138; *Urkundenbuch*, VII, p.180, nr.4253).

[462] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.294-295, nr.LIII şi LIV.

[463] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.351-353, nr.CLV.

oaste dorea informații urgente – „pe cât de repede puteți, așa de repede să ne dați de știre” –, ca și despre mișcările beiului dunărean Ali Mihaloglu[464]. Șase zile mai târziu, luni, 26 aprilie, brașovenii au trimis răspunsul; salutul lor este urmat de această frază: „Parcă ai fost ales și trimis prin grația lui Dumnezeu pentru cârmuirea și apărarea părților transilvane”. Veștile erau dintre cele proaste; turcii loviseră deja acele ținuturi și se așteptau noi atacuri și prădăciuni în Țara Bârsei[465] și în Trei Scaune: „Pentru aceea, cu mare dor și dragoste te rugăm pe Măria Ta să binevoiești să te grăbești și să te apropii de aceste părți, ca să le aperi de acei turci prea cruzi”. Oameni refugiați din Muntenia, „prieteni ai noștri și credincioși ai Sfintei Coroane”, povestind pătimirile lor, dădeau asigurarea că „ei și cu tovarășii lor în chip violent și prin puterea turcilor sunt constrânși să asculte de acei turci, ca și cum s-ar fi înstrăinat de credința [creștină] și ar fi turci. Pentru care, și acești credincioși așteaptă cu mari suspine pe Măria Ta. Căci ei nădăjduiesc în Măria Ta, să-i liberezi din puterea și din robia zișilor păgâni, ca să mai poată sluji Sfintei Coroane și credinței creștine”[466].

Textul acesta – scris a doua zi după ce la Veneția edictul păcii cu Poarta fusese adus la cunoștința publică în piața San Marco – nu este numai emoționant, prin expresiile în care zugrăvește, cu multă vioiciune, imagini tragice ale unei vieți trecute și simțăminte puternice ale unor oameni care au fost; el este prețios și elocvent pentru aprecierea exactă a locului pe care Ștefan cel Mare ajunsese să-l ocupe în cadrul statelor din jurul Carpaților. El era nădejdea, el era puterea, el era apărarea: era, prin grația lui Dumnezeu, cel ales și cel trimis.

A fost, fără îndoială, un mesaj a cărui parte de încurajare nu avea cum să treacă neobservată la Suceava, într-un moment când descurajarea putea să urmeze dezamăgirii. Odată recunoscut de supușii săi, rolul unui principe „în cârmuirea și apărarea” (*in gubernationem atque defensionem*) lor și a țării trebuia asumat până la capăt. Acest rol îi era recunoscut, la aceeași vreme și în cuvinte la fel de înflăcărate, de istoricul polon Jan Długosz: „O, bărbat minunat, cu nimic mai prejos decât comandanții eroici pe care atâta îi admirăm, care în vremea noastră a câștigat, cel dintâi dintre principii lumii, o biruință atât de

---

[464] *Ibidem*, p.353, nr.CLVI; *Urkundenbuch*, VII, p.209, nr.4301.

[465] Cu privire la atacurile turcești în Transilvania, v. și scrisorile lui Basarab cel Tânăr către brașoveni (Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.112, nr.118; p.118, nr.122; *Urkundenbuch*, VII, p.218, nr.4317, 4318).

[466] Textul latin la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p.354; traducere la N. Iorga, *Îndreptări și întregiri la istoria românilor după acte descoperite în arhivele săsești*, I. *Brașovul*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXVII, 1904-1905, p.118; v. și Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, p.176. O ediție nouă în *Urkundenbuch*, VII, p.210, nr.4302.

strălucită asupra turcului ! După credinţa mea, el este cel mai vrednic să i se încredinţeze conducerea şi stăpânirea întregii lumi (*totius mundi principatus et imperium*), şi mai cu seamă cinstea de căpetenie şi conducător împotriva turcului (*munus imperatoris et ducis contra turcum*), cu sfatul, înţelegerea şi hotărârea tuturor creştinilor, de vreme ce ceilalţi regi şi principi catolici se îndeletnicesc cu trândăvia şi plăcerile ori cu războaiele civile”.

Încredinţat că, în pofida păcilor care se încheiau între principii catolici, vremea păcii încă nu venise, Ştefan a purces la refacerea cetăţii Chilia, distrusă, se pare, în vara anului 1475. La numai şase zile după ce i se născuse încă un fiu (în acel moment, al patrulea, dar foarte curând vor rămâne trei, iar după un an – numai doi), a început reconstrucţia Chiliei. Cu 800 de meşteri zidari şi cu 17.000 de muncitori[467], fortăreaţa a fost ridicată – spune cronica – în numai 24 de zile, de la 22 iunie până la 16 iulie 1479[468]. Domnul însuşi a supravegheat pregătirile şi lucrările propriu-zise: şirul documentelor emise de cancelaria princiară se opreşte la 24 mai, pentru a nu se relua decât la 11 august[469].

În acest răstimp, şi viaţa familiei domnitoare a cunoscut prefaceri: la 16 iunie s-a născut fiul Bogdan-Vlad[470] (singurul care avea să-i supravieţuiască, preluându-i moştenirea); la 26 iulie a murit, copil, celălalt Bogdan (fiu al Mariei Asanina Paleologhina, îngropat alături de ea la Putna)[471]; iar la 8 august „duminică seara, a răposat roaba lui Dumnezeu, Cneajna, fiica lui Alexandru voievod. Şi Stanciul cel Mare a răposat trei zile după ea”[472]. Un an mai târziu, la 21 noiembrie 1480, avea să se stingă din viaţă, tot copil, un alt fiu domnesc – Petru[473].

În decurs de câţiva ani, Ştefan a pierdut pe foarte mulţi dintre colaboratorii şi apropiaţii lui: boierii căzuţi la Vaslui şi la Pârâul Alb, cinci membri ai familiei sale, din trei generaţii diferite şi, alături de toţi aceştia, mitropolitul Teoctist, în care domnul trebuie să fi găsit un sprijinitor şi un

---

[467] Cronica moldo-germană, în *Cronicile slavo-române*, p.34.

[468] Letopiseţul anonim, în *ibidem*, p.18.

[469] Cf. **DRH**, A, III, p.331-334, nr.218 şi 219.

[470] Cronica moldo-germană, în *Cronicile slavo-române*, p.34.

[471] *Ibidem*, p.18, 51, 64. Piatra – menită să acopere şi mormântul micului Petru (cf. *Repertoriul*, p.254, nr.58) – este singura între cele păstrate până astăzi pe care s-a sculptat stema dinastiei moldoveneşti, cu capul de bour reprezentat în cimier.

[472] Letopiseţul anonim, în *Cronicile slavo-române*, p.19. Moartea lui Stanciul Marele s-ar fi produs, aşadar, la 11 august. Chiar în acea zi, domnul era la Suceava, cum probează documentul prin care se confirmă stăpânirile fiicelor lui Camarin (poate un grec, *Kamarinos* ?). Nu se ştie unde au fost îngropaţi cei doi, morţi unul după altul: poate la Bistriţa, ctitoria părintelui domniţei, poate în vechea necropolă dinastică de la Rădăuţi, căreia în aceeaşi lună august, la 30, domnul îi confirmă însemnate privilegii juridice (**DRH**, A, III, p.334-336, nr.220).

[473] *Cronicile slavo-române*, p.51, 64, 180; *Repertoriul*, p.254, nr.58.

povăţuitor pentru ceasurile grele. Îndeplinirea acestui rol a putut să-i hotărască înhumarea în necropola domnească de la Putna şi nu la mănăstirea metaniei lui ori în biserica mitropolitană din Suceava, atunci când Teoctist a murit, la 18 noiembrie 1478[474], după o păstorie lungă de un sfert de secol[475].

Se schimbau oamenii, se schimbau vremurile. În 1479, vechi inamici au devenit aliaţi şi prieteni. Părea că se pun bazele unui alt echilibru, atât între puterile europene, cât şi între *Respublica Christiana* şi Imperiul Otoman. Ştefan şi Moldova sa au intrat în acest curent promiţător de pace şi siguranţă.

Pacea cu Imperiul Otoman. Cum, în ce împrejurări, prin mijlocirea cui va fi ajuns Ştefan cel Mare să trateze cu Mehmed al II-lea reglementarea relaţiilor Moldovei cu Poarta este, încă, un mister. Iniţiativa putea aparţine numai aceluia care dobândea mai multe beneficii încheind paşnic şi onorabil o stare de beligeranţă care tulbura liniştea ţării.

Vreo patru decenii după eveniment, un „patriciu constantinopolitan”, urmaş de aristocraţi bizantini, Theodoro Spandugino (Spandounes) – Cantacuzin, după strămoşii săi materni – autor al unei însemnate opere istorice cu multe informaţii verificabile, ştia următoarele: după încercarea nereuşită a lui Mehmed al II-lea de a cuceri cetăţile, „*fortissime città del Carabogdan, cioè Chieli et Moncastro*”, domnul Moldovei a acceptat statutul de „*tributario*”, dar cu un haraci de două ori mai mic decât cel datorat de domnul Ţării Româneşti („*el signor dell'altra Valachia tolse a pagare più il doppio che non pagava Carabogdan*”), care, în plus, avea obligaţia să meargă la Poartă o dată la doi ani, pentru a săruta papucul sultanului şi trebuia să trimită o rudă foarte apropiată ca ostatic la curtea acestuia[476]. Acest statut deosebit se datora faptului că Ştefan era ţinut în mare respect de turci[477], în urma rezistenţei pe care o desfăşurase până atunci.

Theodoro Spandugino Cantacuzino (c.1460 – c.1538)[478] a trăit la Veneţia şi a vizitat de mai multe ori Istanbulul; în ambele locuri putea afla sau culege informaţii istorice precise în legătură cu lucrurile care-l interesau şi despre

---

[474] *Repertoriul*, p.248, nr.52. În toate cronicile, data de an este 6985 (1477); pe piatra funerară, însă, este scris 6986, adică 1478.

[475] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.105: „carile au ţinut scaunul 25 de ani”. Această informaţie lipseşte din vechile cronici.

[476] Theodoro Spandugino (Spandugnino, Spandounes) Cantacuzino: *Theodoro Spandugnino, Patritio Constantinopolitano, De la origine deli Imperatori Ottomani...*, ed. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, IX, p.163. V. şi Ovidiu Cristea, în **SMIM**, XIX, 2001, p.322.

[477] „*Carabogdan fu in grande esistimatione apresso li Turchi*” (Spandugino, *op.cit.*).

[478] Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, p.232.

care scria. Cum constatările lui Spandugino despre restabilirea relaţiilor moldo-otomane sunt corecte, trebuie să acceptăm că ele indică folosirea unei surse documentare şi nu orale.

În adevăr, actul (foarte discutat şi foarte controversat) descoperit cândva de istoricul Aurel Decei[479] şi numit, în chiar textul său, *sulh-nâme* („carte de pace") la început şi *ahd-nâme* („carte de legământ") la sfârşit, nu consemnează decât două clauze: dublarea haraciului, de la 3.000 la 6.000 de florini pe an şi obligaţia de a fi „prieten prietenului şi duşman duşmanului".

Actul fiind lipsit de dată, a fost atribuit de descoperitorul său anului 1479. Alţi istorici i-au contestat autenticitatea[480]. Este, însă, cert, astăzi, că Mehmed al II-lea a acceptat încheierea acestei păci[481], în ultimul an al vieţii sale, 885 al Hegirei (cuprins în intervalul 13 martie 1480-1 martie 1481), cu un haraci fixat la 6.000 de florini[482].

Încetarea stării de război cu Imperiul Otoman este atestată, indirect, şi de o solie a lui Ştefan cel Mare către regele Poloniei[483], care poate fi datată în văleatul 6989[484], adică în răstimpul 1 septembrie 1480-31 august

[479] Aurel Decei, *Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan cel Mare la 1479*, în **RIR**, XV, 1945, p.465-494; reluat în idem, *Relaţii româno-orientale*, p.118-139. Actul a fost reeditat de Mustafa A. Mehmed, *Documente turceşti privind istoria României*, I, p.5-7, nr.5, cu datarea <1480 martie 13 – 1481 martie 1>. Potrivit istoricului Bogdan Murgescu, textul acestui tratat ar fi „şocant prin tonul umilitor pentru domnul Moldovei" (Bogdan Murgescu, *Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare*, p.8, nota 11). Nu împărtăşim acest punct de vedere, ţinând seama de tonul obişnuit al textelor otomane. Condiţiile pe care le prevede pentru statornicirea acestei efemere păci sunt mult mai însemnate decât formulările „umilitoare".

[480] N. Grigoraş, *A existat un tratat de pace între Mehmed II şi Ştefan cel Mare ?*, Iaşi, 1948.

[481] Informaţiile se află într-un document otoman, o notă referitoare la haraciul plătit de Ţările Române la 1512-1514: Mustafa A. Mehmed, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe – XVIe siècles*, în **RESEE**, V, 1967, 1-2, p.265-274 (actul, în traducere franceză, la p.273-274). V. şi M. Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle, d'après les sources turques*, în **REI**, XXXVII, 1969, 1, p.49-80 (studiul a fost reluat, cu adăugiri, în volumul omagial Ömer Lütfi Barkan, apărut la Istanbul în 1984; aici, documentul se află, tot în traducere franceză, la p.127-128).

[482] La acea vreme, haraciul Ţării Româneşti era de 14.000 de florini, adică mai mult chiar decât dublul haraciului moldovenesc.

[483] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.364-366, nr.CLXIII.

[484] Documentul este datat numai prin „indictionul 14", care, pentru domnia lui Ştefan cel Mare nu poate însemna decât intervalul 1 septembrie-31 august din anii 6974 (1465-1466), 6989 (1480-1481) şi 7004 (1495-1496). Analiza textului arată că nu poate fi vorba decât de anul 6989 (*ibidem*, p.367; Ştefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observaţii pe marginea unor texte*, în **RdI**, 35, 1982, 7, p.815, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.506), şi nu 1490 sau 1496.

1481[485]. Dincolo de aceste două intervale cronologice – determinate de anul Hegirei 885 şi de văleatul 6989 – istoricul nu dispune, deocamdată, de alte repere[486] pentru o determinare mai precisă a momentului încheierii acestei păci cu condiţii neaşteptat de uşoare. Însă contextul de istorie generală ar putea să îngăduie o aproximare.

După încheierea tratatului şi a alianţei cu Veneţia (25 aprilie 1479)[487] – care, astfel, a ieşit, pentru două decenii, din planurile de cruciadă – Mehmed al II-lea şi-a îndreptat atenţia, în anul următor, spre două ţinte îndrăzneţe: insula Rodos, stăpânită de cavalerii Ordinului Ospitalier al Sfântului Ioan (Cavalerii Ioaniţi, mai târziu Cavaleri de Malta) şi Italia. Flota trimisă la Rodos, unde a debarcat la 23 mai 1480, a trebuit să se retragă, în august, cu pierderi grele, după ce încercarea de a ocupa oraşul a fost respinsă, la 27 iulie. În schimb, a doua zi chiar după eşecul din Rodos, la 28 iulie, flota trimisă spre sudul Italiei, sub comanda lui Gedik Ahmed paşa (cuceritorul Caffei)[488], a debarcat în sudul Italiei, în teritoriile stăpânite de regele Neapolelui, Ferdinand (Ferrante) de Aragon. Câteva zile mai târziu, la 11 august, trupele otomane au ocupat oraşul Otranto, stabilind un cap de pod foarte ameninţător pentru toată Europa occidentală. Pare acceptabil că, în pregătirea acestor expediţii navale din 1480

---

[485] În interiorul acestui interval se plasează informaţia dată de Ştefan însuşi braşovenilor, la 4 februarie 1481: „*habemus in Turcia nostros homines*” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.360, nr.CLX). „Oamenii” domnului aflaţi atunci în Imperiul Otoman erau, foarte probabil, negustori însărcinaţi şi cu misiuni de „explorare” (= spionaj), ceea ce sugerează o relaxare a relaţiilor moldo-otomane.

[486] Un element important pentru datarea acestei reglementări a relaţiilor moldo-otomane (ca şi pentru istoria relaţiilor Moldovei cu Polonia şi Imperiul Otoman în general) îl constituie ştirea despre solia trimisă de Ştefan cel Mare regelui Cazimir, „cam pe la sfârşitul lunii mai 1480”, pentru a-l anunţa că sultanul îi ceruse „să pregătească oştilor sale un drum de trecere prin Moldova spre Cameniţa podoliană” (Gheorghe Duzinchevici, *Amănunte asupra legăturilor moldo-polone*, p.144). Această informaţie a fost culeasă dintr-o lucrare „excelent documentată” (*ibidem*, p.137, nota 1), la care, însă, nu am avut acces: Bolesław Stachoń, *Polityka Polski wobec Turcyi i akcyi antytureckiej w wieku XV do utraty Kilii i Białogrodu (1484)*, Liov, 1930, p.191 (255). Ca atare, nu ne putem pronunţa asupra ei. Însă, indiferent de verosimilitatea ameninţării Cameniţei (cf. Gheorghe Duzinchevici, *op.cit.*, p.144, nr.31), trebuie să observăm că, dacă solia moldovenească a fost bine datată în mai 1480, invocarea cererii sultanului poate fi un semn sigur că *pacea se încheiase deja*. În acest caz, trebuie avut în vedere începutul anului 885 H., adică intervalul cuprins între 13 martie şi începutul lunii mai 1480. Ar fi, deci, posibil ca în această menţiune să avem primul reflex al păcii moldo-otomane, prin aplicarea clauzei „prieten prietenului şi duşman duşmanului”.

[487] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, Bucureşti, 1978, p.129; Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.120; idem, *Românii între Leu şi Semilună*, p.116; idem, *Ştefan cel Mare*, p.97.

[488] Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bāyezīds II. (1481-1512)*, Berlin, 1983, p.100-128.

şi după înfrângerea suferită de o oaste turcească în Transilvania, la Câmpul Pâinii (13 octombrie 1479)[489], sultanul a preferat şi el să acorde Moldovei condiţiile generoase care-i asigurau liniştea în zonă. Dacă această ipoteză este valabilă, înseamnă că pacea s-a încheiat în primele luni ale anului Hegirei 885, adică în primăvara anului 1480[490]. După o altă ipoteză, evenimentul s-ar fi petrecut la începutul anului 1481[491].

Oricum, însă, haraciul de 6.000 de galbeni nu s-a plătit, se pare, decât o singură dată[492]: la încheierea păcii. Evenimentele anului 1481 au determinat pe Ştefan cel Mare să rupă din nou această pace, în împrejurări despre care izvoarele nu vorbesc prea mult (cele interne tac cu desăvârşire !), dar care pot fi şi ele reconstituite din desfăşurarea aceloraşi acţiuni care conduseseră la încheierea tratatului.

Continuarea intervenţiilor în Ţara Românească. Stabilirea otomanilor în sudul Italiei a alarmat unele state europene şi le-a determinat să regândească alianţele care ar fi putut duce la o cruciadă eficientă. La 16 septembrie 1480, o asemenea alianţă s-a închegat între papa Sixt al IV-lea, regii Neapolelui[493] şi Ungariei, ducii de Milano şi Ferrara şi dogele Genovei; veneţienii, invitaţi să se alăture, au preferat (nu fără a urmări avantaje proprii[494]) să păzească cu stricteţe pacea şi alianţa abia încheiate cu Poarta[495]. Eforturile papei Sixt au vizat nu numai concilierea statelor italiene, dar şi

---

[489] Cf. Ioan Haţegan, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (13 octombrie 1479)*, în „Apulum", XVI, 1978, p.261-274 (cu bibliografia mai veche). Despre eroul acestei înfruntări: idem, *Pavel Chinezu – un conducător al luptei antiotomane*, în **RdI**, XXXII, 1979, 10, p.1889-1913; idem, *Pavel Chinezu*, Timişoara, 1994.

[490] Ipoteza aceasta s-ar verifica prin confirmarea ştirii despre solia moldovenească de „pe la sfârşitul lunii mai 1480", care menţionează porunca sultanului Mehmed ca Ştefan să-i pregătească drumul spre Cameniţa (v. *supra*, în note).

[491] Barbu T. Câmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare*, p.92, nota 2; Ştefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relaţii moldo-otomane*, în **AIIAI**, XVII, 1980, p.641.

[492] V., în acest sens, şi M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în sec.XV-XIX*, în **SMIM**, II, 1957, p.9.

[493] Ferdinand (Ferrante) I de Aragon (m. 1494), regele Neapolelui, era socrul regelui Matias al Ungariei (căsătorit cu fiica sa, Beatrice) şi al ducelui de Ferrara, Ercole I d'Este (căsătorit cu altă fiică, Eleonora).

[494] Există probe că Veneţia a încurajat pretenţiile lui Mehmed asupra teritoriilor italiene: bailul Battista Gritti, de pildă, confirma sultanului că drepturile sale cuprind Brindisi, Taranto şi Otranto, foste colonii greceşti care aparţinuseră Imperiului Bizantin: Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.579; Ştefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, p.143, nota 49.

[495] Franz Babinger, *op.cit.*, p.585.

aducerea în lagărul cruciadei a altor state care, cu forțele lor, ar fi putut contribui la împlinirea marelui proiect; însă apelurile la regele Eduard al IV-lea al Angliei, la regele Ludovic al XI-lea al Franței sau la împăratul german Frederic al III-lea nu au adus decât fie răspunsuri negative, fie roade neînsemnate[496]. Cu toate acestea, pregătirile pentru război au cunoscut un curs ascendent, avându-se în vedere organizarea unei flote (cu contribuția masivă a Genovei, care năzuia să recupereze posesiunile sale pontice[497]), dar şi a unei puternice armate terestre, care urma să atace la Dunărea de Jos şi pentru a cărei organizare s-a hotărât trimiterea a 50.000 de ducați regelui Matias al Ungariei[498]. Proiectul ținea seama şi de starea de revoltă din Albania, unde otomanii şi aliații lor venețieni erau hărțuiți de localnici[499], reținându-l acolo pe Gedik Ahmed paşa şi împiedicându-l astfel să-şi urmeze planurile făurite pentru Italia. La 8 aprilie 1481, Sixt al IV-lea a chemat la cruciadă, anunțând (20 aprilie) iertarea de păcate pentru toți cei care ar intra în războiul antiotoman[500].

În aceste împrejurări, a intervenit un element neprevăzut de nici una dintre părți: la 3 mai 1481, în drum spre o țintă a cărei taină a dus-o cu el în mormânt (pornise probabil împotriva mamelucilor)[501], sultanul Mehmed a murit. Lupta pentru succesiune între fiii săi – Djem, cel mai mic, dar mai capabil şi desemnat de Mehmed ca moştenitor, şi Baiazid, cel mai mare, care a reuşit să preia tronul la 21 mai 1481 – a părut să marcheze un moment de mare criză pentru imperiu. În pragul unui adevărat război civil, Baiazid l-a chemat în ajutor pe Gedik Ahmed paşa, care a trebuit să părăsească Albania (1 iunie 1481) pentru a contribui la consolidarea domniei lui Baiazid[502]. Înfrânt la Yenişehir (20 iunie), Djem s-a refugiat la mamelucii din Egipt, urmărit de Gedik Ahmed paşa. Succesorul acestuia la comanda expediției din Italia, Soliman Hadâmbul, beilerbeiul Rumeliei, a reuşit să ajungă în iunie la baza de la Valona (Vlora), în Albania, fără să mai poată, însă, asigura continuarea campaniei.

Veştile despre moartea lui Mehmed şi despre blocarea ofensivei otomane în Adriatica au aprins flacăra speranței între creştinii din sudul

---

[496] *Ibidem*, p.586.

[497] Ştefan Andreescu, *op.cit.*, p.145.

[498] Kurt W. Treptow, *Albania and the Ottoman Invasion of Italy, 1480-1481*, în „Studia Albanica", 1990, 1, p.81-105 (aici, p.93). O sumă de două ori mai mare (100.000 de ducați) a fost afectată pentru ridicarea unei flote de 25 de galere.

[499] *Gheorghe Kastriotul Skanderbeg şi lupta albanezo-turcă*, p.150-151.

[500] Kurt W. Treptow, *op.cit.*, p.93.

[501] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.130; Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.599.

[502] Va fi „răsplătit" prin executare, în noiembrie 1482.

Dunării. Urmaşi ai dinastiilor alungate de otomani au revenit în ţările lor, punându-se în fruntea revoltelor locale, în Albania, în Bosnia, în Zeta[503].

Schimbările din mai-iunie 1481 au retezat toate perspectivele proiectului italian al Porţii. Otranto a fost recucerit fără dificultăţi la 10 septembrie 1481, dar flota cruciată nu a mai atacat baza otomană de la Valona, încetând operaţiunile militare, în ciuda îndemnurilor înflăcărate ale papei Sixt de a nu se pierde ocazia oferită de acele împrejurări: nici unul dintre puternicii Europei nu l-a mai ascultat. Descurajat, papa Sixt a trebuit să renunţe la proiectele sale de cruciadă[504]. Un singur răspuns a venit, şi tot de la Ştefan cel Mare.

Sunt suficiente indicii că domnul Moldovei nu a considerat pacea încheiată în 1480 decât ca un armistiţiu, acceptând condiţiile uşoare oferite de Mehmed al II-lea doar pentru a câştiga timp. Dovada cea mai convingătoare, în acest sens, o constituie atitudinea sa faţă de Ţara Românească: intervenţiile sale în principatul vecin, în aceşti ani, se află într-o perfectă continuitate cu acelea începute în 1473, la declanşarea războiului cu Poarta. Cum înlocuirea lui Basarab Laiotă cu Basarab cel Tânăr (Ţepeluş), în toamna anului 1477, nu a adus în scaunul de la Bucureşti un aliat credincios – cum a dovedit-o participarea acestui voievod la campania otomană din Transilvania, încheiată cu biruinţa creştinilor la Câmpul Pâinii[505] – problema munteană a fost redeschisă. Se pare că, în noile împrejurări, Ştefan cel Mare a încercat, iniţial, să o rezolve altfel decât prin forţa armelor, apelând la boierii munteni din ţinuturile învecinate Moldovei, deşi unii dintre aceştia avuseseră de suferit, în anii anteriori, de pe urma intervenţiilor sale militare.

Acest episod al istoriei lui Ştefan, care nu apare câtuşi de puţin limpede în izvoarele avute astăzi la îndemână, pare a se fi consumat în vara anului 1480,

[503] Kurt W. Treptow, *op.cit.*, p.97 şi urm. Eventualele conexiuni sud-dunărene ale acţiunilor lui Ştefan din 1481 (poate şi ulterior) ar fi de luat în considerare în funcţie de lămurirea originii doamnei Maria Despina, fosta soţie a lui Radu cel Frumos, care a trăit vreme de 27 de ani, până la moarte (1500), la curtea Moldovei şi care, din 1479, a putut să aibă şi un rol însemnat, ca mamă a doamnei ţării. S-a formulat, acum trei decenii, ipoteza că Maria Despina era o fiică a lui Gheorghe Arianiti Thopia Golem Comnenul (supranumit „cel Mare”, căpitan al veneţienilor în Albania, mort în 1461). Într-un asemenea caz, ea ar fi avut drept cumnaţi pe Skanderbeg, pe Ştefan Brancovici (Branković), pe Ivan Cernojevici (Crnojević) şi pe Constantin Arianiti (1449-1531), „*princeps Macedoniae*” (Ştefan S. Gorovei, *O întregire la genealogia Basarabilor*, comunicare la Comisia de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie de pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga” din Bucureşti, 11 decembrie 1975). Ştefan cunoştea perfect existenţa şi soarta dinastiilor sud-dunărene, după cum se întrevede din scrisoarea adresată marelui cneaz Ivan al III-lea în a doua jumătate a anului 1475 (v. *supra*, capitolul *Relaţiile cu marele cnezat al Moscovei*).

[504] Oscar Halecki, *Sixte IV et la Chrétienté orientale*, p.260.

[505] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.102-103.

când domnul Moldovei ar fi încercat să-l detroneze pe Basarab Țepeluș pentru a-l înlocui cu Mircea[506], pretendentul susținut de el. Prin scrisori, datate doar 15 martie, Ștefan s-a adresat „tuturor boierilor, și mari și mici, și tuturor judecilor, și tuturor judecătorilor, și tuturor săracilor, de la mic până la mare", din județele Brăilei, Buzăului și Râmnicului, anunțându-le hotărârea sa: „am luat domnia mea lângă mine pe fiul domniei mele, Mircea voievod, și nu-l voi lăsa de lângă mine, ci voi stărui pentru binele lui ca pentru al meu, eu însumi cu capul meu, și cu boierii mei, și cu toată țara mea, ca să-și dobândească baștina sa, Țara Românească, căci îi este baștină dreaptă. Asta o știe Dumnezeu și o știți și voi"[507].

Răspunsul boierilor munteni a fost de o duritate fără margini[508], însă el este exemplar din multe puncte de vedere, înainte de toate, pentru atașamentul acelei aristocrații puternice și mândre față de tradițiile moștenite de la înaintași și pentru respectul pe care îl arătau suveranului lor, „domn mare și bun", pe care, la caz de nevoie, numai ei aveau dreptul să-l schimbe. Pentru a explica eșecul politicii lui Ștefan cel Mare în principatul dintre Carpați și Dunăre, nu e suficient să se invoce doar „realismul fără orizont al aliatului muntean"[509] – pentru că, la urma urmelor, era mai ușor a fi domn la Suceava decât la

---

[506] După opinia lui Constantin Rezachevici, „singurul interval neacoperit" în care poate fi plasată domnia lui Mircea este iunie-noiembrie 1480 (*Cronologia critică*, p.123). Pentru a reconstitui campania în urma căreia Țepeluș ar fi fost scos din domnia Țării Românești, Constantin Rezachevici a utilizat una dintre cele două scrisori ale reginei Ungariei, datate 9 iulie 1480 (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.34-35, nr.32). Data epistolelor a fost, însă, pusă sub semnul îndoielii, propunându-se îndreptarea ei în 19 iulie 1481 (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1901, p.XXXIX; Ștefan Andreescu, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p.149-150). În acest caz, amănuntele povestite de regina Beatrice nu s-ar referi la luptele din 1480, ci la marea bătălie de la Râmnic, din 8 iulie 1481.

[507] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p.363, nr.CLXII. Admițând că Mircea a domnit în vara anului 1480, înseamnă că scrisorile lui Ștefan, datate doar 15 martie, ar aparține anului 1480.

[508] „Este în tine omenie, ai tu minte, ai tu creieri de-ți strici cerneala și hârtia pentru un copil de curvă, fiul Călțunei, și zici că-ți este fiu ? De-ți este fiu și vrei să-i faci bine, ci tu orânduiește să fie după moartea ta domn în locul tău, și pe mă-sa ia-o și o ține să-ți fie doamnă, cum au ținut-o în țara noastră toți pescarii brăileni; ci tu ține-ți-o să-ți fie doamnă. Și învață-ți tu țara ta cum să te slujească, iar pe noi să ne lași în pace că, de-ți cauți dușman, îl și găsești ! Și așa să știi: avem domn mare și bun, și avem pace din toate laturile; să știi că toți pe capete vom veni asupra ta și vom sta pe lângă domnul nostru, Basarab voievod, până ce vă vom pierde capetele" (N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, p.16, nr.VI; v. și Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.399-400, nr.397).

[509] Emil Turdeanu, *Ștefan cel Mare (12 aprilie 1457 – 2 iulie 1504)*, Paris, 1954, p.15.

Bucureşti[510] –, ci trebuie avute în vedere şi reacţiile de acest gen, care puneau bariere de netrecut[511].

Din documente se întrevede că Ştefan a urmărit cu încordată atenţie, în 1480 – ca şi în 1479, de altfel – mişcările trupelor otomane de la Dunăre şi tulburările din Muntenia. Corespondenţa lui cu braşovenii nefiind păstrată decât fragmentar, nu mai avem astăzi decât ecouri vagi ale acestui interes şi ale reacţiilor domnului Moldovei şi ale vecinilor săi ardeleni. Astfel, după schimbul de epistole din aprilie 1479[512], nici o scrisoare nu s-a mai păstrat până la aceea din 22 ianuarie 1480, prin care Ştefan comunica judelui şi consilierilor din Braşov că oamenii săi, veniţi din părţile turceşti, îl informaseră despre marile pregătiri de război ale otomanilor[513]. În ceea ce-l privea, domnul era gata să pornească lupta şi despre toate acestea îl avertizase şi pe voievodul Transilvaniei, Ştefan Báthory[514].

De peste munţi, veneau în Moldova adversari ai lui Basarab cel Tânăr care, împreună cu secuii, treceau hotarul şi „stricau" Ţara Românească[515]. Lucrul acesta nu putea să-i fie străin lui Ştefan: dacă nu stârnise el însuşi raidurile de pradă, cu siguranţă că le îngăduia, pentru a întreţine starea de tensiune.

În cazul în care expediţia pentru înscăunarea lui Mircea, provocată de răspunsul dur al boierilor munteni, a mai avut loc, ea a putut fi favorizată de o întâmplare curioasă şi tragică, anume luarea în captivitate, de către Laiotă, a soţiei lui Basarab Ţepeluş, doamna Maria[516]. Anul 1480 se vede a fi fost, din această cauză, foarte tulburat pentru curtea de la Bucureşti.

La 9 iulie <1480>, Ştefan scria din Hârlău cârmuitorilor Braşovului despre prădarea ţării secuilor de către turci şi munteni. El aflase că „turcii au şi alte oşti gata şi pândesc undeva". De aceea, îi ruga pe braşoveni: „căutaţi bine cu iscoade şi dacă veţi vedea domnia voastră că acei vrăjmaşi pornesc sau împotriva voastră, sau împotriva noastră, să fiţi gata şi să ne trimiteţi iute de

---

[510] V., în acest sens, şi Ovidiu Cristea, *Frontul românesc antiotoman în secolele XIV-XV*, p.152-153 (p.152: „elita politică a ţării se convinsese că un război de durată cu otomanii necesită sacrificii mult prea mari").

[511] După opinia istoricului Ovidiu Cristea, „eşecul politicii lui Ştefan în privinţa Ţării Româneşti ilustrează clar inexistenţa unui front românesc [antiotoman] comun" (*ibidem*, p.153).

[512] V. *supra*, capitolul *Pregătiri de luptă*.

[513] Fără îndoială, cele prilejuite de declanşarea campaniei italiene, al cărei proiect era cunoscut încă din vara anului 1479: cf. Ştefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, p.142.

[514] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.355, nr.CLVII; *Urkundenbuch*, VII, p.229, nr.4334.

[515] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.129, nr.133; *Urkundenbuch*, VII, p.258, nr.4389.

[516] **DRH**, B, I, p.270, nr.166; p.271, nr.167; p.272, nr.168; p.272-273, nr.169; p.280-281, nr.173; p.282, nr.174; Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.393, nr.393; p.396, nr.394.

ştire, şi noaptea şi ziua, ca să fim şi noi gata şi să ne ridicăm împreună cu domnia voastră împotriva acelor vrăjmaşi”[517]. Din păcate, lipseşte din această scrisoare numele domnului muntean, ai cărui ostaşi se alăturaseră turcilor în prădarea secuimii. Dacă era Mircea, înseamnă că, imediat după înscăunarea sa, trecuse şi el în ascultarea Porţii; dacă era Ţepeluş, înseamnă că schimbarea de domnie, menţionată mai înainte, nu se produsese până la acea dată şi că aşezarea pretendentului Mircea pe tronul Ţării Româneşti a rămas – în faţa straşnicei opoziţii a boierimii muntene – doar un proiect fără viitor, ceea ce pare mai verosimil.

Istoricii presupun că la sfârşitul toamnei 1480 ar fi avut loc o intervenţie a oştilor moldoveneşti în Ţara Românească, sau cel puţin o luptă la care au participat şi moldovenii, ca adversari ai muntenilor. Dovada ar constitui-o emoţionanta scrisoare trimisă celor de acasă de vornicul moldovean Tricolici, căzut prizonier: „vă dau ştire despre aceasta, că până în ceasul de acum sunt încă în viaţă şi am căzut în mâinile domnului Basarab voievod şi mă ţine ferecat, cum mi-a fost dat de Dumnezeu”[518]. Această scrisoare este datată doar 1 ianuarie; ea a fost atribuită de editori anului 1481, pentru că la 1 ianuarie 1481 pe tronul Ţării Româneşti se afla cu adevărat un domn cu numele Basarab, ostil lui Ştefan cel Mare. Informaţiile oferite de ea privesc, în chip evident, evenimente care trebuie să se fi produs cu relativ puţin timp înainte, aşadar prin lunile noiembrie sau decembrie ale anului anterior. Dar, după opinia lui P. P. Panaitescu – pe care o împărtăşim –, scrisoarea lui Tricolici ar data din ianuarie 1477, vornicul fiind unul dintre oştenii lăsaţi de Ştefan cel Mare lui Vlad Ţepeş după aşezarea acestuia în domnia Ţării Româneşti, în noiembrie 1476[519]. Epistola nu pomeneşte o confruntare militară propriu-zisă, ci numai „căderea în mâinile” adversarului, a lui Basarab voievod (şi în ianuarie 1477 domn muntean era, într-adevăr, un Basarab, anume Laiotă), scenariu care se potriveşte mai bine evenimentelor din decembrie 1476. Pe de altă parte, se ştie

---

[517] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.357, nr.CLVIII. Documentul nu are data de an, însă datarea propusă de editor este convingătoare. În *Urkundenbuch*, VII, p.277, nr.4420, scrisoarea (din care se dă numai un rezumat) este datată „Hârlău (1481) iulie 9”, ceea ce este absolut imposibil: la 8 iulie 1481, Ştefan se afla la Râmnic, unde a avut loc lupta cu Basarab Ţepeluş, deci nu avea cum să fie a doua zi la Hârlău !

[518] **DRH**, A, II, p.354, nr.232. Vornicul Tricolici, autorul acestei scrisori, nu se poate identifica în documentele domniei lui Ştefan cel Mare şi nici – prin descendenţa sa – în cele ulterioare. Un document din 24 ianuarie 1495 atestă, însă, existenţa boierilor Tricolescu, stăpâni ai unui sat întemeiat de ei, pe Elan, în ţinutul Fălciului, sat numit ulterior Sălceni (*ibidem*, III, p.318, nr.174). Întrucât vornicul Tricolici pare să fi fost tot din Ţara de Jos – unul din fraţii săi este numit Nicoară din Vaslui –, este posibil să avem de-a face cu aceeaşi familie.

[519] P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare şi oraşul Bucureşti*, p.19 şi nota 4. Din păcate, editorii volumului **DRH**, A, II nu menţionează această opinie.

din chiar mărturia lui Ştefan că, din cei 200 de curteni lăsaţi pentru paza lui Vlad Ţepeş, au supravieţuit un număr de zece[520]. Unul dintre aceştia ar putea fi Tricolici, iar altul – Soltan, fratele lui Cozma Mocrul, despre care vornicul scria că „este viu împreună cu mine, până ce ne-a veni ceasul”[521].

Lupta de la Râmnic. Consecvent liniei politice urmate de domnii munteni, în iarna anului 1480 Basarab cel Tânăr a plecat la Poartă, unde sultanul i-a îngăduit să facă „pace veşnică cu toată ţara domnului crai”[522]. Pentru aceasta, după cum avea să comunice Neagu vornicul într-o scrisoare către braşoveni, „a cheltuit domnul nostru vistieria sa, până când s-a milostivit marele împărat şi i-a dat lui voie şi poruncă să-şi facă pace cu voi”[523].

Nemulţumit de atitudinea lui Ştefan cel Mare – „de când e Ştefan vodă domn în Moldova, nu iubeşte pe nici un domn al Ţării Româneşti. N-a vrut să trăiască cu Radu vodă, nici cu Basarab cel Bătrân, nici cu mine. Nu ştiu cine poate trăi cu el”, scria Ţepeluş sibienilor[524] –, domnul muntean a instigat la organizarea unei expediţii în Moldova. Într-o epistolă către braşoveni, Basarab cel Tânăr avea să mărturisească: „destul am cheltuit deunăzi cu Ali beg şi i-am întors asupra Moldovei, cum ştiţi înşivă”[525]. În adevăr, un document moldovenesc menţionează această incursiune otomană: „au venit Ali beg, şi fratele său, Schender beg, şi cu Ţăpăluş, şi au prădat ţara noastră până sub Lunca Mare”[526], adică până în ţinutul Bacăului. Data acestei incursiuni nu este cunoscută; este posibil ca ea să se fi petrecut în primăvara anului 1481[527], când

[520] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.101.

[521] **DRH**, A, II, p.354, nr.232.

[522] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.142, nr.149.

[523] *Ibidem*, p.396, nr.394.

[524] Silviu Dragomir, *Documente nouă*, p.17-19.

[525] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.126, nr.130. Se pare că planurile lui Ţepeluş au ajuns la cunoştinţa lui Ştefan: la 4 februarie 1481, el le mulţumea braşovenilor pentru informaţiile pe care i le transmiseseră în legătură cu acesta (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.359, nr.CLX).

[526] Document din 15 octombrie 1481 (**DRH**, A, II, p.366, nr.240).

[527] S-a formulat şi ipoteza – deopotrivă de atrăgătoare – că această expediţie de pradă s-ar fi produs după lupta de la Râmnic, poate în intervalul 16 august-15 octombrie 1481 (Bogdan Murgescu, *O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481 ?*, în **SAI**, LI-LII, 1985, p.270-271). Ipoteza se întemeiază pe „o relatare a lui Kemalpaşazade, nepublicată în «Cronici turceşti», dar utilizată de către Selahattin Tansel” într-o lucrare închinată sultanului Baiazid al II-lea (1966), privind o expediţie de pradă (*akîn*) condusă în Moldova de fraţii Mihaloglu. Numai precizarea contextului cronologic al respectivei relatări, în cronica lui Kemal paşa-zade (imediat la începutul domniei lui Baiazid al II-lea ?, în cursul primilor ani de domnie ? sau după cucerirea cetăţilor ?), ar putea confirma ipoteza. Trebuie observat, pe de altă parte, că,

Ştefan însuşi îşi manifesta îngrijorarea faţă de proiectele otomane, în scrisori adresate regelui Matias al Ungariei[528]. Pe la aceeaşi vreme (septembrie 1480 – august 1481), se adresase şi regelui Cazimir al Poloniei[529], cu o solie mai complexă, care – rezultă din text – fusese precedată şi de altele. Prin ea se cerea şi liberă trecere pentru solii care mergeau la cneazul Moscovei în vederea tratativelor privind căsătoria domniţei Elena, şi reglarea unei afaceri băneşti cu târgoveţii din Cameniţa, dar şi – în primul rând – ajutor împotriva turcilor, care „se întăresc împotriva Creştinătăţii şi cer de la Ştefan voievod să le dea drumul spre ţara craiului”. Această ultimă afirmaţie ar putea să sugereze că incursiunea beilor Ali şi Schender[530], împreună cu Basarab cel Tânăr (Ţepeluş), vizase marginile Poloniei. Solul lui Ştefan cel Mare a transmis regelui Cazimir, cu acest prilej, cuvintele domnului său: „Ce-am putut, am dat şi eu în viaţa mea, dar acum sunt în neputinţă de a da ceva [împotriva turcilor – *n. ns.*] fără Milostivirea Voastră”.

Şirul documentelor interne moldoveneşti se opreşte, pentru un răstimp de patru luni, la 25 aprilie 1481. Noua cruciadă fusese proclamată la 8 aprilie. Cu câteva zile înainte, la 20 martie 1481, în plin post al Paştilor, Ştefan cel Mare închinase Mănăstirii Putna un aer înfăţişând Punerea în mormânt a Mântuitorului[531]. Succesiunea acestor date nu poate fi doar una temporală, ci şi una cauzală. Este de presupus că, pe de o parte, moartea lui Mehmed al II-lea şi izbucnirea luptelor dintre fiii acestuia îl vor fi îndemnat pe Ştefan să considere caduc legământul încheiat cu răposatul sultan; pe de altă parte, domnului Moldovei îi vor fi fost aduse la cunoştinţă proiectele privind noua cruciadă, de a cărei componentă terestră era responsabil regele Matias. Ca vasal şi aliat al acestuia, îndeplinind şi propriul său gând, Ştefan a pornit cu oştile sale spre Ţara Românească. Precum s-a observat, acţiunea lui în această direcţie „nu a coincis întâmplător cu iniţierea operaţiilor navale pentru izgonirea turcilor din Otranto (4 iulie 1481), patronate direct de papa Sixt IV”[532].

---

de regulă, reconstituirea „titlului de proprietate” (cazul documentului din 15 octombrie 1481) nu se producea chiar imediat după pierderea vechiului act.

[528] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.36, nr.33: scrisoare a regelui Matias către papa Sixt, din 14 aprilie 1481, menţionând „*litterae Stephani vaivodae Moldavi*”. Regele fusese informat că se pregătea un atac simultan asupra stăpânirilor sale şi asupra celor ale lui Ştefan voievod.

[529] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.364-366, nr.CLXIII.

[530] Sunt, desigur, fraţii Ali şi Iskender Mihaloglu (pentru care, v. Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd*, p.5); cel din urmă era, în 1477, sangeacbei de Nicopole (Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.521).

[531] *Repertoriul*, p.291, nr.86.

[532] Ştefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, p.148.

Amănunte despre această campanie – în care s-a văzut, cu dreptate, „un simbol al solidarităţii creştine, de care Moldova a dat încă o dată dovadă"[533] – se află în trei scrisori, dintre care una a regelui Matias către papa Sixt, din 7 august 1481[534], şi două adresate de regina Beatrice surorii sale, Eleonora, şi cumnatului său, Ercole d'Este, ducele Ferrarei[535]. Data acestora din urmă – 9 iulie 1480 – lasă impresia că ele ar privi întâmplări din anul precedent; dacă, însă, data este greşită (scrisorile sunt, totuşi, originale) şi îndreptarea ei în 19 iulie 1481[536] ar fi posibilă, înseamnă că epistolele privesc evenimentele din acest an.

„Adunând o mare oaste" (*collecto ingenti apparatu*), la care a adăugat trupe din Transilvania, sub comanda unor căpitani regali[537] (în total, vreo 60.000 de oameni, călări şi pedeştri), Ştefan, însoţit de fiul şi moştenitorul său, Alexandru, a intrat în „Valahia Mare" pe la sărbătoarea numită, în calendarul catolic, *Corpus Christi*, care în 1481 a fost în ziua de joi, 21 iunie[538]. Lupta

---

533 *Ibidem*, p.151.

534 Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.37-38, nr.34.

535 *Ibidem*, p.34-35, nr.32: scrisoarea către ducele Ferrarei. Cea către ducesa Eleonora, cu conţinut similar, este publicată numai în *Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera*, II, p.436-438.

536 N. Iorga, *Studii şi documente*, III, p.XXXIX. Regina scrie şi despre încheierea de curând a unei înţelegeri între soţul ei şi „*el Magnifico Stefano vaivoda Moldavo*"; or, Antonio Bonfini menţionează, pentru anul 1481, încheierea unei alianţe între Ştefan şi Matias (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.76, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.211). În măsura în care această informaţie priveşte, în adevăr, anul 1481, ea susţine îndreptarea datei din scrisorile reginei Beatrice.

537 Presupunerea lui N. Iorga, despre absenţa ajutorului din Transilvania (*Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.161), este infirmată de un izvor contemporan: *Povestirea despre Dracula voievod*, scrisă foarte probabil de un român ardelean şi datată 13 februarie 1486, arată că Ştefan l-a aşezat pe Vlad Călugărul ca domn „cu voia craiului" (*Cronicile slavo-române*, p.213).

538 Şi acesta este un argument care poate fi adus în favoarea datării greşite a scrisorilor, întrucât în 1480 sărbătoarea *Corpus Christi* a căzut în ziua de 1 iunie; or, cu numai cinci zile înainte, la 27 mai 1480, Ştefan cel Mare era la Suceava (**DRH**, A, III, p.343-344, nr.226), ceea ce face puţin probabilă prezenţa sa pe Milcov la 1 iunie. În luna următoare, la 9 iulie – dacă plasarea documentului în 1480, propusă de Ioan Bogdan, este corectă – domnul scria din Hârlău braşovenilor despre prădarea secuimii, fără să amintească despre campania sa în Muntenia (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.357, nr.CLVIII; v. şi *supra*, capitolul *Continuarea intervenţiilor în Ţara Românească*). Pe de altă parte, la 1 iunie 1480, Ştefan Báthory, voievodul Transilvaniei, se afla tocmai la Câmpul Pâinii, în Banat (I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.101, nota 2), deci foarte departe de secuime, care reprezenta un „*triplex confinium*" optim pentru urmărirea operaţiunilor militare din zona Milcovului. Cronologia campaniei pare, în acest punct, cam nefirească: trupele trec Milcovul la 21 iunie, iar lupta se dă abia la 8 iulie, adică după 17 zile, câtă vreme distanţa de la Milcov până la Râmnic nu depăşeşte 40 km. Explicaţia ar putea fi aceea din text. Sau poate Ştefan a aşteptat ca lupta să se dea într-o

decisivă s-a dat la Râmnic, duminică, 8 iulie, în ziua Sfântului Mare Mucenic Procopie, unul dintre sfinții militari importanți. Ce s-a întâmplat între aceste două date se poate doar presupune. Regele Matias va scrie papei Sixt că marea oaste a pătruns „până în măruntaiele Țării Românești" (*usque in viscera maioris Volachiae*), ceea ce nu se potrivește cu mica distanță care separă Milcovul de Râmnic. Pe de altă parte, regina Beatrice menționează urmărirea învinșilor până la Dunăre și chiar o incursiune peste Dunăre, unde au fost atacate două fortărețe, ceea ce accentuează caracterul de cruciadă al acestui război. Este posibil ca, după câteva confruntări, bătălia de la Râmnic să se fi dat când oastea lui Ștefan se afla pe drumul de întoarcere. „La o apă care se cheamă Râmnic", le-a ieșit în întâmpinare „*Bazarab iuniore, nomine Cyppelles vaivoda*", cu muntenii săi și cu turcii care „îl păzeau în țara aceea". Lupta a fost crâncenă („*commissa atroci pugna*"), dar biruința a fost mare, întru „extraordinara laudă a numelui creștinesc". Pierderile în vieți omenești au fost și ele mari. Ștefan însuși a pierdut, în această luptă, pe cumnatul său, Șendrea, portarul Sucevei.

Victoria de la Râmnic a lăsat urme și în izvoarele moldovenești. Iată consemnarea din vechiul letopiseț al țării: „În anul 6989 <1481>, luna iulie 8, duminică, a fost război cu muntenii și cu Țepeluș la Râmnic și a biruit iarăși Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu și cu rugăciunile Preacuratei Maicii lui Dumnezeu și ale tuturor sfinților și cu rugăciunea Sfântului și Slăvitului Mare Mucenic Procopie. Și au fost uciși foarte mulți, mulțime mare fără număr și toate steagurile lor au fost luate și nici unul n-a scăpat. Și toți vitejii și boierii au căzut atunci și se va pomeni acest război și acea moarte până la sfârșitul veacurilor [...]. Iar domnul Ștefan voievod a lăsat să domnească peste Țara Muntenească pe Vlad voievod Călugărul [...]. Și domnul Ștefan voievod de acolo s-a întors ca un purtător de biruințe cu toată oastea sa și cu toți boierii săi în cetatea sa de scaun a Sucevii. Și acolo atunci domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț mitropolitului și episcopilor și boierilor săi și întregii lui oștiri. Și a instituit atunci mulți viteji și a dăruit atunci multe daruri și îmbrăcăminte scumpe boierilor săi și vitejilor și întregii lui oștiri. Și pe toți, după vrednicie, i-a slobozit, pe fiecare la ale sale și i-a învățat să laude și să binecuvânteze pe Dumnezeu pentru cele ce au fost, pentru că de la Dumnezeu au fost cele întâmplate"[539].

În amintirea victoriei, Ștefan cel Mare a înălțat două biserici. Cea de la Râmnic[540] (stricată încă din secolul al XVII-lea, dar refăcută în 1704 și apoi

---

zi însemnată prin sărbătorirea unui sfânt militar ? Oricum, o cercetare specială ar merita consacrată acestor evenimente.

[539] *Cronicile slavo-române*, p.19; v. și p.34, 51, 64.

[540] Statutul ei de ctitorie princiară era recunoscut în primele decenii ale veacului al XVII-lea: Laurențiu Rădvan, *Din relațiile lui Ștefan cel Mare cu Țara Românească*, p.282. La 1634, i se spune „beséreca dumnească" (**DRH**, B, XXIV, p.517, nr.391).

dărâmată la 1898) a marcat, probabil, chiar locul luptei în care a căzut portarul Şendrea, hramul ei – Sfânta Paraschiva[541] – amintindu-l pe acela al bisericii din Dolheşti[542], unde a fost dus şi îngropat cumnatul domnesc[543]. Cea de-a doua, ridicată în 1487 la Bădeuţi (distrusă în vremea primului război mondial), a fost închinată Sfântului Procopie[544]. În pisania ei, este schiţată, în puţine cuvinte, desfăşurarea luptei: „În anul 6989 <1481>, luna iulie, 8, în ziua Sfântului Mare

[541] *Repertoriul*, p.209, nr.28. Despre această ctitorie, v. Alex. Lapedatu, *O biserică a lui Ştefan cel Mare în Ţara Românească*, în **BCMI**, III, 1910, p.107-109. Autorul presupune că biserica s-ar fi construit „după cea de la Bădăuţi, mult chiar în urmă, după domnia rivală a lui Vlad vodă Călugărul (1496), în timpul stăpânirii de bună vecinătate a lui Radu cel Mare. În acest caz, fireşte, ea nu s-a mai putut înălţa întru pomenirea unui singur fapt, ci întru amintirea întregii epoci de frământări şi lupte purtate de Ştefan vodă în Ţara Românească” (*ibidem*, p.108).

[542] Petre Ş. Năsturel, *Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines*, în volumul *L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*, Actes des colloques internationaux „L'Empereur hagiographe” (13-14 mars 2000) et „Reliques et miracles” (1-2 novembre 2000) tenus au New Europe College, textes réunis et présentés par Petre Guran avec la collaboration de Bernard Flusin, 2001, p.125. Pentru biserica din Dolheşti, v. şi Nicolae Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974, p.257; N. Grigoraş, *Date şi observaţii asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheştii Mari)*, în **BMI**, XLI, 1972, 1, p.40-44 (cu aprecieri neîntemeiate şi concluzii eronate). Despre neamul ctitorului: Sever Zotta, *Note cu privire la neamul lui Şendrea, portar de Suceava, cumnatul lui Ştefan cel Mare*, în **ArhGen**, II, 1913, p.70-75; Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *Nepoţii lui Ştefan cel Mare*, p.107-123 (v. p.111-123).

[543] „Şandru a căzut în acel război şi a fost dus şi îngropat la tatăl său, la Doljeşti” (*Cronicile slavo-române*, p.19). *Doljeşti* în loc de *Dolheşti* este o eroare de transcriere.

[544] Acelaşi hram pare să-l fi avut şi biserica de la Ştefăneşti-Botoşani, atribuită după tradiţie lui Ştefan cel Mare. Potrivit unei consemnări din primele decenii ale secolului al XIX-lea, aparţinând spătarului Gane, „biserica cu hramul Cuvioasa Paraschiva, în târgul Ştefăneşti”, ar fi fost făcută „de Ştefan vv. iar la zidire au fost afierosită Sfântului Mucenic Procopie, după istorioara ce am găsit la un Kostaki Vartic din târgul Ştefăneşti” (T. Codrescu, *Uricariul*, VIII, Iaşi, 1886, p.20). Săpăturile arheologice par să confirme tradiţia, actuala biserică fiind construită, în veacul al XVII-lea, „pe locul unde a fost ridicat un alt lăcaş, probabil la sfârşitul secolului al XV-lea” (Gheorghe Pungă, *Noi informaţii documentare privitoare la biserica Cuvioasa Paraschiva din Ştefăneşti-Botoşani*, în volumul *Monumentul. Cercetare, proiectare, conservare, restaurare*, Lucrările Simpozionului Naţional *Monumentul – tradiţie şi viitor*, ediţia a IV-a, Iaşi, 2002, coordonat de Cătălin Hriban, Adriana Moglan, Aurica Ichim, p.145). Asocierea celor două hramuri – Cuvioasa Paraschiva şi Sfântul Procopie – la bisericile care aminteau victoria de la Râmnic şi la biserica din Ştefăneşti este, deocamdată, inexplicabilă, cu atât mai mult cu cât, în vremea lui Ştefan cel Mare, cultul Sfintei Paraschiva nu pare să fi fost foarte răspândit în Moldova (Sorin Iftimi, *Moaştele Cuvioasei Parascheva şi rolul lor în istoria Bisericii din Moldova*, în „Teologie şi Viaţă”, XI, 2001, 8-12, p.40-41: mărturii privind cultul acestei sfinte începând din veacul al XVI-lea; Dan Ioan Mureşan, *Autour de l'élément politique du culte de sainte Parascève la Jeune en Moldavie*, în volumul *L'Empereur hagiographe*, p.258: „une connaissance modérée et une pratique courante de ce culte d'origine balkanique”).

Mucenic Procopie, Io Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, şi cu preaiubitul său fiu, Alexandru, a făcut război la Râmnic cu Basarab voievod cel Tânăr, domn al Ţării Româneşti, poreclit Ţapaluş. Şi a ajutat Dumnezeu pe Ştefan voievod şi a biruit pe Basarab voievod; şi a fost pieire foarte mare printre Basarabi”[545].

Informaţia letopiseţului moldovenesc despre înscăunarea lui „Vlad voievod Călugărul” de către Ştefan cel Mare în urma victoriei de la Râmnic, este confirmată şi de *Povestirea despre Dracula voievod*, datând din 1486[546]: „Ştefan al Moldovei, cu voia craiului [regele Matias – *n. ns.*], a aşezat în Ţara Muntenească pe un oarecare fiu de voievod, anume Vlad. Iar acest Vlad a fost din tinereţe călugăr, după aceea şi preot şi egumen în mănăstire. După aceea s-a răspopit şi s-a ridicat la domnie”[547].

Ca fiu al lui Vlad Dracul[548], el era frate cu Vlad Ţepeş şi cu Radu cel Frumos şi, deci, unchi al doamnei Maria, soţia lui Ştefan cel Mare. Stătuse pribeag, o vreme, în Transilvania, de unde căutase şi alteori, în felurite chipuri, să ocupe tronul Ţării Româneşti[549], motiv pentru care Basarab cel Tânăr trimisese o slugă credincioasă să-l ucidă pe „*illum wayuodam Kaluger*”[550].

După lupta de la Râmnic, la o dată neprecizată, Vlad Călugărul avea să scrie braşovenilor: „cu voinţa lui Dumnezeu Cel de Sus, mi-a ajutat Dumnezeu împotriva vrăjmaşului şi l-am alungat din ţară şi a trecut sâmbătă peste Dunăre. Şi oştile mele le-am pornit şi sunt aproape de Severin [...]. Iar în afacerea turcilor [...] să nu vă îngrijiţi de nimic, căci acum s-a ridicat el, fratele acelui împărat de peste mare. Astfel, turcii toţi au să meargă, toţi, peste mare [...]. Şi părintelui meu, Batăr Iştvan, trimiteţi şi spuneţi-i pentru afacerea turcilor, că se duc peste mare”[551]. Cum înfruntarea de la Râmnic a avut loc duminică, 8 iulie, înseamnă că sâmbătă, când Basarab cel Tânăr a trecut Dunărea, trebuie să fi

[545] *Repertoriul*, p.57-58, nr.2.

[546] Discuţia despre datare la P. P. Panaitescu, în comentariul la ediţia textului (*Cronicile slavo-române*, p.197-198) şi la Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.215-216.

[547] *Cronicile slavo-române*, p.213-214.

[548] **DRH**, B, I, p.385, nr.239. V. şi *Genealogia Basarabilor*, alcătuită de Dan Pleşia şi publicată în anexă la *Io Mircea, mare voievod şi domn... Bibliografie selectivă şi album*, Râmnicul Vâlcii, 1986.

[549] Alex. Lapedatu, *Vlad vodă Călugărul, 1482-1496*, extras din „Convorbiri Literare”, XXXVII, 1903.

[550] *Urkundenbuch*, VII, p.272, nr.4411. Basarab cel Tânăr ceruse în mai multe rânduri braşovenilor să nu-l mai adăpostească pe rivalul său: „Şi mai mult să nu aud că şade la voi, ci prindeţi-l şi trimiteţi-l la craiul, căci nouă ne-a dat Dumnezeu de avem pace bună, precum am dorit” (Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.126, nr.130).

[551] Gr. G. Tocilescu, *op.cit.*, p.145-146, nr.152.

fost 14 iulie[552]. Epistola lui Vlad Călugărul mai dezvăluie o realitate: rivalitatea dintre fiii lui Mehmed al II-lea – Djem şi Baiazid – şi îndreptarea atenţiei turcilor spre această sursă de conflict a adus domnilor Ţărilor Române şi voievodului Ardealului o scurtă dar bine-venită perioadă de destindere şi de linişte.

Marea biruinţă de la Râmnic – sărbătorită în Moldova cu un ceremonial deosebit, ca acela din 1473 şi 1475, şi apreciată până şi de regele Matias ca o „*ingens victoria*" a domnului Moldovei – nu a schimbat, însă, cu nimic evoluţia evenimentelor. Domnia lui Basarab cel Tânăr (Ţepeluş) a fost întreruptă doar pentru aproximativ o lună[553]: la 16 august, învinsul de la Râmnic era din nou „domn a toată Ţara Ungrovlahiei"[554], în timp ce Vlad Călugărul îşi găsea adăpost la Braşov[555].

Pentru Ştefan cel Mare, speranţa rămânea vie şi încrederea în cooperarea puterilor creştine îl îndemna să meargă mai departe. În vremea aceasta, când ocupaţia otomană în Italia se apropia de sfârşit, domnul Moldovei aduna din nou oşti, în vederea reluării războiului cu Imperiul Otoman. Tocmai atunci, o solie genoveză sosea la Kiev, sperând să cointereseze pe regele Poloniei pentru planurile papei Sixt. Un raport al solilor genovezi, trimis din Kiev la 30 septembrie 1481, arată că „*Stephanus Vaivoda facit maximum exercitum: etiam habet auxilium a Rege Polonie et a Christianis, de quo possumus sperare de aliquo bono fructo*"[556]. Dată fiind aria geografică şi legăturile de tot felul din cadrul ei, este clar că această ştire reflectă o stare de lucruri din vara anului 1481, ulterioară luptei de la Râmnic. Documentele interne sugerează, în adevăr, existenţa unui moment de răgaz în acea vară, ceea ce a permis o scurtă reluare a activităţii cancelariei domneşti. La 23 august, domnul se afla la Suceava, emiţând un document prin care „Mitropolia noastră

---

[552] Acest element cronologic determină datarea scrisorii între 15 şi 20 iulie 1481 şi ajută la datarea unei alte epistole a lui Vlad Călugărul, în care se spune că „despre Ţepeluş încă nu se ştie nimic" (*ibidem*, p.146, nr.153). Această scrisoare este, în chip evident, anterioară celeilalte şi ea trebuie plasată în primele zile care au urmat luptei de la Râmnic, dar nu mai târziu de 14 iulie 1481.

[553] În acest scurt răstimp, în care nu a apucat să emită nici măcar un document, a încercat să obţină confirmarea şi din partea sultanului, cu sprijinul beiului de Nicopole, folosit ca mijlocitor „la Poartă, ca să mi se facă pace şi să-mi aducă steag" (*ibidem*, p.146, nr.153).

[554] **DRH**, B, I, p.288, nr.178 (document emis la Piteşti).

[555] Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.126, nr.130.

[556] Documentul a fost publicat de G. Grasso, în 1879 şi valorificat de Ştefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, p.146. Autorul socoteşte că „afirmaţia despre concursul polon pentru efortul militar al lui Ştefan cel Mare nu corespunde adevărului". În realitate, însă, ea este confirmată de solia trimisă de domnul Moldovei regelui Cazimir al Poloniei în intervalul 1 septembrie 1480-31 august 1481, şi în care cererea de ajutor, în ostaşi sau bani, este formulată expres (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.364-365, nr.CLXIII). V. şi în text.

de la Rădăuți” era întărită în toate drepturile sale atât asupra satului Rădăuți, cât şi asupra satelor din domeniul Coțmani[557]. Apoi, până în octombrie, cancelaria rămâne din nou inactivă. Între timp, s-a văzut că şi „cruciada de la Otranto” sucombase.

Este posibil ca, în aceste împrejurări, fie Ştefan cel Mare, fie Baiazid al II-lea – care preluase tronul în împrejurări tulburi[558] – să fi căutat o împăcare. Un izvor otoman, care nu are a fi suspectat de părtinire sau tendință de dezinformare, precizează că, la 31 octombrie 1481, sultanul a redus haraciul Moldovei, de la 6.000 la 5.000 de ducați[559]. Un asemenea gest neobişnuit ar putea să indice o inițiativă a lui Baiazid, într-un moment când poziția sa nu era câtuşi de puțin consolidată. Nu se cunosc documente care să ateste plata acestui haraci de 5.000 de ducați[560]. Dacă, totuşi, suma a fost trimisă, faptul nu s-a putut petrece decât tot o singură dată[561], ca şi în cazul haraciului de 6.000 de galbeni.

Cucerirea cetății Crăciuna. Într-un ultim efort de a stabiliza situația din Țara Românească, domnul Moldovei a trimis un corp de oaste să ocupe cetatea Crăciuna, ridicată cu un deceniu în urmă în zona de frontieră[562]. La 10

---

[557] **DRH**, A, III, p.363-365, nr.239. Domeniul Coțmani fusese dăruit, la 1413, de Alexandru cel Bun doamnei Anastasia (fiica lui Lațcu vodă), cu clauza ca, la moartea ei, să treacă în stăpânirea „Episcopiei de Rădăuți, a Sfântului Nicolae, unde sunt îngropați moşii noştri” (*ibidem*, A, I, p.50, nr.35). Clauza a fost îndeplinită: moartă în 1420, Anastasia a fost îngropată în necropola dinastică de la Rădăuți, iar pe piatra ei funerară (înnoită de Ştefan cel Mare la 1497) este numită „cneajna Anastasia, care a dat Coțmanul acestui lăcaş, fiica lui Lațco voievod” (*Repertoriul*, p.262, nr.68). În aceeaşi încăpere se află şi portretul ei funerar. Mențiunea din 1413 împiedică acceptarea cu uşurință a ipotezei că Episcopia de Rădăuți ar fi fost întemeiată de Ştefan cel Mare abia în 1471: cf. Bogdan-Petru Maleon, *Ştefan cel Mare şi întemeierea Episcopiei Rădăuților*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.77-91 (v. p.86).

[558] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.135-136.

[559] Informația se află în acelaşi document otoman (utilizat şi mai sus) referitor la haraciul plătit de Țările Române la 1512-1514, publicat de Mustafa A. Mehmed (1967) şi de M. Guboglu (1969, 1984).

[560] O informație din cronica lui Grigore Ureche dă această sumă, sub forma „zece povoară de bani”, ca fiind haraciul dus de logofătul Tăutu la 1504 (Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p.135). O „povară” însemnând 500 de monede (I. Minea, *O povară de bani*, în **CI**, II-III, 1926-1927, 1, p.257), haraciul atribuit de cronică anului 1504 se ridică la 5.000 de galbeni. După o nouă scădere, la 1486, haraciul Moldovei va atinge din nou această cifră, constatată documentar la 1512-1514.

[561] Potrivit istoricului Bogdan Murgescu, „reglementarea relațiilor moldo-otomane la care pare să se fi ajuns la sfârşitul anului 1481 a durat până în 1484” (Bogdan Murgescu, *O nouă reglementare de pace*, p.274).

[562] Localizarea acestei cetăți nu s-a făcut cu absolută certitudine: fie pe Milcov, lângă Odobeşti (Constantin C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, Bucureşti,

martie 1482, cetatea a fost luată şi pârcălabii Vâlcea şi Ivanco s-au aşezat acolo în numele lui Ştefan[563]. Este posibil că, profitând de aceste împrejurări favorabile, Vlad Călugărul a izbutit să reia tronul Ţării Româneşti, cu ajutor din Transilvania, dar şi cu sprijinul „nepotului" său din Moldova[564]. *Povestirea despre Dracula voievod* spune despre Vlad Călugărul că s-a căsătorit cu „soţia voievodului care a fost, scurtă vreme, după Dracula şi pe care îl omorâse Ştefan al Moldovei"[565]: este vorba despre văduva lui Basarab cel Tânăr (Ţepeluş), doamna Maria[566]. Schimbarea de domnie s-a făcut după 23 martie (data ultimului document emis de Ţepeluş[567]) şi înainte de 13 iulie (când începe seria actelor lui Vlad[568]).

Basarab cel Tânăr fusese ucis de „Mehedinţi, în satul Glogova"[569], în împrejurări nelămurite. Rolul lui Ştefan în eliminarea sa de pe scena politică nu este menţionat decât de *Povestirea despre Dracula voievod*.

După aceste evenimente din 1482, interesul politic al domnului Moldovei faţă de Ţara Românească se stinge. Vlad Călugărul – a cărui domnie se va prelungi până în toamna anului 1495 – a fost chemat la Poartă şi, după cum avea el însuşi să povestească, „domnia mea am mers şi am dus dajdia ce este de la Ţara Românească şi, cu voinţa lui Dumnezeu, m-am dus şi sănătos am venit"[570]. În 1484, domnul muntean avea să participe la campania otomană

1977, p.169-173), fie în zona confluenţei Buzăului cu Siretul, pe teritoriul satului Independenţa, din judeţul Galaţi (Lucian Chiţescu, *Cu privire la localizarea cetăţii Crăciuna*, în **SCIV**, 18, 1967, 2, p.351-359; idem, *Noi consideraţii arheologico-istorice în legătură cu cetatea Crăciuna*, în **SCIV**, 19, 1968, 1, p.81-94), fie pe cursul inferior al Siretului, în zona satelor Suraia şi Vadul Roşca (C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei*, p.629-632). Definirea cetăţii, în Cronica moldo-germană, drept „un castel la graniţa dinspre Turcia" (*Cronicile slavo-române*, p.35) pare să excludă localizarea pe Milcov, la Odobeşti. Celelalte două pot fi raportate la fortificaţiile ridicate, paralel, de Radu cel Frumos şi Ştefan cel Mare în vara anului 1471.

563 *Cronicile slavo-române*, p.19, 35, 51, 64. Domnul însuşi nu pare să fi luat parte la această expediţie, de vreme ce, la 15 martie, se afla la Suceava (**DRH**, A, III, p.369-371, nr.243). Cetatea Crăciuna nu a jucat nici un rol în sistemul de fortificaţii al Moldovei lui Ştefan, iar pârcălabii ei nu au fost aduşi în sfatul domnesc. De altminteri, în afara celor doi pârcălabi menţionaţi de cronici (Vâlcea şi Ivanco), documentele mai atestă unul singur, un anume Mihul, în calitate de cumpărător la Găleşeşti, pe Crasna (*ibidem*, p.398, nr.260).

564 Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.128.

565 *Cronicile slavo-române*, p.214.

566 *Ibidem*, p.214, nota 1; Dan Pleşia, *Genealogia Basarabilor*.

567 **DRH**, B, I, p.288-292, nr.179.

568 *Ibidem*, p.293-294, nr.181.

569 Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.147, nr.154. Refugierea la Glogova s-ar explica prin faptul că sora sa, Anca, era căsătorită cu Stanciul, din neamul stăpânilor de acolo (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p.154; Dan Pleşia, *Genealogia Basarabilor*. V. şi Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.127).

570 Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p.176, nr.185.

încheiată cu cucerirea Chiliei şi a Cetăţii Albe[571]: „A făptuit – spune letopisețul moldovenesc – trădare faţă de domn, pentru că a dat ajutor turcilor, când au luat cetăţile şi când au ars ţara şi a mers pe urma celorlalţi domni munteni şi nu s-a lepădat de dânşii"[572].

Acţiunile lui Ştefan în Ţara Românească, unde o vreme a schimbat domnii după voia sa şi după cum o cereau necesităţile proiectelor sale de cruciadă[573], au rămas, se pare, în amintirea letopiseţelor munteneşti, care îi atribuie o domnie efectivă în principatul de peste Milcov. S-a observat că în această „domnie", a cărei durată ar fi fost de şase ani, trebuie să se vadă mai degrabă o relaţie de tip feudo-vasalic, singura care ar explica formula cronicii moldoveneşti privind „trădarea faţă de domn"[574].

Strădanii de consolidare a dinastiei. Care vor fi fost, cu adevărat, intenţiile domnului Moldovei faţă de „Ţara Basarabilor", nu avem cum şti. Însă nu poate fi întâmplător că, tocmai în această perioadă, arătată ca reprezentând o „domnie" a sa acolo, el se recăsătoreşte, cu domniţa Maria (numită şi Voichiţa), fiica lui Radu cel Frumos, luată în captivitate de la Bucureşti în 1473, împreună cu mama ei, Maria Despina. Căsătoria aceasta – urmând morţii Mariei de Mangop, la 19 decembrie 1477 – s-a făcut în vara anului 1478, după cuvenitul doliu princiar de şase luni. Primul născut din această unire, venit pe lume la 16 iunie 1479[575], a fost botezat Bogdan-Vlad, nu numai pentru a-l deosebi de celălalt Bogdan – care, de altminteri, va înceta din viaţă foarte curând (26 iulie

---

[571] *Cronicile slavo-române*, p.19, 51, 64.

[572] *Ibidem*, p.19.

[573] Concluzia, foarte recentă, a istoricului Bogdan Murgescu (*Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare*, p.13), anume că „ostilitatea dintre Moldova şi Ţara Românească a sporit în timpul domniei lui Ştefan cel Mare", este corectă, dar necesită multiple nuanţări.

[574] Leon Şimanschi, *Ştefan cel Mare – domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti*, în „Cronica", an.XXX, nr.7 (1411), 1-15 aprilie 1995, p.7, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.434-438. Teza unei domnii efective, de 16 ani, între 1477 şi 1493 (I. Georgian, *O pagină din viaţa marelui Ştefan*, Bucureşti, 1894), nu a avut adepţi. V. şi Nicolae Stoicescu, *Vlad Ţepeş*, p.147-148. Trebuie să observăm că, pentru „domnia" muntenească a lui Ştefan cel Mare, una dintre cronici dă 16 ani, iar alta – 17 ani; analiza efectuată de Leon Şimanschi ar reduce duratele la şase sau, respectiv, şapte ani. Socotind aceste durate prin regresie, de la momentul „trădării" din 1484, s-ar ajunge la 1478 sau, respectiv, 1477. Or, aceasta înseamnă începutul celei de-a doua domnii a lui Basarab cel Tânăr (Ţepeluş), în noiembrie 1477. Reamintim, în discutarea acestei probleme, şi opinia lui P. P. Panaitescu, pentru care nu era nici o îndoială că „aceşti domni munteni, puşi în scaun de Ştefan cel Mare, i-au depus un jurământ de credinţă, după obiceiul feudal" (P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare şi oraşul Bucureşti*, p.20; v. şi p.19).

[575] Cronica moldo-germană, în *Cronicile slavo-române*, p.34.

1479[576]) – dar şi pentru a reuni, în mod ostentativ şi probabil programatic, două nume tipice pentru cele două dinastii. Întâmplător sau nu, curând după acest eveniment începe înnoirea mormintelor de la Rădăuţi: între decembrie 1479 şi mai 1480, Ştefan aşează pietre funerare noi întru amintirea predecesorilor şi strămoşilor săi, Bogdan I, Laţcu, Roman I, Ştefan I şi doi Bogdani, fratele şi fiul lui Alexandru cel Bun[577], poate odată cu refacerea bisericii care adăpostea nu numai această necropolă dinastică, dar şi sediul unei episcopii căreia uneori domnul însuşi îi spune *mitropolie*.

Tot la această vreme continuă lucrările de construcţie la Mănăstirea Putna, zidul împrejmuitor şi turnul de apărare fiind terminate la 1 mai 1481[578]. Martor tăcut al unei istorii de peste cinci veacuri, turnul tezaurului este, astăzi, singura construcţie păstrată din ansamblul înălţat în vremea lui Ştefan cel Mare. În tainiţa lui şi-au găsit, fără îndoială, adăpostul, la vremi de restrişte, odoarele Putnei, aşa explicându-se, poate, miracolul salvării lor până în zilele noastre.

Impuse de mersul evenimentelor politice, strădaniile de consolidare a dinastiei priveau atât trecutul (într-un vizibil şi remarcabil efort de creare a memoriei istorice), cât şi viitorul. Astfel, nu se poate să fie lipsită de legătură cu aceste strădanii apariţia lui Alexandru, la 18 ianuarie 1482, ca rezidând la Bacău şi intitulându-se „*Alexander, filius domini Stephani Dei gracia waywode Moldavie*"[579]. Mai mulţi ani, de acum încolo, viaţa lui Alexandru va fi legată de oraşul Bacău, unde avea să construiască o biserică (sfinţită la 1 ianuarie 1491), înzestrată de el însuşi cu manuscrise şi obiecte de cult şi în interiorul căreia avea să îngroape, la 1494, pe cineva apropiat[580]. A interpreta această aşezare a lui Alexandru la Bacău ca fiind expresia unei neînţelegeri cu tatăl său, a unei disensiuni sau rupturi ori chiar a unei rebeliuni, rămâne dincolo de limitele acceptabile din punct de vedere atât istoric, cât şi moral: toate izvoarele astăzi cunoscute arată colaborarea perfectă dintre tată şi fiul ajuns la vârsta bărbăţiei, până la moartea acestuia, în 1496. Este mult mai convingătoare presupunerea că

---

[576] *Repertoriul*, p.254, nr.58. Letopiseţul anonim dă data de 25 iulie (*Cronicile slavo-române*, p.18).

[577] *Repertoriul*, p.249-255, nr.53-57, 59. Ordinea executării pietrelor: Roman I (15 decembrie 1479), Laţcu (20 ianuarie 1480), Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun (25 ianuarie 1480), Bogdan I (27 ianuarie 1480), Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun (30 ianuarie 1480), Ştefan I (20 mai 1480). Piatra cu inscripţie ştearsă, aflată în dreapta naosului, după cele ale lui Bogdan I şi Laţcu, aparţine, fără îndoială, lui Petru I.

[578] *Ibidem*, p.55.

[579] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.368, nr.CLXIV.

[580] Cf. Alexandru Artimon, Ioan Mitrea, *Bacău – reşedinţă voievodală*, Bacău, 1996, p.56-62. V. *infra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Statutul lui Alexandru*.

avem de-a face cu crearea, de către Ştefan cel Mare, a unui „ţinut de margine, organizat milităreşte", încredinţat spre cârmuire acestui fiu domnesc[581], devenit „un fel de guvernator în partea de jos a ţării"[582]. Nu poate fi exclusă nici încercarea de a stabili – actualizându-se mai vechea împărţire în Ţara de Sus şi Ţara de Jos – un raport de tip vasalic, capabil să contribuie la o conducere şi la o organizare mai eficientă a ţării întregi.

Aceleiaşi perioade şi aceloraşi preocupări relative la familia sa le aparţine căsătoria domniţei Elena[583]. Consecvent principiilor sale în materie religioasă, datorită cărora a exclus orice alianţă matrimonială cu principii catolici[584], Ştefan a ales pentru unica sa fiică de până atunci (născută din căsătoria cu doamna Evdochia de Kiev) un prinţ ortodox. Ivan Ivanovici, moştenitorul tronului marelui cnezat al Moscovei, era doar cu câţiva ani mai mare şi, în plus, era şi vărul ei de gradul al doilea (marele cneaz Ivan al III-lea fusese vărul primar al doamnei Evdochia). Lui Ivan Ivanovici (n. 1458), i se oferise, la 1474, mâna unei nepoate a doamnei Maria Asanina Paleologhina, fiică a lui Isaac de Mangop, dar, în împrejurările de atunci, proiectul acesta nu se mai realizase.

Pe la 1479, Ştefan s-a adresat fostei sale cumnate, cneaghina Teodosia (Fedka), sora doamnei Evdochia, pentru a-i mijloci la Moscova căsătoria domniţei Elena cu fiul marelui cneaz. Când s-a anunţat, însă, că propunerea aceasta era primită, domnul Moldovei nu a mai reacţionat în nici un fel, aşa încât, în aprilie 1480, cneaghina Teodosia i-a atras atenţia că marele cneaz aşteaptă şi el răspunsul său. Cauzele acestei lipse de reacţie nu sunt cunoscute: va fi socotit domnul fie că ţara Moscovei era prea departe, fie că o alianţă cu dinastia de acolo i-ar îndepărta prietenia hanului Hoardei Mari, duşmanul şi suzeranul lui Ivan al III-lea. Dar chiar în 1480 această vasalitate a dispărut. După aproape doi ani, s-a făcut logodna la Suceava, fiul marelui cneaz fiind reprezentat de nobilul moscovit Andrei Pleşceev[585], apoi, în vara sau în toamna

---

[581] N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p.152.

[582] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.380.

[583] V., pentru aceasta, Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog*, p.122-123; Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistriţa*, p.647-648; Tatiana Panova, *Soarta marii cneaghine Elena*, p.465.

[584] P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare*, p.25-26 („Ştefan [...] prezintă un caz particular: toate trei soţiile lui sunt principese ortodoxe din ţări vecine [...]. Pare a fi din partea domnului român o politică de alianţe familiale urmată consecvent, căci şi pe fiica sa, Elena, o căsătoreşte cu fiul marelui cneaz Ivan III de la Moscova").

[585] Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog*, p.122. Andrei şi Petre Mihailovici Pleşceev au fost delegaţii trimişi să o aducă pe domniţa Elena la Moscova (G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.37; *Relaţiile istorice*, I, p.293, nota 15). O primă încercare de aducere a domniţei, prin Andrei Pleşceev şi Ivan Zinovievici, eşuase din cauza

anului 1482[586], domniţa a plecat spre Moscova, cu foarte mulţi însoţitori[587], dintre care – după obiceiul vremii – unii erau meniţi a rămâne pentru totdeauna în ţara străină[588]. Primită de mama marelui cneaz şi găzduită în Mănăstirea Voznesenskaia, domniţa Elena se va căsători cu cneazul Ivan Ivanovici la 16 ianuarie 1483. Unicul lor fiu, Dimitrie, s-a născut la 10 octombrie 1484. Toţi trei – părinţi şi copil – vor fi eroii unei drame, despre care se ştie că a amărât ultimii ani de viaţă ai lui Ştefan cel Mare. Domnul Moldovei crezuse, poate, că va avea în cuscrul său un prieten adevărat şi un aliat sigur. Însă Ivan al III-lea nu i-a putut fi, în împrejurările grele din anii care au urmat, nici una, nici alta: era, cu adevărat, mult prea departe (şi ca distanţă, şi ca interese) de toate desfăşurările politice de la hotarele Moldovei.

În 1482, regele Matias a redeschis conflictul cu împăratul Frederic al III-lea, iar în anul următor a pornit să-i cucerească posesiunile austriece; ca să aibă libertate de mişcare, în 1483 a încheiat un armistiţiu cu sultanul Baiazid[589]. În acelaşi an 1483, sultanul însuşi a reluat acţiunile de consolidare a stăpânirilor sale pe linia Dunării. Scăpat, pe de o parte, de pericolul pe care-l reprezenta fratele său, Djem (ajuns în captivitatea aurită a unui baron francez),

împotrivirii regelui Cazimir de a permite trecerea solilor moscoviţi prin ţările sale. Se spune că numai în urma unui atac al tătarilor lui Mengli Ghirai asupra Kievului a acceptat Cazimir trecerea celei de-a doua solii (Alexandru Papadopol-Calimach, *op.cit.*, p.122; G. Bezviconi, *op.cit.*, p.37; *Relaţiile istorice*, I, p.293, nota 15).

586 Salv-conductul regelui Cazimir datează din 28 martie 1482: P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.72; pentru acest document, v. şi Dan Sluşanschi, *Princess Olena's Safe-Conduct Through Poland and Lithuania (1482)*, în **RRH**, XXXIV, 1995, 1-2, p.195-199). Sosirea la Moscova a avut loc în ajunul Crăciunului (*Relaţiile istorice*, I, p.293, nota 15. Formula folosită de Alexandru Papadopol Calimach, *op.cit.*, p.123 – „după carnavalul Sfântului Filip" – indică aceeaşi dată, întrucât ziua Sfântului Apostol Filip coincide cu începutul postului Crăciunului: 14 noiembrie). Astfel, indicaţia lui G. Bezviconi, *op.cit.*, p.37, despre plecarea alaiului din Moldova „în ajunul Crăciunului" din 1482 este eronată (de altminteri, drumul de la Suceava până la Moscova nu putea fi parcurs de la Crăciun până la Bobotează !).

587 Cronicile ruseşti menţionează pe boierii *Lancu* (Iancu ?), *Sincu* şi *Gherasim* cu soţiile lor (Alexandru Papadopol Calimach, *op.cit.*, p.122 şi nota 4; G. Bezviconi, *op.cit.*, p.37).

588 O veche legendă genealogică leagă familia nobililor ruşi Rahmaninov – căreia îi aparţine compozitorul Serghei Rahmaninov (1873-1943) – de un Ioan, poreclit „Sused" (vecin), presupus frate al domniţei Elena (cf. G. Bezviconi, *Roirea familiilor româneşti peste Nistru*, în „Cetatea Moldovei", an. II, 1941, III, 14, p.120-121; idem, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.44, nota 2). Temeiurile documentare ale acestei legende de familie nu au fost înfăţişate niciodată.

589 Vestea despre această pace încheiată „*per ani cinque*" se află într-o scrisoare plecată din Raguza în februarie 1484 (I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.108, nota 3), ceea ce a permis plasarea armistiţiului în anul anterior, 1483. V., însă, Nagy Pienaru, *Confruntare şi diplomaţie la Dunăre. Tratatele de pace otomano-ungare încheiate de Bayezid II şi Matia Corvin*, în **RI**, XIV, 2003, 3-4, p.185-191 (primăvara lui 1484 şi înnoiri în 1486 şi 1488).

dar amenințat, pe de altă parte, de revolta ienicerilor nemulțumiți că încă nu-i condusese personal într-o expediție victorioasă, Baiazid – sfătuit, se pare, de Ali bei Mihaloglu – a decis să aducă la îndeplinire una dintre recomandările marelui său părinte: cucerirea Chiliei și a Cetății Albe.

Pierderea „prea nobilelor cetăți". O expediție împotriva cetăților[590] era, de altfel, în ordinea firească a lucrurilor: strategul eminent care a fost domnul Moldovei nu putea să nu înțeleagă și să nu știe acest lucru. Supunerea cetăților din Crimeea lăsase în afara controlului otoman numai *Parathalassia* moldovenească, însemnând controlul creștin la gurile Nistrului și, mai ales, la gurile Dunării. Importanța strategică excepțională a celor două cetăți nu era o taină, firește, nici pentru monarhul moldovean, nici pentru cel otoman[591]: fiecare era conștient de acest adevăr și fiecare îl exprimase în felul său.

La curtea de la Suceava, atacul era socotit iminent încă din 1477, când Ștefan a comunicat acest motiv de maximă îngrijorare Senatului Veneției prin gura unchiului soției sale, Ioan Tzamplakon: „știu că turcul va veni în vara aceasta iarăși asupra mea, pentru cele două ținuturi, al Chiliei și al Cetății Albe,

---

[590] Studiile fundamentale pentru reconstituirea evenimentelor rămân cele ale lui Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în **RER**, V-VI, 1960, p.67-77 și *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în **SOF**, XXIII, 1964, p.36-90 – ambele reeditate anastatic (păstrând paginația originară) în idem, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976, nr.V și VI; Hans Joachim Kissling, *Einige Bemerkungen zur Eroberung Kilia's und Aqkermân's durch die Türken (1484)*, în *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Anläslich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia, 26.VIII.-1.IX.1966*, München, 1966, p.331-338 (completări și îndreptări la teza de doctorat a lui N. Beldiceanu din 1955 – „leider ungedruckten Münchener Doktorschrift *Der Feldzug Bâjezîd's II. gegen die Moldau und die Schlachten bis zum Frieden von 1486*" – și la studiul aceluiași autor, publicat în 1964 în **SOF**).

Informații documentare noi, aducând nuanțe și mici rectificări imaginii generale, dar și unor aspecte speciale: Ionel Cândea, *Cucerirea Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut*, în **SMIM**, XVII, 1999, p.27-31; Cristian Luca, *Observații asupra unei ediții de documente venețiene conținând informații despre raporturile moldo-otomane din veacul al XV-lea*, în „Istros", X, 2000, p.519-524 (despre ediția rapoartelor diplomatice trimise la Veneția de Giovanni Dario: *22 dispacci da Costantinopoli al doge Giovanni Mocenigo*, ed. Giuseppe Calò, Veneția, 1992).

Lucrări noi, pe baza documentelor: Ovidiu Cristea, *Pacea tensionată: Veneția și Imperiul otoman în anul 1484*, în volumul *Istorie și diplomație în relațiile internaționale*, p.124-134; idem, *Antecedentele campaniei lui Baiazid al II-lea în Moldova. Noi mărturii venețiene*, în volumul *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.227-247; idem, *Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare venețiene*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p.187-274; idem, *Acest domn de la miazănoapte*.

[591] V., în acest sens, și Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes*, p.53-54.

care le sunt foarte supărătoare”[592]. Apelul patetic pentru ajutor – „aceste două ţinuturi sunt Moldova toată şi [...] Moldova cu aceste ţinuturi este un zid pentru Ungaria şi pentru Polonia” – a putut să pară, în acel moment, de o disperare disproporţionată în raport cu realitatea imediată. Însă dincolo de cuvinte erau fapte pe care domnul nu avea cum să nu le cunoască: încet-încet, comerţul pe „drumul moldovenesc” se integra – consecinţă de neînlăturat a închiderii treptate a Mării Negre – în sistemul economic al Imperiului Otoman. Mărfurile tranzitate pe acel drum nu mai puteau fi procurate decât de la negustorii turci sau levantini aflaţi sub protecţia Porţii. Astfel, rezistenţa în faţa Imperiului Otoman ajungea să păgubească pe negustorii din cetăţi şi, pe termen lung, însăşi vistieria principatului moldovean[593]. Teoretic, interesul Ungariei şi al Poloniei în libertatea comerţului prin Chilia şi Cetatea Albă ar fi trebuit să fie de natură să sprijine masiv şi efectiv Moldova în confruntarea ei militară cu Poarta. Apelul lui Ştefan a ilustrat, fără îndoială, şi nădejdea că puternicele regate – mai mari decât Moldova şi cu interese economice mai mari decât ale Moldovei (şi din vechime divergente tocmai în acele puncte !) – vor avea în vedere acest aspect ca temei pentru acţiunile lor. Ceea ce, însă, nu s-a întâmplat: dorinţa Ungariei şi Poloniei de a avea deschise căile comerciale a acţionat în direcţia identificării unei acomodări diplomatice cu Imperiul Otoman. Pe de altă parte, aceeaşi realitate determina şi pe turci să aducă cetăţile între posesiunile Porţii: dominând comerţul din Marea Neagră, imperiul avea nevoie de ieşirea liberă spre drumurile comerciale ale căror „porţi” şi „chei” erau tocmai cele două porturi moldoveneşti[594].

Este posibil ca Ştefan cel Mare să fi fost alarmat şi de faptul că, în aceşti ani, drepturile Porţii asupra unor teritorii erau proclamate în virtutea succesiunii bizantine[595]. Astfel, campania otomană din Italia (1480) avea să vizeze principatul de Taranto sub cuvânt că aparţinuse Imperiului Bizantin[596].

---

[592] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.102.

[593] Faptul a fost pus în evidenţă printr-o cercetare atentă a documentelor relative la tranzacţiile comerciale desfăşurate la Cetatea Albă: Mihnea Berindei, *L'empire ottoman et la „route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)*, în „Journal of Turkish Studies”, 10 (*Essays Presented to Halil Inalcik on His Seventieth Birthday by His Colleagues and Students*), 1986, p.47-71 (v. mai ales p.70-71). Studiul a fost retipărit în **RRH**, 30, 1991, 3-4, p.161-188. V. şi Nicoară Beldiceanu, *op.cit.*, p.49-53.

[594] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.137.

[595] Încă din 1454, veneţianul Niccolò Sagundino avertizase că Mehmed pretindea mult mai mult: Constantinopolul fusese fiica Romei; dacă „fiica” îi aparţinea, trebuia să-i aparţină şi „mama” (cf. Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore*, p.727).

[596] Cf. Ştefan Andreescu, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, p.143, nota 49. V. şi Ştefan S. Gorovei, *Câteva însemnări pentru istoria relaţiilor*

Ca succesor al basileilor, sultanul reclama vechile posesiuni sau zone de influenţă bizantine – „*terrae quae quondam fuerunt sub imperio Graecorum*"[597]. Cetăţile-porturi, cu zona înconjurătoare, puteau fi încadrate în această categorie de revendicări: era *Parathalassia*, care, în secolul anterior, condusese la intrarea Moldovei în „Commonwealth"-ul bizantin. Pe cale de consecinţă, noul stăpân al Mării Negre devenea îndreptăţit să preia toată succesiunea aceluia, pentru noul „Commonwealth", cel otoman.

În primăvara anului 1484, pregătirile militare ale otomanilor erau de cunoştinţă publică. Ostaşi de toate categoriile, ambarcaţiuni de toate felurile şi tonajele, piese de artilerie de diverse calibre se concentrau pentru o expediţie a cărei ţintă a fost doar puţină vreme nesigură: la 15 aprilie 1484, se ştia deja că „*Stefano Carabogdan ulacho*" (valahul Ştefan moldoveanul) era duşmanul declarat, iar numele celor două cetăţi avute în vedere erau comunicate în clar[598]. Sultanul şi sfetnicii săi au luat toate măsurile posibile pentru a asigura succesul campaniei; între altele, s-a anunţat libertatea comerţului în Marea Neagră, cu scutire de orice taxe, pentru negustorii care, cu vasele lor, vor ajuta oastea otomană[599]. Vineri, 30 aprilie, „expediţia sfântă" a fost proclamată[600]. La 22 mai, sultanul a pornit din Adrianopol[601]. O săptămână mai târziu, cancelaria domnească a Moldovei şi-a încetat activitatea[602], semn că alarma fusese dată[603].

---

româno-otomane în veacurile XV-XVI, în *Românii în istoria universală*, I, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1986, p.38-40.

597 Cf. Şerban Papacostea, *Premisele politice*, p.14-15, citând (nota 7) N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, IV, Bucureşti, 1915, p.79. Pentru această componentă ideologică a programului lui Mehmed al II-lea, se citează H. Inalcik, *Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time*, în „Speculum", 35, 1960, 3, p.408-427 (studiu care nu ne-a fost accesibil).

598 Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.193 şi 224, nr.III; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.90.

599 Idem, *Campania din 1484*, p.195 şi 231, nr.VI; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.92.

600 Cronica lui Mehmed Neşri, în *Cronici turceşti*, I, p.130; echivalarea zilei de 4 rebi-ul-ahîr cu 1 mai nu este corectă, dată fiind indicaţia că era o zi de vineri (or, în 1484 ziua de 1 mai a căzut într-o sâmbătă). V. şi Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484*, p.73; idem, *La conquête des cités marchandes*, p.64.

601 Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.195; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.92. Data aceasta lipsea din reconstituirea lui Nicoară Beldiceanu (*La campagne ottomane de 1484*, p.74: „Nous ignorons la date du départ d'Andrinople vers la Moldavie..."; v. şi nota 2).

602 Cf. **DRH**, A, II, p.401-403, nr.262.

603 Pe baza informaţiilor din rapoartele diplomatice veneţiene, s-a conchis că tocmai acum, în mai-iunie 1484, a fost definitivată pacea ungaro-otomană în care, însă, nu fusese inclusă Moldova cu cetăţile ei: cf. Nagy Pienaru, *Confruntare şi diplomaţie la Dunăre*, p.183. Cronologia acestor evenimente comportă, credem, încă o seamă de precizări.

Sultanul însuşi era în fruntea armatei de uscat, cu beilerbeiul Rumeliei, Iskender paşa, şi cu cel al Anatoliei, Ahmed Hersekzade paşa, în timp ce marea flotă era condusă de Mesih paşa[604]. Întâmplător, aceşti comandanţi erau, toţi trei, creştini islamizaţi; mai mult chiar: doi dintre ei aparţineau unor familii domnitoare[605]. Pe când armata de uscat străbătea Dobrogea, îndreptându-se spre vadul de la Isaccea, cu un popas pentru rugăciuni şi ceremonii religioase la mormântul lui Sari Saltuk Dede, de la Babadag, *armada* s-a desfăcut în două: o parte a intrat pe braţul Chilia, iar cealaltă s-a desfăşurat în faţa Cetăţii Albe, blocând ieşirea pe apă.

În acest răstimp, s-a alăturat alaiului împărătesc şi domnul Ţării Româneşti, Vlad Călugărul, „cu întreaga sa oştire" (20.000 de oameni, după unele estimări[606]), devenind „călăuză pentru a merge în vilaetul Moldovei"[607]. La 26 iunie, sultanul a trecut Dunărea, pe podul de vase construit la Isaccea, şi s-a îndreptat spre Chilia.

Nu se cunosc acţiunile rânduite de Ştefan cel Mare în perspectiva înfruntării. El nu putea să nu ştie că sultanul venea cu forţe uriaşe, cu o flotă de circa 200 de nave[608] şi trupe de uscat ale căror efective ajungeau, după unele calcule, la 60.000 de oameni[609]. Pentru diplomaţii veneţieni, pe ale căror relatări se întemeiază anumite detalii ale reconstituirii evenimentelor, această concentrare de forţe însemna efective mai mari decât cele reunite de Mehmed al II-lea însuşi, părând cu totul disproporţionate în raport cu scopul anunţat[610]. Aceasta dovedeşte, însă, cât de mare era socotită miza acestei campanii şi cât preţuia, în ochii otomanilor, inamicul care urma să fie atacat. Din relatările veneţiene, se înţelege că domnul Moldovei spera într-o confruntare pe teren, după ce ar fi încercat să oprească înaintarea trupelor otomane la intrarea în Moldova: Ştefan îşi retrăsese locuitorii din Ţara de Jos de la câmpie spre munte şi pregătise cetăţile pentru rezistenţă. Totodată, a încercat prin soli să determine

---

[604] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.138.

[605] Iskender paşa (m. 1504) era fiul unui genovez şi al unei trapezuntine; Ahmed Hersekzade (m. 1517) era fiul ducelui Ştefan Vukčić-Kosača al Herţegovinei, iar Mesih paşa (m. 1501) era din neamul Paleologilor. Toţi trei au slujit Porţii cu deosebită credinţă, învrednicindu-se de lungi cariere (Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd*, p.240-261, 129-146 şi, respectiv, 279-291).

[606] Aurel Decei, *op.cit.*, p.138.

[607] Cronica lui Mehmed Neşri, în *Cronici turceşti*, I, p.130.

[608] Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.195 şi 236, nr.VIII; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.92.

[609] Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484*, p.72; idem, *La conquête des cités marchandes*, p.63.

[610] Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.195-196; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.92-93.

pe hanul din Crimeea să nu participe la campanie şi a trimis o cerere grabnică de ajutor la regele Matias[611].

Se pare că a sperat să obţină şi sprijinul marelui cneaz al Moscovei, profitând de alianţa care tocmai se înfiripa între acest îndepărtat cuscru şi suzeranul său de la Buda[612]. În cursul anului 1483 (poate în primăvară) a ajuns în Moldova diplomatul moscovit Feodor Kuriţân, care se întorcea de la regele Ungariei[613], însoţit de solul trimis de acesta marelui cneaz. Drumul lor spre Moscova trebuia să treacă pe la Mengli Ghirai. În aceste împrejurări, Ştefan a întrezărit posibilitatea ca un om al său să plece împreună cu ei spre Moscova. Pentru aceasta, marele cneaz trebuia să-i ceară lui Mengli Ghirai îngăduinţa ca solul moldovean să-şi urmeze drumul prin Crimeea[614]. Dar faţă de rapiditatea

[611] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.117 şi nota 1 („*Nos vero per waywodam avisati et ad ferendum subsidium requisiti...*"). V. şi scrisoarea regelui – Buda, 18 iunie 1484 – despre campania sultanului în Moldova şi despre marele pericol pentru Transilvania şi pentru regatul Ungariei. Oastea de ajutor – dată în grija voievodului Ştefan Báthory şi a lui Pavel Chinezul – trebuia să fie adunată la Oradea, la 25 iulie: Marius Diaconescu, Géza Érszegi, *Documenta, quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur (1417-1484)*, în „Mediaevalia Transilvanica", II, 1998, 2, p.287-288, nr.6.

[612] Începutul acestor relaţii s-a datorat regelui Matias, care, în 1482, a trimis marelui cneaz Ivan propunerea de a lega „frăţie şi dragoste", încheind un tratat nu împotriva sultanului, ci împotriva regelui Poloniei, duşmanul lor comun. Solia de răspuns a cneazului moscovit a purtat-o Feodor Kuriţân (K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.213). Solul acesta nu este altul decât personajul în seama căruia se pune compunerea şi aducerea în Rusia a *Povestirii despre Dracula voievod*: cf. Matei Cazacu, *L'histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle). Présentation, édition critique, traduction et commentaire*, Paris, 1988, p.54-81; opinie contrară la Ştefan Andreescu, *Vlad Ţepeş (Dracula)*, p.207-233 (în special p.227-229). De numele aceluiaşi Feodor Kuriţân este strâns legată şi istoria aşa-numitei secte iudaizante (Matei Cazacu, *op.cit.*, p.74-78; v. şi J. Luria [Ja. S. Lur'e], *L'hérésie dite des judaïsants et ses sources historiques*, în **RES**, 45, 1966, p.49-67), care o va implica şi pe domniţa Elena, antrenând căderea ei în dizgraţie (v. *infra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Căderea în dizgraţie a domniţei Elena*). Atâtea puncte de contact între Kuriţân şi istoria lui Ştefan cel Mare ar îndreptăţi o cercetare specială.

[613] Regele Matias a încredinţat bistriţenilor grija pentru trecerea solului moscovit spre Moldova. Ei trebuiau să-l primească după cuviinţă, cu toate onorurile, pe cheltuiala lor, şi să-l conducă în bună rânduială „până la Ştefan, voievodul Moldovei" (*usque ad Stephanum, Moldavie wayvodam*): Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 1, p.120, nr.CCXVII. Această informaţie – pusă în lumină şi valorificată de istoricul Matei Cazacu (*op.cit.*, p.72) – este deosebit de importantă pentru a înţelege rostul Moldovei în desfăşurarea relaţiilor dintre regele Ungariei şi marele cneaz al Moscovei. Se pare că însăşi ideea stabilirii acestor relaţii a aparţinut lui Ştefan cel Mare (cf. P. P. Panaitescu, *Recenzie* la K. V. Bazilevici, *op.cit.*, în „Studii", IX, 1956, 1, p.178). Lipseşte, din păcate, un studiu special cu privire la aceste relaţii în raport cu domnul Moldovei.

[614] Faptele sunt relatate în instrucţiunile trimise de Ivan al III-lea omului său din Crimeea, în iunie 1484 (*Relaţiile istorice*, I, p.60, nr.8; K. V. Bazilevici, *op.cit.*). În Moldova se

cu care se deplasau oştile otomane, drumurile solilor şi transmiterea informaţiilor peste frontierele mai multor state necesitau prea mult timp. Ivan al III-lea s-a adresat lui Mengli Ghirai abia în iunie, pe când Baiazid era deja în Dobrogea. Aşa s-a întâmplat că, plecaţi prea târziu din Moldova spre Crimeea, solii au căzut în mâinile sultanului. Kuriţân a fost închis la Cetatea Albă[615], fiind eliberat prin stăruinţele lui Mengli Ghirai[616] după aproape un an[617]. Despre solul lui Ştefan nu se ştie nimic.

Din toate aceste schimburi de scrisori şi de solii, domnul Moldovei s-a ales numai cu speranţe neîmplinite şi încrederi înşelate.

Evenimentele din vara anului 1484 înfăţişează un tablou destul de neobişnuit: doi adversari puternici care par să evite, fiecare din considerente proprii, o înfruntare deschisă. Ştefan cel Mare se îndreptase şi el, cu oastea sa, spre Oblucița, aflată faţă în faţă cu Isaccea, aşteptând eventualul atac din partea turcilor. Însă, în loc să pornească spre interiorul ţării, forţele acestora s-au îndreptat spre Chilia. Pârcălabii Ivaşco şi Maxim şi-au văzut, astfel, cetatea înconjurată din toate părţile, şi pe uscat, şi pe apă. Asediul a durat zece zile, de luni 5 iulie până miercuri 14 iulie. În acea zi – avea să spună sultanul Baiazid într-o *fetih-nâme* redactată după terminarea campaniei[618] – „s-a retras soarele dinaintea apelor cerului": apărătorii au încetat lupta şi au deschis porţile fortăreţei.

După un repaus de cinci zile, cuceritorii şi-au reluat marşul luni, 19 iulie, ajungând sub zidurile Cetăţii Albe la 22 iulie. În aceste zile, au apărut şi trupele tătăreşti ale lui Mengli Ghirai, însumând vreo 50.000 de oameni[619]. Şi Cetatea Albă a fost înconjurată pe uscat şi pe apă. Asediul a durat, după unele izvoare, 15 zile. Predarea s-a făcut, se pare, numai după dispariţia celor doi comandanţi, pârcălabii Gherman şi Oană, cetatea fiind ocupată la 7-8 august 1484[620].

---

mai aflau, atunci, doi meşteri italieni (un zidar şi un turnător de tunuri), care trebuiau şi ei să ajungă la Moscova, însoţiţi de un anume Stepanco Stamati.

[615] K. V. Bazilevici*, op.cit.*

[616] *Ibidem*, p.213 şi 214, nota 2; împreună cu solul moscovit, au fost închişi şi cei doi meşteri italieni.

[617] K. V. Bazilevici (*op.cit.*, p.214, nota 2) a plasat întoarcerea lui Kuriţân în Moscova „la sfârşitul anului 1486 sau la începutul anului 1487"; precizarea anului 1485 („peu avant septembre 1485") la Matei Cazacu, *L'histoire du prince Dracula*, p.56, 73 (după cercetările lui Ja. S. Lurie).

[618] V. *infra*.

[619] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.138.

[620] După reconstituirea propusă de Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484*, p.75-77; idem, *La conquête des cités marchandes*, p.67-68. Rapoartele veneţiene par, însă, să nuanţeze această cronologie: cf. Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.208-210; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.114-115.

O săptămână mai târziu, marea oaste a pornit pe drumul de întoarcere. Înainte de a trece Dunărea, Baiazid al II-lea a promulgat (23 august 1484) câteva regulamente care au statornicit noul regim al cetăților-porturi în privința vămilor și a pescuitului[621].

În zilele acelea tragice, a murit, la 12 august 1484, și papa Sixt al IV-lea. Succesorii săi vor fi cu totul dezinteresați de cruciada antiotomană.

Pentru tot acest răstimp, cuprins între sfârșitul lunii mai și sfârșitul lunii august 1484, nu există nici o informație cu privire la Ștefan cel Mare. Izvoarele cunoscute astăzi nu îngăduie să se afirme, cu certitudine, că ar fi încercat să vină, în vreun fel, în ajutorul cetăților asediate, fie prin atacuri directe, fie măcar prin diversiuni care să distragă atenția și să producă desprinderea unor corpuri de oaste[622]. Singura mărturie pentru această situație incredibilă este o însemnare a unui contemporan, probabil martor ocular, așternută pe filele unui manuscris: „În anii împăratului [öàðà] Baiazid au luat turcii cetatea Chilia și pe cealaltă, Cetatea Albă, și pe oameni i-au robit; pe unii i-au alungat în Anatolia, pe alții i-au tăiat; iar împăratul [öàðú] Ștefan nu a mers la război, ci i-a așteptat la Oblucița; iar turcii au fost vicleni și nu au venit la luptă, ci s-au așezat sub Chilia”[623].

Se poate discuta îndelung despre această lipsă de acțiune, provocată de factori obiectivi și subiectivi. Oricum, incapacitatea domnului ori nepregătirea trupelor sale sunt argumente care nu pot fi luate în discuție. Pe de o parte, informațiile sosite în Moldova îl vor fi convins pe Ștefan de imposibilitatea unei înfruntări deschise, realitate pe care o constataseră și observatorii venețieni. Pe de altă parte, oamenii acelui timp, atenți la feluritele întâmplări și accidente sau la fenomenele naturale din jurul lor, erau înclinați să le interpreteze ca semne divine, pozitive sau negative, și să-și rânduiască atitudinile și acțiunile în funcție de ele. Pentru vremea când această parte a lumii trăia „pacea tensionată” a unui veritabil „război rece”[624], cronicile moldovenești menționează două asemenea întâmplări, care au trebuit să impresioneze puternic pe moldoveni și pe domnul lor în special: ploaia de

---

[621] Nicoară Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes*, p.38-39 și 72-83; idem, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în **REI**, XXVI, 1968, 2, p.215-262; idem, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, în **REI**, XXVII, 1969, 2, p.239-266 (cu două planșe).

[622] Unul dintre rapoartele venețiene conține o asemenea informație, care nu se poate, însă, verifica și, ca atare, nu se poate folosi: Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.207-208; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.112-113.

[623] Ioan Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Kiev*, în idem, *Scrieri alese*, cu o prefață de Emil Petrovici, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, 1968, p.520 (am refăcut ușor traducerea dată de Ioan Bogdan).

[624] Cf. Ovidiu Cristea, *Pacea tensionată*, p.124-134 (pentru sintagma „război rece”: p.125 și nota 200).

„sânge” căzută, în august 1483, asupra fortăreţei de la Roman, aflată tocmai atunci în construcţie (lucrările fiind, ca urmare, abandonate) şi incendiul care a devastat, probabil în aprilie 1484, Mănăstirea Putna. Chiar anul 1484 făcuse obiectul unor prevestiri ciudate, care nu puteau rămâne străine unui principe aşa de bine informat ca Ştefan cel Mare[625]. Până şi observatorii veneţieni vedeau un semn defavorabil în condiţiile meteorologice excepţionale, care au înlesnit deplasarea flotei otomane fără nici un fel de dificultăţi[626]. S-a păstrat, însă, din această vreme, şi o dovadă de speranţă; o dveră dăruită la 1 aprilie 1484 Mănăstirii Putna înfăţişează scena Înălţării Domnului[627] – simbol al aşteptării senine şi al încrederii în voinţa şi puterea divină.

La mijlocul lunii septembrie, ajuns la „scaunul împărătesc” de la Adrianopol, sultanul Baiazid a pus să se redacteze o *fetih-nâme*[628], povestind destul de amănunţit expediţia – cea dintâi mare expediţie a domniei sale – care a avut ca ţintă declarată, fără înconjur, „cucerirea cetăţilor”. Baiazid numeşte Chilia „cheia ţării”, iar despre Akkerman (Cetatea Albă) spune că, „prin situaţia ei, este cheia biruinţelor asupra leşilor, cehilor, ruşilor şi ungurilor şi este şi un centru de negoţ pentru ţinuturile megieşe”[629]. O variantă mai scurtă, ca un „buletin de victorie”, a fost trimisă la Raguza[630]. În acest text, caracterizarea cetăţilor e mai completă şi mai nuanţată: Chilia este „cheia şi poarta pentru toată Ţara Moldovei şi Ungaria şi cele de la Dunăre” (*chiave et porta ad tutto lo paese de Moldavia et Ongaria, et in quel del Danubio*), iar Cetatea Albă – numită aici cu numele ei italian, Moncastro – este „cheia şi poarta pentru toată

---

625 Despre toate acestea: Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni” pentru Ştefan voievod*, p.67-85.

626 Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.203; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.102.

627 *Repertoriul*, p.294, nr.88; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969, p.32, nr.15; *Broderia veche românească*, studiu introductiv Maria Ana Musicescu, antologia ilustraţiilor Ana Dobjanschi, catalog Maria Ana Musicescu şi Ana Dobjanschi, cuvânt înainte Vasile Drăguţ, Bucureşti, 1985, p.36, nr.20.

628 A fost publicată de Andrei Antalffy, *Două documente din Biblioteca Egipteană de la Cairo despre cucerirea Chiliei şi Cetăţii Albe în 1484*, în **RI**, XX, 1934, 1-3, p.37-41; are şi o variantă în limba persană (cf. *ibidem*, p.33-35 şi 41-42).

629 *Ibidem*, p.38 (pentru Chilia) şi 39 (pentru Cetatea Albă).

630 Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.38-39, nr.35. Scrisoarea este datată „*die 2. Augusto sotto Chielie*”, ceea ce nu se potriveşte nici cu cronologia campaniei (la 2 august, sultanul mai era la Chilia), nici cu menţiunea din chiar textul scrisorii, despre cucerirea şi a celeilalte cetăţi, Moncastro, şi întoarcerea spre „*la imperiale sedia nostra*”. N. Iorga a propus (*Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.158) corectarea datei de zi, din II în XII, ceea ce nu rezolvă problema, întrucât la 12 august sultanul era încă la Cetatea Albă, de unde va pleca abia peste două zile ! Actul editat de Veress este, însă, o traducere a unui original slavon („*extracta da la idioma schiava in vulgar latino*”), aşa încât se poate cu uşurinţă admite o transpunere greşită a datei, ca urmare a unei lecturi eronate a lunii, care ar putea fi octombrie.

țara Poloniei, Rusia, Tartaria și a toată Marea Neagră" (*chiave et porta al tutto il paese de Polonia, Russia, Tartaria de tutta al mare maiore*). Aceste caracterizări din „cărțile de cucerire" de la 1484[631] arată că Baiazid al II-lea cunoștea opinia părintelui său despre importanța celor două cetăți și s-a străduit să transforme în realitate acea dorință, pentru care cuceritorul Constantinopolului îndreptase de două ori flota spre gurile Dunării și Nistrului. Valorificând experiența lui Mehmed și apreciind corect raportul de forțe și situația internațională, Baiazid și-a propus mai puțin decât cucerirea Moldovei și schimbarea domnului ei: s-a mulțumit cu cetățile „ghiaurului". În plan simbolic, era, însă, mult mai mult decât simpla ocupare a două cetăți-porturi: lui Ștefan i se lua *Parathalassia*, de care strămoșii săi fuseseră așa de mândri și care adusese schimbări însemnate în statutul țării lor; iar puterile europene constatau, cu uimire, că după evenimentele din iulie-august 1484, în zona Mării Negre nu mai rămăsese nimic necucerit[632]. Ea devenise un simplu lac turcesc. „Dominația otomană asupra Mării Negre – conchidea Gheorghe I. Brătianu – era acum totală: ea nu avea să se mai îndepărteze de malurile sale vreme de trei secole"[633].

Ce a urmat după căderea cetăților rămâne, deocamdată, neștiut. În noiembrie 1484, la Adrianopol – unde se așezase sultanul – s-a aflat că Ștefan se întorsese la Suceava și „provoca dezordini în acea provincie" (Moldova)[634]. Noua realitate – smulgerea celor „două cetăți care erau vitale pentru el"[635] – nu putea fi acceptată atât de ușor, încât a doua zi după revenirea în capitală toată viața curții și a principatului să se reia din punctul unde fusese întreruptă, la începutul verii anului 1484. Această viață nu se va relua decât doi ani mai târziu, spre sfârșitul verii anului 1486.

Puținele știri care se pot culege din rapoartele diplomatice venețiene par să sugereze că Ștefan a hotărât să încerce – după obiceiul lui, de altminteri – toate soluțiile posibile. Pe când solii săi vor fi plecat de îndată la Buda și la Cracovia, pentru a reproșa celor doi regi creștini lipsa lor de reacție și a înfățișa

---

[631] Comparația textelor și la Ștefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486*, p.508-509.

[632] Observația bailului venețian Pietro Bembo, la 30 august 1484: cf. Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.216 și 248, nr.XIII; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.142.

[633] Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, p.432.

[634] Cristian Luca, *Observații asupra unei ediții de documente venețiene*, p.524 (*22 dispacci...*, p.171-179, nr.34a).

[635] „*Quelle due città che erano vitali per lui*" (*ibidem*, traducerea italiană a editorului; textul original, în dialectul venețian, dă „*quelle do terre che era la vita soa*": Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.213, nota 100; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.165, nota 466), formulare care indică preluarea unei afirmații patetice a domnului însuși.

cereri noi de ajutor, mai în iarnă a cerut şi autorităţilor otomane eliberarea salv-conductului necesar trimiterii unui plenipotenţiar pentru încheierea păcii. În februarie 1485, salv-conductul era deja în mâinile domnului Moldovei, dar ambasadorul acestuia încă nu sosise la Poartă[636]. În acelaşi timp, însă, venea şi vestea despre o incursiune moldovenească „până la porţile Cetăţii Albe"[637].

Urmările campaniei din 1484. Căderea cetăţilor a marcat închiderea completă a Mării Negre. „Porţile" şi „cheile" căilor de comerţ ale Europei spre răsărit vor aparţine o bună bucată de vreme, de acum încolo, Imperiului Otoman. Previziunea lui Mehmed al II-lea începea să se realizeze.

Domnul Moldovei a trebuit să constate, însă, că cele două regate, ale căror „porţi" şi „chei" intraseră în mâna păgânilor, nu dădeau semne de prea mare nelinişte: Ungaria tocmai încheiase (1483) armistiţiul de cinci ani cu Poarta, iar Polonia se pregătea să facă acelaşi pas, prin intermediul Veneţiei, care căzuse la pace cu turcii încă din 1479[638]. Regele Matias – interesat acum mai mult de posesiunile austriece ale împăratului Frederic, cu care începuse războiul în 1482 – a ales calea acţiunii diplomatice şi a trimis o scrisoare de protest: a reproşat sultanului că nu şi-a arătat credinţa faţă de tratatul abia încheiat, atacând Moldova, care, împreună cu cetăţile ei, ţine, din punct de vedere juridic (ca şi Ţara Românească) „de regatul nostru al Ungariei" (*terram Transalpinam et duo castra in confiniis Moldaviae existentia, ad regnum nostrum Hungariae iuridice dependentia*). Sub ameninţarea ruperii tratatului, se cerea restituirea cetăţilor „răpite ca pe ascuns" (*furtim quasi recepta*)[639]. Apelul la onoare a primit răspunsul adecvat: sultanul înţelegea să respecte cele convenite şi să păstreze credinţa, dar de o violare a înţelegerii nu putea fi vorba, întrucât Moldova nu fusese inclusă în tratat ca vasală a Ungariei; prin urmare, „cele două cetăţi, dobândite de noi cu mare trudă şi cu moartea multor credincioşi ai noştri", nu aveau cum să fie restituite, însă comandanţilor otomani instalaţi acolo li se va porunci să nu aducă nici o atingere Moldovei pe toată durata armistiţiului[640].

---

[636] Cristian Luca, *op.cit.*, p.523 (*22 dispacci...*, p.223-227, nr.40a).

[637] Ovidiu Cristea, *Campania din 1484*, p.212-213 şi 267, nr.XX; idem, *Acest domn de la miazănoapte*, p.119.

[638] Căderea Chiliei şi a Cetăţii Albe a produs, totuşi, nelinişte în apusul Europei. Chemarea la luptă împotriva turcilor lansată de papa Inocenţiu al VIII-lea, la 21 noiembrie 1484, conţine referiri precise la cucerirea cetăţilor (**ASV**, Armadio XXXIX, tomo 18, f. 69[v]).

[639] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.64; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.117-118.

[640] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.65. Este interesant de observat că, în răspunsul său, sultanul Baiazid indică Moldova şi Ţara Românească cu termenul *regnum* („*regnorum Moldaviae et Transalpinae inclusionem*"; „*regno Moldaviae*": *ibidem*, p.64-65), în timp ce regele Matias pare a prefera termenul *terra*.

Acest răspuns – în faţa căruia nu mai putea exista nici o replică – a produs consternare şi furie la curtea regală: neincluderea Moldovei, cu cetăţile ei („*nobilissimae arces*”[641]), în armistiţiul ungaro-otoman echivala cu neîndeplinirea unei obligaţii fundamentale asumate de suzeran în raport cu vasalul său. Grava omisiune a trecut – cu sau fără temei – în seama arhiepiscopului Petru de Kalocsa, cancelarul regatului, care a fost întemniţat şi a rămas în închisoare până la moartea regelui[642].

O asemenea reacţie[643] nu însemna, desigur, nimic pentru domnul Moldovei. Asupra ţării s-a lăsat o tăcere cernită. Luni în şir, nici o ştire despre Ştefan cel Mare nu mai răzbate din izvoarele interne[644]. Cancelaria domnească şi-a întrerupt activitatea şi, pentru mai bine de doi ani, emiterea uricelor prin care se confirmau stăpânirile de pământ pare să înceteze. Răstimpul acestei mari tăceri (mai 1484-septembrie 1486) oglindeşte cumpăna teribilă în care s-a aflat Ţara Moldovei, dar şi încordarea şi zbuciumul trăite atunci de domnul ei.

Defecţiunea suzeranului de la Buda îl obliga pe Ştefan să se îndrepte spre regele de la Cracovia. În gravele împrejurări de atunci, era, însă, evident că întoarcerea spre Cazimir al Poloniei n-ar mai fi putut ocoli ceea ce cu atâta dibăcie fusese evitat vreme de un sfert de secol: prestarea omagiului cu jurământul personal („*corporale juramentum*”). Izvoarele şi desfăşurarea evenimentelor par să sugereze că această reorientare a politicii externe moldoveneşti a fost pornită încă din cursul anului 1484, când, prin soli de taină, se va fi cercetat dispoziţia regelui Cazimir, de atâtea ori amăgit de refractarul său vasal prin procură[645]. Răspunsul la o asemenea cercetare preliminară nu putea fi decât – sub condiţia care era de aşteptat – pozitiv. În decembrie 1484, Cazimir s-a adresat Dietei regatului, întrunită la Piotrków, în legătură cu

---

[641] *Ibidem*, p.63.

[642] *Ibidem*, p.65. Întemniţarea arhiepiscopului de Kalocsa a stârnit nemulţumirea papei Inocenţiu al VIII-lea, care i-a scris regelui Matias, cerându-i să-l elibereze, la 24 septembrie 1484 (**ASV**, Armadio XXXIX, tomo 18, f. XII^{v}) şi la 6 martie 1486 (**ASV**, Armadio XXXIX, tomo 19, f. 231^{v}-232^{v}).

[643] Un raport trimis de veneţianul Giovanni Dario din Adrianopol, la 4 octombrie 1484, aduce ştirea că regele Matias l-ar fi felicitat pe Baiazid pentru victoria din Moldova şi i-ar fi cerut să-i predea cetatea Chiliei, întrucât aparţine de drept regatului ungar (cf. Nagy Pienaru, *Confruntare şi diplomaţie la Dunăre*, p.184). Dacă partea a doua a informaţiei este credibilă, prima parte rămâne sub semnul întrebării: ea pare, mai degrabă, rodul unei acţiuni de dezinformare.

[644] O broderie liturgică lucrată pentru Putna din porunca lui Ştefan cel Mare poartă data de 5 mai 1485 (*Repertoriul*, p.295-296, nr.89; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.32, nr.16; *Broderia veche românească*, p.37, nr.21). Este singura informaţie care rupe această tăcere (cf. Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, „*Semne şi minuni” pentru Ştefan voioevod*, p.83).

[645] Cf. Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.466-468.

situaţia din Moldova[646]. N-a obţinut decât o intervenţie diplomatică la sultan, al cărei rezultat putea fi ştiut dinainte. Dar redobândirea de către moldoveni măcar a Cetăţii Albe era, net, şi în interesul regatului, realitate care a determinat o atitudine mai activă din partea Poloniei. O expediţie în sprijinul Moldovei necesita bani şi oameni. Cerând acestea, ca „sfat şi ajutor", stărilor Prusiei Regale, întrunite la Toruń în martie 1485, Cazimir a justificat solicitarea sa cu argumentul că „vechii domni ai Valahiei [Moldovei] s-au închinat întotdeauna regilor [Poloniei] şi la fel are intenţia să procedeze şi domnul acesta", adică Ştefan[647]. Se poate deduce că intenţia fusese deja adusă la cunoştinţa regelui şi – ţinând seama de ritmul activităţii cancelariilor, de distanţe şi de felul comunicaţiilor din acea vreme – că faptul se petrecuse măcar spre sfârşitul anului 1484.

Informat sau nu despre aceste demersuri ale domnului Moldovei, regele Matias a făcut, fără să-şi întrerupă campania din Austria, singurul lucru care-i mai stătea în putinţă: a dispus încheierea unui nou armistiţiu cu Poarta (deşi cel vechi era încă în vigoare), incluzând în el şi pe domnul Moldovei cu ceea ce mai rămăsese din ţara sa („*wayvodam praefatum et reliquias eius provinciae rursus in treugas* [...] *inclusimus*")[648].

Acest nou acord, încheiat în iulie[649] 1485, nu avea, însă, nici o prevedere referitoare la cetăţile pierdute. Evident, ele nu mai prezentau nici cel mai mic interes pentru regele Ungariei, care tocmai ocupase Austria Inferioară şi, adăugând la titlurile sale pe acela de duce al Austriei, intrase solemn în Viena la 1 iunie 1485. Pentru fiul cneazului valah de la Hunedoara era, desigur, momentul apogeului: smulgerea teritoriilor ereditare ale Habsburgilor şi ocuparea capitalei lor răzbunau umilinţele pe care le îndurase de la aceştia. Pentru el, toate celelalte treburi ale politicii internaţionale păleau în faţa acestui triumf. Dar trufaşa lui biruinţă era deşartă şi stearpă: ea nu putea avea nici un fel de consecinţă în ordinea europeană, marcând, în schimb, renunţarea

---

[646] Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia. Secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1985, p.78. La această întrunire a participat – fapt cu totul neobişnuit şi extrem de semnificativ – şi bătrânul logofăt Mihail (P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.76).

[647] Şerban Papacostea, *op.cit.*, p.469.

[648] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.104 (scrisoarea regelui Matias către principii Imperiului, trimisă din Viena, la 17 noiembrie 1485); I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.118; Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.180.

[649] Scrisoarea regelui Matias din 17 noiembrie 1485 foloseşte formula „*aestate defluxa*", adică *în cursul verii încheiate*. Pentru luna iulie: N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.170; Vasile Pârvan, *op.cit.*, p.180 (se citează *Monumenta Hungariae Historica. Acta Extera*, VI, p.123). V., însă, Nagy Pienaru, *O misiune diplomatică otomană în Ungaria (1486)*, în **RI**, XIII, 2002, 3-4, p.141-148 şi idem, *Confruntare şi diplomaţie la Dunăre*, p.183-187.

definitivă la cruciada antiotomană[650]. Pentru Ştefan cel Mare – care, cu cele două cetăţi, care fuseseră „viaţa sa", socotea că pierduse „Moldova toată" – o asemenea perspectivă era încă străină. De altfel, armistiţiul din vara lui 1485 venea oricum prea târziu. La acea vreme, Ştefan luase deja asupra sa misiunea de a încerca redobândirea „porţilor" şi „cheilor" ţării sale, prin acţiunile pe care le socotea potrivite şi la îndemâna sa: una militară, spre sud, în direcţia cetăţilor pierdute, şi una diplomatică, spre nord, pentru a regăsi alianţa cu Polonia.

Împrejurările celei dintâi – povestite numai de cronicarii otomani – amintesc oarecum chipul în care Ştefan ocupase Chilia cu două decenii înainte. Puţinii creştini rămaşi la Cetatea Albă i-au dat de ştire că l-ar putea ajuta să redobândească fortăreaţa. E de înţeles că, oricât de improbabil ar fi părut succesul, Ştefan nu putea lăsa nefolosită o asemenea şansă numai din prudenţă sau din dorinţa de a respecta armistiţiul ungaro-otoman. Dar taina a fost aflată şi încercarea a eşuat: moldovenii care n-au fost omorâţi pe ziduri au căzut în robie[651]. În această încercare disperată a domnului Moldovei, regele Matias nu a putut vedea decât o provocare inutilă (şi încă una beneficiind de complicitatea polonă) a sultanului împotriva sa, prin încălcarea armistiţiului abia încheiat[652].

Jurământul de la Colomeea. Ca răspuns la acţiunea de la Cetatea Albă[653], întreprinsă în teritoriu otoman, a fost trimis spre Moldova, într-o expediţie de pedepsire, Ali paşa Hadâmbul, fostul sangeacbei de Semendria, devenit chiar în acea vară beilerbei al Rumeliei[654]. Trupelor otomane li s-a alăturat un corp de oaste munteană, pus la dispoziţie de Vlad vodă Călugărul, domnul Ţării Româneşti[655]. Oastea turco-munteană – care aducea şi un

---

[650] Proiectul unui nou război de cruciadă, în 1489 (Tahsin Gemil, *Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1991, p.154, nota 408, citând Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, University of Illinois, Urbana, 1948, p.33), nu a putut să aibă nici o credibilitate. Cu un an înainte (1488), Matias tocmai obţinuse o prelungire a armistiţiului cu Poarta, asigurându-şi libertatea de mişcare în alte direcţii (cf. Nagy Pienaru, *Confruntare şi diplomaţie la Dunăre*, p.190-191).

[651] *Cronici turceşti*, I, p.100, 132-133, 327; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.119-120.

[652] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.105; I. Ursu, *op.cit.*, p.120.

[653] Pare să se fi petrecut între mijlocul lunii mai şi mijlocul lunii iunie 1485, dacă interpretăm astfel o menţiune – „890, djumadi I" – din cronica lui Mehmed Neşri (*Cronici turceşti*, I, p.132), punând-o în legătură nu cu povestirea încheiată, ci cu cea care urmează.

[654] Creştin trecut la Islam, născut într-o familie de ţărani bosniaci (cf. Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd*, p.147, 149-150).

[655] S-ar părea că domnul însuşi nu a luat parte la această expediţie din 1485, de vreme ce i se atribuie emiterea unui document la Bucureşti, la 7 septembrie (**DRH**, B, I, p.314-315, nr.195); or, la 7 septembrie 1485 armata lui Ali paşa era deja în Moldova (v. *infra*, capitolul *Lupta de la Cătlăbuga*). E drept că acest document, păstrat în copie, are data de an greşită (6910 = 1401), însă fixarea anului după componenţa sfatului domnesc este convingătoare.

înlocuitor la tron, pe Petru cel Şchiop, Hroiot sau Hronoda[656] – a intrat în Moldova la 6 septembrie 1485[657]. Exact în vremea când la frontiera sudică se înfăţişa Ali paşa, la capătul celălalt al ţării, la frontiera nordică, domnul Moldovei se afla în drum spre regele Cazimir. Această coincidenţă – perfect ilustrată de reconstituirea cronologică a evenimentelor – i-a determinat pe cronicarii otomani să afirme că Ştefan ar fi părăsit ţara şi s-ar fi refugiat în Polonia, din cauza intrării trupelor străine[658].

În realitate, discuţiile preliminare cu regele Cazimir trebuie să fi fost, în vara anului 1485, aşa de avansate, încât marele logofăt Ioan Tăutu a fost trimis în Polonia pentru etapa finală a negocierilor şi pentru a pregăti ceremonia depunerii jurământului. Împreună „cu alţi soli din Moldova”, el trebuie să fi ajuns, pe la sfârşitul lunii august, la Liov, unde sosise deja şi regele cu fiii săi[659]. La 1 septembrie – după consemnarea din unele cronici moldoveneşti[660] –, Ştefan a pornit spre Colomeea, împreună cu restul sfetnicilor şi curtea sa, alcătuind o suită numeroasă, care trebuia să ilustreze puterea şi gloria celui care venea să se închine. Anunţat în tot regatul, evenimentul a stârnit interes şi curiozitate, determinând mulţi nobili să vină în Galiţia pentru a asista la întâlnirea celor doi monarhi. Era pentru prima oară când Ştefan cel Mare îşi părăsea ţara pentru o asemenea ceremonie. În aşteptarea evenimentului, regele însuşi a coborât, cum mai făcuse şi alteori, la Colomeea, de unde, la 4

[656] Numele acesta, redat în izvoare sub forme diferite, a fost interpretat în felurite chipuri, prevalând în final opinia lui N. Iorga, anume că ar fi vorba de un fiu al lui Petru Aron (*Istoria românilor*, IV, p.159). Această opinie s-a încetăţenit (cf. C. Cihodaru, în **SCŞI**, *Istorie*, VII, 1956, 1, p.182; recenzie la o lucrare a lui Barbu T. Câmpina). În realitate, este o poreclă derivată din cuvântul slav *hrom*, care înseamnă *şchiop*, *paralitic*, *slăbănog*. N. Iorga a revenit, în 1938, în acest sens asupra explicaţiei date cu un an mai înainte (cf. **RI**, XXIV, 1938, p.325), dar noua precizare nu a mai fost luată în seamă. V. şi Ştefan S. Gorovei, *O explicaţie care nu s-a dat*, în **AIIAI**, XV, 1978, p.528 şi idem, *Din nou Hronotă: epilog*, în **AIIAI**, XVI, 1979, p.537.

[657] *Cronici turceşti*, I, p.101, 133, 327.

[658] Cronicile turceşti relatează şi despre o mare defecţiune a boierilor moldoveni, care ar fi alergat să-l întâmpine pe Ali paşa, asigurându-l de credinţa sa faţă de sultan: *ibidem*, p.101, 133 („au venit nenumăraţi bei ai Moldovei şi s-au supus, dar Kara-Bogdan-oglu s-a făcut nevăzut”), 327-328 („venind mulţi bei din Moldova, au arătat supunere, dar domnul Moldovei făcându-se nevăzut, nu s-a găsit urma lui”). În împrejurările istoriceşte cunoscute – când Ştefan pleca spre Colomeea cu toată curtea sa, cu dregătorii cei mai importanţi şi cu o mare suită –, o asemenea defecţiune de amploare este cu totul improbabilă. De altminteri, chipul cum se vor comporta „beii din Moldova” în lupta de la Cătlăbuga şi apoi la Şcheia (unde au salvat viaţa domnului lor) contrazice informaţia analistică otomană, la baza căreia a stat, probabil, o deducţie întemeiată pe cazuri similare.

[659] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.284, nr.IV; idem, *Studii şi documente*, XXIII, p.318, nr.LXXXVIII.

[660] *Cronicile slavo-române*, p.19 (Letopiseţul anonim), 35 (Cronica moldo-germană), 51 (Letopiseţul Putna I), 64 (Letopiseţul Putna II).

septembrie, a dat cartea de liberă trecere („*salvum conductum*"), cu o valabilitate de patru săptămâni, pentru intrarea moldovenilor în regat[661]. Depăşind cu mult condiţia unui act de acest gen, documentul din 4 septembrie – cum a observat istoricul şi slavistul Ioan Bogdan – „pe jumătate e salv-conduct, pe jumătate e tractat preliminar"[662]: punând la mijloc „buna credinţă creştină şi cuvântul nostru regal", Cazimir făgăduia să primească cu toată cinstea pe domnul Moldovei şi întreaga lui suită, să nu le amintească nici un cuvânt rău pe care l-ar fi spus cândva, să facă uitată orice pricină care ar fi fost între ei, între ţările lor, la hotarele lor şi să încheie alianţa „împotriva păgânilor, duşmanii noştri". Titlul dat lui Ştefan în acest act este deosebit de interesant şi el nu poate fi decât expresia negocierilor preliminare, de vreme ce se regăsesc aici acei termeni care urmau să împace şi orgoliul suzeranului, şi pe acela al vasalului: *Ioan Ştefan* este *sluga* (după terminologia feudală), dar şi *prietenul nostru iubit*, este şi *palatin* (după modelul administraţiei polone), dar şi *domn al Ţării Moldovei*.

Urmaşul cnezilor lituanieni şi cel al voievozilor maramureşeni şi moldoveni s-au întâlnit la Colomeea, oraş pe Prut, în inima Pocuţiei, ţinut care era o parte a vechiului principat al Haliciului. Asupra Pocuţiei, domnii moldoveni aveau îndreptăţiri vechi de un secol, pe care Ştefan cel Mare le va pune în valoare în numai câţiva ani, după schimbarea alianţelor. Acolo, în câmp, lângă oraşul Colomeea, în corturile taberei regale („*in loco campestri, in castri et tentoriis ad oppidum nostrum Colomia*"[663]), a avut loc ultima etapă a discuţiilor, înaintea ceremoniei propriu-zise. Aceste discuţii, în general, au trebuit să fie destul de anevoioase şi, ca atare, prelungite[664]; vreme de câteva zile[665], la ele a luat parte şi domnul Moldovei. În dimineaţa zilei de luni, 12 septembrie, negocierile s-au încheiat şi, toate condiţiile fiind stabilite şi acceptate de ambele părţi, ceremonia prestării omagiului a avut loc după numai câteva ore, în aceeaşi zi. S-a păstrat o descriere, destul de amănunţită, a respectivei ceremonii[666], desfăşurată în tabăra din câmp şi îndeplinită după toate regulile prescrise pentru un asemenea important ritual.

---

[661] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.377-378, nr.CLXVII.

[662] *Ibidem*, p.377.

[663] *Ibidem*.

[664] Vreo două săptămâni, după informaţia unei cronici ruseşti: cf. Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.445, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.233 (Cronica lui Byhovec: „şi a stat la crai două săptămâni").

[665] Conform descrierii ceremoniei, v. *infra*.

[666] Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ştefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în **AIIAI**, XX, 1983, p.257-267, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.439-457.

Înveşmântat ca în îndepărtata zi a încoronării sale, aşezat pe tronul înconjurat de toate notabilităţile regatului, Cazimir l-a aşteptat pe domnul Moldovei, care s-a apropiat călare, precedat de stegarul său, purtând „steagul cel mare de mătase roşie, pe care stema Ţării Moldovei era frumos pictată în aur”[667]. Îl urmau, tot călare, „toţi pământenii săi, care aveau bunuri ereditare în Moldova şi toţi ceilalţi curteni mai de frunte”, fiecare purtându-şi steagul său.

Când au ajuns aproape de tronul regal, moldovenii au descălecat şi, cu steagurile în mâini – domnul însuşi purtând steagul cel mare al ţării, *schiptrul* –, s-au îndreptat spre rege. În faţa lui, au îngenuncheat şi au plecat steagurile. În veşminte de mare ceremonie, purtând coroana, regele a rămas aşezat pe tron, dar toată curtea regală s-a ridicat în picioare. Fără să lase steagul ţării din mână, Ştefan a rostit formula jurământului, îngenuncheat „după obiceiul său” şi „cu capul plecat după obiceiul credinţei sale”, atingând crucea. Regele şi-a rostit răspunsul şi, după obicei, a dat vasalului sărutul ritual. În momentul când domnul Moldovei i-a pus în mâini steagul cel mare al Moldovei, boierii care înconjurau pe cei doi monarhi au aruncat şi ei steagurile lor. Conform datinii, lăncile steagurilor ar fi trebuit frânte, pentru a marca supunerea; însă – arată descrierea ceremoniei – domnul şi boierii se împotriviseră cu tărie, în cursul negocierilor, ca steagurile lor să fie rupte, cerând şi obţinând ca ele „să fie păstrate cu cinste, ca o mai mare garanţie a prieteniei”. Drept care, au fost depuse, întregi, în vistieria regală.

După ce regele l-a aşezat pe domnul Moldovei „alături de el, ca pe un prieten şi vasal apropiat al său”, a fost rândul boierilor să facă jurământul lor, unii atingând crucea, alţii cu mâinile întinse deasupra ei. În încheierea ceremoniei, regele „a împodobit cu însemnele de cavaler pe toţi scutierii palatinului [Ştefan voievod] şi apoi întreg tineretul de la curtea sa”[668].

Cronicarul polon Wapowski (unul dintre continuatorii lui Długosz), povestind această ceremonie, adaugă un amănunt care a stârnit nedumerire şi interpretări pasionale. Se spune, anume, că, în momentul când domnul Moldovei se afla îngenuncheat în faţa regelui, ţinând în mâini steagul ţării sale, cortul în care se desfăşura ceremonia s-ar fi desfăcut (fiind „cu intenţie întocmit aşa”), pentru ca toţi cei de faţă să poată vedea „supunerea şi umilirea unui principe atât de mare”. Incidentul nu l-ar fi impresionat pe Ştefan, om „cu

---

[667] „*Banderium* [...] *magnum sericeum coloris rubri, in quo arma Terrae Moldaviae pulcre auro depicta erant*” (*ibidem*, p.451).

[668] Informaţia este deosebit de importantă pentru istoria elitei sociale din Moldova medievală. Ridicarea în rang de cavaler a unui număr mare de tineri moldoveni a avut, desigur, urmări însemnate pentru statutul familiilor din care proveneau; pe de altă parte, integrarea acestor tineri în aristocraţia Poloniei este grăitoare pentru felul cum era privită boierimea Moldovei.

sufletul mare” (*ingentis animi*), care a continuat ritualul ca şi cum nimic nu s-ar fi întâmplat[669]. Episodul acesta a fost socotit „surprinzător şi îndoielnic”, fiind „neconfirmat de alte relatări şi [...] în neconcordanţă cu restul ceremonialului şi cu termenii actelor scrise, parafate cu acel prilej”[670]. Cu toate acestea, istoricii nu au putut explica apariţia lui într-o cronică al cărei autor vorbeşte în termenii cei mai elogioşi despre Ştefan cel Mare, socotit „înzestrat cu virtuţi de erou” şi prezentat ca fiind „principele şi războinicul cel mai vestit al acelei vremi” (*princeps et bellator ea tempestate famigeratissimus*). Neconcordanţă este, deci, nu numai între acest text şi celelalte, referitoare la acelaşi eveniment[671], ci şi între el şi restul relatărilor despre Ştefan cel Mare din aceeaşi cronică, ceea ce face neverosimilă eventuala dezinformare sau rea-credinţă a cronicarului polon.

Este posibil ca discuţiile politice să fi continuat şi după această strălucitoare ceremonie, de vreme ce actele date de rege şi de domnul Moldovei datează abia din 15 şi, respectiv, 16 septembrie. Sunt, în aceste două acte, elemente care arată că, până la scrierea lor, Ştefan a fost atent la toate formulele aşternute pe pergament, implicându-se personal, cerând, dacă nu chiar dictând el însuşi[672], unele dintre aceste formule.

Regele Cazimir a dat documentul său joi, 15 septembrie, a doua zi după Înălţarea Sfintei Cruci. În el, domnul Moldovei e numit, curent, *palatinul Ştefan*, însă nu lipseşte nici calificarea sa drept *voievod* şi chiar de *domn al Moldovei prin graţia lui Dumnezeu* („*magnificus Iohannes Stephanus woiewoda, Dei gracia dominus terre Moldavie*”)[673]. Între obligaţiile asumate de rege, în calitatea sa de suzeran, două erau de o importanţă deosebită, justificând presupunerea că Ştefan însuşi a insistat asupra lor[674]. Era, mai întâi, aceea de a-l apăra, cu toate puterile sale, pe acest palatin „în toate hotarele sale cele vechi, precum din vechime ţineau de Ţara Moldovei, din toate părţile” (*defendere in omnibus suis antiquis graniciebus, prout ex antiquo pertinebant ad terram Moldavie, ex omnibus partibus*). În al doilea rând, regele accepta că va trebui să nu ceară şi să nu facă pace „fără ştiinţa lui Ioan Ştefan voievod, în acele probleme care ating hotarele Moldovei şi Ţara Moldovei” (*non debemus eciam*

---

[669] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.39-40, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.177.

[670] Victor Eskenasy, *op.cit.*, p.443.

[671] Desfăşurarea ceremoniei într-unul dintre corturile taberei regale nu pare a fi semnalată de alte izvoare.

[672] Observaţia lui Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.373.

[673] *Ibidem*, p.376. V. şi p.375: „*magnificus Iohannes Stephanus, dominus Moldavie Dei gracia*”.

[674] Observaţia lui Ioan Bogdan (*ibidem*, p.375), privind numai prima dintre aceste clauze; dar ea este valabilă şi cu privire la cea de-a doua, care derivă în chip natural din prima.

pacem querere et facere sine sciencia Iohannis Stephani wojewode in his rebus, que contingunt granicies Valachie et terram Moldavie). Orice veşti despre pregătirea unor acţiuni ostile Moldovei trebuiau aduse la cunoştinţa domnului, regele neîngăduindu-şi să sprijine, nici pe faţă, nici în taină („*publice vel occulte*"), vreo pregătire războinică. În cazul când ar fi fost silit de vreun duşman să-şi părăsească ţara, domnul avea asigurat în Polonia un loc de refugiu, pentru el şi pentru familia sa, pentru boierii şi slujitorii săi, cu promisiunea că, pe durata unei asemenea pribegii, va fi înconjurat cu onoarea cuvenită şi va fi ajutat să-şi redobândească ţara.

Nu este, aici, un simplu vasal, pe care suzeranul să-l poată manevra după pofta inimii sale, ci un principe puternic şi conştient de puterea lui[675], care a venit pentru a îndeplini – „după vechiul obicei al înaintaşilor săi"[676] – un ritual de neînlocuit atunci când cineva aflat în situaţia sa dorea să reînnoade „continuitatea raportului juridic" tradiţional[677]. Această poziţie a domnului Moldovei se găseşte subliniată apăsat în actul dat de Ştefan a doua zi, vineri, 16 septembrie. Primul fapt pe care el ţine să-l afirme şi să-l comunice tuturor celor care vor vedea acest document sau îl vor auzi citindu-se este că „din voia lui Dumnezeu noi suntem domn al Ţării Moldovei"[678] şi că îndeplinirea ritualului vasalic, pe care o face în această calitate, era o datorie care îi venea de la înaintaşi. Constatarea istoricului Ioan Bogdan – „Nici unul din tractatele Moldovei cu Polonia nu începe aşa" – este îndreptăţită, ca şi concluzia că „această frază, care ieşea din formulele obişnuite ale stilului diplomatic de atunci, a fost dictată de însuşi Ştefan"[679]. Includerea acestei formule neobişnuite răscumpăra, probabil, în ochii domnului, separarea de graţia divină pe care regele Matias i-o impusese cu zece ani mai înainte.

Era normal ca vasalul să repudieze orice obedienţă acceptată şi recunoscută anterior, mai ales când era vorba de un principe ostil noului suzeran, cum era, în cazul de faţă, regele Ungariei în raport cu cel al Poloniei. Celelalte făgăduieli stau, de asemenea, în linia credinţei datorate de un vasal

---

[675] V., în acest sens, şi consemnarea din Cronica lituaniană: „Cazimir, nevrând să scape o astfel de învoire ca să-i devină vasal un atare monarh, care deseori pe turci, tătari şi unguri i-a biruit prin mari înfrângeri..." (Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.441, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.229).

[676] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.375, nr.CLXVII: „*antiquo predecessorum suorum more*".

[677] Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.465.

[678] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.371, nr.CLXVII: èçâîëåí~ì Áîæ~ì ìû åñìî ãîñïîäàðú Çåìëè Mîëäàâñêîè; traducerea latină, p.374: „*quod cum Dei voluntate nos sumus dominus terre Moldaviensis*".

[679] *Ibidem*, p.373, nr.CLXVII.

suzeranului său, mai toate având un corespondent între obligațiile asumate de rege: să nu adăpostească dușmanii regelui, să nu înceapă războiul şi să nu încheie pacea fără a-l înştiința pe rege, să nu îngăduie nici un gest ostil la adresa acestuia, nici pe față, nici în taină („*neque publice, neque secrete*").

Cei doi monarhi au consemnat, astfel, după rânduielile vremii, îndatoririle pe care şi le asumau în chip reciproc şi, date fiind împrejurările istorice ale evenimentului, e greu de definit, în chipul cel mai categoric, respectivele clauze drept împovărătoare pentru Moldova şi domnul ei.

Constatarea că toate actele scrise poartă urma evidentă a intervenției personale a domnului, nu numai auzită, dar şi ascultată, buna primire care i s-a rezervat şi ajutorul armat care i s-a dat la întoarcere, când țara era răvăşită de năvala turcească, arată, totuşi, că regele Cazimir a ştiut prețul adevărat al vasalului care îi făcuse, în sfârşit, închinarea. Nu e mai puțin adevărat, pe de altă parte, că Ştefan nu a primit ceea ce aştepta ca preț al acestei închinări. „Hotarele cele vechi", a căror apărare ar fi revenit regelui, indicau, în chip destul de limpede, cetățile cucerite de turci în anul anterior; din păcate, făgăduiala că pentru această apărare nu se va cruța nimic, nici spada, nici tezaurul, nici sfatul regelui („*gladio nostro et thesauro nostro et consilio nostro*"), nu a fost concretizată niciodată.

Lupta de la Cătlăbuga. În tot acest răstimp de două săptămâni – între plecarea de la Suceava şi obținerea actului regal – este imposibil ca Ştefan să nu fi avut informații despre situația din țară. Mai mult chiar: socotim absolut imposibil ca el să nu fi ştiut, în chiar momentul plecării, la 1 septembrie, că Ali paşa se apropia de hotarele Moldovei cu o oaste destul de importantă, în care, alături de steagurile Rumeliei, se aflau şi trupe speciale ale Porții („oastea de Poartă"), akingii şi detaşamente ale Țării Româneşti, în totul, între 30.000 şi 40.000 de oameni[680]. Ni se pare îndreptățită presupunerea că tocmai această realitate îl va fi determinat, spre sfârşitul verii anului 1485, să grăbească tratativele cu polonii, cu speranța de a obține un ajutor imediat mai consistent.

„În Anul Domnului 1485 – scrie Wapowski – mare era puterea lui Baiazid, mai mare decât să-i poată sta în cale Ştefan, palatinul Moldovei, deşi viteaz războinic era acesta"[681]. Domnul nădăjduia, probabil, ca toate

[680] Richard F. Kreutel (ed.), *Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus* (Osmanische Geschichtsschreiber, 9), Graz-Viena-Köln, 1978, p.38. Textul editat în *Cronici turceşti*, I, p.63, este lipsit de claritate şi detalii. Informațiile se regăsesc în aşa-numitele Cronici anonime (*ibidem*, p.187), şi, în bună parte, la Lütfi paşa (*ibidem*, p.245).

[681] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.38, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.176.

ceremoniile să se termine repede şi să poată reveni cu ajutoarele dorite. Ceea ce nu s-a întâmplat.

În zilele care au urmat redactării actelor, Ştefan şi sfetnicii săi[682] au fost de mai multe ori oaspeţii regelui Cazimir[683]. Dar tocmai în zilele acelea domnul a fost vestit că oastea lui Ali paşa, cu „voievodul" Hroiot în furgoane, a ajuns la Suceava, „şi pentru că [cetatea] Suceava nu a vrut să se predea, atunci ei au ars târgul"[684]. Se întâmplase în ziua de luni, 19 septembrie. „Şi marţi s-au întors, prădând şi arzând ţara"[685]. Ştefan l-a anunţat pe rege, cerând permisiunea de a pleca spre casă, dar Cazimir „nu voia să-l creadă şi nu voia să-i dea drumul"[686]. Convins, până la urmă, de realitatea faptelor, regele nu numai că i-a îngăduit să plece, dar – date fiind împrejurările cu totul ieşite din comun, care făceau din Ştefan aproape un principe fără de ţară – i-a dat şi oastea trebuitoare pentru alungarea duşmanilor: „3.000 de cavaleri îmbrăcaţi în fier, aleşi din toate trupele", spune Wapowski, „3.000 de lăncieri călări", spune Bielski. Conducerea acestei trupe a fost încredinţată prinţului moştenitor Ioan Albert, care însă nu a mers mai departe de râul Colacin – graniţa dintre Polonia şi Moldova în acea zonă – desemnând, pentru această misiune, pe comandantul detaşamentului polon, Jan Karnkowski, zis Polak[687].

Se poate aproxima că această oaste, însoţind pe Ştefan şi pe dregătorii şi curtenii săi, a intrat în Moldova în ultima decadă a lunii septembrie, când trupele otomane şi muntene începuseră deja retragerea. Luptele, câte vor fi fost, s-au dat, deci, numai cu ariergărzile, grăbind, în felul acesta, alungarea lor dincolo de hotar. Ţara, însă, luată prin surprindere şi în absenţa domnului care ştia să-i organizeze apărarea, fusese arsă şi prădată. Suceava şi, probabil, şi alte oraşe au fost incendiate[688], iar prăzile (aur, argint, postavuri) au fost aşa de însemnate, încât otomanii nu au mai luat şi vitele găsite în cale, socotindu-le de

---

[682] În număr de 14, după cronicarul Bielski (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.126, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.200). La vremea aceea, sfatul domnesc avea 22 de membri. Presupunând că la masa regelui au fost poftiţi numai boierii mari, cu dregătorii, înseamnă că Ştefan a plecat la Colomeea cu 2/3 din sfatul ţării.

[683] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.40 (Wapowski), reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.178.

[684] *Cronicile slavo-române*, p.35 (Cronica moldo-germană).

[685] *Ibidem*, p.19 (Letopiseţul anonim).

[686] *Ibidem*, p.35 (Cronica moldo-germană).

[687] *Ibidem*. Alături de acesta, Cronica moldo-germană dă şi numele altor doi comandanţi, „panul Czessny şi panul Weyssdorffer". După Olgierd Górka, aceştia doi erau în fruntea mercenarilor cehi şi, respectiv, germani, iar Karnkowski – în fruntea celor poloni, având, însă şi comanda generală (Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare*, II, p.66, nota 3).

[688] „Beilerbeiul [...] a dărâmat şi a incendiat reşedinţa Moldovei. Palatele şi seraiurile sale le-a prefăcut în ruine" (*Cronici turceşti*, I, p.133).

prea puțin preț[689] ! În primele zile ale lunii octombrie, Ali pașa și oamenii săi s-au întors la Adrianopol[690], încheind astfel „a treia luptă sfântă”[691] din șirul acelora menite să supună Moldova.

Din izvoarele care ne stau la îndemână azi, nu rezultă cu claritate ce s-a petrecut după ieșirea lui Ali pașa din țară. Cronicarul otoman Sa'adeddin (1536-1599), om învățat și istoriograf însemnat, spune că „domnul Moldovei, după întoarcerea lui Ali pașa, adunând arme și avuții pentru răzbunare, a depus iarăși sforțări pentru a lua Chilia și Akkermanul”, ceea ce ar fi provocat expediția lui Bali bei Malcocioglu, care tocmai în acest scop ar fi fost promovat sangeacbei de Silistra[692]. Numai că Sa'adeddin pune aceste evenimente în anul 1486 (891 H. = 7 ianuarie-27 decembrie 1486), în timp ce cronicile moldovenești vorbesc despre un „război cu turcii și cu Malcoci la Cătlăbuga” spre sfârșitul anului 1485[693].

Urmând indicațiile izvoarelor, credem că se poate propune (cu inevitabilul grad de aproximație) următoarea reconstituire a perioadei octombrie 1485-februarie 1486.

În toamna anului 1485 au fost, probabil, multe ciocniri, pe tot cuprinsul țării. Ele își găsesc reflectarea în cronicile otomane, însă relatarea cea mai plauzibilă și mai concisă a păstrat-o cronicarul polon Bielski: cu ajutoarele primite de la regele Cazimir, „Ștefan a pornit asupra turcilor, dar nicăieri nu le-a dat luptă, căci n-avea destule puteri, ci numai din locuri strâmte îi lovea; și unde le venea greu moldovenilor, aceștia ca după un zid se retrăgeau la spatele polonilor. Iar când, odată, se năpustiseră turcii asupra polonilor, ai noștri ușor i-au frânt, iar apoi moldovenii, cum sunt ei iuți, i-au zdrobit. Și astfel, fiind pretutindeni bătuți de Ștefan, turcii au fost nevoiți să iasă din țara lui”[694]. Frumoasa descriere generală, din această cronică, are în vedere nu atât etapele, cât rezultatul general. A fost, totuși, nu numai un număr neștiut de ciocniri în care cavaleria ușoară a lui Ștefan și cavaleria grea a lui Cazimir au colaborat în chipul arătat de Bielski, ci și o luptă finală: este aceea pe care cronicile moldovenești o arată ca fiind dată la Cătlăbuga, în sudul Moldovei dintre Prut și Nistru.

După întoarcerea lui Ali pașa Hadâmbul la Adrianopol, la începutul lui octombrie 1485, Bali bei Malcocioglu, „vechiul stâlp al emirilor din Rumelia”

---

[689] *Ibidem*.

[690] Richard F. Kreutel (ed.), *Der fromme Sultan Bayezid*, p.38.

[691] Formula cronicarului otoman Mehmed Neșri, contemporan al evenimentelor (*Cronici turcești*, I, p.132).

[692] *Ibidem*, p.328.

[693] V. *infra*.

[694] G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din **Kronika polska***, p.126, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p.200.

(comandant al akingiilor, ostaşii specializaţi în raiduri prădalnice), a fost numit sangeacbei la Silistra, încredinţându-i-se „şi paza graniţei dinspre Moldova". El avea, acum, libertatea şi chiar datoria „să pustiiască şi să devasteze, cu akingiii de Rumelia, acea ţară şi să nimicească oastea Moldovei"[695]. De data aceasta, însă, nici ţara nu mai era lipsită de domnul ei, nici Ştefan nu mai era singur, ci, „datorită legăturilor strânse pe care le avea cu craiul leşesc, a cerut ajutor de la acesta, precum şi de la craiul unguresc. Aceştia, la rândul lor, i-au trimis oşti"[696]. Malcocioglu, spune Sa'adeddin, a trecut în Moldova, „construind un pod peste apa Prutului" – ceea ce înseamnă că, pornind de la Silistra, a intrat în Dobrogea şi apoi a trecut în sudul Moldovei dintre Prut şi Nistru – dar „a rămas acolo cu alaiul său şi cu supuşii săi", slobozind numai avangărzile. Cronicarul otoman reproşează lui Malcocioglu: „El s-a fălit că duşmanul nu va apărea şi n-a cercetat cu luare-aminte împrejurimile. Dar iscoada duşmanului [a lui Ştefan], văzând că Malcocioglu s-a îndepărtat de oastea sa, a condus ceata duşmană spre locul unde se oprise Malcocioglu" şi acolo „a dat cu ea o luptă crâncenă"[697]. Din felul în care Sa'adeddin descrie această luptă nu se poate trage concluzia că Malcocioglu ar fi avut o victorie netă: după o înfruntare care a durat o zi întreagă, moldovenii s-au retras la adăpostul întunericului, iar lui Malcocioglu nu i-a rămas decât ca, a doua zi, să se mai confrunte cu „cei pe care i-a putut ajunge din urmă". Credem că avem, aici, versiunea otomană a luptei de la Cătlăbuga, în care – cum spun unele dintre cronicile scrise în Moldova – Ştefan a avut ajutorul cavalerilor poloni[698]. Versiunea moldovenească a luptei arată că „a biruit Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu"[699].

Data acestei lupte nu este fixată cu certitudine, însă „luna decembrie", din Letopiseţul anonim, pare mai puţin credibilă, faţă de „noiembrie 16" din letopiseţele putnene[700]. Această ultimă datare este susţinută şi de un izvor depărtat, anume de însemnările lui Kaspar Weinreich din Danzig (azi oraşul Gdańsk), cronicar al Ordinului Cavalerilor Teutoni, care o plasează în jurul zilei de 11 noiembrie (*umb Martini*, „pe la Sfântul Martin")[701]. Locul luptei – relativ aproape de Chilia – arată cel puţin două lucruri: întâi, că oştile aliate, ale căror efective se vor fi ridicat la vreo 10.000 de oameni, au străbătut, în luptă,

[695] *Cronici turceşti*, I, p.328.
[696] *Ibidem*.
[697] *Ibidem*.
[698] *Cronicile slavo-române*, p.35 (Cronica moldo-germană), 181 (Cronica moldo-polonă).
[699] *Ibidem*, p.19 (Letopiseţul anonim).
[700] *Ibidem* (Letopiseţul anonim), p.51 (Letopiseţul Putna I), 64 (Letopiseţul Putna II). În Cronica moldo-polonă, lupta moldovenilor şi polonilor cu turcii este datată „septembrie 16" (p.181), ceea ce este, evident, imposibil.
[701] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.123, nota 2.

Moldova de la un capăt la celălalt, de la Suceava până spre Delta Dunării; al doilea, că Ştefan a sperat, în adâncul sufletului său, că ar putea reuşi, în prag de iarnă şi beneficiind de ajutoarele date de regele Cazimir, să recupereze cetățile sau măcar una dintre ele – Chilia.

„Războiul” (cum îi spun cronicile) de la Cătlăbuga a însemnat, desigur, o biruință, dar dintre acelea nedecisive şi cu semnificație efemeră în raport cu pierderile şi cu perspectivele de viitor. Ar fi murit 8.000 de ostaşi otomani şi 3.000 de creştini[702]; cum cifrele par exagerate, ele se referă, poate, la pierderile generale, adunându-se şi acelea din toate ciocnirile premergătoare.

Omagiul de la Colomeea, împreună cu ceea ce a urmat după el, a îngăduit să se măsoare mai exact disponibilitatea unora dintre principii creştini pentru lupta cu păgânii.

În zilele luptei de la Cătlăbuga, regele Matias scria, din „*arx nostra Vienna*”, principilor Imperiului (o va face şi către papa Inocențiu), plângându-se vehement împotriva lui Cazimir al Poloniei, care îi smulsese supusul moldovean abia inclus în armistițiul său cu Poarta, atrăgând mânia acesteia[703].

Un alt gen de reacție a avut marele cneaz Ivan al Moscovei. În urma întâmplărilor din toamna anului 1485, i s-au adresat atât regele Cazimir, cât şi Ştefan cel Mare, cerându-i ajutorul „împotriva păgânătății”. Răspunsul marelui cneaz, altminteri cuscru al domnului Moldovei, este caracteristic: „de nu ne-ar fi atât de departe, ne-ar fi îndemână s-o facem, şi noi din toată inima am vrea să facem treaba aceea şi să stăm pentru Creştinătate, cât ne-ar fi ajutat Dumnezeu [...]: care din craii creştini se află aproape, lor li-i mai îndemână s-o facă, dară datoria oricărui domn creştin este să stea pentru treaba aceea şi să apere Creştinătatea”[704]. Până când acest răspuns a fost adus la cunoştința domnului de la Suceava, se consumaseră toate încercările moldoveneşti de recuperare a cetăților[705], dar şi toate încercările otomane de a-l înlocui pe „ghiaurul cel foarte trufaş”[706] cu unul supus Porții.

Lupta de la Şcheia. Chiar spre sfârşitul toamnei lui 1485, s-a aflat că sultanul ar fi luat hotărârea să conducă personal, dar asociindu-şi şi hanii tătari, o expediție în Moldova în vara anului următor („*pro futura estate in persona*

---

[702] *Ibidem*.

[703] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.103-106 (v. şi p.106, nota 2); Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.291-293.

[704] *Relațiile istorice*, I, p.63-64, nr.10.

[705] Ultima, despre care nu se ştie mai nimic, pare a fi fost la începutul anului 1486 (cf. I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.125, nota 1).

[706] Expresia aparține lui Mehmed Neşri: cf. *Cronici turceşti*, I, p.133.

propria Walachiam intraturum maximis potenciis")[707]. În pregătirea ei, sau pentru evitarea ei, Moldova trebuia lovită încă o dată, cu toată puterea. Această misiune a fost încredinţată lui Bali bei Malcocioglu şi fraţilor Mihaloglu – Ali bei şi Iskender bei. Împreună cu oastea Ţării Româneşti, ei trebuiau nu numai să atace Moldova[708], ci să şi încerce din nou înscăunarea pretendentului Petru cel Şchiop sau cel Slab, acelaşi Hroiot (Hronotă, Hronoda) care mai venise, în aceeaşi tovărăşie şi cu acelaşi ţel, în toamna precedentă[709]. Hotărârea a fost pusă în aplicare cu o rapiditate neobişnuită, ceea ce poate să arate importanţa care se atribuia rezultatelor sale: ordinul fiind emis după mijlocul lunii ianuarie, trupele otomane au trecut Dunărea, prin vadul de la Isaccea, în jurul datei de 19 februarie, iar peste câteva zile (pe la 24-25 februarie) au trecut Prutul[710].

Luni, 6 martie 1486, la Şcheia, pe Siret, în ţinutul Romanului[711], domnul Moldovei a întâmpinat oastea care aduna, din nou, duşmani de-ai săi, şi păgâni, şi creştini. Ceea ce s-a petrecut pe câmpul de luptă de la Şcheia[712] pare a fi decis atitudinea domnului în răstimpul care a urmat şi, implicit, direcţiile pe care avea să le cunoască evoluţia ulterioară a ţării în această domnie.

Amănuntele dramatice ale luptei s-au păstrat, ca şi în cazul luptei de la Baia, numai în Cronica moldo-germană[713], scrisă în 1502 de cineva mai

---

[707] *Akta Stanów Prus Królewskich*, I (1479-1488), editori K. Górski, M. Biskup, Toruń, 1955, p.398: mesajul regelui Cazimir transmis stărilor Prusiei Regale la 12 decembrie 1485 prin Wincenty Przerębski.

[708] Richard F. Kreutel (ed.), *Der fromme Sultan Bayezid*, p.39; *Cronici turceşti*, I, p.187 (Cronicile anonime) şi 245 (Lütfi paşa).

[709] Letopiseţul lui Ureche arată că el venea „cu oaste de la unguri" (Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.108), însă intervenţia unui detaşament unguresc alături de trupele beilor de la Dunăre este cu totul improbabilă. Deşi Moldova trecuse sub „protecţia" duşmanului său de la Cracovia, regele Matias nu putea să colaboreze cu sultanul Baiazid – în pofida armistiţiului care îi apropiase – împotriva unui prinţ creştin, iar participarea unui corp de ostaşi ardeleni trebuie exclusă.

[710] Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane privind Moldova ponto-dunăreană (1486-1520)*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.99: cronologie stabilită de autor în lucrarea *Die Feldzug Bajezid's II. gegen die Moldau und die Schlachten bis zum Frieden von 1486*, prezentată ca teză de doctorat în 1955 la München (sub conducerea renumitului turcolog Franz Babinger) şi rămasă, din păcate, nepublicată.

[711] Pentru fixarea locului, cf. General Radu Rosetti, *Despre unele precizări recente a locurilor bătăliilor de la Doljeşti, Vaslui şi Şcheia*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934, p.8-9.

[712] Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.226-231, ajunge la cu totul alte concluzii: autorul elimină din discuţie ştirile despre prezenţa trupelor otomane, pentru a încerca să acrediteze ideea că, în martie 1486, avem de-a face cu „*o adevărată revoltă a boierimii moldoveneşti împotriva lui Ştefan*" (p.230; sublinierea autorului). Pare de necrezut că un istoric precum Alexandru V. Boldur, reconstituind corect lupta de la 6 martie 1486, a putut ajunge la o asemenea concluzie.

[713] Cronica moldo-germană, în *Cronicile slavo-române*, p.36.

interesat de amănuntele militare. Celelalte letopiseţe ale epocii – deşi derivate dintr-un trunchi comun cu aceasta – au transmis doar o relatare seacă şi palidă, urmare a unei evidente prelucrări ulterioare, făcută cu grija de a nu umbri imaginea celui care, pentru oamenii ţării sale, devenise deja „sveti Ştefan vodă". În realitate, însă, respectivele amănunte – de a căror veridicitate nu avem nici un motiv să ne îndoim – dau o imagine foarte vie a întâmplării şi pot constitui punctul de plecare pentru felurite explicaţii.

În acea dimineaţă de sfârşit de iarnă, biruinţa nu a fost de la început a lui Ştefan: „a bătut Petru Hronoda pe Ştefan voievod şi a câştigat lupta şi Ştefan voievod a căzut de pe cal şi a zăcut printre morţi de dimineaţă până la prânz". În acest răstimp, Petru „Hronoda" a fost aclamat de sprijinitorii săi ca domn, devenind *Petru voievod*. Răsturnarea spectaculoasă a situaţiei s-a produs abia după prânz, datorită prezenţei de spirit şi ingeniozităţii a doi boieri din oastea lui Ştefan. Unul dintre ei, Purice, l-a căutat pe câmpul de luptă şi l-a scos dintre cadavre, ceea ce a îngăduit regruparea trupelor credincioase; celălalt, Pântece, l-a convins pe Petru să iasă dintre ai săi, sub cuvânt că victoria îi era deja asigurată. Însă, de îndată ce a fost „scos afară din bătălie", Petru şi-a pierdut capul. Şi cronicarul conchide: „Astfel a rămas Ştefan voievod stăpân în ţară cu ajutorul lui Dumnezeu". Rolul celor doi boieri moldoveni[714] în restabilirea situaţiei în acea zi de 6 martie, transformând înfrângerea într-o victorie, este grăitor pentru relaţia care se statornicise, în această vreme, între domn şi aristocraţia ţării[715].

Trei săptămâni după această confruntare, miraculos încheiată cu bine, „luni după Paşti", a murit sora domnului, Maria (văduva portarului Şendrea), şi a fost îngropată alături de soţul ei, în biserica din curţile lor de la Dolheşti[716].

Întâmplarea de pe câmpul de luptă de la Şcheia – când domnul căzut de pe cal a rămas mai multe ceasuri printre cadavre şi trupuri rănite – poate fi socotită ca împrejurarea cea mai dramatică din viaţa lui Ştefan cel Mare.

---

[714] Amândoi aparţineau unor familii cunoscute şi din documentele interne. Fapta lui Purice a rămas în amintirea urmaşilor săi, ecoul fiindu-i înregistrat în secolul al XVIII-lea, de Ion Neculce, într-unul din celebrele sale *O samă de cuvinte*. Familia cu acest nume a dăinuit până în veacul al XVIII-lea: cf. Ştefan S. Gorovei, *„Din Purice-Movilă" şi „Barnovschi-Moghilă". Două explicaţii (nu numai) genealogice*, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 3-4, p.328-330.

[715] Acest episod din 6 martie 1486 – ca şi acela din dimineaţa zilei de 10 ianuarie 1475, când boierii s-au legat să-i stea „credincios alături", ori ca acela din 26 iulie 1476, când boierii curteni au rămas în jurul domnului, apărându-l cu viaţa lor – infirmă imaginea despre „baza socială" a domniei lui Ştefan cel Mare, imagine îndelungă vreme cultivată intenţionat, apoi preluată şi perpetuată tacit. O cercetare specială a aşa-zişilor proprietari „mici şi foarte mici" (care ar fi fost beneficiarii unei atenţii deosebite din partea domnului în răstimpul 1487-1504), ca şi a categoriei *vitejilor*, va rezerva surprize în această privinţă.

[716] *Repertoriul*, p.256, nr.61.

Cunoscându-i felul de a gândi, de a simţi şi de a trăi „semnele”, nu este greu de înţeles că, pentru el, aceasta a fost o lecţie teribilă de smerenie, arătându-i în ce cumpănă stau puterile omului şi puterile lui Dumnezeu. În frământarea sufletească uriaşă care trebuie să-l fi stăpânit în acele ore, într-o experienţă cu totul neobişnuită, domnul a făcut, probabil, un legământ, a cărui îndeplinire, în anii următori, s-a concretizat într-o amplă acţiune de sacralizare a pământului ţării sale, prin zidirea bisericilor care i-au făcut faima[717].

Alături de politica făcută cu sabia şi cu diplomaţia, Ştefan avea să aşeze, de acum încolo, şi rugăciunea.

Încheierea păcii cu Poarta. Nu există, din epocă, nici un fel de izvor care să explice sau măcar să sugereze în ce chip a ajuns Ştefan cel Mare să ia deciziile care au urmat, acceptând încetarea stării de război cu Imperiul Otoman şi încheierea păcii cu reluarea plăţii haraciului. Este de presupus, poate, o anumită continuitate a unor contacte diplomatice, iniţiate – cum s-a văzut – curând după pierderea cetăţilor. Pe de o parte, trecerea timpului făcea tot mai evidentă imposibilitatea recuperării lor (cel puţin într-o perspectivă imediată şi numai cu forţele proprii), în condiţiile în care toate puterile creştine se vădeau interesate mai degrabă de aşezarea păcii şi de reluarea activităţilor comerciale. Pe de altă parte, contextul părea prielnic încheierii unui acord cu Poarta în condiţii avantajoase: sultanul Baiazid al II-lea urmărea să aibă asigurată pacea în această zonă europeană, într-un răstimp în care se agravau conflictele de la marginile sud-vestice ale imperiului său, unde se întindeau stăpânirile mamelucilor[718].

Pacea moldo-otomană s-a încheiat definitiv în cursul anului 1486, domnul Moldovei redevenind plătitor de haraci (*haraçgüzar)*.

Data acestui eveniment a fost îndelung discutată de istoricii români, care, iniţial, au oscilat între anii 1487 şi 1489, pentru cel din urmă, avându-se în vedere o eventuală conexiune cu pacea polono-otomană, încheiată în martie 1489[719]. Turcologul Nicoară Beldiceanu a atras atenţia, cel dintâi (în 1955[720] şi apoi în anii următori), asupra izvoarelor otomane care fixează reglementarea

[717] Pentru interpretarea acestei împrejurări: Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.404-413.

[718] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.140; Nagy Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în volumul *Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, redactori Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Bucureşti, 1998, p.300.

[719] Cele două datări (1487 şi 1489) mai apar, încă, în diferite lucrări.

[720] În teza de doctorat, citată mai sus (*Die Feldzug Bajezid's II. gegen die Moldau und die Schlachten bis zum Frieden von 1486*).

raporturilor moldo-otomane în 1486[721]. Această datare este, astăzi, unanim acceptată de istoriografia românească; divergente sunt, încă, opiniile cu privire la fixarea mai precisă a acestui eveniment aşa de important pentru istoria lui Ştefan cel Mare. Din interpretarea surselor, Nicoară Beldiceanu a dedus datarea în toamnă – mijlocul lunii octombrie 1486 –, pe care a susținut-o în toate lucrările sale[722]. Alți cercetători ai perioadei au propus fie luna aprilie 1486[723], fie răstimpul mai-iulie 1486[724].

Pentru identificarea soluției corecte, este, însă, posibilă continuarea discuției, atât printr-o mai adâncă reflectare asupra contextului politic general din 1486 în spațiul vizat de influența Imperiului Otoman, cât şi prin descoperirea unor izvoare noi. Astfel, s-a semnalat foarte recent un document a cărui analiză şi interpretare au pus în evidență faptul că, la 9 iulie 1486, la Pécs, după discuții care au durat 17 zile, regele Matias a perfectat, cu un sol al sultanului Baiazid, o înțelegere preliminară înnoirii armistițiului. Ea a fost consemnată în scris, într-o *ahd-nâme*, lăsându-se un răgaz de şase luni „pentru rezolvarea câtorva incidente"[725]. Credem că nu este exclus[726] ca printre „incidentele" a căror rezolvare era amânată pentru lunile următoare (până în martie 1487) să se fi aflat şi problema cetăților Moldovei. Această interpretare este sugerată – în contextul actual al cunoştințelor – de faptul că, tocmai în timpul tratativelor de la Pécs şi tocmai în legătură cu veştile despre ele, se menționează nemulțumirea domnului Moldovei față de neincluderea cetăților în armistițiul ungaro-otoman, precum şi despărțirea sa de regele Matias[727]. Pare puțin probabil că regele Ungariei să fi putut dobândi o pace stabilă cu sultanul,

---

[721] N. Beldiceanu, *La Moldavie ottomane*, p.244-245 şi nota 8. În istoriografia din România: Ştefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii"*, p.643-645, 666-667; idem, *Pacea moldo-otomană din 1486*, p.496-515; idem, *La paix moldo-ottomane de 1486 (Quelques observations en marge des textes)*, în **RRH**, XXI, 1982, 3-4, p.405-421.

[722] De la cea din 1969, citată mai sus, până la ultima consacrată relațiilor moldo-otomane, din 1992: Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane*, p.86, 94, 99-101, 104.

[723] Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii şi stabilirea hotarului dintre Moldova şi Imperiul Otoman (1486)*, în **RA**, 1983, 2, p.117-128 (p.124: „Momentul propriu-zis al încheierii oficiale a păcii credem că a fost în *aprilie 1486*"); versiunea franceză: idem, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire Ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în **RRH**, XXII, 1983, 3, p.225-238 (v. p.235). Ipoteza a fost înfățişată ca o certitudine absolută: idem, *Românii şi otomanii*, p.153.

[724] Nagy Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman*, p.301-302.

[725] Idem, *O misiune diplomatică otomană*, p.144.

[726] Ipoteza se sprijină pe concluziile istoricului Nagy Pienaru în ceea ce priveşte plasarea actului în anul 1486.

[727] Scrisoarea lui Iulius Caesar Valentinus, din 6 iulie 1486, trimisă din Zagreb ducelui Ferrarei, Ercole d'Este; cf. I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.119 şi nota 1; Nagy Pienaru, *op.cit.*, p.146; idem, *Confruntare şi diplomație la Dunăre*, p.187.

menţinând pretenţiile sale asupra cetăţilor cucerite de turci. În acelaşi timp, însă, nici nu putea ajunge la pace recunoscând, din proprie iniţiativă, stăpânirea turcească asupra cetăţilor, atâta timp cât Moldova însăşi nu accepta noua stare de lucruri. Cu alte cuvinte, era necesar ca mai întâi domnul Moldovei să reglementeze raporturile sale cu Poarta – acceptând, astfel, implicit, noul statut al cetăţilor – pentru ca mai apoi regele Ungariei să poată obţine înnoirea armistiţiului. La aceeaşi vreme, în vara anului 1486, şi Polonia se îndrepta spre încheierea păcii cu Poarta: senatul Veneţiei era rugat, prin Filippo Buonaccorsi-Callimachus, să înlesnească acest pas[728].

Este posibil ca, în acest context, regele Matias să fi aruncat în balanţă un argument greu, pentru a-l determina pe domnul Moldovei, pe de o parte, să revigoreze alianţa cu el, şi, pe de altă parte, să accepte pierderea Chiliei şi a Cetăţii Albe. Acest argument a fost promisiunea de a-i ceda, ca feude personale, Ciceul şi Cetatea de Baltă, cu fortăreţele şi domeniile lor[729]. Mai multe surse arată că mobilul donaţiei a fost acela de a preveni ruperea legăturii dintre Ştefan şi regele Ungariei[730]. Data donaţiei nu este cunoscută, istoricii acceptând, însă, îndeobşte, anul 1489[731]. Suntem îndreptăţiţi să credem că numai asigurat de o asemenea „despăgubire" – deosebit de importantă prin semnificaţie şi consecinţe – şi având în vedere şi atitudinea regelui Poloniei, limitată la platonice proteste diplomatice (paralel cu tatonări pentru încheierea păcii), Ştefan a putut accepta să facă pasul pe care sperase să-l evite: a trimis la Poartă un sol, care, predând haraciul, s-a întors cu cuvântul de pace al sultanului.

---

[728] Cf. Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.544; idem, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.471-472; Nagy Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman*, p.299, 302. Pe de altă parte, la 12 iulie 1486, papa Inocenţiu al VIII-lea îi scria regelui Poloniei să trimită Camerei Apostolice a patra parte din veniturile menite cruciadei adunate în regatul său (**ASV**, Armadio XXXIX, tomo 19, f. 476). V. şi scrisoarea către episcopul de Poznań, din aceeaşi dată şi în aceeaşi problemă, în care se vorbeşte explicit despre cruciada „*contra Turcos*" (**ASV**, Armadio XXXIX, tomo 19, f. 476^{v}).

[729] Victor Motogna, *Stăpânirea lui Ştefan cel Mare asupra Ciceului*, în **RI**, 1922, VIII, p.128-136.

[730] Cf. I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.202-204 (nota).

[731] Propunerea lui I. Ursu, *op.cit.*, p.202, preluată de istoriografia românească, dar nu prin raportarea la acest istoric, ci la Constantin C. Giurescu, întrucât el a popularizat-o prin a sa *Istoria românilor*. S-au propus şi alte datări, în afară de cea a lui Victor Motogna (*op.cit.*, p.134), anul 1484, care nu mai poate fi susţinută: 1487-1489 (Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş. Relaţii politice şi militare*, Bucureşti, 1978, p.8), circa 1486, în legătură cu pacea moldo-otomană (Ion Toderaşcu, *Unitatea românească medievală*, I, Bucureşti, 1988, p.145), „prin 1486" (Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania*, p.233) sau „după 1486 (începerea tratativelor de pace moldo-turce), mai probabil în preajma anului 1489" (Ioan-Aurel Pop, *Relaţii între Transilvania şi Moldova*, p.429).

Pe baza condițiilor convenite la Pécs, înscrise în acea *ahd-nâme* pe care Matias jurase la 9 iulie – adăugându-se şi soluțiile găsite pentru cele „câteva incidente” amânate atunci – s-a conceput actul final, sancționat de sultanul Baiazid în octombrie 1486, atunci când Dimitrie Iakšić[732], ambasadorul regelui Ungariei, a ajuns în fața sa.

Conexiunile cauzale înfățişate aici conduc la concluzia că, în mod logic, pacea moldo-otomană nu a putut fi încheiată înainte de 9 iulie 1486, ci numai (ținând seama şi de răgazurile necesare transmiterii ştirilor) cel mai devreme imediat după luna iulie 1486. Rămâne deosebit de sugestiv faptul că o cronică otomană absolut contemporană, cea a lui Orudj (Uruč, Oruç) bin Adil, prezintă evenimentele într-o succesiune nemijlocită: solia moldoveană pentru încheierea păcii, urmată de plecarea sultanului la Adrianopol[733], unde a fost primit (între 10 şi 19 octombrie) Dimitrie Iakšić, care apoi şi-a găsit moartea la Semendria. Această prezentare[734] sugerează o apropiere nu numai cronologică, ci şi una cauzală între cele două solii de pace. De aceea credem că, totuşi, Ştefan cel Mare a ajuns să încheie pacea cu Poarta în toamna anului 1486[735].

---

[732] Pe drumul de întoarcere, acest nobil sârb a fost asasinat de un ostaş turc la Semendria, în noiembrie 1486, ceea ce era de natură să pericliteze grav evoluția raporturilor ungaro-otomane. De aceea, incidentul a stârnit nelinişte atât la curtea ungară, cât şi la Istanbul. Dincolo de implicația politico-diplomatică, moartea lui Dimitrie Iakšić – al cărui fiu omonim va fi şi el omorât, în 1510, la Sibiu, după atentatul asupra lui Mihnea vodă cel Rău – este importantă în datarea sosirii la Poartă a soliei moldoveneşti de pace, din 1486: cf. Ştefan S. Gorovei, *Pacea moldo-otomană din 1486*, p.499-501 (cu adaosul din *La paix moldo-ottomane de 1486*, p.420-421). Studii ulterioare au adus mai multe elemente noi, fără să clarifice definitiv această problemă; v. Tahsin Gemil, *Un izvor referitor la moartea lui Dmitar – solul lui Matia Corvin la Bayezid II*, în **AIIAI**, XXII, 2, 1985, p.597-604; Ivan Biliarsky, *Писмо на султан Баязид втори до крал Матиаш Корвин от 1487 г.*, în „Ricerche Slavistiche”, XLIV, 1997, p.61-93; idem, *Une page des relations magyaro-ottomanes vers la fin du XVe siècle*, în „Turcica”, 32, 2000, p.291-305 (implicația pentru istoria românească scapă, însă, eruditului istoric bulgar); Nagy Pienaru, *Confruntare şi diplomație la Dunăre*, p.187-188. O nepoată de frate a lui Dimitrie Iakšić de la 1486 a fost mama Elenei Brancovici, soția lui Petru vodă Rareş.

[733] Din cauza ciumei care tocmai izbucnise la Istanbul: cf. Nagy Pienaru, *op.cit.*, p.187, nota 38.

[734] Richard F. Kreutel (ed.), *Der fromme Sultan Bayezid*, p.43. V. şi p.158 (notele). Aici, sosirea solului moldav şi apoi a celui ungar sunt plasate după întoarcerea lui Davud paşa din expediția în Arabia şi întâlnirea lui la Vize cu sultanul (care de aici a plecat la Adrianopol), şi nu înainte de aceste evenimente, cum apare, în mod straniu, la Nagy Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman*, p.280. În schimb, în Cronicile anonime, expediția din Arabia şi întâlnirea de la Vize sunt plasate între cele două solii de pace: Mihail Guboglu, *Crestomație turcă*, p.273. Analiza Cronicilor anonime la Nagy Pienaru, *op.cit.*, p.274-279. În acest context, prezentarea solului lui Ştefan în fața sultanului nu a avut loc la Istanbul (*ibidem*, p.283-284), ci la Vize.

[735] Fără îndoială, acest eveniment a trebuit să fie precedat de tratative şi, implicit, de o relativă destindere a relațiilor Moldovei cu Imperiul Otoman, în cursul verii lui 1486, ceea ce

Împrejurările şi condiţiile acestei „închinări"[736] nu sunt cunoscute prin mijlocirea vreunui izvor contemporan. Cronicile otomane menţionează lapidar doar sosirea la Poartă a unui sol moldovean, întors în ţară după încheierea păcii[737]. Numele acestui „negociator principal" al închinării din 1486 nu apare în documentele cunoscute, însă vechile tradiţii îl indică fără nici un dubiu: a fost experimentatul diplomat Ioan Tăutu, marele logofăt[738] al ţării, căruia şi alteori, în anii următori, îi va reveni misiunea de a duce haraciul ţării la Poartă[739].

„Cartea de pace" (*sulh-nâme* sau *ahd-nâme*), care, fără nici o îndoială, s-a emis cu acest prilej, nu a mai ajuns până la noi. Ea trebuia să precizeze în ce

---

poate explica apariţia unui negustor moldovean în teritoriile otomane (cf. Nagy Pienaru, *op.cit.*, p.303). De altminteri, întotdeauna actul politic era precedat de o relaxare în domeniul economic, fapt constatat şi în cazul relaţiilor cu Ungaria după 1467 şi cu Polonia după 1497. Cât priveşte prădăciunile turceşti în Polonia, în vara acelui an (*ibidem*, p.302), trebuie să observăm că „unităţile de cavalerie din sangeacul Silistra" nu aveau nevoie să treacă prin Moldova lui Ştefan pentru a-şi atinge ţintele dorite: nu stăpânea sultanul tot teritoriul din sudul spaţiului dintre Prut şi Nistru, dimpreună cu Cetatea Albă, „poarta" şi „cheia" drumurilor spre Polonia ?! Dar, chiar şi într-un asemenea caz (pe care totuşi nu-l socotim posibil), respectiva traversare a Moldovei a putut să aibă doar consimţământul tacit al domnului, interesat atunci de obţinerea păcii. Oricum, nu par a fi cunoscute surse poloneze care să ateste folosirea Moldovei ca bază de operaţiuni împotriva Poloniei în vara anului 1486; din contra, solul polon la Veneţia arăta, *tocmai în acest răstimp*, că victime ale incursiunilor otomane sunt şi Polonia, şi Moldova (*ibidem*). De altminteri, în cursul anului 1486, Ştefan şi-a trimis solii în Dieta de la Piotrków; „*nunciis domini Palatini Valachie ad Regiam Maiestatem in convencionem pyetrkoviensem euntibus*" li s-au dat provizii la Liov (N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p.318-319, nr.LXXXIX). Participarea la Dieta regatului era dreptul său de vasal al Coroanei şi se vede că Ştefan l-a exercitat şi atunci, ceea ce exclude presupusele acţiuni ostile. Este posibil ca solii moldoveni să fi comunicat, cu acest prilej, detalii despre reglementarea raporturilor Moldovei cu Poarta.

736 Acesta este termenul folosit atât de cronici, cât şi de tradiţiile vechi, pentru a desemna acceptarea protectoratului otoman, cu plata haraciului. Pentru conţinutul termenului şi multele sale sensuri: Viorel Panaite, *Pace, război şi comerţ în Islam*, p.293-313.

737 *Cronici turceşti*, I, p.187 (Cronicile anonime: „a venit apoi solul Moldovei, care a plecat după ce s-a încheiat pacea"), 329 (Sa'adeddin: „a venit din Moldova un sol cu haraci pe doi ani şi a plecat primind răspunsul de pace"); Richard F. Kreutel (ed.), *Der fromme Sultan Bayezid*, p.43 („Din Moldova a venit un sol, a încheiat cu padişahul pace şi învoială, a predat tributul şi a plecat înapoi").

738 Conform unei ştiri mai târzii (1532), prezentarea haraciului la Poartă era una dintre atribuţiile marelui logofăt (Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, Supliment II, 1, p.66).

739 Pentru toamna anului 1486, sunt cunoscute doar două documente emise de cancelaria domnească: unul din 14 septembrie (**DRH**, A, II, p.405-407, nr.264), cu care pare a se relua activitatea acestei instituţii, şi unul din 21 noiembrie (*ibidem*, p.408-409, nr.265); apoi, şirul continuă de la începutul lunii ianuarie 1487. De aceea, nu poate fi exclusă ipoteza că tocmai în acest interval, cuprins între mijlocul lui septembrie şi mijlocul lui noiembrie, a fost trimisă sultanului Baiazid solia pentru încheierea păcii.

constau „*tributum et munus et servicia*”[740] – haraciul, darurile şi slujbele – datorate, de acum încolo, de domnul Moldovei. Consemnări mai târzii[741], întemeiate, totuşi, după cât se pare, pe surse scrise, arată că haraciul a fost fixat atunci la suma de 4.000 de galbeni[742] (cuantum rămas neschimbat până la sfârşitul domniei, fiind atestat documentar la 1503), însă fără să fie vorba despre obligaţia domnului de a-l prezenta personal la Poartă, în fiecare an[743] ori măcar la doi sau trei ani o dată, ritual pe care domnii munteni îl îndeplineau deja de multă vreme. Urmau a se trimite, de asemenea, ca daruri, 40 de cai şi 24 de şoimi[744].

În ceea ce priveşte „slujbele”, se va fi consemnat obligaţia domnului Moldovei de a fi prieten prietenilor şi duşman duşmanilor (colaborarea militară se va dovedi reală, de ambele părţi, în luptele cu polonii din anii 1497-1498) şi, probabil, obligaţia de a trimite un fiu ca ostatic la Poartă, aşa cum se ceruse încă din 1476. O clauză specială pare să fi privit trecerea oştilor otomane prin Moldova, în cazul unor conflicte militare dincolo de hotarele principatului[745]. La 1492, avea să se ceară permisiunea pentru trecerea unor detaşamente

---

[740] Formula din tratatul ungaro-otoman din 1503 (Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.20-21).

[741] Cifrele care urmează sunt cele date de Dimitrie Cantemir în trei scrieri ale sale: *Istoria Imperiului Otoman* (traducere de Iosif Hodoş, I, Bucureşti, 1876, p.274-275), *Descrierea Moldovei* (p.271) şi proclamaţia din 1711 (Andrei Pippidi, *Politică şi istorie în proclamaţia lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii”, 26, 1973, 5, p.942), pentru domnia lui Bogdan al III-lea (al şaptelea an, 1510-1511). S-a arătat, însă, că – pornindu-se de la cuantumul haraciului – ele trebuie raportate domniei lui Ştefan cel Mare, respectiv momentului „închinării” din 1486 (Ştefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”*, p.646-650).

[742] Acest cuantum, pentru anul 1486, este atestat, se pare, de Idris Bitlisi (m. 1520), cronicar otoman care şi-a scris opera (*Heşt Behişt – Cele opt paradisuri*) la cererea sultanului Baiazid al II-lea, având, astfel, posibilitatea unei bune informări. Din păcate, această operă nu se află încă, în întregime, în circuitul ştiinţific, iar informaţia respectivă (cuprinsă în capitolul VIII, ultimul „paradis”, dedicat lui Baiazid al II-lea) ne este cunoscută doar indirect: cf. Ştefan S. Gorovei, *Câteva însemnări*, p.36, nota 29, cu trimitere la *Türk silahli kuvvetleri tarihi* (*Istoria forţelor armate turceşti*), III, 2, Ankara, 1977, p.563.

[743] Ultimul împărat al Trapezuntului, David Mare Comnen, era ţinut să se prezinte anual la Poartă (cf. N. Iorga, *Istoria vieţii bizantine. Imperiul şi civilizaţia. După izvoare*, traducere de Maria Holban, Bucureşti, 1974, p.597).

[744] Cu privire la şoimi: Andrei Pippidi, *„Şoimii împărăteşti”. Un aspect al obligaţiilor Ţărilor Române faţă de Poartă*, în **SMIM**, XIV, 1996, p.5-17.

[745] Este întemeiată observaţia că numai existenţa „unei atari prevederi în acordul moldo-otoman din 1486” poate să justifice încercarea lui Baiazid al II-lea de a strecura, în tratatul său cu Ungaria, din 1488, o clauză care să-i îngăduie această trecere „fără înştiinţarea regelui” (Nagy Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman*, p.302-303). Dar mai este valabilă această observaţie după ce autorul însuşi a demonstrat că textul care era socotit ca fiind al tratatului din 1488 trebuie plasat, de fapt, „între sfârşitul anului 1483 şi luna mai 1484” (idem, *Confruntare şi diplomaţie la Dunăre*, p.176-177) ?!

tătăreşti, a căror comandă supremă revenea tot sultanului, dar „Ştefan voievod nu a vrut să le dea voie să treacă, deşi este tributar al acestui senior”[746]. Peste alţi câţiva ani, în 1498, se va cere din nou domnului Moldovei îngăduinţa[747] ca trupe otomane să treacă spre Polonia.

Tratatul trebuia să mai conţină şi dispoziţii cu privire la „natura relaţiilor dintre cele două state şi, în fine, articole referitoare la problemele de tot felul provocate de noul hotar pentru populaţiile frontaliere şi bunurile ei”[748]. În adevăr, în lunile care au urmat încheierii păcii s-au stabilit şi hotarele ţinuturilor ocupate la 1484, printr-o hotărnicie oficială (*sinur-nâme*)[749]. Aşezarea frontierei dintre Moldova şi Imperiul Otoman nu a însemnat doar consfinţirea juridică a noului statut al cetăţilor şi al ţinuturilor aferente, a căror principală bogăţie o constituiau lacurile şi iezerele bogate în peşte de tot felul[750]: din acel moment mai departe, se poate vorbi de o „Moldovă otomană”[751].

Un contemporan, foarte implicat în aşezarea relaţiilor dintre Moldova, Polonia şi Imperiul Otoman, Filippo Buonaccorsi-Callimachus, a definit cu

---

[746] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p.28, nr.XXXII: „*Stephano Vaivoda non gli habi voluto dar el passo, anchor che sia tributario di questo Signore*”.

[747] Informaţia provine din scrierea lui Theodoro Spandugino (Spandugnino, Spandounes) Cantacuzino: *Theodoro Spandugnino, Patritio Constantinopolitano, De la origine deli Imperatori Ottomani...*, ed. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce*, IX, p.171.

[748] Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane*, p.101.

[749] *Documente turceşti privind istoria României*, I, p.10-11, nr.9, datat din domnia lui Ştefan cel Tânăr (1517-1527). Analiza documentului şi a împrejurărilor în care a fost emis (în urma încheierii unui tratat de pace) a permis aşezarea lui în domnia lui Ştefan cel Mare şi corelarea cu evenimentele din 1486 (Tahsin Gemil, *Observaţii referitoare la încheierea păcii*, documentul la p.125-128). Anterior, documentul mai fusese atribuit şi intervalului 1538-1540, în domnia lui Ştefan Lăcustă: Sergiu Iosipescu, *Drumuri comerciale în Europa centrală şi sud-estică şi însemnătatea lor politică (secolele XIV-XVI)*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p.282-283. Simultan, însă, s-a atras atenţia asupra faptului că el ar putea să privească domnia lui Ştefan cel Mare: Nicoară Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în **BSOAS**, XLV, 1982, 1, p.53.

[750] Se pare că unele din aceste locuri au rămas în stăpânirea domnului Moldovei (cf. Nicoară Beldiceanu, *La Moldavie ottomane*, p.258).

[751] Formula aparţine turcologului Nicoară Beldiceanu (cf. studiul citat în nota precedentă) şi ea atrage atenţia asupra unei părţi a istoriei româneşti, care rămâne în continuare prea puţin cercetată; v., totuşi, Ion Chirtoagă, *Sud-estul Moldovei şi stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea şi dominaţia turco-tătară*, Bucureşti, 1999. După opinia istoricului Eugen Denize, cucerirea cetăţilor a deschis „problema Basarabiei”, care a fost „chiar de la început o problemă internaţională” (Eugen Denize, *Începuturile problemei Basarabiei. Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XVI, 1998, p.47). Aceeaşi opinie şi la Ion Chirtoagă, *op.cit.*, p.34 („Cucerind Chilia şi Cetatea Albă, Poarta a creat o problemă internaţională”).

claritate esenţa şi caracterul raporturilor stabilite prin închinarea din 1486. Patru ani mai târziu, pe când papa Inocenţiu al VIII-lea (1484-1492) relansa ideea cruciadei antiotomane, convocând puterile europene într-un nou congres[752] (deschis la Roma, la 25 martie 1490), Callimachus i-a adresat o *oratio*, cu îndemnuri stăruitoare spre pornirea luptei. Între argumentele aduse pentru a convinge atât de necesitatea cruciadei, cât şi, mai cu seamă, de şansele ei, umanistul italian a adus ca argument şi luptele românilor (*Valachi*). „Moldovenii [...] au provocat adesea [...] pierderi atât de mari turcului, încât acesta a fost silit, în cele din urmă, să-l numească aliat şi prieten pe Ştefan, domnul moldovenilor – şi vasal al ilustrului rege al Poloniei – care a cedat nu sub presiunea armelor, ci condiţionat”[753]. Îl cunoscuse personal pe acest domn, în 1487, când „a trecut prin Moldova spre Istanbul, încercând să coordoneze cu Ştefan atitudinea celor două ţări faţă de turci”[754]. Concluzia lui Buonaccorsi era că românii (*Valachi*) – neam împărţit în două: „beserabii” şi moldovenii – au ajuns la învoială cu Imperiul Otoman „nu ca învinşi, ci ca învingători” (*non ut victi, sed tanquam victores*)[755].

---

[752] Norman Housley, *The Later Crusades*, p.114. Conducerea acestei cruciade nu putea reveni decât Veneţiei sau Ungariei; cea dintâi privea cu groază o asemenea perspectivă, cea de-a doua a ieşit din discuţie prin moartea regelui Matias chiar în 1490. „Innocent VIII’s congress was long remembered, and cited, as proof of the futility of debating the crusade at a time when none of Christendom’s rulers showed any real interest in assuming the initiative” (*ibidem*). Papa însuşi avea să încheie cu Baiazid al II-lea acordul relativ la Djem, fratele mai mic dar mai capabil al sultanului, pretendent la tron, refugiat întâi la mameluci, apoi la creştini. Ajuns în Franţa, Djem sultan a stat acolo într-o captivitate aurită, până când regele Carol al VIII-lea l-a cedat papei Inocenţiu, care s-a obligat să-l ţină sub tutela sa la Roma în schimbul a 45.000 de ducaţi plătiţi de Baiazid (cf. Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.136).

[753] Acest izvor excepţional a fost valorificat, pentru istoriografia românească, de Şerban Papacostea, în studii fundamentale pentru înţelegerea evenimentelor din aceşti ani: *Politica externă a Moldovei*, p.16; *Tratatele Ţării Româneşti şi Moldovei cu Imperiul otoman în secolele XIV-XVI: ficţiune politică şi realitate istorică*, în volumul *Stat. Societate. Naţiune*, p.93-106 (v. p.97-98). Memoriul lui Buonaccorsi a fost publicat (în latină şi în traducere polonă) de Irmina Lichońska şi Tadeusz Kowalewski: Philippi Callimachi *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*, Varşovia, 1964; pasajele referitoare la români se află la p.50 (în latină) şi 51 (în polonă); cel despre Ştefan şi moldovenii săi are următorul conţinut: „*Moldaui autem, licet in Euxini litore amissis oppidis Moncastro et Licostomo, quorum illud in ostio Tirae amnis, hoc ad Tyagolam paludem positum, interiora regionis suae nunc etiam retinent ac tuentur et proximis annis tam magnas strages saepe Turco intulere, ut coactus sit demum Stephanum ipsorum principem eumdemque incliti Poloniae regis satrapam, non armis, sed condicionibus cedentem, socium atque amicum appellare*”. Se cuvine să amintim că pasajul acesta a fost, pentru prima oară, semnalat şi publicat în traducere de P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din ţările vecine*, în **SCŞI**, *Istorie*, XI, 1960, 2, p.209.

[754] Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.544.

[755] Philippi Callimachi *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*, p.50.

Târziu, în veacul al XVII-lea, cărturarii moldoveni au explicat statutul ţării lor în raporturile cu Înalta Poartă prin „închinarea” pe care ar fi făcut-o Bogdan al III-lea, fiul şi urmaşul lui Ştefan cel Mare, după chiar sfatul şi îndemnul acestuia. Identificarea aceasta a pornit, fără îndoială, de la constatarea că izvoarele scrise (care mai existau încă, la vremea aceea, în arhivele ţării) îl numeau pe cel mai vechi principe moldovean plătitor de haraci *Karabogdan*[756]. Era numele generic, atât pentru ţară cât şi pentru domnii ei, atribuit de turci conform obiceiului lor de a denumi statele după fondatorii lor. Însă această identificare s-a întemeiat şi pe credinţa că nu învingătorul de la Vaslui, de la Râmnic, de la Cătlăbuga şi de la Şcheia ar fi putut închina ţara sultanului, ci numai fiul său, şi numai după îndemnul dat de părinte pe patul morţii. A apărut, astfel, tradiţia despre „testamentul lui Ştefan cel Mare”[757], pe care îl evocă, aproximativ pe la aceeaşi vreme, letopiseţul compilat al lui Grigore Ureche[758], cronica polonă a lui Miron Costin[759] şi relatarea lui De la Croix[760] în veacul al XVII-lea, pentru ca, în cel următor, Dimitrie Cantemir să-l invoce ca pe o sursă istorică indiscutabilă[761]. La rândul său, Ion Neculce[762] l-a receptat ca pe un „cuvânt” transmis „din om în om” – adevărată tradiţie circulând printre boierii vremii, în care, probabil, se poate desluşi, în egală măsură, răsunetul nostalgic al unei epoci de glorie, dar şi nemulţumirea faţă de unele curente politice din prima jumătate a veacului al XVIII-lea: „Când au murit Ştefan vodă cel Bun, au lăsat cuvânt fiiului său, lui Bogdan vodă, să închine ţara la turci, iar nu la alte niamuri[763], căci niamul turcilor sânt mai înţălepţi şi mai putérnici[764], că el nu o va putea ţinea ţara cu sabiia, ca dânsul”. Aşa s-a născut povestea despre testamentul lui Ştefan cel Mare, un act care nu a existat niciodată[765], dar care era menit să explice credinţa unui popor întreg.

---

[756] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”*, p.647-649.

[757] V. şi *Istoria României în texte*, coordonator Bogdan Murgescu, Bucureşti, 2001, p.135-137.

[758] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.135.

[759] Miron Costin, *Opere*, ediţie critică de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p.207.

[760] Franz Babinger, *O relaţiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie vodă Ruset (1676)*, în **ARMSI**, s. III, tom. XIX, 1937, p.15.

[761] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, *passim* (v. indicele), în special p.270-271: „*Bogdanus* [...] *suam Moldaviam Turcis feudatariam* [...] *ex paterno* [...] *testamento, reddidit*”.

[762] Ion Neculce, *Opere*, ediţie critică de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982, p.168.

[763] Aluzie probabilă la „închinarea” pe care o făcuse Dimitrie vodă Cantemir, la 1711.

[764] Reflex al constatării pe marginea tratativelor de la Karlowitz: când reprezentanţii Poloniei au cerut Moldova, turcii au răspuns că această ţară „iaste volnică; că turcilor îi închinată, nu-i luată cu sabie” (Ion Neculce, *op.cit.*, p.396).

[765] Cel dintâi principe al Moldovei de la care a rămas un testament este Alexandru Lăpuşneanu, dar actul respectiv pare plăsmuit.

În acelaşi tezaur de tradiţii, descrierea chipului în care logofătul Ioan Tăutu şi-a îndeplinit misiunea (atribuită, bineînţeles, domniei lui Bogdan al III-lea) la Înalta Poartă este înviorată cu amănunte anecdotice, pline de tâlc. Relatând, în *Istoria Imperiului Otoman*, primirea la marele vizir, Dimitrie Cantemir povesteşte că, la intrarea în sală, logofătul şi-ar fi scos cizmele şi le-ar fi dat slugii sale, cu poruncă să le ţină tot timpul în faţa sa. Când marele vizir şi-a exprimat mirarea, logofătul a explicat: „De oameni care toate pretind, trebuie să-ţi păzeşti toate lucrurile". Vizirul a insistat, asigurându-l de prietenia Porţii. „Aş dori – ar fi răspuns atunci logofătul – ca turcii să ne fie atât de bine amici pentru cap, ca pentru picioare"[766]. La Ion Neculce, amănuntul descălţării nu lipseşte, dar este redus la simpla menţionare, accentul principal al povestirii căzând, în schimb, pe alt element de protocol, băutul cafelei: „au şi triimis pre Tăutul logofătul sol la turci, când au închinat ţara la turci. Şi aşea vorbăscu oamenii, că l-au pus viziriul de au şezut înaintea viziriului pre măcat, şi n-au fost având mestei la nădragi; că, trăgându-i cibotile, numai cu colţuni au fost încălţat. Şi dându-i cahfe, nu ştiia cum o va bea. Şi au început a închina: «Să trăiască împăratul şi viziriul !». Şi, închinând, au sorbit felegianul, ca altă băutură"[767]. Spre sfârşitul veacului al XV-lea, cafeaua nu era cunoscută la Istanbul[768], dar mai târziu, în ceremonialul de la Poartă, băutul felegianului cu cafea semnifica acceptarea protectoratului otoman[769].

În sfârşit, un text introdus în letopiseţul lui Grigore Ureche descrie trimiterea la Poartă a lui „Tăutul logofătul cel mare, cu slujitori, pedestrime, dărăbani, de au dus birul, zéce povoară de bani şi s-au închinatu cu toată ţara [...]. Iară împărăţia, de bucurie mare, cu dragoste i-au priimit şi au dăruit toţi banii Tăutului logofătului celui mare şi i-au adus în ţară şi au zidit pre acei bani o sfântă biserică în satu în Bălineşti, ce ieste la ţinutul Sucévii şi trăieşte pănă astăzi"[770].

---

[766] Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, I, p.271, nota 36.

[767] Ion Neculce, *op.cit.*, p.168-169.

[768] Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul*, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, I, Bucureşti, 1984, p.297-298 (cafeaua este atestată la Istanbul în 1555); v. şi Massimo Montanari, *Foamea şi abundenţa. O istorie a alimentaţiei în Europa*, traducere de Doina Cernica şi Elena Caraboi, Iaşi, 2003, p.122.

[769] Aurel Decei, *Logofătul Tăutu nu a băut cafea*, în **MI**, VI, 1972, 6, p.58. Nicoară Beldiceanu a avansat şi presupunerea că ar fi putut fi vorba despre o infuzie de cardamon (Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane*, p.102-103). Răposatul turcolog a aşezat acest episod în anul 1504, însă legarea lui de momentul „închinării" – în lumina explicaţiilor de mai sus – exclude această plasare cronologică. În tot cursul anului 1486, mare vizir a fost Kodja Davud paşa (Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd*, p.359; biografia personajului la p.162-176).

[770] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.135. Paragraful care conţine aceste amănunte nu se află în cel mai vechi manuscris al letopiseţului lui Ureche, datând din 1660-1670;

Este neîndoielnic faptul că sultanul nu putea să dăruiască solului moldovean întreaga sumă a haraciului – câteva mii de ducați. Pe de altă parte, biserica de la Bălineşti, în forma care „trăieşte pănă astăzi", a fost zidită cu cel puțin zece ani mai târziu (avea să fie terminată în 1499), deci la temelia ei nu stau banii din haraciul Moldovei. Însă este sugestiv faptul că, în aceste poveşti, culese de la urmaşi de-ai logofătului Tăutu, „închinarea" țării – reintrarea definitivă sub protectoratul otoman – a fost îndulcită cu câteva anecdote savuroase şi, mai ales, echilibrată cu gestul care investeşte galbenii destinați păgânului într-o „sfântă biserică". Expresia banală a unei realități politice a fost, astfel, convertită într-o rugăciune.

---

fiind inclus ulterior, el aparține, astfel, aproximativ aceluiaşi răstimp ca şi informațiile culese de Dimitrie Cantemir şi de Ion Neculce.

Cartea a IV-a

MAREA RUGĂCIUNE

Activitatea cancelariei şi efortul constructiv. După un răstimp de 13 ani, dintre care cel puţin nouă au fost ani de război, ori măcar de alarmă, din ianuarie până în decembrie, perioada care a urmat a fost binecuvântată cu ceva mai multă linişte. N-au lipsit, fireşte, confruntările militare, după cum n-au lipsit nici amărăciunile personale ale domnului (agravarea bolii, moartea moştenitorului tronului, tragedia domniţei Elena la Moscova). Dar marile podoabe, până azi păstrate, Ştefan cel Mare le-a dat Moldovei în aceşti ani şi recunoaşterea însemnătăţii sale europene în aceşti ani i s-a adus.

Doi indicatori foarte sensibili ne arată această schimbare fundamentală care se petrece în anul 1486. Cel dintâi, asupra căruia am atras atenţia de mai multe ori în aceste pagini, îl constituie activitatea cancelariei domneşti. Această instituţie, de nedespărţit de principe, era cea care emitea actele de proprietate, consemnând în scris, cu mărturia membrilor sfatului domnesc şi sub pecetea monarhului (uneori, şi sub peceţile marilor dregători[1]), toate cumpărăturile şi vânzările, moştenirile şi împărţirile succesorale, donaţiile – între particulari sau ale acestora către mănăstiri –, precum şi rezultatul judecăţilor cu privire la stăpânirea pământului. Pentru a emite documente relative la asemenea chestiuni, cancelaria trebuia să lucreze în prezenţa domnului, suprema autoritate şi instanţă juridică a statului, şi sub stricta supraveghere a marelui logofăt. Cercetând şirul actelor emise de cancelaria lui Ştefan cel Mare, apare evident că domnul nu îngăduia acestei instituţii să lucreze în absenţa sa ori a logofătului (cum se va întâmpla, totuşi, mai târziu) şi înţelegea să îndeplinească

[1] Această „practică de cancelarie" a fost îndelung discutată în istoriografia românească, fiind – după opinia curentă într-o vreme – expresia unei slăbiciuni a domniei în anii 1459-1479: Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei şi a Ţării Româneşti*, în **DIR**, Introducere, II, Bucureşti, 1956, p.425-437; v. p.430: „Acceptarea acestei practici feudale de către Ştefan cel Mare reprezintă, neîndoios, [...] un moment de slăbiciune faţă de pretenţiile marilor feudali". Istoricul D. Ciurea a susţinut o opinie contrară: „Este mai curând vorba de o practică de cancelarie, care corespunde şi unei formule diplomatice («marea mărturie»), căzută apoi în desuetudine" (D. Ciurea, *Situaţia internă a Moldovei în epoca lui Ştefan cel Mare*, p.71, nota 1). Cercetările ulterioare au confirmat acest ultim punct de vedere: Maria Magdalena Székely, *Observaţii cu privire la cosigilarea documentelor interne în cancelaria lui Ştefan cel Mare şi Sfânt*, în **RI**, V, 1994, 3-4, p.309-312. V. şi Maria Dogaru, *Sigiliile cancelariei lui Ştefan cel Mare*, în **RA**, LXI, 1984, 2, p.200-201.

actul împărțirii dreptății cu toată ceremonia impusă de importanța sa. Marea majoritate a documentelor lui[2] sunt emise în Suceava, iar celelalte – în oraşele care, fiind reşedințe ale ținuturilor, aveau curți domneşti[3]. O singură dată se emit documente într-o curte domnească din afara unui oraş[4] şi numai de două ori în mănăstiri[5]. Nici unul dintre documentele azi cunoscute nu este datat „în tabără" sau „pe drum" sau „sub zidurile" vreunei cetăți; în asemenea locuri se scriau, eventual, misivele de război.

Ce au însemnat evenimentele din 1484-1486, o arată faptul că această instituție îşi întrerupe activitatea la 29 mai 1484 şi, vreme de peste 27 de luni, ea nu mai produce nici un document[6]. Întâmplător sau nu, reluarea acestei activități este marcată – în stadiul actual al cunoştințelor – de uricul emis în 1486, la 14 septembrie, adică în ziua Înălțării Sfintei Cruci[7]. A doua zi, chiar, se sfârşea refacerea curților domneşti de la Hârlău[8]. Aceste două evenimente, din două zile succesive, sunt emblematice pentru perioada care începe la 1486. Activitatea cancelariei va fi, de acum încolo, susținută şi extraordinar de productivă, iar efortul constructiv părăseşte domeniul militar şi se îndreaptă spre cel civil şi mai ales religios. Nu se poate înțelege corect ultima perioadă a domniei lui Ştefan cel Mare fără a zăbovi asupra acestor două aspecte.

Pentru etapa anterioară, cuprinsă între 1 ianuarie 1473 şi începutul lunii septembrie 1486, colecția *Documenta Romaniae Historica* a înregistrat 74 de documente; pentru perioada cuprinsă între septembrie 1486 şi 2 iulie 1504, s-au înregistrat 298 de documente, adică de patru ori mai multe. Această diferență nu se datorează nici celor cinci ani în plus, pe care îi numără perioada 1486-1504,

---

[2] Nu intră în discuție scrisorile trimise dincolo de hotare, actele omagiale, privilegiile comerciale etc.

[3] În ordine descrescătoare, luând în calcul numai documentele publicate în **DRH**, A, II şi III, este vorba de Vaslui, Hârlău, Iaşi, Roman, Bacău şi Bârlad.

[4] În septembrie 1503, pe când se afla la Bădeuți (**DRH**, A, III, p.516-520, nr.290-292), satul unde, la 1487, ridicase biserica închinată victoriei de la Râmnic, azi cunoscută ca biserica de la Milişăuți.

[5] La 8 septembrie 1457, în Mănăstirea Bistrița, confirmând o danie a lui Alexandru cel Bun, act prevăzut cu mărturia membrilor sfatului şi întărit cu pecetea cea mare (*ibidem*, A, II, p.94-96, nr.65) şi la 15 august 1471, în Mănăstirea Putna, scutind Mănăstirea Probota de plata vămii de la Țuțora (*ibidem*, p.257-258, nr.174). Ultimul act nu are mărturia membrilor sfatului şi este prevăzut numai cu pecetea mică a domnului. Aceste elemente, ca şi, mai ales, lipsa numelui pisarului (total neuzitată de cancelaria domnească) arată că ne aflăm în fața unui act scris repede, de unul dintre monahii putneni, la cererea egumenului Probotei, aflat la Putna cu prilejul sărbătorii hramului.

[6] V. şi Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane*, p.99.

[7] **DRH**, A, II, p.405-407, nr.264.

[8] *Repertoriul*, p.234, nr.41. Pentru istoria acestor curți, aşa cum rezultă din documente şi din cercetarea arheologică, v. Stela Cheptea, *Un oraş medieval – Hârlău*, Iaşi, 2000, p.115-180.

nici eventualelor pierderi mai numeroase de acte emise în 1473-1486. Ea ilustrează ritmul diferit al activității cancelariei în cele două etape. În cursul acestei rodnice activități, se constată, însă, circa 20 de întreruperi, mergând de la două luni până la un an întreg[9].

Ulterior apariției volumelor cu documentele lui Ştefan cel Mare în colecția *Documenta Romaniae Historica*, repertoriul acestor izvoare s-a îmbogățit cu piese noi (originale, traduceri, rezumate etc., toate datate[10]): sunt trei documente pentru anii 1473-1486 şi 13 pentru anii 1486-1504. S-au semnalat, de asemenea, mai multe documente din această domnie în arhiva Mănăstirii Vatoped din Muntele Athos[11]; cinci dintre ele sunt cu certitudine inedite şi ele aparțin anilor 1486-1504.

S-a făcut, în ultima vreme, o cercetare şi cu privire la acele documente emise de Ştefan cel Mare şi pierdute de-a lungul timpului, dar care pot fi cunoscute datorită menționării lor[12], fără date, în documente ulterioare[13]. Dintr-un total de 319 mențiuni, 48 de documente se pot atribui anilor 1486-1504, iar 14 documente sunt databile în răstimpul 1473-1504; deşi între acestea din urmă pot fi şi unele care să aparțină anilor 1486-1504, totuşi, pentru a nu complica inutil acest calcul, le vom reporta integral doar anilor 1473-1486[14].

Adunând toate aceste cifre, rezultă că, în acest moment, ne sunt cunoscute, direct sau indirect, 91 de documente pentru anii 1473-1486 şi 363 de documente pentru anii 1486-1504. Raportul de 1 la 4 se păstrează, ceea ce înseamnă că el reflectă realitatea şi, oricâte descoperiri se vor face, în acest domeniu, în anii următori[15], el nu se va schimba în chip radical[16].

---

[9] V. şi concluziile generalului Radu Rosetti, *Despre unele precizări recente*, p.1-2. Intervalele mai mari de un an s-au redus prin apariția câte unui document care le fragmentează.

[10] Cf. *Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcția Arhivelor Centrale*, Supliment I, Bucureşti, 1975; *Catalog de documente din Arhivele Statului Iaşi*, I, întocmit de Virginia Isac, Bucureşti, 1989; Paul Păltănea, în **AIIAI**, XXII, 2, 1985, p.789; Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *Două documente de la Ştefan cel Mare şi câteva informații despre boierii vremii sale*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.176-178.

[11] Vlad Mischevca, Florin Marinescu, *Ştefan cel Mare şi Muntele Athos*, p.323.

[12] O asemenea întreprindere a fost sugerată încă din 1978, cu prilejul unei dezbateri privind editarea corpusului național de izvoare documentare (**AIIAI**, XV, 1978, p.677).

[13] Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, *„Din uric de la bătrânul Ştefan voievod"*, p.108-161.

[14] Dintre celelalte mențiuni, un număr de 230 (nr.1-230) nu au putut fi datate decât între limitele extreme ale domniei lui Ştefan cel Mare (1457-1504), 24 includ părți din ambele perioade aflate aici în discuție (nr.233-256), pentru două (nr.231-232) se propune o datare anterioară anului 1473, iar un document (nr.319) este considerat fals.

[15] Cu deosebire arhivele mănăstirilor athonite, cercetate cu stăruință de istoricul Florin Marinescu, vor da recolta cea mai bogată.

[16] Fiind vorba de „productivitatea" cancelariei domneşti şi de ritmurile diferite în cele două perioade, se poate observa că, dacă în anii 1473-1486, s-ar fi emis documente în acelaşi

Investigaţia conduce la rezultate identice şi în ceea ce priveşte activitatea constructivă.

Din întreaga perioadă 1457-1486 este cunoscută cu certitudine o singură ctitorie – Mănăstirea Putna, începută la 10 iulie 1466 şi sfinţită la 3 septembrie 1469; în schimb, din anii 1486-1504 datează 19 ctitorii domneşti[17] şi două boiereşti[18]. Este, desigur, greu de crezut că, în răstimpul 1457-1486, Ştefan a ridicat numai o mănăstire şi că nici unul dintre boierii săi nu şi-a făcut vreo biserică. Dar nici nu avem motive să credem că absolut tot ce se va fi construit în acest timp a fost năruit în cumplitele întâmplări ale anilor 1475, 1476, 1480, 1484-1486. De s-ar fi întâmplat aşa, domnul avea putinţa să reconstruiască, aşa cum a făcut la Putna. Trebuie, deci, să acceptăm – ca şi în cazul documentelor – că numărul ctitoriilor ridicate până la 1486 a fost negrăit mai mic în raport cu etapa care începe în acest an şi că, după distrugerile din anii cei grei, ca şi din cei de după domnia lui Ştefan, a rămas cât mai avem astăzi – Putna, şi încă şi aceasta în forma pe care i-au dat-o, după mijlocul veacului al XVII-lea, Gheorghe vodă Ştefan şi Istratie vodă Dabija.

Pentru perioada 1473-1486, avem mai ales mărturiile unui efort constructiv orientat în direcţia militară: lucrările de consolidare de la Cetatea Albă, ilustrate de cele două pisanii din 1476[19], lucrările de la cetatea din

---

ritm ca în anii 1486-1504, ar fi trebuit să avem un număr de circa 260 de documente, faţă de cele 91 inventariate aici. Într-un asemenea caz, ar trebui să presupunem o pierdere de circa 65 % pentru documentele emise în anii 1473-1486, şi o pierdere de 0 % pentru documentele din anii 1486-1504, ceea ce este absolut imposibil.

[17] După datele de terminare indicate de pisanii: Milişăuţi-Bădeuţi (1487), Pătrăuţi (1487), Sfântul Ilie (1488), Voroneţ (1488), Vaslui (1490), Bacău (1491), Iaşi (1492), Hârlău (1492), Borzeşti (1494), Huşi (1495), Dorohoi (1495), Popăuţi (1496), Valea Albă (1496), Tazlău (1497), Neamţ (1497), Piatra (1498), Volovăţ (1502), Dobrovăţ (1504), Reuseni (1504). La acestea se adaugă bisericile de la Râmnic şi Scânteia, ale căror pisanii târzii (1704 şi, respectiv, 1846) îl arată pe Ştefan cel Mare drept ctitor, însă fără indicarea datei construcţiei iniţiale. În ultima vreme, numărul ctitoriilor lui creşte de la autor la autor, ultima cifră fiind de 50 ! Nu se poate pune, desigur, la îndoială faptul că au mai existat şi alte ctitorii, ale domnului sau ale unor membri ai familiei, însă cercetarea activităţii constructive din această domnie nu poate să se bazeze decât pe monumentele existente, la care se adaugă acelea pentru care există mărturii sigure cu privire la ctitor. Punerea în circulaţie a unor cifre care nu pot fi susţinute documentar dovedeşte, din păcate, o regretabilă lipsă de responsabilitate.

[18] Biserica de la Bălineşti, a logofătului Ioan Tăutu (1499) şi cea de la Arbore, a portarului de Suceava, Luca Arbure (1503). Biserica de la Dolheşti este cu siguranţă anterioară anului 1481, când a fost îngropat acolo Şendrea, portarul de Suceava, mort în lupta de la Râmnic. Se mai poate adăuga o ctitorie boierească, dispărută din secolul al XVIII-lea, anume Mănăstirea Trestiana, ridicată tot de logofătul Tăutu, la 1496 (Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.141; cf. Ştefan S. Gorovei, *Mănăstirea Trestiana*, în **MMS**, XLIV, 1968, 9-10, p.562-568).

[19] Dintre aceste două pisanii – despre care azi nu se mai ştie nimic –, una are anul 1476 şi numele pârcălabilor Luca şi Hărman (*Repertoriul*, p.217, nr.33); cealaltă, fără dată, având

Suceava, atestate de pisania datată 8 septembrie 1477[20], refacerea cetăţii Chilia, povestită de cronică pentru intervalul 22 iunie-16 iulie 1479[21], încercarea de a reface Cetatea Nouă de la Roman, în răstimpul 3 iulie-11 august 1483[22]. Chiar şi construirea aşa-zisului turn al tezaurului de la Mănăstirea Putna, cu pisania din 1 mai 1481[23], are o latură cu aspect militar, care ţine de fortificarea mănăstirii. Întâmplător sau nu, pentru perioada 1486-1504 ne este cunoscută o singură pisanie de cetate[24], pusă tot pe zidurile Sucevei, în 1492, la 14 septembrie, adică în ziua Înălţării Sfintei Cruci[25]. Aceste concluzii, privind activitatea cancelariei domneşti şi activitatea constructivă a domnului aproape exclusiv în domeniul bisericesc[26], capătă nuanţe nebănuite, dacă inserăm datele pisaniilor (marcând începutul şi sfârşitul sau numai sfârşitul construcţiilor) în lista cronologică a documentelor emise în aceşti ani. Se va observa că, în marea majoritate a cazurilor, construirea bisericilor coincide cu câte o perioadă de absenţă a documentelor, ceea ce înseamnă că, de regulă, domnul Moldovei supraveghea personal, în bună măsură, respectivele şantiere[27].

---

numai numele pârcălabilor Duma şi Hărman (*ibidem*, p.218), a fost atribuită anului 1479. S-a demonstrat, recent, că ambele pisanii au fost puse, de fapt, în acelaşi an 1476, una înainte şi cealaltă după asediul din vară (Ştefan S. Gorovei, *Stemele de la Cetatea Albă*, comunicare prezentată în şedinţa din 15 ianuarie 2002 a Filialei Iaşi a Comisiei de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie a Academiei Române; în curs de publicare).

[20] Mircea D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie de la Ştefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **SCIV**, 24, 1973, 2, p.323-329 (foto: fig.1).

[21] Letopiseţul anonim (*Cronicile slavo-române*, p.18).

[22] După cronici: anul după Letopiseţul anonim, iar datele de zi şi de lună după Cronica moldo-germană (*ibidem*, p.19 şi 35).

[23] *Repertoriul*, p.55. Anul 1481 figurează şi în pisania turnului de intrare de la Putna, care este o refacere târzie, realizată însă – fără nici o îndoială – după vechea pisanie. Lucrul este dovedit nu numai de menţionarea egumenului Ioasaf, ci şi de stema domnului, confirmată de aceea a pisaniei din 1477, de la Suceava: cf. Ştefan S. Gorovei, *Stema Moldovei şi a voievozilor ei (secolele XIV-XVI)*, în „HERB. Revista Română de Heraldică", I (VI), 1999, 1-2, p.22.

[24] C. Bălan, Şt. Olteanu, *Stema cu pisanie din vremea lui Ştefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **BMI**, XXXIX, 1970, 1, p.58-61, desen (fig.3) la p.59. Datarea propusă de autori – 1500-1502 – a fost corectată (v. nota următoare).

[25] Pentru an, cf. Ştefan S. Gorovei, *op.cit.*, p.19-20, nota 28.

[26] Este evident că şi în această perioadă s-a lucrat atât la curţile domneşti, cât şi la cetăţile din Moldova, însă nu ne-au parvenit decât pisania curţilor de la Hârlău (1486) şi pisania de la cetatea Sucevei (1492). În ruinele aceleiaşi cetăţi s-au mai găsit fragmentele unei pisanii, cu atribuire cronologică incertă: Paraschiva-Victoria Batariuc, *O stemă cu pisanie descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean", V, 1978, p.573-576 (foto la p.576). Oricum, indiferent de numărul pisaniilor, rămâne sugestiv – ca şi în cazul documentelor – raportul dintre cele puse pe monumente ecleziastice şi cele destinate construcţiilor civile şi militare.

[27] Din datele pe care le avem la îndemână, reiese că, pentru ridicarea unei biserici, erau suficiente patru-cinci luni. Cu atât mai ciudată este constatarea că pentru construirea bisericii de

Şirul ctitoriilor care au făcut faima epocii lui Ştefan cel Mare începe cu două biserici a căror construcţie s-a pornit simultan, în iunie 1487: biserica de la Bădeuţi (azi Milişăuţi) şi cea de la Pătrăuţi. Prima (distrusă, din păcate, în anii primului război mondial) a fost începută la 8 iunie şi terminată la 13 noiembrie[28]; pentru cea de-a doua (în jurul căreia se va înfiripa de îndată o mănăstire de maici), nu avem decât data de început: 13 iunie[29]. Semnificaţia înălţării acestor două biserici se desprinde din dedicaţiile înscrise în pisanii. Cea dintâi a fost menită să celebreze victoria de la Râmnic, dobândită cu şase ani mai înainte, şi a fost închinată Sfântului Procopie, sfânt militar, în a cărui zi şi sub a cărui ocrotire se purtase lupta din 1481. Cea de-a doua a fost închinată Sfintei Cruci, ceea ce s-a asimilat, în privinţa hramului, cu Înălţarea Sfintei Cruci, sărbătoarea de la 14 septembrie.

Cu alte cuvinte, imediat după reglementarea raporturilor cu Imperiul Otoman şi încetarea stării de război, Ştefan cel Mare a înălţat rugăciunile sale către sfântul militar sub a cărui oblăduire câştigase războiul din 1481 şi către semnul care este al mântuirii, dar şi al biruinţei asupra duşmanilor. Curând după încheierea păcii cu sultanul, domnul Moldovei a pus să se sape în piatră o pagină din cronica lui, celebrând victoria asupra principalilor săi duşmani – turcii şi muntenii. Mai mult decât atât: în biserica de la Pătrăuţi, meşteri zugravi care ţineau încă la mare preţ arta imperială paleologă, au zugrăvit, din porunca domnului, un ansamblu de pictură în care împăratul Constantin cel Mare – Sfântul Constantin – este înfăţişat de trei ori[30]: o dată ca protector al domnului Moldovei, pe care îl prezintă lui Iisus Hristos, o dată alături de mama sa, împărăteasa Elena – Sfânta Elena –, într-o scenă tipică, flancând Crucea, şi a treia oară într-o scenă de mari dimensiuni, care adună pe toţi sfinţii militari într-o paradă de o măreţie şi o solemnitate împărătească, dar, în acelaşi timp, de o linişte şi de o seninătate dumnezeiască. Îndelung discutată[31], această scenă – numită, convenţional şi impropriu, *Cavalcada Crucii* sau *Cavalcada*

---

la Iaşi au fost necesare 14 luni, pentru cea de la Borzeşti 15 luni, iar pentru cea de la Volovăţ cel puţin 24 de luni !

[28] *Repertoriul*, p.57-58, nr.2.

[29] *Ibidem*, p.61, nr.3.

[30] D. Nastase, *Ştefan cel Mare împărat*, p.578.

[31] André Grabar, *Les croisades de l'Europe Orientale dans l'art*, p.169-172; Sorin Ulea, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, I, în **SCIA**, 10, 1963, 1, p.75-76, nota 1; idem, în *Istoria artelor plastice în România*, redactată de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, I, Bucureşti, 1968, p.353-354; Dumitru Nastase, *Ideea imperială în Ţările Române*, p.7; Răzvan Theodorescu, *Arezzo şi Pătrăuţi*, în idem, *Istoria văzută de aproape*, Bucureşti, 1980, p.80-82 (reluat în „cultură & turism.ro”, 11, 2004, p.55-57 şi cu traducere în limba engleză); Ştefan Andreescu, *Pătrăuţi şi Arezzo: o comparaţie şi consecinţele ei*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.375-388.

împăratului Constantin – este o alegorie, neîntâlnită ca atare nici în erminii, nici în *Panegiricul împăraţilor Constantin şi Elena*. Cercetări de dată foarte recentă au pus în legătură ansamblul de pictură de la Pătrăuţi cu un fragment din lemnul Sfintei Cruci pe care Ştefan cel Mare pare să-l fi deţinut[32]. În acest context, marea scenă a sfinţilor călări, îndreptându-se spre locul de unde apare în chip miraculos Crucea, capătă, în primul rând, o semnificaţie escatologică, apariţia Crucii reprezentând ultimul semn care prevesteşte pogorârea lui Hristos ca judecător şi începerea Judecăţii de Apoi[33]. În acelaşi timp, însă, ea poate fi privită şi ca o amplă rugăciune a ctitorului, făcută sub protecţia preţioasei relicve şi adresată purtătorilor de Cruce (fie că era vorba de Sfântul Constantin sau de sfinţii mucenici), atât pentru ajutor în lupta cu necredincioşii din această lume, cât şi pentru bună călăuzire spre scaunul Dreptei Judecăţi.

Fundaţiile religioase continuă în 1488 cu două biserici: între 1 mai şi 15 octombrie, s-a ridicat, lângă Suceava, biserica închinată Sfântului Ilie, înlocuind o zidire mai veche, atestată încă înainte de 1443[34], poate o ctitorie a unchiului lui Ştefan, Iliaş I. Între 26 mai şi 14 septembrie, s-a construit, la Voroneţ, biserica (având hramul Sfântul Gheorghe[35]) unei mănăstiri care exista deja şi de care este legat numele lui Daniil Sihastrul[36], posibilă rudă domnească şi prezumtiv duhovnic al lui Ştefan cel Mare[37].

Pentru modul lui Ştefan cel Mare de a gândi şi de a-şi rândui faptele în spiritul învăţăturilor religioase[38], este de observat că două dintre primele patru

---

[32] Liviu Pilat, Maria Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi cultul Sfintei Cruci*.

[33] Matei, 24:30, 31.

[34] Cf. Pierre Ş. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în „Travaux et mémoires", 8, 1981, p.351. Pentru această ctitorie, v. Gh. Bratiloveanu, Pavel Blaj, *Biserica Sfântul Ilie Suceava*, Iaşi, 1988.

[35] Pentru această ctitorie, v. Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *Biserica Voroneţ*, Mănăstirea Neamţ, 1984.

[36] Despre Daniil Sihastrul, în special Constantin Turcu, *Daniil Sihastru. Figură istorică, legendară şi bisericească*, în **SCI**, XX, 1947, p.246-259, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.178-191; Ovidiu Cristea, *Note sur le rapport entre le prince et „l'homme saint" dans les Pays Roumains. La Rencontre d'Etienne le Grand avec Daniel l'Ermite*, în volumul *L'Empereur hagiographe*, p.177-185; traducerea în limba română, *Despre raportul dintre principe şi „omul sfânt" în Ţările Române. Întâlnirea lui Ştefan cel Mare cu Daniil Sihastrul*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.192-198; Pr. Constantin C. Cojocaru, *Sfântul Daniil Sihastrul*, în volumul *Grai maramureşean şi mărturie ortodoxă. Prea Sfinţitului Episcop Justinian al Maramureşului şi Sătmarului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Baia Mare, 2001, p.196-232.

[37] Pentru cercul de înrudiri în contextul căruia se plasează ctitorirea bisericii de la Voroneţ, v. Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.167-176.

[38] Observaţia lui N. Iorga, preluată de A. Grabar, *Les croisades de l'Europe Orientale dans l'art*, p.172.

biserici zidite după 1486 au fost închinate unor sfinţi militari (Sfinţii Gheorghe şi Procopie), iar celelalte două au avut menirea de a atrage atenţia contemporanilor asupra Sfârşitului Lumii, pe care calcule şi prorociri curente în epocă – reflexe ale vechilor spaime milenariste – îl anunţau pentru anul 1492 (7000)[39].

Împrejurarea că o întreagă, strălucită epocă de construcţii religioase începe tocmai după pierderea Chiliei şi a Cetăţii Albe, eveniment socotit, îndeobşte, ca reprezentând o grea lovitură sub raport economic, are nevoie de explicaţii. Ridicarea unei ctitorii – biserică de curte, în oraşe sau în afara lor, ori biserică de mănăstire – însemna, în adevăr, un efort financiar considerabil. Nu era, în primul rând, construirea propriu-zisă. Din pisaniile păstrate, se vede că zidirea se isprăvea repede, în câteva luni, din primăvară până în toamnă[40]. Oamenii din oraşe şi din satele domneşti îşi îndeplineau aici, cu astfel de prilejuri, obligaţiile faţă de domn, prin muncă şi cărături. Cheltuieli uriaşe implicau, însă, pictarea lăcaşului şi dotarea lui cu toate cele trebuitoare cultului – cărţi, argintărie, clopote, veşminte şi broderii. Deşi, până în zilele noastre, s-a pierdut o uriaşă cantitate din obiectele cu care Ştefan şi-a înzestrat ctitoriile, cele păstrate stau mărturie pentru gustul desăvârşit al comanditarului, care a înţeles să facă din toate lucrurile dăruite Bisericii adevărate bijuterii. Aceste podoabe – în care se cuprindeau pergamentul, argintul şi aurul, catifelele, brocarturile, perlele, firele de metal preţios – erau foarte scumpe: pentru unele, materia primă se aducea de peste hotare; pentru altele, lucrul însuşi se făcea acolo.

Această creaţie închinată Împărăţiei de Sus izbucneşte după ani de arderi şi prădăciuni în toată ţara, tocmai atunci când s-ar fi spus că Moldova era sleită din punct de vedere economic şi uman; ea dovedeşte contrariul şi este urmarea nu a unui miracol, ci a unei politici inteligente şi abile tocmai în domeniul economic.

O solie polonă la Poartă a arătat, după moartea lui Ştefan cel Mare, politica severă a domnului faţă de marele comerţ de pe „drumul moldovenesc"[41] după pierderea cetăţilor şi încheierea păcii cu Imperiul

---

[39] Cf. Maria Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi Sfârşitul Lumii*, în **SMIM**, XXI, 2003, p.271-278.

[40] Un document de mai târziu, din domnia lui Vasile vodă Lupu, arată cu câtă chibzuinţă se lucra. Toate cele necesare se adunau şi se pregăteau din vara anului anterior, astfel încât „în primăvara, de va agiuta Dumnedzeu, să fie tot lucrul gata, numai să înceapă a lucra": **DRH**, A, XXIII, p.230, nr.194. Este mai presus de orice îndoială că tot aşa lucrau şi ispravnicii lui Ştefan cel Mare.

[41] Pentru comerţul intern, monetăria lui Ştefan a emis groşi şi jumătăţi de groşi, numai din argint, având pe avers stema ţării (capul de bour), iar pe revers stema personală a domnului

Otoman. Răposatul domn era acuzat că violase libertatea negustorilor, pe cei turci oprindu-i să ajungă în Polonia, iar pe cei poloni oprindu-i să ajungă în imperiu, sau impunând plata unor taxe vamale foarte mari („*vectigalia maxima*”). Instituirea acestui adevărat protecționism comercial – în urma căruia negustorii moldoveni au preluat rolul de mijlocitori între cei ai imperiului şi cei ai Poloniei, eludând, astfel, până şi dreptul de depozit al Liovului – a însemnat, de fapt, o adevărată lovitură de maestru.

Exploatând noua situație, domnul Moldovei a asigurat continuitatea negoțului pe vechiul drum în favoarea țării sale, astfel încât vistieria să nu aibă de suferit. În această politică economică[42] trebuie să-şi afle explicația acea realitate, altminteri surprinzătoare: opera de creație spirituală nu numai că nu încetează, în Moldova, odată cu pierderea cetăților şi ieşirea țării din circuitul comerțului pontic, ci abia acum sporeşte în intensitate până la dimensiunile devenite legendare.

Este evident că războiul economic purtat în acest chip a însoțit deteriorarea treptată şi continuă, după 1486, a raporturilor politice moldo-polone; cursul descendent al acestora era compensat de cursul din nou ascendent al relațiilor moldo-ungare.

Noua alianță cu Ungaria. Paralelismul constatat în privința definirii raporturilor cu Poarta în anul 1486, între acțiunile regelui Matias şi cele ale lui Ştefan, exprimase, cu siguranță, mai mult decât o simplă coincidență: pare, mai degrabă, o coordonare a eforturilor. Despre existența noii alianțe se vorbeşte, practic, pentru prima dată, atunci când se protestează împotriva ei, la 26 iulie

---

(stemă dinastică). După imaginea de pe revers, s-a stabilit existența a două tipuri de emisiuni monetare: cel mai vechi înfățişează un scut despicat, având în primul câmp (dreapta heraldică) o cruce deasupra unei roze, iar în al doilea câmp (stânga heraldică) – fascii; aceeaşi stemă se află pe cădelnița dăruită Putnei la 12 aprilie 1470. La cel de-al doilea tip, scutul de pe revers are numai o cruce dublă. Cf. Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.181-234; cele două tipuri sunt datate 1457-1476 şi 1481-1504 (v. p.199-200). Viorel M. Butnariu, *Monedele lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.59-75, propune redatarea celor două tipuri: „1470 (cel mai devreme) – 1487, respectiv, 1487 (cel mai devreme) – 1504” (v. p.75). În cazul în care crucea dublă de pe reversul monedelor celui de-al doilea tip are vreo semnificație pentru stabilirea acestei cronologii, trebuie să se țină seama de faptul că ea apare în heraldica dinastică a lui Ştefan în anul 1477. Pentru aceeaşi problemă, v. şi Sorin Langu, *Considerații asupra tezaurelor încheiate în timpul domniei lui Ştefan cel Mare*, în „Danubius”, XXII, 2004, p.15-19 (cu ipoteza unei legături între prima emisiune monetară şi cucerirea Chiliei, în 1465). Datarea celor două tipuri de monede emise de Ştefan cel Mare rămâne o chestiune neclarificată, dar asupra căreia nu putem zăbovi în marginile lucrării de față.

[42] Şerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale*, p.46-49.

1489[43], însă aceasta nu dovedeşte că ea fusese perfectată cu numai o săptămână sau numai o lună înainte; din contra, însuşi protestul din acea dată poate să arate că trecuse o vreme de la producerea evenimentului incriminat.

Nu sunt multe ştiri despre relaţiile moldo-ungare în 1487-1488, dar ele sugerează paşii urmaţi, destul de repede, în direcţia refacerii alianţei stricate prin jurământul de la Colomeea. Acordul era, credem, definitivat cel mai târziu încă din toamna anului 1488, de vreme ce, la 3 noiembrie, judele Sibiului anunţa, din Buda, pe concetăţenii săi că regele îngăduie trimiterea de arme în Moldova: „e permis să se facă şi să se exporte în bună voie arme pentru voievodul moldovean, cât va pofti să aibă"[44]. Această permisivitate a regelui în privinţa comerţului cu arme ar fi nefirească în absenţa unei legături speciale cu beneficiarul ei. Mai mult decât atât, este posibil ca îngăduinţa şi îndemnul adresat, la 27 martie 1488, locuitorilor Ţării Bârsei de a merge în Moldova şi Muntenia în caz de război cu turcii[45] să fie un indiciu în acelaşi sens[46], plasând, eventual, mai bine, din punct de vedere cronologic, momentul când domnul Moldovei şi regele Ungariei au restabilit legătura lor politică.

Se poate bănui că la refacerea acestei legături va fi contribuit şi diplomaţia marelui cneaz al Moscovei, care tocmai în aceşti ani se străduia să adune pe adversarii regelui Cazimir în jurul alianţei sale cu regele Matias, închegată în anii 1482-1486[47]. Din acest punct de vedere, sunt sugestive câteva menţiuni din documentele relative la unele solii schimbate în anii 1487-1488. Astfel, în octombrie 1487 marele cneaz, arătând lui Mengli Ghirai că e în prietenie cu Matias şi în duşmănie cu Cazimir[48], îl ruga să permită trecerea prin Crimeea a solilor unguri, care ajungeau la el prin Moldova[49]. Însă – precum se verificase în 1484[50] şi avea să se verifice şi ulterior – această rută era mai lungă şi mai nesigură, aşa încât, în vara anului 1488, prin solul Andrei Karamâşev, marele cneaz a cerut regelui Cazimir un salv-conduct permanent şi general pentru solii moscoviţi şi moldoveni care aveau de făcut drumul între Moscova

---

[43] În recenzia la cartea lui K. V. Bazilevici, P. P. Panaitescu a afirmat tranşant: „Arbitrajul papal din 1488 între Polonia şi Ungaria stabileşte că Ungaria şi nu Polonia are dreptul de suzeranitate asupra Moldovei" (p.178); menţiunea din notă, referitoare la documentul din 26 iulie 1489, publicat „cu data greşită, 1489", este neclară.

[44] Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.183.

[45] *Ibidem*.

[46] Eugen Denize, *Aspecte noi cu privire la politica externă a lui Ştefan cel Mare în ultima parte a domniei (1490-1504)*, în **SMIM**, XI, 1992, p.97; idem, *Ştefan cel Mare*, p.120.

[47] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.213-214.

[48] Valeria Costăchel, *Relaţiile dintre Moldova şi Rusia*, p. 190; K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.217.

[49] P. P. Panaitescu, *Recenzie* la K. V. Bazilevici, p.178.

[50] În cazul soliei lui Feodor Kuriţân, prins de turci şi închis la Cetatea Albă.

şi Suceava[51]. Este de la sine înţeles că, pentru a ţine eficient legătura cu regele de la Buda, drumul prin Moldova era cel mai comod şi mai sigur. Această cerere – căreia regele Poloniei nu i-a putut da curs, fireşte, îngăduind numai, în iulie 1488, lui Vasile Karamâşev să treacă spre Moldova[52] – poate să fie un indiciu că axa Moscova-Buda (total ineficientă, în fond, pentru ţelurile lui Ivan al III-lea[53]) câştigase deja un nou aliat, în persoana domnului de la Suceava.

Dacă restabilirea relaţiilor cu regele Ungariei se va fi realizat, cu adevărat, aşa cum credem, în împrejurările evocate, încă din anii 1487-1488, înseamnă că, în aceeaşi vreme, trebuie să se fi produs şi trecerea Ciceului şi a Cetăţii de Baltă în mâinile lui Ştefan ca feude personale şi ca despăgubire pentru pierderea Chiliei şi a Cetăţii Albe[54].

Nu s-a păstrat actul prin care regele Matias a făcut această *donatio*[55], dar existenţa lui este mai presus de orice îndoială. Pe de o parte, o donaţie atât de importantă nu se făcea niciodată fără un act scris, beneficiarul neputându-se apăra de pretenţiile altora doar prin invocarea cuvântului unui monarh. Pe de altă parte, în porunca dată de regele Vladislav, în 1492, pentru aşezarea domnului Moldovei în stăpânirea domeniilor[56] formula *nova donatio* implică tocmai existenţa privilegiului anterior, pe baza căruia a fost eliberat cel nou. De fapt, nici pentru confirmarea aceasta, de către regele Vladislav, nu s-a păstrat documentul propriu-zis. Ambele s-au pierdut, ca atâtea mii de documente relative la istoria noastră medievală. Pierderea documentelor nu îngăduie cunoaşterea condiţiilor sub care s-a făcut prima donaţie şi dacă cea de-a doua a adus, cumva, vreo modificare a lor în folosul lui Ştefan.

Cele două castele cu domeniile aferente însemnau un teritoriu întins, cu multe zeci de sate[57] – la care, prin cumpărături, se vor adăuga încă

---

[51] K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.213; G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.38; *Relaţiile istorice*, I, p.294, nota 32.

[52] G. Bezviconi, *op.cit.*, p.38; *Relaţiile istorice*, I, p.294, nota 32.

[53] K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.214-216.

[54] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.172, nr.130 (1528) şi p.304, nr.264 (1540: „*Castra Cziczo et Kikellewar in partibus regni Transsilvanis existentia pro Killya et Nester Alba, per Turcas occupatis data...*”).

[55] Cf. Ion Toderaşcu, *Unitatea românească medievală*, I, p.145: „Actul regal de concedare, dacă a existat, nu ne este cunoscut”.

[56] V. *infra*, capitolul *Relaţiile cu Polonia, Lituania şi Ungaria*.

[57] În lucrările consultate, cifrele variază. Astfel, Ion Sabău dă 39 de sate pentru domeniul Ciceului şi şapte pentru cel al Cetăţii de Baltă (Ion Sabău, *Relaţiile politice dintre Moldova şi Transilvania*, p.238); David Prodan – 63 de sate pentru Ciceu (David Prodan, *Domeniul Cetăţii Ciceu la 1553*, în **AIIAC**, VIII, 1965, p.73-113); Alexandru Găină – 50 de sate pentru Ciceu şi aproape 10 pentru Cetatea de Baltă (Alexandru Găină, *Legături bisericeşti şi culturale între Transilvania şi Moldova pe timpul lui Ştefan cel Mare (1457-1504)*, în **MA**, XX, 1975, 11-12, p.868-869, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie*,

altele[58], ajungând la peste 100[59] –, care asigura domnului Moldovei nu numai un refugiu pentru cazul când ar fi pierdut tronul, dar şi un venit consistent şi sigur. Ştefan cel Mare îşi va exercita acolo puterea în limitele maxime îngăduite de rânduielile locului şi ale vremii, ridicând biserici şi sprijinind episcopiile de la Vad şi Feleac, legate de Mitropolia Sucevei şi a toată Moldovlahia[60]. Prin aceste domenii, Ştefan şi urmaşii săi imediaţi au putut avea o influenţă însemnată în masa locuitorilor români din Transilvania[61], iar legăturile din domeniul ecleziastic sugerează existenţa unor proiecte chiar mai înalte, fireşti la urmaşul unor neamuri de cnezi şi voievozi maramureşeni.

Este, însă, o întrebare dacă domnul Moldovei a putut valorifica neîntârziat această donaţie, intrând în stăpânirea celor două castele şi a domeniilor[62]. Ultimii ani ai regelui Matias şi primii ani ai regelui Vladislav au fost destul de tulburaţi şi Ştefan va fi aşteptat o conjunctură favorabilă pentru a-şi prelua posesiunile. Faptul că, pentru aceşti ani, nu s-a aflat nici o menţiune despre încasarea dărilor de pe domeniile respective poate fi suficient de grăitor.

Revenirea Moldovei la alianţa cu Ungaria a creat, se pare, oarecare vâlvă. Pe de o parte, se constatase „un caz tipic de sustragere din fidelitatea

---

p.187-188); Radu Constantinescu menţionează „vreo 55 de sate" pentru Ciceu şi vreo 43 pentru Cetatea de Baltă (Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş*, p.11 şi 19-20), cifre preluate şi de Ion Toderaşcu (*op.cit.*, p.145-146), precum şi de Ioan-Aurel Pop (*Relaţii între Transilvania şi Moldova*, p.428), în vreme de Ioan Drăgan indică 55-60 de sate pentru domeniul Ciceului şi circa 40 pentru acela al Cetăţii de Baltă (Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania*, p.143, 233). V. şi Fr. Kiss, *Posesiuni moldoveneşti în Transilvania (sec. XV-XVI)*, în **SAI**, XXX-XXXI, 1975, p.13-24.

[58] Cf. Ion Sabău, *op.cit.*, p.238-239 (documentele sunt publicate de Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I).

[59] Ioan-Aurel Pop, *op.cit.*, p.429.

[60] Alexandru Găină, *op.cit.*, p.188-189; Ion Toderaşcu, *op.cit.*, p.149; Ioan-Aurel Pop, *op.cit*., p.430; Marius Porumb, *Ştefan cel Mare şi Transilvania. Legături culturale şi artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI*, Cluj-Napoca, 2004, p.18-25. V. şi Al. Simon, *Feleacul medieval. Comunitate românească şi reşedinţă ecleziastică*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu*, p.120-130.

[61] Cf. Ion Toderaşcu, *op.cit.*, p.144-147; Ioan-Aurel Pop, *op.cit*., p.429-431.

[62] După istoricul Radu Constantinescu, „actul de cesiune [a cetăţilor – *n. ns.*] se încheie îndată după căsătoria lui Alexăndrel cu fiica magnatului maramureşean Drágfi Bertalan (1489), moştenitorul lui Ştefan luând simbolic în stăpânire feudele ardelene cu titlu personal": Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş*, p.11. Pentru a susţine această afirmaţie, autorul citează (p.133, nota 39) *A Csiki Székely Krónika*, ed. L. Szádecky, Budapesta, 1905, p.132 – unde se spune: „*Ipse autem in terra sua spectabili honore confirmatur*" –, precizând că în această cronică evenimentul este greşit plasat „în 1496, anul morţii lui Alexandru". Nu am putut controla această informaţie (neaflată, se pare, şi în alte izvoare), respectiva cronică secuiască nefiindu-ne accesibilă.

vasalică"[63]; pe de altă parte, incontestabilă fusese şi neîndeplinirea datoriilor suzeranului de la Cracovia faţă de vasalul său de la Suceava, mai ales în evenimentele anilor 1476 şi 1484. Cazul a fost „adus în faţa celei mai înalte instanţe a Europei"[64]: papa. Kaspar Weinreich, cronicar al Cavalerilor Teutoni, a însemnat în cronica lui că, înainte de a relua legătura cu regele Ungariei, Ştefan a fost dezlegat de papă de jurământul pe care i-l făcuse regelui Poloniei, „întrucât polonii nu i-au dat nici un ajutor împotriva tătarilor şi turcilor, aşa cum i se lăudaseră"[65].

În absenţa informaţiilor directe – care se află, poate, în arhiva lui Inocenţiu al VIII-lea – este greu de spus cine şi cum a procedat. Un lucru este cert: iniţiativa nu a putut aparţine decât unuia dintre cei interesaţi, iar acesta nu era, în nici un caz, regele Cazimir. La 26 iulie 1489, adresându-se papei, regele Cazimir protesta faţă de smulgerea vasalului său moldovean de către regele Matias. El reproşa, totodată, Suveranului Pontif că această faptă se făcuse nu numai cu ştiinţa, dar şi cu binecuvântarea sa: „Sanctitatea Voastră a încredinţat protecţiei regelui Ungariei pe voievodul Moldovei, vasalul meu şi al regatului meu, îndepărtându-l de la mine şi de la regatul meu şi stârnind, prin aceasta, în loc de pace, motivul unui sângeros război"[66]. Absenţa unei acuzaţii directe la adresa regelui Ungariei duce la concluzia că cererea pentru dezlegarea de jurământ[67] şi anularea legăturii stabilite la Colomeea a fost

---

[63] Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.472.

[64] *Ibidem.*

[65] După Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, p.35. Ediţia textului german, în *Scriptores Rerum Prussicarum*, IV, Leipzig, 1870, nu ne-a fost accesibilă.

[66] După Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.184. Scrisoarea este publicată în Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.316-317. Regele Cazimir menţionează, în această scrisoare, atacurile tătăreşti, sub conducerea a trei hani, de la hotarele sale şi ale Moldovei, adăugând că, pentru a zăgăzui această năvală, a fost trimis cu oaste fiul său, prinţul (Ioan) Albert, şi s-a cerut ajutor „de la voievodul Moldovei, ca datorat de la un vasal". Asemenea atacuri s-au produs şi în 1487 (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.170), şi în 1489, când a fost ars Kievul (idem, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.179). În ambele împrejurări, oştile trimise împotriva tătarilor au fost conduse de Ioan Albert.

[67] Zăbovind asupra acestei chestiuni, istoricul Gheorghe Duzinchevici a încercat să demonstreze că „dezlegarea de jurământ n-a cerut-o Ştefan" (Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor*, în **SMIM**, VIII, 1975, p.23). Principalul său argument este acesta: „la sfârşitul secolului al XV-lea, când apartenenţa la un cult sau altul conta mult, era o imposibilitate pentru domnul Moldovei, strâns legat de biserica sa strămoşească, să se fi adresat capului Bisericii romano-catolice pentru dezlegarea de jurământ iar acesta s-o fi acordat unui «schismatic»" (*ibidem*, p.22, nota 93). Planurile sunt amestecate într-un mod voit şi inutil: ca vasal al unui rege catolic, cui ar fi trebuit să ceară Ştefan constatarea nulităţii acelui legământ ?! Finalmente, autorul ajunge doar la o concluzie negativă – „dezlegarea de jurământ n-a cerut-o Ştefan" – dar nu şi la una pozitivă, care să permită identificarea autorului acestei

adresată papei Inocenţiu de însuşi domnul Moldovei, sprijinit, fără îndoială, de Matias[68].

Pare probabil că, în perspectiva noii cruciade – pe care, în 1489, Inocenţiu al VIII-lea tocmai o proiecta şi pentru a cărei organizare se va întruni congresul de la Roma, în primăvara anului următor[69] –, s-a socotit necesar şi util ca Moldova şi domnul ei să rămână alături de puterile creştine, în alianţă cu regele Ungariei, ambii suverani fiind uniţi şi printr-un legământ comun cu Poarta. Era, de fapt, formula care trebuia aplicată şi cu prilejul încheierii păcii sau armistiţiului ungaro-otoman din 1483 (1484) şi la care se va ajunge, în adevăr, peste câţiva ani. Această formulă de organizare a alianţei, cu acordarea unor garanţii sigure şi profitabile – cetăţile ardelene – a fost, desigur, cea în care domnul Moldovei a văzut asigurat viitorul ţării sale, credinţă care s-a vădit întemeiată, întrucât respectivul sistem de alianţe a rămas în vigoare aproape patru decenii, până la prăbuşirea regatului ungar la Mohács.

Căsătoria lui Alexandru. Pe când regele Cazimir se plângea papei Inocenţiu de ieşirea lui Ştefan din vasalitatea sa, ca şi cum incidentul acesta de la marginile Europei era unul de interes continental, curtea din Suceava se pregătea de nuntă. Ceremonia trebuie să fi avut loc cel mai devreme în cursul lunii iulie, de vreme ce, la 29 iunie 1489, regele Matias poruncea să se dea 500 de galbeni („*aureos*") nobilului Paul Bekeny, care urma să-l reprezinte „la celebrarea căsătoriei fiului voievodului Moldovei" (*ad celebrationem nuptiarum filii waivodae Moldaviensis*)[70]. Cum, la acea vreme, Ştefan avea numai doi băieţi, dintre care unul, Bogdan-Vlad, abia împlinise zece ani, înseamnă că era vorba de căsătoria întâiului său născut, Alexandru. Ştefan vestise acest eveniment – „bucuria sa" – prietenilor şi aliaţilor, poftindu-i la nuntă. Se ştie că, în afară de regele Ungariei, o asemenea invitaţie a primit şi marele cneaz al Moscovei, al cărui sol a fost, însă, împiedicat de regele Cazimir să ajungă la destinaţie. Întâmplarea este cunoscută numai din cererea pe care, la

---

cereri. Expunerea sa lasă impresia că papa Inocenţiu s-ar fi sesizat din oficiu, ceea ce este foarte puţin plauzibil. V. şi nota următoare.

[68] Posibilitatea ca disputa celor doi regi cu privire la vasalul moldovean să fie supusă arbitrajului papal fusese avută în vedere încă din 1486 (cf. Vasile Pârvan, *op.cit.*, p.182; scrisoarea este publicată în Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.291), ceea ce dovedeşte că procedura urmată peste doi sau trei ani era legală şi temeinică.

[69] Norman Housley, *The Later Crusades*, p.114.

[70] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.41, nr.37. Această căsătorie nu a putut fi programată decât în luna iulie sau în răstimpul 16 august – 14 noiembrie. Având în vedere incidentul în care a fost implicat solul trimis la această ceremonie de marele cneaz Ivan al Moscovei, înclinăm pentru a doua variantă.

18 februarie 1490, Ivan al III-lea a adresat-o regelui Poloniei: „Ne-a trimis Ştefan, voievodul Moldovei, pe solul său, aducându-ne la cunoştinţă bucuria sa (*свою радость*) că vrea să-l însoare pe fiul său, Alexandru. Iar noi, la bucuria lui, l-am trimis cu daruri pe fiul nostru de boier, Prokofie Zinoviev[71], iar tu, de dragul nostru, să-i dai acelui fiu de boier cartea ta [de trecere, salv-conduct – *n. ns.*] şi însoţitor prin ţara ta până la Ştefan, voievodul Moldovei, şi la întors de la Ştefan voievod"[72]. În împrejurările din vara şi toamna anului 1489, regele Cazimir nu a avut, însă, mărinimia să îngăduie trecerea solilor ruşi spre Suceava. Incidentul – grav, din punct de vedere diplomatic, întrucât atingea onoarea şi cinstea unor conducători de state[73] – a trebuit să învenineze şi mai mult relaţiile moldo-polone.

Aceste câteva amănunte sunt de natură să arate că Ştefan cel Mare a acordat căsătoriei fiului şi moştenitorului său toată cinstirea şi e probabil că ceremonia s-a desfăşurat cu o solemnitate deosebită. Cu atât mai mult trebuie să regretăm că nu a ajuns până la noi nici o informaţie despre cea care, în 1489, a devenit soţia lui Alexandru. S-a presupus că ea era o fiică a nobilului ardelean Bartolomeu Drágffy[74] – urmaş direct al lui Dragoş vodă, unul dintre eroii luptei de pe Câmpul Pâinii (1479) şi mai apoi (1493-1499) voievod al Ardealului –, întrucât acest personaj este numit, în Letopiseţul anonim, „cuscru" al lui Ştefan

---

[71] Acest nobil moscovit mai fusese trimis în Moldova, în 1486, când probabil a transmis „regretele" lui Ivan al III-lea că nu-l poate ajuta din cauza depărtării: *Relaţiile istorice*, I, p.64, nr.10.

[72] *Ibidem*, p.65-66, nr.11. Din felul cum este construit acest text – datat 1490, cu menţiunea „scris la Moscova, luna februarie 18" – şi ca urmare a folosirii unui singur fel de trecut pentru a relata întâmplările, se crează impresia că Prokofie Zinoviev ar fi fost trimis din Moscova la 18 februarie 1490 şi, ajungând la regele Cazimir, a fost împiedicat să meargă mai departe (v., în acest sens, K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.213). În realitate, purtătorul soliei din 18 februarie 1490 este fiul de boier Mihail, însărcinat să reproşeze împiedicarea soliei lui Zinoviev, petrecută într-un răstimp anterior, citându-se cuvintele regelui: „de această dată n-am avut chip să-l lăsăm să treacă pe acel sol al lui". Ţinând seama de timpul necesar străbaterii distanţelor, ar rezulta că păţania lui Prokofie Zinoviev a avut loc în toamna anului 1489.

[73] Pentru acest incident din 1489 exista şi o circumstanţă agravantă: refuzul regelui, în anul precedent, de a acorda lui Ivan al III-lea salv-conduct general, solicitat pentru toate soliile pe care le-ar trimite la domnul Moldovei. Cererea fusese refuzată din motive administrative (*ibidem*).

[74] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.283; I. Lupaş, *„Chronicon Dubnicense" despre Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. X, 1929, p.11-12; idem, *Cuscrul maramureşean al lui Ştefan cel Mare: voievodul transilvan Bartolomeu Dragfi*, în **CI**, XVIII, 1943, p.91, 93; I. Minea, *Cine a întemeiat m-rea catolică din Bacău ?*, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 2, p.207; idem, *Cuscrul lui Ştefan cel Mare*, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 3, p.250. Cu privire la inconsistenţa acestei presupuneri: Ştefan S. Gorovei, *Note istorice şi genealogice*, p.190.

cel Mare[75]. Însă nici un alt izvor nu confirmă o asemenea alianţă matrimonială. Pe de altă parte, termenii de înrudire aveau, în Evul Mediu, înţelesuri mai largi decât acelea, foarte stricte, din zilele noastre, astfel încât e posibil ca slavonescul ñâàòi# să fi fost folosit de cronicar pentru a evoca o altă înrudire[76], mai depărtată, sau doar ideea generală de înrudire[77]. După un alt izvor, soţia acestui Alexandru (tatăl viitorului domn Ştefan Lăcustă)[78] ar fi fost „o femeie din Constantinopol, de credinţă grecească", adică ortodoxă (*ex Constantinopoli grece fidei femina*)[79]. Se pare că în tabloul votiv de la Mănăstirea Bistriţa – pictat sau refăcut într-o epocă foarte târzie –, soţia lui „Alexandru voievod, fiul lui Ştefan voievod" este numită „Maria doamna"[80].

Statutul lui Alexandru. La vremea căsătoriei, Alexandru era principalul colaborator al lui Ştefan cel Mare, fiind, în chip evident, pregătit să

---

[75] *Cronicile slavo-române*, p.20; în textul slav: èæå è ñâàòi# á# Áèðòîê âîåâîäà ñú Ñòåôàíîì âîåâîäwì.

[76] V. şi Vasile Scurtu, *Termenii de înrudire în limba română*, Bucureşti, 1966, p.216-219.

[77] Remarcăm, pentru exemplificare, faptul că marele cneaz Ivan al Moscovei a folosit termenul свойства, „cuscrie", pentru a desemna atât legătura sa cu Ştefan al Moldovei (caz în care corespunde strict realităţii), cât şi legătura cu Alexandru al Lituaniei, care îi era, de fapt, ginere (*Relaţiile istorice*, I, p.74-75, nr.18).

[78] Nu împărtăşim opinia că Ştefan cel Mare ar fi avut doi fii numiţi Alexandru, unul legitim şi altul nelegitim (v. şi *supra*, Cartea I, *Răsăritul*, capitolul *Familia*). Această ipoteză a fost formulată de istoricul C. Cihodaru (*Pretendenţi la tronul Moldovei*, p.103-109) pe baza unor raţionamente de nesusţinut (parţial fanteziste, parţial ilogice), dar tipice pentru tentaţia unor cercetători de a dubla personajele istorice. Conform acestei ipoteze, un Alexandru este cel menţionat în documente, rezidând la Bacău, mort în 1496 şi îngropat la Mănăstirea Bistriţa, iar alt Alexandru, fiu nelegitim, ar fi tatăl lui Ştefan Lăcustă. Acelaşi autor a presupus că Ştefan (Lăcustă) s-ar fi numit înainte de domnie Petru, întrucât în cronicile otomane i se spune *Cetne*, iar „grafia celor două nume, Cetne şi Petre, se poate confunda uşor, în cazul unei scrieri grăbite"(*ibidem*, p.108, nota 52). Este un viciu de logică, întrucât numele *Cetne* s-a scris exclusiv în turceşte ! Dar cele două nume nu s-ar putea confunda nici dacă ar fi scrise în slavoneşte. Ipoteza privind existenţa a doi fii cu numele Alexandru este, uneori, reactivată de istorici. Pentru discuţia asupra izvoarelor, v. Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.567-570.

[79] Ştefana Simionescu, *Noi date despre situaţia internă şi externă a Moldovei în anul 1538, într-un izvor inedit*, în „Studii", 25, 1972, 2, p.234. Analiza acestui izvor, deosebit de interesant şi bine informat, din toamna anului 1538, la Ştefan S. Gorovei, *Note istorice şi genealogice*, p.185-192.

[80] Gr. G. Tocilescu, *Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri şi biserici din ţară*, în „Analele Academiei Române", s. II, tom. VIII, 1887, secţ. II, Memorii şi notiţe, p.234. Identificarea ei cu *Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei* – propusă şi susţinută cândva de Ştefan S. Gorovei (*O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2, p.14-17; *Note istorice şi genealogice*, p.190; *Muşatinii*, Bucureşti, 1976, p.70-71) – a fost eronată: cf. idem, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei"*, I, p.12.

devină succesor al tatălui său. Încă din 1482 el rezida la Bacău şi se adresa direct braşovenilor în probleme în care era interesat[81]. Aceloraşi braşoveni le scria, la 26 iunie 1488, tot de la Bacău[82], în legătură cu atacarea unor turci care, ca să se răzbune, i-au luat în captivitate nu mai puţin de 50 de oameni dintre ai săi; ca să şi-i elibereze, trebuia să-l predea turcilor pe făptaş, un hoț şi un asasin, care se refugiase la Braşov[83].

Alexandru avea, atunci, cel puţin 24 de ani. Despre ce însemna el, efectiv, în organizarea ţării, despre rolul lui şi despre atribuţiile pe care i le destinase tatăl său nu există, până la 1492, ştiri directe şi explicite în izvoarele azi cunoscute. Se poate numai observa că, ulterior căsătoriei din 1489, el pare să fi dobândit un statut nou: aceasta ar rezulta din titlurile pe care le poartă în intervalul 1491-1494.

Alexandru a zidit, în oraşul reşedinţei sale, o biserică de piatră, cu hramul Adormirii Maicii Domnului. Pisania, datată 1 ianuarie 1491, îl numeşte pe ctitor „Io Alexandru voievod, fiul lui Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei"[84]. Cum, de regulă, data pisaniei indică terminarea construcţiei odată cu ceremonia de sfinţire, este evident că biserica a fost ridicată în vara şi toamna anului 1490. Acestei ctitorii – „bisericii sale care este în Bacău" – i-a dăruit, în acelaşi an 1491, un *Tetraevanghel*, cartea de căpătâi pentru oficierea slujbelor[85]. În însemnarea dedicatorie, care poartă data de 23 aprilie (Sfântul Gheorghe), titlul este: „Io Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu domn al

---

[81] Reamintim că se intitula „*Alexander, filius domini Stephani Dei gracia waywode Moldavie*".

[82] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.379-380, nr.CLXIX; se intitula „*Sandrinus, Dei gracia filius illustrissimi principis Stephani wayvode Moldaviensis*". E greu de apreciat dacă aici formula *Dei gracia* a fost aşezată întâmplător sau intenţionat înaintea cuvântului *filius* şi nu înaintea cuvântului *wayvode*, pe care ar putea să-l determine, cum se află şi în intitulaţia de la 1482. *Dei gracia* determinând pe *filius*, ar fi semnul unei superbii greu de bănuit în situaţia dată. Ni se pare mai degrabă o scăpare a scriitorului actului, obişnuit cu titulatura domnului însuşi.

[83] În acest context, ni se pare greu de subscris părerea că Alexandru se arăta „drept şi faţă de negustorii turci veniţi la dânsul" (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p.147, nota 200). Însă scrisoarea este un atestat cert pentru faptul că, la data când ea se scria, relaţiile moldo-otomane erau deja normalizate.

[84] *Repertoriul*, p.90, nr.7; în sintagma „domn al Ţării Moldovei", titlul este la genitiv, determinând, după normele limbii slave vechi, pe Ştefan cel Mare.

[85] *Tetraevanghelul* lui Alexandru se află astăzi în Rusia (*Repertoriul*, p.401-402, nr.152; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.127, nr.662). Manuscris de o valoare excepţională, el a fost prezentat, în 1913, într-o expoziţie de veche artă rusească, întocmai ca şi *Apostolul* copiat din porunca lui Ştefan cel Mare pentru mănăstirea athonită Zografu (Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.82-83; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.147, nr.XXIV).

Ţării Moldovei, fiul marelui Ştefan voievod”[86]. Scrierea acestui *Tetraevanghel*, care numără peste 300 de file de pergament şi este împodobit cu miniaturi (frontispicii, viniete şi imaginile Evangheliştilor), a trebuit să înceapă, indiscutabil, cu multe luni înainte. Comanda pentru executarea lui aparţine, aşadar, tot anului 1490, când s-a început şi construcţia bisericii. Pentru aceeaşi ctitorie, fiul domnesc a făcut un panaghiar[87] de argint, a cărui inscripţie exterioară nedatată[88] îl indică pe donator: „Io Alexandru voievod, fiul lui Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei”[89]. În sfârşit, în biserica de la Bacău se află o piatră funerară aşezată de „Io Alexandru voievod, fiul lui Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei” pe mormântul cuiva dintre rudele sau colaboratorii lui, a cărui moarte s-a petrecut la 16 septembrie 1494[90].

Analizând titlurile cu care este menţionat Alexandru în aceste câteva izvoare care îl privesc, istoricul M. Berza a conchis că intitulaţia din *Tetraevanghelul* de la 1491 – „Io Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, fiul marelui Ştefan voievod” – nu este atât de insolită precât pare la prima vedere: „Avem a face doar cu afirmarea mai răspicată a

---

[86] M. Berza, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul în Muzeul Istoric de la Moscova*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.590.

[87] Obiect liturgic folosit la păstrarea şi ridicarea panaghiei: cf. Pr. Niculae I. Şerbănescu, *Panaghiarul de la Snagov. Câteva lămuriri asupra panaghiarului şi rostului său liturgic*, în **BOR**, LXXX, 1962, 5-6, p.543-576.

[88] După opinia lui Petre Ş. Năsturel, întrucât „biserica din Bacău, clădită de Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare, a fost gata la 1 ianuarie 1491 iar ctitorul a încetat din viaţă la 26 iulie 1496 [...], aşezăm dăruirea panaghiarului în acest răstimp, cu toate că este mai firesc ca închinarea lui să se fi întâmplat în 1491 sau 1492, curând după săvârşirea bisericii” (Petre Ş. Năsturel, *Un panaghiar moldovenesc necunoscut din 1678*, în **MMS**, XXXVI, 1960, 7-8, p.449, nota 7).

[89] *Repertoriul*, p.352, nr.124; *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, catalog de Ana Dobjanschi, Anca Lăzărescu, Gabriela Roşioru (†), Marina Ileana Sabados, Carmen Tănăsoiu, Liana Tugearu, Bucureşti, 1999, p.216, nr.51. Aici, titlul de „domn al Ţării Moldovei” este la nominativ, determinând numele lui Alexandru: eroare a gravorului sau mesaj intenţionat ?!

[90] *Repertoriul*, p.257-258, nr.62; în sintagma „domn al Ţării Moldovei”, titlul este la genitiv, determinând pe Ştefan cel Mare. În 1911, Virgil Drăghiceanu a deschis acest mormânt, în care a aflat resturi de îmbrăcăminte şi, se pare, „o rămăşiţă de gardă de sabie”: cf. Virgil Drăghiceanu, *Mormintele din biserica Precista Bacău*, în **BCMI**, IV, 1911, p.159. V şi Dumitru Zaharia, *Monument ecleziastic băcăuan, din epoca lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt – 500. Evocări băcăuane*, Bacău, 2004, p.57. Valorificarea parţială a unor informaţii arhivistice relative la deschiderea mormântului din biserica domnească de la Bacău constituie singurul merit al acestui articol, în care confuzii grave şi erori grosolane sunt înveşmântate într-o haină de falsă erudiţie. Cu privire la cercetările din 1911, este, însă, de observat că rezultatele lor nu au fost înfăţişate cu toată claritatea şi precizia, aşa încât informaţiile care ne-au parvenit în urma lor trebuie folosite cu prudenţă. În tot cazul, nu se poate afirma cu certitudine că acesta ar fi mormântul unui fiu al lui Alexandru.

calităţii domneşti a asociatului la tron, cu două amănunte menite să arate situaţia sa dependentă: folosirea epitetului de «mare» pentru domnul titular şi a anilor de domnie ai lui Ştefan ca element de datare[91]. Procedând astfel, autorul însemnării trecea dincolo, ca formulare, de uzanţa diplomatică"[92]. Nu putem subscrie întru totul această concluzie, întrucât ea lasă neexplicate unele realităţi de necontestat, precum absenţa titlului voievodal de lângă numele lui Alexandru în documentele emise de cancelaria domnească şi, după câte se cunosc până azi, absenţa lui Alexandru din tablourile votive ale bisericilor zidite în răstimpul 1487-1496[93]. Credem că interpretarea mai atentă a informaţiilor oferite de aceste izvoare, care privesc perioada 1490-1494, ar putea conduce la o concluzie mai nuanţată.

Astfel, se constată că în aceste izvoare (inscripţii aşternute pe piatră, metal şi pergament) numele lui Alexandru este însoţit de două atribute pe care scrisoarea din 26 iunie 1488 nu i le dă: titlul de *voievod* şi vocabula *Io* (derivată din *Ioan*, „graţia lui Dumnezeu"), nume-epitet, nume-titlu, cu caracter teoforic[94], purtat de domnii români[95]. Istoricii au observat că, uneori, în documente, „numele fiului domnesc, considerat succesor prezumtiv, era precedat de un Io (sau Ioan), care lipsea celorlalţi"[96], însă numai începând cu domnia lui Bogdan al III-lea. Cât priveşte pe Ştefan cel Mare, din documentele emise de cancelaria sa, se vede că – spre deosebire de predecesori – el nu a îngăduit desemnarea nici unuia dintre fii cu titlul de *voievod*, titlu pe care el însuşi îl purtase în domnia tatălui său. Abia din 1498, unicul fiu rămas în viaţă – deci succesorul său indiscutabil – va fi indicat în documente cu titlul de *voievod*.

În intitulaţia actelor ieşite din cancelaria sa, Ştefan însuşi a folosit vocabula *Io* sau numele întreg *Ioan* doar rareori şi numai în cazuri speciale, cu

[91] „În zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului Ion Ştefan voievod, în anul al 35-lea an [sic !] al domniei lui".

[92] M. Berza, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul*, p.593.

[93] Ar fi mai greu de acceptat că pictura interioară s-a făcut, în toate bisericile, abia după moartea lui Alexandru (1496). Cel puţin tablourile votive de la Pătrăuţi, Sfântul Ilie, Voroneţ şi Dorohoi ar fi trebuit să aibă şi chipul său, presupunând că acestea s-au pictat la câţiva ani după construirea bisericilor, adică tocmai în perioada când Alexandru ar fi fost asociat la domnie.

[94] Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1960, p.11-101 (v. mai ales p.84, 86 şi 98).

[95] Pentru originea şi semnificaţia acestei particule din titlul domnilor români, v. *ibidem* şi Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.27; alte contribuţii, în nota cu care a fost însoţit articolul postum al lui P. P. Panaitescu, ***Io** în titlul domnilor români*, în **AIIAI**, XXIV, 2, 1987, p.63-72 (v. p.71, notele 4-7).

[96] D. Ciurea, *Problema originii şi sensului lui **Io** din intitulaţia şi subscripţia documentelor româneşti*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXVI, 1943, p.18. Aceeaşi observaţie o făcuse şi I. Minea, *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, II, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 1, p.73: „Cu numele de Ioan sau Io se arătau în documente nu o dată moştenitorii prezumtivi".

destinaţii şi semnificaţii deosebite. Astfel, în actele aşa-zis interne (danii şi confirmări de proprietăţi), 17 din 20 de atestări, acoperind perioada 1466-1493, sunt rezervate aşezămintelor ecleziastice[97]. În toate celelalte acte din această categorie se află numai pronumele de majestate *Noi*, dar din titlul înscris în pecetea mare şi în cea mijlocie, cu care se autentificau actele domneşti, *Io* nu a lipsit niciodată, de la începutul şi până la sfârşitul domniei sale[98]. În actele aşa-zis externe (corespondenţă, privilegii, tratate), redactate în limba slavă sau în limba latină, se află, tot aşa, *Noi* şi *Io* (*Ioan*)[99]. În schimb, *Io* sau *Ioan* se găseşte, constant, în titlurile săpate în piatră (pisanii sau lespezi funerare), cusute pe broderii, gravate în metal sau aşternute pe manuscrise. O singură dată, în vara anului 1503, în formula credinţei pare să se fi folosit numele *Ioan Bogdan voievod*[100]. Moştenitorul tronului şi succesorul cert era indicat încă din 1499, pentru cei din afară, cu titlul de *voievod* şi folosea *Io* în pecetea sa[101]; la 1501, într-o pisanie pusă la Mănăstirea Sfântul Pavel din Muntele Athos, tatăl şi fiul sunt numiţi *Io Ştefan voievod şi domn* şi, respectiv, *Io Bogdan voievod*[102].

Toate acestea par a arăta că Ştefan cel Mare a cugetat îndelung asupra modalităţilor pe care le putea avea în vedere pentru a asigura succesiunea la tron. Căsătoria lui Alexandru, în 1489, a fost, probabil, prilejul cu care a decis să-i acorde acestui întâi-născut calitatea de moştenitor prezumtiv, dar fără să-l

---

[97] Pentru celelalte trei atestări, documentele nu s-au păstrat în original, iar două dintre ele sunt neconcludente. Întreaga analiză a surselor la Ştefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ştefan cel Mare* (*ms.*); v. şi *infra*, Cartea a VI-a, *Ştefan cel Mare, „bunul suveran"*, capitolul *Titluri*.

[98] Cf. Maria Dogaru, *Sigiliile cancelariei lui Ştefan cel Mare*, p.197-198. Contrar afirmaţiei autoarei, titlul înscris în pecetea mică, folosită des pentru autentificarea actelor în anii 1457-1471, nu conţinea vocabula *Io*, pentru care unica atestare datează din 1503 (cf. Ştefan S. Gorovei, *op.cit.*).

[99] Pentru *Io* (*Ioan*), în perioada 1472-1503: în scrisori adresate braşovenilor (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.315, nr.CXL; p.336, nr.CXLVII; p.338-339, nr.CXLIX; p.356-357, nr.CLVIII; p.379, nr.CLXVIII; p.467-468, nr.CLXXXVIII); în proclamaţiile către boierii munteni (*ibidem*, p.361-363, nr.CLXII); în jurământul de la Colomeea (*ibidem*, p.371, nr.CLXVII) – prilej cu care şi regele Poloniei îi spune „*Iohannes Stephanus*" (*ibidem*, p.375, 377) –; în mesajul adresat, la 1498, marelui cneaz Ivan al Moscovei (*ibidem*, p.409-411, nr.CLXXVI); în tratatul de la Hârlău, din 1499 (*ibidem*, p.419 şi 428, nr.CLXXVIII; aici, şi fiul Bogdan este numit voievod, iar în pecete are *Io*); într-un salv-conduct din 1503 (*ibidem*, p.469, nr.CLXXXIX) – în aceeaşi împrejurare, şi regele Alexandru al Poloniei îi spune „*Joannes Stephanus*" (*ibidem*, p.470).

[100] **DRH**, A, III, p.510, nr.286; rezerva exprimată în text se datorează faptului că documentul este cunoscut numai dintr-o copie realizată, la începutul veacului al XX-lea, după o veche traducere (cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.221). V. şi Ştefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ştefan cel Mare*.

[101] În tratatul de la Hârlău.

[102] N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXXVI, 1913, p.468-469; fiind „anul curgător" 45, pisania a fost pusă după 12 aprilie 1501.

asocieze la domnie: i s-a dat titlul de *voievod*, însă fără să fie menţionat ca atare în mărturia documentelor emise de cancelarie[103] şi i s-a îngăduit să se intituleze – numai în inscripţii, ca şi tatăl său – *Io*. I s-a creat o situaţie specială, Alexandru putându-şi spune chiar „din mila lui Dumnezeu, domn al Ţării Moldovei", însă numai într-o însemnare ascunsă în filele unui manuscris[104], în timp ce în inscripţiile săpate în piatră şi puse la vedere (pisania şi piatra funerară) rămâne doar fiul domnului Moldovei.

Acest statut privilegiat – ale cărui începuturi se află încă înainte de 1489 – a însemnat nu numai dreptul de a rezida, cu anumite îndatoriri, în curţile domneşti de la Bacău[105], dar şi îngăduinţa de a ridica, în incinta acestor curţi, o biserică proprie[106]. În stadiul actual al cunoştinţelor noastre despre veacurile XV-XVI, Alexandru este singurul fiu de domn care, în domnia tatălui său, a beneficiat de o curte separată, cu dregători şi slujitori proprii[107], şi care a construit în numele său o biserică[108], punându-i pisanie în calitate de ctitor unic.

[103] Ştefan însuşi îl va desemna cu acest titlu la trei ani după moarte, atunci când, la 23 noiembrie 1499, va face o mare danie Mănăstirii Bistriţa „întru pomenirea sfântrăposaţilor copii ai domniei mele, Alexandru voievod şi a fiicei noastre, Ana" (**DRH**, A, III, p.442, nr.246).

[104] Înclinăm a crede că în aceeaşi situaţie se află şi inscripţia de pe panaghiarul nedatat, în care – cum am atras atenţia într-o notă precedentă – formula „domn al Ţării Moldovei" se află la nominativ, acordată cu numele lui Alexandru, nu cu acela al tatălui său.

[105] Săpăturile arheologice efectuate pe locul curţilor domneşti din Bacău au scos la iveală fragmente de cahle împodobite cu stema dinastiei (aşa-numita stemă dezvoltată a Moldovei), în forma databilă în jurul anului 1486: cf. Alexandru Artimon, Ioan Mitrea, *Bacău – reşedinţă voievodală*, p.73-74 şi fig.35/1, 35/2.

[106] Referindu-se la ctitoria lui Alexandru în raport cu aceea de la Borzeşti (1493-1494) – în a cărei pisanie Ştefan este însoţit de „preaiubitul său fiu, Alexandru" –, Ion I. Solcanu a remarcat că ar putea fi vorba de o punere în valoare a prerogativelor acordate celui dintâi „în vederea pregătirii succesiunii lui la tronul Moldovei", „prerogative pe care Ştefan nu voia să le submineze, ci, dimpotrivă, să le sublinieze", în spiritul tendinţei sale de afirmare a genealogiei dinastice (Ion I. Solcanu, *Motivaţii etico-religioase şi ideologice*, p.260).

[107] La 10 ianuarie 1490 este menţionat un anume Petru, comisul „fiului domniei mele, Alexandru" (**DRH**, A, III, p.113, nr.59); pe de altă parte, scrisorile trimise de Alexandru arată existenţa unor pisari proprii, slujitori importanţi ai unei curţi. Analogia cu curtea doamnei se impune.

[108] Într-un document din 6 martie 1641, Vasile vodă Lupu afirmă următoarele: „Iar când Domnul Dumnezeu ne-a dăruit sceptrul [poate mai degrabă *schiptrul*, adică steagul – *n. ns.*] şi domnia să fim stăpân şi oblăduitor în ţara noastră a Moldovei, domnia mea m-am apucat şi am făcut acea sfântă biserică din nou din temelie în târgul Bacăului, unde este hramul Adormirea Preacuratei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu, Maria" – **DRH**, A, XXVI, p.41, nr.46. Trebuie, deci, să se accepte că Vasile Lupu a înnoit această biserică (în acelaşi document, câteva rânduri mai sus, o numeşte „sfânta biserică a domniei mele nou zidită din târgul Bacău"). Faptul nu este nici incredibil, nici inexplicabil: fiind ctitorie domnească, numai un domn al ţării avea dreptul să dispună consolidarea sau refacerea bisericii, în cazul unor deteriorări grave. Acest lucru este afirmat limpede şi categoric de mitropolitul Dosoftei, în

Este o situaţie cu totul specială, de o ambiguitate pentru care nu se poate aduce, acum, altă explicaţie decât aceea că ea exprima, probabil, preocuparea domnului Moldovei de a identifica cea mai potrivită soluţie pentru asigurarea succesiunii la tron[109]. O asemenea preocupare era foarte îndreptăţită, pe de o parte de experienţa dură prin care trecuseră ţara şi dinastia în anii 1432-1457 – o dramă generală, în cadrul căreia se consumase şi aceea

---

legătură cu Mănăstirea Probota, care a rămas vreme de doi ani stricată şi descoperită, întrucât „fiind domnească, nime nu cuteza să se facă ctitor”, până când tot Vasile vodă Lupu a concedat unor rude apropiate (un văr şi un frate, deci persoane „din casa domniei”) dreptul de a efectua reparaţiile necesare (cf. Ştefan S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna*, p.265). Refacerea „din temelie” a ctitoriei lui Alexandru arată că biserica suferise avarii grave, de pe urma cărora avea nevoie de reparaţii capitale. În ceea ce-l priveşte pe Vasile Lupu, acelaşi mod de a reface un monument este atestat şi în cazul bisericii Stelea din Târgovişte, ctitorie a sa din 1645: „când mi-a dăruit Dumnezeu domnia Ţării Moldovei, am dărâmat acea dintâi sfântă biserică până la temelii şi, cu ajutorul lui Dumnezeu, am început s-o zidesc din nou” (P. P. Panaitescu, *Biserica Stelea din Târgovişte. Note istorice*, în **RIR**, V-VI, 1935-1936, p.390). Aceste constatări pun în altă lumină şi „tradiţia”, consemnată de Ion Neculce în veacul al XVIII-lea, despre dărâmarea bisericii Mănăstirii Putna de către acelaşi domn al Moldovei, în căutarea unei comori: cu două secole înaintea şcolii lui Viollet-le-Duc, Vasile Lupu practica aceeaşi metodă de restaurare a monumentelor, dărâmându-le din temelie şi ridicându-le din nou. Împrejurările au făcut ca la Putna să nu apuce a executa decât prima etapă. „Tradiţia” despre dărâmarea Putnei pentru căutarea comorii – respinsă categoric încă din 1966 de Mihai Berza (cf. *Cinci sute de ani de la construirea Mănăstirii Putna*, în idem, *Pentru o istorie a culturii româneşti*, culegere de studii editată, cu o introducere şi note de Andrei Pippidi, Bucureşti, 1985, p.35; v şi p.229) – a putut fi pusă în circulaţie de însuşi succesorul lui Vasile vodă, Gheorghe Ştefan, care a iniţiat reconstrucţia bisericii. De altminteri, atitudinea lui Vasile Lupu faţă de ceea ce azi numim monumente istorice este cunoscută dintr-un alt document al său, publicat acum aproape un secol, anume scrisoarea din 6 august 1635, prin care a interzis folosirea ruinelor curţii domneşti de la Vaslui drept depozit de piatră: „acesta lucru nu să cade să facem, că nu iaste cu cinste” (**DRH**, A, XXIII, p.230, nr.194). Este, pe de altă parte, de observat că Ştefan cel Mare a constituit, pentru Vasile Lupu, modelul de monarh; după ce a devenit domn, şi-a botezat întâiul născut cu numele Ştefan, iar al doilea s-a numit Alexandru. În legătură cu aceste chestiuni, mai trebuie spus că, „închinând” biserica de la Bacău ctitoriei sale de la Trei Ierarhi, Vasile Lupu a repetat, de fapt, într-o manieră adecvată, gestul lui Ştefan cel Mare de a aduce la Putna biserica de lemn a lui Dragoş vodă. Semnificaţia este absolut aceeaşi, unind două dinastii şi legitimând-o pe cea nouă.

Din păcate, toate aceste aspecte, care ţin de cunoaşterea adevărată a istoriei ctitoriei lui Alexandru, au rămas cu totul străine celui care s-a ocupat, foarte recent, de ea (Dumitru Zaharia, *Monument ecleziastic băcăuan*). Autorul nu a observat nici măcar faptul că a doua piatră funerară găsită în această biserică a fost pusă de unul dintre marii dregători ai lui Vasile Lupu, anume postelnicul Mihail Fortuna – pe care îl numeşte când „Ciuteaci” (?!), când „Fotena” –, poate înrudit cu domnul; soţia sa, Cristina, îngropată acolo, aparţinea unei importante familii boiereşti din Moldova medievală, Bucium. Adăpostirea acestui mormânt în biserica domnească de la Bacău nu sugerează nimic autorului, care nu propune nici o explicaţie. Apariţia unui articol ca acesta, în anul comemorativ Ştefan cel Mare, este un motiv de mâhnire. Din păcate, foarte multe dintre „contribuţiile” tipărite cu acest prilej sunt de acelaşi nivel şi de aceeaşi calitate.

[109] V. şi Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.541-542.

personală, a lui Bogdan al II-lea –, iar pe de altă parte de existenţa unor pretendenţi (urmaşi adevăraţi sau falşi ai vechilor domni) care, în momentele de cumpănă, ieşeau la lumină, cerând tronul şi stârnind, între boierii moldoveni, patimile pe care Ştefan le domolise, unindu-i pe toţi în jurul crucii şi al spadei sale. Aşa se petrecuse la 1476 (când Mehmed al II-lea a adus cu sine un pretendent numit fie Alexandru, fie Petru) şi tot aşa zece ani mai târziu (când Petru Hroiot, la a doua sa intrare în ţară, a reuşit chiar să fie ridicat domn, pentru câteva ore). În împrejurările foarte tulburi ale anului 1490, această primejdie a reapărut: un nou Petru pare să fi coborât din ţările stăpânite de regele Cazimir, ivindu-se la hotarele Moldovei[110].

Urmările morţii regelui Matias. La 7 martie 1490, a murit la Moscova, în condiţii cu totul neclare şi sub bănuiala unui asasinat politic, Ivan cel Tânăr, soţul domniţei Elena şi ginerele lui Ştefan cel Mare; o lună mai târziu, la 6 aprilie 1490, a murit, la Viena, regele Matias. Ambele întâmplări şi-au găsit loc în unele cronici moldoveneşti[111]. Prima veste a ajuns în Moldova prin iunie, adusă probabil de solul moscovit Ivan Liharev[112]; ea a îndoliat curtea de la Suceava şi a întristat, desigur, pe domn, dar fără a influenţa în vreun fel viaţa politică a Moldovei. A doua veste, însă, a dezlănţuit un vârtej de evenimente, care nu l-au ocolit pe Ştefan cel Mare, ci, din contra, l-au adus aproape de centrul lor.

Regele Ungariei murise fără moştenitori legiuiţi; Ioan, fiul său bastard, căruia fără nici un succes a încercat să-i asigure succesiunea, a fost eliminat uşor din competiţia pentru Sfânta Coroană. Ceilalţi trei candidaţi erau Ioan Albert (fiul regelui Cazimir al Poloniei şi succesorul său prezumtiv), regele Vladislav al Boemiei (fiul întâi născut al aceluiaşi Cazimir) şi Maximilian de Habsburg, regele roman (fiul împăratului Frederic al III-lea). Fiecare îşi avea

---

[110] Într-o lucrare tipărită în 1965, istoricul polon Zdzisław Spieralski a semnalat existenţa, în Arhivele Centrale din Varşovia, a unui act prin care, la 19 iulie 1490, la Hotin, un anume Petru a făgăduit unui nobil rutean să-i asigure o rentă anuală de 1.000 de zloţi „în cazul când ar obţine din nou tronul cu ajutor polon": Ilie Corfus, *Pagini de istorie românească în noi publicaţii poloneze*, în **AIIAI**, V, 1968, p.223 şi nota 34, citând: Zdzisław Spieralski, *Z dziejów wojen polsko-mołdawskich. Sprawa pokucka do wstąpienia na tron Zygmunta I* (*Din istoria războaielor polono-moldovene. Problema Pocuţiei până la urcarea pe tron a lui Sigismund I*), în „Studia i materialy do historii wojskowosci", XI-2, 1965, p.72, nota 81. Istoricul polon credea că ar putea fi vorba de Petru Aron, însă acesta era mort de vreo două decenii. Cum a observat, la timpul său, şi istoricul român Ilie Corfus, „trebuie să fie vorba de un alt pretendent cu numele de Petru" (Ilie Corfus, *op.cit.*). Din păcate, scrisoarea din 19 iulie 1490 nu a mai făcut obiectul vreunei cercetări ulterioare.

[111] *Cronicile slavo-române*, p.51 (Letopiseţul Putna I), 64 (Letopiseţul Putna II).

[112] G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.39.

îndreptăţirile sale, decurgând din înrudiri şi tratate. Fiecare a căutat sprijin la cel mai important şi cel mai vestit vecin şi vasal al Coroanei ungare: Ştefan al Moldovei.

Cu oricare dintre fiii regelui Cazimir pe tronul de la Buda, Moldova era înconjurată din trei părţi de stăpânirile Jagiełłonilor: o perspectivă care, cu certitudine, nu putea să-i surâdă domnului Moldovei. Aşa rezultă din faptul că, într-o primă etapă, el a sprijinit candidatura lui Maximilian de Habsburg, care, în împrejurările foarte tulburi din primăvara anului 1490, i s-a adresat direct, convenind cu el să-l reprezinte în Transilvania pentru a prelua, acolo, jurământul de credinţă al stărilor. Ştefan a acceptat, asigurându-l pe regele roman că îl recunoaşte drept „principele şi suzeranul său natural"[113]. După ce, într-o campanie fulgerătoare, a alungat garnizoanele ungureşti şi a reluat stăpânirile ereditare ale Casei sale, Maximilian – care deja începuse să socotească primul an al domniei sale în Ungaria – a scris prelaţilor şi dregătorilor ardeleni la 11 august 1490, din Graz, pentru a-i înştiinţa că au a depune omagiul către el în mâinile „strălucitului Ştefan, voievodul Moldovei, credinciosul nostru iubit", de care trebuiau să asculte în numele său[114].

În acelaşi timp, şi prinţul Ioan Albert cerea ajutorul domnului de la Suceava. Solia polonă trimisă în acest scop în Moldova se întemeia pe instrucţiunile redactate (în mai-iunie 1490) de Filippo Buonaccorsi-Callimachus, veritabilă „eminenţă cenuşie" a curţii din Cracovia în materie de politică externă. El a pus în gura „moştenitorului Albert" aceste cuvinte pe care solul trebuia să le adreseze lui Ştefan pentru a-i capta bunăvoinţa: „de când [prinţul] a început să aibă cunoştinţă despre lucrurile acestei lumi, a aflat necontenit despre virtutea voastră, astfel încât a fost întotdeauna doritor să stabilească cu Serenitatea Voastră o puternică şi trainică prietenie, care ar sluji şi unei părţi, şi celeilalte"[115]. Conform instrucţiunilor, neuitându-se conflictele de la hotarul comun, trebuia să i se transmită lui Ştefan că, în schimbul sprijinului militar şi

[113] Cronica lui Jean Molinet: Ştefana Simionescu, *Ştiri noi despre relaţiile diplomatice dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg*, în **RdI**, 33, 1980, 10, p.1984, reluată în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.333; Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie*, p.46.

[114] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.42-43, nr.38. V. şi I. Minea, *Ştefan cel Mare şi împăratul Maximilian I*, în **CI**, V-VII, 1929-1931, p.354.

[115] Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.547. Aceste cuvinte, menite să flateze orgoliul domnului de la Suceava, exprimau, totodată, şi opinia lui Buonaccorsi. În aceeaşi primăvară a anului 1490, când le-a pus pe hârtie, el făcea şi în faţa papei Inocenţiu elogiul lui Ştefan, domnul care se plecase Imperiului Otoman „nu sub presiunea armelor, ci condiţionat", obligând astfel pe sultan „să-l numească aliat şi prieten"; e drept, însă, că şi acest *éloge flateur* era menit să se răsfrângă asupra regelui Cazimir, Ştefan fiind un „vasal al ilustrului rege al Poloniei" (v. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Încheierea păcii cu Poarta*).

financiar acordat prințului polon[116], va fi și el, la rândul lui, sprijinit nu numai pentru a redobândi Chilia și Cetatea Albă[117], dar și pentru a anexa Țara Românească[118]. Această din urmă propunere, care poate fi apreciată ca nerealistă sau chiar fantezistă, este deosebit de interesantă, pentru că în ea se află ecoul multelor strădanii ale lui Ștefan de a aduce principatul vecin într-o alianță pe care domnii de acolo nu o puteau susține. În mod paradoxal, Callimachus a fost singurul care a văzut clar și a indicat unica soluție capabilă să rezolve această chestiune tulburătoare; însă unirea sub un singur principe, prin anexarea militară, era o soluție care nu pare să se fi aflat, ca atare, în vederile politice ale lui Ștefan[119].

Neinteresat în reușita lui Ioan Albert și neîncrezător în promisiunile sale, nu numai că nu a dat curs acestor propuneri, dar a acționat în direcția înăspririi raporturilor cu Polonia și a agravării tensiunilor, intensificând atacurile în zona nordică a frontierei Moldovei, unde, peste Ceremuș, se afla Pocuția, țara bunicului său. De altminteri, în urma conflictului iscat de moartea regelui Matias, marele păgubaș a fost tocmai Ioan Albert: deși el fusese cel dintâi proclamat rege al Ungariei pe câmpia de la Rákos, la 7 iunie 1490, în cele din urmă avea să-i fie preferat fratele său, Vladislav, ales la 15 iulie și încoronat la 18 septembrie. Ioan Albert a trebuit să se împace cu el, dar nu fără a-i pretinde Transilvania în schimbul drepturilor sale la Sfânta Coroană[120]. În 1490, victoria i-a aparținut regelui Vladislav al Boemiei, dar adevăratul și marele câștigător a fost Maximilian, rege roman și viitor împărat, care, în 1491, l-a convins pe proaspătul rege al Ungariei să-i recunoască legitimitatea drepturilor succesorale, care puteau fi valorificate în cazul în care el sau urmașii săi s-ar stinge fără moștenitori legitimi. Tratatul de la Bratislava (Pressburg, Pozsony), din 7 noiembrie 1491, l-a confirmat pe acela încheiat la Sopron (Ödenburg), în 1463, de regele Matias cu împăratul Frederic al III-lea și în virtutea căruia Maximilian însuși intrase în competiție. În 1526, Habsburgii vor culege roadele acestei extraordinare politici de tratate și alianțe matrimoniale, care a caracterizat expansiunea puterii lor: nepotul lui Maximilian, Ferdinand

116 Șerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.475.

117 Idem, *Relațiile internaționale ale Moldovei*, p.547.

118 Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia*, p.83; Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.160-161.

119 „Ideea dinastică nu era abstractă, ca ideea de stat, nu era o idee socială ca cea națională, ci, pur și simplu, domnul era stăpânul, cum e stăpânul de moșie cu supușii lui. De aceea, Ștefan n-a încercat niciodată să unească Muntenia cu stăpânirea lui, deși a cucerit-o în mai multe rânduri. Acea țară era moșia altei familii, se putea pune acolo cel mult un pretendent mai docil decât domnul răsturnat" (P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare*, p.24).

120 Veniamin Ciobanu, *op.cit.*, p.82-83.

de Habsburg, căsătorit cu fiica lui Vladislav Jagiełło, va deveni rege al Ungariei şi al Boemiei. Urmaşii săi aveau să păstreze aceste titluri până în noiembrie 1918.

Pentru Moldova şi domnul ei, înfruntările pretendenţilor la Coroana Sfântului Ştefan, oricât de importante pentru „marea politică" din această zonă a Europei, şi-au pierdut însemnătatea în momentul când Ioan Albert – acest principe fantast şi complet nerealist – a ieşit din competiţie. Regele Vladislav s-a dovedit de la început foarte ataşat regatelor sale, pe care a înţeles să le cârmuiască în linişte şi fără tensiunile provocate de politica autoritară a regelui Matias. Spre deosebire de acesta, un *homo novus* în „familia regilor", el putea vorbi despre legitimitatea sa, ca urmaş de sânge al vechilor regi. A putut rezista pretenţiilor fratelui său de a-i ceda Transilvania şi a confirmat legătura cu Moldova, jurând la încoronare să-l apere pe domnul acestei ţări[121].

Dar în vara anului 1490, altele erau, cu adevărat, preocupările lui Ştefan cel Mare.

Acţiunea lui Muha. La frontiera nordică, de pe Ceremuş, se aprinseseră deja conflicte transformate repede într-un fel de război de uzură, purtat de o altfel de oaste decât aceea pe care o conducea de obicei domnul Moldovei. Continuat vreme de trei-patru ani, acest război avea un singur beneficiar: pe Ştefan, ai cărui ostaşi şi dregători apar acolo în urma celeilalte oşti. Sensul şi conţinutul exact al acestor confruntări nu au putut fi, până astăzi, determinate cu precizie sau măcar într-un chip mulţumitor. Încercarea de a pătrunde în amănuntele acestor evenimente – pe care istoriografia românească le-a lăsat într-un inexplicabil con de umbră – poate fi de natură să surprindă unele feţe mai puţin bănuite ale gândirii şi acţiunii politice a lui Ştefan cel Mare.

Nici unul dintre izvoarele interne ale vremii nu dă amănunte cu privire la aceste întâmplări din 1488-1491 şi cele care au urmat. Doar Cronica moldo-germană le relatează astfel: „Iar după doi ani [după lupta de la Şcheia, din 1486 – *n. ns.*] a trimis Ştefan voievod pe un boier (*eynen heren*) în ţara Rusiei şi a cuprins-o până la Halici; după patru ani a venit panul Micolai Haliţchi[122] şi i-a învins oastea la Rohatyn. Atunci acel boier a fugit la Cetatea Albă. Voievodul a aflat despre aceasta şi a trimis în taină după dânsul şi l-au prins lângă Cetatea Albă [...] şi l-au adus la Suceava. Acolo a stat un an întreg prins, dar când a trecut un an, domnul i-a dat drumul şi l-a pus să intre din nou în ţara Rusiei. Atunci el a cuprins iarăşi ţara către Halici. S-a întâmplat odată, într-o duminică, pe când şedea el într-un sat lângă Colomeea, au venit asupra

[121] Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.476.
[122] Nicolae de Chodcze, staroste de Halici: v. *infra*, în note.

lui polonii şi l-au prins", fiind ulterior decapitat într-o localitate indicată cu numele „Koţ"[123].

„Boierul" folosit de Ştefan cel Mare pentru aceste acţiuni în Galiţia are un nume, aflat în mai multe surse: Muha. Numai că în timp ce unele vorbesc despre el ca despre „un oarecare Muha din Moldova" (*quidam Mucha de Valachia*)[124] sau „un oarecare moldovean răsculat"[125], altele îl arată a fi fost rus din Galiţia, intrat în solda domnului Moldovei[126]. În unele izvoare apare ca un nobil (*eynen heren*, „un boier"), în altele ca un dregător militar al lui Ştefan cel Mare[127]. Deşi Cronica moldo-germană arată destul de limpede că tulburările din „ţara Rusiei" au fost provocate la instigaţia domnului Moldovei, ceea ce înseamnă că aceste tulburări erau stârnite şi întreţinute în folosul său, istorici mai vechi şi mai noi au interpretat informaţiile destul de bogate din izvoarele străine pentru a argumenta existenţa unei răscoale ţărăneşti, cu conotaţii fie sociale, fie confesionale, sau chiar şi îmbinate. „Răscoala lui Muha" a devenit un loc comun al istoriografiei româneşti de după al doilea război mondial şi, totodată, un exemplu al „înfrăţirii" ţăranilor români şi ucraineni într-o mişcare antifeudală[128].

Acceptând spusele Cronicii moldo-germane, această acţiune misterioasă a început în 1488, la doi ani după lupta de la Şcheia. În adevăr, în primăvara acelui an, conflictele de la frontiera moldo-polonă au fost aduse în discuţia dietei de la Piotrków[129], înregistrându-se protestul regelui Cazimir faţă de incursiunile moldoveneşti în Pocuţia[130]. Este foarte probabil că tocmai această

---

[123] *Cronicile slavo-române*, p.36.

[124] Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare*, II, p.68-69, nota 4.

[125] Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii", V, 1952, 1, p.142, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.224.

[126] Liborius Nacker: „un rus, mercenar al său, cu numele Muha" (*ein Rewsen zeu Soldener mit namen Mucha*): cf. I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia până la moartea lui Ştefan cel Mare*, Piatra-Neamţ, 1900, p.133 şi nota 4. Din motive lesne de înţeles, pasajul a fost redat trunchiat de Valeria Costăchel, *Relaţiile dintre Moldova şi Rusia*, p.180: „un rus cu numele de Muha".

[127] Liborius Nacker: „conducătorul său de oaste" (Valeria Costăchel, *op.cit.*; *Relaţiile istorice*, I, p.295, nota 33).

[128] V., de exemplu, Valeria Costăchel, *op.cit.*, p.178-181, capitolul intitulat *Mişcările populare antifeudale ale ţăranilor moldoveni şi ucraineni de sub conducerea lui Muha*. În *Istoria românilor*, IV, p.393, acestui episod de circa cinci ani, cu implicaţii deosebite, i se consacră doar câteva cuvinte, exact câte sunt necesare pentru a-l defini drept „o puternică răscoală izbucnită în teritoriile ruse ale Poloniei, condusă de un anume Muha, care avea şi sprijinul lui Ştefan".

[129] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.207. V. şi Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.158.

[130] Zdzisław Spieralski, *Z dziejów wojen polsko-mołdawskich*, apud Ilie Corfus, *Pagini de istorie românească*, p.223.

stare de tensiune, provocată de acţiuni a căror sursă de inspiraţie nu putea fi necunoscută[131], a determinat pe regele Cazimir să refuze, în iulie 1488, eliberarea unui salv-conduct permanent pentru schimburile de solii între marele cneaz Ivan al Moscovei şi Ştefan al Moldovei şi să interzică, în anul următor, trecerea solului moscovit care mergea cu daruri la nunta lui Alexandru[132].

Pentru a explica incursiunile moldoveneşti dincolo de Ceremuş, Liborius Nacker – cronicar al Ordinului Cavalerilor Teutoni, întotdeauna bine informat şi cumpănit în aprecieri – a preluat justificările care circulau în acei ani: Ştefan considera că, întrucât din cauza regelui Cazimir a ajuns să plătească haraci sultanului, era îndreptăţit să scoată banii pentru acest haraci „din ţara regelui şi nu din a sa proprie" (*wie er den czins usz den landen des Konigs und nicht us seinem lande beczale*)[133]. Ca atare, „în fiecare an lua un număr atât de mare de robi, vite, cai şi averi, încât din ele putea să plătească tribut turcilor. Ţinuturile erau atât de prădate, încât domnii mari, care aveau multe moşii [...] sunt astăzi [1497] ruinaţi şi siliţi să meargă să cerşească"[134]. În special aceste informaţii – în care este vorba şi despre uciderea multor nobili poloni – au acreditat teoria despre caracterul antifeudal al mişcării lui Muha.

Credem, însă, că ştirile consemnate de cei doi contemporani – a căror bună-credinţă nu poate fi pusă la îndoială – transmit cu totul alt mesaj despre acţiunile lui Muha.

Ar fi pueril a crede că Ştefan cel Mare a dispus atacarea şi prădarea curţilor nobiliare doar pentru a sprijini elanurile antifeudale ale ţărănimii rutene de dincolo de Ceremuş. Ideea unei mişcări sociale, de natură să atingă înseşi fundamentele societăţii care îl crease, pe care o reprezenta şi o conducea, nu putea să existe în gândirea politică a lui Ştefan cel Mare şi nici în aceea a sfetnicilor săi. Justificarea din epocă – obţinerea mijloacelor pentru plata haraciului – poate să fie reală. Pe de o parte, aşa cum a observat istoricul Alexandru V. Boldur, „acest calcul economic de pradă juca în acele timpuri *un rol considerabil şi nu trebuie să-l subapreciem*"[135]; pe de altă parte, domnii moldoveni au cerut şi alteori, stăruitor, ca regele Poloniei să contribuie la

---

[131] După opinia istoricului polon Zdzisław Spieralski, începutul acţiunii lui Muha „l-a constituit misiunea primită în 1488 din partea lui Ştefan de a ridica pe ţăranii ruteni împotriva nobilimii, de a prăda şi, în cazul unor împrejurări favorabile, de a pune stăpânire pe Pocuţia" (*ibidem*).

[132] V. *supra*, capitolul *Căsătoria lui Alexandru*.

[133] Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.253; Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, p.36.

[134] Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.253-254; Valeria Costăchel, *Relaţiile dintre Moldova şi Rusia*, p.179.

[135] Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.254; *subl. a.*

adunarea sumei necesare pentru plata haraciului. Însă distrugerea curților trebuie înțeleasă şi ca un fapt de natură militară: distrugând aceste puncte (probabil multe dintre ele fortificate), se dădea o lovitură puternică sistemului de organizare militară a țării Rusiei în perspectiva preluării Pocuției[136] de către moldoveni. În aceeaşi ordine de idei, este ştiut că Ştefan cel Mare a avut deseori conflicte cu nobilii care stăpâneau domenii în apropierea frontierei, în țara Rusiei sau în țara Podoliei; documentele menționează, de exemplu, ostilitatea sa față de „regişorii Odrowąż" (1468) sau față de Stanislau de „Izayczyce" (1471). Unii dintre aceşti nobili poloni stăpâneau, probabil, sate şi dincoace de Ceremuş, după cum se întâmpla de obicei la frontiere; anihilarea unor asemenea vecini însemna, deopotrivă, asigurarea liniştii la hotare.

Principala țintă a fost Pocuția: acest lucru rezultă cu toată limpezimea atât din cronici, cât şi din documentele vremii. Astfel, cronica de la Mănăstirea Hustânskaia spune despre Muha, „răsculatul moldovean", că a adunat 10.000 de oameni „şi cu ei a venit în Pocuția prădând"[137]. Şi cronicarul polon Martin Cromer, menționând pe cei 10.000 de oameni din oastea lui Muha, arată că erau români şi ruteni, adunați din Pocuția[138]. Prin urmare, combatanții n-au venit din Moldova, ci au fost recrutați din Pocuția, „valahii" din oastea lui Muha nefiind altceva decât români din acea zonă (poate că şi Muha însuşi era unul dintre ei). Dacă, astfel, caracterul antifeudal al mişcării care a zdruncinat țara Rusiei poate fi pus sub semnul întrebării, în schimb nuanța confesională (ortodocşi contra catolici) pare evidentă. Este posibil ca în toiul luptelor să se fi ajuns la situații care scăpau de sub controlul domnului de la Suceava, depăşindu-i poate intențiile; însă este cert că acțiunea lui Muha a pregătit intrarea oştilor moldoveneşti în Pocuția. Nu poate fi o întâmplare faptul că acest eveniment s-a petrecut în vara anului 1490, probabil după ce Muha a fost înfrânt la Rohatyn de Nicolae de Chodcze, staroste de Halici şi castelan de Liov[139]. În august

---

[136] Această tendință a domnului Moldovei a avut-o în vedere şi Alexandru V. Boldur (*ibidem*, p.255); însă e greu de subscris ipoteza că „solii moscoviți îi fluturau [lui Ştefan cel Mare] ideea de a-şi mări teritoriul țării şi prevedeau această posibilitate în condițiunile războiului moscovito-lituanian din 1492-1494". Nu era necesar să-i amintească cineva care erau drepturile sale în raport cu vecinii, şi nici să-i indice direcțiile unei eventuale expansiuni.

[137] Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, p.142, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.224.

[138] Valeria Costăchel, *Relațiile dintre Moldova şi Rusia*, p.180, nota 1.

[139] Era fiul lui Stanislav de Chodcze, castelan de Liov, staroste de Halici şi voievod al Rusiei, care fusese la Suceava în martie 1462, pentru a primi jurământul lui Ştefan şi care luase parte la discuțiile din tabăra de la Hotin, în octombrie 1467 (cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.291-294, nr.CXXXI şi p.296-299, nr.CXXXIII). V. şi Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare*, II, p.69, notele 2 şi 3. Nicolae de Chodcze a murit la 25

1490, la Toruń se ştia că oastea domnului Moldovei luase deja Colomeea şi cetatea Haliciului şi asedia Sniatynul[140].

Salvat de la locul înfrângerii sale, Muha a fost ţinut „prins" la Suceava de Ştefan cel Mare. Această „prinsoare" nu pare a fi avut aspectul unui gest inamical, de vreme ce, după un an, presupusul prizonier avea să fie folosit din nou, în acelaşi scop ca şi în 1488[141].

Intrarea trupelor moldoveneşti în Pocuţia, de unde au revenit după ce au aşezat garnizoane şi au luat prăzi bogate[142], s-a produs tocmai în vremea când moartea regelui Matias deschisese competiţia pentru regatul ungar. Câtă vreme acţionase numai Muha cu „răzvrătiţii" lui, era vorba doar de o situaţie internă, a cărei stăpânire intra în atribuţiile autorităţilor provinciei şi ale regatului. Intrarea trupelor moldoveneşti o transforma, însă, într-un conflict interstatal. Această situaţie a fost pusă în evidenţă atunci când la Vilna (capitala marelui ducat al Lituaniei) a sosit un sol moldovean care a cerut liberă trecere spre Moscova, unde îl trimisese domnul.

Veştile despre acţiunea moldovenească în Pocuţia au sosit tocmai în vremea când acest sol (probabil Steţcu[143]) aştepta să i se dea permisul de trecere. A primit numai acest răspuns: „Serenităţii Sale [regelui] i-a sosit vestea că foarte de curând cete înarmate ostăşeşte au ieşit din Moldova şi au invadat pe neaşteptate, în chip războinic, stăpânirile Serenităţii Sale, pământurile Podoliei şi au năvălit violent în vreo câteva cetăţi (*castra*), în număr de patru sau cinci, pe care luându-le, au omorât pe toţi cei găsiţi acolo şi pe unii i-au decapitat şi chiar cetăţile şi multe alte bunuri de-ale noastre le-au ars în foc şi multe alte cruzimi au săvârşit pe cale, în chip neomenos, precum şi omoruri, atât printre negustorii localnici cât şi printre alţi supuşi de-ai noştri şi, după cum ştim cu certitudine, au dus cu ei felurite prăzi, cai, cete de oameni, turme de animale şi vite mărunte"[144]. Reprezentanţii regelui precizau că, despre toate acestea, nu se

---

ianuarie 1491, luptând cu tătarii (*ibidem*, nota 2). În deceniile următoare, vor avea relaţii cu Moldova încă doi fraţi ai săi: Stanislav (1509) şi Otto (1525).

[140] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.214 şi nota 1; *Relaţiile istorice*, I, p.296, nota 33. Se spunea că alături de oamenii domnului Moldovei erau şi cei ai sultanului. V. şi N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.181.

[141] V. şi Valeria Costăchel, *op.cit.*, p.180.

[142] I. Ursu, *op.cit.*, p.214 şi nota 2.

[143] Este posibil să fie vorba de Steţcu, trimis în vara anului 1490 în solie la Moscova, unde a ajuns, la 1 ianuarie 1491, împreună cu Ivan Liharev, sau de celălalt sol moldovean, Şandru, ajuns şi el la Moscova. Amândoi, se pare, au plecat spre casă la 28 iulie 1491, însoţiţi de solul lui Ivan al III-lea, Skurat Zinovievici (cf. G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.39; *Relaţiile istorice*, I, p.294, nota 32).

[144] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.381-382, nr.CLXX (text latinesc); cu o traducere în ruseşte şi una în româneşte, în volumul *Relaţiile istorice*, I, p.66-68,

ştie cine şi cum le-a săvârşit, însă era cert că făptaşii veniseră din Moldova. Ca atare, pentru limpezirea situaţiei – a cărei gravitate se poate măsură din însăşi povestirea aceasta, în care totul este spus cu o iritare neascunsă şi pe nerăsuflate, într-o singură înşirare – s-a decis să fie trimişi în Moldova, pentru a discuta personal cu domnul („*cum ipso voyevoda*"), arhiepiscopul Ioan al Liovului şi castelanul de Halici, Iacob Buczacki[145]. Până la întoarcerea lor, solul moldovean avea să rămână la Vilna.

Misiunea celor doi demnitari poloni era dificilă; instrucţiunile primite din partea regelui sugerează că ei trebuiau să aibă, în faţa domnului, o atitudine foarte fermă, mustrătoare şi ironică totodată. Expunerea solilor aduce unele precizări cu privire la acţiunea moldovenească în Pocuţia, din vara anului 1490. Trebuia să i se spună lui Ştefan că regele şi sfetnicii săi auziseră, în timpul întrunirii Dietei[146], că el îşi trimisese dregătorii („*officiales vestre dominacionis*") să intre cu putere în Pocuţia şi să atace satele, dintre care unele au rămas golite de oameni. La vremea aceea, nu s-ar fi ştiut cu certitudine dacă lucrul se făcuse cu sau fără porunca domnului Moldovei, dar după aceea s-a aflat că acesta spunea el însuşi, pe faţă, că-şi trimisese dregătorii în Pocuţia („*palam fateri dominacionem vestram quod id officialibus suis commiserat*"). Făcându-se a nu putea crede posibilă o asemenea faptă, regele îi amintea, totuşi, „palatinului" său din Moldova că-i prestase „omagiu şi jurământ de credinţă şi de ascultare"; îi cerea, prin urmare, să poruncească revenirea satelor sub stăpânirea căpitanilor săi şi despăgubirea integrală pentru prădăciunile făcute. Dacă nu se va întâmpla aşa, domnul era prevenit că „această injurie şi dezonoare şi nestatornicie, care şi duşmanilor ar fi bătaie de joc, Majestatea Sa cu nici un chip nu o va primi" (*istam injuriam atque ignominiam et levitatem, que et hostibus derisui esset, Sua Majestas ullomodo feret*). Totuşi, dacă domnul ori supuşii săi susţin că ar avea drepturi asupra acelor sate din Pocuţia, ar putea sta la judecată oricând ar vrea, regele fiind întotdeauna pregătit pentru administrarea justiţiei, după legile regatului, însă fără a îngădui să i se smulgă cu forţa ceea ce, de drept, trebuie să i se ceară[147].

---

nr.12. Am refăcut traducerea, pentru a urmări cât mai îndeaproape originalul latinesc în exprimarea sa neliniştită şi mânioasă.

[145] Nepot de frate al lui Mużyło (m. 1470) şi Teodoryk (m. 1456) – amestecaţi în treburile moldoveneşti spre mijlocul veacului – şi văr primar al lui Mihail Buczacki, starostele de Sniatyn, trimis în 1474 în ajutorul lui Ştefan cu un detaşament din oastea Podoliei (v. *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolele *Încordarea relaţiilor cu Poarta* şi *Lupta de la Vaslui*). A murit în 1501. Fiul său omonim, secretar regal, a fost şi el în Moldova, la 1503 (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.490, nr.CXCII).

[146] În septembrie 1490 (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p.163).

[147] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.382, nr.CLXX.

Nu avem, din păcate, şi darea de seamă pe care cei doi soli au trebuit să o înainteze regelui Cazimir şi sfetnicilor săi la întoarcerea din Moldova, pentru a cunoaşte reacţia lui Ştefan. Judecând după desfăşurarea ulterioară a lucrurilor, pare de crezut că solii poloni au trebuit să se mulţumească numai cu explicaţiile îndărătnice ale domnului şi cu cine ştie ce promisiuni vagi – cu care, de altminteri, regele Cazimir era de multă vreme obişnuit din partea lui Ştefan – pentru o cercetare a îndreptăţirilor celor implicaţi. Din faptul că solul moldovean (dacă identificarea pe care am propus-o este corectă) a putut ajunge, totuşi, la Moscova, la 1 ianuarie 1491, s-ar deduce o oarecare detensionare. Dar numai atât. Când acest sol a trebuit să facă drumul de întoarcere, împreună cu un altul, tot moldovean, şi cu unul moscovit[148], marele cneaz Ivan a cerut regelui Cazimir obişnuitul salv-conduct încă din februarie, dar solii n-au părăsit Moscova decât la sfârşitul lunii iulie[149], semn că, între timp, escaladarea conflictului a continuat.

În adevăr, în toamna anului 1491 s-a produs al doilea episod al acestui conflict. După ce „a stat un an întreg prins” la Suceava[150], Muha – spune Cronica moldo-germană – a fost eliberat de Ştefan, care „l-a pus să intre din nou în ţara Rusiei. Atunci el a cuprins iarăşi ţara către Halici”. Din însemnările unui contemporan al evenimentelor, foarte bine informat în privinţa acestor întâmplări, episcopul de Prszemysl, Jan de Targowiska (m. 1492), cel care a condus acum incursiunea în Pocuţia după îndemnul lui Ştefan („*suggestione Stefani*”) ar fi fost alt personaj: „un oarecare tâlhar din Moldova, pe nume Andrei, zis Barula”[151] (*quidam latro*[152] *de Valachia, cui nomen Andreas, cognomen Barulus*)[153]. În chip surprinzător, acesta se înfăţişa drept rudă de sânge a regelui Cazimir al Poloniei („*consanguineus Kasimiri regis Poloniae*”)

---

[148] V. *supra*.

[149] *Relaţiile istorice*, I, p.294, nota 32.

[150] Cazul lui Muha, ţinut „prins” la Suceava vreme de un an, seamănă în chip straniu cu acela al lui Vlad Ţepeş, ţinut în captivitate la Buda nu mai puţin de 13 ani (1462-1475): în ambele cazuri, e vorba de scoaterea din circulaţie a unui om credincios şi folositor, într-un moment când protectorului său i se pare că acţiunile lui sunt mai degrabă dăunătoare decât folositoare. Oricum, e de crezut că amândoi au avut parte nu de „temniţă grea”, ci de o „captivitate aurită”.

[151] Un nume foarte apropiat a purtat familia mitropolitului Dosoftei – Barila, Bărilă sau Borâlă – cu rude în Galiţia (cf. *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979, p.296, cu bibliografia; N. A. Ursu, Pr. Nicolae Dascălu, *Mărturii documentare privitoare la viaţa şi activitatea mitropolitului Dosoftei*, cu un cuvânt înainte al Înalt Prea Sfinţitului Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2003, p.17-28).

[152] *Latro* poate să însemne şi *mercenar*, semnificaţie care trebuie pusă în relaţie cu ceea ce spune Liborius Nacker despre Muha (v. *supra*).

[153] Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare*, II, p.70, nota 4.

şi îşi afirma drepturile ereditare asupra ţării Rusiei, drepturi care ar fi fost sprijinite de sultan[154] ! Aventura s-a terminat repede: în noiembrie 1491, acest Andrei Barula a fost prins de slujitorii lui Mihail Buczacki[155].

Indiferent dacă Andrei Barula este una şi aceeaşi persoană cu Muha, ceea ce îl face deosebit de interesant sunt pretenţiile sale asupra Galiţiei: prin ele căpătăm o imagine mai clară cu privire la toate aceste acţiuni din anii 1488-1491. Un pretendent la stăpânirea Rusiei galiţiene, beneficiind, poate, de sprijinul sultanului, dar cu certitudine pus în mişcare şi ocrotit de domnul Moldovei, înseamnă un element cu totul nou în politica lui Ştefan cel Mare. Dacă ştirea despre existenţa acelui pretendent Petru, în vara anului 1490, se va confirma, avem o simetrie care nu poate să nu dea de gândit atunci când trebuie explicate acţiunile moldoveneşti din aceşti ani.

Pe baza acestor informaţii – încă lacunare, dar foarte sugestive – se poate formula, credem, presupunerea că Ştefan cel Mare a purtat, vreme de câţiva ani, un război nedeclarat împotriva regelui Cazimir. Atacarea pe faţă a Poloniei sau Lituaniei ar fi fost dovada unei lipse de măsură şi de realism. Ştefan a făcut ceea ce i-a stat la îndemână: a lovit provinciile învecinate cu el, Rusia (Galiţia) şi Podolia. În amândouă exista o numeroasă populaţie ortodoxă şi chiar şi mulţi români. Dacă peste Nistru, în Podolia, incursiunile moldoveneşti nu ar fi avut nici o îndreptăţire, în schimb, dincolo de Ceremuş, Ştefan putea avea pretenţia de a recupera „ţara bunicului său": Pocuţia. Valorificarea drepturilor care îi veneau din vechea datorie contractată la înaintaşul său, Petru I, în 1388, de regele Vladislav Jagiełło justifica suficient, în ochii domnului şi ai sfetnicilor săi, incursiunile şi atacurile militare.

Aceste acţiuni urmăreau trei ţinte: distrugeau punctele fortificate, precum curţile nobililor şi acele *castra* menţionate expres la 1490; capturau prăzi însemnate (tot felul de bunuri, dar mai ales cai şi vite) şi, în fine, după spusa izvoarelor vremii, luau în captivitate mulţi oameni. Mobilul primelor două este de înţeles: militar (slăbirea capacităţii ofensive şi defensive a provinciei) şi economic. În cazul celui de-al treilea, el poate să pară de neînţeles. După toate probabilităţile, acei oameni nu erau răpiţi, ci chemaţi să vină în Moldova pentru a coloniza aşezările depopulate sau pentru a întemeia aşezări noi. Oferindu-li-se pământ şi privilegii, cu deosebire scutiri de dări,

---

[154] *Ibidem*.

[155] Acest al cincilea membru al familiei Buczacki aflat în legături cu Moldova era fiul lui Teodoryk şi era văr primar cu omonimul său de la 1474 şi cu Iacob, care tocmai fusese în 1490 în solie la Ştefan cel Mare. Mihail Buczacki era căsătorit cu sora lui Nicolae de Chodcze, care l-a înfrânt pe Muha la Rohatyn. Toate aceste identificări genealogice au fost posibile datorită informaţiilor din monumentala lucrare a lui Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, pl.110 (pentru Buczacki) şi 117 (pentru Chodecki).

oamenii săraci îşi părăseau cu uşurinţă locurile de baştină şi se strămutau, întemeind sate, fie pe domeniile altor seniori, fie în ţări învecinate. Alţii fugeau pentru a scăpa de feluritele îndatoriri care ajungeau să-i copleşească[156]. Nu este exclus ca, în aceste întâmplări să se afle, de fapt, expresia unor eforturi de reechilibrare a situaţiei demografice: după atâţia ani de război şi după atâtea pierderi umane (şi pe câmpurile de luptă, dar şi prin aşezările devastate de năvălitori), întemeierea de noi sate prin colonizări apărea, probabil, ca o necesitate.

Dar în toate acestea a mai putut fi şi un ţel politic mai înalt. Susţinând un personaj care îşi afirma pretenţiile (reale sau fictive) asupra ţării Rusiei, Ştefan cel Mare nu făcea, desigur, o demonstraţie gratuită, ca răspuns la obiceiul nobililor poloni de la graniţă de a ocroti feluriţi pretendenţi la tronul Moldovei. El a putut să făurească planul de a rupe provinciile de margine, cu populaţie ortodoxă, de sub stăpânirea Coroanei polone, punându-le sub cârmuirea unui senior oarecare, dependent, însă, de el. Aceeaşi metodă o încercase şi în cazul Ţării Româneşti. Este iarăşi o simetrie care nu poate trece neobservată, cu atât mai mult cu cât, în cazul acestor evenimente, va fi implicat însuşi fiul domnului, Alexandru. Cândva, în cursul anului 1492, Ştefan „l-a trimis pe feciorul său de două ori cu război în ţara Podoliei”. În acelaşi an, el ar fi îngăduit şi unor detaşamente turceşti să treacă tot spre Podolia şi, întrucât „i-au prins leşii pe negustorii voievodului”, acesta „a trimis de două ori pe fiul său cu război împotriva ţării leşeşti, şi fiul voievodului s-a războit mult lângă Liov”[157].

Relaţiile cu Lituania şi Ungaria. Izvoarele azi cunoscute nu par a îngădui o plasare cronologică mai precisă a acestor întâmplări, însă credem că ele se află în cea mai strânsă legătură cu evenimentul care a marcat începutul verii anului 1492: la 7 iunie 1492 a murit regele Poloniei, Cazimir al IV-lea. Dispariţia bătrânului monarh, după o domnie de 47 de ani[158], a produs tulburări

[156] Asemenea colonizări făceau, de altminteri, şi stăpânii domeniilor din Rusia galiţiană, adăpostind fugari din Moldova. Este cazul „magnaţilor” din familia de Chodcze sau Chodecki (Ilie Corfus, *Pagini de istorie românească*, p.227). La un moment dat, Bogdan al III-lea avea să protesteze faţă de adăpostirea oamenilor fugiţi din cauza sarcinilor militare.

[157] *Relaţiile istorice*, I, p.71, nr.15. Informaţiile acestea se află într-o scrisoare pe care solul moscovit Zaboloţki a trimis-o marelui cneaz Ivan, din Crimeea, unde fusese trimis în solie la Mengli Ghirai. Scrisoarea nu are dată, însă din contextul desfăşurării soliilor rezultă că ea trebuie să fie din august sau septembrie 1493. În acelaşi chip se poate stabili că incursiunile conduse de Alexandru – menţionat la începutul scrisorii în legătură cu o nouă (a treia !) expediţie în Podolia – au avut loc în 1492 (v. *ibidem*, p.297, notele 41 şi 45).

[158] Desemnat în 1445, ca succesor al fratelui său, Vladislav (rege al Poloniei şi al Ungariei, căzut în lupta de la Varna, din 10 noiembrie 1444): cf. Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p.99. A fost încoronat abia la 25 iunie 1447 (*Słownik władców polskich*,

în ţările sale, care nu au mai rămas unite sub acelaşi sceptru: pentru tronul Poloniei, a fost ales Ioan Albert (n. 1459), iar pentru cel al Lituaniei următorul fiu, Alexandru (n. 1461). Este posibil că expediţiile militare conduse de fiul lui Ştefan cel Mare au avut loc în timpul scurs de la moartea regelui Cazimir până la alegerea lui Ioan Albert, care nu s-a produs decât la 27 august, după stăruinţele mamei sale, Elisabeta de Habsburg[159], încoronarea având loc după încă o lună, la 30 septembrie 1492[160].

Nu se ştie cum a procedat Ioan Albert, însă Alexandru (ales mare duce la 20 iulie 1492[161]) i-a anunţat lui Ştefan moartea părintelui său şi ridicarea lui în scaunul Lituaniei prin solii Feodor Czetwertynski şi Fedko Gawriłowicz. Ei au avut şi misiunea de a-i aminti atât de vechile legături şi tratate care uniseră pe domnii Moldovei de mari cneji ai Lituaniei şi pe Ştefan însuşi de Cazimir, cu speranţa că ele vor fi respectate în continuare, cât şi de supărările – nedreptăţi şi silnicii – pe care provinciile de la frontieră şi supuşii de acolo le îndurau din partea Moldovei, cu nădejdea că această situaţie va fi curmată[162].

Răspunsul la solia aşa de curtenitoare trimisă printr-un sol aşa de nobil[163] caracterizează foarte bine pe Ştefan cel Mare. Doi dintre diplomaţii acestuia – amândoi boieri mari ai Moldovei de atunci: Giurgiu vornicul[164] şi Iurie Şerbici[165] – au prezentat la Vilna, la 8 februarie 1493, acest răspuns, care trebuie înţeles atât prin ceea ce spune, cât şi prin ceea ce trece sub tăcere. Domnul Moldovei transmitea condoleanţe pentru moartea „prietenului său, Cazimir, pe care l-a luat Dumnezeu din lumea aceasta, Dumnezeu să-l ierte” şi felicitări noului principe pentru urcarea în scaunul părintesc. În virtutea legăturilor care îi făcuseră pe vechii cneji ai Lituaniei „fraţi şi prieteni strămoşilor noştri, domnilor Ţării Moldovei”, Ştefan îşi exprima nădejdea că se va putea aştepta şi de la Alexandru „la aceeaşi frăţie şi la întărirea prieteniei şi dragostei” dintre ei. Despre conflictele de la frontieră şi pagubele suferite de supuşii de acolo ai marelui duce nu se spune nici un cuvânt. În schimb, solia se încheie cu un apel la solidaritatea creştină, la capătul căruia stă o urare ironică:

---

alcătuit de Józef Dobosz, Jacek Jaskulski, Tomasz Jurek, Andrzej Kamieński, Maciej Michalski, Maciej Serwański, Poznań, 1999, p.205).

[159] Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.186.

[160] Cf. *Słownik władców polskich*, p.162.

[161] *Ibidem*, p.15.

[162] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.390, nr.CLXXI.

[163] Feodor Czetwertynski aparţinea unei mari familii nobiliare, coborâtoare din Rurik, din ramura care dăduse marii cneji ai Kievului.

[164] Foarte probabil Giurgiu Dolh, viitor mare vornic (1503-1506): Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p.272.

[165] Boier foarte cunoscut, atestat în documente încă din 1443, ceea ce înseamnă că era un om în vârstă la 1492-1493.

„Milostivirea Voastră puteţi pricepe şi singuri destul de bine, cum din toate părţile păgânătatea tătărească şi turcească se întăreşte mereu împotriva Creştinătăţii. Şi de aceea ne-a poruncit să ne rugăm de Milostivirea Voastră ca Milostivirea Voastră să rugaţi pe fraţii Milostivirii Voastre, care şed în domniile lor, şi chiar pe alţi prieteni ai Milostivirii Voastre, pe care Milostivirea Voastră îi cunoaşteţi, ca toţi să-şi întoarcă faţa spre păgânătate şi Milostivirea Voastră împreună cu ei. Şi să dea Dumnezeu ca Creştinătatea să nu se clatine şi să nu piară în zilele Milostivirii Voastre”[166].

Este greu de imaginat o mai abilă ocolire a celui mai delicat punct dintr-un mesaj diplomatic: răspunsul la problemele concrete ale relaţiilor tensionate prin ciocnirile de la frontieră fusese înlocuit cu un apel călduros pentru salvarea Creştinătăţii ! Solii au adus la Suceava un răspuns sec şi acru, prin care Alexandru făgăduia să se gândească, împreună cu fraţii săi, cum ar fi mai bine de făcut „ca să nu fie asuprită Creştinătatea din partea păgânătăţii”; cât priveşte înnoirea vechilor legături şi tratate, „va da Dumnezeu şi ne vom trimite solii noştri la dumnealui voievodul şi despre aceste lucruri ne vom spune părerea către dumnealui voievodul prin solii noştri”[167]. Însă aceşti soli, anunţaţi în februarie, vor pleca spre Moldova abia după nouă luni, în noiembrie 1493[168].

Rezultă, din primul mesaj al marelui duce Alexandru – databil în toamna anului 1492 – şi din răspunsul lui Ştefan, transmis la 8 februarie 1493, că existau, în adevăr, grave incidente la frontiera dintre Lituania şi Moldova (adică în Podolia), despre care domnul nu dorea să vorbească: sunt, desigur, acelea în care avusese de jucat un rol celălalt Alexandru, moştenitorul tronului de la Suceava.

---

166 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.384, nr.CLXXI.

167 *Ibidem*, p.385-386.

168 *Ibidem*, p.388-389. Instrucţiunile marelui duce sunt datate „noiembrie, indiction 12”, ceea ce corespunde cu văleatul 7002, adică A.D. 1493 (fiind luna noiembrie). Conţinutul le pune în succesiune directă cu solia lui Ştefan, trimisă prin Giurgiu vornicul şi Iurie Şerbici, menţionaţi ca atare. Celelalte instrucţiuni de solie, publicate de Ioan Bogdan (*ibidem*, p.386-388) ca datând din 10 septembrie 1494, trebuie să fie ulterioare acestei date, întrucât în ele marele duce îl arată pe Ivan al III-lea ca fiind socrul său, or, căsătoria lui Alexandru cu cneaghina Elena de Moscova s-a făcut abia la 15 februarie 1495. Această eroare a fost observată şi de P. P. Panaitescu, în recenzia la cartea lui K. V. Bazilevici (p.180, nota 2). De altminteri, ordinea în care sunt publicate textele acestor solii nu corespunde succesiunii lor reale. Regăsirea acesteia, prin cercetarea conţinutului şi a contextului fiecăreia, ar fi o contribuţie însemnată la cunoaşterea relaţiilor moldo-lituane de la sfârşitul veacului al XV-lea. O cercetare cu privire la relaţiile diplomatice ale Lituaniei cu Moldova, cunoscută doar indirect (E. Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystés diplomatiniai ryšiai su Moldavijos kunigaikštyste 1492-1501 metais*, 1988) aşează solia din 10 septembrie în anul 1499, corespunzător indictionului 2, pe care îl arată copia păstrată (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.386): cf. Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.179, nota 227.

Se mai înțelege, însă, din acest schimb de mesaje, că poziția lui Ştefan în raport cu vecinii săi Jagiełłoni era, acum, mai puternică; ne putem întreba, chiar, dacă în apelul la solidaritate împotriva păgânilor nu a fost strecurată şi o undă de amenințare, îngemănată cu urarea ironică din final.

În timp ce Ştefan cel Mare era pus la adăpost prin închinarea făcută sultanului la 1486, monarhii catolici de la apusul, nordul şi răsăritul Moldovei rămâneau sub amenințarea oştilor otomane: vechile armistiții fiind expirate, Ungaria era hărțuită din ce în ce mai dur, la hotarele ei sudice, de oştile turceşti şi amenințată de invazii tătăreşti dinspre Carpați[169], iar Polonia şi Lituania erau amenințate de aceiaşi duşmani. Situația aceasta nu a contenit până când Ioan Albert al Poloniei şi Vladislav al Ungariei nu au înnoit păcile lor cu Baiazid al II-lea, în 1494 şi, respectiv, în 1495[170].

Tocmai în asemenea împrejurări, domnul Moldovei a obținut atât confirmarea feudelor ardelene, cât şi punerea în posesie după toate normele juridice, ceea ce, probabil, regele Matias (prea preocupat, în ultimii săi ani, de stăpânirile austriece) nu mai apucase a face. Se pare, de altminteri, că „donația" inițială nu a avut în vedere decât cetățile, cărora li s-au adăugat, apoi, roadele culese de pe domeniile lor – totul, însă, numai pentru Ştefan, pe durata vieții sale („*per universum tempus vitae suae*")[171]. Schimbarea acestui statut s-a datorat, probabil, regelui Vladislav[172]: cetățile şi domeniile lor au devenit proprietatea nu numai a domnului Moldovei, dar şi a fiului său şi a tuturor urmaşilor lor („*ipsorumque veris haeredibus et posteritatibus universis*"). La 18 aprilie 1492, conventul de la Cluj-Mănăştur a fost împuternicit de rege să aşeze pe Ştefan şi pe Alexandru la Ciceu şi Cetatea de Baltă ca stăpâni legitimi ai castelelor, precum şi ai tuturor oraşelor, satelor, posesiunilor şi drepturilor, terenurilor şi dărilor care țin de ele. Toate acestea, Ştefan le primise din mâinile

---

[169] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.143; Eugen Denize, *Aspecte noi*, p.98-99; idem, *Ştefan cel Mare*, p.123-124.

[170] Eugen Denize, *Aspecte noi*, p.100; idem, *Ştefan cel Mare*, p.127.

[171] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.45-46, nr.40. Din păcate, documentul acesta – care trece de obicei neobservat – nu este nici originalul, nici o copie a sa, ci numai o mostră de formular diplomatic, din care lipseşte şi numele emitentului, şi data, ba chiar şi numele cetăților. Editorul l-a aşezat, fără nici o explicație, sub numele regelui Vladislav, datându-l [Buda, 18 aprilie 1492], evident în funcție de precedentul document – porunca trimisă la acea dată conventului de la Cluj-Mănăştur –, fără să observe diferențele dintre cele două texte. Neputând verifica sursa şi depozitul indicate de A. Veress – „*Liber formularum archiepiscopi Nicolai Oláhi, fol.19. Bibliotheca conventui de Jászó Ms. No.78*" –, orice alte comentarii sunt de prisos. Ni se pare mai probabil că în acest text trebuie să vedem nu o formulă restrictivă propusă de regele Vladislav, ci o mărturie chiar a donației regelui Matias.

[172] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Feudele ardelene ale lui Ştefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor* (*ms.*).

răposatului rege Matias („*a manibus eiusdem condam domini Mathiae regis*") ca răsplată pentru „strălucita lui credinţă şi meritele slujbelor sale credincioase" (*praeclaram illam fidem et fidelium obsequiorum merita*) şi le-a ţinut, de atunci şi până în acea zi, în paşnică şi liniştită stăpânire, beneficiind acum de o confirmare, cu titlul de „*nova donatio*", împreună cu „*Magnificus Alexander, filius eius*"[173], moştenitorul prezumtiv al tronului[174]. La 4 octombrie 1492, s-a făcut punerea în posesie, act faţă de care unii nobili ardeleni, din familii însemnate, care ştiau că au drepturi în acele locuri, au protestat[175].

Domnul Moldovei devenea, în chip evident, un factor de influenţă în viaţa voievodatului transilvan. Un şir de evenimente din 1492-1493, dar cu rădăcini mai vechi, stă mărturie pentru prestigiul de care Ştefan cel Mare se bucura în ochii contemporanilor săi, vieţuitori la hotarele Moldovei, dar şi pentru faima pe care această ţară o dobândise prin stabilitatea ei. În decembrie 1492, secuii s-au plâns regelui Vladislav al II-lea împotriva persecuţiilor la care erau supuşi din partea lui Ştefan Báthory, voievod al Transilvaniei şi, în acelaşi timp, comite al secuilor, motiv pentru care „unii dintre locuitorii Maiestăţii Tale ară şi seamănă pe pământul Moldovei şi Ţării Româneşti şi s-au legat de iobagi ai voievozilor ţărilor numite"[176]. Secuii ameninţau că, în cazul nerezolvării jalbei lor, aveau să plece cu toţii peste munţi: „mulţi dintre locuitorii ţării Maiestăţii Voastre au hotărât ca, părăsind ţara Maiestăţii Voastre, să fugă în Moldova şi Ţara Românească, pe pământul zişilor voievozi, dându-se ca iobagi voievozilor pomenitelor ţări, unde au arat şi au semănat"[177]. Regele Ungariei a

[173] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.43-44, nr.39. Documentul este datat „*feria quarta proxima ante festum resurrectionis Domini*". Întrucât, în 1492, Paştile au fost la 22 aprilie, miercurea imediat premergătoare este, în adevăr, 18 aprilie. Cu toate acestea, un rezumat al documentului a fost publicat sub data de 7 iunie 1492 (Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.327), preluată apoi în unele studii istorice (v., de exemplu, Ion Sabău, *Relaţiile politice dintre Moldova şi Transilvania*, p.237; Ion Toderaşcu, *Unitatea românească medievală*, I, p.145). Acelaşi document apare citat şi cu alte date, precum 18 martie (Radu Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş*, p.20), 21 martie (Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.185) şi 25 aprilie (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.272). După părerea lui N. Grigoraş, regele Vladislav al II-lea i-ar fi confirmat încă din 1491 lui Ştefan şi fiului său, Alexandru, stăpânirea asupra celor două cetăţi (N. Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.232).

[174] Această distincţie pe care o face actul din 1492 confirmă, indirect, presupunerile formulate mai sus, cu privire la statutul lui Alexandru ca moştenitor prezumtiv. Actul lui Matias avusese ca beneficiar numai pe Ştefan; cel al lui Vladislav îi cuprinde pe amândoi, aşa cum, mai târziu, Bogdan va fi menţionat alături de tatăl său în toate afacerile privind aceste domenii.

[175] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.45, nr.39.

[176] Ştefan Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX*, ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1977, p.78.

[177] Ion Sabău, *Relaţiile politice dintre Moldova şi Transilvania*, p.230.

luat măsurile cuvenite împotriva lui Ştefan Báthory, numai că nici succesorul acestuia, Bartolomeu Drágffy, nu s-a arătat mai înţelegător faţă de secui, ceea ce a atras revolta acestora şi emigrarea în masă[178]. Speranţa lor rămăsese, ca şi în anii 1471-1472[179], Moldova lui Ştefan cel Mare[180].

Alianţa cu tătarii. În primăvara anului 1492, în lunile care au premers moartea regelui Cazimir, pe când fiul său, Alexandru, ataca şi prăda marginile dinspre Moldova ale Poloniei şi Lituaniei, Ştefan a decis să lărgească orizonturile noilor sale legături politice într-o direcţie în care nici unul dintre înaintaşii săi şi nici el însuşi până atunci nu căutaseră prietenie şi ajutor: a trimis un sol „ţarului" de la Perecop, Mengli Ghirai, hanul tătarilor din Crimeea, pentru a încheia o alianţă. În corespondenţa diplomatică moscovită, solul este numit *Mitea Gomza*[181], dar sub acest nume credem că se poate identifica un Dumitru Hamza[182]. El a ajuns la curtea hanului la începutul lunii mai 1492[183] „şi cuvintele lui către ţar au fost acestea: despre dragoste şi prietenie şi despre bună vecinătate şi unire, să fie prieten al prietenului său şi duşman al duşmanului său, şi să fie în unire împotriva regelui [Poloniei[184]] şi a copiilor lui Ahmat[185]. Şi ţarul, la aceasta, i-a şi depus jurământul, ca să fie cu dânsul în unire"[186].

---

[178] Carol Auner, *Episcopia de Baia*, p.124-125; Maria Magdalena Székely, *Familii de boieri din Moldova de origine transilvăneană*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 1-2, p.102.

[179] V. *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti"*, capitolul *Jurământul secuilor*.

[180] V. şi Ştefan Meteş, *op.cit.*, p.78, nota 33.

[181] *Relaţiile istorice*, I, p.69, nr.13.

[182] Neamul boierilor moldoveni Hamza este atestat încă de la 1430, cu logofătul Miron Hamza; un Roman Hamza apare la 1528 (fiii săi – la 1571); diacul Andronic Hamza la 1555-1570. Boierul Trifu Hamza este membru al sfatului domnesc în 1546-1550 (pentru toţi aceştia, v. Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.444-445). El a fost trimis la turci, în misiunea grea a alegerii hotarelor dinspre Bugeac (Valeriu Veliman, *Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în **RA**, LXI, 1984, 2, p.211). Un Gliga Hamza („*Chamsa Gligo*") este atestat la Liov, la 10 ianuarie 1562, ca trimis al lui Despot vodă (N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p.343, nr.CLVIII). Nu se poate spune dacă îndepărtata origine a acestei familii va fi fost turcă sau tătară.

[183] *Relaţiile istorice*, I, p.396, nota 36. La 10 mai 1492, Mengli Ghirai scria lui Ivan al III-lea, anunţându-i sosirea solului moldovean „care ne-a spus să fim prietenii prietenilor şi duşmanii duşmanilor" şi asigurându-l pe marele cneaz: „inimile noastre sunt pline de dragoste între noi, aşa să ştii !" (cf. K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.217).

[184] La data prezentării soliei, mai trăia încă regele Cazimir al IV-lea; până când toate detaliile aveau să fie comunicate marelui cneaz de către solul său din Crimeea (la 27 octombrie – v. *infra*), Polonia avea un rege nou, în persoana lui Ioan Albert.

[185] Succesorii ultimului han al Hoardei Mari, de la Volga.

[186] *Relaţiile istorice*, I, p.69, nr.13 (scrisoarea solului moscovit din Crimeea către marele cneaz, 27 octombrie 1492).

Oricât de profitabilă în contextul ostilităţii cu Polonia şi Lituania, alianţa cu tătarii, subordonaţi Porţii, era un pas primejdios, ieşind din cadrul regulilor cu care românii erau obişnuiţi. Pentru a primi „jurământul lui Ştefan, întru aceea ca să fie prieten al prietenului ţarului, iar duşmanului – duşman, şi împotriva regelui şi a copiilor lui Ahmat să fie în unire”, Mengli Ghirai a trimis la Suceava pe omul său, care mai avea de îndeplinit şi o misiune mai puţin obişnuită: trebuia să adune un corp de ostaşi de elită, care să îndeplinească la curtea hanului rolul unui zălog. Iată cum este descrisă această misiune în izvorul rusesc din care se reconstituie evenimentele: solul hanului, pe nume Cazimir, „urmează să ia de la Ştefan câte unul din fiecare patru din cei mai buni oameni şi să-i aducă la ţar pentru întărire: dacă ţarul va încăleca şi se va duce asupra vreunui duşman, Ştefan să meargă împreună cu ţarul asupra duşmanului ţarului şi al său, iar dacă lui Ştefan nu-i va fi îndemână, iar ţarul va pleca împotriva duşmanului, Ştefan să aibă a trimite cu ţarul oamenii săi”[187]. Un asemenea „zălog” pentru întărirea unui jurământ nu ceruse nici sultanul. Trecuseră numai 17 ani de când domnul Moldovei trimisese, tot în Crimeea, un corp de oaste, ca să apere citadela de la Mangop.

Nu mai există ştiri despre răspunsul dat de Ştefan cel Mare acestei cerinţe a „împăratului” tătarilor. Este, însă, foarte probabil că a refuzat-o[188], tot aşa cum – chiar în răstimpul în care pregătea încheierea acestei alianţe – a refuzat să îngăduie tătarilor trecerea spre Transilvania şi Ungaria. La 15 iunie 1492, bailul Hieronymus Marcellus scria dogelui Veneţiei, pe care-l reprezenta la Istanbul, că „Ştefan voievod nu a vrut să le îngăduie trecerea, deşi este tributar” al sultanului (*Stephano Vaivoda non gli habi voluto dar el passo, anchor che sia tributario di questo Signore*)[189]. Acest detaliu arată că domnul Moldovei urma cu destulă prudenţă – probabil şi cu îngrijorare – linia politică pe care ajunsese să se afle, alături de cuscrul său. Nu putea să nu observe că toate mişcările erau proiectate şi realizate numai în direcţia intereselor marelui cneaz al Moscovei. Refuzul de a îngădui trecerea tătarilor spre Transilvania şi Ungaria corespunde, în timp, confirmării feudelor ardelene, ceea ce nu poate fi o simplă coincidenţă.

În adevăr, la 6 septembrie 1492, Mengli Ghirai anunţa perfectarea alianţei cu domnul Moldovei în folosul marelui cneaz Ivan, căruia îi scria: „de la cuscrul tău, de la Ştefan voievod, au venit soli pentru pricina care te priveşte

---

[187] *Ibidem*.

[188] V., în acest sens, şi Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.257: „Suntem convinşi că nici un fel de ostatic n-a fost trimis în Crimeea din partea lui Ştefan, deoarece *niciodată în corespondenţa diplomatică ulterioară nu întâlnim vreo aluzie la aşa ceva*” (*subl. a.*).

[189] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p.28, nr.XXXII.

şi ne-am înţeles bine şi temeinic: Hoarda va porni, el va fi una cu noi să poarte duşmănie şi împreună vom sta: iar cu regele vom lupta, iar el s-a legat şi a jurat că va fi una cu noi şi va purta duşmănie regelui”[190].

Între timp, din mai până în septembrie, faţa lucrurilor se schimbase. Moartea regelui Cazimir dusese la despărţirea Poloniei şi Lituaniei sub principi diferiţi. Revendicările marelui cneaz al Moscovei ţinteau Lituania[191], aşa încât acţiunile războinice s-au îndreptat în această direcţie; valoarea alianţei marelui cneaz cu domnul Moldovei s-a estompat[192]. Schimburile de soli au continuat o vreme – la sfârşitul verii lui 1492, Ivan Andreevici Pleşceev (zis Subota)[193] a fost trimis la Suceava[194], de unde a revenit în anul următor (octombrie 1493[195]), însoţit de solii moldoveni Costea diacul şi Şandru[196] –, apoi au contenit. În acest context, a căzut în desuetudine şi alianţa cu „împăratul” tătarilor de la Perecop, act politic care poate fi judecat ca nefiresc, determinat de împrejurări speciale şi acceptat la sugestia unui principe înrudit, pe baza unei aparente identităţi de interese.

Nu avem nici o mărturie scrisă despre reacţia boierilor moldoveni în faţa acestei alianţe cu o „putere” ale cărei atacuri devastaseră pământurile dintre Nistru şi Carpaţi de atâtea ori în ultimii 250 de ani şi ale cărei acţiuni similare aveau să continue încă tot atâta vreme. Credem, însă, că putem identifica o altfel de mărturie despre simţămintele domnului însuşi. Chiar în vremea când a fost iniţiat schimbul de solii cu Mengli Ghirai, era în lucru biserica domnească de la Iaşi, sfinţită la 10 august 1492, cu hramul Sfântului Nicolae. Or, nu poate fi întâmplător faptul că, paralel cu închegarea alianţei cu tătarii, Ştefan închina respectivul lăcaş sfântului care patronase luptele creştinilor împotriva acestor păgâni[197]. Peste doar şase luni, la 8 februarie 1493, solii săi, Giurgea şi Iurie

---

190 K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.217; *Relaţiile istorice*, I, p.296-297, nota 40.

191 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.254 şi urm.

192 *Ibidem*, p.218.

193 Din familia celor care veniseră în Moldova pentru căsătoria domniţei Elena.

194 *Relaţiile istorice*, I, p.297, nota 41.

195 *Ibidem*, p.297, nota 45.

196 *Ibidem*, p.70, nr.14.

197 Pentru importanţa cultului Sfântului Nicolae în Moldova medievală: Sorin Ulea, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, II, în **SCIA**, 19, 1972, 1, p.44-49. Legendele create după moartea sfântului „vorbesc de intervenţia sa miraculoasă în salvarea de la moarte sau din captivitate, în diferite prilejuri, a unor creştini căzuţi în mâinile arabilor [...]. Ele au sporit şi mai mult venerarea şi simpatia de care s-a bucurat «marele ierarh şi făcător de minuni» la popoarele ortodoxe ce s-au aflat sub ameninţarea sau dominaţia musulmanilor, fie arabi, fie tătari, fie turci” (*ibidem*, p.48). Pentru chestiuni mai generale referitoare la Sfântul Nicolae, v. *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VIII. Band, *Ikonographie der Heiligen*, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1976, col.45-58. Hoardele tătăreşti

Şerbici, propuneau marelui duce Alexandru al Lituaniei „să-şi întoarcă faţa spre păgânătate”, care „păgânătate turcească şi tătărească se întăreşte mereu împotriva Creştinătăţii”. Indiferent de interpretarea care se poate da acestui apel la alianţă creştină, după ce domnul Moldovei tocmai acceptase una păgână – prudenţă, neîncredere în tătari[198], mijloc de presiune, simplă şiretenie diplomatică –, închinarea bisericii de la Iaşi stă mărturie pentru ceea ce se afla, în acel moment, în sufletul ctitorului.

După desele schimburi de soli între Suceava şi Moscova, din anii 1490-1492, urmează un dialog diplomatic destul de neobişnuit între Suceava şi Vilna. În noiembrie 1493, în urma propunerii lui Ştefan de a reface alianţa, marele duce Alexandru a trimis în Moldova pe „mareşalul” Wojtech Kuczukowicz şi pe Fedko Gawriłowicz, care au spus domnului că stăpânul lor aşteaptă de la el un act scris: „să te legi în scris către Domnia Sa şi să ai pentru Domnia Sa prietenie şi dragoste veşnică, precum străbunii Domniei Sale şi tatăl Domniei Sale au avut prietenie şi unire cu străbunii tăi”; primind acest act, şi marele duce „se va lega în scris în acelaşi fel”. Păstrarea neatinsă a frontierei era, bineînţeles, o condiţie fundamentală[199].

Însă locul unor fapte concrete a fost luat de nesfârşite discuţii prin soli, marcând – de ambele părţi, se pare – mai degrabă dorinţa de a tărăgăna decât voinţa de a încheia un tratat de alianţă[200].

Pe acest fond de ambiguitate şi nesinceritate din toate părţile, un eveniment important a avut menirea să marcheze începutul unei etape noi în relaţiile dintre statele din această zonă a Europei, influenţând direct şi în cel mai înalt grad acţiunile viitoare ale domnului Moldovei. Un al doilea, însemnat pentru istoria europeană, nu a avut, pentru spaţiul românesc, decât semnificaţia unei întâmplări depărtate, iar pentru Ştefan însuşi – aceea a ieşirii din scenă a unui foarte bătrân contemporan, de o vârstă cu propriul său părinte: la 19 august 1493, după o domnie de 53 de ani, a murit împăratul Frederic al III-lea (n. 1415). Succesorul său, Maximilian, era unul dintre prietenii de departe ai domnului Moldovei.

---

erau asimilate, în gândirea omului medieval, cu neamurile lui Gog şi Magog, a căror năvălire anunţa, potrivit *Apocalipsei*, Sfârşitul Lumii (*Apocalipsa*, 20, 8; v. şi Jacques Le Goff, *Saint Louis*, Paris, 1996, p.149).

198 Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.259-260.

199 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.389, nr.CLXXI (cu privire la data documentului, v. *infra*, capitolul *Tratatul cu Lituania*, în note). Pentru această solie, v. şi Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.165.

200 După opinia lui Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.260, probabil Ivan al III-lea „a împiedicat pe Ştefan să încheie alianţa cu Lituania”.

Congresul de la Levoča. După ani de ostilităţi, marele cnezat al Moscovei şi marele ducat al Lituaniei au socotit că pot încheia un tratat de pace, reglând complicatele probleme teritoriale şi ale aşa-zişilor cneji „suverani" în cadrul unui acord garantat prin căsătoria marelui duce Alexandru cu marea cneaghină Elena Ivanovna, fiica lui Ivan al III-lea şi a Sofiei Paleologhina. Această căsătorie fusese avută în vedere încă din vremea regelui Cazimir şi discuţiile în vederea realizării ei, începute chiar din vara anului 1492[201], au avut un curs paralel cu acela al ostilităţilor şi tratativelor politice. Însă de la logodna din 6 februarie 1494 până la căsătoria din 15 februarie 1495 a fost un drum lung, parcurs în etape, şi nu în linie dreaptă, cu ceremonii succesive în ambele capitale. Tratatul a fost ratificat la Moscova, la 7 februarie, şi la Vilna, la 22 aprilie 1494[202]. Din pricina confesiunilor diferite şi a dârzeniei marelui cneaz Ivan – care voia să fie sigur că fiica lui nu va fi atrasă ori constrânsă să îmbrăţişeze catolicismul – căsătoria a mai zăbovit, hotărârea definitivă nefiind luată decât în toamna lui 1494[203]. Astfel, domnul Moldovei a intrat într-un fel de legătură de rudenie cu marele duce al Lituaniei, căsătorit cu cumnata fiicei sale.

Chiar în zilele când Alexandru primea la Vilna delegaţia viitorului său socru moscovit, în aprilie 1494, fraţii săi se întruneau în Slovacia, în orăşelul Levoča (Lewocz, Leutschau), sub pretextul comemorării tatălui lor. Regele Vladislav al Boemiei şi Ungariei, regele Ioan Albert al Poloniei, prinţul Sigismund şi cardinalul Frederic aveau alături pe cumnatul lor, Frederic de Hohenzollern, markgraf de Brandenburg-Ansbach[204]. Congresul, deschis la 17 aprilie, a însemnat o succesiune de întâlniri şi discuţii purtate în public şi în taină. Cronicarul polon Matei Miechowski – medic al regelui Sigismund – a notat laconic ţelurile întrunirii: „unirea regatelor, războiul împotriva turcilor şi alungarea moldoveanului" (*super regnorum unione, super bello in Turcas et extirpatione Valachi*)[205]. Pacea şi alianţa între Polonia şi Ungaria s-au aflat printre scopurile declarate ale întâlnirii; „în consfătuirile secrete", însă, urmaşii lui Cazimir al IV-lea au vrut să identifice o modalitate de a se răzbuna „asupra

---

[201] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.259-260.

[202] *Ibidem*, p.275 şi 278. La Vilna, tratatul a fost transcris pentru marele duce Alexandru de un diac litvan, Fedko, şi de diacul rus Feodor Kuriţân, acelaşi care slujise şi ca ambasador la Buda, în 1482-1483.

[203] *Ibidem*, p.280.

[204] Căsătorit cu prinţesa Sofia, fiica regelui Cazimir al IV-lea; a fost tatăl lui Albert de Brandenburg, Mare Maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, care a îmbrăţişat Reforma şi, ca urmare, a lichidat Ordinul în Prusia Orientală, transformată în ducat laic, sub suzeranitatea regelui de la Cracovia.

[205] Cf. I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.139, nota 2.

turcilor, pentru uciderea neomenoasă a unchiului lor, Vladislav, la Varna şi pentru pagubele pricinuite de turci regatului Ungariei" şi, totodată, „pe voievodul moldovenesc să-l izgonească, iar în locul lui să pună pe crăişorul Sigismund"[206]. Alt cronicar polon, Wapowski, este încă şi mai explicit: „S-a discutat apoi despre Ştefan, palatinul Moldovei, care stăpânea asupra Misiei de Jos, să-l silească la depunerea jurământului de credinţă şi ascultare a regatului şi regelui polon, după cum făcuse mai înainte lui Cazimir [...], în Colomeea din Pocuţia. Iar dacă s-ar împotrivi, să-l alunge cu puterea armelor din domnie şi să aşeze în locu-i pe fratele său, pe Sigismund, care să apere malul Dunării cu mai mare grijă împotriva turcilor sălbatici"[207].

Hotărârea de a-l „extirpa pe moldovean", adică de a-l izgoni din Moldova pe Ştefan cel Mare pentru a-l înlocui cu Sigismund (n. 1467) a fost sămânţa războiului moldo-polon din 1497, încheiat cu înfrângerea catastrofală a polonilor în Codrii Cozminului. Ea a fost sugerată – s-a spus în secolul al XVI-lea – de sfetnicul regal Filippo Buonaccorsi-Callimachus, căruia i se atribuie un şir de *Sfaturi* adresate regelui Ioan Albert, ţintind consolidarea puterii monarhice în lupta cu marea nobilime a regatului. Între sfaturile acestea – de o factură machiavelică şi care, cum s-a observat, „contrazic idealul cavaleresc de cruciadă din scrierile cunoscute ale lui Buonaccorsi"[208] – sunt câteva a căror legătură cu evenimentele din 1494 şi 1497 este evidentă: „Nu este lucru sigur să ţii pe lângă tine pe fratele tău, Sigismund. Sunt de părere să-l aşezi ca domn al Moldovei", glăsuieşte *sfatul* cu numărul XXIX. Apoi, îndemnându-l pe rege să se înţeleagă cu domnul Moldovei asupra chipului de a nimici nobilimea polonă într-o expediţie în acea ţară, îi înfăţişează dublul avantaj al unei asemenea acţiuni: pe de o parte, ar scăpa de adversarii interni; pe de altă parte, „vei avea un motiv potrivit ca să-i iei domnia şi să înzestrezi cu ea pe un frate al tău"[209]. Chiar dacă reprezintă o plăsmuire târzie, aceste *sfaturi* nu pot fi ocolite, întrucât ele constituie o reflectare cu totul neobişnuită a domnului Moldovei într-o literatură de caracter polemic.

Instalarea lui Sigismund ca palatin al Moldovei era un deziderat fantast, pe potriva acelora formulate de Ioan Albert în 1490, când propusese lui Ştefan să anexeze Ţara Românească, iar fratelui său, Vladislav, să-i cedeze Transilvania. El avea, însă, din punctul de vedere polon, o justificare foarte bine

---

[206] G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.126, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.201.

[207] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.41, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.178.

[208] P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani*, p.210.

[209] *Ibidem*, p.211. V. şi Şerban Papacostea, *Ţelurile campaniei lui Ioan Albert în Moldova (1497): un nou izvor*, în idem, *Evul Mediu românesc*, p.264 şi notele 8-10.

întemeiată, atât în politica de familie a Jagiełłonilor (care nu a atins, totuşi, rafinamentul şi clarviziunea aceleia a Habsburgilor), cât şi în considerente geopolitice. Încorporarea Moldovei în sistemul statal al regatului polon apăruse mai de mult ca o soluţie profitabilă şi eficientă. Membru al Coroanei – aşa cum statuase jurământul lui Petru I de la Liov, din 1387[210] – Moldova putea, după opinia responsabililor poloni, să-şi îndeplinească mai bine rolul de zid de apărare împotriva expansiunii otomane, slujind, în acelaşi timp, şi interesele economice ale regatului. Nu este lipsit de importanţă, în acest sens, faptul că tocmai în anii aceia se sugera strămutarea Ordinului Cavalerilor Teutoni din Prusia Orientală în Podolia, la graniţa Moldovei[211].

A apăra interesele unui stat nu în interiorul hotarelor sale, ci dincolo de ele, era un principiu de bună guvernare. Ştefan cel Mare l-a cunoscut şi l-a aplicat şi el, în măsura în care împrejurările concrete i-au îngăduit-o. Însă înlocuirea, prin forţa armelor, a unui principe recunoscut pentru „vitejia şi norocul" său în lupte (cum spune cronicarul Wapowski[212]) şi cu merite strălucite în slujba Creştinătăţii întregi nu era, nu putea să fie o soluţie acceptabilă nici pentru onoarea unui conducător, nici pentru gândirea pragmatică a unui om politic.

Chiar la Levoča, regele Vladislav s-a opus acestui proiect fantezist. Atunci – şi mai apoi, prin soli şi scrisori – a explicat că el însuşi nu i se putea alătura şi că stăruinţa în aplicarea lui ar putea avea urmări dintre cele mai grave: „noi nu putem părăsi ţara aceea şi pe voievodul acela, fără a pierde onoarea şi [a încălca] jurământul prestat, mai întâi însuşi regatului Ungariei, apoi voievodului însuşi şi întregii acelei ţări [...] ci, dimpotrivă, suntem ţinuţi a-i apăra", atacarea Moldovei urmând a fi considerată echivalentă cu atacarea regatului ungar[213]. Nici celălalt frate, cardinalul Frederic, nu a susţinut proiectul lui Ioan Albert[214] şi se pare că însăşi regina-mamă, Elisabeta, i s-ar fi împotrivit[215].

Pe o cale sau pe alta, Ştefan a trebuit să afle despre discuţiile de la Levoča: oricât de tainice, ele n-au putut rămâne necunoscute înalţilor sfetnici regali ai Ungariei, adversari ai lui Ioan Albert. Este de crezut că prin ei – fie cu îndemnul, fie numai cu permisiunea tacită a regelui Vladislav sau chiar şi fără

---

210 Cf. Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.479-480.

211 I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.136.

212 *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.45, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.181.

213 Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.479.

214 Această poziţie o sugerează cronicarul Wapowski (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.45, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.181).

215 I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.140.

ştiinţa acestuia – veştile au ajuns repede şi la Suceava[216]. Încă din 1493, Bartolomeu Drágffy, „cuscrul" lui Ştefan, era, împreună cu Ladislau de Losoncz, voievod al Transilvaniei. Presupunerea că el ar fi transmis ştirea cea de taină este pe deplin îndreptăţită.

Marele duce Alexandru nu participase la congresul de la Levoča, dar se pare că el a fost ţinta celei dintâi reacţii a domnului Moldovei: pe când tratativele pentru pacea cu Moscova şi pentru căsătoria cu Elena Ivanovna avansau greu, un detaşament moldovenesc a lovit oraşul Braclaw, de pe Bug. În primăvara lui 1495, Alexandru al Lituaniei se plângea proaspătului său socru că „Ştefan, voievodul Moldovei, anul trecut fără nici o pricină ne-a făcut nouă pagubă foarte mare: trimiţându-şi în taină oamenii săi, a ars oraşul nostru Braţlav şi pe mulţi oameni cu capetele i-a mânat în robie, şi le-a luat averea, şi alte multe pagube ne-a pricinuit"[217].

Sistemul de alianţe în care Ştefan cel Mare a intrat în ultimul deceniu al veacului al XV-lea era de o precaritate extraordinară: el lega puteri cu interese diferite, străine unele de altele, dacă nu chiar divergente. Aliaţii nu aveau încredere absolută unii în ceilalţi şi deosebirile confesionale nu puteau, în nici un caz, să contribuie la consolidarea alianţei. Ei reprezentau tradiţii istorice şi

---

[216] Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.260.

[217] *Relaţiile istorice*, I, p.72, nr.16; reclamaţia este cuprinsă în răspunsul trimis de Alexandru marelui cneaz Ivan, la cererea acestuia de a îngădui solului său, Semen Stupişin, să treacă spre Moldova. Stupişin a plecat din Moscova la 9 februarie 1495 (*ibidem*, p.297, nota 48). Atacarea oraşului Braclaw este menţionată, în unele lucrări, sub anul 1495 – Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.262-264 (cu o hartă schematică); Eugen Denize, *Aspecte noi*, p.99; idem, *Ştefan cel Mare*, p.125-126 – însă textul scrisorii (dacă traducerea este corectă) indică anul precedent. Incidentul acesta a avut ecouri până târziu. La 27 august 1495, marele cneaz a răspuns ginerelui său că nu ştie „pentru ce a făcut aşa Ştefan voievod", întrucât, după încheierea păcii dintre ei doi, nu mai trimisese soli în Moldova: „de când ne aflăm noi cu tine în dragoste şi înţelegere, noi n-am mai trimis oamenii noştri la Ştefan voievod" (*Relaţiile istorice*, I, p.73, nr.17). Abia peste doi ani, în august 1497, Ivan al Moscovei i-a furnizat lui Alexandru o explicaţie: locuitorii din Braclaw manifestaseră ei singuri dorinţa de a se stabili în Moldova, iar Ştefan nu ar fi făcut altceva decât să-şi trimită oamenii pentru a le asigura însoţirea şi paza. Înainte ca moldovenii să fi ajuns la Braclaw, tătarii au apărut pe neaşteptate, au incendiat oraşul şi au robit locuitorii cu familiile lor, aşa încât „oamenii voievodului [...] au pornit în urmărirea tătarilor şi i-au bătut", i-au eliberat pe locuitorii din Braclaw şi i-au condus „în ţara valahă" (Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.275; *Relaţiile istorice*, I, p.298, nota 50). Este, desigur, o justificare *post factum*, confecţionată sub presiunea evenimentelor din vara anului 1497: ea nu prezintă nici o garanţie de adevăr (a fost primită de Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.275 şi de Eugen Denize, *Aspecte noi*, p.99; idem, *Ştefan cel Mare*, p.125-126). Incursiunea moldovenească la Braclaw a fost, mai degrabă, una din acele acţiuni-fulger, cu care Ştefan cel Mare îşi teroriza inamicii. Aducerea unor familii întregi de acolo în Moldova este, şi ea, în linia politicii de colonizare pe care domnul o începuse deja şi pe care o va continua în anii imediat următori.

evoluţii total diferite, care făceau din Ivan al III-lea un monarh mai apropiat de „ţarul" de la Perecop, decât de regele de la Buda. Personalitatea lui Ştefan se înţelege mai bine în lumina proiectată de membrii acestei alianţe. Nu se poate şti cu ce speranţe se va fi apropiat domnul Moldovei de acest principe brutal şi crud, care nu ezita să-şi lichideze rudele cele mai apropiate pentru a le lua pământurile, dar câteva decenii mai târziu circula încă la Moscova această caracterizare a marelui cneaz atribuită lui Ştefan: Ivan „îşi măreşte împărăţia stând acasă şi dormind, în timp ce el [Ştefan], luptând în fiecare zi, abia poate să-şi apere hotarele" (*illum domi sedendo et dormitando, imperium suum augere, se vero pugnando quotidie vix limites defendere posse*)[218].

Este foarte probabil că „prietenia şi dragostea" pe care Ştefan cel Mare le jurase pentru a se alătura unor păgâni, altminteri duşmani naturali ai Moldovei şi ai Creştinătăţii, au apăsat greu asupra lui. Mesajul acesta – între altele multe – îl poartă şi ctitoriile sale.

Începuturile picturii exterioare. În toţi aceşti ani, când – pentru propria ei apărare – Moldova a trebuit nu numai să accepte protectoratul otoman, dar şi să intre în alianţă cu un inamic de două ori secular (tătarii), lăcaşurile sfinte zidite din iniţiativa şi cu cheltuiala domnului s-au înmulţit într-un ritm care atestă nu doar devoţiunea ctitorului, ci şi, probabil, speranţa de a dobândi iertarea pentru înţelegerea cu păgânii.

Astfel, pentru curţile[219] din Vaslui, domnul zideşte biserica Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul, în intervalul 27 aprilie-20 septembrie

---

[218] Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.304 şi nota 1. Aceste cuvinte au fost consemnate de diplomatul austriac Sigismund von Herberstein (m. 1566), care a fost la Moscova, ca ambasador al împăratului romano-german, în 1517 şi în 1526.

[219] Ctitoriile din oraşe sunt socotite, îndeobşte, biserici ale curţilor (Corina Nicolescu, *Case, conace şi palate vechi româneşti*, Bucureşti, 1979, p.67, 69). Statutul lor este încă neclar (cf. Stela Cheptea, *Un oraş medieval – Hârlău*, p.183): pe de o parte, ansamblul curţii domneşti trebuia să aibă, pentru folosinţa familiei domnitoare, o capelă (un paraclis) chiar în interiorul clădirii propriu-zise; pe de altă parte, în pisaniile acestor ctitorii nu se menţionează calitatea lor de biserici de curte (mai târziu aveau să se numească *biserici domneşti*, iar slujitorii lor – *preoţi domneşti*). Totuşi, avem cel puţin două dovezi că, pentru vremea lui Ştefan cel Mare, aceste biserici erau socotite ca aparţinând curţilor domneşti: *Tetraevanghelul* scris de ieromonahul Spiridon la Putna, în 1502, a fost dăruit de Ştefan – spune însemnarea dedicatorie – „în biserica din curţile sale cele de pe Bistriţa, unde este hramul Naşterii Cinstitului şi Slăvitului Prooroc, Înaintemergătorul şi Botezătorul Ioan" (*Repertoriul*, p.415, nr.160), care este, evident, biserica domnească din târgul Piatra (azi, Piatra-Neamţ); *Tetraevanghelul* comandat de Ştefan, dar terminat la 24 noiembrie 1504, a fost dat de Bogdan al III-lea „în biserica de la curţile din Hârlău, unde este hramul Sfântului şi Slăvitului Mare Mucenic al lui Hristos Gheorghe" (*ibidem*, p.420, nr.162). Cu privire la curţi, v. I. D. Marin, *Contribuţii la studierea curţilor domneşti din Moldova*, în **SAI**, IX, 1967, p.25-41. Despre curţile şi biserica din Piatra – menţionate în

1490[220]. Simultan, fiul său, Alexandru, ridică, pentru curţile de la Bacău, biserica închinată Adormirii Maicii Domnului, terminată la 1 ianuarie 1491[221]. Cinci luni mai târziu, la 1 iunie 1491, se începe construirea bisericii Sfântul Nicolae din Iaşi, terminată abia în anul următor, la 10 august[222]. Pe când lucrările de la Iaşi se apropiau de sfârşit, au pornit, probabil, cele de la Hârlău, unde, lângă curţile de acolo (terminate în septembrie 1486), s-a ridicat biserica închinată Marelui Mucenic şi Purtător de Biruinţă Gheorghe, simbolul însuşi al luptei împotriva duşmanilor Crucii, lăcaş sfinţit la 28 octombrie 1492[223]. În sfârşit, la 9 iulie 1493 s-a început construirea bisericii de la Borzeşti, cu hramul Adormirii Maicii Domnului, terminată la 12 octombrie 1494[224].

Se observă că, în general, erau în construcţie concomitent câte două biserici, făcând un fel de pereche[225]. După cele ridicate, câte două pe an, în 1487 şi 1488[226], nici o ctitorie nu este cunoscută pentru anul 1489; bisericile de la Vaslui şi Bacău marchează reluarea, în 1490, a ritmului de construcţie, dar mai încetinit.

însemnarea *Tetraevanghelului* din 1502 – v. Eugenia Neamţu, *Date istorice şi arheologice cu privire la curtea domnească din Piatra-Neamţ*, în **MemAnt**, I, 1969, p.227-239; despre cele de la Hârlău: Stela Cheptea, *op.cit.*, p.181-206; eadem, *Biserica „Sfântul Gheorghe" şi Curtea Domnească Hârlău*, Iaşi, 2004.

[220] *Repertoriul*, p.87, nr.6.

[221] *Ibidem*, p.90, nr.7; v. şi *supra*, capitolul *Statutul lui Alexandru*.

[222] *Repertoriul*, p.104-108, nr.9. Biserica Sfântul Nicolae din Iaşi a păstrat, până la dărâmarea sa, în vederea restaurării de la sfârşitul secolului al XIX-lea, portretele votive ale ctitorilor, repictate în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, foarte probabil după fresca originală. Tabloul votiv îi înfăţişa pe Ştefan cel Mare, pe doamna Evdochia şi pe Bogdan. Pictarea Evdochiei în calitate de doamnă într-o biserică înălţată la vremea când Ştefan era căsătorit cu Maria Voichiţa a fost interpretată de istorici în diferite chipuri. În ceea ce ne priveşte, împărtăşim ipoteza formulată de Alexandru Lapedatu: „confuzia cu numele doamnelor lui Ştefan, Evdochia în loc de Maria [...] poate fi datorită [...] faptului că, inscripţiile vechi fiind şterse şi la refacere nemaicunoscându-se îndeajuns relaţiile familiale ale marelui voievod, s-a putut uşor face confuzie, punându-se numele Evdochiei pentru al Mariei" (Al. Lapedatu, *Portretele ctitoriceşti de la Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în **BCMI**, V, 1912, p.132). Legenda slavă care însoţeşte portretul: Ãoñïîæäà Åâäîêià, ñåñòðà Ceìeíà ö(à)ð# („Doamna Evdochia, sora lui Semen împăratul") reproduce o formulă care se regăseşte numai în izvoare narative (Letopiseţul anonim, Letopiseţele de la Putna), ceea ce înseamnă că, la refacerea picturii, în secolul al XVII-lea, a fost necesară o documentare pe cronici pentru înlocuirea inscripţiei originale.

[223] *Repertoriul*, p.94-95, nr.8.

[224] *Ibidem*, p.109, nr.10.

[225] V. şi Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, ediţia a II-a, Bucureşti, 2004, p.64; Carmen Bogdan, *Datarea zidirii monumentului de la Bălineşti, sec. XV (opinii)*, în **RMM**, seria *Monumente Istorice şi de Artă*, 46, 1977, 2, p.69-74.

[226] V. *supra*, capitolul *Activitatea cancelariei şi efortul constructiv*.

Dat fiind că vara unui an era suficientă pentru înălţarea unei biserici[227], nu există nici o explicaţie plauzibilă pentru durata mai lungă a construcţiei bisericii de la Iaşi (iunie 1491-august 1492) şi a celei de la Borzeşti (iulie 1493-octombrie 1494). Singurul element care le este comun, dar care nu ar fi putut să producă o asemenea prelungire a perioadei de construcţie, este legătura cu familia domnească: biserica de la Iaşi a fost zidită „pentru sufletul celor adormiţi [...], părinţii şi fratele nostru", iar cea de la Borzeşti – „pentru pomenirea sfântrăposaţilor înaintaşi[228] şi a părinţilor lor".

În timp ce la Iaşi se înălţa biserica Sfântului Nicolae, domnul Moldovei îi poruncea diaconului Teodor Mărişescul să copieze un *Tetraevanghel* „pentru sufletul său şi pentru răposaţii părinţii lui"[229]. Acest manuscris somptuos, împodobit cu iniţiale şi viniete, cu frontispicii şi cu miniaturi reprezentându-i pe cei patru Evanghelişti, era menit Mânăstirii Zografu de la Sfântul Munte[230].

Pe de altă parte, între daniile făcute bisericii de la Borzeşti de către ctitorul ei s-a aflat un *Tetraevanghel*, cumpărat de Ştefan cel Mare şi închinat la 3 noiembrie 1495, „ca să-i fie lui pomenire neclintită cât va sta acest hram"[231]. Rugi pentru sufletele celor răposaţi din familia domnească aveau să se înalţe, aşadar, nu numai în ţară – la Iaşi şi la Borzeşti –, ci şi la Muntele Athos, în mănăstirea ocrotită de Sfântul Mare Mucenic Gheorghe, devenită deja, de multă vreme, ctitorie a lui Ştefan cel Mare. O asemenea grijă pentru pomenirea rudelor sale moarte, ca aceea manifestată de Ştefan în răstimpul 1491-1495, nu se regăseşte în vreo altă etapă a domniei sale. Cercetarea ei în viitor ar putea, eventual, lumina ungherele atât de întunecate ale vieţii private a domnului Moldovei.

227 Biserica de la Bădeuţi (Milişăuţi) s-a început la 8 iunie şi s-a terminat la 13 noiembrie (1487); în 1488, cea de la Sfântul Ilie s-a construit între 1 mai şi 15 octombrie, iar cea de la Voroneţ între 26 mai şi 14 septembrie.

228 Formula ñâåòîïî÷èâøèõü ïðåäêîâü se poate referi atât la înaintaşii de sânge, cât şi la aceia care au precedat în domnie; ïðåäúêè este folosit îndeobşte cu al doilea sens, însă aici este evident că nu poate fi vorba decât de înaintaşii în sens genealogic, de vreme ce alături sunt evocaţi părinţii, iar construcţia însăşi are ctitori pe Ştefan şi pe fiul său, Alexandru. În aceste condiţii, trebuie să acceptăm că biserica de la Borzeşti pare a fi legată nu de dinastie sau de o ramură a ei, ci de familia propriu-zisă a ctitorului – tatăl, mama şi înaintaşii lor.

229 M. Berza, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul*, p.595.

230 Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.147, nr.XXVII, p.441. Manuscrisul se păstrează în Rusia (Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.128, nr.664).

231 *Repertoriul*, p.406-408, nr.157; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.92-98; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.149, nr.XXXII. Astăzi, manuscrisul se află la Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos (Radu Constantinescu, *op.cit.*, p.42, nr.202).

Dintre cele nouă biserici ridicate în acest interval, patru au fost destinate unor târguri unde existau curţi domneşti (Vaslui, Bacău, Iaşi, Hârlău)[232]. Răspunzând, desigur, şi unei necesităţi reale, aceste ctitorii exprimă, fără îndoială, o anumită atenţie pe care domnul a acordat-o vieţii urbane în general. Refacerea ocoalelor unor oraşe[233] şi stabilirea hotarelor lor[234] reflectă aceeaşi grijă şi acelaşi interes.

În sfârşit, trebuie să se observe şi o altă trăsătură de unire între ctitoriile acestei etape. La biserica de la Pătrăuţi, pe faţada vestică, o *Judecată de Apoi* – pictură exterioară de bună calitate, rafinată şi expresivă, în tradiţia artei imperiale paleologe – nu poate fi atribuită unei etape ulterioare domniei lui Ştefan cel Mare, ea aflându-se în strânsă legătură cu unul dintre mesajele picturii interioare, realizată la această vreme[235]. Dintre celelalte biserici, se ştie că au avut pictură exterioară cele de la Bădeuţi (Milişăuţi)[236], Vaslui[237], Iaşi[238]

---

[232] În anii imediat următori, se vor mai adăuga – la aceeaşi categorie – biserica Sfântul Nicolae din Dorohoi şi biserica Sfântul Ioan din Piatra, precum şi, probabil, Sfântul Nicolae-Popăuţi din Botoşani; v. *infra*, capitolul *Ctitorii domneşti*.

[233] C. Cihodaru, *Refacerea ocoalelor şi curţilor domneşti în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965, p.267-273. V. şi Gheorghe Pungă, *Vatra, hotarul şi ocolul târgului Ştefăneşti*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.41-58 (mai ales p.47-48); Constantin Burac, *Aşezările Ţării Moldovei din epoca lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 2004, p.11-20.

[234] Cf. şi D. Ciurea, *Situaţia internă a Moldovei în epoca lui Ştefan cel Mare*, p.73.

[235] V. *supra*, capitolul *Activitatea cancelariei şi efortul constructiv*.

[236] *Repertoriul*, p.60; v. şi Irineu Crăciunaş, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, II, în **MMS**, XLVI, 1970, 3-6, p.151.

[237] Solul polon Jerzy Krasinski, 1636: „În faţa palatului se află o biserică de zid, foarte frumos zugrăvită, atât pe dinafară, cât şi pe dinăuntru. Dar şi aceasta se ruinează acum" (*Călători străini despre Ţările Române*, V, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1973, p.117). Paul de Alep face o descriere mai amplă a exteriorului, cu „bolţi şi arcuri semicirculare, înăuntrul cărora se află picturi şi icoane"; el relevă, de asemenea, la intrare, o *Judecată de Apoi*, pictată „în aur şi lapis lazuli" (*ibidem*, VI, volum îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, Bucureşti, 1976, p.29) La 1882, Teodor T. Burada – care a descoperit şi pisania lui Ştefan cel Mare – a mai găsit la Vaslui bătrâni care i-au vorbit despre tabloul votiv din biserica veche şi despre înfăţişarea ei exterioară: „pe dinafară biserica era toată ca un zmalţ, lustruită foarte frumos şi zugrăvită cu sfinţi" (Teodor T. Burada, *Biserica Sf. Ioan din Vaslui*, în **RIAF**, I, 1883, vol. I, fasc.II, p.420). V. şi Irineu Crăciunaş, *op.cit.*, p.152.

[238] Solul rus Trifon Korobeinikov, 1593: „biserica catedrală a lui Nicolae Făcătorul de Minuni este mai măreaţă decât biserica lui Nicolae Gostunski [din Moscova] şi este zugrăvită pe dinafară" (*Călători străini despre Ţările Române*, III, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1971, p.352). V. şi N. Grigoraş, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în **MMS**, XXXVII, 1961, 3-4, p.217; Irineu Crăciunaş, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, III, în **MMS**, XLVI, 1970, 9-10, p.485.

şi Hârlău[239]. Biserica Mănăstirii Voroneț are azi haina strălucitoare cu care a îmbrăcat-o, la 1547, mitropolitul Grigorie Roşca[240], iar biserica Sfântul Ilie păstrează încă, pe peretele sudic, urmele unor încercări de împodobire cu pictură exterioară spre mijlocul veacului al XVII-lea[241].

Când la nu mai puțin de şapte biserici dintre cele nouă ridicate în intervalul 1487-1494 pictura exterioară este atestată prin dovezi felurite, istoricul nu poate să nu se întrebe dacă toate acestea sunt întâmplătoare sau nu. Se adaugă, însă, acestui grup şi biserica Mănăstirii Putna, în forma refăcută de Ştefan cel Mare după incendiul din 1484 şi care – după descrierea lăsată de Ion Neculce – era „tot cu aur poleită, zugrăvala mai mult aur decât zugrăvală, şi pre dinlăuntru, şi pre denafară”[242].

Ideea de a înveşmânta fațadele bisericilor cu imagini ale sfinților şi cu scene ilustrând teme sau episoade din viața creştină a fost atribuită, inițial, domniei lui Petru Rareş, socotindu-se că ea a apărut în „lumea nouă şi activă a târgurilor” căreia, prin mama sa, i-ar fi aparținut domnul însuşi, „format de mic în contact nemijlocit cu masele populare” şi, ca urmare, identificat „în chip firesc cu mentalitatea şi idealurile lor de libertate”[243]. Această ipoteză a fost sugerată de faptul că, pentru biserica Sfântul Gheorghe din Hârlău (presupusul târg al originii „măjarului” Rareş), s-au păstrat vechi fotografii, din 1897, în care pictura exterioară, deşi iremediabil deteriorată, era încă lesne de văzut[244]. Momentul de început al aplicării procedeului a fost fixat la 1530[245]. Paralel, s-a

---

[239] G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926, p.51, fig.62; Sorin Ulea, *Originea şi semnificația ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, I, p.58, nota 5; v. şi Irineu Crăciunaş, *op.cit.*, II, p.150 ; Stela Cheptea, *Un oraş medieval – Hârlău*, p.187, nota 759.

[240] Irineu Crăciunaş, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, I, în **MMS**, XLV, 1969, 7-9, p.432-435.

[241] *Ibidem*, II, p.142-143.

[242] Ion Neculce, *Opere*, p.163. V. şi Irineu Crăciunaş, *op.cit.*, II, p.147-148; Petre Ş. Năsturel, *Preluarea picturii exterioare bizantine în Moldova în vremea lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, p.460-461.

[243] Sorin Ulea, *Originea şi semnificația ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, I, p.66.

[244] *Ibidem*, p.58, nota 5; G. Balş, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, p.51, fig.62.

[245] Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareş – şi datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în **SCIA**, VI, 1959, 1, p.69; idem, *Originea şi semnificația ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, I, p.58, 68, şi II, p.49, nota 41. În 1963, în prima parte a acestei importante lucrări (p.58, nota 4), autorul a anunțat apariția unui studiu special, menit să explice şi să fundamenteze anul 1530 – *Identificarea şi datarea primului monument de pictură exterioară moldovenească: ansamblul, azi dispărut, de la Sf. Gheorghe-Hârlău* – care, însă, nu a mai văzut niciodată lumina tiparului, aşa încât teza s-a născut, s-a dezvoltat şi s-a consolidat în absența demonstrației de bază: cf. idem, în *Istoria artelor plastice în România*, I, p.366-380 (nici cartea *Pictura exterioară a bisericilor*

formulat, însă, şi o altă ipoteză, fixând apariţia picturii exterioare moldoveneşti în ultimii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare[246], ipoteză în sprijinul căreia au venit, apoi, unele descoperiri şi abordări noi[247].

O singură ctitorie a lui Ştefan cel Mare ar putea să-şi datoreze pictura exterioară lui Petru Rareş: biserica din Hârlău. Dar când menţiuni incontestabile, din epoci diferite, atestă existenţa aceleiaşi podoabe la şase dintre bisericile lui Ştefan datând din aceeaşi perioadă, legătura cu Petru Rareş nu mai poate explica fenomenul. Dintre aceste şase biserici, patru sunt din categoria celor „de curte" – Bădeuţi (Milişăuţi), Vaslui, Iaşi, Hârlău – iar două sunt ale unor mănăstiri care au avut, fiecare, destinaţia sa cu totul specială: Putna şi Pătrăuţi. Este greu de crezut că toate aceste lăcaşuri şi-au căpătat pictura exterioară după 1530. În schimb, este mai plauzibil că Ştefan însuşi a dispus pictarea faţadelor exterioare – poate începând cu Pătrăuţii, unde experimentul nu pare a fi depăşit faţada vestică – în perioada de linişte deschisă de evenimentele anului 1486[248]. Pictura exterioară a bisericilor moldoveneşti nu poate fi decât o operă de inspiraţie exclusiv aulică, destinată să exprime, pentru văzul şi înţelegerea tuturor, măreţia şi splendoarea puterii monarhice[249]. Târgurile, cu populaţia lor amestecată, plurietnică şi pluriconfesională, nu

---

moldoveneşti, anunţată aici, p.445, ca fiind „în curs de apariţie, la Editura Meridiane", nu a mai apărut). Argumentaţia tezei: idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, în **RRH**, XXIII, 1984, 4, p.285-311.

[246] D. Nastase, *Ideea imperială în Ţările Române*, p.8-9 (şi nota 13), 24-26. Lucrarea mai amplă a aceluiaşi autor – *Geneza picturii exterioare moldoveneşti* (1972) – a rămas şi ea în manuscris: cf. idem, *Biserica din Bălineşti şi pictura ei exterioară*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 43, 1996, p.14, nota 75.

[247] Menţionăm în mod special: Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna, *O primă ctitorie şi necropolă voievodală datorată lui Ştefan cel Mare*, p.220: „pictura murală exterioară [...] îşi are originile la începuturile înfloritoarei epoci a lui Ştefan cel Mare"; Ion I. Solcanu, *Beginnings of Exterior Painting in Moldavia*, în **NEH**, VI, 1, 1980, p.175-190; idem, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure.* II. *Pictura exterioară. Începuturile picturii exterioare din Moldova*, în **AIIAI**, XVIII, 1981, p.167-181 (pledând pentru sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea). Aceste dovezi, observaţii şi argumente nu au fost examinate în studiul din 1984 al istoricului Sorin Ulea. V. şi D. Nastase, *Biserica din Bălineşti*, p.14-17.

[248] Biserica Mănăstirii Putna, în forma care va primi rămăşiţele pământeşti ale ctitorului său, se plasează în chip evident în aceeaşi perioadă: distrusă de incendiul din primăvara anului 1484, ea nu a putut beneficia din plin de atenţia şi grija domnului nici în 1485, nici în 1486; refacerea ei, după consolidări şi reparaţii parţiale, a trebuit să se facă tot după aşezarea ţării, prin pacea cu Poarta.

[249] Semnificaţia picturii exterioare a făcut obiectul mai multor studii erudite; o sintetică trecere în revistă a opiniilor la Răzvan Theodorescu, *Thèses et hypothèses sur la peinture murale extérieure en Moldavie*, în volumul *Bucovina. La peinture murale moldave aux XVe-XVIe siècles. The Moldavian Mural Painting in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Bucureşti, 1994, p.144.

puteau fi nici generatoarele, nici receptoarele unor asemenea opere. Numai curtea – unde veneau, din toată țara, oameni la judecăți și dregători purtați de treburile administrației ținutale și pe unde se perindau soli din toate colțurile lumii cunoscute – avea nevoie de așa ceva pentru a întregi imaginea domnului. Iar dintre mănăstiri, au primit haina strălucitoare doar cea închinată Sfintei Cruci (gândită, poate, ca un chivot pentru vreo frântură din faimoasa relicvă[250]), precum și aceea menită să glorifice dinastia și să perpetueze moștenirea, numele și amintirea ctitorului.

În acest context, pictarea ulterioară a fațadelor de la Voroneț și încercarea târzie de la Sfântul Ilie se explică altminteri: mitropolitul Grigorie Roșca (vărul dinspre mamă al lui Petru vodă Rareș) și mitropolitul Varlaam au încercat – fiecare la timpul său și cu mijloacele tehnice de care dispunea – să adauge ceea ce, în raport cu alte lăcașuri, lipsea, ori, poate, să refacă o podoabă care se deteriorase deja.

Pentru această ipoteză – care leagă apariția picturii exterioare[251] moldovenești de începuturile etapei de strălucită creație spirituală a domniei lui Ștefan cel Mare – se poate să pledeze și evoluția stemei domnului în acești ani[252]. După ce, la 1477, stema înfățișase o cruce dublă și un crin dublu, aceasta avea să se îmbogățească, în jurul anului 1486, cu două roze: una deasupra crucii duble, iar cealaltă sub crinul dublu. În anii care au urmat, până prin 1493, stema s-a modificat substanțial, rezultând un scut cu patru cartiere, mobilate, respectiv, cu crucea dublă, șase fascii, trei roze așezate în bandă și dubla floare de crin așezată în bară. În anul următor, pe un clopot dăruit Mănăstirii Bistrița, această stemă este înfățișată cu un element în plus: în inima scutului, o jumătate de soare ale cărui raze se răsfrâng pe cartierele din jumătatea lui inferioară[253] – mărturie grăitoare a conștiinței de sine a domnului Moldovei. Inaugurarea pictării fațadelor de biserici poate fi, credem, o altă dovadă, în alt registru, a aceleiași atitudini.

La Vaslui, după douăzeci de ani. Cronicile interne crează impresia că anii aceștia, de după lupta de la Șcheia și încheierea păcii moldo-otomane, n-ar fi cunoscut nici un fel de tulburare. Timp de peste un deceniu (de la sfârșitul iernii anului 1486 până la mijlocul verii anului 1497), un singur eveniment a

---

[250] Liviu Pilat, Maria Magdalena Székely, *Ștefan cel Mare și cultul Sfintei Cruci*.

[251] Indiferent de numărul și succesiunea scenelor care formează programul iconografic, de prezența sau absența unor scene, de pictarea lor pe peretele nordic sau pe cel sudic etc.

[252] Pentru analiza completă a materialului heraldic, v. *infra*, Cartea a VI-a, *Ștefan cel Mare, „bunul suveran”*, capitolul *Steme*.

[253] V., pentru toate aceste evoluții, Ștefan S. Gorovei, *Stema Moldovei și a voievozilor ei*, p.19-20.

fost socotit demn de consemnare: moartea lui Alexandru voievod, la 26 iulie 1496. Şirul continuu al ctitoriilor pare să consolideze această impresie, ca şi activitatea cancelariei, cu întreruperi care pot fi, eventual, atribuite fie înrăutăţirii temporare şi trecătoare a sănătăţii lui Ştefan[254], fie supravegherii şantierelor[255]. Tot zbuciumul domnului şi toate căutările sale febrile pentru a identifica soluţii care să îngăduie menţinerea şi consolidarea echilibrului statornicit cu atâta greutate şi cu atâtea sacrificii rămân învăluite în tăcere, ca şi cum ţinta tuturor eforturilor din aceşti ani ar fi fost cu totul alta. Această disociere de planuri provoacă în letopiseţul domnesc o întrerupere vădită, care a fost explicată pornindu-se de la însemnătatea anului 1486: „epopeea voievodală, a cărei expresie epică este cronica oficială, de curte, a lui Ştefan, cedează locul sufletului, demersului spiritual, ce a lăsat moştenire urmaşilor, pe lângă comoara Păcii, şi un nepreţuit tezaur artistic”[256]. Acestei explicaţii îi vom adăuga, de îndată, o alta, care nu o anulează şi nici măcar nu o alterează, ci o nuanţează adânc: tot ceea ce se înfăţişează omului modern sub aparenţa „vastei campanii de edificare şi împodobire a ctitoriilor”[257] lui Ştefan, este, în fond, „marea sa rugăciune pentru sacralizarea spaţiului moldovenesc”[258]. Am

---

[254] S-a explicat că boala lui Ştefan (v. *infra*, Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *Boala şi medicii*) alterna perioadele de criză cu cele de linişte: cf. T. Ghiţan, Cr. Mircioiu, *Câteva precizări în jurul diagnosticului bolii lui Ştefan cel Mare*, în „Revista Medico-Chirurgicală”, LX, 1956, 3, p.129-136, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.130-138. V. şi N. Vătămanu, *Voievozi şi medici de curte*, Bucureşti, 1972, p.20-46.

[255] De pildă, în 1487, perioada de absenţă a documentelor de cancelarie (martie-octombrie) coincide cu ridicarea bisericii de la Bădeuţi (iunie-noiembrie) şi a celei de la Pătrăuţi (începută tot în iunie). În 1488, documentele lipsesc din aprilie până în august şi din nou din august până în octombrie, perioade care coincid cu ridicarea bisericilor de la Sfântul Ilie (mai-octombrie) şi Voroneţ (mai-septembrie). În 1490, construirea bisericii din Vaslui (aprilie-septembrie) coincide cu absenţa documentelor în lunile martie-octombrie. În 1492, biserica din Hârlău se ridică în intervalul mai-octombrie, iar documentele lipsesc în martie-iunie şi iunie-octombrie (în acelaşi interval se termină şi lucrările la biserica de la Iaşi). În fine, construirea bisericii din Borzeşti, din iulie 1493 până în octombrie 1494, coincide cu absenţa documentelor în martie-octombrie 1493 şi apoi din martie 1494 până în ianuarie 1495. Pe de altă parte, însă, trebuie să se observe şi faptul că, în general, în lunile de vară cancelaria domnească nu era activă aproape deloc: documentele emise în lunile mai-septembrie sunt acum excepţii, în raport cu numărul celor emise în răstimpul octombrie-martie. O situaţie similară a fost semnalată şi pentru cancelaria imperială bizantină din secolele XI-XIII, dar cu explicaţii care nu pot privi întru totul cazul moldovenesc: Mark C. Bartusis, *The Rhythm of the Chancery: Seasonality in the Issuance of the Byzantine Imperial Documents*, în **BMGS**, 13, 1989, p.1-21 (v. mai ales, pentru lunile de vară, p.16 şi fig.2 de la p.11).

[256] Ştefan Andreescu, *„Cronica lui Ştefan cel Mare”*, p.252.

[257] *Ibidem*.

[258] Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni” pentru Ştefan voievod*, p.85.

semnalat deja prezenţa ei în scrutarea anilor 1486-1494; etapa următoare o ilustrează încă şi mai bine.

Începutul anului 1495 a prilejuit unele manifestări pe care nici un izvor narativ nu le-a înregistrat, dar pe care ni le sugerează cu pregnanţă actele de cancelarie. Împlinirea a două decenii de la marea victorie din 10 ianuarie 1475 l-a găsit pe domn, cu toată curtea sa, la Vaslui. Documentele emise acolo – circa 25 cunoscute până acum – îşi încep şirul chiar la 10 ianuarie, însă e de crezut că domnul şi curtea au ajuns în Vaslui înainte de această dată. Este evident că Ştefan a păstrat un ataşament deosebit acestui târg. La un an după terminarea bisericii de acolo (20 septembrie 1490), domnul avea să dea vasluienilor o dovadă a grijii pe care o purta târgului lor: de la diverşi boieri din zonă, precum şi de la Mănăstirea Bistriţa, el a cumpărat un număr de 17 sate şi o selişte, pe care, ca nou stăpân, le-a „lipit" târgului Vaslui (şi el proprietate a domniei), constituindu-i, astfel, un ocol uriaş, confirmat printr-un mare hrisov la 15 octombrie 1491[259]. Este posibil ca, prin acest gest, domnul să fi răsplătit fidelitatea vasluienilor, care vor fi avut cel mai mult de suferit în vremea luptei din ianuarie 1475. Locuitorii târgului au căpătat, cu acelaşi prilej, şi o înnoire a „obiceiului cel vechi", anume scutirea de vamă pentru orice mărfuri ar fi adus la Vaslui, cu excepţia peştelui, pentru care aveau a plăti o dare absolut simbolică: un peşte pentru fiecare majă sau căruţă. Acum, în ianuarie 1495, şi târgul Bârladului a primit o întărire a hotarului – îmbogăţit, însă, numai cu o selişte cumpărată de domn cu 100 de zloţi tătăreşti, pe când satele alipite târgului Vaslui costaseră nu mai puţin de 1.490 de monede de aur ! Bârlădenii au primit, şi ei, aceeaşi scutire de vamă ca şi vasluienii[260]. Ceilalţi beneficiari ai documentelor emise la Vaslui în intervalul 10-25 ianuarie 1495 sunt boieri care stăpâneau sate în acea zonă. Poate că aceste danii şi întăriri au avut ca scop răsplătirea unora dintre familiile care dăduseră jertfe în înfruntările din ianuarie 1475 sau care fuseseră păgubite grav în acele împrejurări.

Pe drumul de înapoiere a domnului la Suceava, într-un popas de câteva zile la Iaşi, la începutul lui februarie, alţi boieri vasluieni au primit documente similare[261]. Apoi, pe neaşteptate, după data de 19 martie 1495[262] şi până la 3 ianuarie 1497[263], cancelaria domnească a intrat într-o nouă „tăcere", întreruptă doar câteva zile, în ianuarie 1496[264].

---

[259] **DRH**, A, III, p.188-191, nr.96.

[260] *Ibidem*, p.279-282, nr.151.

[261] *Ibidem*, p.320-327, nr.177-179.

[262] *Ibidem*, p.351-353, nr.193.

[263] *Ibidem*, p.360-362, nr.201.

[264] *Ibidem*, p.356-359, nr.196-198. În intervalul menţionat (martie 1495-ianuarie 1497), se mai plasează un document a cărui dată lipseşte (*ibidem*, p.353-355, nr.194), dar care nu poate

A fost, probabil, reflexul unei stări de tensiune, care a impus domnului o atitudine de expectativă în planul acțiunii politice[265]. Unele dintre preocupările sale în acest răstimp se pot, totuşi, cunoaşte din două direcții: pe de o parte, din strădaniile pe tărâmul ctitoriilor, pe de altă parte, din activitatea diplomatică, ilustrată prin schimburile de soli. Numai acestea au produs, pentru o bucată de vreme, mărturii despre Ştefan cel Mare.

Ctitorii domneşti. În toamna anului 1495 au fost sfințite bisericile de la Dorohoi (cu hramul Sfântului Nicolae) şi Huşi (cu hramul Sfinților Apostoli Petru şi Pavel): cea dintâi la 18 octombrie, cea de-a doua la 30 noiembrie[266]. Amândouă au făcut parte din categoria bisericilor „de curte" sau „domneşti" în târguri, dar în vreme ce biserica din Dorohoi şi-a păstrat acest statut[267], cea din Huşi[268] avea să devină sediul Episcopiei pe care Ieremia vodă Movilă a creat-o

fi aşezat decât în răstimpul *după 11 martie 1494* (când mai există Purice pârcălab de Hotin, absent însă în acest document fără dată) *şi înainte de 1 octombrie 1495* (când moare Micotă pârcălabul de Neamț, prezent aici între martori), precum şi un alt document (*ibidem*, p.355-356, nr.195) a cărui dată de an (7000 = 1492) este greşită, ea putând fi îndreptată în *10 octombrie <1495-1503>*.

[265] Eugen Denize, *Aspecte noi*, p.100-101; idem, *Ştefan cel Mare*, p.129-130.

[266] *Repertoriul*, p.114, nr.11 şi p.124, nr.12. Deşi între cele două pisanii nu este decât o diferență de o lună, „anul curgător" menționat este diferit: al 39-lea la Dorohoi, dar al 38-lea la Huşi ! Corectă este cea dintâi. Nu avem o explicație pentru această nepotrivire, alta decât neatenția lapicidului.

[267] Legătura ei cu curtea domnească din Dorohoi este atestată doar indirect şi târziu. Astfel, la 1720 este menționat „hotarul domnesc din sus de biserica cea de piatră gospod", iar în prima jumătate a veacului al XIX-lea se vorbea despre piatra „scoasă de la curțile domneşti" (cf. D. Furtună, *Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi*, în **MMS**, XXXVII, 1961, 9-12, p.684 şi 690). Acestei biserici, Ştefan cel Mare i-a închinat un *Tetraevanghel* scris pe pergament şi datat 15 august 1501 (7009), semnalat spre mijlocul secolului al XIX-lea (*ibidem*, p.691). Era o carte „scrisă toată pe pergament în limba sârbiască încă la anii 7009 aug. 15, având şi dedicația în numele fericitului întru slăvita pomenire domnu Ştefan vv., anume pentru biserica domnească din târgul Dorohoi". La 1838, manuscrisul pare să se fi aflat într-o stare destul de proastă: „multe fețe sunt tăete şi dosăte din trupul Evangheliei" (Gh. Ghibănescu, *Surete şi izvoade*, XII, Iaşi, 1924, p.21; v. şi p.XXVII). Ulterior, *Tetraevanghelului* i s-a pierdut nu numai urma, dar şi amintirea, astfel încât el nu mai este nici măcar menționat în repertoriile manuscriselor epocii lui Ştefan cel Mare. Se va fi aflând, poate, în colecțiile bibliotecilor, muzeelor sau arhivelor din fosta Uniune Sovietică, printre cele cunoscute datorită doar unor simple semnalări. Pierderea vechilor documente ale târgului (v. şi I. D. Marin, *Contribuții la studierea curților domneşti*, p.37) îngreunează cunoaşterea istoriei sale medievale. Pentru pictura interioară a acestei biserici: Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolaie-Dorohoi*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 11, 1964, 1, p.69-79.

[268] Urmele caselor domneşti de la Huşi au fost identificate în 1964, în perimetrul Episcopiei: cf. Al. Andronic, Eugenia Neamțu, *Săpăturile de salvare de la Huşi, jud. Vaslui (1964)*, în **MCA**, X, 1973, p.275-280. La vremea când s-a redactat versiunea definitivă a

acolo un secol mai târziu, pe vremea când spera să transforme Mitropolia Sucevei şi a toată Moldova în Patriarhie, năzuinţă întemeiată, dar neîmplinită. În acelaşi an, 1495, sau în cel următor s-a început şi biserica de la Botoşani, cunoscută sub numele de Sfântul Nicolae-Popăuţi, cu pisania datată 30 septembrie 1496[269] şi care a slujit curţilor domneşti de acolo[270]. Dintre aceste trei ctitorii, cea de la Huşi a fost refăcută din temelii la 1756, iar celelalte două au suportat reparaţii sau restaurări înainte de primul război mondial. Faţadele lor par a nu mai spune nimic privitorului, însă cel puţin despre biserica de la Botoşani se ştie astăzi, cu certitudine, că a fost pictată în exterior[271]. Ca atare,

---

letopiseţului lui Grigore Ureche, se putea scrie despre curţile de la Huşi că „sîntu surpate, numai beciurile stau pănă astăzi" (Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.108). S-a semnalat, demult, existenţa unui *Tetraevanghel* pe hârtie, dăruit bisericii cu hramul Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel din Huşi în anul 1493 (Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.148, nr.XXX; *Repertoriul*, p.442, nr.191), cu doi ani înainte de ridicarea bisericii lui Ştefan. Ori data a fost citită greşit, ori la 1495 o biserică nouă a înlocuit una mai veche, către care domnul îşi îndreptase deja atenţia (v., pentru aceasta, şi Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.90: „dacă anul n-a fost cumva citit greşit, adică #ç}a (7001) în loc de #ç}ã (7003), trebuie să tragem concluzia că şi aici, ca la atâtea alte mănăstiri şi biserici, munca de înzestrare s-a început cu câţiva ani înainte de zidirea ctitoriei, care n-a fost terminată decât pe la sfârşitul lui 1495"). Manuscrisul se află azi la Mănăstirea Roussikon de la Muntele Athos (Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.41, nr.200).

269 *Repertoriul*, p.124-126, nr.13.

270 „Curtea domnească din Botoşani" este atestată la 1615 (**DIR**, A, XVII, 3, p.203, nr.303). La 1639, este menţionat ca martor „popa Ionaşco de la besérica domnii méle de la curte din Botoşéni" (N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p.218-219; **DRH**, A, XXV, p.161, nr.144 – acelaşi rezumat). Referindu-se la acest document, N. Iorga credea că priveşte una dintre bisericile doamnei Elena, soţia lui Petru vodă Rareş, înălţate „în oraş", unde, prin urmare, s-ar fi aflat şi curtea (N. Iorga, *O carte despre Botoşani*, în **RI**, XII, 1926, 7-9, p.186); însă un document din 1733 înlătură cu totul această presupunere, prin precizarea hramului: „biserica domniască de la curte din târg din Botoşani, undi este hramul Sfântului Neculai" (*Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediţie alcătuită de Corneliu Istrati, III, Iaşi, 1987, p.295, nr.1526, cu data 1733 iunie 4; în ediţia N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, VI, Bucureşti, 1904, p.274, are data de lună iulie). Or, ctitoriile doamnei Elena din Botoşani au alte hramuri: Sfântul Gheorghe (1551) şi Adormirea Maicii Domnului (1552). V., în acest sens, şi I. D. Marin, *Contribuţii la studierea curţilor domneşti*, p.34. În deceniul al patrulea al veacului al XIX-lea, se mai vedeau ruinele („temeliile") acestor curţi, cum se înţelege din relatarea „spătarului Gane" (T. Codrescu, *Uricariul*, VIII, p.19), nu altul decât Enacache Gane (1787-1842), prezident, în 1837-1838, al Judecătoriei din Botoşani – Artur Gorovei, *Monografia oraşului Botoşani*, Fălticeni, 1926, p.384-385; Mihai-Răzvan Ungureanu, *Averile familiei Gane (prima jumătate a secolului XIX)*, în **RIS**, I, 1996, p.395 –, deci o persoană a cărei credibilitate nu poate fi pusă la îndoială.

271 În 1887, Alexandru Papadopol Calimah a menţionat existenţa unor urme de pictură în partea superioară a bisericii (Protos. Luca Diaconu, *Un necunoscut ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareş: biserica Sfântul Nicolae Domnesc „Popăuţi"*, Botoşani, 2001, p.3-4, nota 7), iar cercetările recente au evidenţiat alte urme pe soclul bisericii, în timp ce în

nu este exclus ca şi celelalte ctitorii să fi avut această podoabă sau să fi fost pregătite pentru o primi[272].

Muntele Athos nu a fost nici el uitat. În 1495, Ştefan cel Mare a construit trapeza de la Zografu (a cărei pisanie, scrisă în slavoneşte şi împodobită cu stema Moldovei, are data de 6 iunie)[273], iar în 1496 – arsanaua de la Vatoped[274]. Pentru aceasta din urmă, a comandat (în spaţiul grecesc, probabil[275]) un basorelief sculptat în marmură, care îl înfăţişează pe domn prezentând Maicii Domnului edificiul construit de el[276]. Inscripţia, în limba greacă, dă numai anul şi numele donatorului (identificat prin stema Moldovei, care îi precede chipul), împreună cu acela al egumenului de la Vatoped. O întâmplare de la aceeaşi vreme arată cât preţ avea, în lumea athonită, cuvântul şi sprijinul lui Ştefan. Împins de lipsurile şi nevoile obştii sale, egumenul Paisie

---

jurul ei s-au găsit „fragmente de frescă" (*ibidem*, p.2). Autorul atribuie pictura exterioară a bisericii de la Botoşani (Popăuţi) domniei lui Petru Rareş şi mai precis anului 1533 (*ibidem*, p.5-6). V., de asemenea, Voica Maria Puşcaşu, *Biserica „Sfântul Nicolae" a Mănăstirii Popăuţi din Botoşani*, Botoşani, 2004, p.51, despre „marea cantitate de fragmente şi sfărâmătură de frescă" descoperită în jurul bisericii şi care nu poate proveni din interior, unde frescele există şi azi. „Este prin urmare de conchis că sistemul de decorare a faţadelor includea şi panouri acoperite cu frescă – fie că acestea *existaseră de la început*, fie că fresca era rezultatul unor intervenţii dintr-o altă etapă" (*subl. ns.*). V şi *ibidem*, nota 24; Dumitru Agachi, *Privire recentă asupra unui monument: biserica ştefaniană a Mănăstirii Popăuţi*, în volumul *Monumentul. Cercetare, proiectare, conservare, restaurare*, p.62.

[272] Atrag atenţia îndeosebi faţadele bisericii din Borzeşti, care ar merita o studiere mai atentă: ocniţele mici par a fi fost cândva astupate, cu excepţia celor de pe faţada vestică şi, de altminteri, tot brâul de ocniţe a fost tencuit: v. C. I. Istrati, *Biserica şi podul din Borzeşti precum şi o ochire relativă la bisericile zidite de Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXVI, 1904, p.14 („ocniţele mici [...] se opresc la partea anterioară şi nu fac chenar de jur împrejur ca la celelalte biserici din aceeaşi epocă") şi planşele II, VII şi IX; *Repertoriul*, p.111, fig.73.

[273] Teodor T. Burada, *O călătorie la Muntele Athos*, în **RIAF**, I, 1883, vol.I, fasc.II, p.402 (cu text slav, traducere şi desen), reluat în volumul *Românii şi Muntele Athos*, p.281-282 (fără transcriere şi imagine); N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, p.467; Teodor Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, p.217; Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.187 (în toate trei lucrările, cu data de zi: iunie 7); Florin Marinescu, Nikolaos A. Mertzimekis, *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Zografu*, p.181-182 (cu data de zi: iunie 6) şi fig.5.

[274] G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, première partie, Paris, 1904, p.42, nr.139; N. Iorga, *op.cit.*, p.468; A. Xyngopoulos, *Un édifice du voïvode Etienne le Grand au Mont Athos*, în „Balkan Studies", 11, 1970, p.106-110; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.116; Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.99-100; Vlad Mischevca, Florin Marinescu, *Ştefan cel Mare şi Muntele Athos*, p.323-324.

[275] Cf. Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.100.

[276] Petros Koufopoulos, Diomedes Myrianthefs, *The Environment of the Monastery and the Buildings Surrounding It*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, I, Muntele Athos, 1998, p.202-205 şi fig. 164; p.333, nota 17.

de la Sfântul Pantelimon (Roussikon sau „mănăstirea rusească”) a pornit spre Moscova, de la al cărei suveran – urmaş al vechilor ctitori – spera să obţină ajutoarele dorite. A ajuns în Moldova, de unde a plecat însoţit de unul dintre boierii domnului, pitarul Ivan (Isăescul), care tocmai fusese trimis în solie la marele cneaz; s-au întors apoi tot împreună[277]. Misiunea – care poate fi datată în august-septembrie 1496[278] – a avut succesul dorit. Este foarte probabil că boierul lui Ştefan a avut şi sarcina de a-l prezenta pe egumenul Paisie şi de a stărui pentru acordarea ajutoarelor solicitate, aşa explicându-se, poate, succesul misiunii, căci, altminteri, suveranii moscoviţi nu manifestau un interes deosebit întru ocrotirea acestei ctitorii a înaintaşilor lor[279].

Aşezarea în linişte a Moldovei, în aceşti ani, se oglindeşte şi în dezvoltarea celorlalte meşteşuguri artistice, menite să contribuie, sub acelaşi patronaj princiar, la marea rugăciune pe care domnul însuşi o înălţa. Este vremea când „arta manuscrisului ia o amploare deosebită, întru totul pe măsura acestei veritabile epoci de Renaştere”, după aprecierea celui mai bun cunoscător al acestor realităţi[280]. Oameni ai Bisericii – precum monahii Paladie şi Ghenadie[281] de la Putna, Pahomie de la Voroneţ, Teodor Mărişescul de la Neamţ, sau diacul Toader, fiul preotului Gavril din cetatea Sucevei – au aşternut pe pergament şi, uneori, pe hârtie textele celor patru Evanghelii sau ale altor scrieri sacre[282], împodobind paginile cu frontispicii şi viniete multicolore,

---

[277] Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.277. V. şi G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.41.

[278] Solia pitarului Ivan la Moscova este datată, de istorici, şi în 1496, şi în 1497 (v. *infra*, capitolul *Tratatul cu Lituania*, în note). Corelarea ei cu călătoria egumenului Paisie ar putea să contribuie la eliminarea nesiguranţei. Din documentele munteneşti se vede că, tocmai în această vreme, o delegaţie compusă din călugări de la Roussikon – nenumiţi, din păcate – a primit un hrisov de danie (un obroc anual de 3.000 de aspri) de la Radu cel Mare. Documentul (**DRH**, B, I, p.424-427, nr.263) are numai data de zi (30) şi văleatul 7004, care desemnează intervalul 1 septembrie 1495-31 august 1496. Dacă este vorba de aceiaşi călugări care, în frunte cu egumenul Paisie, se aflau atunci în drum spre Moscova, atunci acest document poate să limpezească datarea soliei pitarului Ivan Isăescul, excluzând plasarea ei în anul 1497.

[279] Cf. Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.277, nota 10; Ştefan S. Gorovei, *Relaţii bisericeşti româno-ruse în secolele XV-XVIII*, în **AIIX**, XXXI, 1994, p.604-605.

[280] Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.131.

[281] Copistul unui *Octoih*, scris pe pergament şi datat 9 martie 1495, descoperit la Moscova în anii '70 ai veacului trecut (D. Mioc, *Manuscrise slavo-române în biblioteci străine*, în **SMIM**, VII, 1974, p.277-278; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.110-111, nr.569).

[282] Cf. *Repertoriul*, p.393-398, nr.149 (Paladie); p.401, nr.151 (Pahomie); p.403, nr.155 (Toader diacul). Pentru Teodor Mărişescul: *ibidem*, p.405-406, nr.156; p.408, nr.158 şi M. Berza, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul*, p.589-639. Pentru *Tetraevanghelul* realizat de Toader diacul spre a fi dăruit Mănăstirii Pătrăuţi (*Repertoriul*, p.403, nr.155), v. mai pe larg Virgil Cândea, *Comori de artă din vremea lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel*

cu iniţiale înflorate şi felurite ornamente marginale. Chipurile Evangheliştilor, ocupând câte o pagină întreagă, sunt capodopere ale miniaturii medievale, adevărate opere de-sine-stătătoare, apreciate ca atare şi de specialiştii moderni, dintre care unii n-au pregetat să le detaşeze din manuscrise pentru a le valorifica separat[283]. Dintre aceşti monahi unii au fost, se pare, personalităţi însemnate ale vremii, recunoscuţi ca scriitori. Numele lor se regăsesc cu acest calificativ printre acelea înscrise în pomelnicul Mănăstirii Bistriţa[284].

Alături de cărţile[285] cu textele necesare slujbelor, Ştefan a dăruit în continuare mănăstirilor sale broderii preţioase; puţine s-au păstrat: un epitrahil din 1489[286], două epitafe, din 1490 şi 1494, hărăzite Putnei şi, respectiv, Moldoviţei, şi pocrovețele din 1493 pentru Episcopia de la Rădăuţi[287].

Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine, p.11-17 şi fig.1-18. Descrierea amănunţită a acestor manuscrise şi a conţinutului lor, la Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.67-72, 72-79, 108-110, 110-114; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.146, nr.XXI; p.146-147, nr.XXIII; p.148, nr.XXVIII; p.148, nr.XXIX; p.149, nr.XXXIII şi notele complementare de la p.439-440. Pentru locurile lor de păstrare: Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, I, p.118-119, nr.3 (Mănăstirea Putna); Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.140, nr.723, 724 (Rusia); p.28, nr.128 (Germania); Virgil Cândea, *op.cit.* (S.U.A.).

283 *Repertoriul*, p.445, nr.158: „Miniaturile Evangheliştilor au fost tăiate cu foarfeca" din *Tetraevanghelul* scris de Teodor Mărişescul şi dăruit la 1498 Mănăstirii Moldoviţa. Este, de altminteri, semnalată o astfel de miniatură detaşată dintr-un *Tetraevanghel* şi reprezentându-l pe Sfântul Apostol şi Evanghelist Luca (cf. Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.154).

284 *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, p.91: „ierodiacon Teodor şi scriitor" [marginal: Neamţ]; „ierodiacon Paladie şi scriitor" [marginal: Putna]. În acelaşi fel este citat, în pomelnic, şi binecunoscutul Gavriil Uric, din vremea lui Alexandru cel Bun şi a urmaşilor săi: „monahul Gavriil scriitorul" (*ibidem*, p.88). Alăturarea este grăitoare pentru faima şi preţuirea de care trebuie să se fi bucurat Teodor Mărişescul şi Paladie. Asupra acestor menţiuni a atras atenţia profesorul Emil Turdeanu, în notele complementare la studiul său, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.440.

285 Aceluiaşi interval cronologic îi aparţin încă două manuscrise: un *Minei* pe septembrie, copiat în 1489 (*Repertoriul*, p.400, nr.150; Emil Turdeanu, *op.cit.*, p.146, nr.XXII), şi *Sintagma lui Matei Vlastares*, copiată de grămăticul Damian în 1495, pentru biserica Sfântul Nicolae din Iaşi (*Repertoriul*, p.443, nr.192; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.90-92; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.148, nr.XXXI). Acest din urmă manuscris se află astăzi în Rusia (Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.88, nr.433).

286 *Repertoriul*, p.285, nr.83 (cu anul citit greşit: 1469; la fel şi la Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.30-31, nr.11; *Broderia veche românească*, p.35, nr.15); Petre Ş. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în **Rsl**, IV, 1960, p.273-276, nr.98 (cu îndreptarea anului).

287 *Repertoriul*, p.298-299, 301-302, nr.90, 93; Maria Ana Musicescu, *op.cit.*, p.32-33, nr.17, 19; *Broderia veche românească*, p.37, nr.22, 24 (epitafele); *Repertoriul*, p.299-301, nr.91,

Realizarea broderiilor liturgice poate fi pusă pe seama unor ateliere locale, dezvoltate cu certitudine în cadrul marilor mănăstiri[288]. În schimb operele de orfevrărie (de pildă, delicatele ripide, în care filigranul de argint aurit ocupă locul cel mai întins[289]) par a fi, mai degrabă, produsul unor ateliere străine.

Tratatul cu Lituania. Pe cât de bogată şi de strălucitoare se întrezăreşte activitatea de ctitor[290], căreia domnul Moldovei pare să i se fi consacrat cu toate puterile sale sufleteşti şi trupeşti şi cu toată forţa economică de care dispunea, pe atât de palide par ecourile care au răzbătut până la noi din

---

92; Maria Ana Musicescu, *op.cit.*, p.33, nr.18; *Broderia veche românească*, p.37, nr.23; *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, p.155-157, nr.34 (pocrovețele).

[288] Maria Ana Musicescu, *op.cit.*, p.6; *Broderia veche românească*, p.11-12.

[289] În perioada cercetată aici, se plasează ferecătura *Tetraevanghelului* de la Humor (1487) – argint aurit, cu patru mari ametiste pe coperta din faţă, încadrând scena Învierii –, ripidele de argint aurit trimise Mănăstirii Zografu (1488) şi cununa pentru capul Sfântului Ghenadie, dăruită Putnei (1488). Pentru ferecătura *Tetraevanghelului*: *Repertoriul*, p.340-344, nr.118-120, cu fig.240a şi 240b (p.342-343). Pentru ripide (păstrate astăzi la Mănăstirea Sfântul Ioan Teologul din insula Patmos): *ibidem*, p.344, nr.119; Marcu Beza, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1937, planşă după p.182; Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.191 şi nota 49; Y. Ikonomaki-Papadopoulos, *Church Silver*, în volumul *Patmos. Treasures of the Monastery*, General Editor Athanasios D. Kominis, Atena, 1988, p.224 şi p.241, fig.1 (cu anul 1468); Florin Marinescu, Nikolaos A. Mertzimekis, *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Zografu*, p.185 („cifra deceniului lipseşte, astfel încât anul poate fi 6966, 6976, 6986 sau 6996, adică 1458, 1468, 1478, 1488"). Pentru cununa moaştelor Sfântului Ghenadie: Petre Ş. Năsturel, *Cea mai veche inscripţie de la Ştefan cel Mare (1463)*, în volumul *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, Bucureşti, 1961, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.172-173 (ilustraţia nu exista în forma din 1961 a acestui articol). O pereche de ripide asemănătoare celor destinate Mănăstirii Zografu vor fi dăruite Putnei la 14 ianuarie 1497 (*Repertoriul*, p.345-346, nr.121).

[290] Acestor ani le aparţin şi clopotele dăruite mănăstirilor Voroneţ (două, purtând data de 5 mai 1488: *Repertoriul*, p.356, nr.131 şi 132), Putna (1490: *ibidem*, p.357, nr.134) şi Bistriţa (25 iulie 1494: *ibidem*, p.357, nr.135). La Mănăstirea Bistriţa se mai află un clopot, cu inscripţie în limba latină, care arată că a fost turnat la Liov, în 1490 (*ibidem*, p.356-357, nr.133), însă nimic nu susţine ideea că ar fi fost comandat şi dăruit de Ştefan cel Mare. El a putut fi capturat în cursul expediţiilor moldoveneşti în sudul Poloniei, din ultimii ani ai domniei lui Ştefan sau din domnia lui Bogdan al III-lea. *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă* povesteşte, de altfel, un asemenea episod: în timpul expediţiei din Polonia (1509), Bogdan al III-lea a ajuns la Rohatyn, de unde a luat „şi clopotul cel mare ce ieste la mitropolie în Suceava" (Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.139). Un alt clopot, supranumit *Buga*, dăruit Putnei în 1484, a fost refăcut în secolele XVIII şi XIX (ultima dată, în 1818, de boierii bucovineni Ilie Ilschi, Dimitrie Costin şi Vasile Vasilco). V şi Dimitrie Dan, *Mănăstirea şi comuna Putna*, Bucureşti, 1905, p.31-32; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, p.619-622. Numele lui „Ioan Ştefan voievod al Ţării Moldovei" – fără dată – a fost citit şi pe două clopote aflate la bisericile episcopale de la Roman şi de la Rădăuţi (Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi*, Viena, 1912, p.16 şi nota 2).

domeniul vieții politice. Ele privesc îndeosebi[291] relațiile dintre Moldova şi marele ducat al Lituaniei, greu de aşezat, se pare, într-o formulă paşnică şi stabilă, cu toate stăruințele marelui cneaz al Moscovei.

În primăvara anului 1495, solul celui din urmă, Timofei Petrovici Zamâțki, a venit în Moldova pentru a mijloci o asemenea împăcare[292]. Prin acest sol moscovit, ca şi prin propriul său sol – necunoscut ca nume[293] –, Ştefan a comunicat marelui cneaz că doreşte şi el să fie „în pace şi bună înțelegere” cu Lituania. În vară, alt boier moscovit, Mihail Vasilievici Kutuzov, a pornit şi el pe acelaşi drum spre Moldova, stăruind ca Ştefan să fie, în raport cu marele duce Alexandru, „prieten al prietenului şi duşman al duşmanului”. Lui Alexandru al Lituaniei, socrul său, Ivan, îi recomanda: „iar tu, frate al nostru, să ai aceeaşi dorință, să-ți fie Ştefan voievod întocmai după cum ne este nouă, prieten al prietenului nostru şi duşman al duşmanului”[294]. E de înțeles cât de dificilă era realizarea unei astfel de împăcări, câtă vreme ciocnirile armate nu conteneau. Schimburile de soli continuau, totuşi, între Suceava şi Moscova, prin Lituania.

În mai 1496, prin Mihail Eropkin (Iaropkin), marele cneaz Ivan a cerut ginerelui său să acorde liberă trecere solului Ivan Ivanovici Oşcerin, trimis în Moldova, şi, deopotrivă, solului pe care Ştefan l-ar trimite la Moscova, fie împreună cu Oşcerin la înapoiere, fie singur[295]. Eropkin trebuia să-l

---

[291] În vara anului 1495, s-a deschis în Transilvania un proces privind drepturile ereditare ale nobililor din familia de Losoncz asupra unor sate trecute lui Ştefan în domeniul Ciceului. După ani de judecată, moştenitorii legali au acceptat despăgubirea oferită de domnul Moldovei şi, în schimbul a „400 de florini ungureşti de aur curat”, aduşi de boierul Ivanco, şi-au cedat drepturile noului stăpân. Ştefan şi fiul său, Bogdan, au primit o nouă întărire pentru domeniul Ciceului la 5 ianuarie 1503, „introducerea” oficială producându-se la 11 mai (A. Veress, *Acta et epistolae*, I, p.46-66, nr.41, 42, 46, 48-51, 53. V. şi Ion Sabău, *Relațiile politice dintre Moldova şi Transilvania*, p.239).

[292] *Relațiile istorice*, I, p.74-75, nr.18. Pentru datare, G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, p.40.

[293] Cf. *Relațiile istorice*, I, p.298, nota 56. Ar putea fi, oare, acel Luca „Voloşanin”, care va pleca de la Moscova spre Moldova în vara anului 1496 sau 1497 ?

[294] *Ibidem*, p.73, nr.17.

[295] *Ibidem*, p.75, nr.18. În această culegere de documente, se menționează, după letopisețele ruseşti (p.298-299) că Oşcerin a plecat din Moscova în iunie 1497 (7005), însoțit de Luca „Voloşanin” şi a revenit la Moscova în august 1497 (7005), însoțit de solul moldovean Ivan pitarul. G. Bezviconi plasează aceste solii în anul 1496, misiunea pitarului Ivan la Moscova încheindu-se la 3 septembrie 1497 (G. Bezviconi, *op.cit.*, p.40-41). Ori soliile s-au repetat identice în doi ani succesivi, ori este o confuzie cronologică. Dacă marele cneaz cere la Vilna trecere liberă pentru Oşcerin spre Moldova în mai 1496, este greu de explicat plecarea solului în misiune abia peste 13 luni, în iunie 1497 ! Pe de altă parte, nici răstimpul iunie-august nu pare suficient pentru îndeplinirea unei misiuni în Moldova, când, de obicei, erau necesare multe luni pentru drumul de ducere şi întoarcere. În fine, se ştie că, în drum spre Moldova, Oşcerin şi Luca

încredinţeze pe marele duce Alexandru că atât Ştefan, cât şi „ţarul” din Perecop, Mengli Ghirai, doresc să aibă cu el „trai bun” şi „prieteşug”. Răspunsul marelui duce pune realitatea într-o lumină crudă: ambii prieteni ai Moscovei – scrie Alexandru al Lituaniei – „ne sunt mari duşmani şi au pricinuit ţării noastre, marelui ducat, pagube însemnate, oraşele noastre ni le-au ars şi au mânat în robie multe capete de oameni [...]. Întru aceea, oamenii tăi au fost la dânşii, iar solii lor au fost nu o dată la tine, iar după aceea nouă şi ţării noastre mari pagube ni s-au pricinuit şi acum se mai fac”. Deşi a îngăduit de fiecare dată trecerea solilor spre Ştefan şi spre Mengli Ghirai – se plângea marele duce –, „nici o bunătate nu vedem din partea lor”. „De aceea, şi tu însuţi, frate al nostru, judecă ce prieteşug am putea avea cu dânşii, dându-le slobodă trecere solilor la dânşii şi de la dânşii prin ţara noastră, atunci când ei ne fac atâtea pagube”[296].

Soli se schimbau şi direct, între Ştefan şi Alexandru, ducând „închinăciuni” însoţite de cuvinte ascuţite şi reproşuri meşteşugite. Astfel, pe la începutul anului 1496, Giurgea vornicul şi Mihail pitarul[297] au fost trimişi de Ştefan la Vilna. Ei au declarat marelui duce: „domnul nostru voievodul aduce aminte Milostivirii Voastre de întâii domni voievozi moldoveni şi cneji litvani, precum au fost strămoşii bunicului nostru, Alexandru, voievodul Moldovei, şi strămoşii lui Vitovt, marele cneaz litvan, care au avut între sine frăţie şi prietenie şi pace”[298]. Giurgea trebuia să amintească, de asemenea, că mai îndeplinise o dată misiunea de sol la Vilna, împreună cu Iurie Şerbici, şi că solia lor de atunci adusese în Moldova pe Wojtech Kuczukowicz şi pe Fedko Gawriłowicz, cărora domnul Moldovei le dăduse toate amănuntele privind încheierea unui tratat moldo-lituan; însă, ulterior, solii Lituaniei cu împuternicirile necesare nu au mai venit în Moldova. Clauza fundamentală pentru un asemenea tratat de „frăţie, prietenie şi pace” era formulată în aceste cuvinte: „să umble solii şi neguţătorii domnului nostru, ai voievodului, slobozi şi în bună voie prin ţara Milostivirii Voastre, în pace şi fără piedici, în orice parte. Tot aşa, solilor şi neguţătorilor Milostivirii Voastre să fie deschisă ţara domnului nostru, a voievodului, ca să umble slobozi şi în bună voie şi în pace şi fără piedici, în orice parte, pe unde vor avea trebuinţă, cum a fost pe vremea

au fost atacaţi şi jefuiţi de tătari (*Relaţiile istorice*, I, p.298, nota 59), iar protestul marelui cneaz al Moscovei adresat lui Mengli Ghirai datează din noiembrie 1497 (*ibidem*, p.299, nota 59). Se pare că un protest similar a trimis la Perecop şi domnul Moldovei (*ibidem*). Pentru solia lui Ivan pitarul, însoţit de călugări athoniţi – între care Paisie, egumenul Mănăstirii Sfântul Pantelimon (Roussikon) –, v. şi *supra*, capitolul *Ctitorii domneşti* (problema datării, în notă).

296 *Relaţiile istorice*, I, p.76-77, nr.19.

297 Pare de neidentificat în documente.

298 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.392, nr.CLXXII. Solia este nedatată, primul editor (A. Jabłonowski) punându-i anul 1496.

domnilor voievozi moldoveni şi a cnejilor litvani de mai înainte, pe vremea voievodului Alexandru şi pe vremea cneazului Vitovt; şi ca să ştie toţi, şi prietenii şi neprietenii voştri, că între voi sunteţi fraţi şi prieteni"[299]. Se cerea, ca de obicei, libera trecere a solilor – unul al lui Ştefan către marele cneaz Ivan, dar şi „solii acestuia, care sunt acum la domnul nostru voievodul, tot pentru a strânge prietenia dintre ei"[300].

Giurgea vornicul şi Mihail pitarul s-au întors la Suceava cu răspunsul scurt al unuia sau al unora dintre consilierii marelui duce: lipsindu-i sfetnicii din preajmă, Alexandru nu se poate sfătui cu ei „despre toate aceste lucruri", astfel încât va trimite răspuns prin soli cu privire la „prietenia şi înţelegerea şi pacea şi scrisorile" cu Moldova[301]. Separat, prin Fedko Gawriłowicz, Alexandru a confirmat dorinţa de a încheia un tratat cu domnul Moldovei, reproşându-i, însă, amânarea („tu n-ai sfârşit această treabă cu noi") şi promiţând că, atunci când se va apropia de marginile ţării (frontiera cu Moldova), va trimite soli speciali şi „copii după vechile scrisori"[302].

În adevăr, pentru încheierea tratatului au venit repede în Moldova acelaşi „mareşal" Kuczukowicz şi acelaşi „ceaşnic" Fedko Gawriłowicz; ca mijlocitori, au sosit şi solii marelui cneaz Ivan al Moscovei. Au ajuns, se pare, la o formulă acceptabilă, pe care domnul Moldovei a trimis-o marelui duce, pentru transcriere şi jurământ, prin solii săi, Giurgea vornicul şi Matiaş diacul[303]. Însoţiţi de solii lituanieni, boierii moldoveni trebuiau să se întoarcă la Suceava, unde Ştefan avea să scrie exemplarul său din tratat şi să facă jurământul în faţa reprezentanţilor marelui duce. Împreună cu aceste amănunte de protocol diplomatic, Giurgea şi Matiaş mai aveau de comunicat veşti despre relaţiile cu Poarta şi despre primejdia otomană: „Domnul nostru ne-a mai poruncit să-ţi spunem ţie, prietenului său, că a trimis cu o mare solie la împăratul turcesc pe dumnealui logofătul său şi pe alţi boieri". În cazul încheierii tratatului de pace cu Lituania, solia trimisă la Poartă putea fi rechemată în termen de 14 zile. Prin iscoadele sale, domnul Moldovei aflase că în Muntenia şi în sudul Dunării „se strigă în toate părţile, prin toate cetăţile şi târgurile, că toţi ostaşii cei buni şi toţi oamenii sănătoşi să încalece pe cai şi să plece"; cu alte cuvinte, se aduna oaste. Această oaste urma să lovească Polonia

[299] *Ibidem*, p.393.
[300] *Ibidem*, p.394.
[301] *Ibidem*, p.395.
[302] *Ibidem*, p.396.
[303] Cunoscut ca scriitor de acte în cancelaria domnească tocmai în aceşti ani (1495-1503), a avut stăpâniri în ţinutul Suceava (Dorneşti) şi peste Prut. Neamul său este cunoscut, parţial, dintr-un document din 8 martie 1498, care priveşte aceste stăpâniri (**DRH**, A, III, p.406-407, nr.229).

sau Lituania, dar dacă tratatul moldo-lituanian avea să fie încheiat, lovitura se va îndrepta asupra Moldovei[304].

Toate aceste ştiri sunt greu de verificat. Marele logofăt era trimis la Poartă în fiecare primăvară, pentru a prezenta haraciul şi nu e de crezut că simpla încheiere a tratatului moldo-lituanian ar fi putut constitui pentru Ştefan un motiv de a suspenda plata haraciului. Pe de altă parte, şi pregătirile militare ale Porţii erau reale[305], însă chipul în care au fost formulate veştile sugerează mai degrabă o ameninţare, decât o informare prietenească. Este posibil ca ele să fi fost folosite ca mijloc de presiune[306], pentru a determina accelerarea încheierii tratativelor.

Prin aceiaşi soli, Giurgea şi Matiaş, Alexandru al Lituaniei a trimis la Suceava exemplarul său din tratat[307] şi, în urmă, pe diplomaţii Petru Olechnowicz şi Fedko Gawriłowicz, destinaţi să preia exemplarul moldovenesc al tratatului şi să primească jurământul domnului Moldovei şi al fiului său[308]. Însă, când aceştia au ajuns la curtea Moldovei, au avut surpriza să afle nemulţumirea lui Ştefan pentru faptul că, în exemplarul trimis de marele duce, se aflau „adaose multe lucruri pe care noi nu le-am dorit să fie". Conflictul diplomatic a fost depăşit, după „multe vorbe" cu solii lituanieni, cu care s-a ajuns la o formulă de compromis: versiunea moldovenească a tratatului s-a redactat conform textului asupra căruia se convenise iniţial. Pe aceasta au pecetluit-o şi pe aceasta au jurat domnul, fiul său şi boierii săi. Această versiune a fost trimisă la Vilna prin boierii Ivan Isăescul şi Toma[309]. Solii moldoveni

---

[304] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.398-399, nr.CLXXIII.

[305] Cf. Eugen Denize, *Aspecte noi*, p.101; idem, *Ştefan cel Mare*, p.129.

[306] V., în acelaşi sens, Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.265-266: „E pus sub semnul întrebării, dacă informaţiile ce conţine acest document erau adevărate sau prezentau simple invenţiuni diplomatice ale curţii moldoveneşti". Credem că o apreciere mai nuanţată poate fi mai apropiată de adevăr: nici nu erau „simple invenţiuni diplomatice", dar nici sensul lor real nu era acela transmis de la Suceava la Vilna ! După aprecierea istoricului Şerban Papacostea, în respectiva solie „solicitarea se îmbina cu ameninţarea", „o ameninţare directă de gravitate deosebită, destinată să silească conducerea statului polono-lituanian la o reevaluare a situaţiei şi a hotărârilor adoptate" (Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.482).

[307] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.400, nr.CLXXIII.

[308] *Ibidem*, p.407-408, nr.CLXXIV.

[309] În răspunsul primit de aceşti soli la Vilna, li se spune Ivan pitarul şi Tomaş diacul. Cum a observat Ioan Bogdan, avem de-a face cu aceleaşi persoane (*ibidem*, p.405, nota 1). Este, deci, de acceptat, pentru cel dintâi, numele complet Ivan Isăescul pitar. Este tentantă apropierea de neamul întemeiat de Isaia Gârdevici de la Baia, membru al sfatului domnesc din 1409 până în 1439: cf. Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p.276 (aici, indicarea pitarului Ivan ca fiu al lui Isaia este o evidentă eroare). În adevăr, un document din 14 martie 1489 arată că Giurgiu Isăescul a avut mai mulţi copii: pe Muşa (Muşata), căsătorită cu Zbierea, pe Ivanco şi pe

aveau misiunea de a cere marelui duce să redacteze o nouă versiune a tratatului, conformă cu textul inițial; însă, în cazul unui refuz, pe care Ştefan îl prevedea, fiecare parte putea să rămână la formulările sale[310].

Spre deosebire de alte tratate, mai vechi sau mai noi, cel din 1496[311] pare să nu se fi păstrat, nici în original (a cărui existență este, însă, atestată prin faptul că în corespondență se menționează până şi pecețile sfetnicilor, atârnate la aceste documente), nici în vreo copie târzie, astfel încât nu se poate şti ce anume introdusese marele duce Alexandru peste forma convenită la Suceava de diplomații moldoveni, moscoviți şi lituanieni. S-ar putea să fi fost vorba de o clauză restrictivă la capitolul „duşman duşmanilor", în sensul că această alianță n-ar fi putut fi activă în cazul când duşmanul domnului Moldovei ar fi fost unul dintre frații marelui duce. Se înțelege că o asemenea clauză nu era dintre cele

---

Petru (**DRH**, A, III, p.95, nr.51). Ivanco, fiul lui Giurgiu Isăescul de la 1489, şi Ivan Isăescul de la 1496-1497 ar putea fi una şi aceeaşi persoană (pentru toți aceştia, v. Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.167-168 şi p.503, anexa 15). Dar nu putem face abstracție de existența lui Fedor Isăescul, care, la aceeaşi vreme, a îndeplinit o misiune diplomatică tot la Moscova (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.410, nr.CLXXVI). Fiind cunoscut obiceiul de a se întrebuința, în anumite misiuni diplomatice, membri ai câte unei familii (ca în cazul relațiilor Moldovei cu Polonia), e posibil ca Ivan şi Fedor să fi fost frați, fiii altui Isaia (poate fostul cumnat domnesc, tăiat la 1471 ?). Un omonim, Ivanco pitarul, din neamul Stărosteştilor, a avut şi el un rol în diplomația moldovenească, în domnia lui Bogdan al III-lea; la vremea aceasta, însă, era boier fără dregătorie, atestat ca atare la 1489-1491.

[310] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.401-404, nr.CLXXIV.

[311] Trebuie subliniat caracterul incert al plasării cronologice atât a tratativelor pe care le oglindesc schimburile de soli, cât şi a tratatului însuşi. Singurul reper cert este menționarea fiului Bogdan, care a jurat şi a pus pecetea alături de tatăl său şi de sfetnicii acestuia (*ibidem*, p.403), ceea ce arată că cel puțin o parte a acestor tratative, precum şi încheierea tratatului trebuie raportate perioadei de după moartea lui Alexandru voievod, la 26 iulie 1496, adică fie lunilor august-decembrie 1496, fie primelor luni ale anului 1497. Asupra acestei incertitudini a atras atenția şi Ioan Bogdan, în notele cu care a însoțit documentele respective, publicate sub anul 1496. Alexandru V. Boldur a plasat „în mod conjectural" etapa finală a tratativelor şi încheierea tratatului în primăvara-vara anului 1497 (Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.264-266; v. şi p.264, nota 3). Pentru istoricul Şerban Papacostea, negocierile lui Ştefan cel Mare cu Alexandru al Lituaniei se plasează în 1496 (Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.482, 488). Cum această intensă activitate diplomatică se reflectă şi în corespondența marelui duce Alexandru cu socrul său, Ivan al Moscovei (cf. referințele lui Ioan Bogdan, în notele din ediția sa), o atentă confruntare a surselor diplomatice şi analistice ar putea fi de natură să stabilească o cronologie mai apropiată de realitate. Cercetări ale unui specialist lituanian atribuie cele două solii moldoveneşti anului 1499, precedând tratatul încheiat în acel an (actul lui Ştefan, dat la Suceava, la 14 septembrie 1499); lucrarea respectivă – E. Banionis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystés diplomatiniai ryšiai su Moldavijos kunigaikštyste 1492-1501 metais* – ne este inaccesibilă. Preluând informația după Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.180-181, fără să putem, însă, cunoaşte argumentele, remarcăm că redatarea pare logică şi plauzibilă.

dorite la Suceava, dar nici nu s-ar fi putut face din ea un motiv pentru ruperea tratatului abia încheiat. Îndemnul prevăzător al lui Ştefan putea să aibă în vedere tocmai acest caz[312].

Răspunsul marelui duce[313] a dovedit că atitudinea lui Ştefan fusese înţeleaptă şi justificată: propunerea de a se face o nouă redactare a tratatului s-a lovit de un refuz categoric, întrucât – a spus Alexandru al Lituaniei – „pe ce am pus cuvântul nostru şi pe ce i-am jurat lui [Ştefan] împreună cu boierii din sfatul nostru, pe aceea noi stăm şi aceea o ţinem faţă de el”[314].

În acelaşi timp, el a primit rugămintea lui Ştefan de a îngădui trecerea solilor săi spre Moscova, „la marele cneaz Ivan Vasilievici, ca să se încredinţeze de sănătatea fiicei sale, a marii cneaghine, şi a nepotului său”. Este pentru prima dată, după plecarea domniţei Elena la Moscova, în 1482, când numele ei apare în corespondenţa diplomatică a domnului Moldovei, deşi, fără nici o îndoială, toţi solii moldoveni care fuseseră trimişi acolo avuseseră şi sarcina de a aduce ştiri despre fiica şi nepotul lui Ştefan, după cum şi solii moscoviţi veniţi la Suceava trebuie să fi fost chestionaţi amănunţit asupra acestui subiect. Prin ei trebuie să se fi făcut şi schimburi de scrisori; din păcate, până la noi a ajuns doar începutul uneia dintre aceste epistole, mărturie emoţionantă şi prea puţin cunoscută a afecţiunii care lega pe fiică de părintele ei[315].

---

[312] Fără să formuleze explicaţia în acest chip, istoricul Alexandru V. Boldur a pus o premisă pentru ea, socotind că stăruinţele lui Ştefan erau menite „să-i despartă pe Albert şi Alexandru” (Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.264).

[313] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.405-406, nr.CLXXIV. Bănuiala lui Ioan Bogdan că acest text ar reprezenta răspunsul la o altă solie, nu pare întemeiată. Mai degrabă, pitarul Ivan Isăescul şi diacul Toma (Tomaş) vor fi avut şi mesaje verbale, al căror conţinut nu a mai fost înscris în instrucţiunile de solie, regăsindu-se doar în răspunsul marelui duce.

[314] *Ibidem*, p.406, nr.CLXXIV.

[315] „Slăvitului şi prin darul lui Dumnezeu fericitului şi de Hristos iubitorului şi de Dumnezeu blagoslovitului cu mare cinste, încununatului şi în toate ţările preamăritului, şi singur stăpânitorului, iar pentru noi prea dulcelui şi scumpului domn şi dragului părinte, Ioan Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, închinăciune adâncă şi dragoste credincioasă şi adevărată de la iubita fiică a Domniei [Voastre] şi domniţă Olena, mare cneaghină a Moscovei. Întru aceasta, scumpe şi iubite domn al nostru şi drag părinte, cerând mila lui Dumnezeu, am fost bucuroşi până acum să auzim despre a Domniei Voastre viaţă şi bună sănătate, pentru care noi, auzind despre viaţa şi buna sănătate a Domniei Voastre, cu sârguinţă aducem laudă milostivului Dumnezeu şi ne bucurăm din suflet, şi întru aceea rămânem în mulţumire şi vă ţinem pe toţi în cinste şi tot astfel, scumpe domn şi prea dulce părinte al nostru, dau ştire Domniei Voastre că doresc ca milostivul Dumnezeu şi Preacinstita Maică a Domnului să vă aducă Domniei Voastre fericire...” (*Relaţiile istorice*, I, p.58, nr.7, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.362). Pentru acest document, v. şi Demir Dragnev, *Cu privire la apariţia în Rusia moscovită a unor opere publicistice provenite din spaţiul românesc (sfârşitul secolului al XV-lea)*, în **RIM**, 1-2, 2003, p.38-45 (autorul menţionează la nota 29 că „scrisoarea a fost parţial publicată în culegerea *Relaţiile istorice*

Moartea lui Alexandru. În toiul acestor tratative încordate, fiul domnesc Bogdan este menţionat ca unul care depusese jurământul împreună cu tatăl său, în chip de succesor prezumtiv. Alexandru murise la 26 iulie 1496.

În acea vară, în Moldova se înălţau, din porunca domnului, trei biserici: cea a curţilor de la Botoşani, cea a mănăstirii de la Tazlău (care tocmai se începuse, la 4 iulie, şi se va isprăvi în anul următor)[316] şi cea de la Pârâul Alb (Războieni), pentru pomenirea celor căzuţi acolo cu două decenii mai înainte[317]. Alexandru a trecut la cele veşnice chiar în ziua când ar fi trebuit să se facă această pomenire. Numele lui figurează, totuşi, în pisaniile de la Tazlău şi Războieni, pentru că sculptarea lor era începută deja.

Cauza morţii moştenitorului domnesc în floarea vârstei (avea în jur de 30 de ani), rămâne necunoscută. Trupul lui Alexandru a fost coborât într-o groapă săpată în biserica Mănăstirii Bistriţa, alături de mormântul străbunicului său, Alexandru cel Bun, şi de cele ale unora dintre fiii acestuia. Nu se cunoaşte nici motivul pentru care primul dintre fiii lui Ştefan cel Mare nu a fost îngropat în necropola de la Putna, alături de fraţii săi, Bogdan şi Petru[318]. Nu avem, de asemenea, nici o ştire despre soarta familiei sale: nu este cunoscută, pentru acest moment greu şi pentru anii imediat următori, nici o informaţie, nici despre aceea care îi devenise soţie la 1489, când craii din vecinătăţi fuseseră poftiţi la nuntă[319], nici despre copiii lor.

De numele lui Alexandru se poate să fie legat un manuscris foarte interesant, care a trecut prin Moldova, pentru a ajunge apoi la Mănăstirea Sfântul Pavel din Muntele Athos, iar de acolo în colecţia lordului Curzon şi apoi, în fine, la British Museum. Este vorba despre *Tetraevanghelul* cu miniaturi al împăratului bulgar Ivan Alexandru, realizat la 1356 după un faimos model bizantin şi devenit, el însuşi, model pentru câteva manuscrise româneşti[320]. Pe una dintre filele manuscrisului, se află o însemnare în limba

---

dintre popoarele U.R.S.S. şi România", ceea ce sugerează că d-sa ar fi descoperit textul integral).

[316] *Repertoriul*, p.146, nr.15. Pentru această ctitorie, v. şi Dumitru Nastase, *Biserica Mănăstirii Tazlău şi locul ei în evoluţia stilului moldovenesc*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 13, 1966, 1, p.109-118.

[317] *Repertoriul*, p.143, nr.14.

[318] Dacă sfârşitul a survenit în chip neaşteptat, pe când se afla cu tatăl său la Războieni, s-ar putea presupune că a fost preferată Bistriţa, din cauza apropierii. Este, însă, de domeniul evidenţei că nu s-a pus problema înhumării în propria lui ctitorie, la Bacău, ci s-a ales o veche necropolă a familiei domnitoare.

[319] V. *supra*, capitolul *Căsătoria lui Alexandru*.

[320] G. Popescu-Vîlcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, Bucureşti, 1984; idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, Bucureşti, 1984; *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, p.127-134, nr.32. Din aceeaşi familie face parte şi

slavă, din care rezultă că „Ioan Alexandru, în Hristos Dumnezeu credincios voievod şi domn a toată Ţara Moldovei, a răscumpărat acest *Tetraevanghel*, care a fost în zălog”[321]. „Alexandru voievod”, răscumpărătorul cărţii, a fost identificat, pe rând, cu Alexandru cel Bun, cu Alexandru Lăpuşneanu şi cu Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare. Susţinătorii primelor două ipoteze nu au acordat mare importanţă cuvintelor scrise deasupra numelui Alexandru: „Fiul lui Ştefan voievod”[322]. O lectură mai atentă a însemnării scoate, însă, în evidenţă amănunte care par să fi trecut neobservate. Pe de o parte, formula „în Hristos Dumnezeu credincios voievod şi domn” nu este altceva decât un decalc după titlul împăraţilor bizantini – „în Hristos Dumnezeu credincios basileu şi autocrat al romeilor” –, adaptat la persoana în cauză[323]; pe de altă parte, restul titlului – „domn a toată Ţara Moldovei” – vine şi el din tradiţia diplomatică grecească, bizantină, a cancelariei princiare moldoveneşti[324]. În sfârşit, adaosul „fiul lui Ştefan voievod”, chiar dacă ar fi ulterior însemnării propriu-zise[325], nu poate fi eliminat din discuţie, el fiind totuşi singurul element capabil să permită identificarea personajului. Titlul însuşi nu poate constitui un argument serios împotriva identificării răscumpărătorului cu fiul lui Ştefan cel Mare[326]. După

Tetraevanghelul de la Elizavetgrad, realizat în Moldova pe la sfârşitul veacului al XVI-lea sau începutul celui următor; cercetat amănunţit de Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad şi manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chişinău, 2004.

[321] Emil Turdeanu, *Miniatura bulgară şi începuturile miniaturii româneşti* (1942), în idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, p.185, cu îndreptarea traducerii.

[322] *Ibidem*, p.186: „Precizarea «fiul lui Ştefan voievod», chiar din felul cum e pusă deasupra rândului, se vede că a fost adăugată după ce s-a scris însemnarea; ea nu ne inspiră încrederea unei ştiri exacte”. Iată şi opinia istoricului M. Berza (*Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul*, p.593, nota 3): „După cum s-a observat, «fiul lui Ştefan voievod» nu poate fi decât un adaos ulterior la textul însemnării. Forma iniţială a acesteia, fără filiaţie şi cu titlul de «voievod şi domn al întregii ţări a Moldovei», nu se poate admite pentru fiul lui Ştefan cel Mare”.

[323] Această formulă fusese folosită şi de domni din veacul al XIV-lea, precum Vladislav (Vlaicu) al Ţării Româneşti, atât într-un document intern, cât şi pe o icoană trimisă Marii Lavre de la Athos: cf. N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, p.459-461. În 1567, se află într-o inscripţie pusă la Dochiariu, arătându-l pe Alexandru Lăpuşneanu „în Hristos Dumnezeu evlavios şi credincios domn – ¢fšnthj – a toată Moldovlahia” (*ibidem*, p.483).

[324] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 1997, p.192 (puncte de vedere formulate în 1985).

[325] S-a arătat, însă, că „nu există argumente suficiente pentru a considera [...] glosa suprascrisă [...] ulterioară, grafia fiind identică”: Constanţa Costea, *Referinţe livreşti în pictura murală moldovenească de la sfârşitul secolului XV*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p.282.

[326] Argumentul, citat mai sus, că formula *voievod şi domn al întregii Ţări a Moldovei* (sau, după îndreptarea noastră, *voievod şi domn a toată Ţara Moldovei*) „nu se poate admite pentru fiul lui Ştefan cel Mare” nu este solid, după ce chiar autorul său (M. Berza) a demonstrat că nu trebuie să vedem nimic neobişnuit în folosirea, de către fiul lui Ştefan, în însemnarea de pe

credinţa noastră, este vorba despre una şi aceeaşi persoană[327], chiar dacă împrejurările în care moştenitorul tronului moldav a putut răscumpăra *Tetraevanghelul* – atras, poate, şi de paralelismul Ivan Alexandru / Ioan Alexandru[328] – rămân necunoscute.

Prin moartea lui Alexandru, lui Ştefan i-a rămas un singur fiu legitim, Bogdan, care tocmai împlinise 17 ani. El a devenit moştenitorul tronului şi, în câţiva ani, asociat la domnie cu titlul de voievod[329]. La 8 noiembrie 1496, de ziua Sfinţilor Arhangheli, la sfinţirea bisericii-mausoleu de la Războieni, domnul l-a avut alături numai pe el, aşa cum cu două decenii mai înainte, în ceasurile teribile ale luptei a cărei istorie „pe scurt" e săpată în pisanie, îl avusese alături numai pe cel care atunci îi era fiu şi moştenitor, anume pe Alexandru. Ceremonia care trebuie să fi avut loc a închis – într-un chip simbolic şi imposibil de sesizat la vremea aceea – o etapă excepţională în istoria Moldovei şi în istoria românească în general: etapa în care Ştefan a dovedit că nu este doar comandantul de oşti şi omul politic de talie europeană, admirat şi lăudat de contemporanii care au văzut în el un erou al vremii şi un nou Alexandru cel Mare[330], ci şi un principe capabil să păşească senin pe căile neştiute ale Providenţei, căreia i-a încredinţat soarta sa şi a poporului său. Dacă la marile victorii militare de până atunci nu s-ar fi adăugat această latură a operei sale – care face din el şi un luminat creator de memorie istorică – e

---

Tetraevanghelul dăruit bisericii sale din Bacău, la 1491, a titulaturii *curente* a domnului Moldovei. În cazul de faţă, nu vedem pentru ce „nu se poate admite" folosirea şi a unei variante care nu pare să fi avut destinaţii speciale. Ştefan însuşi a folosit titlul de „domn a toată Ţara Moldovei", în pisanii (Cetatea Albă, 1476; Putna, 1481), pe pietre de mormânt (Rădăuţi, 1479, pentru Roman I), în însemnările dedicatorii ale unor manuscrise (*Minei*, 1467; *Zlataust*, 1470; *Tetraevanghele*, 1488-1489 şi 1490). Cancelaria domnească a folosit-o, în forma cea mai extinsă – „domn a toată Ţara Moldovlahiei" – doar în intitulaţia câtorva documente: hrisovul destinat Mănăstirii Zografu (1466) şi proclamaţiile adresate muntenilor (1480/1481). Pentru *Moldovlahia* şi *toată Moldovlahia* în intitulaţia domnilor moldoveni, v. Ştefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ştefan cel Mare* (*ms.*) şi *infra*, Cartea a VI-a, *Ştefan cel Mare, „bunul suveran"*, capitolul *Titluri*.

[327] În sprijinul acestei identificări, s-a adus, în vremea din urmă, un argument dintr-o direcţie neaşteptată, anume din „iconografia picturii murale moldoveneşti de la sfârşitul secolului XV" (Constanţa Costea, *op.cit.*, p.282). În pictura de la Voroneţ şi de la Bălineşti, s-au putut identifica scene înfăţişând *Genealogia lui Iisus*, „transferate" din *Tetraevanghelul* ţarului Ivan Alexandru (*ibidem*, p.278-283). Acest argument – pe care autoarea studiului citat îl prezintă ca fiind „inechivoc" – este acceptat ca plauzibil de Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală*, p.13.

[328] Tânărului prinţ, crescut o vreme de Maria Asanina Paleologhina, nu-i putea fi cu totul străină istoria dinastică bulgară. Ultimul fiu al lui Ivan Alexandru purta, de altminteri, chiar numele dinastiei; acest nume – Ivan Asén – apare în miniatura care înfăţişează familia imperială şi putea fi citit de orice cunoscător de slove chirilice.

[329] V. *supra*, capitolul *Statutul lui Alexandru*.

[330] V. *infra*, Cartea a VI-a, *Ştefan cel Mare, „bunul suveran"*, capitolul *Modele*.

îndoielnic că l-am mai fi putut vedea şi simţi astăzi pe Ştefan cel Mare ca pe „figura tutelară a epocii sale”[331].

Lupta din Codrii Cozminului. Liniştea pe care cronica veche a Moldovei o sugerează nu era decât aparentă. Stăpân pe o informaţie perfectă şi stăruitor în identificarea soluţiilor optime pentru problemele sale politice, domnul Moldovei nu a putut rămâne străin de pregătirile regelui Ioan Albert pentru războiul cu Imperiul Otoman şi de ţelul conex al acestor pregătiri – aplicarea „soluţiei” pe care o propusese în aprilie 1494 la Levoča: „extirparea valahului”. Tensiunile acumulate, din diferite cauze, vreme de un deceniu, încă dinainte de moartea regelui Cazimir, păreau să ofere pretexte acceptabile pentru intervenţia militară în Moldova. Îndemnurile lui Filippo Buonaccorsi Callimachus (mort în toamna anului 1496) şi firea fantastă şi nerealistă, impulsivă şi imprudentă a regelui Ioan Albert au condus spre un deznodământ tragic.

Războiul moldo-polon din 1497 a făcut obiectul unor studii speciale, atât în istoriografia polonă, cât şi în cea română, nu numai pentru a se discerne just între pretexte, cauze şi ţeluri[332], în legătură cu acuzaţia de felonie adusă lui Ştefan, dar şi pentru a se stabili etapele conflictului, forţele participante, desfăşurarea acţiunilor militare şi a celor diplomatice[333]. Concluzia la care s-a oprit dezbaterea acestor chestiuni este că regele Ioan Albert a dorit cu adevărat să deschidă războiul cu Poarta atunci când urma să expire armistiţiul de trei ani încheiat în 1494 – integrând, astfel, Polonia noilor proiecte de cruciadă, ţesute

---

[331] Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.130.

[332] Cf. Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.458-495; idem, *Ţelurile campaniei lui Ioan Albert*, p.262-269; Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p.102-106.

[333] Cf. Eduard Fischer, *Kozmin. Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497*, în „Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums”, Zehnter Jahrgang, 1902, p.37-71 (traducerea românească: *Bătălia din Codrul Cosminului. Războiul dintre Ştefan cel Mare şi regele polon Ioan Albert în anul 1497 cu schiţe de plan*, traducere de căpitanul I. Strişca, Bucureşti, 1904); Gh. Duzinchevici, *A participat Ştefan cel Mare la lupta din Codrul Cozminului ?*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1943, p.228-245; Generalul Radu Rosetti, *Istoria artei militare a românilor*, p.233-238; Constantin Rezachevici, Dan Căpăţână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497 împotriva regelui Ioan Albert. Bătălia din Codrul Cosminului*, în „File din istoria militară a poporului român”, 3, Bucureşti, 1975, p.38-70; Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.9-61; idem, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, în **RA**, LVI, 1979, 1, p.67-71; Colonel dr. Al. Gh. Savu, *Ştefan cel Mare. Campanii*, p.178-203; *Istoria militară a poporului român*, II, p.344-353 (autor: Constantin Rezachevici). Deşi s-au consacrat atâtea studii războiului din 1497, totuşi succesiunea şi cronologia evenimentelor nu sunt cunoscute în toate amănuntele.

în legătură cu expediţia franceză în Italia[334] – dar că el înţelegea să materializeze această poziţie activă numai prin readucerea Moldovei în legătura ei tradiţională, în formula vasalităţii stricte pe care o stabiliseră actele de omagiu din 1387 şi 1485. A fost, deci, o acţiune de o mare complexitate, chiar dacă lipsită de realism şi pragmatism, greu de încadrat şi de judecat în formule simpliste[335]. Istoricul va desprinde, totuşi, ca deosebit de importantă, legătura dintre cruciadă şi Moldova, legătură pe care regele Ioan Albert a socotit-o indispensabilă pentru reuşita acţiunii sale.

Ţelul „special" al campaniei a rămas o vreme tainic, răspândindu-se numai vestea marelui război antiotoman, pentru a cărui pornire regele a chemat toată oastea nobililor să se adune în luna mai la Liov[336]. Chemări identice s-au trimis Cavalerilor Teutoni, fraţilor regelui – marele duce Alexandru al Lituaniei şi regele Vladislav al Ungariei şi Boemiei –, cneazului Konrad al III-lea al Mazoviei, ba chiar, se pare, şi domnului Moldovei. Cronicarul polon Wapowski menţionează trimiterea unor soli pentru a-l vesti pe Ştefan de începerea războiului prin care ar fi urmat să-i elibereze şi să-i restituie cetăţile trecute în stăpânirea Porţii la 1484.

Vestea a fost bine primită la Suceava – cronicarul foloseşte o frumoasă figură de stil pentru a sublinia bucuria: „Nu fără plăcere îşi ascuţi Ştefan sabia" – şi promisiunea de sprijin nu a întârziat, colaborarea militară trebuind să înceapă, însă (din motive lesne de înţeles) numai după ce oastea regală ar fi ajuns pe malul Dunării. Aceste asigurări le-a repetat domnul Moldovei şi altui sol polon, episcopul Matei al Cameniţei[337], care le-a înfăţişat regelui de îndată ce acesta a ajuns la Przemyśl, în prima jumătate a lunii mai. Însă tot atunci – spune Wapowski – s-a aflat că, de fapt, „regele Albert porneşte cu război nu împotriva turcilor, ci împotriva lui Ştefan palatinul, cu gândul ca, alungând pe Ştefan, să pună în locu-i pe fratele său, pe Sigismund, şi să-l facă pe acesta domn peste moldoveni, iar, după ce va fi făcut aceasta, să alunge pe turci din Cetatea Albă şi din Chilia şi malul Dunării să-l întărească cu puternice garnizoane şi să-l păzească cu mai multă băgare de seamă"[338]. Zvonul a ajuns repede la urechile cardinalului Frederic, fratele regelui, care l-a însărcinat pe

---

[334] Cf. Norman Housley, *The Later Crusades*, p.114-115; Şerban Papacostea, *Ţelurile campaniei lui Ioan Albert*, p.269.

[335] Şerban Papacostea, *op.cit.*, p.266.

[336] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.43, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.180.

[337] Despre solia lui Matei de Loncza, episcopul Cameniţei, şi la Miechowski („Arhiva Istorică a României", I, 2, 1865, p.38, traducerea la p.43).

[338] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.44-45, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.180-181.

cancelarul regatului, episcopul Krzesław z Kurozwęk[339], să încerce a-l convinge pe Ioan Albert, „într-o audienţă secretă", să renunţe la războiul împotriva lui Ştefan, care ar putea aduce statului „o mare nenorocire". Ar fi fost mai potrivit „să se folosească de el împotriva turcilor prea sălbatici, ca prieten şi ca unul ce-i chiar în faţa lor". Îndemnul acesta la realism şi prudenţă a fost întâmpinat cu cuvinte grele şi nu a avut rezultatul dorit: „tu gândul meu nu-l cunoşti, ar fi spus regele, cu mânie, episcopului-cancelar; îl cunosc numai eu însumi, şi dacă haina de pe mine l-ar cunoaşte, aş arunca-o în foc"[340]. Încă şi la 18 iulie, pe când se afla în localitatea Mogilnica de pe Siretul polonez, regele arăta că este o „expediţie împotriva turcilor, pentru recâştigarea cetăţilor [...] Chilia şi Cetatea Albă" (*expeditio adversus Turcos pro recuperandis castris* [...] *Kiliae et Balagrod*)[341].

Asupra planurilor regelui Albert în privinţa Moldovei şi a sa, Ştefan fusese prevenit încă mai demult: „tainele de la Levoča" (după expresia lui Bielski) nu-i erau, desigur, necunoscute în vara anului 1497. Prin iscoadele sale, domnul a putut cunoaşte exact mişcările trupelor polone, dar se pare că o vreme nu a acceptat ideea că uriaşa oaste – circa 120.000 de oameni[342] – avea

---

[339] Acest înalt prelat polon a îndeplinit o misiune diplomatică şi la curtea lui Ştefan cel Mare, trimis de regele Ioan Albert împreună cu panul Podłodowski, castelan de Radom, pentru a-l informa despre proiectul antiotoman făurit la Levoča. Informaţia din cronica lui Miechowski – ediţia revizuită, din 1521 – pare să plaseze această solie la puţină vreme după întrunirea de la Levoča (cf. „Arhiva Istorică a României", I, 2, 1865, p.38 şi 43), în timp ce la Wapowski ţine mai degrabă de anii 1496-1497 (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.42, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.179). V. şi Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.26, nota 116 (despre istoricul polon Fryderyk Papée, care „aduce dovezi în sprijinul afirmaţiei lui Miechowita"). Observăm, în acest context, că în actele Liovului pare a fi o urmă a acestei solii pentru luna iunie 1494, când se menţionează trimiterea la domnul Moldovei a doi lioveni – „*dominus Arnestus* [Ernest] *cum domino Georgio Wayner*" – în legătură cu misiunea lui „*Creslaus cancellarius regni Polonie*"; a fost consemnată şi întoarcerea cancelarului (N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p.322-323, nr.CV). Cei doi lioveni au dus domnului Moldovei „*unum stamen panni macheliensis*" (*ibidem*, p.323), adică postav de Mecheln (Malines): cf. Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Ţările Române. Secolele XIV-XVIII*, Bucureşti, 1970, p.48 şi nota 8.

[340] G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.127, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.202; v. şi *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.45, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.181.

[341] Gheorghe Duzinchevici, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, p.231.

[342] Constantin Rezachevici, Dan Căpăţână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*, p.41-43; Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.16-17. Se socoteşte că erau 80.000 de combatanţi şi 40.000 de auxiliari. Un cronicar franciscan, Ioan de Komorow, notează: „spuneau unii ostaşi, care văzuseră armatele regilor din diferite ţări, că aşa armată n-au

ca ţintă Moldova. Un schimb de solii sugerează această realitate: „domnul voievod a trimis întru întâmpinarea craiului leşesc numit Albert pe solul său, jupan Isac vistiernicul, cu multe şi mari daruri. Şi craiul a primit darurile cu bunăvoinţă şi a slobozit cu cinste şi în pace pe sol la domnul Ştefan voievod şi iarăşi i-a spus cu înşelăciune că merge împotriva turcilor. Şi de asemenea şi craiul a trimis pe solii săi la Ştefan voievod. Domnul voievod i-a ospătat bine şi i-a slobozit cu cinste la ale lor”[343]. A venit, însă, un moment când drumurile urmate de cele două corpuri ale marii oştiri[344] au indicat ţinta urmărită de ele. Un corp se apropia de Sniatyn (oraş pe Prut, în apropierea Colacinului, râul care făcea o mică parte din frontiera apuseană a Moldovei), celălalt, cu regele în frunte, se apropia de Nistru. Atunci „Ştefan palatinul, după ce află prin spioni că [polonii] n-au apucat drumul Cameniţei spre răsărit, care ducea la turci, ci că se îndreaptă spre Moldova [...] începu să bănuiască adânc că înspre el se întoarce acea furtună de arme”[345].

Înainte ca regele să ajungă la Nistru, domnul a trimis o nouă solie, „pe boierii lui credincioşi, jupan Tăutul logofăt şi jupan Isac vistiernic, cu daruri multe şi mari”[346]. Cronicarul Wapowski spune că solii moldoveni, „bărbaţi de frunte ai neamului” lor, au venit „cu o suită mare, ca să afle gândurile regelui polon, împotriva cui vrea să se îndrepta cu o oaste aşa de puternică”. În tabăra regală de pe Nistru, „arătând regelui însărcinarea ce le-a dat-o domnul lor, îl întrebară dacă intră ca prieten sau ca duşman în Moldova. Şi dacă avea de gând să meargă împotriva turcilor, putea să meargă pe o cale mai scurtă, cu nişte oşti atât de mari, şi Ştefan era gata să prindă şi el arma împotriva turcilor şi să unească cetele sale moldovene, vestite în urma atâtor biruinţe, cu oştirile polone. Dar, dacă vine ca duşman în Moldova, îşi va da Ştefan silinţa să-l facă să-i pară rău, lui şi polonilor, de războiul pornit împotrivă-i. În urma acestei solii ameninţătoare, regele Albert, nerăspunzând nimic solilor şi oprindu-i pe loc în contra dreptului ginţilor”, i-a trimis sub pază la Liov[347].

---

mai văzut” (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.60, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.191).

[343] *Cronicile slavo-române*, p.20.

[344] Gheorghe Duzinchevici, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, p.67-68.

[345] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.46, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.181.

[346] *Cronicile slavo-române*, p.20.

[347] Wapowski (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.46, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.182); la Bielski: „dacă a venit să cucerească Moldova, îi va părea regelui rău totdeauna de aceasta” (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din **Kronika polska***, p.127, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.202). În Cronica paralelă, mesajul ameninţător al solilor moldoveni ia o formă şi mai

Nu se poate stabili momentul exact când Isac şi Tăutu au spus regelui aceste cuvinte: înainte sau după trecerea Nistrului. Letopisețul anonim relatează evenimentele fără precizări cronologice: regele a trecut fluviul pe la Mihalcea – deci într-un sector care nu constituia frontiera nordică a Moldovei cu Polonia, dar pe unde se intra în Pocuția –, apoi a ajuns la Coțmani, unde a ordonat arestarea solilor[348]; de la Coțmani, unde a rămas în tabără vreme de şapte zile, a coborât la Şipinți. Cronica moldo-germană prezintă altfel succesiunea evenimentelor: „regele a pătruns în țara voievodului, la Şepeniț", în ziua de 1 septembrie; abia atunci şi acolo i s-au înfățişat solii – „Tăutul marele logofăt şi Isaac marele vistiernic" – şi s-ar fi produs arestarea lor[349]. După reconstituirea cronologică propusă de istoricul polon Fryderyk Papée, gravul incident diplomatic de la Coțmani s-a petrecut la 16 sau 17 august 1497[350].

Informațiile par oarecum contradictorii.

Judecând după expunerea din Letopisețul anonim al Moldovei, coroborată cu unele ştiri documentare, se poate accepta că regele a trecut Nistrul prin vadul de la Mihalcea în jurul datei de 10 august[351]. Este de înțeles

---

dramatică: „De va să facă craiul oastea acéia asupra lui Ştefan vodă, nefiind nice o pricină de vătămare, va pune Ştefan vodă nevoință cât să va căi craiul căci au rădicat sabiia asupra lui Ştefan vodă" (Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Româneşti şi a Moldovei*, I, ediție critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1993, p.83-84).

348 Pentru acest gest nesăbuit, Letopisețul anonim al Moldovei foloseşte verbul *a prinde*, însă letopisețele din grupul Putna folosesc verbul slavon îêîâàòè, care înseamnă *a fereca* (acelaşi verb se foloseşte şi pentru a desemna legarea manuscriselor în ferecături de argint), ceea ce justifică atât formula din traducerea letopisețului de la Putna („puindu-i în heră"), cât şi pe cea a lui Grigore Ureche („i-au fericatu în obezi şi i-au trimis de i-au închis tocma la Liov"); cf. *Cronicile slavo-române*, p.47 şi 52, 59 şi 65, 73; Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p.110.

349 *Cronicile slavo-române*, p.37.

350 Gheorghe Duzinchevici, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, p.68. După I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.231, nota 2, „arestarea solilor a trebuit să aibă loc după 21 august, căci la această dată Albert se afla cu oastea la Sniatyn [...] iar la Coțmani a trebuit să ajungă în zilele următoare". S-a arătat, însă, că pe la Sniatyn a trecut corpul de oaste din Polonia Mare, în timp ce regele venea cu corpul de oaste din Polonia Mică (Gheorghe Duzinchevici*, op.cit.,* p.67-68). Totuşi, pare logică parcurgerea drumului de la Mihalcea la Coțmani prin Sniatyn, urmând drumul natural, decât de-a dreptul, pe drumuri înguste şi printre păduri. Astfel, trecerea regelui prin Sniatyn (cf. Constantin Rezachevici, Dan Căpățână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*, p.69: de la 14 la 21 august „*prope oppidum Szniatyn*") pare justificată. Cercetătorii amănuntelor de istorie militară trebuie să realizeze, în acest punct, o analiză a informațiilor care par contradictorii şi să dea o dezlegare care să fie definitivă.

351 La 7 şi 8 august (Gheorghe Duzinchevici, *op.cit.*, p.68), este atestat la Uście (Uściecko), localitate de pe malul stâng al Nistrului, corespunzând Mihalcei de pe malul drept; v. Eduard Fischer, *Kozmin*, p.47; Iancu I. Nistor, *Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien*,

că înaintarea era greoaie – numărul mare de ostaşi pedeştri, tunurile şi carele cu provizii şi armament[352] făceau imposibilă o înaintare rapidă – şi cu popasuri prelungite, pentru regruparea detaşamentelor care trebuiau să avanseze separat şi, probabil, uneori pe drumuri diferite. Conform Letopisețului anonim, regele Ioan Albert „a venit la Coțmani, la marginea Țării Moldovei. [...] Şi apoi ei au rămas acolo la Coțmani şapte zile şi au coborât la Şipinți". Acest popas de şapte zile – la începutul căruia s-a produs arestarea solilor moldoveni – a fost cu certitudine în cursul lunii august[353], aşa încât putem păstra data de 1 septembrie pentru sosirea regelui la Şipinți, de vreme ce la 3, 4 şi 9 septembrie documente polone îl atestă încă în preajma Prutului[354].

Date fiind aceste constatări, credem că incidentul de la Coțmani ar putea fi mai bine plasat în jurul zilei de 20 august 1497[355].

Arestarea solilor echivala cu o declarație de război: din acel moment, Moldova şi Polonia s-au aflat în stare de beligeranță. Potrivit Letopisețului anonim, abia atunci ar fi înțeles „Ştefan voievod că a fost înşelat de leşi şi a

---

p.56. N. Iorga plasează trecerea Nistrului pe la Mihalcea la 17 august (*Istoria armatei româneşti*, p.99).

[352] După cronicarul Wapowski, erau vreo 30.000 de care şi „mai multe tunuri, dintre care două mai ales erau de o mărime uimitoare: unul era tras de 40, celălalt de 50 de cai" (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.48, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.183).

[353] V. şi Constantin Rezachevici, Dan Căpățână, *op.cit.*, p.54, nota 132: „Este posibil ca regele să fi poposit la Coțmani, care se afla în vecinătatea drumului urmat de oastea sa, în intervalul 21 august-3 septembrie".

[354] Datarea topică a acestor documente – „*in loco campestri prope oppidum Choczym circa fluvium Pruth*" pentru cele din 3 şi 4 septembrie şi „*circa curiam Hadir penes fluvium Pruth*" pentru cel din 9 septembrie (Constantin Rezachevici, Dan Căpățână, *op.cit.*, p.54 şi 69) – este neclară (cf. Gheorghe Duzinchevici, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, p.68 şi notele; Ştefan S. Gorovei, *Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu*, p.244). Numele *Hadir* pare a îndemna spre un Hodor; numele satului derivat de la acest antroponim ar trebui să fie Hodorăşti/Hodoreni/Hodorăuți sau Hădărăşti/Hădăreni/Hădărăuți. Un sat Hădărăuți este atestat în ținutul Hotinului în secolul al XVII-lea, iar un sat Hodoracinți – tot acolo, în secolele XV-XVI (cf. *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de locuri*, p.117 şi 122). Aceste toponime ar îndrepta identificarea lui „*oppidum Choczym*" cu cetatea Hotinului (v. şi *infra*). Ipoteza că „*Choczym*" ar fi o eroare de scriere în loc de „*Cecyn*" – vechea fortificație de la Țețina, „cetatea Cernăuților" care apărase „unul din vadurile de seamă ale Prutului" (Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, Bucureşti, 1997, p.321. V. şi Alexandru Andronic, *Oraşe moldoveneşti în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare ruseşti*, în **Rsl**, XI, 1965, p.214) – nu poate să aibă prea mari şanse de susținere.

[355] Sau în zilele imediat următoare, astfel încât, adăugând cele şapte zile ale popasului la Coțmani, devine plauzibilă sosirea regelui la Şipinți la 1 septembrie.

poruncit apoi să se adune toată oastea sa la târgul Romanului". La 27 august, în zi de duminică, el însuşi „a ieşit din Suceava către oastea sa, la târgul Romanului"[356].

La rândul său, cronicarul Wapowski relatează că, în faţa primejdiei, domnul a trimis cereri de ajutor la turci, unguri, tătari şi munteni[357]; un sol a ajuns, cu aceeaşi cerere, până la împăratul Maximilian[358]. De fapt, desfăşurarea ulterioară a evenimentelor pare a sugera că Ştefan a luat unele dintre aceste măsuri încă înainte ca arestarea solilor săi să fi marcat deschiderea conflictului. Veştile pe care i le aduseseră încă mai demult iscoadele sale şi zvonurile care circulau tot mai insistent în cercurile interesate arătau fără nici un dubiu ţelul adevărat al marii campanii, aşa încât prudenţa şi neîncrederea au trebuit să-l îndemne în această direcţie.

Reacţiile celor pe care Ştefan i-a socotit prieteni şi aliaţi nu au întârziat. O abilă manevră diplomatică l-a determinat pe marele duce Alexandru al Lituaniei să nu mai participe la expediţia organizată de fratele său. Hanul de la Perecop, Mengli Ghirai, a trimis la Vilna o solie pentru a-l avertiza pe Alexandru: „cu Ştefan voievod avem noi lege şi jurământ, noi pe Ştefan voievod nu-l vom lăsa singur. Dacă mergi împotriva lui, şi noi vom porni război"[359]. Pe de altă parte, marele cneaz al Moscovei a trimis şi el o solie în Lituania, dând în vileag gândul tăinuit al lui Alexandru: „ne-a ascuns că merge cu fratele său, regele Poloniei, împotriva prietenului nostru, Ştefan, voievodul Moldovei"[360]. Cum marele duce pornise deja spre Moldova, având misiunea să

---

[356] *Cronicile slavo-române*, p.332. Conform Letopisețului lui Byhovec, Ştefan a dispus întărirea cetăţii Suceava şi a celorlalte cetăţi, iar el „însuşi, cu toată oastea sa, a intrat în munţi în locuri înguste şi de nepătruns, unde are şi mănăstirea sa dragă, numită Putna" (Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.446, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.235). Retragerea spre munţi nu este atestată de nici un alt izvor; din contra, se ştie că domnul a ieşit la câmpie, spre Roman, unde se adunau oştile. Însă nu putem exclude posibilitatea unui drum la Putna, pentru rugăciuni, dar poate şi pentru ca domnul să-şi ducă acolo, la adăpost, soţia şi copiii. Trebuie să se remarce că, în împrejurările anului 1497, nu avem nici o ştire despre familia domnească; pe de altă parte, menţionarea Putnei în contextul arătat ar fi lipsită de sens dacă o legătură între aceste fapte nu ar fi existat cu adevărat.

[357] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.47, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.182.

[358] Gheorghe Duzinchevici, *A participat Ştefan cel Mare la lupta din Codrul Cozminului ?*, p.233; I. Minea, *Ştefan cel Mare şi împăratul Maximilian I*, p.355.

[359] Cf. P. P. Panaitescu, *Recenzie* la K. V. Bazilevici, p.180. Se pare că solul tătar a ajuns la destinaţie când armata lituaniană, pregătită pentru războiul din Moldova, era deja împrăştiată (Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.276).

[360] P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.180; Valeria Costăchel, *Relaţiile dintre Moldova şi Rusia*, p.191.

intre în ţară pe la Soroca[361], nobilii lituanieni care îl însoţeau i-au cerut explicaţii: „unde Măria Ta mergi cu noi ?"; cum Alexandru a refuzat să explice, nobilii i-au declarat că nu vor trece peste Bug[362]. În acelaşi timp, o solie moscovită gonea spre Alexandru, pentru a-l întoarce din drum cu cuvintele transmise de socrul său: „noi acum îţi dăm ştire [...] să nu porneşti împotriva lui Ştefan, voievodul Moldovei, ci să fii cu el în pace"[363]. Asupra Lituaniei s-au făcut nu numai presiuni diplomatice, ci şi militare: atacurile ruseşti asupra frontierelor lituaniene au fost semnalate de Hans von Tieffen, Marele Maestru al Ordinului Cavalerilor Teutoni, de la sfârşitul lunii iunie până la 25 august 1497, când acesta a murit[364]. Von Tieffen avea să ceară îngăduinţa să se retragă din campanie: înţelesese – cum avea să spună secretarul său, Liborius Nacker – că fusese atras printr-o „solie mincinoasă" (*durch* [...] *betrigliche bottschafft*)[365]. La moartea sa, se ştia că regele Ioan Albert pornise războiul ca

---

[361] Letopiseţul lui Byhovec (Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.445, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.234).

[362] *Ibidem*. Pentru poziţia nobililor lituanieni şi raporturile lor cu marele duce, reglementate în 1492, v. Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.277-278.

[363] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.311; Valeria Costăchel, *op.cit.*, p.191-192. Cu acest prilej, solii moscoviţi – Petru Loban-Zabolоţki şi Ivan-Volk Kuriţân (fratele lui Feodor Kuriţân, care trecuse prin Moldova în 1484) – au dat şi explicaţia privind incidentul de la Braclaw, din 1494 (v. *supra*, capitolul *Congresul de la Levoča*): K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.311-312; Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.274-275. Solii au plecat din Moscova la 19 august, în mare grabă, astfel încât e cert că, în momentul întâlnirii cu Alexandru, starea de război – notificată prin arestarea solilor lui Ştefan – era deja o realitate. Marele duce al Lituaniei şi-a arătat mâhnirea şi nedumerirea faţă de atitudinea lui Ivan: „Speram ca [...] marele cneaz să ne ajute mai mult pe noi, ginerele său, decât pe Ştefan voievodul Moldovei" (K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.312). Alexandru s-a oprit, e drept, însă a îngăduit ca un detaşament, sub comanda mareşalului său, să pornească, totuşi în ajutorul lui Ioan Albert, el însuşi rămânând să supravegheze repararea fortificaţiile oraşului Braclaw, care fusese „pustiit şi ars de voievodul Moldovei" (Damian P. Bogdan, *op.cit.*, p.445, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.234). Detaşamentul lituanian a ajuns după ce luptele se terminaseră, tocmai când regele ieşea din Moldova. Bolnav şi înspăimântat de starea de spirit a oştenilor săi, Ioan Albert i-a oprit pe cavalerii lituanieni „să intre în ţara duşmanului pentru dobândă" (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.130, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.204-205). În primăvara anului următor, marele cneaz Ivan a reproşat cu duritate ginerelui său această acţiune, socotind-o mărturia unei poziţii duplicitare: „ne-ai răspuns prin solii noştri că nu te-ai pornit împotriva lui Ştefan; şi tu însuţi n-ai mers împotriva lui Ştefan, ci ai trimis asupră-i pe voievozii tăi cu oameni într-ajutor fratelui tău. Dar, frate, oare e bine una ca asta ?" (*Relaţiile istorice*, I, p.79, nr.20; v. şi notele de la p.300-301).

[364] Constantin Rezachevici, Dan Căpăţână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*, p.45. Scrisoarea datată Liov, 25 august 1497 (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.307-308, nr.XVII) a fost scrisă chiar în ziua morţii Marelui Maestru.

[365] I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.224; Şerban Papacostea, *Ţelurile campaniei lui Ioan Albert*, p.265, nota 11.

să-l scoată pe Ştefan din domnie şi să-l înlocuiască cu fratele său, cneazul Sigismund, din care cauză era de aşteptat mânia turcilor, „sub a căror apărare şi tribut se află valahul, din vina regelui” (*sub quorum defensione et tributo culpa regis Walocus existit*)[366].

Trei zile după moartea Marelui Maestru al Cavalerilor Teutoni, la 28 august – pe când Ştefan se îndrepta spre Roman sau ajunsese deja acolo, în aşteptarea adunării oastei sale –, împăratul Maximilian hotăra trimiterea unui om de încredere în Moldova, fie pentru informare, fie ca răspuns la o solie a lui Ştefan[367].

Însă reacția cea mai violentă a fost cea a regelui Vladislav al Ungariei şi Boemiei, suzeranul lui Ştefan. În februarie, Ioan Albert îi trimisese pe nobilul Jan de Chodcze (Chodecki)[368] ca să-l anunțe că va porni războiul împotriva Imperiului Otoman, dar ascunzând, fireşte, plănuita înlocuire a domnului Moldovei[369]. La vestea intrării fraților săi în Moldova, regele Vladislav a înțeles adevărata țintă şi l-a trimis pe însuşi mareşalul curții sale, Ladislau de Losoncz[370], să-l întâlnească pe regele Poloniei „în Moldova” (*in Moldavia*). Instrucțiunile încredințate solului pun în lumină comportamentul şi acțiunea lui Ioan Albert şi înfățişează, cu precizie şi responsabilitate, implicațiile şi gravitatea „aventurii moldoveneşti” a fratelui de la Cracovia. Reproşurile şi amenințările se succed, pentru a face loc presiunilor, prevenirilor şi ofertelor. Este un document de un interes deosebit, apreciat pe drept cuvânt ca „un adevărat ultimatum”[371].

„Majestatea Sa – trebuia să spună lui Ioan Albert solul fratelui său, Vladislav – a intrat cu întreaga sa armată în Moldova, pe care a invadat-o şi o devastează prin sabie şi foc (*ferro et igne*), în scopul de a-l izgoni pe voievodul nostru şi de a supune țara stăpânirii sale [...]. O ofensă aşa de mare din partea Majestății Sale nici n-am nădăjduit, nici n-am crezut să se întâmple, mai ales că atât prin scrisori cât şi prin solii săi ne-a făcut mereu cunoscut că nu trebuie să

---

366 Şerban Papacostea, *op.cit.*

367 Din motive necunoscute, omul împăratului – Nicolaus Kellmanitsch – nu plecase nici la 4 octombrie, când Maximilian hotăra ca el să însoțească solii moldoveni, urmând să plece cât mai repede (I. Minea, *Ştefan cel Mare şi împăratul Maximilian I*, p.355).

368 Fiu al lui Stanislav de Chodcze (m. 1474) şi frate cu Nicolae, Stanislav şi Otto, toți amestecați în relațiile moldo-polone vreme de câteva decenii şi cumnat cu Mihail Buczacki, care a avut un rol în stingerea „răscoalei” lui Muha (v. *supra*, capitolul *Acțiunea lui Muha*). Jan de Chodcze era staroste de Camenița şi a murit chiar în 1497 (Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, pl.117), poate în luptele din toamnă.

369 Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.32. V. şi idem, *A participat Ştefan cel Mare la lupta din Codrul Cozminului ?*, p.233.

370 Idem, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.38.

371 Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.486.

bănuim aşa ceva din partea Majestăţii Sale". I se cerea regelui Poloniei să-şi amintească ce discutaseră, în această problemă, la Levoča, mai apoi şi prin soli şi scrisori. Vladislav era dator să apere Moldova şi pe domnul ei, sub primejdia de a-şi pierde onoarea şi de a încălca jurământul pe care, la încoronare, îl făcuse atât regatului Ungariei cât şi „voievodului şi întregii sale ţări". Ca urmare, orice atingere adusă Moldovei va fi socotită ca fiind o provocare la adresa Ungariei şi a regelui ei. Apelând la „buna pace şi unitatea frăţească" spre care trebuie să năzuiască regatele lor, tonul lui Vladislav devine ameninţător: dacă regele Poloniei nu va pune capăt acţiunii sale din Moldova, „va decurge din aceasta cea mai mare ruşine pentru noi amândoi şi chiar pentru regatele noastre, şi nu numai ruşine, ci şi veşnică defăimare şi, în cele din urmă, chiar şi primejdie. Căci mai întâi [se va isca] între noi şi Majestatea Sa ură şi discordie, iar între aceste trei regate ilustre, anume Ungaria, Boemia şi Polonia, un război primejdios şi un incendiu care nu va putea fi stins nici uşor şi nici repede. Căci noi [...] nu putem părăsi ţara aceea şi pe voievodul acela, ci suntem siliţi, pentru onoarea noastră şi pe temeiul jurământului prestat, să-l ajutăm şi să-l apărăm şi astfel vom fi siliţi să recurgem la arme împotriva Majestăţii Sale".

Realismul şi pragmatismul politicii lui Vladislav se vede bine din chipul în care a argumentat poziţia sa activă în conflictul stârnit de fratele său: „mai întâi, din cauza jurământului nostru prestat şi a onoarei. În al doilea rând, pentru că dacă am neglija să-i apărăm [pe voievod şi ţara lui (*regnum et voievodam illum*)], supuşii noştri ar socoti că am fi avut cu Majestatea Sa o înţelegere secretă [...]. Iar Majestatea Sa poate să cugete cât de periculos ar fi pentru principi ca supuşii lor să fie bănuitori". În fine, al treilea motiv părăsea domeniul teoriei: alungând pe actualul voievod şi ocupând ţara, polonezii n-ar putea-o păstra. Intervenţia Porţii ar aduce alungarea domnului cel nou şi ocuparea ţării; astfel, duşmanul ar veni mai aproape de hotarele Poloniei şi ar subjuga-o, împreună cu ţările vecine şi stăpânirile regelui, iar lui Vladislav i-ar lua, „înainte de toate, aceste trei ţări, anume Moldova, Valahia şi Transilvania şi în sfârşit Ungaria însăşi"[372].

Totodată, regele Vladislav îl avertiza pe Ioan Albert că înlocuirea, chiar reuşită, a lui Ştefan cu Sigismund ar fi, în fond, păgubitoare pentru ei şi pentru Casa lor, întrucât moldovenii nu l-ar accepta pe fratele lor şi fie l-ar omorî, fie

---

[372] O stranie clarviziune premonitorie: chiar şi fără înlocuirea lui Ştefan cu Sigismund, creşterea puterii otomane s-a petrecut – în direcţia Europei centrale – aşa cum a intuit-o regele Vladislav, chiar dacă în sens invers. Cele trei ţări („*tria hec regna*") şi Ungaria au fost legate de o soartă comună în raport cu Poarta, iar prăbuşirea regatului ungar la Mohács, în 1526, a adus căderea Transilvaniei sub influenţa otomană şi modificarea treptată a statutului Moldovei şi Ţării Româneşti.

l-ar preda turcilor, întrucât regele Poloniei n-ar putea să stea veşnic lângă el, ca să-l apere.

Pentru toate aceste motive, Ioan Albert trebuia convins să înceteze a mai tulbura pe domn şi ţara sa. Dacă domnul îl va fi lezat în vreun fel, regele Vladislav se oferea să administreze justiţia. Iar dacă „nădăjduieşte sau pretinde a avea vreun drept la acea ţară a Moldovei", regele Poloniei s-ar putea prezenta în faţa unui „tribunal" al principilor creştini.

Cele din urmă fraze ale soliei trimise de regele Vladislav conţin – după atâtea reproşuri şi ameninţări – îndemnuri şi propuneri pentru ceea ce s-ar numi o pace globală în zonă. Sultanul („*Cesar Thurcorum*") trimisese la curtea ungară un sol de seamă pentru tratative în vederea prelungirii armistiţiului care urma să expire în primăvara anului următor. Regele Vladislav spera să obţină o înnoire, pentru trei sau chiar patru ani, năzuind, totodată, să încheie o pace veşnică. Ladislau de Losoncz trebuia să întrebe pe Ioan Albert dacă nu doreşte să fie inclus în acelaşi armistiţiu cu Poarta. Alături de regele Ungariei, intrau, oricum, domnii din Moldova şi Ţara Românească. Deşi solul otoman stăruise pentru excluderea lor din tratat, el acceptase, până la urmă, în numele sultanului, ca „aceste două ţări şi voievozii lor să rămână veşnic alături de noi în pace şi în armistiţiu şi să slujească nouă şi Coroanei Ungariei", achitând haraciul obişnuit datorat Porţii. Acest document excepţional – scos la lumină în 1966 de istoricul polon J. Garbacik şi valorificat pentru istoria lui Ştefan cel Mare de Şerban Papacostea în 1970[373] – arată că acţiunea pe care regele Poloniei o gândise şi o pusese cu atâta încăpăţânare în practică era socotită deosebit de primejdioasă prin implicaţiile politice pe care le putea avea şi prin complicaţiile pe care le putea provoca. În mod surprinzător, regele Vladislav a apărat deopotrivă puncte de vedere pragmatice şi realiste, privind atât treburile regatelor sale, cât şi acelea ale propriei familii, dar şi ideea unei moralităţi în politică. „Regele bine" – cum i s-a spus, din cauza răspunsului invariabil cu care întâmpina cererile ce i se adresau – s-a vădit superior fraţilor săi prin înţelegere şi clarviziune politică, dar şi printr-un cavalerism şi o onestitate pe care s-au întemeiat, desigur, şi raporturile bune ale domnului Moldovei cu el. Într-o atmosferă generală de neîncredere şi de lucrări tainice, el şi-a apărat vasalul şi aliatul şi s-a declarat gata să poarte, pentru aceasta, război cu propriul frate.

Din păcate, instrucţiunile pentru solia lui Ladislau de Losoncz nu sunt datate; însă presupunerea că ar putea data din luna august 1497[374] nu este

---

[373] Şerban Papacostea, *op.cit.*, p.491-495. Traducerea unora dintre fragmente aparţine – în întregime sau parţial – d-lui Şerban Papacostea.

[374] Datarea „august (?) 1497" (*ibidem*, p.491) aparţine editorului. Şi istoricul Gheorghe Duzinchevici a acceptat „a doua jumătate a lunii august 1497" pentru redactarea instrucţiunilor

întemeiată. Faptul că solul este trimis „*in Moldavia*” şi mai ales reproşul adresat lui Ioan Albert că a năvălit în această ţară şi o devastează „*ferro et igne*” arată categoric o perioadă mai târzie, în cursul lunii septembrie. Această propunere de redatare corelează mai bine latura diplomatică a acţiunii regelui Vladislav cu aceea militară, a cărei grijă şi comandă a revenit voievodului Transilvaniei. La 9 septembrie, solul lui Ştefan cel Mare era la Braşov, stăruind pe lângă Bartolomeu Drágffy – care, evident, nu ar fi putut acţiona fără mandatul regelui – să se grăbească: „Ştefan voievodul Moldovei ne cheamă cu toată oastea noastră în ţara moldovenească”, scria Drágffy sibienilor, cerându-le să nu întârzie trimiterea tunurilor, pe care trebuia să le ia peste munţi[375]. În fruntea a 12.000 de ostaşi[376], voievodul Transilvaniei a trecut, la o dată necunoscută, prin pasul Oituz şi i s-a alăturat, probabil în marea tabără de la Roman. Este posibil că tot într-acolo s-au îndreptat şi celelalte ajutoare militare, trimise de cei la care apelase domnul[377]. Din garnizoana de la Silistra, unde comanda aparţinea lui Mesih paşa[378], au venit între 1.200 şi 2.000[379] de ostaşi otomani, conduşi de un anume Nasuh beg-oglu[380]; un număr necunoscut de ostaşi a venit şi din hanatul lui Mengli Ghirai, care scria că, întrucât „regele polonez a mers cu război împotriva lui Ştefan, şi noi am încălecat să fim cu Ştefan împreună”[381]; de

de solie (Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.38), plasând sosirea solului regal în Moldova „pe la 1 septembrie” (*ibidem*, p.39).

[375] Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.188; Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 1, p.147-148, nr.CCLXIX.

[376] *Cronicile slavo-române*, p.20 (Letopiseţul anonim) şi 65 (Letopiseţul Putna II).

[377] Se pare că apelul de ajutor către autorităţile otomane – „mă atacă o uriaşă armată duşmană !” – a fost lansat în cursul lunii august şi a provocat o concentrare destul de însemnată de forţe (Richard F. Kreutel, *Der fromme Sultan Bayezid*, p.90-91).

[378] Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd*, p.279-291; în 1497, cumula, se pare, funcţiile de sangeacbei de Silistra, Chilia şi Cetatea Albă (*ibidem*, p.279 şi 284).

[379] După Leunclavius, au fost 1.200-1.300 (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.103); după Letopiseţul anonim, au fost 2.000 (*Cronicile slavo-române*, p.21).

[380] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.103. În cronica sultanului Baiazid al II-lea, fiul lui Nasuh beg este numit Mahmud Celebi şi este arătat ca sangeacbei de Küstendil; el ar fi venit cu 300 de oameni. În aceleaşi împrejurări, este menţionat şi rolul lui Yahya, „voievod” al lui Mesih paşa (Richard F. Kreutel, *op.cit.*, p.91-92; informaţiile acestui izvor sunt încă neintegrate istoriei evenimentelor din 1497).

[381] Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.276. Cu privire la participarea unui detaşament de tătari, p.280-281; v. şi G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.41. În solia lui Mengli Ghirai, din vara anului 1498, este amintită o incursiune pe care cneazul Constantin de Ostrog a făcut-o în Moldova „şi a luat de la Ştefan voievod oameni cu soţii şi copii şi i-a mânat la sine” (Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.280). Cneazul de Ostrog – al cărui fiu va fi implicat şi el în istoria Moldovei – tocmai fusese învestit mare hatman al Lituaniei (Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.446, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.235). Incursiunea lui în Moldova –

asemenea, „Radul voievod [cel Mare] încă i-a trimis ajutor”[382], dar nici numărul ostaşilor din Ţara Românească nu este cunoscut[383]. Toate aceste ajutoare – ale căror efective nu au fost nicăieri consemnate cu exactitate[384] – s-au adăugat oştirii moldovene, numărând în jur de 40.000 de oameni[385]. Astfel, cifra de 60.000 de ostaşi, transmisă de o cronică otomană[386], ar putea fi, totuşi, privită ca referindu-se, eventual, la totalul oamenilor aflaţi în tabăra domnului Moldovei în septembrie 1497. Felul în care se închega această alianţă militară a fost bine surprins de N. Iorga: „aliaţii făcându-se duşmani, duşmanii ajungeau aliaţi”[387].

În acest timp, oastea polonă a înaintat spre Suceava. Hărţuiala continuă la care era supusă de moldoveni îi adusese pe participanţii la expediţie în asemenea stare de deprimare, încât „cereau, strigând, regelui Albert ca să-i ducă acasă”[388]. Regele însuşi, care sperase că ţara i se va pleca de bunăvoie şi „se arăta milos faţă de prizonieri, punându-i în libertate şi dându-le daruri”[389], începuse să-şi piardă nădejdea şi „să se îngrijească de puterea lui Ştefan”[390]. Însă cale de întoarcere nu mai era: demnitatea regelui nu putea fi ofensată printr-o retragere fără luptă[391].

Duminică, 24 septembrie 1497, Ioan Albert a ajuns „cu toate puterile sale la cetatea Sucevei”[392]. Pregătirile pentru asediu – desfăşurate sub ochii

---

despre care nu există, se pare, alte surse şi care ar putea fi plasată la sfârşitul anului 1497 sau la începutul anului 1498 – a putut oferi domnului Moldovei pretextul pentru expediţia în Podolia, din iunie 1498 (v. *infra*, capitolul *Incursiunea în Polonia*).

[382] *Cronicile slavo-române*, p.65 (Letopisețul Putna II).

[383] Reamintim că Radu cel Mare, domn al Ţării Româneşti, era fiul lui Vlad vodă Călugărul şi, prin aceasta, văr primar al doamnei Maria, soţia lui Ştefan. E interesant de constatat că şi ajutoarele din Ardeal au fost organizate de o rudă a domnului Moldovei (Bartolomeu Drágffy), iar cele de la Silistra au fost trimise de Mesih paşa, un creştin islamizat, membru al familiei Paleologilor, şi ale cărui legături cu familia veneţiană Contarini erau bine cunoscute (Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd*, p.279-291).

[384] Analiza izvoarelor privind aceste efective la Constantin Rezachevici, Dan Căpăţână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*, p.50-51; Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.17-19.

[385] După cronicarul Wapowski (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.48, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.183). Această cifră este acceptată, în general, de istoricii care au studiat evenimentele din 1497.

[386] *Cronici turceşti*, I, p.138. Cifra este socotită exagerată: Gheorghe Duzinchevici, *op.cit.*, p.17.

[387] N. Iorga, *Istoria armatei româneşti*, p.100.

[388] Gheorghe Duzinchevici, *op.cit.*, p.35 (după Miechowski, ediţia I, necenzurată).

[389] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.48, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.183.

[390] *Ibidem*.

[391] Gheorghe Duzinchevici, *op.cit.*, p.35 (după Miechowski, ediţia I, necenzurată).

[392] *Cronicile slavo-române*, p.20.

apărătorilor fortăreţei – au durat două zile. După descrierea lăsată de cronicarul Wapowski, tabăra a fost aşezată în patru părţi în jurul cetăţii, în aşa fel încât trupele desfăşurate au cuprins-o într-un cerc, apărat de câteva rânduri de căruţe[393]. În seara zilei de marţi, 26 septembrie, a început asediul[394]. Multele tunuri – între care cele două „de o mărime uimitoare" – aşezate în locuri de unde puteau ţinti punctele socotite cele mai importante, au început să bată cetatea pe care garnizoana ei, „foarte puternică", o apăra „cu o foarte mare bărbăţie", răspunzând cu loviturile tunurilor lor şi reparând în fiecare noapte stricăciunile din timpul zilei[395]. Se zice că, după o vreme, „înţelegând că nu poate să facă nimic cetăţii", regele s-a adresat apărătorilor ei, cerându-le să capituleze. Garnizoana – condusă atunci de Luca Arbure, portarul Sucevei – i-ar fi răspuns aşa: „Află sigur că noi, domnului nostru şi cetăţii sale, nu-i putem fi trădători, căci al nostru domn, Ştefan voievod, este în câmp cu oastea sa; dacă vrei, du-te, învinge-l, iar cetăţile şi toată ţara lui îndată vor fi în mâinile tale"[396].

„În câmp", domnul Moldovei a organizat asedierea asediatorilor: le-a tăiat legăturile cu tot ceea ce însemna spatele frontului, împiedicând aprovizionarea cu alimente pentru oameni şi nutreţ pentru cai; „tabăra regelui polon părea împresurată"[397].

Cronica cea veche a ţării spune că tunurile „au bătut trei săptămâni, zi şi noapte, şi nimic n-au folosit"[398]. Asediul a luat, deci, sfârşit pe la 16

---

[393] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.48, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.183.

[394] *Cronicile slavo-române*, p.20.

[395] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.48, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.183; G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.128, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.202.

[396] Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.446, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.235. Prezentând aceste informaţii în 1960, P. P. Panaitescu le-a însoţit cu următorul comentariu: „Aceste tratări cu boierii Moldovei nu sunt cu totul pe linia «dreptei credinţe», ele arată că numai de teama oştii lui Ştefan nu s-au supus boierii din cetatea Sucevei" (P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani*, p.222). Această opinie a istoricului român nu reprezintă, cum s-ar putea crede, o concesie făcută ideologiei vremii respective, când teza despre „boierimea trădătoare" era o linie politică obligatorie: bănuiala despre necredinţa lui Luca Arbure o exprimase încă din 1934, în legătură cu pretendenţa la tron a acestuia, din 1504 (idem, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.75-76). Interpretarea este, desigur, forţată (v. şi Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.36, nota 166), mai ales în condiţiile în care respectivele cuvinte nu sunt consemnate de un martor al evenimentelor, ele putând reprezenta o figură de stil a cronicarului.

[397] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.49, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.183.

[398] *Cronicile slavo-române*, p.20.

octombrie[399]. Ridicarea lui a fost urmarea unui armistițiu intervenit între Ștefan și Ioan Albert, la cererea expresă a regelui Vladislav. Câțiva ani mai târziu, o va spune răspicat marele logofăt Ioan Tăutu: „războiul început pe drept de domnul meu cu regele Albert şi polonii, pentru că-şi răzbuna ofensa, ar fi fost mai lung, dacă [domnul] nu ar fi fost înduplecat prin rugăminți de serenissimul domn, regele Ungariei"[400]. Însă artizanul acestui armistițiu (pentru încheierea căruia „s-a discutat mai multe zile de-a rândul"[401]) a fost Bartolomeu Drágffy: „Birtoc voievod – spune cronica – a rugat pe domnul Ştefan voievod ca să-l împace cu craiul leşesc şi domnul Ştefan voievod cu greu i-a făcut voia lui pentru pace. Şi apoi Birtoc a trimis pe solii lui la craiul leşesc, ca să se ducă şi el însuşi la crai. Şi apoi s-a dus la crai şi i-a împăcat"[402]. Voievodul Transilvaniei şi-a îndeplinit, astfel, misiunea încredințată de regele său în cele mai bune condiții: venise în ajutorul domnului Moldovei, confruntarea armată directă fusese evitată, premisele unei păci între Moldova şi Polonia fuseseră puse. Ca atare, Ştefan a dat un ospăț în cinstea „cuscrului" său[403], i-a dat „daruri mari şi multe" şi l-a lăsat să-şi ducă ostaşii acasă. Încă de la 16 octombrie regele Vladislav lua în calcul înapoierea oştirii ardelene şi, din Buda, comunica lui Drágffy ce traseu să urmeze pentru a nu-i mai supăra pe saşi[404].

Pentru încheierea acestui armistițiu, dorit de regele Vladislav, domnul Moldovei a pus o condiție care s-a vădit buclucaşă, atât în privința aplicării ei, cât şi în privința interpretării de către istorici: el a cerut polonilor „să se întoarcă pe aceeaşi cale pe unde au venit"[405]. Controversa istorică priveşte lupta care a urmat, în Codrii Cozminului: a fost ea urmarea nerespectării acestei condiții sau domnul Moldovei a atacat, cu viclenie, oastea polonă care se retrăgea prin aceşti codri prin care şi intrase în Moldova ? Ambele puncte de vedere au adepți, atât între istoricii români, cât şi între cei poloni[406]. Din punct de vedere

---

[399] Constantin Rezachevici, Dan Căpățână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*, p.70.

[400] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.476, nr.CXCI (discuțiile de la Cernăuți, din noiembrie 1503).

[401] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.49, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.184.

[402] *Cronicile slavo-române*, p.21.

[403] V. *supra*, capitolul *Căsătoria lui Alexandru*.

[404] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 1, p.148, nr.CCLXX.

[405] *Cronicile slavo-române*, p.21.

[406] Pentru primul punct de vedere: Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*; pentru al doilea punct de vedere: Constantin Rezachevici, Dan Căpățână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*; Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p.103-104. În această ultimă lucrare, autorul socoteşte că ştirea despre condiția pusă regelui Poloniei „de a se retrage pe acelaşi drum ca la venire" şi atacarea sa din cauza nerespectării acestei condiții ar fi o afirmație nefondată a cronicarilor moldoveni, întrucât „atât la venire, cât şi la înapoiere pe

logic, Ştefan nu putea fi interesat să strice un aranjament convenabil, obţinut cu atâta greutate la stăruinţele suzeranului său. La urma urmelor, regele Ioan Albert pleca din Moldova fără nici o izbândă, bolnav de friguri[407], cu o oaste flămânzită şi obosită, în care nemulţumirea atingea cote primejdioase; atacarea lui fără motiv n-ar fi avut nici un rost. Pe de altă parte, dacă Ştefan s-ar fi făcut vinovat de o reacţie nejustificată şi atacarea oastei polone în retragere ar fi fost lipsită de temei, acest lucru s-ar fi întrezărit, în vreun fel, în atitudinea regelui Vladislav; or, acest monarh a continuat să-şi păstreze poziţia sa fermă de sprijinitor al domnului Moldovei.

În cursul evenimentelor, Ştefan cel Mare a explicat felul în care îşi înţelegea statutul şi relaţiile cu puternicii săi vecini. Cuvintele i-au fost consemnate de Liborius Nacker, secretarul Marelui Maestru al Ordinului Teutonic, care, în această calitate, a ţinut un jurnal al expediţiei. Nu avem nici un motiv să punem la îndoială această consemnare, întrucât ea oglindeşte perfect modul de a se exprima al domnului Moldovei, cu mare concizie, deosebit de plastic şi cu ironică duritate, aşa cum se vede şi din alte surse care i-au păstrat cuvintele: „Eu recunosc că răposatului rege [Cazimir] m-am închinat ca ocrotitorului meu, căruia de multe ori i-am cerut protecţie şi ajutor (*schutcz und huilff*), ca să nu ajung tributar turcilor, dar m-a părăsit şi nu m-a ocrotit şi astfel am fost silit să plătesc tribut turcilor. Dar acum am aruncat un os între doi câini, ca să se mănânce între ei. Vreau să văd: care va învinge, acela să fie domnul [suzeranul] meu” (*Nun aber habe ich eynen Knochen geworfen czwischen czwene hunde, sollen sich darumb beissen. Ich wil sehen, welcher oberlyegt, der sol meyn herr seyn*)[408]. Identificarea celor „doi câini” este o întreprindere dificilă: fiind vorba de „domnul”, adică suzeranul, lui Ştefan, nu ar putea fi avuţi în vedere decât sultanul şi unul dintre regii Vladislav şi Ioan Albert.

---

drumul Sniatyn-Cernăuţi-Siret-Suceava, care între Cernăuţi şi Siret trecea prin Codrul Cozminului, Ioan Albert a folosit drumul obişnuit al polonilor spre Suceava, neavând nici o altă alternativă, din pricina traseului extrem de scurt” (p.105). Această concluzie se întemeiază pe stabilirea itinerarului urmat de oştile polone la venirea în Moldova (Constantin Rezachevici, Dan Căpăţână, *op.cit.*), însă acest itinerar a fost contestat (Gheorghe Duzinchevici, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*). Nu putem cerceta aici temeiurile documentare ale afirmaţiilor şi ale contestaţiilor, pentru a tranşa această controversă, care există, de altfel, şi în istoriografia polonă.

[407] Boala îl cuprinsese în timpul asediului Sucevei (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.129, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.203; Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.442, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.231).

[408] Apud Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, p.36-37. V. şi Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.473 (fără partea finală).

Dacă se ține seama de situația confuză care a domnit în primăvara şi prima jumătate a verii lui 1497, înseamnă că domnul Moldovei s-a referit la sultan şi la regele Poloniei. În adevăr, în răstimpul menționat, cunoscând intențiile regelui polon în privința sa, dar neputând respinge ideea unei colaborări pentru recuperarea cetăților pierdute în 1484, Ştefan promitea un ajutor condiționat pentru cazul unui război antiotoman. Ioan Albert primea aceste asigurări de bunăvoință şi ajutor, dar îl bănuia pe Ştefan de înțelegere cu turcii, iar aceştia din urmă nu-l credeau sincer pe domn atunci când le solicita ajutorul împotriva polonilor. Se poate ca în dura formulare a domnului să se oglindească acest climat de neîncredere generală, în care bănuielile nu lipseau nici chiar între cei aflați acum în aceeaşi tabără[409].

În acele momente, suzeranul lui Ştefan era regele Vladislav; domnul cunoştea neînțelegerile dintre el şi Ioan Albert, încă din 1492, când amândoi candidaseră la tronul Ungariei şi când amândoi îi ceruseră ajutorul. Dispute pentru calitatea de suzeran al domnului Moldovei se mai văzuseră, şi încă de două ori, tot între regii Ungariei şi Poloniei (pe atunci, Matias şi Cazimir). Cu gândul, poate, la acele dispute, din 1485/1486 şi 1488/1489, Ştefan caracteriza şi situația din vara anului 1497 ca o sfadă între doi câini pentru un os. Ironie dură şi amară, nejustificată în ceea ce-l privea pe regele Vladislav, dar uşor de înțeles pentru domnul Moldovei, care, în al 41-lea an al domniei sale[410], se vedea încă o dată în situația de a fi obiect al rivalității dintre cele două regate[411].

Oricum, această relatare este o mărturie prețioasă nu numai pentru gândirea politică a lui Ştefan cel Mare, dar şi pentru personalitatea sa, pentru felul lui de a fi, de a gândi şi de a se exprima.

Ceea ce a urmat a limpezit lucrurile, a spulberat neîncrederile şi a dovedit domnului Moldovei trăinicia alianței pentru care optase după 1486, precum şi corectitudinea drumului ales atunci.

Ridicarea asediului, la 16 octombrie, şi apoi plecarea regelui Ioan Albert din preajma Sucevei, la 19 octombrie, păreau să pună capăt conflictului într-un mod onorabil şi cu pierderi minime. Felul în care s-a desfăşurat

---

[409] Relațiile moldo-otomane din vara anului 1497 au fost judicios analizate şi definite de Eugen Denize, *Aspecte noi*, p.102-105; idem, *Ştefan cel Mare*, p.131-138. Concluzia autorului privind „atmosfera de încordare şi neîncredere dintre Ştefan cel Mare şi Imperiul Otoman” (*Aspecte noi*, p.105) este justificată.

[410] Se pare că această lungă domnie impresionase deja pe contemporani. Autorul istoriei lui Baiazid al II-lea, povestind evenimentele din 1497, spune că Ştefan avea 52 de ani de când domnea asupra Moldovei (Richard F. Kreutel, *Der fromme Sultan Bayezid*, p.93).

[411] V. şi Şerban Papacostea, *op.cit.*, p.486: „*rivalitatea dintre Polonia şi Ungaria pentru Moldova a cunoscut, la sfârşitul veacului al XV-lea, unul din momentele sale cele mai acute*” (*subl. a.*).

retragerea – asupra căreia se convenise prin armistiţiul mijlocit de regele Vladislav – nu este, însă, prea clar, întrucât sursele principale (cronicile polone) urmează o versiune „revizuită" a faptelor. După Wapowski, oastea polonă a pornit pe drumul de întoarcere împărţită în patru mari grupe (eşaloane). Primul eşalon, cu nobilii din Polonia Mare, a traversat pădurea din dreptul satului Cozmin în ziua de 25 octombrie. Al doilea eşalon, în care se aflau regele Ioan Albert şi prinţul Sigismund cu artileria şi garda regală, a început traversarea a doua zi, joi, 26 octombrie, în ziua Sfântului Mare Mucenic Dimitrie, Izvorâtorul de Mir. În urma lor, veneau eşaloanele următoare, cu oastea nobilimii din Polonia Mică şi, respectiv, cu mercenarii şi detaşamentul Cavalerilor Teutoni.

Desfăşurarea luptei nu este nici ea stabilită definitiv şi cu claritate. După unele reconstituiri, bazate pe surse polone, atunci când regele şi însoţitorii săi au ajuns pe la mijlocul drumului şi tot restul oastei pătrunsese deja în pădure, codrul s-a prăbuşit în faţa lor, închizând drumul, şi s-a produs atacul moldovenilor „de la spate şi din lături, mai întâi asupra soldaţilor mercenari, care erau cei mai de pe urmă"[412]. În ajutorul lor, regele ar fi trimis cavaleria regală, care ar fi reuşit să respingă atacul moldovenilor. După alte reconstituiri, întemeiate tot pe surse polone, regele trecuse deja prin codru (încă din ziua precedentă), cu garda sa de cavalerie a cărei luptă victorioasă cu moldovenii nu ar fi decât o născocire cronicărească.

Cronica moldovenească cea mai veche (Letopiseţul anonim) spune numai că, părăsind Suceava, Ioan Albert „nu a pornit pe aceeaşi cale pe unde venise, ci a pornit pe altă cale[413], pe unde era ţara întreagă". Cu alte cuvinte, nu

[412] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.51, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.185.

[413] Un izvor mai târziu, aşa-numita Cronică moldo-polonă – traducerea poloneză, efectuată la 1566, în Moldova, a unui letopiseţ moldovenesc care avea, însă, date în plus faţă de cele cunoscute –, conţine următoarea relatare: „regele însuşi a pornit cu unele dintre oşti pe acelaşi drum pe care venise, către Hotin", în timp ce mai multe detaşamente, cu oastea unor ţinuturi, „oameni de ţară neascultători, [...] au pornit prin bucovină şi au făcut pagube mari". Mânia domnului i-ar fi lovit numai pe aceştia, pe care i-a nimicit la Cozmin (*Cronicile slavo-române*, p.181). Menţiunea că regele a pornit spre Hotin, întrucât pe acolo intrase în Moldova, este unică. Se poate pune întrebarea dacă ea nu trebuie, totuşi, apropiată de prezenţa regelui „*prope oppidum Chocim circa fluvium Pruth*" la 3 şi 4 septembrie 1497 (Constantin Rezachevici, Dan Căpăţână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*, p.69; v. şi *supra*). În acest caz, admiţând confundarea Nistrului cu Prutul, trebuie să se accepte – după cum opinase şi Gheorghe Duzinchevici (*Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*) – că, intrând în Moldova, cel puţin un corp de oaste, cu regele în frunte, s-a îndreptat spre cetatea Hotinului, pe care, de altfel, ar fi trebuit să o asedieze, după cum recomandase comandantul general al oştirii polone, Jan Trnka din Racibórz (opinie contrară la N. Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.240). În asemenea împrejurări, acuzaţia de nerespectare a armistiţiului ar căpăta sens.

s-a respectat principala condiție a armistițiului încheiat cu destulă greutate. „Deci s-a mâniat Ştefan voievod şi a gonit pe urma lor cu oştenii săi şi cu două mii de turci. Şi i-a ajuns la marginea făgetului Cozminului. Şi din mila lui Dumnezeu şi cu rugăciunile Preacuratei Maicii Domnului şi cu rugăciunea Sfântului şi Slăvitului Mare Mucenic şi Izvorâtor de Mir, Dimitrie, a biruit atunci domnul Ştefan voievod şi i-a bătut. Şi apoi i-a gonit prin făgetul Cozminului, omorându-i şi tăindu-i. Şi a fost atunci măcel mare între leşi de armele moldoveneşti”[414].

O cronică rusească dă şi unele amănunte de natură tactică: „Ştefan [...] a poruncit oamenilor lui să le taie drumurile şi trecătorile peste tot, încă a poruncit ca în locurile strâmte să reteze de la rădăcină copacii. Iar după aceea, sosind acolo polonii, dintr-o parte el singur i-a lovit, iar din cealaltă parte a poruncit să se prăvălească pădurea asupra lor. Şi i-a nimicit acolo fără milă şi i-a gonit până la graniță”[415]. Tăierea copacilor este înfățişată de o altă cronică în următorul chip: „copacii mari de fag au fost tăiați cu fierăstraiele de moldoveni [şi aşa] îi prăvăleau uşor asupra polonilor, împiedicând [astfel] ca detaşamentele din urmă să poată merge mai departe, dar nici cei dinainte [să nu poată] veni în ajutor”[416]. În fine, o altă descriere a luptei, consemnată tot în mediul rusesc, arată că regele polon „nu a vrut să se întoarcă pe drumul pe care a venit [...], vrând ca grabnic şi direct să iasă din țară prin codrii de fag, prin munți şi păduri dese, greu de pătruns, căci prin aceste locuri grele drumul era drept la granița leşească [...]. Iar în acea vreme, Ştefan, voievodul Moldovei, era foarte neputincios de picioare şi, vrând să-şi satisfacă voia sa, a uitat de neputința şi boala sa [şi] a poruncit ca să fie dus în sanie şi a venit cu toți ostaşii, şi cu turci, şi cu unguri, şi cu munteni şi a lovit în acele păduri şi în codrii de fag pe craiul Albert şi oastea lui”[417].

O ironie a soartei a făcut ca această teribilă luptă să se poarte pe locuri care, până în urmă cu un deceniu, fuseseră proprietatea lui Ştefan[418]: satul Cozmin, cu tot ce ținea de el, îi aparținuse (nu se ştie dacă moştenit sau cumpărat) şi el îl dăruise Mănăstirii Putna. În documentul prin care a fost întărită această danie, la 3 aprilie 1488, hotarul satului este descris în amănunte:

---

[414] *Cronicile slavo-române*, p.21.

[415] Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, p.143, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.225.

[416] Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.442, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.231.

[417] Damian P. Bogdan, *op.cit.*, p.446, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.235.

[418] Amănuntul nu a scăpat atenției istoricilor români; cf. I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.240, nota 3. V. şi Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p.105.

se vede că acest hotar trecea printr-o pădure şi prin „făget” (áuêîâèíà) – tocmai locul unde se va da lupta ! – şi că tăia „drumul mare care vine de la Cernăuţi”[419]. Este uşor de înţeles de ce Ioan Albert a ales această cale pentru retragere, dar şi îndârjirea domnului Moldovei faţă de această alegere.

Agravarea bolii lui Ştefan a fost, fără îndoială, o realitate. În aceeaşi vreme, printr-o altă ironie a soartei, regele Poloniei era chinuit de friguri şi a fost nevoie ca pe drumul de întoarcere el să fie transportat într-o căruţă, întocmai ca şi domnul Moldovei. Înrăutăţirea stării sale a fost, desigur, cea care l-a determinat pe Ştefan cel Mare ca, în a doua etapă a înfruntării, să încredinţeze comanda oştirii vornicului Sima Boldur, pe care cronica ţării îl numeşte „voievodul său”, caz cu totul excepţional, unicul cunoscut ca atare în istoria Moldovei medievale. Acest transfer de autoritate militară – care a durat, se pare, câţiva ani[420] – a apărut necesar atunci când s-a aflat de apropierea unui detaşament de 600 de ostaşi trimişi în ajutorul regelui de cneazul Konrad de Mazovia. Din porunca domnului său, spune cronica, „Boldor a luat oastea şi a trecut râul Prutului şi a întâmpinat acea oaste, sâmbătă seara [28 octombrie]. Şi duminică, octombrie 29, au bătut şi acea oaste, din mila lui Dumnezeu şi cu norocul domnului Ştefan voievod. Şi a fost şi acolo măcel mare în acea zi între leşi de armele moldoveneşti şi a căzut şi acolo multă oaste leşească, în locul numit satul Lenţeştii”[421]. A doua zi, regele a fost silit să plece din Cernăuţi şi a trecut Prutul. La 2 noiembrie, era în apropiere de Sniatyn, în Pocuţia, iar trei zile mai târziu a anunţat demobilizarea[422].

Pierderile armatei polone au fost uriaşe: au murit câteva mii de oameni – 11.000 după un izvor, 40.000 după un altul[423]. Într-un registru consemnând aceste pierderi, numele nobililor căzuţi în luptă se înşiră pe câteva zeci de pagini[424]. Au pierit aproape toţi Cavalerii Teutoni (atacaţi cei dintâi, în ariergardă)[425] şi aceeaşi soartă au avut-o şi cavalerii mazovieni. „Şi de atunci –

---

[419] **DRH**, A, III, p.64, nr.36.

[420] V. *infra*, capitolul *Ultima cruciadă.*

[421] *Cronicile slavo-române*, p.21. Cronicarii poloni Wapowski şi Bielski localizează această luptă la satul Şipinţi (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.54, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.187; G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din **Kronika polska***, p.130, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.204).

[422] Constantin Rezachevici, Dan Căpăţână, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497*, p.67.

[423] Gheorghe Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p.57.

[424] Cf. Constantin Rezachevici, *Cercetări în arhive şi biblioteci polone*, în **RdI**, 27, 1974, 6, p.953.

[425] Unul dintre Cavalerii Teutoni avea să povestească într-o scrisoare din 16 decembrie 1497: „domnii şi oamenii buni ai Ordinului nostru [...] au fost ucişi în cea mai mare parte şi nu s-au mai întors [...]. Ai noştri, atâţia câţi au rămas, n-au adus decât cai răniţi şi platoşe găurite”

se consemnează în cronica de la Mănăstirea Hustânskaia – a ieşit această zicătoare: în vremea regelui Albert, a pierit şleahta în Polonia”[426]. În mâinile moldovenilor au căzut foarte multe steaguri şi tunuri de toate mărimile, precum şi prăzi de tot felul[427] şi prizonieri. O parte a acestei capturi a fost trimisă sultanului Baiazid.

Cruzimea cu care domnul Moldovei s-a purtat faţă de prizonieri[428], hărţuielile continue[429] şi starea de nesiguranţă pe care a întreţinut-o în rândurile oastei polone până la ieşirea acesteia din ţară[430] arată că Ştefan cel Mare a urmărit nu simpla biruinţă asupra inamicului, ci administrarea unei lovituri exemplare, care să împiedice orice tentativă similară în viitor[431]. El a arătat că,

---

(N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.308, nr.XVIII; v. şi idem, *Istoria românilor*, IV, p.170).

[426] Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, p.143, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.225.

[427] După unele informaţii, polonezii ar fi pierdut „şase sute de care acoperite”, iar Cavalerii Teutoni – „toate carele lor” (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.310, nr.XIX; v. şi idem, *Istoria românilor*, IV, p.170).

[428] „Cu o cruzime de tiran s-a purtat Ştefan cu cei prinşi. Pe cei mai mulţi i-a ucis cu sabia, tăindu-le gâtul. Cei ajunşi pe mâna turcilor şi tătarilor fură duşi legaţi în ţări barbare, deşi cei mai mulţi erau nobili şi căpătară dreptul de a se întoarce în patrie numai după ce îndurară închisoare grea” (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.52-53, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.186). „Asupra altora, moldovenii au făcut mari batjocuri, spânzurându-i de plete pe copaci” (G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.129, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.204). Amintirea acestor neobişnuite acte de cruzime trebuie să fi fost temeiul legendei despre aşa-numitele „Dumbrăvi Roşii” (Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.117; Ion Neculce, *Opere*, p.168; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p.111; I. Minea, *De unde a luat Dimitrie Cantemir ştirea despre Dumbrava Roşie ?*, în **CI**, II-III, 1926-1927, 1, p.257-258).

[429] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.53, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.187.

[430] „Într-o noapte, moldovenii dădură foc ierburilor uscate în partea din care sufla vântul, pricinuind mare primejdie pentru tabăra regelui, pentru că vântul mâna flacăra până la ea. Polonii fură siliţi să cosească iarba mai înaltă înspre partea de unde venea flacăra dogorâtoare, ca să nu ia tabăra foc” (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.53, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.186; v. şi G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.130, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.204).

[431] Impactul psihologic a fost, cu adevărat, foarte mare, iar amintirea înfrângerii din Codrii Cozminului a rămas vie şi înfricoşătoare, după cum se vede şi din descrierea retragerii polonilor din Moldova, la 1563, făcută de Albert Laski sub pana lui Antonio Maria Graziani: „...după ce au înaintat în acest chip, fără să se fi ivit niciodată duşmanul, a pătruns frica în ei, să nu li se fi pregătit vreo cursă; şi grija şi bănuiala lor în privinţa aceasta erau sporite de faptul că retragerea lor se făcea prin acea pădure în care dăinuia vie din amintirea părinţilor lor marea înfrângere suferită de regele Ioan Albert al Poloniei din partea moldovenilor conduşi de Ştefan, regele lor neînfricat şi neobosit” (*Călători străini*, II, p.621).

pentru îndeplinirea misiunii pe care i-o încredinţase Cel de Sus, ştie – şi nu ezită – să folosească orice mijloace ar avea la îndemână. Oferind puternicilor vecini prietenia şi alianţa sa, în formele consacrate ale vremii, el a reclamat cu stăruinţă respectarea statutului său şi al ţării sale ca o condiţie esenţială a colaborării.

Ultima dintre marile victorii repurtate de Ştefan, cea din Codrii Cozminului, a garantat Moldovei, în anii următori, locul cuvenit în planurile politicii europene de la Dunărea de Jos[432].

Memoria istorică: sărbătorirea victoriei din Codrii Cozminului. Pe când regele Ioan Albert, întors din războiul „cu planuri necinstite pornit şi în chip nenorocit purtat"[433] şi vindecat de friguri, „tăinuia întâmplarea cea nenorocită şi trăia ziua şi noaptea în petreceri şi banchete, luând parte la jocuri şi coruri de fete şi făcând ca toate în faţa lui în veselie să se petreacă"[434], biruitorul cel adevărat a urmat altă cale. După ce frontiera a fost asigurată, „însuşi domnul Ştefan voievod a slobozit toată oastea sa, pe fiecare la ale sale şi aşa a poruncit tuturor vitejilor şi boierilor săi să se adune în ziua Sfântului Nicolae în târgul numit Hârlău"[435]. Spre deosebire de cazurile similare din deceniile anterioare, victoria nu a mai fost sărbătorită imediat şi cu mare ceremonie. Această amânare deliberată îşi are explicaţiile ei, a căror deslușire o îngăduie cercetarea izvoarelor[436].

De la locurile luptei, Ştefan a plecat la Mănăstirea Tazlău, unde noua biserică – închinată Naşterii Maicii Domnului şi a cărei zidire începuse încă de la 4 iulie 1496, pe când mai trăia încă Alexandru[437] – a fost sfinţită la 8 noiembrie, în ziua Sfinţilor Arhangheli Mihail şi Gavril[438]. După Tazlău, a fost rândul bisericii celei noi din Mănăstirea Neamţului, a cărei zidire, spune pisania, „s-a sfârşit" la 14 noiembrie[439]. De fapt, aceasta este chiar data când noua ctitorie[440] a fost sfinţită, evenimentul fiind consemnat în scris de un

[432] V. şi Marian Biskup, *Die polnische Diplomatie*, p.174.

[433] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.55, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.188.

[434] *Ibidem*.

[435] *Cronicile slavo-române*, p.21.

[436] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.398-402; Liviu Pilat, *Modelul constantinian*, p.440.

[437] V. *supra*, capitolul *Moartea lui Alexandru*.

[438] *Repertoriul*, p.146, nr.15. Această sfinţire fusese, probabil, rânduită pentru chiar ziua hramului, la 8 septembrie, dar atunci domnul era la Roman, veghind adunarea oştilor.

[439] *Ibidem*, p.148, nr.16.

[440] Urme de pictură exterioară au fost identificate şi la biserica Mănăstirii Neamţului (apostoli, profeţi şi îngeri în ocniţele de sub cornişă), atribuite fie domniei lui Ştefan, fie

martor al întâmplărilor, într-o notă aşternută pe filele unui *Tetraevanghel* copiat în 1512 de grămăticul Dimitrie: „În vremea aceea, când s-a zidit această sfântă biserică, din darul şi cu porunca de Hristos iubitorului domn al Ţării Moldovei, Ioan Ştefan voievod, în aceeaşi vreme a venit şi Albert, craiul leşesc, cu multă putere şi mult a bătut cetatea Sucevei şi n-a putut lua cetatea şi s-a întors fără de ispravă. Iar Ştefan voievod a mers împotriva lui, tare, cu ostaşii săi, şi l-a bătut la Cozmin în anul 7005, iar al domniei lui anul 40 curgător, luna octombrie 26, într-o joi, în ziua Sfântului Dimitrie. Şi după aceea s-a întors din război şi a sfinţit această biserică, în acelaşi an, luna noiembrie 14, care [biserică] şi noi ne-am trudit cu zidirea ei şi cu fraţii de atunci”[441]. În legătură cu evenimentele grave prin care trecuse ţara stă, desigur, şi începutul pisaniei ctitoriceşti de la Neamţ, invocare directă a lui Iisus şi rugăciune de apărare în acelaşi timp: „Doamne Hristoase, primeşte casa aceasta, pe care am zidit-o cu ajutorul tău, întru slava şi cinstea Sfintei şi Slăvitei Tale Înălţări de la pământ la cer; şi Tu, Stăpâne, acoperă-ne cu mila Ta, de acum şi până în veac”[442].

După aceste ceremonii religioase, în cursul cărora s-au făcut, desigur, şi rugăciuni de pomenire pentru cei căzuţi în luptele abia încheiate, a urmat ceremonia militară de la Hârlău, din 6 decembrie, când – spune Letopiseţul anonim – „domnul Ştefan voievod a făcut mare ospăţ tuturor boierilor săi, de la mare până la mic şi atunci a instituit mulţi viteji şi i-a dăruit atunci cu daruri scumpe, fiecare după vrednicia sa. Şi i-a slobozit la ale lor şi i-a învăţat să laude şi să binecuvânteze pe Dumnezeu cel Preaînalt pentru cele ce le-au fost dăruite, pentru că toate biruinţele sunt de la Dumnezeu”[443].

Semnificaţia datelor alese pentru aceste trei ceremonii – sfinţirea Mănăstirii Tazlău (în ziua Arhanghelilor Mihail şi Gavril, „voievozii” oştilor

---

veacului al XVI-lea (cf. Irineu Crăciunaş, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, I, p.442, cu prezentarea problemei). Chestiunea se cuvine a fi reexaminată.

[441] Însemnarea grămăticului Dimitrie a fost publicată de Episcopul Melchisedec (întâi în **RIAF**, II, 1884, 1, p.140, apoi în *Notiţe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 monastiri şi biserici antice*, Bucureşti, 1885, p.2-3), de N. Iorga (*Contribuţii la istoria Bisericii noastre*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXXIV, 1911-1912, p.459-460), de Emil Lăzărescu (*Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de Artă al R.P.R.*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.560) şi de Elena Linţa, Lucia Djamo-Diaconiţă, Olga Stoicovici (*Catalogul manuscriselor slavo-române din Bucureşti*, Bucureşti, 1981, p.20-21, nr.2). V. şi Diacon Ioan Ivan, Preot Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamţ*, Iaşi, 1981, p.45. Însemnarea grămăticului Dimitrie este, cum s-a observat, o adevărată *pagină de cronică* (Emil Lăzărescu, *op.cit.*, p.561, nota 1) şi ea va trebui să-şi afle locul într-o viitoare culegere de „cronici mici”. Pentru manuscrisul din 1512: Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în **RER**, IX-X, 1965, p.124-125, reluat în idem, *Etudes de littérature roumaine*, p.188-189.

[442] *Repertoriul*, p.148, nr.16.

[443] *Cronicile slavo-române*, p.21-22.

cereşti), a Mănăstirii Neamţ (în ziua Lăsatului secului pentru Postul Crăciunului) şi ospăţul (în ziua Sfântului Nicolae) – nu mai lasă nici o îndoială asupra chipului în care Ştefan „citea" calendarul evenimentelor propriei sale vieţi. În ceea ce priveşte ospăţul, pe lângă însemnătatea specială a Sfântului Nicolae[444], atrage atenţia faptul că ziua de 6 decembrie era în apropierea împlinirii a 40 de zile de la luptele din 26 şi 29 octombrie. Este evident că fixarea ceremoniei s-a legat anume de pomenirea celor căzuţi în respectivele lupte.

Un letopiseţ de mai târziu, anume acela atribuit lui Grigore Ureche, a consemnat că, după lupta din Codrii Cozminului, Ştefan „au ziditu bisérica pre numele Sfântului Mucenicu Dimitrie, în târgu în Suceava, care trăieşte şi până astăzi. Zic unii să să fie arătat lui Ştefan vodă la acest războiu Sfântul Mucenicu Dimitrie, călare şi într-armatu ca un viteazu, fiindu-i întru ajutoriu şi dând vâlhvă oştii lui, ci ieste de a şi crédere, de vréme ce au zidit bisérică"[445]. Pentru vremea când se alcătuia *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă*, este cunoscută o singură biserică în Suceava închinată Sfântului Dimitrie – aceea construită de Petru Rareş la 1534-1535. Cum confundarea, de către cronicar, a lui Ştefan cel Mare cu Petru Rareş este greu de admis, rămâne de presupus că Petru vodă a construit o biserică nouă pe locul uneia din vremea lui Ştefan cel Mare, de la care a preluat şi hramul. Săpăturile arheologice efectuate în această zonă[446] au scos, de altfel, la lumină rămăşiţele a două lăcaşuri de închinăciune[447], anterioare bisericii lui Petru Rareş, dintre care unul ar putea să dateze de la sfârşitul veacului al XV-lea şi începutul celui următor[448].

Conflictul moldo-polon, izbucnit în 1497 ca o vâlvătaie aprinsă din tăciuni care de multă vreme ardeau mocnit, a avut, în anii care au urmat, până la moartea lui Ştefan cel Mare, o evoluţie sinuoasă, influenţată de evenimente ale căror consecinţe nu puteau să nu atingă, într-un fel sau altul, Moldova. Aceste

---

[444] V. *supra*, capitolul *Alianţa cu tătarii*.

[445] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.115.

[446] Mircea D. Matei, Al. Rădulescu, Al. Artimon, *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în **SCIV**, 20, 1969, 4, p.541-565; Nicolae Pentelescu, *Săpăturile arheologice din curtea bisericii Sf. Dumitru-Suceava*, în **MMS**, XLVI, 1970, 7-8, p.445-446; M. D. Matei, *Două descoperiri întâmplătoare de la Suceava şi implicaţiile lor istorice*, în **MMS**, XLVIII, 1972, 1-2, p.35-48.

[447] Cele mai vechi au fost atribuite Mănăstirii Sfântul Dimitrie, atestată la 1395, într-un document patriarhal (Pierre Ş. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395*, p.346, 350; v. şi Preot prof. I. Zugrav, *Vechi pietre funerare din Suceava*, în **MMS**, XLV, 1969, 3-4, p.185-186 şi nota 20).

[448] Emil-Ioan Emandi, Mihai-Ştefan Ceauşu, *Să nu dărâmi, dacă nu ştii să zideşti. Contribuţii de morfologie urbană la cunoaşterea istoriei oraşului Suceava, 1388-1988*, Rădăuţi-Iaşi, 1991, p.188-189.

evenimente se petreceau şi în partea apuseană, şi în aceea central-răsăriteană a continentului.

Criza dinastică de la Moscova. Ideea unui război împotriva Imperiului Otoman fusese repusă în circulaţie în 1494. O asemenea acţiune făcuse obiectul discuţiilor purtate în cadrul „congresului” de la Levoča, în aprilie, de fraţii Jagiełłoni: regii Vladislav al Boemiei şi Ungariei şi Ioan Albert al Poloniei. Ea era, de asemenea, avută în vedere de regele Carol al VIII-lea al Franţei, odată cu intervenţia sa militară în Italia, începută în septembrie[449]. Numai că aventura franceză în Italia a dus la declanşarea unor războaie care nu au mai avut nimic de-a face cu cruciada antiotomană, rămasă la periferia preocupărilor politice ale celor implicaţi, iar aventura poloneză în Moldova a pus în pericol flancul răsăritean al unei eventuale coaliţii, riscând să determine o apropiere mai mare a acestei ţări de Imperiul Otoman. Oricum, pentru toate statele europene devenea din ce în ce mai clar că, la aproape jumătate de veac de la dispariţia Imperiului Roman de Răsărit, succesorul său musulman era un stat de a cărui existenţă nu se mai putea face abstracţie, o mare putere capabilă să influenţeze viaţa politică şi economică a continentului întreg. Precum s-a observat, „pătrunderea otomanilor în cadrul sistemului de echilibru politic”[450] din Europa a determinat tot mai des alte motivaţii ale poziţiilor adoptate de statele tradiţional interesate de cruciadă.

Alte evenimente, care nu au putut să nu influenţeze atitudinea şi acţiunile lui Ştefan, au avut loc dincolo de hotarele răsăritene ale Moldovei. Puţină vreme după victoria moldovenească din Codrii Cozminului, la Moscova a început desfăşurarea unei drame care avea să se sfârşească tragic pentru fiica şi nepotul domnului Moldovei. În decembrie 1497[451], în urma unor intrigi – în care nu sunt uşor de desluşit firele politice de cele sociale, ambiţiile laicilor de cele ale clericilor, ori gândirea raţională de fanatism, ceea ce a dat întregii afaceri coloratura unei aşa-zise erezii, promovată de „secta iudaizanţilor”[452] –,

---

[449] Poate să fie sugestiv faptul că, tocmai în acest an, 1494, şi tocmai în legătură cu proiectele lui Carol al VIII-lea, Constantin Arianiti – posibil cumnat al doamnei Maria Despina (v. *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Continuarea intervenţiilor în Ţara Românească*, în note) – a plănuit o răscoală a creştinilor „de la Valona până la Constantinopol” (cf. Rolf Binner, *Griechische Emigration und Türkenkrieg. Anmerkungen zu einer Denkschrift von Janus Laskaris aus dem Jahre 1531*, în **SOF**, XXX, 1971, p.44).

[450] Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.152; idem, *Ştefan cel Mare*, p.146.

[451] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.303; Constantin Rezachevici, *Ştefan cel Mare, Ivan III, Sofia Tominicina (Paleolog) şi Elena Stefanovna Voloşanca*, p.62-63.

[452] J. Luria [Ja. S. Lur'e], *L'hérésie dite des judaïsants*, p.49-67.

Ivan al III-lea a îndepărtat de la sine pe marea cneaghină Sofia şi pe fiul lor, Vasile, şi a ordonat represiuni teribile în rândurile celor bănuiţi a fi partizanii acestora. Criza dinastică[453] deschisă astfel a avut urmări însemnate nu numai în politica internă, dar şi în cea externă. Două luni mai târziu, la 4 februarie 1498, marele cneaz a desemnat ca moştenitor şi a asociat la domnie pe nepotul său, Dimitrie Ivanovici (fiul întâiului său născut şi al Elenei „Voloşanca", fiica domnului Moldovei), proclamându-l mare cneaz de Vladimir, Moscova şi Novgorod. Într-o ceremonie desfăşurată cu mare fast în biserica Adormirii din Kremlin, Dimitrie a fost împodobit cu însemnele puterii – aşa-zisa coroană şi „barmele" Monomahului – şi i s-a citit rugăciunea de încoronare după tipicul bizantin[454].

În această situaţie excepţională, care avea să se deterioreze după un an pentru a se sfârşi cu totul după încă trei ani, istoricul K. V. Bazilevici a văzut explicaţia poziţiei lui Ivan al III-lea faţă de relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Lituania, în 1498[455]. Această apreciere nu pare corespunzătoare realităţilor, decât în măsura în care s-ar accepta că marele cneaz moscovit gândea să-l folosească el însuşi pe domnul Moldovei în jocul politic al propriilor sale relaţii cu Lituania, relaţii în care „pacea şi înţelegerea" contau pentru Ivan mult mai puţin decât pământurile ruseşti aflate în stăpânirea lituanienilor (care le smulseseră din mâinile tătarilor[456]), ori grija pentru păstrarea întru ortodoxie a fiicei sale, soţia marelui duce Alexandru – motive şi pretexte care vor duce la izbucnirea unui nou război ruso-lituanian.

---

[453] N. A. Kazakova, Ja. S. Lur'e, *Антифеодальные еретические движения на Руси*, Moscova-Leningrad, 1955, p.164-168; J. L. I. Fennell, *The Dynastic Crisis 1497-1502*, în **SEER**, XXXIX, 1960, 92, p.1-23; J. A. Fine, *The Muscovite Dynastic Crisis of 1497-1502*, în „Canadian Slavonic Papers", VIII, 1966, p.198-215.

[454] Descrierea evenimentului, după izvoarele ruseşti, la Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog*, p.130-133. V. şi G. P. Majeska, *The Moscow Coronation of 1498 Reconsidered*, în **JGO**, 1978, 26, p.353-361.

[455] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.312: „În cursul negocierilor ulterioare, care s-au prelungit în tot cursul anului 1498, Ivan al III-lea a continuat să manifeste un interes foarte mare pentru cauza voievodului Ştefan, interes pe care nu l-am putut constata nici înainte, nici după această perioadă. În legătură cu aceasta este important să semnalăm că luarea de poziţie a lui Ivan al III-lea în apărarea lui Ştefan a coincis în timp cu ruptura cu Sofia şi cu proclamarea lui Dmitri Ivanovici ca succesor la domnia marelui cnezat". „Negocierile" la care se referă K. V. Bazilevici sunt reprezentate de schimburile de solii între Suceava, Vilna şi Moscova.

[456] Cf. Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine*, p.425: „Lituanienii au eliberat [...] de sub stăpânirea mongolo-tătară, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, o bună parte a Rusiei kievene: cnezatele Turov-Pinsk, Poloţk-Minsk, Vitebsk, Kiev, Pereiaslavl, Cernigov-Seversk, Podolia şi Volânia, care au intrat iniţial în componenţa Marelui Cnezat lituan". V. şi p.439, 446-447.

Mai aproape de adevăr ar fi constatarea că, de fapt, tocmai pentru acest an, 1498, nu avem prea multe ştiri despre relaţiile dintre Suceava şi Moscova. Solia lui Feodor Axenteev, din primăvară, a avut menirea să limpezească raporturile domnului Moldovei cu Mengli Ghirai: cel dintâi îşi exprimase, desigur, nemulţumirea faţă de puţinul ajutor dat în toamna precedentă. Trimis de la Moscova în aprilie, Axenteev a trecut prin Crimeea, de unde va pleca spre Moldova la 22 iunie, însoţit de un dregător tătar, Sabanci Afiz, care trebuia să înfăţişeze lui Ştefan justificările hanului de la Perecop[457].

În vremea când această solie era în drum spre Moldova, aici se pregătea deja una către Moscova. La 18 iunie 1498, se acorda, la Vilna, un salv-conduct pentru „solii pe care [Ştefan voievod] îi va trimite la marele cneaz Ivan Vasilievici", stabilindu-se itinerarul, cu precizarea că solii vor putea fi însoţiţi de 40 de slujitori[458]. Scopul acestei solii nu este menţionat, însă – aşa cum a remarcat istoricul Ioan Bogdan – „un salv-conduct conceput în termeni aşa de solemni şi pentru o suită de 40 de persoane nu se da pentru orice ocazie"[459]. Suntem, poate, îndreptăţiţi să credem că misiunea acestei solii a fost legată, în vreun fel, de noul statut al nepotului domnului Moldovei[460].

În acest context, care pare dominat de orientarea exclusiv nord-estică a preocupărilor politice şi de alianţe cu puteri necreştine sau ostile cruciadei, o scrisoare trimisă din Hârlău în mai 1498, în zilele dinaintea Înălţării Domnului[461], arată că Ştefan continua, de fapt, şi legăturile cu Maximilian de Habsburg, „regele roman" a cărui candidatură la tronul Ungariei o sprijinise în

[457] K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.360-362; G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.41; *Relaţiile istorice*, I, p.301, nota 71; Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.280-281. Răspunsul lui Mengli Ghirai către Ivan al Moscovei conţine elemente neverificabile: „Nu se ştie ce este adevărat şi ce este fals în această povestire" (Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.281).

[458] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.412-413, nr.CLXXVIa (sub nr.CLXXVI, se mai află două documente, pe care editorul le-a datat – în funcţie de acesta – tot în 1498; în realitate, ele sunt ulterioare acestui an: v. *infra*, capitolul *Conflictul dintre Lituania şi marele cnezat al Moscovei*); *Relaţiile istorice*, I, p.80-81, nr.22.

[459] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.411.

[460] Descriind ceremonia încoronării lui Dimitrie, Alexandru Papadopol-Calimach afirmă că aceasta a avut loc la 3 septembrie 1498, şapte luni după proclamarea ca moştenitor şi asociat (Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog*, p.130, 138). Dacă această dată – pe care nu avem posibilitatea să o verificăm – va fi fiind întemeiată, atunci poate că misiunea soliei moldoveneşti era aceea de a asista la ceremonie.

[461] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.408, nr.CLXXV, sub data de 20 mai 1498. Scrisoarea este datată „*in Die Rogacionum*", iar editorul i-a fixat ziua de 20 mai, cu următoarea argumentare: „*dies Rogacionum* la 1498 cad în 21, 22 şi 23 mai, adică în cele trei zile înainte de *Ascensio Domini*, care este la 24 mai. *Dies Rogacionum* trebuie să înceapă însă în duminica «*Vocem jucunditatis*», deci la 20 mai".

1490. Pârcălabului Cetăţii de Baltă, un anume Bernaldinus, i se încredinţa atunci misiunea de a merge tocmai la Timişoara, la prepozitul Bernardinus de Pelheim, căruia trebuia să-i vorbească „în treburile noastre de încredere şi grele" (*in certis et arduis nostris negociis*). Prelatul timişorean era rugat nu numai să primească şi să asculte cu încredere zisele pârcălabului, ca şi cum ar fi fost rostite de gura domnului însuşi („*tanquam ab ore nostro prolatis*"), dar şi să-i încredinţeze mesajul aşteptat îndeosebi din partea regelui romanilor („*optatam relacionem precipue serenissimi domini nostri regis Romanorum*"). Se poate bănui că acest mesaj va fi fost în legătură cu războiul moldo-polon din anul precedent, care stârnise şi interesul lui Maximilian de Habsburg[462]. Verigă neobservată din şirul acelora care atestă relaţiile Moldovei cu Sfântul Imperiu la sfârşitul veacului al XV-lea, această scrisoare[463] pune în lumină continuitatea unei direcţii politice încă foarte puţin cunoscută, cu o neaşteptată actualizare tocmai într-un moment de criză a relaţiilor cu Polonia şi Lituania.

Incursiunea în Polonia. Izvoarele istorice arată că, pentru Ştefan cel Mare, anul 1498 a început cu o direcţie politică şi s-a încheiat cu una opusă, fără ca, în aceste împrejurări, cneazul moscovit să fi avut vreun rol. În mai, o expediţie de jaf, condusă de Malcocioglu Bali bei – proaspăt numit sangeacbei la Silistra – a lovit ţinuturile sudice ale Poloniei, la hotarul cu Moldova, intrând adânc în ţară, 140 km dincolo de Liov[464]. În urma acestei expediţii, profitând de faptul că regatul polon nu mai era capabil să opună rezistenţă după marea înfrângere din toamna precedentă, Ştefan a dispus organizarea unei adevărate campanii de devastare a aceloraşi regiuni. A fost o acţiune militară de mare amploare, care a durat mai mult de o lună: plecarea „spre Ţara Leşească" a avut loc la 22 iunie[465], iar la 20 iulie campania încă nu era încheiată[466]. Sate şi oraşe

---

[462] Cf. *supra*, capitolul *Lupta din Codrii Cozminului*.

[463] Misiunea pârcălabului Bernaldinus de Cetatea de Baltă pare să fi fost considerată de Ştefan ca având o anumită importanţă, după cum ar sugera apariţia unui titlu rar folosit de cancelaria Moldovei, acela de *heres* (cf. *infra*, Cartea a VI-a, *Ştefan cel Mare, „bunul suveran"*, capitolul *Titluri*).

[464] Letopiseţul anonim (*Cronicile slavo-române*, p.22) spune că ostaşii otomani „au ajuns la 25 de păprişti mai sus de Liov". Conform explicaţiei date de P. P. Panaitescu, *păpriştea* însemna 5,6 km (*ibidem*, nota 1). Astfel, distanţa totală a avansului însumează 140 km. Au fost lovite şi alte oraşe însemnate, precum Sandomir şi Radom (I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.156). O scrisoare trimisă din Cracovia, la 5 iunie 1498, descrie starea jalnică – „teamă, tristeţe, plânsete şi urlete" – care domnea în Polonia în urma incursiunii pe care o făcuseră, în mai, „*li inimici de fede christiana, zoè Turchi et Valachi*" (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.69-71).

[465] *Cronicile slavo-române*, p.22.

[466] În acea zi, cinci călugări franciscani au fost ucişi de moldoveni în piaţa oraşului Przemyśl; scena a fost pictată, mai târziu, în biserica franciscanilor din acest oraş (cf. Ilie

au fost incendiate şi prădate. „Mari grămezi de pradă trebuie să fi adunat, ca într-o ţară care a avut parte de pace îndelungată”, avea să consemneze Bernard Wapowski[467]. Spaima a fost aşa de mare, încât s-a dispus fortificarea Cracoviei, pentru a rezista unui eventual atac al armatei moldoveneşti[468].

În incursiunile din primăvara şi vara anului 1498, au fost luaţi foarte mulţi robi: „peste 100.000 de oameni, după cum se zvonea, a dus atunci duşmanul cu el şi a umplut Grecia şi Asia cu plugari poloni şi ruşi”[469]. Preluând această informaţie din cronicile polone, Grigore Ureche a adăugat, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, precizarea următoare: „mulţi de aceia au aşezatu Ştefan vodă în ţara sa, de şi pănă astăzi trăieşte limba rusască în Moldova, ales pre unde i-au discălicatu, că mai a treia parte grăiescu ruséşte”[470]. Avem de-a face, încă o dată, cu o colonizare masivă, care a lăsat urme în toponimie şi care pe vremea lui Grigore Ureche (m. 1647) avea încă puternice reminiscenţe în graiul locuitorilor unor sate[471]. Caracterul acesta, de colonizare, era cunoscut încă din veacul al XVI-lea. Un izvor ebraic din 1592, relatând evenimentele din 1498, arată că Ştefan „a dus în ţara sa multe mii de suflete şi averi mari. Şi a dat acestor prizonieri locuri bune ca să se aşeze în ţara sa cea bogată şi mănoasă. Le-a dat şi ajutor bănesc ca să-şi ridice oraşe neîntărite şi să trăiască acolo în pace şi siguranţă. Ei se află acolo până azi”[472].

Încheierea păcii între Ungaria şi Polonia. Expediţia din iunie-iulie 1498 a avut scopul evident de a intimida şi mai mult pe regele Ioan Albert şi pe sfetnicii săi: nu era pentru prima oară când Ştefan folosea incursiunile de acest

---

Corfus, *Ştefan cel Mare pe o frescă polonă*, în **SMIM**, VIII, 1975, p.201-204). Inscripţia spune că acei cinci călugări franciscani „au fost ucişi de sabie în ziua de 20 iulie 1498 de Ştefan, schismaticul voievod al moldovenilor, duşmanul cel mai vătămător al catolicilor, în piaţa dinaintea primăriei oraşului”. Ştefan însuşi este înfăţişat, se pare, privind execuţia din turnul primăriei.

[467] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.55, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.188.

[468] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.56, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.188.

[469] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.55, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.188; G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din **Kronika polska***, p.130, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.205.

[470] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.116.

[471] Cronicarul însuşi moştenise de la tatăl său un asemenea sat, Ceaplinţi/Cepleniţa, în ţinutul Hârlău (Maria Magdalena Székely, *Structura domeniului boieresc. Nestor Ureche şi proprietăţile lui*, în **RI**, IX, 1998, 3-4, p.167, nr.69), al cărui nume este de origine ruteană (informaţie furnizată de d-l Mircea Ciubotaru, căruia îi mulţumim şi pe această cale).

[472] Informaţie personală de la ebraistul ieşean Iţic Kara, după „cronica universală a lui David Gans, publicată în ebraică, la Praga, în 1592, vol.2, fol.100 verso”.

gen ca mijloc de presiune pentru modificarea unor raporturi politice în favoarea sa. Şi acum, ca şi alteori, campania militară s-a desfăşurat în paralel cu o susținută activitate diplomatică, al cărei inițiator şi îndârjit purtător de cuvânt a fost regele Vladislav. El a înțeles că, în împrejurările de atunci, problema Moldovei (rivalitatea ungaro-polonă pentru suzeranitatea asupra acestui principat) își putea găsi o soluție numai prin integrarea țării în ansamblul strădaniilor de construire a unei noi coaliții antiotomane. A acționat în acest sens și a stăruit să-şi aducă frații – în special pe Ioan Albert – la o atitudine realistă şi cooperantă, care însemna, în primul rând, respectarea deplină a Moldovei şi a domnului ei, factorul esențial pentru viabilitatea şi eficiența coaliției[473].

Poziția regelui Vladislav a fost categorică şi neînduplecată. Când au început discuțiile pentru încheierea păcii între Ungaria și Polonia[474], regele de la Buda a arătat fratelui său de la Cracovia că principala condiție o constituiau raporturile paşnice cu domnul Moldovei, „deoarece în [mâinile] acestui voievod se află toată temelia şi toată puterea păcii şi a liniştii între aceste ilustre regate", cerându-i „să nu-l tulbure pe acel voievod, ci să-l lase în pace", şi atrăgându-i încă o dată atenția că pe Ştefan nu l-ar putea părăsi „fără a-şi pierde credința şi a-şi încălca făgăduiala, atât a sa, cât şi a regatelor sale"[475]. A continua linia politică ilustrată de campania din Moldova însemna a stârni mari primejdii, „care ar putea duce chiar la năruirea Casei şi a familiei ambilor regi", de aceea Ioan Albert era rugat, într-un mod în care insistența se îmbina cu iritarea (vădită de expresia „pentru numele lui Dumnezeu"), „să binevoiască să-l lase în pace pe voievod şi pe urmaşii săi şi stăpânirea sa şi să şi-l împace şi să-i dea asigurări efective, pentru ca pe viitor să nu mai aibă a se teme şi a se îndoi, căci altminteri s-a isprăvit cu acela şi cu Majestatea Sa şi cu toate aceste regate"[476].

Nu numai că domnul Moldovei era la curent cu demersurile suzeranului său, dar, prin intermediul acestuia, el făcea să se audă şi glasul său în cadrul

---

[473] Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.487.

[474] Cât de îndepărtate erau, în acel moment, pozițiile celor doi regi s-a văzut cu prilejul întrunirii Dietei imperiale la Freiburg, unde amândoi şi-au trimis soli. Ioan Albert s-a plâns de „perfidia" domnului Moldovei, acuzându-l de colaborare cu Poarta, în timp ce Vladislav a stăruit asupra primejdiei care amenința pe acest principe: „voievodul moldovean, cu toată țara lui, e apăsat de puterea turcului şi deja a fost silit să-i plătească tribut, iar acea țară a Moldovei va pieri grabnic, dacă nu e ajutată de Majestatea Sa regele Ungariei" (Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.190). Din cauza obişnuitelor decalaje de timp, mesajul adresat de Ioan Albert Dietei imperiale a fost prezentat la 14 iulie 1498 (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.66, nota 1), adică a doua zi după ce la Cracovia se încheiase tratatul ungaro-polon care marca începutul pacificării.

[475] Şerban Papacostea, *op.cit.*, p.487.

[476] *Ibidem*, p.487-488.

acelor discuții. Ştefan se oferea fie să mijlocească încheierea unei păci între cei doi regi şi sultan, fie să coopereze cu ei în cazul declanşării unui război cu Poarta: „dacă [...] am voi să înaintăm împotriva turcilor, împreună cu preaînaltul rege al Ungariei, intenționează şi voievodul să ne ajute cu 25.000 de oameni şi să-l determine şi pe voievodul Țării Româneşti, despre care spune că are oameni mai mulți decât el însuşi”[477].

Dar mai convingătoare decât aceste oferte de cooperare împotriva unui inamic comun fuseseră, probabil, armele. Tratatul ungaro-polon – ratificat la Cracovia, la 13 iulie 1498, iar la Buda, la 1 august – punea bazele unei alianțe antiotomane care trebuia să se întemeieze pe bunele relații dintre Moldova, pe de o parte, Polonia şi Lituania, pe de altă parte, astfel încât Ştefan să rămână în linişte, ca şi succesorii săi, pe tronul Moldovei. Chiar dacă, de fapt, în acel moment nu exista între Moldova şi Polonia decât un armistițiu – care, de altminteri, fusese încălcat deja de ambele părți – voința regelui Vladislav a prevalat şi Ioan Albert a garantat „pacea perpetuă” pe care o acorda domnului Moldovei. Poziția acestuia în raport cu Imperiul Otoman a fost fixată cu grijă, respectându-se, probabil, propria lui ofertă: i se cerea să avertizeze pe cei doi regi în cazul pregătirii unui atac otoman, să nu îngăduie oştilor otomane să treacă prin țara sa şi să nu dea turcilor nici un fel de „*auxilium et consilium*” şi nici provizii[478]. În felul acesta, nu numai că proiectata alianță antiotomană era din capul locului deschisă lui Ştefan, dar frații regi făceau deja paşi în întâmpinarea lui, socotind că toate vechile conturi fuseseră reglate. Erau preliminariile păcii moldo-polone care avea să se încheie peste exact un an, la Hârlău.

Ambii monarhi – şi cel de la Cracovia, şi cel de la Suceava – par a fi primit cu mulțumire această împăcare. Din partea celui dintâi, semnul limpede şi grăitor al detensionării îl constituie salv-conductul dat la 4 ianuarie 1499 „magnificului Ioan Ştefan, palatinul Moldovei” pentru negustorii săi, ca să poată veni la Liov cu mărfurile lor – să stea, să vândă, să schimbe – şi să se întoarcă „în libertate, în siguranță şi în pace, sub paza şi sub protecția noastră” (*libere, secure et pacifice sub tutela et proteccione nostra*)[479].

Domnul Moldovei a avut, şi el, ocazia de a arăta repede aceeaşi mulțumire, marcând disponibilitatea sa în cazul unei lupte cu turcii. Spre sfârşitul lunii noiembrie, o oaste otomană a atacat iarăşi stăpânirile poloneze de

---

[477] *Ibidem*, p.488.

[478] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.406-409; I. Ursu, *Relațiunile Moldovei cu Polonia*, p.158-161; idem, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.159.

[479] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetății Albe*, p.294-295, nr.XLIII; idem, *Studii şi documente*, XXIII, p.326-327, nr.CXIV. Documentul a fost subscris de „*Creslaus episcopus et procancellarius*”.

la frontiera nordică a Moldovei. Nu a întâmpinat rezistenţa unor detaşamente polone, dar a fost înfrântă de gerul cumplit, care i-a ucis cam două treimi din efective[480]. Cei rămaşi în viaţă au fost măcelăriţi de moldoveni, când au ajuns să treacă Prutul, la 5 ianuarie 1499[481]. Caracteristic pentru stratagemele pe care le folosea în asemenea împrejurări este faptul că Ştefan cel Mare şi-a îmbrăcat oştenii în uniforme polone, dintre acelea culese de pe urma luptei din Codrii Cozminului[482]. În felul acesta, el a putut transmite sultanului că „s-au ridicat polonii şi i-au bătut"[483]. La Cozmin procedase invers: pentru a-i face pe adversari să creadă că îi veniseră în ajutor mult mai mulţi ostaşi otomani, îmbrăcase oameni de-ai săi în uniforme turceşti.

Astfel, regele Poloniei şi domnul Moldovei au arătat – practic, simultan – angajarea lor în noul curs al evenimentelor.

Tratatul de la Hârlău. Continuarea discuţiilor, după dorinţa şi din stăruinţa regelui Vladislav, a dus, până la urmă, la încheierea unui şir de tratate[484], prin care, într-un interval de cinci luni (aprilie-septembrie 1499) s-a ajuns la închegarea unui adevărat „bloc antiotoman", legând Ungaria – unită cu Boemia –, Polonia, Lituania, Ţara Românească şi Moldova.

Ajungându-se la convingerea că „fără moldoveni pacea nu ar fi" (*absque Valachi* [...] *pax non fieret*)[485], s-a văzut că tratatul „de bază", din iulie 1498, trebuia completat cu alte tratate, bilaterale, cu românii. În primăvara anului 1499[486], reprezentanţii tuturor părţilor interesate – Polonia, Ungaria,

---

[480] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.157.

[481] Ilie Corfus, *Pagini de istorie românească*, p.226. Aceste evenimente par să-i fi marcat puternic pe contemporani, o baladă istorică intitulată *Cântecul Gerului* păstrând amintirea distrugerii oştii otomane de cumplita iarnă a anilor 1498-1499 (Anton Balotă, *La littérature slavo-roumaine*, p.235).

[482] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.57, 61, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.189, 192; G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.131, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.205; Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.442, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.233.

[483] Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, p.144, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.226.

[484] Actele care au consemnat acest şir de înţelegeri au fost publicate în diverse colecţii documentare; cele mai multe au fost reproduse şi în Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2.

[485] „Arhiva Istorică a României", I, 2, 1865, p.40; v. şi *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.35, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.175.

[486] Discuţiile preliminare au putut începe încă mai devreme: cf. Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.179 (nu putem şti, însă, dacă salv-conductul dat negustorilor moldoveni la 4 ianuarie 1499 semnifică şi sosirea, atunci, a unor diplomaţi însărcinaţi cu începerea discuţiilor).

Lituania şi Moldova – s-au întrunit la Cracovia. Ştefan a trimis acolo pe boierii săi, Hărman – slujitor credincios, poate şi rudă a dinastiei[487], care îi fusese alături încă de pe la începutul domniei, rămânând membru al sfatului vreme de peste 35 de ani[488] – şi pitarul Ivanco Isăescul, folosit şi alteori în misiuni diplomatice[489].

Discuţiile purtate la Cracovia, în această adevărată conferinţă cvadripartită („internaţională", pentru vremea aceea), nu par a fi fost dintre cele uşoare şi comode. Cronicarul polon Miechowski le defineşte cu formula „multă zăbavă şi sfaturi"[490]. La capătul lor, reprezentanţii celor patru monarhi „au jurat ajutor reciproc împotriva turcilor şi tătarilor, în anul Domnului 1499, vineri, în 19 aprilie"[491]. Ceremonia acestui jurământ solemn, din care părea să renască o puternică alianţă antiotomană, fusese precedată, în zilele anterioare, de o serie de acte scrise[492]: pe de o parte, la 15 aprilie, regele Ioan Albert a semnat tratatul cu Ungaria şi a confirmat condiţiile stabilite de diplomaţii unguri (episcopul Dominic de Oradea Mare, banul Balthasar Bathiány şi prepozitul Miklós Bocskay[493]) şi poloni, împreună cu cei ai lui Ştefan, ca bază pentru încheierea tratatului de pace moldo-polon[494]; pe de altă parte, aceste condiţii au fost confirmate, în scris, la 16 aprilie, şi de plenipotenţiarii moldoveni şi unguri, în numele suveranilor lor[495].

În cursul acestor tratative, soldate cu stabilirea condiţiilor păcii generale, forma preliminară a pactului ungaro-polon a fost adusă la cunoştinţa

---

487 Soţia sa era nepoata de fiu a lui Oană vornicul, ctitorul vechii mănăstiri de la Humor, cu care Ştefan avea o relaţie specială, ilustrată de *Tetraevanghelul* dăruit acolo la 1473; pe de altă parte, unchiul soţiei sale, Stanciul, fusese căsătorit cu Chiajna, fiica lui Alexandru cel Bun (v. *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti"*, capitolul *Aşezarea domniei şi a ţării*).

488 Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p.274.

489 V. *supra*, capitolele *Ctitorii domneşti* şi *Tratatul cu Lituania*.

490 *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.35, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.175.

491 *Ibidem*.

492 Din păcate, actele redactate la Cracovia, în aprilie 1499, cu date foarte apropiate şi reprezentând etapele succesive ale construirii alianţei, nu au făcut, până acum, obiectul unei analize sistematice şi amănunţite. Informaţiile acestor acte se completează cu acelea din faimosul codice de la Zagreb – cf. J. Garbacik, *Materialy do dziejów dyplomacyi polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks Zagržebski)*, Wrocław-Varşovia-Cracovia, 1966 – a cărui însemnătate excepţională pentru istoria românească a fost evidenţiată de Şerban Papacostea în 1970; d-sa a rămas singurul istoric român care a folosit mai amplu actele din codicele de la Zagreb (cf. Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*).

493 Cf. Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.191.

494 Cf. Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.179.

495 I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.164; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.415-416, nr.CLXXVII.

regelui Vladislav, înaintea ratificării ei de către magnaţii unguri (15 mai 1499). Cu acest prilej, regele a pus următoarea apostilă: „Aceste articole se consideră a fi încheiate în măsura în care cele care îl privesc pe voievod, însuşi voievodul Moldovei le va accepta”[496]. Se pare că, în adevăr, Ştefan a avut obiecţii faţă de textul stabilit la Cracovia în aprilie – şi pe care Hărman şi Ivanco îl acceptaseră, după cum spun ei înşişi, „după multe discuţii cu Majestatea Sa” (*post multos cum sua majestate tractaturus*)[497] – cerând introducerea unor puncte noi şi precizarea mai limpede a altora. Din această pricină, domnul nu a ratificat, cu sfetnicii săi, tratatul decât în luna iulie, după ce au fost acceptate cererile sale.

Tratatul s-a scris în curţile de la Hârlău, în două exemplare, joi, 11 iulie (versiunea latină), şi vineri, 12 iulie (versiunea rusă)[498]. Domnul Moldovei declara solemn că toată vrăjmăşia, şi cearta, şi lupta care fuseseră cândva între el şi regele Ioan Albert al Poloniei au încetat, datorită mijlocirii lui Vladislav, regele Ungariei şi al Boemiei. În locul vrajbei de altădată, se aşează acum „linişte şi pace veşnică” între el şi regele Poloniei, marele duce al Lituaniei şi prinţul Sigismund, „aşa că de aici înainte şi pe viitor, atât noi, cât şi urmaşii noştri care vor fi după aceasta în ţara noastră a Moldovei, vom trăi şi vom stăpâni în vremile viitoare slobozi şi fără grijă şi fără nici o piedică din partea sus-numiţilor”. Cele două părţi se asigurau reciproc de ajutor şi sfat împotriva tuturor duşmanilor, urmând a fi „totdeauna prieteni prietenilor şi neprieteni neprietenilor”, neprimind în ţările lor nici pretendenţi la tron, nici pribegi duşmănoşi. În cazul când şi-ar pierde tronul, domnului Moldovei i se asigura refugiul în Ungaria sau în Polonia – împreună cu familia sa, cu sfetnicii şi familiile lor, cu slugile şi averile lor –, până şi-ar redobândi domnia. Negustorii aveau să se bucure de toate libertăţile cunoscute şi garantate din vechime, iar pricinile de la hotare aveau să fie judecate de staroştii de Hotin şi Cernăuţi (pentru partea moldovenească) şi de cel de Cameniţa (pentru partea polonă).

Clauzele cele mai importante ale tratatului şi care au fost serios amendate prin discuţiile din răstimpul aprilie-iulie, priveau, însă, alianţa militară împotriva Imperiului Otoman. După cum făgăduise în anul anterior, Ştefan era gata să intre în luptă, însă în anumite condiţii. Din chipul în care sunt formulate, se vede că ele s-au stabilit la intervenţia domnului Moldovei, hotărât să evite repetarea conflictului din 1497. În cazul când fraţii Jagiełłoni se vor hotărî „să facă război şi, cu ajutorul lui Dumnezeu, vor merge ei înşişi în persoană, cu toate puterile şi cu ţările şi oştile lor împotriva împăratului turcesc şi a ţărilor lui”, regele Vladislav trebuia să ajungă în sudul Dunării traversând

[496] Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.489.
[497] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.416, nr.CLXXVII.
[498] *Ibidem*, p.417-441, nr.CLXXVIII.

„Țara Basarabilor”, iar regele Ioan Albert şi frații săi trebuiau „să treacă împotriva țărilor împăratului turcesc tot pe Dunăre, şi anume la vadul ce se cheamă Oblucița”. Orice eventual alt traseu, stabilit de cei patru frați, trebuia să fie avizat de domnul Moldovei: „după ce se vor fi înțeles între sine amândoi sus-numiții crai cu sus-numiții frați ai domniilor lor şi cu noi, sus-numitul Ştefan voievod”, puteau să pornească „pe unde li se va părea lor şi nouă că ar fi mai bine şi mai folositor”. Ştefan a condiționat participarea sa personală la expediție de participarea personală a ambilor regi (nu a unuia singur dintre ei, cum se prevăzuse în primăvară), în caz de neputință urmând să fie înlocuit de fiul şi moştenitorul său, Bogdan voievod. Până la vremea unui eventual război, frații Jagiełłoni se obligau să apere pe domn „şi țara noastră, Țara Moldovei, de împăratul turcesc şi de oştile lui”. La rândul său, Ştefan făgăduia să avertizeze de orice pregătire otomană de război, asigurându-i pe frați că „turcilor, pe cât vom putea, le vom fi neprieteni”. Totuşi, dacă s-ar întâmpla ca Moldova să fie silită a da ajutor turcilor „şi le-am da ajutor fără voia noastră”, aceasta să nu fie socotită o încălcare a păcii încheiate.

Tratatul de la Hârlău este cel mai amplu şi mai solemn dintre actele moldoveneşti de acest gen. Recunoscând în regele Vladislav pe „domnul nostru milostiv” (*dominus noster graciosus*), pe suzeranul său, Ştefan a impus un ton egal, deferent şi cumpănit, la adresa fraților Jagiełłoni, alăturându-li-se ca un partener a cărui respectare devenise condiția esențială pentru încheierea unei păci adevărate[499]. Patru decenii după tratatul de la Overcăuți, domnul Moldovei aşeza pe alte baze raporturile cu regatul polon, înlăturând relația de vasalitate pe care înaintaşul său, Petru I, o statornicise la 1387 cu bunicul regilor de acum şi pe care el însuşi o recunoscuse, în formă deplină, în 1485, prin jurământul de la Colomeea, depus părintelui aceloraşi regi.

O lună mai târziu, la 14 septembrie, „în ziua Înălțării Sfintei Cruci”, a fost ratificat, la Suceava, şi un tratat separat cu marele duce al Lituaniei[500], ale cărui clauze confirmau pe acelea stabilite în iulie, în textul care îi cuprinde pe tustrei frații Jagiełłoni.

---

[499] Caracterul şi importanța acestui tratat au fost perfect surprinse de un vechi şi strălucit specialist în istoria Poloniei: „În toate punctele privitoare la voievod, el e privit față de ambii regi ca absolut «coordonat». Nu se găseşte aici nici o aluzie, fie la închinarea către Polonia, fie la cea către Ungaria. Îi e, în adevăr, încredințat un rol şi în expediția împotriva turcilor, dar nu numai unul de supunere şi pasivitate ca în primul tratat [versiunea stabilită în primăvara anului 1499 – *n. ns.*], ci acela al unui al treilea aliat, care, la nevoie, fie în persoană, fie sub conducerea fiului său Bogdan, va întruni oastea sa cu cea polono-ungară. Cu un cuvânt, Ştefan câştigase neatârnarea sa şi recunoaşterea acestei neatârnări de către ambele puteri vecine” (V. Caro, *Geschichte Polens*, V, 2, Gotha, 1886, p.756, apud Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.193, nota).

[500] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.442-446, nr.CLXXIX.

Moldova în noul context politic. Sistemul de alianţe clădit în 1498-1499 (în care şi „Ţara Basarabilor" îşi găsise un loc, nu doar prin menţionarea în tratatul de pace cu Moldova, ci şi printr-un tratat separat, încheiat cu Ungaria, tot în aprilie 1499[501]) a fost rodul gândirii politice şi al eforturilor perseverente ale regelui Vladislav, conştient de necesitatea unei formule viabile de organizare a apărării antiotomane, cu care şi prin care să oblige şi pe propriii săi fraţi la o atitudine responsabilă. Se poate spune că acest sistem de alianţe a constituit – fie şi numai pentru o perioadă relativ scurtă – o adevărată *formulă de organizare a păcii* în partea central-estică a Europei, vizând un echilibru pe care, după prăbuşirea Ungariei medievale, îl va menţine, mai multă vreme, Imperiul Habsburgic. El putea fi, în acelaşi timp, o contribuţie însemnată la cruciada care părea că tocmai începe.

Exact în zilele când, la Cracovia, se definitivau şi se acceptau, prin delegaţi, condiţiile păcii generale, un tratat încheiat la Blois (15 aprilie 1499) lega Franţa şi Veneţia nu numai prin interesele comune din Italia, dar şi prin ţeluri antiotomane[502]. Simţindu-se ameninţat, Baiazid al II-lea a poruncit, la 30 iunie, flotei sale să pornească împotriva posesiunilor veneţiene. A început un război fără viitor, în care victoria a fost, în primul moment, a otomanilor, învingători la Lepanto (26 august 1499)[503].

Însemnătatea pe care Moldova lui Ştefan o avea în ceea ce putea să fie flancul răsăritean al noii cruciade a fost relevată, chiar la această vreme, în august 1499, de marele duce Alexandru al Lituaniei, într-o solie trimisă socrului său, Ivan al Moscovei. Împuterniciţi să discute divergenţele confesionale şi teritoriale, precum şi pe acelea de natură protocolară, relative la titlul pe care îl folosea acum marele cneaz, „domn al întregii Rusii", solii lituanieni i-au propus lui Ivan al III-lea să adere la alianţa tocmai încheiată între fraţii Jagiełłoni şi Ştefan cel Mare[504]: „fratele nostru poate înţelege că ţara lui Ştefan voievod este poarta tuturor ţărilor creştine din părţile noastre; dacă ţara lui cade [...], atunci nici ţările noastre nu vor avea pace din partea acelui duşman puternic, nici a ta, nici a noastră"[505].

---

[501] Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.154; idem, *Ştefan cel Mare*, p.139.

[502] Idem, *Ţările Române şi Veneţia*, p.155; idem, *Ştefan cel Mare*, p.148.

[503] Idem, *Ţările Române şi Veneţia*, p.156; idem, *Ştefan cel Mare*, p.149.

[504] Cronicarul polon Miechowski a consemnat, totuşi, că Ivan al Moscovei aderase la pacea încheiată de fraţii Jagiełłoni cu domnul Moldovei încă de la 23 aprilie 1499: „veniră şi solii ducelui Ivan al Moscovei, în ziua Sfântului Albert [23 aprilie]. Aceştia au aderat şi ei la pacea încheiată" (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.35, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.175).

[505] Cf. P. P. Panaitescu, *Recenzie* la K. V. Bazilevici, p.181. Aproape identic la Valeria Costăchel, *Relaţiile dintre Moldova şi Rusia*, p.192. K. V. Bazilevici a redat acest pasaj într-o

Despre acest mesaj s-a spus că ar fi reprezentat „o manevră diplomatică insuficient camuflată, menită să sustragă atenţia Moscovei de la treburile ruso-litvane”[506]. O asemenea apreciere ni se pare falsificatoare prin omisiune şi, oricum, partizană: în solia marelui duce Alexandru se reflectă însăşi concepţia lui Ştefan cu privire la rolul ţării sale în lupta antiotomană, regăsindu-se chiar cuvintele folosite de el pentru a defini acest rol – Moldova este o poartă a ţărilor creştine. De aceea, ţinând seama şi de faptul că, în răstimpul următor, Ştefan va încerca el însuşi să împace pe Ivan al III-lea cu Alexandru în folosul luptei antiotomane, credem că am fi mai aproape de adevăr acceptând că ideea acestui mesaj (indiferent de contextul folosirii lui) a aparţinut domnului de la Suceava, care, chiar la acea vreme, în august 1499, pregătea ratificarea tratatului moldo-lituan.

Numai că Ivan al III-lea a respins, în fapt, această propunere, spunând că îl va ajuta pe Ştefan atunci când acesta i-o va cere[507]. Răspunsul este caracteristic pentru gândirea acestui suveran răsăritean, care nu se arătase niciodată interesat de treburile Creştinătăţii şi care tocmai stabilea raporturi amicale cu sultanul. După ce un prim sol (Mihail Pleşceev, în 1497) nu fusese primit întrucât se arătase necunoscător al protocolului curţii de la Istanbul, cel de-al doilea a reuşit, tocmai în acest an 1499, să perfecteze o relaţie profitabilă cu Poarta[508]. Pe de altă parte, Ştefan însuşi începea să nu mai prezinte importanţă pentru marele cneaz, care, în primăvara aceluiaşi an, îşi schimbase atitudinea faţă de nora şi nepotul său: la 21 martie 1499, Vasile Ivanovici – fiul Sofiei Paleolog –, reintrat în graţia tatălui său, fusese învestit mare cneaz de Novgorod şi Pskov[509].

În tot intervalul care a cuprins conflictul din 1497, cu preliminariile sale, apoi luptele din 1498 şi eforturile diplomatice din 1499 până la ratificarea[510] păcii prin actul de la Hârlău, activitatea cancelariei princiare

---

altă formă: „poţi şi singur să-ţi dai seama [...] că ţara acelui voievod Ştefan este poarta tuturor ţărilor creştine de pe continentul nostru; să ferească Domnul ca el să fie învins şi ţara lui să fie ocupată în întregime; atunci nici stăpânirile şi ţările noastre şi nici ale tale nu vor mai avea niciodată linişte de la acel duşman puternic” (K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.373).

506 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.374. Acest punct de vedere a găsit ecouri şi în istoriografia românească din anii ’50: v. P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.181 şi mai ales Valeria Costăchel, *op.cit.*, p.192: „Propunerea lui Alexandru făcută lui Ivan al III-lea de a începe o expediţie împotriva Turciei în momentul când Ivan era gata de luptă cu Lituania, nu poate fi privită [...] decât ca o diversiune”.

507 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.373-374.

508 Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p.144.

509 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.316.

510 Se foloseşte, în mod curent, expresia „semnarea păcii” (sau: Ştefan „a semnat pacea”). Este o inadvertenţă indusă de ceremoniile moderne. În realitate, vechii domni

moldoveneşti s-a oprit: ea încetează în martie 1497 pentru a nu se relua statornic decât în vara anului 1499. Este adevărat, au existat două reluări, dar foarte scurte, corespunzând unor răgazuri de linişte: una în martie[511] şi cealaltă în septembrie 1498[512].

În toamna lui 1498, atenția domnului pare a se fi îndreptat din nou, repede, asupra ctitoriilor sale. La 13 septembrie 1498, el a sfințit turnul – început tot în acel an – de la Mănăstirea Bistrița, în interiorul căruia se află un paraclis al Sfântului Ioan de la Cetatea Albă[513], numit şi „cel Nou" sau (mai târziu) „de la Suceava", patron al dinastiei şi al țării[514]; iar la 11 noiembrie a sfințit biserica ridicată în târgul Pietrei, pentru curțile domneşti de acolo[515]. Turnul pentru biserica din Piatra avea să fie înălțat, însă, abia în toamna anului următor[516], după ce domnul şi sfetnicii săi dobândiseră tratatele care trebuiau să aducă Moldovei „pacea perpetuă". În marginile cunoştințelor de azi, şirul documentelor interne reîncepe la 15 august 1499[517].

Astfel, la începutul toamnei lui 1499, un drum nou părea să se deschidă şi domnul, deşi împovărat tot mai mult de infirmitatea pe care i-o provoca rana

---

moldoveni nu semnau niciodată actele, nici cele interne, nici cele externe; primul domn moldovean care va fi semnat un document din ultima categorie este Petru Rareş. Ratificarea se făcea prin punerea peceților, cum, de altfel, se şi precizează în formulele de încheiere ale respectivelor acte.

[511] **DRH**, A, III, p.406-407, nr.229. Data de 8 martie 1498 este restabilită de editori: vechea traducere nu are decât 7000 (#Z), un rezumat precizând că documentul original era „rupt la velet". Însă argumentele editorilor, pentru plasarea în 7006 (1498), sunt convingătoare (cf. *ibidem*, p.407).

[512] *Ibidem*, p.407-409, nr.230. Beneficiara acestui document – Vasutca, soția lui Stanciul aurarul, fiica lui Romaşco, nepoata lui Drăgoi – făcea parte din neamul ctitorilor vechii mănăstiri de la Voroneț.

[513] *Repertoriul*, p.155, nr.17.

[514] Trei decenii mai târziu, în 1529, fațada acestui turn a fost împodobită cu un tablou votiv, în care Ştefan cel Mare – având ca intercesor pe Sfântul Ioan cel Nou – înfățişează lui Iisus ctitoria sa; îi urmează Petru Rareş, iar în față îi stau (de-a stânga lui Iisus) Bogdan al III-lea şi Ştefan cel Tânăr: cf. Marina Sabados, *Considerații în legătură cu tabloul votiv de pe fațada turnului-clopotniță de la Mănăstirea Bistrița (Neamț). Inscripția originală*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 39, 1992, p.110-115. Este singurul tablou votiv cunoscut în care domnul Moldovei are ca intercesor pe Sfântul Ioan cel Nou. Probabil că tabloul pictat în vremea lui Petru Rareş a înlocuit unul mai vechi, din chiar timpul lui Ştefan cel Mare. Pentru cultul acestui sfânt în Moldova lui Ştefan, v. şi Ion I. Solcanu, *Motivații etico-religioase şi ideologice*, p.252.

[515] *Repertoriul*, p.160, nr.18; construcția fusese începută la 15 iulie 1497. Acestei biserici „din curțile sale cele de pe Bistrița" i-a dăruit, la 24 iunie 1502, în ziua de hram, un *Tetraevanghel* scris de ieromonahul Spiridon de la Putna (*ibidem*, p.412-415, nr.160). Eugenia Neamțu, *Date istorice şi arheologice*, p.227-239 (cu bibliografie).

[516] *Repertoriul*, p.166 (pisania are data de 28 octombrie 1499).

[517] **DRH**, A, III, p.416-418, nr.234.

de la picior – purtată de-a lungul a 37 de ani, din cei 60 pe care trebuie să-i fi atins la această vreme –, se arăta pregătit să-l străbată, pentru împlinirea vechilor sale nădejdi, împletind însă, mai mult decât oricând, încrederea cu prudenţa.

Răstimpul care a urmat, de la încheierea tratatelor din 1499 şi până la moartea lui Ştefan cel Mare, pare să fi atras mai puţin atenţia şi interesul istoricilor, deşi densitatea, diversitatea şi complexitatea evenimentelor din acei ani ar fi putut îndemna la cercetări ample, ale căror rezultate ar fi aruncat lumini noi asupra măreţiei şi puterii domnului Moldovei la răscrucea veacurilor. Această atitudine – ilustrată mai cu seamă de istoriografia românească de după al doilea război mondial – poate fi numai parţial înţeleasă. Astfel, lupta înverşunată pentru dobândirea şi păstrarea Pocuţiei (teritoriu care, odată cu dezmembrarea Poloniei, în 1939, a intrat în componenţa Uniunii Sovietice) şi conflictul cu marele cneaz al Moscovei, care i-a trimis la închisoare fiica şi nepotul – două dintre problemele fierbinţi ale anilor 1500-1503 – erau dintre acelea greu de reamintit şi încă mai greu de acceptat ca realităţi ale trecutului[518]. În ceea ce priveşte noua etapă a politicii antiotomane a lui Ştefan din aceşti ani, peste ea s-a trecut uşor, cu argumentul informaţiei lacunare[519]. Contribuţia domnului Moldovei la cruciada plănuită atunci – în care el a crezut cu tot sufletul şi pentru care a pus în mişcare forţele sale diplomatice şi militare – a rămas, astfel, necunoscută. Aşa s-a ajuns ca, în unele cazuri, istoria lui Ştefan cel Mare să se încheie, practic, în anul 1499, odată cu ratificarea tratatului moldo-polon[520].

Izvoarele sunt, însă, suficient de bogate pentru a îngădui o reconstituire largă – uneori, neaşteptat de amănunţită – a întâmplărilor care au umplut ultimii ani ai vieţii lui Ştefan[521]. Fără cunoaşterea lor, istoria acestui principe ar fi ca un stejar cu vârful coroanei retezat.

---

[518] Influenţa factorilor politici se vede în *Istoria României*, II, p.549, unde simpla enunţare a „problemei Pocuţiei" este însoţită de precizarea: „Dar [...] îndârjitul conflict la care ea a dat loc nu privea interesele reale ale Moldovei" (autorii capitolului: B. Câmpina şi M. Berza).

[519] Cf. *ibidem*, p.547: „Informaţia privind noua fază a războiului Moldovei împotriva turcilor este lacunară şi uneori chiar destul de confuză. Deşi nu permite o judecată sigură asupra amploarei cunoscute de efortul militar, ea îngăduie totuşi câteva precizări".

[520] Cf. *Istoria românilor*, IV, p.390 (pentru conflictele cu Imperiul Otoman în 1500-1501) şi p.397 (pentru ocuparea Pocuţiei, în 1501, şi tratativele care au urmat). În ambele cazuri, se reproduc aidoma, sau cu neînsemnate modificări, paragrafele respective din Şerban Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei*, p.629 şi 636. V. şi idem, *Ştefan cel Mare, domn al Moldovei 1457-1504*, Bucureşti, 2003 (reproduce, aproape neschimbat, textul publicat în 1981, 1990 şi 1996).

[521] Prezentări generale la: Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare* (1971), p.282-320; Nicolae Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare* (1982), p.261-272; pentru Pocuţia, în mod special, Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia* (1985), p.92-100; pentru acţiunile

Hotarul de pe Ceremuş. Încheierea păcii cu regatul polon este unul dintre foarte puţinele evenimente istorice a căror urmă s-a păstrat în ceea ce se numeşte *memoria colectivă*. Spre mijlocul veacului al XVIII-lea, Ion Neculce a cules şi a consemnat în scris o „tradiţie" în care fapte şi nume precise, a căror legătură cu tratatul de pace din 1499 este istoriceşte cunoscută, se înfăţişează într-o relaţie care poate să reflecte, şi ea, o realitate istorică: „Când au aşezat pacé Ştefan vodă cel Bun cu léşii, fiind Ion Tăutul logofăt mare, l-au trimis sol la léşi. Şi au dăruit craiul leşescu Tăutului acéste sate la marginé: Câmpul Lungu rusăscu, Putila, Răstoaceli, Vijniţa, Ispasul, Miliia, Vilavcea, Carapciul, Zamostiia, Văscăuţii, Voloca. Toate acéstea li-au dăruit craiul leşescu Tăutului logofătului. Şi au pus hotar apa Cirimuşul, întru o duminică diminiaţa"[522].

Informaţia transmisă de acest „cuvânt" a fost primită de Ion Neculce de la membri ai familiei Tăutu, coborâtori din marele logofăt, în a căror stăpânire s-au aflat satele respective în veacurile XVII-XVIII. Nu este, deci, o „confuzie istorică", provocată de „o născocire a poporului nostru"[523], ci o tradiţie de familie, întemeiată – ca întotdeauna în asemenea cazuri – pe acte scrise, ale căror detalii au putut să nu mai fie, la un moment dat, reţinute în chip riguros, păstrându-se numai sensul general pe care ele îl evocă: implicarea strămoşului în tratativele cu regele Poloniei (fapt consemnat şi în vechea cronică a ţării) şi donaţia regală, constând dintr-un număr de sate de-a lungul Ceremuşului, fapt care a avut drept urmare aşezarea definitivă a Ceremuşului ca hotar între Moldova şi Polonia.

În evenimentele din 1497-1499, rolul lui Ioan Tăutu – care deţinea mare logofeţie a Moldovei de aproape un sfert de secol – este cunoscut doar în parte. Solia sa la regele Ioan Albert, din vara anului 1497, îi adusese încătuşarea şi trimiterea, împreună cu marele vistiernic Isac, în temniţa de la Liov. Vremea eliberării celor doi dregători moldoveni nu este cunoscută, dar se poate admite că momentul cel mai potrivit a fost încheierea armistiţiului, la începutul

---

antiotomane: Eugen Denize, *Ştefan cel Mare şi războiul veneţiano-otoman din 1499-1503*, în **RdI**, 41, 1988, 10, p.977-991, reluat în idem, *Ţările Române şi Veneţia* (1995), p.150-174.

522 Ion Neculce, *Opere*, p.167.

523 Teodor Bălan, *Lămurirea unei confuzii istorice*, în **SCI**, XIX, 1945, p.41-46 (aici, p.46). Istoricul bucovinean a ajuns la această concluzie socotind că „poporul nostru" a păstrat numele doar sub forma „logofătul Tăutu", prin raportare la Mihai Tăutu din primele decenii ale veacului al XVII-lea (arătat şi el, în documente, ca logofăt), în timp ce identificarea cu Ioan Tăutu din vremea lui Ştefan cel Mare s-ar fi datorat lui Neculce, influenţat de „lectura cronicii lui Grigore Ureche" (*ibidem*, p.46). Observăm, însă, că în letopiseţul lui Ureche „Tăutul logofătul" este menţionat întotdeauna fără nume de botez: Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.110 („Tăutul logofătul"), 135 („Tăutul logofătul cel mare") şi 141 („Tăutul logofătul"). Ion Neculce a cunoscut, prin urmare, mai mult decât a putut citi în cronica lui Ureche.

toamnei lui 1497[524]. Negocierile care au precedat încheierea păcii moldo-polone, în condițiile fixate prin actul de la Hârlău, din iulie 1499, nu-i dau numele, însă documente mai târzii (1510, 1532) arată cu precizie că logofătul Tăutu fusese, în adevăr şi tocmai în legătură cu acele împrejurări, beneficiarul unei donații regale, constând în mai multe sate „în Pocuția", donație al cărei autor a fost un rege al Poloniei. Astfel, la 1532 – când în Polonia domnea Sigismund I, prințul „fără-de-țară" de la 1497 – sunt menționate „satele din Pocuția, pe care moldovenii le stăpânesc nu de multă vreme, din donația înaintaşilor Majestății Sale făcută logofătului Tăutu pe durata vieții sale" (*quas tenent a non multo tempore Valachi, ex donatione praedecessorum M*[*ajesta*]*tis Suae Theutul logofiet ad illius vitam facta*)[525]. „Predecesorii" evocați astfel sunt frații lui Sigismund, care ocupaseră tronul înaintea sa: regii Ioan Albert şi Alexandru; contextul istoric îl indică, însă, pe cel dintâi[526].

Nu se mai poate preciza, astăzi, ce sate anume vor fi fost incluse în donația cu caracter viager făcută logofătului Tăutu la 1498-1499; între acelea enumerate de Ion Neculce sunt câteva care, în prima jumătate a secolului al XV-lea, s-au aflat în stăpânire polonă. Grăitor este, poate, din acest punct de vedere, cazul satului Milia, care, la 1445-1457, era stăpânit (împreună cu Bănila) de nobilul Mużyło Buczacki[527], în timp ce un document din 1619 arată că el se afla atunci între proprietățile Tăutuleştilor din „dania de la Ştefan voievod"[528]. Pe de altă parte, este posibil ca, alături de satele stăpânite de nobili

---

[524] Din 8 martie 1498 pare să dateze un document cunoscut numai după o traducere care nu a preluat şi numele membrilor sfatului, ci numai pe acela al logofătului Tăutu (**DRH**, A, III, p.406-407, nr.229). În forma păstrată, documentul are anul 7000 (1492), pe care – cu motive întemeiate – editorii l-au corectat în 700<6>, adică 149<8>. Acceptând această emendare, avem toate motivele să credem că, la acea dată, şi vistiernicul Isac îşi exercita atribuțiile, ca şi logofătul Tăutu. În mod surprinzător, următorul document cunoscut – 24 septembrie 1498 (*ibidem*, p.407-409, nr.230) –, deşi păstrat în original, are şi el data de an reconstituită de editori, cifra unităților din milesim fiind ruptă. Sfatul domnesc înscris în acest document îl cuprinde şi pe Isac vistiernicul.

[525] Cf. Ilie Corfus, *Încă un „cuvânt" de-al lui Neculce se dovedeşte a nu fi legendă*, în „Studii", XVII, 1964, 3, p.598, nota 5. Supuşii regelui având, pentru acele sate, „drepturi şi documente", era necesară o cercetare a drepturilor ambelor părți, ca să se poată stabili căreia dintre ele i se cuveneau.

[526] Ştefan S. Gorovei, *Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu*, p.247.

[527] Constantin C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, p.451-452 (citând – p.485, nota 97 – I. Nistor, *Zur moldauisch-pokutischen Grenzfrage*, Cernăuți, 1909, p.14); v. şi p.485-486, nota 102. Cu privire la posesiunile familiei Buczacki la hotarele Moldovei, v. Matei Cazacu, *A propos de l'expansion polono-lituanienne*, p.101-120.

[528] **DIR**, A, XVII, 4, p.351, nr.447. Documentul evocă o judecată pentru o parte din satul strămoşesc Bălineşti, între Mihai Tăutu logofătul şi vărul său primar, Gavril diacul. În acest context se menționează o înțelegere făcută cândva „pentru satul Milia, pe când stăpânea

poloni pe pământul Moldovei[529], să se fi aflat şi sate stăpânite de boieri moldoveni dincolo de Ceremuş, în Pocuția. Pentru o asemenea situație ambiguă – caracteristică, de altfel, teritoriilor de la hotare –, s-a apelat la o soluție provizorie, care menaja toate susceptibilitățile, având, totodată, şi caracterul unei reparații morale pentru arestarea solilor moldoveni în august 1497[530]. Este foarte plauzibil că, ulterior, Ştefan a dăruit logofătului Tăutu satele şi locurile de sate de pe malul moldovenesc al Ceremuşului, ceea ce poate să explice mențiunea documentară despre „dania de la Ştefan voievod"[531].

Soluția găsită, cu ingeniozitate şi subtilitate diplomatică, pentru hotarul de pe Ceremuş – netrecută în tratatul de pace, întrucât avea în vedere „un dar făcut unei persoane, logofătului Tăutu, iar nu țării sau domnului ei"[532] – nu era însă, în privința Pocuției, decât una parțială şi echivocă. Problema propriu-zisă a fost, în chip deliberat şi cu acordul ambelor părți, lăsată deoparte, după cum va spune Ştefan însuşi, în noiembrie 1503[533]: „ne-am înțeles, am făcut pace şi linişte între noi, am scris tratate şi am jurat pe ele. Şi atunci, bucata de pământ care se întinde de la bucovina Haliciului[534] în jos, între Nistru şi Pinini[535], care

---

dania de la Ştefan voievod". Nu este clar ce trebuie înțeles prin formula „a stăpâni dania" şi dacă în această „danie" se cuprindea un singur sat (Milia) sau mai multe sate. Însă, ceea ce este clar e faptul că, având de-a face cu doi veri primari, care se judecă pentru stăpâniri strămoşeşti, drepturile lor pornesc de la bunicul patern; or, acesta – Ion Tăutu, trăitor pe la 1550-1560 – era nepotul de fiu al marelui logofăt. Este, deci, exclusă confuzia bănuită de Teodor Bălan (cf. *supra*), de vreme ce asupra acestui sat cel puțin avea drepturi nu numai Mihai Tăutu, ci şi vărul său primar.

529 În afară de Milia şi Bănila, stăpânite la un moment dat de un membru al familiei Buczacki, alte două sate din grupul celor menționate de Neculce erau, în 1433, posesiuni poloneze: Zamostea şi Vilaucea (Mihai Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, p.662, nr.C).

530 V. şi Constantin C. Giurescu, *op.cit.*, p.452: „poate ca o compensație pentru cele ce avusese de suferit în 1497".

531 Cercetarea genealogiei familiei Tăutu ar putea contribui şi ea la clarificarea acestei probleme. Este posibil, de pildă, ca unele sate să fi ajuns în patrimoniul Tăutuleştilor prin moşteniri de la alte familii.

532 Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăți moldovene*, p.323.

533 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.488, nr.CXCII.

534 În textul slav: wòú Ãàëèöêîãî áuêîâèíû (*ibidem*, p.483).

535 Acest cuvânt desemnează munții; o lună înainte, în octombrie 1503, teritoriul respectiv a fost definit atât de Ştefan, cât şi de regele Alexandru, în chip identic: „*terra que* [*est*] *a silva Haliciensi inferius, inter fluvium Nyestr et inter montes*"; „*terra que est a faginali silva Haliciensi inferius, inter fluvium Dnyester et inter montes*" (*ibidem*, p.469-470, nr.CLXXXIX). Adjectivul *faginalis* din salv-conductul regelui Alexandru corespunde termenului áuêîâèíà din documentele în limba slavă şi *făgetului* din cele în limba română. Întrucât se referă la un teritoriu care, practic, nu a făcut parte din principatul moldovenesc, aceste atestări şi echivalențe au scăpat atenției cu care Doru Mihăescu a alcătuit prețiosul său inventar (cf. Doru Mihăescu,

de veacuri s-a ținut de Țara Moldovei şi a fost dezlipită de multă vreme şi cu sila de Țara Moldovei, acea bucată de pământ n-am cuprins-o nici în tratate, nici în jurăminte, ci am lăsat-o la o parte, până ce va fi cercetată”[536].

Nu este exclus ca această atitudine, acceptată de amândouă părțile, să fi fost determinată şi de pregătirile care se anunțau pentru începerea unui război cu Imperiul Otoman: sistemul de alianțe construit de regele Vladislav prin tratatele din 1498-1499 avusese în vedere tocmai posibilitatea unirii forțelor în vederea unui asemenea război. Felul în care se încheie anul 1499 în Moldova sugerează, de altminteri, atât invocarea puterilor cereşti pentru ceea ce putea să urmeze, cât şi exprimarea recunoştinței pentru ceea ce se dobândise deja. Astfel, în noiembrie[537], Ştefan îşi îndreaptă gândul către unele dintre marile mănăstiri ale țării: la 15 noiembrie, el întăreşte Moldoviței două sate şi vama de acolo[538]; la 20 noiembrie dăruieşte ctitoriei sale de la Voroneț un sat şi vii, cumpărate de el cu 295 de zloți tătăreşti[539], iar la 23 noiembrie dăruieşte Bistriței – „întru pomenirea sfântrăposaților copii ai domniei mele, Alexandru voievod şi a fiicei noastre Ana” – sate şi vii cumpărate de el cu 1.118 zloți

---

Bucovina şi Basarabia (pornind de la numele lor), Iaşi, 2000, p.43-73), cu toate că, ieşind – unele – din cancelaria lui Ştefan cel Mare şi referindu-se la ținuturile învecinate cu nordul Moldovei istorice, prezintă un interes deosebit. Referitor la această cercetare precisă şi minuțioasă, mai adăugăm o observație: cu privire la „bucovina Cozminului” (unde s-a produs dezastrul din 1497 şi ale cărei mențiönări cronicăreşti sunt citate şi comentate la p.50-51 şi 70), ar fi fost util de remarcat că este vorba tocmai de aceea descrisă de Ştefan cel Mare la 3 aprilie 1488, în hotărnicia satului Cozmin (citată la p.48).

[536] În continuare, Ştefan menționează discuțiile cu Emeric Czobor (ambasadorul regelui Vladislav) şi cu arhiepiscopul Andrei Róża (solul lui Ioan Albert), însă repetând şi afirmațiile despre tratate (scrisori) şi jurăminte şi despre omiterea problemei Pocuției „până ce va fi cercetată”. Astfel, se creează impresia că problema a fost repusă în discuție cu prilejul venirii în Moldova a celor doi soli. Însă, despre misiunile diplomatice ale acestora (iarna 1500-primăvara 1501) se consideră că au avut în vedere numai stabilirea unui termen pentru întrunirea comisiei mixte care să cerceteze hotarele, iar de pe urma lor nu au rămas nici scrisori, nici tratate, nici jurăminte. Ar părea, deci, posibil ca reluarea respectivului pasaj să nu reflecte o realitate strictă, ci să fie numai o expresie a chipului în care domnul Moldovei relata faptele, cu reveniri şi *post-scriptum*-uri (cf. Maria Magdalena Székely, *„Dixit waywoda”*, p.112). Pe de altă parte, însă, în aceeaşi lună noiembrie 1503, în cursul discuțiilor de la Cernăuți, logofătul Tăutu menționează şi el sosirea solilor unguri, Czobor şi Alvinczi, şi a celui polon, Andrei Róża, „*cum quo fecimus pactum et pacem cum alijs terris omnibus regni Polonie, preter tum istam excipimus* [...] *et ipse Rosa eam excepit ex omnibus conclusionibus suis*” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.476-477). Repetarea misiunilor, prin aceiaşi soli, nu este nici ea exclusă. Oricum, o analiză nouă a izvoarelor este necesară.

[537] Din luna precedentă (28 octombrie) datează pisania turnului-clopotniță al bisericii din Piatra (*Repertoriul*, p.166; v. şi *supra*, capitolul *Moldova în noul context politic*).

[538] **DRH**, A, III, p.426-427, nr.240.

[539] *Ibidem*, p.433-436, nr.244.

tătăreşti[540]. În acelaşi răstimp, la 26 noiembrie, se îngrijeşte de înzestrarea mănăstirii cu hramul Schimbarea la Faţă de la Dobrovăţ[541], pe care o ctitoriseră, se pare, urmaşii boierului Ivan Damianovici şi pe care, peste câţiva ani, o va înlocui cu propria lui ctitorie[542].

Dintre personajele de frunte ale evenimentelor din 1497-1499, vistiernicul Isac a dăruit Mitropoliei din Feleac – în semn de „mulţumire pentru izbăvirea sa din captivitate”[543] – o ferecătură nouă, de argint, pentru un *Tetraevanghel*[544] scris cu vreo zece ani mai înainte pentru arhiepiscopul Daniil[545], sub păstoria căruia se zidise biserica[546]. Darul său – azi dispărut, împreună cu manuscrisul însuşi[547] – este în aparenţă modest, însă el indică o direcţie cu totul specială a interesului politic urmărit de deţinătorii puterii din Moldova.

Tovarăşul său de ambasadă şi de pătimire din vara anului 1497, marele logofăt Ioan Tăutu, şi-a arătat recunoştinţa printr-un gest a cărui amploare poate fi socotită egală cu aceea a manifestărilor princiare: la 6 decembrie 1499, el şi-a sfinţit biserica ridicată în satul Bălineşti[548] de pe Siret, unde îşi avea

---

[540] *Ibidem*, p.438-443, nr.246.

[541] *Ibidem*, p.444-446, nr.247.

[542] Cf. Alexandru I. Gonţa, *Două mănăstiri moldoveneşti din secolul al XV-lea, de pe valea Dobrovăţului, dispărute*, în **MMS**, XXXVI, 1960, 1-2, p.121-126, reluat în idem, *Studii de istorie medievală*, p.197-202. Este important de amintit că, după cât se pare, Bogdan al III-lea şi-a ales ca soţie o jupâniţă din familia vechilor ctitori de la Dobrovăţ (Voica Maria Puşcaşu, *Biserica Dobrovăţ – date istorice*, în **MMS**, LIII, 1977, 1-3, p.172-174), în posteritatea cărora s-au aflat şi boierii Purcel (*ibidem*, p.166, spiţa). De numele acestora din urmă se leagă unul dintre „cuvintele” consemnate de Ion Neculce: cf. Mircea Ciubotaru, *De la Vilneşti la Movila lui Burcel. Observaţii onomastice şi istorice*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 1-2, p.143-149. Toate aceste apropieri sunt deosebit de sugestive pentru conexiunile care au existat în epocă şi care au determinat, fără nici o îndoială, acţiuni şi atitudini, unele reflectate în documente şi ctitorii, altele în tradiţii familiale, socotite mai târziu, eronat, „populare”.

[543] Dumitru Nastase, *Pictura exterioară a bisericii din Bălineşti şi ferecătura Tetraevanghelului de la Feleac*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*, p.475.

[544] *Repertoriul*, p.346, nr.122.

[545] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.100; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.149, nr.XXXV.

[546] Marius Porumb, *Ştefan cel Mare şi Transilvania*, p.21. Colofonul manuscrisului – azi dispărut, cu tot cu preţioasa ferecătură – dădea data 6997 octombrie 25; după sistemul cancelariei moldoveneşti, ar însemna anul 1489 (cum a fost transpus de Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.100, nota 3). Se poate, însă, ca peste munţi, în Ardeal, să se fi folosit anul de la 1 septembrie, şi atunci 6997 înseamnă 1488 (Marius Porumb, *op.cit.*, p.20).

[547] Marius Porumb, *op.cit.*, p.20, nota 14.

[548] *Repertoriul*, p.172, nr.19. Pentru acest monument, în ansamblu, v. Corina Popa, *Bălineşti*, Bucureşti, 1981.

curțile[549]. Construcția fusese începută înainte de 1497 şi biserica adăpostea, deja, mormintele unora dintre copiii logofătului, morți de mici[550]. Împodobită în interior de Gavril ieromonahul[551] cu picturi a căror strălucire majestuoasă iese la iveală prin restaurarea aflată acum în curs, biserica a fost înveşmântată şi cu picturi exterioare, realizate, probabil, în aceeaşi vreme[552]. Logofătul Tăutu a devenit, astfel, primul boier moldovean care a preluat (sau căruia i s-a îngăduit să preia) obiceiul – până atunci, se pare, prerogativă exclusiv domnească – de a acoperi fațadele bisericilor cu pictură. La Bălineşti, două mari teme iconografice par a mărturisi credințele, speranțele şi dilemele lumii pe care o reprezentau ctitorul şi principele său: *Asediul Constantinopolului* şi *Judecata de Apoi*[553]. Împrejurările politice făceau ca, tocmai atunci, aceste speranțe şi dileme să fie din nou de mare actualitate.

Ultima cruciadă. În vara anului 1499, războiul dintre Veneția şi Imperiul Otoman a reizbucnit. În august, oraşul Lepanto (Naupaktos de azi) a fost atacat şi pe uscat, şi pe apă de forțele otomane şi scos de sub stăpânirea venețiană. De-a lungul litoralului adriatic, expedițiile de pradă au ajuns departe, lovind până pe pământ italian, în Friuli[554]. Amenințarea directă (ca şi în 1480, când otomanii au debarcat la Otranto) a îndemnat la accelerarea închegării alianțelor. Papa Alexandru al VI-lea (Rodrigo Borgia) – deşi mai interesat de luptele din Italia, unde vechile animozități dintre state şi dintre principi fuseseră stârnite de intervenția franceză, preocupat de construcțiile menite să înfrumusețeze Roma, ori de problemele propriei sale familii – a luat, totuşi, inițiativa cruciadei, profitând şi de Anul Jubiliar (1500), aducător de venituri

---

[549] După mențiunea unui document din 1601: „satul Bălileşti ce iaste pe Săret, unde au fost curte bătrânului marelui logofăt Tăutului" (**DIR**, A, XVII, 1, p.14, nr.20).

[550] Petru (m. 20 septembrie 1494), Teodor (m. 22 septembrie 1494), Vasilca (m. 18 septembrie 1495). Chiar în anul sfințirii, a fost îngropată acolo Maria (m. 23 martie 1499), mama lui Dragotă Tăutu: cf. *Repertoriul*, p.258, nr.63; p.259, nr.64; p.260, nr.66 şi, respectiv, p.264, nr.70. După sfințirea bisericii, a fost îngropată încă o copilă a logofătului, Magda, moartă la 29 septembrie 1500 (*ibidem*, p.266, nr.72); anul nu pare cu desăvârşire sigur, întrucât ultima cifră a văleatului 7008 „nu este prea clară" (*ibidem*, p.266, nota 1).

[551] Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălineşti. Introducere la studiul picturii moldoveneşti din epoca lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.419-461.

[552] Dumitru Nastase, *Biserica din Bălineşti*, p.3-18.

[553] *Ibidem*, p.15.

[554] Nicolas Vatin, *L'ascension des Ottomans (1451-1512)*, în volumul *Histoire de l'Empire ottoman*, sous la direction de Robert Mantran, Paris, 1989, p.113 (în ediția românească: *Istoria Imperiului Otoman*, coordonator Robert Mantran, traducere de Cristina Bîrsan, Bucureşti, 2001, p.98).

suplimentare. Astfel, el a rânduit ajutoarele băneşti necesare celor implicaţi[555], iar în iunie 1500, prin bula *Quamvis ad amplianda*, a proclamat cruciada[556]. În lunile următoare, Franţa s-a alăturat Poloniei şi Ungariei (iulie 1500), iar Spania a oferit ajutor Veneţiei (noiembrie 1500)[557].

În noua cruciadă, românilor li s-a acordat de la început un loc anume: încă din vară, regele Vladislav a sugerat papei Alexandru să-i cheme şi pe români la luptă, trimiţând la „valahul transalpin şi [la cel] moldovean" (*al valacho transalpino et moldavio*) soli şi scrisori[558]. Ca urmare, papa s-a adresat românilor direct, prin scrisori, în septembrie 1500, făgăduind obişnuita recompensă duhovnicească (iertarea păcatelor) celor care aveau să lupte împotriva puterii otomane. Moldova era vizată în chip special[559], iar un sol („*uno comissario*") a fost trimis domnului acestei ţări[560].

De fapt, în timp ce regele Ioan Albert, blocat de reizbucnirea conflictului cu Cavalerii Teutoni, deschisese negocieri cu Poarta pentru un nou armistiţiu, în care spera să-l cuprindă şi pe fratele său, regele Vladislav[561], domnul Moldovei trecuse deja la fapte. Încă din luna mai se ştia la Veneţia că Ştefan îşi convocase oastea şi era cu ea în tabără („*il signor Stefano, valacho, vayvoda de Moldavia, era venuto con exercito în campagna*")[562]. El nu aşteptase chemarea papei Alexandru: la începutul verii, când acesta abia era îndemnat să-i ridice şi pe români, un florentin scria din Cracovia (29 iunie 1500), despre Ştefan, că „nu doarme", ci stă „la hotare cu toată puterea sa" (*El Valacho asi non dorme e a confini con tutto el suo potere*)[563]. Fiind în alianţă cu

---

[555] Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.182.

[556] Norman Housley, *The Later Crusades*, p.116.

[557] Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.156-157; idem, *Ştefan cel Mare*, p.150-151.

[558] Idem, *Ştefan cel Mare în **I Diarii** lui Marino Sanudo*, în **SMIM**, XXII, 2004, p.143-144 şi nota 32.

[559] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.476-481, nr.CCCLXXXIV.

[560] Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.144 şi nota 35.

[561] Cf. Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.92-93. După informaţiile lui Marino Sanudo, armistiţiile ungaro-otoman şi polono-otoman fuseseră încheiate încă din iulie 1499 (Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.155; idem, *Ştefan cel Mare*, p.149). Ştirea este curioasă şi nu pare plauzibilă tocmai din cauza datei. Pe de altă parte, Baiazid s-a adresat lui Ioan Albert cu propunerea de a reînnoi pacea abia la începutul anului 1500 (Veniamin Ciobanu, *op.cit.*, p.92; v. şi *infra*, capitolul *Ultima cruciadă*).

[562] Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.143 şi nota 31.

[563] C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.84 (apoi în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p.30); I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.167. Scrisoarea florentinului Octaviano Gucci, din 29 iunie 1500, a fost transcrisă de Sanudo sub data de 27 iulie; de aceea, informaţia circulă în istoriografie sub ambele date (v., de pildă, Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.161: „la 27 iulie, florentinul Octaviano Gucci scria din Cracovia...").

polonii şi în prietenie cu „moscovitul”, el era omul de la care se aşteptau fapte înalte, pentru că „e înțelept”[564]. Această realitate de natură militară este confirmată, şi de data aceasta, de absența documentelor de cancelarie: din răstimpul cuprins între aprilie 1500 şi februarie 1502 nu sunt cunoscute decât două documente, şi acelea cu un caracter mai special[565].

Luând în seamă şi alte elemente în afara celor de natură diplomatică, se vede, însă, că direcția politicii moldoveneşti fusese schimbată încă de la începutul anului 1500: întemeiat, cu toată prudența, pe pactele abia încheiate, care prevedeau posibilitatea războiului cu Poarta, şi informat despre alianțele care se legau între statele apusene[566], Ştefan va fi văzut renăscând vechile speranțe şi, după obiceiul său, n-a întârziat să se pregătească. Semnele acestei atitudini a domnului în anul 1500 sunt mai clare ca în etapele anterioare.

Mai întâi, el a poruncit să i se brodeze un steag nou, pe care patronul cruciadei, Sfântul Gheorghe, este înfățişat şezând pe tron[567], cu lunga spadă

---

[564] C. Esarcu, *op.cit.* („*perche come sapete savio*”); Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.193; I. Ursu, *op.cit.*, p.167.

[565] Primul este un document emis la 25 aprilie 1501, în zi de duminică, într-un loc neprecizat (**DRH**, A, III, p.464-466, nr.260), având ca scop reglarea parțială a succesiunii postelnicului Dumşa, nepotul de soră al domnului, mort la 10 ianuarie 1500 (*Repertoriul*, p.265, nr.71: piatra funerară de la Mănăstirea Probota). Absența datării topice în documentul datat 25 aprilie 1501 – a doua Duminică după Paşti – ar putea sugera că a fost emis în tabără. Al doilea a fost emis la Suceava, la 14 decembrie 1501, în zi de marți (**DRH**, A, III, p.466-470, nr.261), pentru a se întări Mănăstirii Putna (în fruntea căreia se afla, atunci, ca egumen, arhimandritul Paisie) două sate la ținutul Cârligăturii, Sineşti şi Onicicani, cumpărate cu câte 200 de zloți tătăreşti de la stăpânii lor. Pentru istoria acestor sate: M. Costăchescu, *Sâneştii cu trupurile sale: Onişcanii, Podobiții, Bătărăştii, Storneştii şi Pleşeştii (din jud. Iaşi). Schiță istorică*, în **IN**, IV, 1924, p.1-45.

[566] Mărturie nu numai a bunei informări despre evenimentele din Apus, dar şi a viziunii globale asupra acțiunilor care trebuiau să compună cruciada stă solia trimisă lui Ivan al III-lea în vara anului 1500, în care se vorbeşte despre unirea tuturor „domnilor creştini” din Apus (*Relațiile istorice*, I, p.83-84, nr.24; v. şi *infra*, capitolul *Conflictul dintre Lituania şi marele cnezat al Moscovei*), ca şi solia către regele Poloniei, care anunță amenințarea otomană „*negocio belli Italici suspenso*” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.462, nr.CLXXXIV; deşi este datată „(iulie-august) 1502”, solia pare să aparțină, mai degrabă, anului 1501, prezentând puncte asemănătoare cu aceea datată „decembrie 1501”: *ibidem*, p.455-456, nr.CLXXXII).

[567] Pentru originea şi semnificația reprezentării: André Grabar, *Le trône des martyrs*, în „Cahiers Archéologiques”, VI, 1952, reprodus în idem, *L’art de la fin de l’Antiquité et du Moyen Âge*, I, p.341-350 („La «Majesté» des martyrs trônant n’est […] pas celle des princes […]. C’est la Majesté du Christ qui se reflétait en eux – et jusque dans leur iconographie – lorsqu’ils étaient appelés à présider, en son nom, les agapes eucharistiques de la liturgie. Et si tel martyr trônant, dans l’iconographie byzantine médiévale (saint Georges ou saint Démétrios) siège l’épée à la main, cette allusion à ses exploits victorieux ne fait que rappeler ses droits au trône qu’il occupe”, p.349); Ana Dumitrescu, *Une iconographie peu habituelle:*

cumpănită între mâini, gata a fi scoasă din teacă, şi călcând în picioare un balaur a cărui coadă despicată se termină şi ea cu două capete. Doi îngeri îi aşează pe cap o coroană bogată, dar ei îi aduc nu numai acest simbol al puterii, ci şi arme de atac şi de apărare: o spadă şi un scut. Inscripţia, aşternută în banda care mărgineşte acest metru pătrat de atlas roşu, este o invocare şi o rugăciune: „O, răbdătorule de patimi şi purtătorule de biruinţă, Mare [Mucenice] Gheorghe, care în nevoi şi nenorociri [eşti] grabnic apărător şi cald ajutător şi, celor necăjiţi, bucurie nespusă, primeşte de la noi şi această rugăciune, a smeritului robului tău, a domnului Ioan Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, păzeşte-l neatins în acest veac şi în cel viitor, cu rugăciunile celor ce te cinstesc, ca să te proslăvim în veci, amin. S-a făcut în anul 7008, iar al domniei sale anul 43”[568].

Este – cum s-a observat – o „rugăciune simplă şi emoţionantă, care pare să ţâşnească din inima unui războinic”, a unuia care „deja apelase la mijlocirea Sfântului Gheorghe”[569]. În adevăr, rugăciunea este adresată sfântului militar, Mare Mucenic şi Purtător de Biruinţă, de către cel care, cu un sfert de secol în urmă, fusese el însuşi primit şi aclamat de poporul său „ca un purtător de biruinţe”: ea nu putea avea în vedere decât luptele pe care acesta din urmă le aştepta[570].

---

les saints militaires siégeant. Le cas de Saint-Nicolas d'Argeş, în „Byzantion”, LIX, 1989, p.52-59 („...nous considérons que la représentation des saints militaires siégeant trouve son origine dans l'iconographie impériale, plus précisément dans l'iconographie de l'empereur victorieux”, p.57).

568 *Repertoriul*, p.302-303, nr.94. Pentru acest steag, v. şi Virgil Vătăşianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959, p.933-934; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.34, nr.21; *Broderia veche românească*, p.39, nr.35. De asemenea, Ileana Căzan, *Imaginar şi simbol în heraldica medievală*, Bucureşti, 1996, p.117-118; este, însă, neîntemeiată sugestia că „pe partea cealaltă a steagului, foarte rău deteriorată [...], putea să fi fost figurată stema ţării şi a domniei” (p.118), întrucât nu există nici un indiciu în acest sens. Nici descrierea nu corespunde realităţii, întrucât Sfântul Gheorghe nu este înfăţişat „zdrobind balaurul”, iar legenda la care se face referire, în legătură cu steagul, nu este a steagului, ci a icoanei aceluiaşi sfânt, aflată la Zografu: cf. Teodor T. Burada, *O călătorie la Muntele Athos*, p.281-282.

569 Petre Ş. Năsturel, *Mélanges roumano-athonites*, I, în **AIIX**, XXVII, 1990, cap.IV, *La bannière d'Etienne le Grand (1500)*, p.13.

570 Văzând astfel lucrurile, ne îndepărtăm oarecum de unele aspecte ale interpretării propuse de istoricul Petre Ş. Năsturel (*ibidem*, p.13). Însă trebuie subliniată remarca d-sale privind balaurul cu trei capete, reprezentare neobişnuită, care ar merita o cercetare specială (*ibidem*, p.13 şi 14, nota 5). Prin întreaga compoziţie, luminată de inscripţia care o înconjoară, steagul este, în adevăr, „un manifeste spirituel et politique” (*ibidem*, p.13), pe care, însă, doar contextul politic european din 1499-1500, cu încercarea de revigorare a cruciadei, îl poate pune pe deplin în valoare. Este un detaliu semnificativ, asupra căruia se cuvine a reflecta mai îndeaproape.

Logica lucrurilor ne obligă să punem acest steag, lucrat la începutul anului 1500[571] – şi care va ajunge mai apoi la Mănăstirea Zografu din Muntele Athos[572], pentru a reveni pe pământul românesc în împrejurările primului război mondial –, în legătură cu biserica de la Volovăţ. Construcţia ei a început tot în 1500, biserica fiind închinată Înălţării Cinstitei şi de Viaţă Dătătoarei Cruci[573], cu alte cuvinte, simbolului însuşi al pornirii cruciadei. Această închinare, a cărei semnificaţie a fost pusă în evidenţă încă din 1930, de istoricul francez de artă Paul Henry[574], şi apoi acceptată şi de unii istorici români[575], exprimă speranţa renăscută în sufletul domnului, în acea primăvară a anului 1500[576]. Astfel, ştirile din mai şi iulie, care îl arată pe Ştefan în fruntea oştilor sale, veghind hotarele ţării, ne apar ca fiind precedate, în lunile anterioare, de gesturi prin care fusese chemat ajutorul de Sus[577], înaintea unei înfruntări pe

[571] Menţionarea, alături de „văleatul" 7008, a anului de domnie, al 43-lea, permite datarea acestei broderii în primele trei luni ale anului 1500, oricum, înainte de 12 aprilie, când începea cel de-al 44-lea an al domniei sale (*ibidem*, p.15, nota 8).

[572] Deşi, în opinia curentă, acest steag a fost lucrat pentru a fi dăruit Mănăstirii Zografu chiar în 1500 (cf. *ibidem*, p.12), trebuie spus că împrejurările în care el a ajuns acolo nu sunt cunoscute. Inscripţia lui nu arată că ar fi fost o comandă destinată special mănăstirii athonite, iar punerea lui în contextul împrejurărilor din 1499-1500 ne îndeamnă mai degrabă să credem că nu aceasta a fost intenţia iniţială a domnului. Nu putem, deci, subscrie ipoteza conform căreia ar fi „du domaine des possibilités que la commande princière fût achevée par les brodeurs un peu avant cette date [12 aprilie 1500 – *n. ns.*], afin que l'on eût le temps de l'offrir au monastère pour la fête même de son saint patron, qui tombe le 23 avril" (*ibidem*, p.15, nota 8).

[573] *Repertoriul*, p.181-183, nr.20.

[574] Cf. Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord de la origini până la sfârşitul secolului al XVI-lea. Contribuţie la studiul civilizaţiei moldave*, prefaţă la ediţia românească de Jean Delumeau, profesor la Collège de France, postfaţă şi note de Vasile Drăguţ, traducere şi indici de Constanţa Tănăsescu, Bucureşti, 1984, p.68. Titlul lucrării originale – *Les églises de la Moldavie du Nord dès origines à la fin du XVIe siècle. Architecture et peinture. Contribution à l'étude de la civilisation moldave*, Paris, 1930 – a suferit, la traducere, o mutilare, impusă de exigenţele politicii antireligioase a regimului comunist.

[575] Cf. D. Nastase, *Ideea imperială în Ţările Române*, p.7-10; idem, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976, p.7-8, 10-11; v. şi idem, *Biserica din Bălineşti*, p.17.

[576] Deşi, pentru începutul construcţiei, pisania de la Volovăţ nu dă şi data de lună şi zi, ci numai anul (1500), e de acceptat – având în vedere exemplul celorlalte edificii religioase, înălţate în anii anteriori – că nu poate fi vorba decât de primăvară. Cea mai timpurie dată de început a zidirii unei biserici o înregistrează pisania de la Vaslui: 27 aprilie. Altele încep în mai, în iunie sau chiar în iulie (Iaşi, Borzeşti, Tazlău, Piatra), dar cu riscul de a nu se termina în cursul aceluiaşi an.

[577] În aceeaşi lumină trebuie văzute şi întăririle acordate mănăstirilor Neamţ, Bistriţa şi Probota, la 17, 22 şi, respectiv, 30 martie 1500 (**DRH**, A, III, p.454-456, nr.254; p.458-459, nr.256; p.462-463, nr.258). Acelaşi rost l-a avut de îndeplinit şi dvera dăruită Mănăstirii Putna la 10 august 1500, cunoscută azi ca *Dvera Răstignirii*, cu portretele brodate ale perechii princiare

care domnul o putea simţi ca pe cea din urmă a cărei povară să o mai poarte. Ca şi alteori, binecuvântarea Sfântului Munte a fost şi ea invocată în pragul acestui război cu păgânii, purtat alături de catolici: stau mărturie o danie la Grigoriu[578] – mănăstirea unde familia domnilor moldoveni rămăsese între ctitori, succedând Mariei Asanina Paleologhina – şi o aducţiune de apă la Mănăstirea Sfântului Pavel[579].

Când solii şi scrisorile papei Alexandru porneau spre Moldova, aici steagul cruciadei era deja ridicat. Încă din vară, Ştefan rupsese legătura cu Poarta. Asupra acestui fapt – a cărui veste a ajuns la Veneţia în septembrie[580] – s-a păstrat chiar mărturia sultanului Baiazid, ajunsă la cunoştinţa noastră pe o cale dramatic de întortocheată: o scrisoare pe care sultanul o adresase domnului Moldovei a fost găsită la un creştin fugit din robia turcească. La sfârşitul lunii decembrie 1500, această scrisoare[581], ajunsă la Nauplion (Napoli di Romania), a fost trimisă la Veneţia, unde a fost adusă la cunoştinţa Senatului în martie 1501. Din cuprinsul ei se poate desluşi cum se petrecuseră lucrurile.

(*Repertoriul*, p.304-307, nr.95; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.33, nr.20; *Broderia veche românească*, p.39, nr.34), şi *Apostolul* scris de Teodor Mărişescul şi dăruit Mănăstirii Neamţ la 14 iunie 1500 (*Repertoriul*, p.409-412, nr.159; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.114-115; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.150, nr.XXXVI; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, p.119-121, nr.93).

578 Hrisovul pentru Mănăstirea Grigoriu ne este cunoscut doar dintr-o menţiune fără data de lună şi zi (**DRH**, A, III, p.449, nr.249; v. şi Teodor Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, p.279; Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.270). La Mănăstirea Grigoriu, Ştefan cel Mare trebuie să fi înălţat şi unele construcţii, după cum lasă să se întrevadă o inscripţie nedatată, în limba slavă, care conţine numele „binecinstitorului domn, Ioan Ştefan voievod" (Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.280, cu îndreptările lui Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.269-270; v. şi Pr. Ioan Moldoveanu, *Sfântul Ştefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, p.172; foto la Silviu-Andrei Vlădăreanu, *Sfântul Ştefan al Moldovei şi Athosul*, în „Lumea Credinţei", II, 2004, 7 (12), p.43).

579 O inscripţie dispărută de multă vreme consemna că Ştefan a „adus apă acestei mănăstiri pentru odihna ei" în văleatul 7008, adică în anul 1500 (G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, p.153, nr.448; N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, p.469; Teodor Bodogae, *op.cit.*, p.259). În anul următor, 1501 (7009), după 12 aprilie (al 45-lea an curgător), Ştefan, împreună cu fiul său, Io Bogdan voievod, a mai făcut o cristelniţă şi un canal (G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *op.cit.*, p.153-154, nr.449; N. Iorga, *op.cit.*, p.468-469). Prin acest „canal" se înţelege, probabil, o moară hidraulică (Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.249-250). Pentru identificarea locurilor, cf. Stéphane Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos. Etude diplomatique et critique*, Louvain, 1942, p.195.

580 Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.144 şi nota 34.

581 I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.167-168, nota 6; Eugen Denize, *op.cit.*, p.147-148, nota 52.

Un sol otoman fusese trimis în Moldova pentru a încasa o rămăşiţă de 500 de ducaţi din haraciul pe anul în curs. Însă, din porunca domnului, acest sol nu numai că nu a primit banii, dar a fost agresat şi mutilat: i s-a tăiat nasul şi i s-au scos ochii. Faptul era de necrezut, întrucât, spune sultanul, adresându-se „*A la nobiltà de Bogdan*", „întotdeauna, până acum, tu trimiteai haraciul înainte de a se fi împlinit sorocul" (*perchè sempre, fino presente, avanti che fusse compì il termine, tu mandavi ditto carazo*). Dar nu fusese numai această ofensă adusă sultanului în persoana solului său: se adăugase şi atacarea Cetăţii Albe şi a Chiliei. „*Boldro vayvoda*" – nu altul decât vornicul Boldur, menţionat şi acum, ca şi la 1497, cu acelaşi titlu de „voievod"[582] – fusese trimis să prade cetăţile şi să le incendieze.

Legătura dintre aceste întâmplări şi războiul veneto-otoman, devenit deja parte a cruciadei proclamate de papa Alexandru, nu scăpa vigilenţei Porţii şi acest lucru se vede chiar din faptul că ea este corelată, în scrisoarea sultanului, cu ocuparea, la 9 august 1500, a uneia din importantele posesiuni veneţiene: Modon[583]. Judecând prin analogie cu cazul luptei de la Râmnic, din 1481, se poate accepta că acţiunile ostile poruncite de domnul Moldovei în august ori la începutul lui septembrie 1500 au reprezentat o contribuţie românească la efortul european de cruciadă[584], într-o posibilă încercare de a atrage, fie şi parţial, forţele otomane în această zonă – a celor navale spre Marea Neagră şi a celor terestre la Dunărea de Jos. Sensul acestor acţiuni a fost identic receptat şi la Veneţia (direct interesată de evenimente), după cum o dovedeşte consemnarea regulată a ştirilor venite tocmai de aici[585].

---

[582] Faptul – observat şi de I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.262, nota 1 – arată că marelui vornic Sima Boldur i se încredinţase comanda oştirii cu un „mandat" mai larg decât acela cuvenit dregătoriei sale: numai aşa se poate explica titlul de *voievod*, pe care îl raportează, pentru doi ani diferiţi, două izvoare istorice diferite. Este, credem, o dovadă convingătoare despre declinul sănătăţii lui Ştefan.

[583] Eugen Denize, *op.cit.*, p.147-148. După opinia lui I. Ursu, ar fi posibil ca „vestea cuceririi cetăţii Modon [...] care va fi ajuns la Suceava prin septembrie, să-l fi oprit [pe Ştefan] de la continuarea acţiunii ofensive şi să-l fi determinat la un rol de expectativă" (I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.170). Însă, din ştirile consemnate de Sanudo pare a rezulta că, prin septembrie sau octombrie 1500, Ştefan ar fi înfruntat încă o oaste otomană într-o luptă soldată cu moartea a doi sangeacbei (Eugen Denize, *op.cit.*, p.145 şi nota 41).

[584] Cu atât mai mult cu cât – după informaţii pe care nu le putem verifica –, la 21 iulie 1500, regele Vladislav a stabilit ca războiul cu Imperiul Otoman să înceapă într-un răgaz de două luni, adică la 21 septembrie (I. Ursu, *op.cit.*, p.168). Dacă reconstituirile cronologice expuse în text sunt corecte, atunci păţania solului otoman se plasează chiar în acest răstimp sau imediat după trecerea lui.

[585] Eugen Denize, *op.cit.*, p.144. Este posibil ca menţiunea despre atacarea turcilor de către Ştefan, înregistrată în septembrie 1500 (*ibidem*, şi nota 34), să privească tocmai acţiunea condusă de vornicul Boldur la Chilia şi Cetatea Albă.

Replica sultanului Baiazid a fost, însă, mai înţeleaptă. Un dregător al Porţii, Amurat aga, a fost trimis în Moldova pentru a cerceta cele întâmplate şi pentru a-l mustra pe domn. Scrisoarea adresată acestuia din urmă – singura mărturie păstrată despre corespondenţa pe care Ştefan cel Mare trebuie s-o fi întreţinut cu sultanii Mehmed şi Baiazid – îmbină ameninţarea cu reproşul şi arată, mai degrabă, hotărârea de a nu îngădui transformarea incidentului într-un conflict deschis, decât hotărârea de a-l pedepsi pe „Carabogdan”, ceea ce ar fi însemnat, implicit, antrenarea într-un conflict periferic şi fără importanţă majoră pentru desfăşurările militare a căror soartă fusese clară de la început. Această atitudine ponderată oglindeşte, cu certitudine, şi dorinţa sultanului de a nu provoca un răspuns şi mai dur din partea aceluia care, aflat acum în bune raporturi cu Polonia, părea mai de temut ca altădată. O cronică rusească spune că Baiazid se temea „mai ales de Ştefan, voievodul Moldovei” şi că, aflând de încheierea păcii moldo-polone, a trimis şi el soli la Ioan Albert cu propuneri de pace[586]; în adevăr, aceste propuneri au fost transmise „la începutul anului 1500”[587].

Cum regele Vladislav nu a început campania antiotomană la data fixată iniţial (21 septembrie 1500), era încă timp pentru discuţii. Ştirile păstrate par să sugereze că, în aceste discuţii, a îndeplinit un rol şi domnul Moldovei, pentru a grăbi declanşarea acţiunilor războinice. Este interesant de constatat, în acest sens, că două solii moldoveneşti au plecat, spre sfârşitul anului 1500, îndreptându-se spre Buda şi, respectiv, spre Veneţia şi Roma. Cea dintâi, care a ajuns la Buda în ianuarie 1501, era compusă din doi boieri, cu o suită destul de mare (îi trebuiseră 70 de cai), şi avea misiunea de a-l cerceta pe regele Vladislav cu privire la planurile sale de război antiotoman şi de a-i cere ajutoare pentru luptele pe care Ştefan dorea să le reia în primăvară[588].

Cea de-a doua[589] a ajuns la Veneţia în februarie 1501 şi despre ea se cunosc mai multe amănunte, din consemnările lui Marino Sanudo. Solii,

---

[586] Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, p.144, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.226.

[587] Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.92. Un armistiţiu cu Poarta s-a încheiat „prin mart 1500”, dar fără urmări: în luna următoare, „solul polon la Buda a aflat că toată creştinătatea se pregătea de război împotriva turcilor: erau înglobate şi Polonia şi Moldova” (T. Holban, *Ioan Albert al Poloniei şi Moldova*, în **RI**, XXII, 1936, 10-12, p.293; articolul este, de fapt, o prezentare a cărţii lui Fr. Papée, *Jan Albracht*, Cracovia, 1935).

[588] Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.195; I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.170 şi nota 3; Eugen Denize, *op.cit.*, p.145.

[589] După opinia istoricului Eugen Denize, ar fi vorba de aceiaşi soli, care, după îndeplinirea misiunii la Buda, „s-au îndreptat, destul de repede, în cursul lunii februarie, spre Veneţia” (Eugen Denize, Ş*tefan cel Mare*, p.158; idem, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.145).

Raynaldo şi Antonio[590], însoţiţi de patru patricieni veneţieni, au prezentat dogelui Agostino Barbarigo o scrisoare a domnului Moldovei[591], cu rugămintea de a i se permite angajarea unui medic şi cumpărarea unei cantităţi de *panni d'oro*, celebrele stofe veneţiene lucrate cu fir de aur, din care multe fragmente au ajuns până astăzi. „Apoi au spus că domnul lor este viteaz[592] şi va fi împotriva turcilor, dacă Signoria va încheia alianţă cu regele Ungariei". Unul dintre soli a plecat, apoi, la Roma, iar celălalt a rămas la Veneţia, să îndeplinească misiunile încredinţate de domn. Ştirile despre ei se opresc aici, dar în martie 1501 alianţa dintre Veneţia şi Ungaria avea să fie încheiată[593].

Conflictul dintre Lituania şi marele cnezat al Moscovei. În timp ce moldovenii dădeau aceste semnale ale unui posibil început de campanie antiotomană, deschizând chiar lupta în sectorul lor şi făcându-şi cunoscută în lume dorinţa de a intra în război – „*tutti desiderano guerra con turchi*"[594] – alianţa abia închegată, cuprinzând ţările Jagiełłonilor şi Moldova, primea o lovitură puternică şi deloc întâmplătoare. Asigurându-şi bunăvoinţa lui Mengli Ghirai, hanul tătarilor din Crimeea, precum şi complicitatea unora dintre cnejii ruşi ale căror stăpâniri se aflau în Lituania, Ivan al III-lea şi-a trimis oştile în această ţară, în primăvara anului 1500. „Scrisoarea de ruptură" (declaraţia de război), justificând agresiunea prin nerespectarea tratatelor de către marele duce

---

590 Întrucât cei doi şi-au prezentat solia prin mijlocirea unui interpret, s-a apreciat că „este sigur că erau români" (idem, *Ştefan cel Mare*, p.158). Numele lor indică, mai degrabă, doi saşi din Moldova.

591 Scrisoarea era datată „*ex arce nostra, la domenega drio la festa di la Nostra Dona*" (idem, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.146, nota 43). Dacă datarea topică ar putea arăta cetatea Sucevei, cea cronologică rămâne neclară: „sărbătoarea Maicii Domnului" înseamnă Adormirea (15 august) sau Naşterea (8 septembrie) ? O duminică desemnată în funcţie de una sau cealaltă dintre aceste sărbători nu poate să ducă decât tot la datarea în august ori septembrie 1500. De obicei, erau necesare cam două luni pentru ca un mesaj ori o solie să ajungă de la Suceava la Veneţia, însă, în cazul de faţă, am avea un răstimp de cinci sau şase luni, ceea ce pare excesiv. Chiar admiţând că Raynaldo şi Antonio s-au oprit întâi la Buda, timpul scurs de la presupusa dată a redactării scrisorii (august-septembrie 1500) până la presupusa plecare a solilor spre Buda (decembrie 1500) încă este nefiresc de mare. Credem, însă, că aici ar putea să nu fie vorba nici de sărbătoarea din august, nici de cea din septembrie, desemnate, de obicei, în alte chipuri (*Ascensio* sau *Assumptio* şi, respectiv, *Nativitas*), ci de aceea de la 8 decembrie, *Conceptio Marie* (în calendarul ortodox, Zămislirea Maicii Domnului, la 9 decembrie). În acest caz, duminică după Sărbătoarea Maicii Domnului ar însemna 13 decembrie 1500, dată care s-ar încadra bine în reconstituirea cronologică propusă. O analiză mai adâncită a acestei probleme de cronologie ar fi binevenită. Din păcate, şirul documentelor interne nu îngăduie nici un fel de verificare.

592 În original, *gaiardo*.

593 Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.158; idem, *Ştefan cel Mare*, p.153 şi 159.

594 Idem, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.144, nota 37 (ştire înregistrată în noiembrie 1500).

Alexandru, care ar fi obligat pe soţia sa şi pe cnejii ruşi să-şi părăsească credinţa ortodoxă, nu a ajuns la Vilna decât după ce oştile ruseşti intraseră în Lituania şi începuseră să ocupe cnezatele care urmau să fie alipite Moscovei[595]. În iulie 1500, forţele lituaniene au fost înfrânte de cele ruseşti[596].

De îndată ce s-a produs agresiunea, s-au pus în mişcare şi alianţele. Marele duce Alexandru a trimis lui Ştefan cel Mare un sol pentru a-i anunţa „neplăcerea ce am avut din partea socrului nostru şi a cuscrului tău, a marelui cneaz al Moscovei, care s-a lepădat fără nici o înştiinţare de pacea încheiată cu noi şi de jurământul făcut pe cruce şi a trimis oameni de-ai săi cu mare putere în ţara noastră şi aceştia au luat cetăţi vestite şi ţinuturi de-ale noastre şi s-au aşezat în ele şi mari pagube ne-au făcut”[597]. În acelaşi timp, ca urmare a intrigilor lui Ivan al III-lea, frontierele lituaniene erau ameninţate şi de tătarii lui Mengli Ghirai[598].

În faţa acestor realităţi, Ştefan cel Mare şi-a asumat rolul de mediator între părţile aflate în conflict. A trimis un sol la Moscova, îndemnându-şi cuscrul „să se lepede de acel gând şi de acea voinţă şi să aibă pace” cu propriul ginere din Lituania, însă – precum va vesti domnul însuşi – „n-a ieşit nimic”[599]. Solul trimis de urgenţă la Ivan al III-lea nu este numit. Izvoarele ruseşti arată că, în prima jumătate a anului 1500, s-au intensificat schimburile de soli între Suceava şi Moscova. Însă, judecând după cronologia evenimentelor, ar fi posibil ca acel sol trimis la Moscova în legătură cu începutul războiului să fie boierul moldovean Petru, care, în august 1500, se întorcea acasă însoţit de diacul moscovit Nikita

---

[595] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.380.

[596] *Ibidem*, p.384; Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.310.

[597] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.414, nr.CLXXVI b. Pasajul reprodus face parte din solia diacului lituanian Boguş (un nobil al cărui nume a trebuit să fie *Bohusz*, identic cu acela al familiei boierilor moldoveni *Buhuş*). Însă diacul Boguş povesteşte antecedentele propriei sale misiuni. Ioan Bogdan a aşezat această solie sub anul 1498, deşi este evident că ea priveşte începutul războiului din 1500. Pe de altă parte, K. V. Bazilevici (*op.cit.*, p.389) a propus datarea misiunii lui Boguş la „sfârşitul lunii mai – sfârşitul lunii iunie 1500”. Din textul soliei se vede, însă, că ea fusese precedată de o alta („Înainte de aceasta am trimis la tine un sol al nostru, povestindu-ţi neplăcerea ce am avut...”). Faptul se constată şi din răspunsul lui Ştefan (publicat de Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.446-453, nr.CLXXX, sub anul 1499): „Ai trimis la noi pe solul tău, Boguş diacul, aducându-ne aminte că şi înainte de aceasta ţi-ai trimis solii tăi la noi, istorisindu-ne neplăcerea ce ţi s-a întâmplat...”. Datarea propusă de K. V. Bazilevici poate fi primită, însă, pentru cea dintâi solie a lui Alexandru, prin care s-a anunţat începutul războiului.

[598] Cf. K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.374-377. Presiunea tătărească era resimţită şi în Polonia (cf. Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.144, nota 38).

[599] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.450, nr.CLXXXX (din răspunsul la solia trimisă prin diacul Boguş).

Nardukov[600]. Purtând, desigur, aceleaşi mesaje, mai merseseră la Moscova, aproximativ în aceeaşi vreme, încă doi boieri moldoveni, diacul Şandru şi „Fedor Isaevici” (de fapt, Toader, pârcălabul de Hotin)[601].

Solii moldoveni şi cel moscovit au adus la Suceava justificările lui Ivan al III-lea. Totodată, din Lituania a venit la curtea lui Ştefan diacul Boguş[602]. Mulţumind domnului Moldovei pentru încercarea de a mijloci pacea, marele duce Alexandru îi cerea „a ne fi sfătuitor şi a ne ajuta împotriva acestui neprieten al nostru, în neplăcerea şi nevoia noastră”. Iar cuvintele din încheierea mesajului vesteau tragedia care se pregătea la Moscova: „Despre fiica ta şi despre nepotul tău, îţi vor povesti domniei tale mai pe larg solii tăi, în ce cinste îi ţine”[603]. Transmise la începutul toamnei anului 1500, aceste cuvinte arată că situaţia domniţei Elena şi a fiului ei, marele cneaz Dimitrie Ivanovici, se înrăutăţea, deşi, aparent, încă nu se înregistrau modificări în

[600] *Relaţiile istorice*, I, p.82, nr.23. Pe drumul de întoarcere, diacul Nikita Nardukov va fi asasinat de „azovieni” (*ibidem*, p.301-302, nota 74; G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.43). Cât priveşte pe solul moldovean Petru, izvoarele ruseşti nu furnizează nici o altă informaţie (cf. *Relaţiile istorice*, I, p.301, nota 73), iar în cele româneşti este imposibil de identificat numai după prenume. G. Bezviconi a propus identificarea cu comisul Petrică, fiul lui Hărman (însemnare autografă pe un exemplar din cartea sa, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*); însă şi în neamul „Isăeştilor” este un Petre (1489), nepot de fiu al logofătului Isaia.

[601] Despre solia (soliile ?) acestora se face menţiune în scrisoarea lui Ştefan către Ivan al III-lea, publicată de Ioan Bogdan (*Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.409-411, nr.CLXXVI) sub anul 1498; cu data rectificată – 1500, după august 11 – în *Relaţiile istorice*, I, p.83-84, nr.24. V. şi *infra*. Primul sol, care pare să fi îndeplinit, în aceste împrejurări, două misiuni, poate fi identificat în persoana diacului Şandru Cârjevici, activ în anii 1495-1499. Cel de-al doilea este în mod cert identic cu Toader, pârcălabul de Hotin din anii 1493-1510. Un letopiseţ rusesc îl menţionează sub forma „Feodor Isaev, namestnic de Hotin” (*Relaţiile istorice*, I, p.302, nota 75); el era, deci, fiul unui boier moldovean numit Isaia. În mod curios, însă, în documentele interne el nu este niciodată pomenit astfel. Sosirea sa la Moscova este consemnată pentru primăvara anului 1500 (*ibidem*; G. Bezviconi, *op.cit.*, p.42).

[602] Credem că se poate aproxima, cu prudenţa cuvenită, vremea când diacul Boguş a ajuns în Moldova. Răspunzând mesajului adus de Boguş, Ştefan cel Mare va scrie marelui duce Alexandru: „Să ştiţi Milostivirea Voastră că odată cu solul vostru [= Boguş diacul, numit în fraza anterioară – *n. ns.*] a sosit la noi şi un sol al marelui cneaz al Moscovei...” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.450, nr.CLXXXX). Or, dacă acest sol moscovit este diacul Nikita Nardukov – singurul, de altminteri, atestat de izvoare pentru această perioadă –, sosirea sa în Moldova este fixată prin faptul că, în august 1500, se cerea lui Mengli Ghirai să-i îngăduie trecerea prin Crimeea (K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.390; *Relaţiile istorice*, I, p.82, nr.23). Ţinând seama de chipul în care se desfăşurau aceste solii, cu popasuri lungi în Crimeea, sosirea lui Nardukov şi, totodată, a lui Boguş în Moldova s-a putut produce cel mai devreme în septembrie 1500. V. şi *Relaţiile istorice*, I, p.301, nota 72.

[603] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.415, nr.CLXXVI b (solia diacului Boguş, editată sub anul 1498: v. *supra*, în note).

statutul lor. Prin spionii săi, însă, marele duce Alexandru cunoştea, probabil, mai multe amănunte.

Mesajele primite şi trimise de domnul Moldovei ilustrează situaţia delicată a acestuia, dar şi cumpăna pe care, cu toate abilităţile diplomatice necesare, trebuia s-o ţină dreaptă, pentru a rămâne la distanţă egală de cei implicaţi şi a păzi legămintele, tocmai în vremea când soseau şi scrisorile papale cu chemarea la război împotriva turcilor[604]. Nu este exclus ca Ştefan să fi acţionat astfel – îndeplinind o misiune de mediator cunoscută, de altfel, până la Veneţia[605] – şi la cererea celorlalţi doi fraţi Jagiełłoni, regele Vladislav şi regele Ioan Albert, care, la rândul lor, au încercat să facă presiuni asupra marelui cneaz Ivan pentru a încheia pacea cu Lituania. În acest sens, la Moscova a sosit atât o solie ungară, în ianuarie 1501, cât şi una polono-lituaniană, în februarie 1501[606]; ambele misiuni au împletit apelul la sentimentele creştine cu ameninţări, ceea ce, fireşte, nu a putut fi de natură să conducă la o împăcare. Pe de altă parte, cei doi regi nu aveau deloc aceleaşi opţiuni în materie de direcţie politică: Ioan Albert ar fi preferat înnoirea armistiţiului cu Poarta şi în acest scop a şi trimis la Istanbul, chiar în ianuarie 1501, pe Mikołaj (Nicolae) Lanckoroński[607]. Încuviinţând iniţierea discuţiilor cu Poarta, în vederea unui eventual armistiţiu pentru un an care să includă amândouă regatele (Polonia şi Ungaria), Vladislav înclina spre declanşarea războiului antiotoman.

În acest context deosebit de complicat, care contrapunea tendinţe şi interese ireconciliabile, eforturile domnului Moldovei de a împăca pe cei de neîmpăcat sunt absolut remarcabile. El s-a adresat, în acelaşi timp, lui Alexandru, lui Ivan şi lui Mengli Ghirai, încercând să-i determine, pe fiecare în parte, să înceteze luptele şi să restabilească liniştea la hotarele lor comune.

În primăvara anului 1501[608], un acelaşi sol, Costea diacul[609], însoţit de „solul muscălesc" (probabil Nikita Nardukov) a fost trimis la Vilna şi, de acolo, la Moscova, cu speranţa că el va reuşi să atenueze tensiunea dintre socru şi

---

[604] Scrisoarea papală din 26 septembrie 1500 a trebuit să ajungă la cunoştinţa curţii de la Suceava cel mai târziu peste o lună, la sfârşitul lunii octombrie 1500.

[605] Faptul a fost consemnat de Marino Sanudo în decembrie 1500, după informaţiile culese dintr-o scrisoare trimisă de reprezentantul Veneţiei la Buda (Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.144-145 şi nota 40).

[606] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.393-394.

[607] Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.183.

[608] Pentru dată, v. *infra*.

[609] Este posibil să fie acelaşi cu diacul Coste, urmaş al vornicului Negrea de la Bârlad, frate cu Toader logofătul – ginerele lui Ioan Tăutu (Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.42-44, 47, 48).

ginere şi să-i împace. Marelui duce Alexandru i-a atras atenţia asupra motivelor pe care marele cneaz Ivan i le comunicase pentru a justifica războiul: presiunile de ordin confesional asupra soţiei sale ortodoxe şi asupra cnejilor ruşi ortodocşi, precum şi faptul că nu-i folosea titlul corect. Fără să comenteze în vreun fel aceste motive (semn că adevăratele cauze îi erau bine cunoscute), Ştefan îşi îndemna vecinul doar să respecte legămintele: „dacă Milostivirea Voastră aţi făcut aşa, Milostivirea Voastră faceţi cum ştiţi că a fost înţelegerea dintre voi. Noi am fi bucuroşi să putem face dragoste şi pace şi înţelegere între voi, cum a fost mai înainte”[610]. În folosul aceleiaşi păci, Costea diacul avea să meargă la Moscova – şi pentru aceasta se cerea permisiunea de trecere prin Lituania –, în timp ce un alt sol fusese trimis la „ţarul Perecopului, tot pentru neplăcerea Milostivirii Voastre”[611].

Solia trimisă la Perecop nu a avut nici un rezultat. Reprezentantul lui Ştefan, al cărui nume este transmis de izvoarele ruseşti sub forma *Cacico*[612], a

---

[610] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.451, nr.CLXXX. Acest document a fost aşezat de editor sub anul 1499, însă el este ulterior acestui an. Pe de o parte, evenimentele povestite – strădaniile episcopului de Smolensk şi ale călugărilor bernardini spre unirea cu Biserica Romei – ţin tocmai de anii 1499-1500 (cf. K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.367-368), ele fiind cele care acceleraseră izbucnirea războiului, a cărui primă fază era deja consumată la data soliei lui Boguş. Pe de altă parte, această solie – căreia acum i se răspunde – a sosit în Moldova abia în toamna anului 1500 (v. *supra*). P. P. Panaitescu a observat că „şi această solie e datată greşit din 1499; ea este urmarea soliei lui Ştefan la Moscova, din 1500. Datează, deci, de la sfârşitul acelui an sau de la începutul anului 1501”, oricum dinaintea morţii lui Ioan Albert, căruia Alexandru îi va succeda în tronul Poloniei (P. P. Panaitescu, *Recenzie* la K. V. Bazilevici, p.182, nota 2). Credem că analiza documentului îngăduie o datare mai strânsă: se menţionează o datorie („120 de zloţi roşii ungureşti”) pe care diacul Boguş o făcuse în Moldova, pe chezăşia lui „Fedor, starostele de Hotin” (cel care tocmai îndeplinise o misiune diplomatică în Lituania), pentru a răsplăti pe un evreu care răscumpărase o jupâneasă din robia tătarilor. Banii împrumutaţi trebuiau trimişi la Hotin „în ziua Înălţării lui Hristos” şi domnul roagă pe marele duce să „poruncească” lui Boguş să trimită banii (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.452, nr.CLXXX). Nefăcându-se vreo precizare despre „anul viitor”, dar nici despre vreo întârziere, este de presupus că rugămintea a fost formulată cu vreo lună sau două înainte de Înălţare (care, în 1501, a fost la 20 mai). Presupunem, de aceea, că diacul Costea a plecat în misiunea sa la Vilna şi Moscova în martie sau aprilie 1501. Această datare se potriveşte şi cu aceea a soliei pe care Ştefan a trimis-o, tot atunci, la Mengli Ghirai.

[611] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.452, nr.CLXXX.

[612] După nume, ar putea fi un armean, Chacico (Khaciko), din Moldova. Datorită împrejurărilor istorice, se născuse şi un jargon armeano-tătar (în care s-a scris şi *Cronica de la Cameniţa*). Acest grai a putut fi acela în care a fost scrisă solia lui Ştefan, „po kagonski” (cagoneşte), despre care Alexandru V. Boldur a presupus că ar putea însemna limba latină (Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.310). V. şi K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.390, nota cu asterisc: kagan – „un dialect al limbii tătare – N. R.”.

ajuns în Crimeea pe la 20 aprilie[613], dar mesajul adus de el pentru Mengli Ghirai – „ar fi bine ca tu să faci pace cu litvanul" – a fost categorisit drept nesincer. Solul s-a întors acasă cu acest răspuns al hanului: „cine trimite veste despre cei ce mint, acela singur vrea să mintă aşa: «eu vreau prietenie cu litvanul»"[614].

În sfârşit, solia la Moscova, purtată de diacul Costea, a trebuit să fie prezentată acolo prin aprilie sau mai 1501. Textul păstrat[615] ilustrează răceala care domnea acum în relaţiile dintre cuscri: mesajul nu este adresat lui „Ioan, cu mila lui Dumnezeu, domn a toată Rusia şi mare cneaz" (titlul care fusese unul dintre motivele declanşării războiului împotriva Lituaniei), ci „marelui cneaz al Moscovei", „marelui cneaz Ivan Vasilievici"[616]. Recomandându-l pe solul său pentru „treaba" pe care o îndeplinise şi la curtea de la Vilna, „potrivit cu înţelegerea şi jurământul şi zapisele ce aţi avut între voi", Ştefan respinge propunerea pe care – se vede din acest răspuns – i-o făcuse Ivan de a-l ataca pe marele duce Alexandru: „tu trimiţi şi la noi ca şi eu, potrivit cu zapisele de înţelegere şi cu jurământul depus, să te ajut şi să mă scol împotriva lui". Finalul soliei îl aminteşte pe acela al scrisorii din 1475: „Ioan Ştefan voievod a poruncit să-ţi vorbim. Toţi regii şi toţi domnii creştini, câţi sunt, şi toate părţile Apusului, şi ţările italiene, se unesc şi se pregătesc şi ar vrea [să meargă] împotriva păgânilor. Şi bine ar fi ca şi tu cu creştinii să ai pace şi împreună cu toţi domnii creştini să stai împotriva păgânătăţii". Răspunsul lui Ivan al Moscovei la acest mesaj nu pare să fie cunoscut.

Începutul cruciadei. Până la revenirea diacului Costea în Moldova, cruciada în care Ştefan cel Mare îşi pusese din nou speranţele începuse: la 13 mai 1501, regele Vladislav al Ungariei şi al Boemiei a anunţat, în sfârşit, războiul împotriva Imperiului Otoman, alături de Veneţia şi de Sfântul Scaun.

Însă totul reprezenta, din păcate, cea mai şubredă alianţă din câte îl avuseseră pe domnul Moldovei în mijlocul lor. În părţile răsăritene ale Europei,

---

[613] După izvoarele ruseşti, solia moldoveană a sosit în Crimeea „o săptămână după Paşti" (K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.390). În 1501, Paştile au fost la 11 aprilie. Se poate presupune că solul lui Ştefan a plecat din Moldova pe la sfârşitul lui martie sau începutul lui aprilie 1501. Sosirea unui sol moldovean fusese aşteptată la Perecop şi în octombrie 1500 (*ibidem*).

[614] *Ibidem*. V. şi Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.310.

[615] Publicat de Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.409-411, nr.CLXXVI, sub anul 1498; în *Relaţiile istorice*, I, p.83-84, nr.24, cu data 1500, după august 11, fixată în funcţie de ştirea despre solia lui Nardukov, amintită la 11 august 1500. Datarea pe care o propunem este urmarea reaşezării datelor celorlalte misiuni diplomatice şi în primul rând a misiunii lui Costea însuşi la Vilna, în legătură cu aceea a lui „Cacico" la Perecop (aprilie 1501).

[616] Adjectivul „marele" lipseşte în formula de început a textului slav publicat în *Relaţiile istorice*, I, p.83, nr.24; traducerea (p.84) o cuprinde.

cruciada se va încheia, practic, înainte de a fi început. O lună după declararea ei, la 17 iunie 1501, la Toruń, regele Ioan Albert a murit, fără a fi lăsat vreun urmaş; competiţia pentru tronul de la Cracovia s-a redeschis. În împrejurările războiului cu Moscova, Dieta de la Piotrków a acceptat candidatura lui Alexandru – pe care şi Ştefan a sprijinit-o stăruitor, se pare[617] – şi unirea, din nou, a Lituaniei cu Polonia. După ce, la 23 octombrie, a întărit, sub jurământ, această unire[618], Alexandru a fost încoronat rege al Poloniei, la 12 decembrie 1501.

Implicarea lui Ştefan cel Mare în evenimentele anilor 1500-1502, cu atitudini şi acţiuni palide în raport cu acelea ale anilor 1475-1486, încheie capitolul colaborării cu puterile creştine pe tărâmul luptei antiotomane. Aprecierea acestei direcţii a politicii sale nu pare simplă[619].

În cei 47 de ani, cât a durat domnia lui Ştefan, cancelariile europene au făcut şi au refăcut necontenit planuri de cruciadă antiotomană, de la aceea proclamată de papa Pius al II-lea, în ianuarie 1460, la încheierea Congresului de la Mantua, până la aceea proclamată de papa Alexandru al VI-lea, în iunie 1500. De la începutul anilor '70, domnul Moldovei a devenit un participant activ la cruciadă, sfârşind prin a fi văzut, după un sfert de secol, ca un pilon important al ei şi ca un factor de echilibru între statele creştine din răsăritul Europei. Desigur, Ştefan nu a fost un cruciat în sensul pe care l-au stabilit cruciadele clasice pentru cavalerii occidentali. Lupta pentru apărarea Crucii[620] a

[617] I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.170; Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.94.

[618] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.399.

[619] Etapa finală, din 1500-1502, a fost pusă sub semnul întrebării de istoricul Bogdan Murgescu: „Ideea că Moldova s-ar fi implicat oarecum în lupta antiotomană în timpul războiului otomano-veneţian din 1499-1502 [...] se bazează practic numai pe surse veneţiene, care probabil reflectă mai mult bursa zvonurilor decât realitatea de pe teren" (Bogdan Murgescu, *Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare*, p.10, nota 14). Analiza izvoarelor arată că opinia aceasta poate fi sensibil nuanţată.

[620] Într-un articol care trebuie judecat în contextul politic de la sfârşitul anilor '40, s-a încercat să se acrediteze ideea că nu poate fi vorba de un ataşament al lui Ştefan pentru cruciadă, ci, din contra, că domnul Moldovei ar fi „lucrat" – „uneori de comun acord" cu marele cneaz Ivan al Moscovei – „împotriva ideii de cruciadă" (Rodica Ciocan, *Contribuţii la studiul relaţiilor lui Ştefan cel Mare cu Ivan III*, în *Studii şi comentarii de istorie şi lingvistică. Volum omagial cu prilejul aniversării a 30 de ani de la Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie*, Bucureşti, 1947, p.136). Autoarea credea că, „în realitate", Ştefan şi Ivan „au văzut clar inanitatea proiectelor veneţiene şi [...] au avut aerul că le admit şi le sprijină, numai pentru a fi în nota vremii" (*ibidem*), ceea ce este aberant. Câţiva ani mai târziu, P. P. Panaitescu a căutat să disocieze între respingerea „ideii apusene" de cruciadă, „care camufla interesele de cotropire a[le] vecinilor", dând ca exemplu întâmplarea din 1497, şi presupusa luptă comună împotriva turcilor (*Recenzie* la K. V. Bazilevici, p.176-177). În mod surprinzător, locul lui Ştefan în cruciadele veacului al XV-lea a fost „reconsiderat" de Eugen Stănescu în studiul publicat în 1964 (*Cultura scrisă moldovenească*, p.37-41).

fost, în concepţia lui, îngemănată cu aceea pentru apărarea ţării sale împotriva oricărei agresiuni. Însă a înţeles că Moldova poate fi mai bine apărată dacă el însuşi se aşează într-un sistem de alianţe cu statele creştine. În acest sistem, a avut un rol important, recunoscut de puterile catolice, preţuit şi necontestat nici chiar atunci când a trebuit să facă pace şi chiar alianţe cu puterile păgâne. Subliniind faptul că „ideea stăpânitoare a politicii lui Ştefan cel Mare e de-a obţine cu orice preţ ajutorul statelor creştine, de aproape sau de departe”, istoricul Gheorghe I. Brătianu a dat, demult, o caracterizare pregnantă a acestei politici, în comparaţie cu cea a vremurilor moderne: „Atunci, ca şi astăzi, stăpâneau în politica unei ţări, preocupată de menţinerea unui echilibru de forţe, care să-i asigure independenţa şi hotarele, două tendinţe ce îşi impuneau pe rând directivele: *dependinţa* de un sistem, cu toate consecinţele sale politice şi militare, sau *realismul* care găseşte fiecărui caz şi fiecărui moment soluţia indicată de împrejurări”[621]. Pentru cazul lui Ştefan cel Mare, „sistemul” a fost reprezentat, în chip evident, de cruciadă. Chiar dacă termenul *Europa* nu apare în textele sale cunoscute până azi[622], este cert că acest nume îi era cunoscut, cel puţin din scrisoarea lui Uzun Hassan[623]. Iar echivalarea, întemeiată sau nu, cu acea *Respublica Christiana*, invocată în unele dintre scrisorile care i-au fost adresate, îi era la îndemână.

Pocuţia, „*illa terra litigiosa*”[624]. Din toate întâmplările la care fusese martor şi, de atâtea ori, chiar parte, domnul Moldovei a trebuit să tragă învăţături. Ceea ce a urmat, în ultimii doi-trei ani ai domniei sale, pare să fie exemplificarea acestor învăţături, prin îndemnul la realismul identificării unor soluţii, potrivite cu împrejurările, pentru probleme pe care politica sa de până

---

[621] Cf. Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră*, p.440, nota 48 (articolul *Securitate colectivă şi echilibru regional în politica lui Ştefan cel Mare*, din care fac parte cele două citate, tipărit în ziarul „Mişcarea” din 2 mai 1937, a fost pus în valoare de editorul cărţii, istoricul Victor Spinei. Nu am avut acces la textul integral). O apreciere mai „frustă”, ai cărei termeni nu ni se par adecvaţi, la Bogdan Murgescu, *op.cit.*, p.8: „atunci când a considerat că interesele sale proprii (şi implicit ale Moldovei) nu mai erau servite de continuarea luptei antiotomane, el nu a ezitat să abandoneze presupusele interese generale ale Creştinătăţii şi să ducă o politică autocentrată, «egoistă»”. Textele arată că şi atunci când, sub imperiul necesităţii, a încheiat „păci” sau alianţe cu puterile necreştine, ideea luptei pentru Creştinătatea întreagă nu a fost „abandonată”. Chestiunea poate constitui obiectul unei discuţii ştiinţifice, însă ni se pare evident că „ecuaţia” lui Gheorghe I. Brătianu este preferabilă, pentru plasticitatea ei, pentru adecvarea la realităţile epocii, dar şi pentru eleganţa formulării ei.

[622] V. şi Bogdan Murgescu, *op.cit.*, p.20, nota 40.

[623] V. *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti”*, capitolul *Relaţiile cu Uzun Hassan*.

[624] Caracterizarea „*illa terra litigiosa*” se află în documentele vremii: cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.475, 482.

atunci le lăsase oarecum în umbră. La 1500, Ivan al Moscovei a ocupat două dintre cnezatele stăpânite de Lituania, nemaiacceptând să discute, ulterior, despre pace altfel decât sub condiția recunoașterii acestor „ocini" ale sale[625]. Ștefan avea și el o „ocină" pe care o stăpânea regele Poloniei. La 1497, Ioan Albert a încercat să-și realizeze visul de cruciadă, combinându-l cu proiectul de a aduce Moldova între țările coroanei sale; noua cruciadă putea fi folosită pentru soluționarea diferendului teritorial dintre principatul Moldovei și regatul Poloniei. Ștefan a putut fi înclinat să creadă că acest moment – când toți cei interesați văzuseră limpede locul său în războiul cu Poarta și recunoscuseră valoarea, și efectivă, dar și simbolică, a contribuției sale într-un asemenea război – era cel mai potrivit pentru a redeschide problema Pocuției, pe care tratatul din 1499 o ocolise, preferându-se o soluție al cărei echivoc părea convenabil tuturor părților.

Numai că, pe când moldovenii vor fi socotit darul făcut logofătului Tăutu ca un pas către fireasca reglementare a problemei în favoarea lor, mai ales în împrejurări ca acelea, când colaborarea și ajutorul domnului Moldovei erau dorite și necesare[626], polonezii au văzut în acel act doar o formulă trecătoare, menită să înlăture, numai parțial și pentru moment, o piedică serioasă din calea către încheierea păcii. Așa se face că, prin vara anului 1500, regele de la Cracovia s-a adresat fratelui său de la Buda, cerându-i ajutorul pentru a rezolva în favoarea sa diferendul pentru Pocuția. Grijuliu în ceea ce privea relațiile cu Ștefan și consecvent opiniei pe care o exprimase în împrejurările din 1497-1499, regele Vladislav a trimis la Suceava un om de încredere pentru a afla părerea domnului Moldovei. Era cam la vremea când Ștefan poruncea ca reprezentantul lui Baiazid să fie umilit și mutilat, semn al unei rupturi declarate cu Înalta Poartă. Rezultatul acestei delicate misiuni diplomatice este cunoscut din scrisoarea trimisă de regele Vladislav fratelui său, la 23 noiembrie 1500: solul „a adus acest răspuns de la voievod, că și acum el nu dorește nimic altceva decât ca noi, împreună cu Majestatea Voastră, să trimitem deopotrivă oamenii noștri ca să vadă acele locuri; și dacă vor fi ale sale, să rămână ale sale, dacă însă nu, atunci el să nu mai aibă nici o pretenție asupra lor de acum înainte. Iar în timpul ce se va face cercetarea, nici una dintre

---

[625] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.394.

[626] Diferendul moldo-polon era cunoscut la Veneția în primăvara anului 1501, când se aducea acolo vestea că Ștefan cere de la regele Poloniei un ținut pustiu, numit Podolia, și că el speră că regele va consimți să i-l cedeze (Eugen Denize, *Ștefan cel Mare în **I Diarii***, p.146, nota 47). Vedem, în această știre, o posibilă confirmare a faptului că Ștefan și-a legat speranțele pentru rezolvarea problemei Pocuției de participarea sa la cruciada antiotomană. Doi ani mai târziu, vor ajunge la Veneția informații și despre strădania regelui Vladislav al Ungariei de a aplana acest conflict (*ibidem*, p.149, nota 62).

părţi, adică nici Majestatea Voastră, nici el, să nu aşeze coloni în acel ţinut. Şi nu s-a putut să-l plecăm sau să-l întoarcem în vreun chip de la această hotărâre”[627]. Totodată, regele Vladislav şi-a făcut cunoscută intenţia de a alunga din ţările sale pe „moldoveanul pribeag”, pentru a nu dăuna bunelor relaţii cu Ştefan[628].

Încurajat, desigur, de poziţia regelui Vladislav, domnul Moldovei s-a adresat, la rândul său, direct regelui Ioan Albert, conexând, şi el, problema Pocuţiei cu eliminarea unui pretendent care se afla în regat: Ilie, fiul lui Petru Aron[629]. Solii lui Ştefan au venit în Dieta de la Piotrków şi au cerut ca fiul fostului domn să fie extrădat în Moldova sau să fie executat în Polonia. Deşi multora dintre membrii Senatului (unde s-a dezbătut această cerere) li s-a părut că ar fi nedemnă pedepsirea unui „bărbat de neam mare şi nevinovat, care se încrezuse în ei şi se adăpostise în ţara lor ca într-un liman sigur”[630], totuşi, sub presiunea conflictului cu Ordinul Cavalerilor Teutoni, s-a hotărât ca Ilie să fie acuzat de falsificarea unor scrisori regale şi, sub acest pretext, să fie decapitat. Execuţia a avut loc în martie 1501, la Czchow, în faţa reprezentanţilor lui Ştefan.

În ceea ce priveşte Pocuţia, a fost trimis la curtea de la Suceava arhiepiscopul de Liov, Andrei Róża (Róża Boryszewski), personaj care, în evenimentele din 1497, avusese o influenţă negativă asupra regelui Ioan Albert[631]. Cu el s-a discutat – la o dată necunoscută, din păcate[632] – „despre hotarele dintre regat şi domnia acestuia [a lui Ştefan – *n. ns.*] la bucovină” (*de finibus inter Regnum et dominium ipsius a bukovina*), stabilindu-se că „în acea parte de ţară nu trebuie aşezaţi oameni până la desăvârşirea hotărnicirii” (*in illa*

---

627 Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.194 (citând: A. Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, III, în *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, XIV, p.489); v. şi I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.169 (citând: Caro, *Geschichte Polens*, Gotha, 1886, V, p.940); idem, *Ştefan cel Mare*, p.267, nota 3 (cu data 28 noiembrie şi citând „Levicki III No.465”).

628 I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.167-168. După opinia autorului, acest „pribeag” ar putea fi identificat cu Ilie, fiul lui Petru vodă Aron, care va fi decapitat în anul următor în Polonia. Este, însă, tot aşa de posibil să fie vorba de altcineva, întrucât şi în ianuarie 1504, în perspectiva morţii iminente a lui Ştefan, se vorbea de un pretendent agreat de unguri, dar al cărui nume este de nerecunoscut în forma în care a fost transmis: „Mulckrousky” (v. *infra*, Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *„Şi pe Ştefan voievod l-a ajuns moartea”*).

629 I. Ursu, *op.cit.*, p.169; Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.93.

630 *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.58, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.190; v. şi G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din **Kronika polska***, p.131-132, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.206.

631 Cf. Gh. Duzinchevici, *A participat Ştefan cel Mare la lupta din Codrul Cozminului ?*, p.232-233.

632 După Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.184, ar fi vorba de sfârşitul anului 1500.

parte terre non debebant locari homines usque ad limitacionis perfectionem). Termenul acestei hotărniciri a fost fixat pentru data de 29 septembrie 1501[633].

În legătură cu proiectata delimitare a hotarului moldo-polon, regele Vladislav a trimis în Moldova pe Emeric Czobor[634], un diplomat cu experiență[635], acum cămăraș al ocnelor regale din Transilvania. Ajuns la Oradea la 14 iunie 1501, el nu a mai putut pleca așa de repede precum îi era însărcinarea, întrucât însoțitorii săi au fost atacați şi maltratați de doi canonici ai bisericii Sfântul Ştefan din acel oraş[636]. Înfățișând mai-marilor bisericii orădene această neaşteptată întâmplare – în care unii dintre însoțitorii săi au fost răniți, iar alții chiar omorâți – Emeric Czobor a explicat cât era de grabnică misiunea pe care o avea de îndeplinit „la voievodul Moldovei, în ajutorul şi în apărarea credinței creştine" (*in succursum et defensionem christianae religionis ad ipsum waivodam Moldaviensem*): din cauza „neînțelegerilor" petrecute la Oradea, el nu mai putea ajunge la domnul Moldovei în timpul cerut şi necesar, înaintea sosirii solului sultanului („*ante adventum nuntii Imperatoris Turcorum*").

Pe cât este de ciudată povestea acestui atac îndreptat împotriva unui sol regal în chiar țara regelui, pe atât este de stranie menționarea unui sol pe care sultanul îl trimisese la domnul Moldovei („*imperator Turcorum modo simili nuntium suum in legationem ad eundem waivodam Moldaviensem transmississet*"): aura de mister care înconjoară aceste explicații, ca şi panica solului ungur, speriat că nu va ajunge la timp la domnul Moldovei şi grijuliu ca această întârziere să nu-i fie imputată lui ca o neglijență, par neverosimile şi inexplicabile. Totuşi, este posibil ca vestea despre sosirea unui trimis al sultanului în Moldova, la mijlocul lunii iunie 1501, să poată fi apropiată de prezența unui sol moldovean la Istanbul, în aceeaşi lună[637].

---

[633] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.456, nr.CLXXXII (solia lui Ştefan la Cracovia, în a doua jumătate a lunii decembrie 1501).

[634] *Ibidem*, p.476, nr.CXCI (expunerea logofătului Tăutu, în cursul discuțiilor de la Cernăuți, în noiembrie 1503) şi p.488, nr.CXCII (solia lui Ştefan către regele Alexandru, din noiembrie 1503). Logofătul Tăutu menționează şi un alt sol ungur, venit împreună cu Czobor, anume *Alvinczi*; numele lui nu apare în alte izvoare.

[635] Îndeplinise misiuni şi în vremea regelui Matias, în tratativele cu Poarta în vederea încheierii păcii din 1486; cf. Nagy Pienaru, *O misiune diplomatică otomană*, p.144-146. Un sfert de secol mai târziu, în 1511, a fost desemnat (tot el ?!) să meargă la Moscova împreună cu reprezentanții lui Bogdan al III-lea (*Relațiile istorice*, I, p.90, nr.28). Pare să fi fost, prin urmare, unul dintre specialiştii curții de la Buda în problemele moldoveneşti.

[636] Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.57-58, nr.47.

[637] Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.148 şi nota 53. Sanudo a consemnat această ştire sub luna septembrie, ceea ce a putut duce la concluzia că Ştefan cel Mare ar fi refăcut pacea cu turcii în septembrie 1501 (cf. N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.202; Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.195). După Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.184, Ştefan a înnoit pacea cu Imperiul Otoman în iunie 1501.

Nu se poate să nu se observe, în această ordine de idei, că, în însemnările venețianului Marino Sanudo, ştirile despre acțiunile sau poziția lui Ştefan cel Mare în raport cu războiul antiotoman se opresc după luna martie 1501[638], ceea ce poate să sugereze o atitudine rezervată[639]. În contextul strădaniilor de a media conflictul lituano-moscovit, apare posibilă atât suspendarea operațiunilor militare împotriva turcilor ori tătarilor din apropierea frontierelor moldoveneşti, cât şi inițierea unor tatonări diplomatice pentru eventuala identificare a vreunei soluții alternative. Cum domnul Moldovei nu ar fi făcut o asemenea încercare fără a-l preveni pe regele Vladislav, este explicabilă solia urgentă a lui Czobor în Moldova, menită, poate, unor discuții tripartite, asupra cărora, însă, mesagerul de la Buda trebuia să se pună de acord cu Ştefan înainte de sosirea delegației otomane. Până la apariția altor informații, noi şi mai clare, episodul acesta rămâne obscur.

Două zile după întâmplarea de la Oradea, a murit regele Ioan Albert. Peste încă o lună, la 19 iulie 1501, Baiazid al II-lea a oferit solului polon, Nicolae Lanckoroński, pacea polono-otomană[640]. La întoarcere, în august ori în septembrie 1501, Lanckoroński a trecut prin Moldova; întâlnindu-se cu Ştefan, solul a folosit, în discuția cu el, cuvinte pe care domnul avea să le socotească necuviincioase[641]. Incidentul a stârnit, se pare, mânia lui Ştefan, care a poruncit executarea de represalii la frontiera comună[642]. Abia ales rege, Alexandru şi-a văzut zona sudică a regatului „prădată în lung şi în lat", răpindu-se de acolo

---

Momentul normalizării raporturilor moldo-otomane rămâne necunoscut. Credem că vara sau toamna anului 1501 nu sunt de acceptat, întrucât urmează îndată după ce regele Vladislav a declarat războiul. Ieşind atunci din competiție, Ştefan s-ar fi desolidarizat de suzeranul său. În ianuarie-martie 1502, încă mai sunt semne ale stării conflictuale şi ale dispoziției antiotomane a domnului Moldovei. Însă, în momentul plecării cu armata, în Pocuția (după mijlocul lunii septembrie 1502), această normalizare era deja un fapt împlinit.

[638] Eugen Denize, *op.cit.*, p.146-148.

[639] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.171 („Care a fost cauza acestei rezerve nu putem să precizăm"); Eugen Denize, *Țările Române şi Veneția*, p.162; idem, *Ştefan cel Mare*, p.159-160.

[640] Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.146-147; idem, *Țările Române şi Veneția*, p.158-159; idem, *Ştefan cel Mare*, p.160; Ilona Czamańska, *op.cit.*, p.183.

[641] În solia trimisă în decembrie 1501 regelui Alexandru, după încoronare, cere ca viitorul sol polon „să folosească alte cuvinte decât domnul Lanckoroński" (*aliis verbis uterentur quam dominus Lanczkorunsky*): Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.456, nr.CLXXXII.

[642] Nu am putut consulta documentul care conține „ştirea vizitei portarului Arbore la starostele de Halici, căruia-i arată că Ştefan doreşte să ia Haliciul, distrugând apoi celelalte cetăți din regiune" – P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.78, nota 1 (citând: Fr. Papée, *Akta Alexandri*, Cracovia, 1927, p.173); v. şi Ilona Czamańska, *op.cit.*, p.184 –, aşa încât nu putem preciza dacă a fost vorba de o solie oficială sau de o inițiativă personală a portarului Sucevei. Pentru starostele de Halici la acea vreme, v. *infra*, în note.

„turme de oi şi vite şi alte bunuri ale supuşilor" săi, dar chiar şi oameni, care, ca şi alteori, au fost duşi în Moldova[643].

Deşi Ştefan a fost anunţat[644] despre alegerea lui Alexandru ca rege al Poloniei şi i s-a comunicat şi data fixată pentru încoronare[645], el nu şi-a trimis solii pentru a asista la această ceremonie, pretextând că ar fi fost înştiinţat prea târziu[646]; însă, imediat după încoronare, solii săi s-au prezentat la Cracovia, cu scuze, cu felicitări şi cu o listă lungă de cereri. Primele puncte priveau relaţiile cu Moscova: un sol pleca într-acolo, anume Şandru[647], şi pentru el se cerea acum liberă trecere, arătându-se că nu are altă misiune decât să încerce a-l convinge pe „moscovit" să înceteze războiul început cu Alexandru şi să se alăture principilor creştini împotriva necredincioşilor („*persuadere Moskovitum, ut inceptum bellum cum Majestate Sua deponeret et se coniungeret principibus christianis contra infideles*"). La Moscova, Şandru trebuia să se intereseze şi de nepotul său, despre care auzise că, după ce fusese învestit mare cneaz, ar fi fost despuiat de moştenirea sa („*Item ut diceret pro nepote suo, quem cum post se prefecerat ducem, deiecit tandem ex ea spe*")[648]. Dacă regele se îndoia de adevărul acestor afirmaţii, Şandru îi putea înfăţişa în scris textul soliei sale către Moscova. Se cerea – ca de obicei în asemenea împrejurări – liberă trecere, atât pentru întoarcerea solului moldovean, cât şi pentru eventualul sol moscovit care l-ar fi întovărăşit. În privinţa tratativelor

643 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.457, nr.CLXXXII.

644 Vestea a fost adusă domnului Moldovei de Petru Chodecki (de Chodcze), staroste de Halici (*ibidem*; Ilona Czamańska, *op.cit.*, p.185), frate cu toţi ceilalţi purtători ai acestui nume, implicaţi în relaţiile cu Moldova lui Ştefan cel Mare (Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, pl.117).

645 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.457.

646 *Ibidem*, p.455.

647 Boierul Şandru mai îndeplinise o solie la Moscova şi în iarna anului 1501. La întoarcerea în Moldova, a fost însoţit de un om al lui Ivan al III-lea, Guba Moclocov. Amândoi au fost reţinuţi în Lituania şi, la 7 mai 1501, se intervenea pentru eliberarea lor (*Relaţiile istorice*, I, p.86-87, nr.26; v. şi p.305, nota 84: ştiri de la începutul lui martie 1501 despre Şandru şi Moclocov). Din textul soliei din decembrie 1501 nu rezultă că Şandru ar fi rămas până la acea dată în Lituania. Identificarea lui Şandru nu se poate face cu precizie. La această vreme, un Şandru este pârcălab de Cetatea Nouă, până la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare, iar un altul, din familia Cârjă, este diac, ultimul document scris de el datând din 23 noiembrie 1499 (v. şi *supra*, capitolul *Conflictul dintre Lituania şi marele cnezat al Moscovei*).

648 Datarea acestei solii fiind suficient de precisă – „*immediate post coronationem*", adică, aşa cum a observat şi Ioan Bogdan, „îndată după 1 decembrie 1501" (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.455, nota 1) – rezultă că dizgraţierea lui Dimitrie Ivanovici este, în fapt, anterioară datei când ea a fost adusă la cunoştinţa publică, la 11 aprilie 1502. Socotind timpul necesar pentru transmiterea ştirilor, ar rezulta că Ivan al III-lea a luat respectiva hotărâre pe la mijlocul toamnei anului 1501.

care trebuiau să înceapă, pentru hotarul dintre regat şi stăpânirile domnului la „bucovină" („*de finibus inter Regnum et dominium ipsius a bukovina*"), trebuia să se amintească regelui că termenul fixat cu arhiepiscopul Róża, pentru ziua de 29 septembrie 1501, trecuse fără a se fi făcut ceva (evident, din cauza morţii lui Ioan Albert, urmată de un interregn), aşa încât domnul Moldovei avansa acum două propuneri pentru un termen nou: fie la sărbătoarea Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel (29 iunie 1502), fie la Naşterea Maicii Domnului (8 septembrie 1502). Solii aveau să comunice regelui şi veşti despre acţiunile otomane: în primul rând, că „turcul" pune toată stăruinţa pentru a-i împăca pe tătarii de la Perecop ai lui Mengli Ghirai cu aceia de la Volga (Hoarda Mare), împăcare păgubitoare pentru ambele ţări (Polonia şi Moldova); în al doilea rând, că „turcul" pregăteşte, pentru anul care vine („*pro anno veniente*"), o armată puternică, pe uscat şi pe mare, pentru a ataca Ungaria. În sfârşit, dacă solilor săi li se va permite să treacă spre Moscova, şi el va îngădui trecerea unui sol regal spre turci, cu condiţia să ştie a vorbi altfel decât Lanckoroński[649].

Răspunsul regelui a fost adus la Suceava – în ianuarie sau în februarie 1502 – de o delegaţie compusă din Mikołaj (Nicolae) Kamieniecki, castelan de Sandomir, Jan Bochotnicki, căpitan sau staroste de Cracovia, şi Jan Krowicki, decanul de Liov[650]. Ei au avut misiunea de a înfăţişa domnului Moldovei propria listă de nemulţumiri, începând cu prădăciunile de la hotare, petrecute într-un chip „nu numai duşmănos, dar chiar păgânesc" (*non solum hostili, sed etiam paganico*), încălcându-se tratatele, scrisorile şi jurămintele. Se adusese pagubă şi vămilor, şi comerţului, întrucât negustorii regatului fuseseră opriţi să treacă prin Moldova – deşi tratatele prevedeau acest lucru –, pentru a ajunge pe teritoriul otoman. Bunele raporturi puteau fi restabilite, dacă se înapoiau prăzile şi oamenii luaţi[651] din pământurile regeşti şi dacă domnul, amintindu-şi de litera tratatelor şi de promisiunile făcute cu prilejul jertfirii lui Ilie, va păzi şi va respecta cu stricteţe înscrisurile şi jurământul. Drumul solilor spre Moscova era condiţionat în mod expres de restituirea bunurilor prădate. Acest gest ar fi putut aduce restabilirea încrederii şi a bunăvoinţei reciproce, ca temelie pentru unirea şi pacea dintre creştini într-o vreme când necredincioşii se reconciliau pentru a lovi mai tare Creştinătatea. Totuşi, în legătură cu aceşti păgâni, domnul trebuia să ştie că tătarii de la Volga vor veni în ajutorul regelui, în legătură cu războiul cu Moscova. Ca urmare, ei nu trebuiau atacaţi sau împiedicaţi în vreun fel.

---

[649] *Ibidem*, p.455-456, nr.CLXXXII. Acest incident poate fi apropiat de cazul genovezului Gregorio de Reza, din 1467.

[650] *Ibidem*, p.456; Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.185.

[651] Totalul lor se ridica la 324 (probabil capi de familie): Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.459, nr.CLXXXII.

În ceea ce priveşte diferendul de hotar, solii erau împuterniciți să accepte data de 8 septembrie („*recipiatur dies Nativitatis Marie*")[652], propusă de domnul însuşi, dar ei trebuiau să amintească acestuia că cererile lui sunt oricum neîndreptățite şi contrare evidenței faptelor, întrucât „hotarele cele vechi şi adevărate au fost şi sunt pe Colacin" (*limites antiqui et veri fuerunt et sunt circa Colaczino*)[653]. În sfârşit, chestiunea protocolară semnalată de solii domnului – conflictul cu Lanckoroński – avea să fie cercetată. Oricum, regele nu pricepea ce au putut să fie acele cuvinte rostite de sol şi care nu au plăcut voievodului („*regia maiestas non potest intelligere que essent verba que ipse illis dixisset, que non placerent voyevode*")[654].

Solilor li se recomanda să-l convingă pe domn, în cadrul unor discuții speciale („*in colloquiis specialibus*"), să se îngrijească de împăcarea cu polonii, pentru ca ei să-i rămână prieteni şi fiului său, cu aceeaşi prietenie care fusese întotdeauna sigură şi fără de griji, folositoare şi indispensabilă împotriva tuturor duşmanilor. Era un mod de a-i atrage atenția asupra viitorului.

În vremea când între Suceava şi Cracovia se schimbau aceste mesaje, un sol ungur – care îndeplinise o misiune în Moldova spre sfârşitul anului 1501 – aducea la Buda, în ianuarie 1502, făgăduiala domnului că, deşi bolnav, nu va pregeta să trimită ostaşi în ajutorul regelui Vladislav, în cazul când acesta ar pleca la războiul cu turcii[655]. Un sol a ajuns, probabil cu un mesaj similar, la Veneția, căutând, poate acolo, şi un medic. Primit în Senat la 28 martie, solul a fost învestit „cavaler aurat" (*fatto cavalier et vestito d'oro*)[656]. În fapt, însă, nu s-a mai întâmplat nimic care să justifice speranțele lui Ştefan în direcția acelui război. Cruciada însăşi apunea: membrii alianței ieşeau ori se pregăteau să iasă, unul câte unul, din lupta care nu adusese nici un câştig.

De altfel, acest an 1502 a adus o evoluție neaşteptată pentru Moldova şi domnul ei: de la începutul şi până la sfârşitul anului, toate treburile încurcate s-au limpezit într-un fel sau altul, fie cu folos, fie cu pagubă.

În ianuarie 1502, se mai conta încă pe colaborarea militară a lui Ştefan în cazul unui război cu Poarta; în decembrie, o mare delegație otomană a poposit, în drum spre Cracovia, la Suceava, unde domnul i-a acordat audiență în zilele de după Crăciun.

---

652 *Ibidem*, p.458.
653 *Ibidem*.
654 *Ibidem*, p.459.
655 Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p.33, nr.XLI; Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.195; Nicolae Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare*, p.267 (cu referințe, în nota 216, care nu au nimic de-a face cu documentul respectiv).
656 C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.87; Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în* ***I Diarii***, p.148 şi nota 55.

În ianuarie 1502, se mai discuta încă despre încheierea paşnică, prin tratative, a conflictului pentru Pocuţia, după cercetarea documentelor şi stabilirea hotarelor; în decembrie, Pocuţia era sub stăpânirea şi administraţia moldovenească.

În ianuarie 1502, mai era încă îndoială cu privire la soarta lui Dimitrie Ivanovici şi a mamei sale, domniţa Elena; în decembrie, amândoi erau închişi.

Relaţiile cu turcii şi tătarii. Chipul în care s-a ajuns la această aşezare a lucrurilor se înfăţişează cunoaşterii istoricului cu destulă greutate, pe de o parte din cauza naturalei întrepătrunderi a direcţiilor urmate de evoluţia evenimentelor, dificil şi inutil de desluşit separat una de alta, iar pe de altă parte din cauza faptului că informaţiile despre aceste evenimente provin, în mare parte, din surse care le reproduc la mâna a doua sau a treia (cum sunt, de pildă, rapoartele rezidentului rus la curtea lui Mengli Ghirai, reproducând ceea ce hanul îi spunea că îi scrisese Ştefan cel Mare, ori consemnările din jurnalul veneţianului Marino Sanudo, cu transcrierea întreagă sau fragmentară a unor rapoarte venite de la Buda, relatând veştile aduse acolo de unii soli). Existenţa mai multor verigi intermediare face uneori foarte dificilă plasarea în timp a evenimentelor la care se referă informaţiile respective: în cazul în care informaţia primară nu a păstrat ea însăşi datarea originală, decalajul care o separă de forma ajunsă la noi poate să însemne două sau chiar trei luni[657].

Raporturile cu Poarta s-au detensionat ca urmare a lipsei acţiunilor ofensive în zona Moldovei. La începutul anului 1502, o oaste otomană însemnată („*magnum numerum gentium*") a fost trimisă în direcţia Dunării de Jos, ameninţând Transilvania, în timp ce două oşti tătăreşti supravegheau,

[657] Se mai adaugă şi lipsa datelor din unele documente, precum şi interpretarea diferită a unor datări prin sărbătoarea religioasă a unei zile. Astfel, *dies Nativitatis Mariae* a fost socotită, de unii autori, drept 15 august (I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.170), deşi Naşterea Maicii Domnului este, şi pentru catolici şi pentru ortodocşi, la 8 septembrie. Ziua Sfântului Mihail a fost echivalată cu 8 noiembrie (Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.96), deşi, la data respectivă, pentru ortodocşi este sărbătoarea Sfinţilor Arhangheli, în timp ce, pentru catolici, o sărbătoare separată a Sfântului Mihail este la 29 septembrie. Sărbătoarea Sfântului Marcu, ziua în care se datează întâlnirea lui Ştefan cel Mare cu starostele Ioan de Lipowiec, în 1502, a fost socotită ca fiind cea a Sfântului Apostol şi Evanghelist Marcu, din 25 aprilie, celebrată atât la catolici, cât şi la ortodocşi (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.460, notele 1 şi 3). Nepotrivirea cu contextul evenimentelor a determinat propunerea de a se aşeza respectiva întâlnire în aprilie 1503 (cf. Veniamin Ciobanu, *op.cit.*, p.97, nota 73); însă *festum Sancti Marci* poate fi cea a Sfântului Papă Marcu, de la 7 octombrie, această transpunere (folosită de istoricul polonez Zd. Spieralski, cf. Ilie Corfus, *Pagini de istorie românească*, p.224, nota 37) corespunzând contextului cronologic al evenimentelor.

amenințător, hotarele Moldovei, din împrejurimile Cetății Albe[658]. Pericolul era, probabil, real, de vreme ce, la 6 februarie, regele Vladislav lua în calcul posibilitatea ca domnul Moldovei să aibă nevoie de ajutor militar[659]. Prezența lui Ştefan la Iaşi (în februarie) şi apoi la Vaslui (în martie) poate fi pusă, eventual, în legătură cu această amenințare, dar faptul însuşi că, de la mijlocul lunii februarie 1502, cancelaria domnească şi-a reluat activitatea arată, mai degrabă, că alerta diminuase sau, cel puțin, că situația era bine controlată de domn.

Tătarii de la Volga fuseseră chemați de sultanul Baiazid cu scopul precis de a-l neutraliza pe domnul Moldovei: „Dacă tu vei ține Moldova – ar fi spus sultanul hanului Hoardei Mari – nouă ne va fi liberă înaintarea către toate părțile lumii” (*Si tu Valachiam tenebis, nobis liberum erit progredi ad omnes partes mundi*)[660]. Erau tătarii pe care şi regele Alexandru îi aştepta, ca aliați împotriva lui Ivan al Moscovei, şi asupra cărora atrăsese atenția lui Ştefan să nu-i atace. Domnul Moldovei a trebuit, totuşi, să contribuie la înfrângerea lor, în vara anului 1502[661], pentru a îndepărta de la hotarele sale aliații periculoşi ai sultanului[662].

Căderea în dizgrație a domniței Elena. În ciuda aparențelor create de jocul alianțelor, este de presupus că participarea moldovenească la eliminarea tătarilor de la Volga nu a fost gândită decât ca o acțiune militară necesară apărării țării, şi nu ca un ajutor dat marelui cneaz al Moscovei pentru războiul pe care îl purta cu Lituania. Ceea ce Ştefan aflase pe căi tainice, încă din 1501, a devenit public în aprilie 1502, când fiica şi nepotul lui au căzut în dizgrație. La 11 aprilie, Ivan al III-lea a hotărât ca Dimitrie Ivanovici să nu mai fie, alături de el, mare cneaz al Moscovei, al Vladimirului şi al întregii Rusii. Împreună cu mama sa, domnița Elena, el a fost trimis în domiciliu forțat. Numele lor au încetat să mai fie pomenite la slujbe. La 14 aprilie, titlurile luate de la nepotul Dimitrie au fost trecute fiului Vasile[663]. Cu mijloacele de informare de care dispunea, Ştefan a trebuit să afle destul de repede aceste întâmplări. Sperând, probabil, că ele nu vor fi fiind decât zvonuri, el s-a adresat

---

[658] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.171-172 (după o scrisoare a regelui Vladislav din 6 februarie 1502: p.172, notele 1 şi 2).

[659] *Ibidem*, p.172.

[660] *Ibidem*, p.171, nota 3. Ştirea provine dintr-o scrisoare datată 12 mai 1502.

[661] Alexandru I. Gonța, *Românii şi Hoarda de Aur*, p.188; Eugen Denize, *Ştefan cel Mare*, p.162.

[662] Participarea ostaşilor moldoveni în această luptă poate fi pusă, totuşi, sub semnul întrebării, din cauza faptului că, în toamna anului 1502, Ştefan a trimis un sol la Perecop ca să-l felicite pe Mengli Ghirai pentru victorie (Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.312); asemenea mesaj nu pare plauzibil în cazul unei victorii obținute în comun.

[663] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.316-317.

lui Mengli Ghirai, în cursul verii lui 1502, pentru a avea ştiri exacte. Aceste mesaje disperate sunt menţionate de Alexei Zaboloţki (care, din martie 1502, era reprezentantul marelui cneaz la curtea de la Perecop[664]) într-o scrisoare trimisă la Moscova la 15 septembrie 1502, în care sunt relatate spusele hanului: „Mi-a scris voievodul Ştefan: «Răspunde-mi dacă mai trăiesc fiica şi nepotul meu»"; „Mi-a scris voievodul Ştefan: «La tine adesea vin soli ai marelui cneaz şi curieri de-ai lui; răspunde-mi, este adevărat că marele cneaz [Ivan] a luat titlul de mare cneaz al Moscovei nepotului meu şi a dat marea cnejie a Moscovei fiului său, marele cneaz Vasile ?»"[665].

De fapt, Ştefan cunoştea răspunsurile la aceste întrebări şi, tocmai de aceea, ca represalii, a oprit în Moldova – probabil în cursul anului 1500 – pe solii lui Ivan, Dimitrie Ralli[666] şi Mitrofan Feodorovici Karaciarov, care se întorceau din Italia cu meşteri de tot felul[667]. Acest gest[668] a provocat un adevărat conflict diplomatic, pentru rezolvarea căruia Ivan a apelat şi la Mengli Ghirai, şi la sultanul Baiazid (prin fiul acestuia, care şedea la Caffa). În cursul conflictului, marele cneaz Ivan a trebuit să explice dizgraţierea nepotului şi a nurorii sale: „pe nepotul său, domnitorul nostru l-a miluit cu marea cnezie, dar el şi mama lui, marea cneaghină Elena, au greşit în faţa domnitorului, nu s-au

[664] *Ibidem*, p.410.

[665] *Ibidem*, p.391; Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.415, nota 1. Comentând aceste informaţii, Alexandru V. Boldur a conchis că „Ştefan a aflat ceva vag despre soarta fiicei sale abia după 5 luni" (Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.311, nota 7). Această apreciere nu ţine seama de decalajele dintre primirea scrisorilor lui Ştefan la Perecop (pasajele citate fac parte din două scrisori diferite) şi preluarea veştilor de către Zaboloţki de la Mengli Ghirai pentru a le transmite la Moscova. Având în vedere aceste precizări, este evident că scrisorile lui Ştefan trebuie să fi datat cel mai târziu din iulie-august 1502.

[666] Dimitrie Ralli şi fratele său, Manuil, s-au stabilit în Rusia, împreună cu tatăl lor, Ioan Ralli Paleolog, în 1482, venind din Constantinopol. Amândoi au fost trimişi în Europa apuseană pentru a aduce la Moscova feluriţi specialişti: cf. Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, p.39 (şi bibliografia citată la p.51, nota 2). Sterios Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es*, Atena, 1973, nu înregistrează aceste personaje.

[667] La 1 martie 1501, marele cneaz Ivan intervenea, pe cale diplomatică, pentru a se îngădui solilor şi suitei lor să treacă prin Lituania, în ciuda stării de război dintre marele ducat şi Moscova (*Relaţiile istorice*, I, p.84-86, nr.25; v. şi p.302-305, notele 81-84).

[668] Domnul Moldovei a justificat poziţia sa prin faptul că solii lui Ivan îi datorau o sumă mare de bani; v. K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.392, nota 1 („Unul din pretextele date de voievodul Ştefan..."); G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, p.43 („Datoriile celor plecaţi le suportă hanul Crimeii, care nu-şi va lichida socotelile decât câţiva ani mai târziu"); Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.313 (marele cneaz „vroia să trimită la Ştefan pe omul său cu bani"). Pare probabil că datoria era reală (aproape întotdeauna rămâneau datorii de pe urma solilor), însă ea singură nu putea să justifice reţinerea solilor şi a însoţitorilor lor.

purtat după cum se cuvine; şi domnitorul nostru, pentru această purtare a lor, a luat nepotului său marea cnezie şi a miluit cu toate cnezatele pe fiul său, marele cneaz Vasili”[669]. În acest context, şi Ştefan cel Mare şi-a explicat gestul ca pe o acţiune de represalii: „marele cneaz Ivan a prins pe fiul fiicei mele şi i-a luat domnia cnejiei; şi acum eu nu voi da drumul acestor oameni ai marelui cneaz Ivan”[670].

Cuvintele, ca şi decizia însăşi, exprimă o iritare şi o îndârjire care sunt, de altminteri, caracteristice reacţiilor domnului Moldovei, cunoscute şi din alte împrejurări similare. Tensiunea creată de cele întâmplate fiicei sale la Moscova este uşor de imaginat şi această stare de spirit a influenţat, fără îndoială, poziţia lui Ştefan şi în problema Pocuţiei.

Tratativele pentru Pocuţia. Comisia mixtă pentru stabilirea hotarului moldo-polon trebuia să se întrunească la 8 septembrie 1502. Cel puţin, acest termen fusese acceptat de regele Alexandru, din cele două propuse de Ştefan în decembrie 1501[671]. Din relatările ulterioare, se vede, însă, că termenul a fost modificat, convenindu-se ulterior pentru ziua Sfântului Mihail, la 29 septembrie. Se pare că această nouă dată a fost fixată chiar cu prilejul venirii lui Kamieniecki, Bochotnicki şi Krowicki în Moldova, la începutul anului 1502[672]. Mai mult, chiar, se pare că amânarea a fost solicitată de însuşi domnul Moldovei[673]. Nu se întrevede, din izvoarele cunoscute, nici o justificare obiectivă pentru o asemenea solicitare. Ar putea fi, însă, una de natură subiectivă: dorinţa de a sfinţi în linişte, la 14 septembrie, biserica de la Volovăţ,

---

669 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.391 (din instrucţiunile date de Ivan solului său în Crimeea, la 16 octombrie 1502; Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.311).

670 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.392 (text databil în prima jumătate a anului 1503). Solii lui Ivan al III-lea şi însoţitorii lor au plecat din Moldova în vara anului 1503, dar n-au ajuns la Moscova decât în toamna anului următor, fiind reţinuţi şi de „împăratul” de la Perecop (*ibidem*). În legătură cu plecarea solilor şi a meşterilor italieni, G. Bezviconi (*op.cit.*, p.43) consemnează, fără indicarea sursei, următoarele: „Ajungerea lor la destinaţie o face cunoscută ruşilor moldoveanul Nichifor, fiul paharnicului Dimitrie”. Personajele par neidentificabile între cele ale epocii lui Ştefan cel Mare.

671 V. *supra*, capitolul *Pocuţia, „**illa terra litigiosa**”*.

672 În discuţiile de la Cernăuţi, de la începutul lunii noiembrie 1503, logofătul Tăutu arată că acest termen s-a fixat când „*supervenerunt Nicolaus capitaneus Cracoviensis et Ioannes Bochothnicki*” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.477, nr.CXCI). În aceeaşi lună, Ştefan însuşi spune, în solia trimisă la Lublin prin solul său, Luca (Lucaci), că solii poloni Kamieniecki, Bochotnicki şi Krowicki „s-au înţeles cu noi şi au pus soroc la ziua Sfântului Mihail” (*ibidem*, p.489, nr.CXCII).

673 Răspunzând logofătului Tăutu, în discuţiile de la Cernăuţi, solul polon Firley precizează: „*Dominus Nicolaus Cracoviensis capitaneus et Bochothnicki ad affectationem domini vaywode tempus Sancti Michaelis concluserunt*”.

închinată Înălţării Sfintei Cruci. Începută în 1500 şi neisprăvită în răstimpul obişnuit, construcţia acestei biserici trebuie să fi fost aproape încheiată în primăvara anului 1502, ceea ce conduce la ipoteza că însăşi sfinţirea a fost deliberat amânată pentru a putea avea loc în chiar ziua sărbătorii de hram. Un paralelism sugestiv face ca la capătul ultimei cruciade – care avea să se termine „în ridicul", după expresia lui N. Iorga[674] – să stea tot o biserică închinată Înălţării Sfintei Cruci, ca şi la încheierea lungului război din 1473-1486. Mesajul trebuie înţeles, evident, în acelaşi chip: lupta se încheia doar pe tărâmul armelor, continuând, însă, pe un alt plan[675].

În zbuciumul care trebuie să fi caracterizat primăvara şi vara acelui an, Ştefan a reluat marea sa rugăciune, întreruptă câtă vreme a crezut că, în înfruntarea cu păgânii, trebuie să lase armelor să-şi spună cuvântul. Dar altă realitate a început a prinde contur, iar împăcarea cu Poarta s-a vădit inevitabilă. Un dar somptuos a fost destinat Mănăstirii Zografu, un *Tetraevanghel*[676] unic între cărţile ieşite din scriptoriile moldoveneşti după dorinţa şi porunca lui Ştefan cel Mare, scris şi împodobit cu miniaturi de monahul Filip[677] şi datat chiar în ziua Sfântului Gheorghe, ziua de hram a mănăstirii athonite. Pe una dintre filele lui, străluceşte stema dinastică a domnului, singura reprezentare în culori cunoscută până acum. Este posibil ca, împreună cu acest dar, să se fi trimis acum la Zografu şi steagul brodat la începutul anului 1500. Mănăstirea întreagă a beneficiat de o restaurare[678], la capătul căreia chipul domnului

[674] N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p.176.

[675] Dumitru Nastase, *Ideea imperială în Ţările Române*, p.8.

[676] *Repertoriul*, p.415-420, nr.161. Pentru acest manuscris: Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.120-124; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.150-151, nr.XXXVII. Se află azi în Austria (Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.5, nr.9).

[677] Mănăstirea în care s-a nevoit Filip monahul nu este cunoscută. Bazându-se pe faptul că în acest *Tetraevanghel*, destinat Mănăstirii Zografu, a fost înfăţişată stema în culori a lui Ştefan cel Mare în exact aceeaşi compunere ca şi cea de pe clopotul dăruit în 1494 Mănăstirii Bistriţa, istoricul Petre Ş. Năsturel a formulat ipoteza că Filip monahul a trăit şi a lucrat în vechea ctitorie a lui Alexandru cel Bun (Petre Ş. Năsturel, *În legătură cu unele danii de la Ştefan cel Mare*, în **Rsl**, V, 1962, p.144-145). Ipoteza a fost respinsă de Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.440, nr.XXXVII (note complementare). Adăugăm că identitatea celor două reprezentări heraldice nu este suficientă pentru a conduce la ideea că pictorul a avut sub ochi imaginea de pe clopot; ea dovedeşte, în schimb, existenţa formei definitive a stemei dinastice la 1494 şi folosirea ei neschimbată până la 1502 şi, desigur, ulterior.

[678] Teodor Bodogae, *Ajutoarele româneşti la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, p.217; Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.187, după *Proskynetariul* lui Ioan Comnen (1701), care dă văleatul 7010; *Mémoires pour servir à l'histoire des monastères du Mont Athos, par le père Braconnier, jésuite (1706)*, în Henri Ommont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII*^{e} *et XVIII*^{e} *siècles*, II, Paris, 1902, p.1007: „un voïvode de

Moldovei a fost pictat pe unul dintre pereții exteriori ai bisericii, ca pe vremea împăraților bizantini[679]. La 24 iunie 1502, biserica din curțile de la Piatra primea – tot în ziua hramului – un *Tetraevanghel* scris de ieromonahul Spiridon de la Putna[680].

Întâmplător sau nu, din această vară a anului 1502 datează o mărturie, şi ea unică, despre locul lui Ştefan cel Mare în lumea creştină a vremii. Într-un raport privind acțiunile flotei venețiene în Marea Egee, în cursul ultimelor luni de război antiotoman, se face o mențiune despre Sfântul Munte („*Monte Santo*") al Athosului, cu cele 40 de mănăstiri fortificate ca nişte castele, ducând o viață de autonomie deplină, în locuri îmbelşugate cu tot binele, foarte creştine şi protejate de „Carabogdan" – numele, de formă turcească, cu care, de multe ori, izvoarele venețiene îl desemnează pe domnul Moldovei („*lochi fructiferi di ogni bene e christianissimi e favoriti dil Carabodan*")[681].

În septembrie (desigur, după ziua de 14), Ştefan s-a îndreptat spre hotarul din nord, unde i-a aşteptat pe reprezentanții regelui Alexandru şi pe cei ai regelui Vladislav, împreună cu care trebuiau să facă hotărnicia. Despre cele petrecute în ultimele zile ale lui septembrie şi în octombrie 1502 trei oameni au

---

Valachie, nommé Etienne, le mit dans l'état où il est aujourd'hui, l'an de Jésus-Christ mil cinq cent deux". Nu este, deci, locul pentru a şovăi în privința anului (cf. Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.187), care este 1502 (7010).

679 Petre Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.187, nota 37 bis. V. şi traducerea din *Proskynetariul* lui Ioan Comnen: „După ce, din pizmă, papa Romei a ars şi pe aceasta ca şi pe multe alte mănăstiri şi biserici ale Sfântului Munte, deoarece nu i s-au închinat, domnul Moldovei, Ştefan voievod, a refăcut-o în anul 7010 (1502) de la Facerea Lumii şi este pictat în exteriorul bisericii, spre aducere-aminte" (Preot prof. dr. Ioan Dură, *Proschinitarul lui Ioan Comnen (1701) şi ştirile cuprinse în acesta despre ajutoare româneşti date Sfântului Munte Athos*, în idem, *Românii şi Athosul. Pagini inedite din istoria legăturilor românilor şi Bisericii acestora cu Sfântul Munte Athos*, Bârda, 2002, p. 46).

680 *Repertoriul*, p.412-415, nr.160. Pentru acest manuscris: Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.116-120; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.151, nr.XXXVIII. Se păstrează la Muzeul Național de Istorie a României (*Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, p.114-115, nr.27). La scurt timp după terminarea acestui manuscris împodobit cu miniaturi, ieromonahul Spiridon a devenit egumen al Putnei, după ce Paisie cel Scurt a murit la 23 iulie 1502 (*Cronicile slavo-române*, p.66). La 17 noiembrie 1502, el este atestat (**DRH**, A, III, p.504-506, nr.283) în această calitate, pentru care l-au recomandat, fără nici o îndoială, înaltele sale calități cărturăreşti.

681 Ştefan Andreescu, *Ştefan cel Mare ca protector al Muntelui Athos*, p.653 (v. şi *supra*, Cartea I, *Răsăritul*, capitolul *Echilibrul puterilor*, în note). Câțiva ani mai înainte, în 1489, călugărul Isaia de la Hilandar, mergând la Moscova, a consemnat că Mănăstirea Zografu „a fost întemeiată de Ştefan al Valahiei" (B[erthe] de Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, I, p.260). În aceeaşi relatare, se spune şi despre Cutlumus că aparține domnului Moldovei (*ibidem*, p.262), ceea ce este o evidentă confuzie, ştiute fiind legăturile vechi şi constante ale domnilor munteni cu acea mănăstire athonită (cf. Petre Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains*, p.55, nota 102).

lăsat mărturii: Ştefan însuşi, marele logofăt Tăutu şi solul polon, Ioan căpitan de Lipowiec. Pe baza lor, se poate încerca o reconstituire.

Logofătul Ioan Tăutu va povesti[682], un an mai târziu, că domnul a pornit spre locul de întâlnire cu fiul său şi cu toată curtea, cu oaste şi cu multe bombarde, făcând multă şi mare cheltuială[683]. La termen, „boierii" unguri au venit[684], nu însă şi „domnii poloni", deşi – observă logofătul – ei erau acasă, în regat, nu plecaseră cu regele. În adevăr, Alexandru se dusese în Lituania, din cauza războiului cu Moscova, lăsându-l pe fratele său, cardinalul Frederic, să poarte grija regatului. Îmbolnăvindu-se, Frederic nici nu a venit în Pocuţia, nici nu s-a mai îngrijit de trimiterea unei delegaţii. Cu o întârziere de nouă zile, a ajuns „un om neînsemnat", căpitanul Ioan de Lipowiec, trimis cu o scrisoare a cardinalului, care se scuza că, fiind bolnav, nu a putut, veni („*Et misit ad dominum nostrum dominus cardinalis unum hominem levem cum littera, excusando se egritudine, quod venire non potuisset*"). Căpitanul de Lipowiec a ajuns la 7 octombrie („*ipso festo Sancti Marci*") la Halici, unde, cu o zi înainte, sosiseră şi reprezentanţii regelui Vladislav. Din relatarea emisarului, se înţelege că întâlnirea a prilejuit un incident jenant, întrucât plenipotenţiarii unguri aşteptau sosirea omologilor lor poloni, pentru care aduseseră scrisori, dar, întrebat dacă „alţi soli vin călare după mine sau ba", căpitanul a trebuit să răspundă negativ („*dixi illis quod non*") şi a refuzat să primească scrisorile destinate celor care lipseau. În aceeaşi zi, s-a grăbit să ajungă, călare, la domnul Moldovei („*die eo velocius de Halicz equitavi ad palatinum Moldavie*").

Sâmbătă, 8 octombrie, trimisul cardinalului a fost primit în audienţă de Ştefan, în prezenţa întregului sfat domnesc („*dedit audienciam, ubi totum consilium palatini interfuit*")[685]. Ioan de Lipowiec şi-a prezentat solia, care, însă, nu a avut darul să-l convingă pe domn: „Chiar dacă domnul cardinal e bolnav – suntem, totuşi, cu toţii în puterea lui Dumnezeu –, totuşi mai erau în regat alţi domni care puteau să împlinească acea convenţie. Din ţara regatului Ungariei solii au venit conform convenţiei, dar polonii mă cred a fi un copil" (*Ex terra regni Hungarie legati venerunt secundum condictamen, sed Poloni me opinantur pro puero esse*). Şi, fiind el însuşi un infirm, a putut adăuga, cu

[682] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.477, nr.CXCI.

[683] E interesantă această subliniere repetată a costului mişcării spre Pocuţia: „*sumtum faciens magnum*" şi „*totum multum sumtum facit*".

[684] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.489, nr.CXCII.

[685] *Ibidem*, p.460, nr.CLXXXIII. Relatarea lui Ioan de Lipowiec (*ibidem*, p.460-462) priveşte mai cu seamă răspunsurile domnului Moldovei. Fragmente din ea au fost reproduse, în traducere, de I. Ursu (*Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.174-176; *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.175), Ion I. Nistor (*Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, p.38, 40-41) şi N. Iorga (*Istoria românilor*, IV, p.175-176).

durerea propriei sale experienţe: „Dacă domnii din regatul Poloniei sau al Ungariei ar veni în acest loc şi n-aş veni eu, scuzându-mă cu infirmitatea mea, ce mi-ar spune ei ?” (*Dum domini regni Polonie aut Hungarie in hunc locum venissent, et me non veniente excusando me infirmitate, quid mihi ipsi dicerent ?*).

Solul polon a consemnat cu fidelitate atmosfera foarte încordată a acestei întrevederi cu un principe îndârjit şi mânios. „Acest răspuns mi l-a dat în legătură cu mesajul [relativ la absenţa plenipotenţiarilor – *n. ns.*]. Dându-mi să înţeleg, cu asprime, că în legătură cu acest mesaj nu vrea să facă nimic, i-am spus acestălalt mesaj. După ce l-a auzit, a fost încă şi mai aspru (*fuit multo magis austerus*), zicând aşa: «Eu vreau să ţin cu dreptate cele stabilite în înscrisuri, adică în zapise, şi să împlinesc jurământul, cu domnii [mei] consilieri, mai bine decât domnii poloni»”.

Apoi, „vrând să se arate deasupra domnilor întregii Creştinătăţi” (*volens se dare super dominos tocius christianitatis*), Ştefan a reafirmat cu toată fermitatea punctul de vedere moldovenesc, deşi în faţa sa nu se afla un plenipotenţiar al regelui, ci doar un dregător mărunt, însărcinat numai cu transmiterea scuzelor din partea cardinalului Frederic. Aflat pe pământul Pocuţiei, Ştefan a spus, deci, căpitanului polon: „această ţară în care am venit, care niciodată şi în nici un fel nu a fost arătată în vreun înscris, nici în vreo convenţie, este ţara mea din vremuri vechi, ţinând de Ţara Moldovei, şi asupra ei am dreptate sigură şi cuvenită din vechime. De aceea am venit în ea ca în propria mea ţară. Şi dacă polonii vor să facă sau să înceapă ceva împotriva mea, atunci ei vor face o silnicie (*violenciam*) faţă de jurământ şi faţă de mine, după cum sunt ei obişnuiţi, cum mi-au făcut şi mai înainte silnicie şi nedreptate. Dar dacă vor să fie cu mine aşa cum se cuvine între vecini adevăraţi şi drepţi, atunci să-mi dea pace în această ţară a mea şi în alte lucruri, după înscrisuri, ca să mi se facă dreptate. Vom merge atunci, în schimb, împotriva tătarilor şi a altor păgâni, pentru că aceasta ne este nouă de trebuinţă”. Mesajul era limpede: colaborarea militară – în ofensivă, dar şi în apărarea regatului – în schimbul recunoaşterii stăpânirii moldoveneşti asupra Pocuţiei.

Solii unguri, prezenţi şi ei la audienţă, au stăruit să se stabilească un alt termen, ceea ce Ştefan a refuzat, sub cuvânt că ar fi zadarnic, „pentru că polonii niciodată nu mi-ar face dreptate”. Ioan de Lipowiec s-a oferit să rămână în Moldova, ostatic la Ştefan, până când cardinalul va confirma ceea ce ei ar fi stabilit; în caz contrar, putea să-l ţină pe viaţă în închisoare sau chiar să-i ia capul. „Ce mi-e mie de capul tău sau de rămasul tău ?!”, a ripostat domnul, adăugând că i s-au mai făcut făgăduieli, care n-au fost respectate. „Dar acum vreau să ţin ceea ce este al meu, punându-mi capul. Şi cel căruia i-ar fi de trebuinţă o solie, mă va găsi în această ţară, adică în ţara Rusiei” (*Sed nunc iam*

volo meum proprium tenere usque ad meum gutur, alias do gardla*. Et cui legacio fiet necessaria, extunc me inveniet in hac terra, hoc est in terra Russie*)[686].

Anexarea Pocuţiei. Cuvintele din urmă, cu care s-a încheiat audienţa, arată că în cugetul domnului Moldovei hotărârea era luată: se afla în „ţara Rusiei", proclamându-şi drepturile asupra Pocuţiei, şi era hotărât să-şi valorifice aceste drepturi şi să ia ţinutul în stăpânire. De altminteri, pare foarte probabil că acesta fusese gândul cu care şi venise în Pocuţia: numai aşa se poate explica deplasarea acolo cu o suită uriaşă, cu armată şi cu bombarde !

Totuşi, înainte de a purcede la anexarea Pocuţiei, Ştefan a mai îndeplinit două formalităţi. Mai întâi, a aşteptat: „Şi am aşteptat acolo multă vreme, aproape cinci săptămâni şi jumătate"[687]. Apoi, a făcut o judecată: „Dumnealui voievodul, domnul nostru, chemând toată boierimea sa, şi sfatul său, după ce domnii voştri nu au venit, şi-a adjudecat acea ţară. Şi boierimea deopotrivă a adjudecat-o domnului nostru voievodul" (*Dominus vaywoda dominus noster, vocata omni nobilitate sua, et consilium suum, postquam domini vestri non venerunt, adiudicavit iam cessisse illam terram, et idem nobilitas domino nostro vaywode adiudicavit*)[688]. Domnul însuşi a explicat: „Noi ştim, însă, ceea ce se ştie, de altfel, în toată lumea, că dacă cineva are o asemenea învoială şi sorocire şi zi hotărâtă şi nu vine la acea zi, el pierde tot dreptul, iar cine este de faţă la acea zi câştigă. Aşa suntem şi noi, că am câştigat toată dreptatea, de vreme ce este moşia noastră adevărată şi veche. Şi atunci am pus oamenii noştri în acea ţară"[689].

Astfel, Pocuţia a fost anexată Moldovei printr-un act de autoritate. Ziua când s-a făcut această judecată nu este cunoscută. Acceptând ca exact (deşi nu se poate exclude o uşoară exagerare) răgazul de „aproape cinci săptămâni şi jumătate", cât a aşteptat domnul cu curtea şi boierimea ţării în Pocuţia, şi socotind că acest răstimp a trebuit să înceapă după 14 septembrie şi cu un număr de zile înainte de termenul de la 29 septembrie 1502, se ajunge spre mijlocul ori, cel mai târziu, sfârşitul lunii octombrie 1502[690]. De altminteri, veneţianul Matteo Muriano – care venise în vara aceea la Suceava ca să îngrijească de sănătatea domnului[691] – spune categoric în raportul său din 7

---

[686] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.462, nr.CLXXXIII.

[687] *Ibidem*, p.489, nr.CXCII (Ştefan către regele Alexandru, prin gura solului său, Luca, trimis la Lublin).

[688] *Ibidem*, p.477, nr.CXCI (logofătul Tăutu).

[689] *Ibidem*, p.489, nr.CXCII.

[690] După istoricul polon Zd. Spieralski, anexarea Pocuţiei s-ar fi petrecut „la sfârşitul lunii septembrie 1502" (Ilie Corfus, *Pagini de istorie românească*, p.224).

[691] V., mai pe larg, în Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *Boala şi medicii*.

decembrie 1502: „În această trecută lună a lui octombrie, Înălțimea Sa domnul a recucerit unele cetăți şi sate de la Măria Sa regele Poloniei, care fuseseră ocupate în vechime de acel regat”[692].

Cu răspunsurile tăioase date de domnul Moldovei, starostele de Lipowiec s-a întors la cardinalul Frederic, care, alarmat, a trimis regelui Alexandru, în Lituania[693], un cleric de rang înalt – decanul de Cracovia, Krzyczky[694] – pentru a-i înfățişa situația gravă din „țara Rusiei”. Ajuns la Vilna la 4 noiembrie[695], el va povesti peste două zile despre „incursiunea duşmanilor în regat”. Aceşti duşmani nu sunt numiți direct[696]; se spune numai, despre ei, că „au trecut în taină şi linişte nu pe drumul obişnuit, ci, împotriva obiceiului, prin păduri, fiind conduşi de aceia pe care [...] i-a dat moldoveanul, încât suntem de părere că însăşi această incursiune a lor a fost înfăptuită cu instigarea şi participarea lui”. Se zvonea că Ştefan, „adunându-şi oamenii şi mai adăugându-şi turci şi sârbi, cu tot armamentul lui (*cum apparatu omni bellico*), anunță că vrea să cucerească cetățile regatului, şi mai ales Haliciul, Buceaciul, Jazlovețul Roşu şi Camenița”. Nobilii provinciei, „deliberând asupra nenorocirii care se apropie şi asupra primejdiei aşa de mari şi extreme, care ne amenință din partea acestor duşmani şi mai ales din partea moldoveanului” (*tam grande et ultimum fere periculum quod imminet ab ipsis hostibus, potissimum tamen a Walacho*), au cerut regelui să se întoarcă de urgență în regat, pentru a organiza apărarea, cu atât mai mult cu cât ținuturile Podoliei „încep să se tulbure şi să treacă la moldovean” (*incipiunt laborare et deficere ad Walachum*).

Un anumit paralelism de situații iese de la sine în evidență: se poate spune că prin acțiunea lui Ştefan din toamna anului 1502 se desluşeşte mai bine sensul aceleia în care „erou” a fost controversatul şi misteriosul Muha.

---

692 *Călători străini*, I, p.149.

693 Cf. I. Ursu, *Relațiunile Moldovei cu Polonia*, p.176.

694 Probabil identic cu „episcopul de Plock, Andrei Krzycki”, care, în 1531, a închinat o odă lui Jan Tarnowski, în urma victoriei de la Obertyn, asupra lui Petru Rareş: cf. Gh. Duzinchevici, *Informație asupra luptei de la Obertyn (1531)*, în **RI**, XXII, 1936, 7-9, p.250-252. Într-un asemenea caz, amănuntul este deosebit de interesant pentru starea de spirit a personajului, care a rămas preocupat de raporturile țării sale cu Moldova.

695 *Relațiile istorice*, I, p.89, nr.27. Evenimentele relatate în acest document încep „*sabbato infra (octavam) Omnium Sanctorum*” (*ibidem*, p.87), ceea ce înseamnă sâmbătă, 4 noiembrie 1502. Datarea fixată de editori – „sâmbătă (pe data de opt) înaintea sărbătorii Arhanghelilor” (*ibidem*, p.89) – este fantezistă. Sosirea precipitată a lui Krzyczky la Vilna, la 4 noiembrie 1502, este încă o mărturie pentru a data ocuparea Pocuției spre mijlocul lunii octombrie. Documentul a fost publicat şi în Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2, p.498-499.

696 Este, desigur, o referire la expediția întreprinsă, tot în octombrie 1502, de fiii lui Mengli Ghirai, amintită şi de Matteo Muriano (*Călători străini*, I, p.149 şi nota 12). V. şi K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.412-413.

Pe când decanul Krzyczky străbătea în grabă drumul de la Cracovia la Vilna, un boier moldovean, Ilie Steclea[697], ducea mesaje ale domnului Moldovei la Liov[698]. Autorităților orăşeneşti, solul le-a comunicat că negustorii lioveni sunt aşteptați în Moldova „şi trebuie să nu se teamă nici pentru cel mai mic lucru" (*und sulen sich nicht foerchten ummb das cleynste Dyngk*): domnul Moldovei nu doreşte să aibă război cu regele, ci numai a recuperat țara bunicului său („*seynes Grosfaturz Lanth*")[699]. Misiunea mai importantă a lui Ilie Steclea privea, însă, pe căpitanul sau starostele de Liov. Dregătoria aceasta era ținută atunci de Stanislav de Chodcze (Chodecki)[700], al cărui părinte şi ai cărui frați avuseseră de atâtea ori misiuni în Moldova[701], aşa încât mesajul i-a fost prezentat ca venind de la acela care fusese „mereu prieten tatălui tău, şi casei tale, şi ție, şi fraților tăi". Pe de o parte, se notifica ocuparea Pocuției; pe de altă parte, se cerea mijlocirea starostelui pentru a se obține consimțământul regelui. „Acum, te rog să mijloceşti la Majestatea Sa regele, ca să dea Majestatea Sa pace acestei țări şi să renunțe la ea; care țară este a mea şi moştenirea mea (*que terra est mea et patrimonium meum*), pe care eu am primit-o cu încuviințarea domnului rege al Ungariei şi din încredințarea sa. Dacă Majestatea Sa regele îngăduie aceasta, vreau să fiu de ajutor împotriva turcilor şi a tătarilor, care nu vor mai pustii țările Majestății Sale [...]. Nădăjduiesc că Majestatea Sa regele va da pace țării mele şi moştenirii mele, căci eu vreau să apăr aceasta cu capul meu (*Confido quod terre mee et patrimonio meo dabit pacem regia majestas, quia illam ad gutur meum*

---

[697] Numele de familie este atestat în documentele moldoveneşti în veacurile XVI-XVII. Un Gavril Steclă, menționat la 1567, era căsătorit cu o Cârstina din neamul boieresc al Ciolpanilor (**DIR**, A, XVI, 2, p.173, nr.175); la 1619, este amintit un Iuraşco Steclă („Steclăi") ca martor pentru vânzări la Comăneşti şi Băseni pe Başeu (*ibidem*, XVII, 4, p.352, nr.448). O însemnare pe un manuscris atestă existența unui preot sucevean Petrea Stiglea în anul 1569 (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, p.76-77, nr.60); numele Stiglea poate fi şi o deformare a numelui Steclea.

[698] Din însemnările registrelor liovene, rezultă că Steclea era la Liov miercuri, 1 noiembrie 1502 (N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p.328, nr.CXIX); este o dovadă puternică pentru a data ocuparea Pocuției spre mijlocul lunii octombrie. Scrisoarea pe care el o aducea era „*data czu der Kolomey*". Din păcate, nici prezența la Halici (raportată de Zabolotki – v. *infra*), nici şederea la Colomeea nu pot fi datate cu precizie, pentru a fi înscrise în lista itinerariilor lui Ştefan (cf. Liviu Pilat, *Itinerariile lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, p.492).

[699] N. Iorga, *Studii şi documente*, XXIII, p.328, nr.CXIX.

[700] Cf. Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.188.

[701] Referințe la membrii familiei de Chodcze (Chodecki): *supra*, capitolele *Acțiunea lui Muha*, *Lupta din Codrii Cozminului* şi *Pocuția, „**illa terra litigiosa**"*, în text şi în note. Unul dintre frați, Petru Chodecki, venise în Moldova în 1501, pentru a anunța moartea regelui Ioan Albert şi alegerea lui Alexandru.

defendere volo). Şi te rog să nu îngădui să se facă daune în ţara mea, căci au rămas doi căpitani, Hrincovici clucerul[702] şi Clănău spătarul[703], cărora le-am încredinţat să facă dreptate supuşilor Majestăţii Sale regelui, şi tu de asemenea [să faci] alor mei. Dacă acestora nu le va fi cu dreptate, îi voi trimite pe aceia [Hrincovici şi Clănău] să-i apere”[704].

Răspunsul starostelui de Liov a fost prietenos, dar neangajant: nu era de competenţa lui să facă ceea ce i se cerea[705]. A scris, însă, regelui, în Lituania, o scrisoare alarmată[706], înfăţişând prefacerea administrativă a Pocuţiei sub noua stăpânire: „voievodul are adunaţi oameni din bucovină, trei mii, care i s-au supus şi au fugit la el; acestora le-a cerut să aibă cai, lănci, arcuri, săgeţi, scuturi, iar celor pedeştri le-a cerut să aibă lănci şi scuturi; în două săptămâni, trebuie să i se înfăţişeze”. Domnul nu a aşezat numai pe cei doi căpitani, ci a instituit şi vameşi, şi cămăraşi la ocnele de sare, a stricat instalaţia portuară de la Koropiecz, pe Nistru, şi a pornit să ridice alta la Nižniów, tot pe Nistru, dar pe malul dinspre Pocuţia[707]. Cel mai grav era, însă, faptul că stăpânirea moldovenească în Pocuţia stârnea pe toţi rutenii din Galiţia, care erau gata să plece la Ştefan („*hic in istis terris vere omnes Rutheni vadent ad woyewodam*”)[708]. Regele era implorat să ia măsuri urgente pentru stăvilirea acestei situaţii. Solul moscovit de la Perecop, Alexei Zaboloţki, putea să comunice stăpânului său că Ştefan a ocupat oraşele de pe Nistru – între care Colomeea, Sniatyn şi Halici – şi a aşezat în ele, ca dregători, pe oamenii săi[709]. El însuşi fusese întâlnit de un sol al lui Mengli Ghirai la Halici[710].

Încă o dată, domnul Moldovei a frânt reguli şi şi-a impus voinţa. A profitat de un răstimp prielnic, când regele Alexandru se afla departe de frontiera moldovenească a regatului şi a recuperat „ţara bunicului său”. La sfârşitul expediţiei, a primit din partea regelui Alexandru un mesaj, care aducea

---

[702] Din neamul boierilor Hrincovici, înrudiţi cu Arbureştii şi cu o posteritate interesantă în veacul al XVI-lea. Clucerul de la 1502 este, foarte probabil, identic cu viitorul pârcălab de Hotin, de la 1510-1523 (Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.416-417).

[703] Membru al sfatului domnesc în 1486-1507, spătarul Clănău era căsătorit cu o nepoată de soră a domnului, anume Draga (Dragna), fiica portarului Şendrea (*ibidem*, p.345, 400). Numirea în funcţia de căpitan al Pocuţiei a unei rude domneşti aşa de apropiate arată câtă însemnătate acorda domnul Moldovei teritoriului pe care voia să-l integreze între stăpânirile sale.

[704] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.464-465, nr.CLXXXV.

[705] *Ibidem*.

[706] *Ibidem*, p.465 (fragment).

[707] *Ibidem*, p.465, nota 3; Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, p.39.

[708] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.465; v. şi nota 4.

[709] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.413; Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.312.

[710] Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.312.

confirmarea unor adevăruri triste: „tu duci lupta împotriva mea chiar atunci când m-a atacat duşmanul meu; marele principe moscovit îmi este duşman, dar este duşman şi ţie; pe fiica ta şi pe nepotul tău i-a închis şi a luat domnia de la nepot şi a dat-o fiului”[711]. Ştirea nu mai putea face altceva decât să sporească înverşunarea domnului Moldovei.

Moldova: domnul, curtea şi ţara. Mesajul regelui Alexandru ar putea fi interpretat în sensul că expediţia războinică a lui Ştefan cel Mare în sudul Poloniei şi ocuparea Pocuţiei au constituit un ajutor dat marelui cneaz Ivan al Moscovei, pentru a-i uşura situaţia de pe frontul lituanian. Cercetătorul cel mai avizat al acestor probleme a ajuns, însă, la concluzia că, în realitate, acţiunea domnului Moldovei a fost „cu totul independentă” de războiul ruso-lituanian[712].

La 17 noiembrie, campania din Pocuţia era încheiată şi Ştefan se afla la Suceava. Un mare document se dădea în acea zi Mănăstirii Putna – cârmuită acum de egumenul Spiridon – pentru a se fixa aşezământului un statut privilegiat în raport cu episcopul locului şi pentru a-i confirma hotarele braniştii sale[713]. O lună mai târziu, domnul a făcut Mănăstirii Neamţului un dar care s-ar putea să aibă o semnificaţie cu totul aparte, nu prin obiectul însuşi – un panaghiar de argint –, ci prin data consemnată în inscripţia de danie: 18 decembrie 1502[714]. În acel an, 18 decembrie a fost duminică; or, în duminica dinaintea Naşterii Mântuitorului, Părinţii Bisericii au aşezat *pomenirea drepţilor care din veac au plăcut lui Dumnezeu*: toţi înaintaşii lui Iisus, aşa cum sunt înşiraţi în genealogia din Evanghelia lui Matei, de la Adam până la Iosif. Un fragment din această genealogie cuprinde pe împăraţii Israelului, coborâtori din David, fiul lui Ieseu – nu altceva decât *Arborele lui Ieseu*, temă iconografică fundamentală în pictura bisericilor Moldovei medievale. Dacă, precum s-a spus, *Arborele lui Ieseu* simboliza şi la noi genealogia dinastiei[715],

---

711 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.413-414; Alexandru V. Boldur, *op.cit.*, p.312. După K. V. Bazilevici, Ştefan ar fi primit acest mesaj „la Suceava, după înapoierea din campanie” (*op.cit.*, p.413). Într-o lucrare din 1943, Alexandru V. Boldur a indicat Haliciul ca loc de primire a mesajului (Alexandru V. Boldur, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare într-o lumină nouă*, în **SCI**, XVIII, 1943, p.64), pentru ca, în monografia din 1970, să elimine această precizare (idem, *Ştefan cel Mare*, p.312).

712 K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.413; v. şi p.391.

713 **DRH**, A, III, p.504-506, nr.283. Pentru noul egumen, Spiridon, v. *supra*, capitolul *Tratativele pentru Pocuţia*.

714 *Repertoriul*, p.349, nr.123; *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, p.217, nr.52.

715 V., pentru diferitele interpretări ale acestei teme, Violeta Barbu, ***Genealogia Christi***. *Forme de reprezentare a conceptului de „persoană”*, în **SMIM**, XXII, 2004, p.172-173 (cu bibliografie).

precum în toate monarhiile europene, de la cea sârbească ortodoxă[716], până la cea franceză catolică[717], atunci trebuie să admitem că darul făcut Mănăstirii Neamțului a fost închinat în acea zi pentru a simboliza pomenirea propriilor strămoşi, a tuturor înaintaşilor domnului Moldovei[718].

După o săptămână, în prima zi a Crăciunului, Ştefan a dăruit Putnei – poate petrecând acolo sărbătoarea Naşterii Domnului – un acoperământ pentru

---

[716] *Lexikon der christlichen Ikonographie*, IV. Band, *Allgemeine Ikonographie*, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1972, col.549-558 (vocea *Wurzel Jesse*); *ibidem*, VIII. Band, col.190; Vojislav J. Djurić, *L'art des Paléologues et l'Etat serbe. Rôle de la Cour et de l'Eglise serbes dans la première moitié du XIVe siècle*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Veneția, 1971, p.187; Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Londra, 1974, p.446-447 (ediția în limba română: *Un Commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, traducere: Claudia Dumitriu, postfață: Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 2002, p.378-379); Slobodan Ćurčić, *The Nemanjić Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica*, în „Зборник радова Византолошког института", XIV-XV, 1973, p.191-195 şi fig.1; Tania Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Paris, 1977, p.71; Slobodan Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University Press, 1979, p.134, nota 34; Michael D. Taylor, *A Historiated Tree of Jesse*, în **DOP**, 34-35, 1980-1981, p.125-176 şi fig.1-29; Vesna Milanović, *The Tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. A Contribution to the Research of the Theme*, în „Зограф", 20, 1989, p.48-59; Matei Cazacu, Ana Dumitrescu, *La royauté sacrée dans la Serbie médiévale*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, Colloque de Royaumont, mars 1989, publié sous la direction de Alain Boureau et Claudio Sergio Ingerflom, Paris, 1992, p.91-104; Boško I. Bojović, *Historiographie dynastique et idéologie politique en Serbie au Bas Moyen Âge. Essai de synthèse de l'idéologie de l'Etat médiéval serbe*, în **SOF**, 51, 1992, p.39 și nota 36; idem, *L'idéologie de l'Etat serbe du XIIIe au XVe siècle*, în *Septième Congrès International d'Etudes du Sud-Est Européen*, Thessalonique, 29 août-4 septembre 1994, Rapports, Atena, 1994, p.257-258; idem, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe*, Roma, 1995, p.178, 344 (nota 136), 407 (nota 125), 423, 474, 485-486, 512, 698; Vesna Milanović, *Старозаветне теме и лоза Јесејева*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, уредник Vojislav J. Djurić, Belgrad, 1995, p.219-241 şi planşele aferente; Dragan Vojvodić, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, în același volum, p.294-297 şi planşa 16; Boško I. Bojović, *L'idéologie de l'Etat serbe du XIIIe au XVe siècle*, în „Etudes Balkaniques. Cahiers Pierre Belon", 3, 1996, p.66-68; Vojislav J. Djurić, *L'art impérial serbe: marques du statut impérial et traits de prestige*, în volumul *Buz£ntio kai Serb…a kat£ ton ID/ aièna*, Atena, 1996, p.41-42; Branislav Todić, *Portraits des saints Syméon et Sava au XIVe siècle. Contribution à la connaissance de l'idéologie de l'Etat et de l'Eglise serbes*, în același volum, p.129-139.

[717] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.392-393, 578.

[718] Numai ai domnului, întrucât, spre deosebire de alte daruri, acesta a fost făcut doar în numele său. Este de observat şi faptul că data lui coincide cu preziua împlinirii unui sfert de veac de la moartea Mariei Asanina Paleologhina (19 decembrie 1477). Simplă coincidență sau pios gest comemorativ ?

Sfânta Masă[719]. Cum se ştie, punctul central al Altarului simbolizează Mormântul Mântuitorului; ceea ce îl acoperă este ca un acoperământ de mormânt. Daniile acestea, făcute în zile de duminică şi cu semnificaţii deosebite, reflectă, fără îndoială, starea de spirit a domnului la vremea aceea. Împlinirea vechiului său gând privind Pocuţia cu greu ar fi putut compensa durerea pricinuită de cele întâmplate la Moscova fiicei sale – de a cărei soartă se va preocupa până la moarte[720] –, iar propria lui sănătate îi aducea acum tot mai vie în faţa ochilor perspectiva adăugării la strămoşi. Cât de rea trebuie să fi fost, chiar atunci, starea sa, o vădeşte faptul că, trimiţând pe un anume Dimitrie[721] la Veneţia, pentru a cumpăra medicamentele prescrise de medicul său curant, Matteo Muriano, Ştefan ruga pe dogele Leonardo Loredan – scrisoarea către acesta datează din 9 decembrie 1502[722] – să nu cumva să-l reţină, sub un motiv oarecare, pe acest sol, ci să-i îngăduie să se întoarcă în Moldova „fără de amânare" (*sine dilatione*)[723].

Acelaşi sol a dus la Veneţia şi cel dintâi raport al lui Matteo Muriano, redactat la 7 decembrie 1502[724], document esenţial pentru înţelegerea personalităţii lui Ştefan cel Mare şi pentru cunoaşterea poziţiei sale şi a Moldovei la acel început de veac XVI. Domnul însuşi – „un om foarte înţelept, vrednic de multă laudă, iubit mult de supuşii săi, pentru că este îndurător şi drept, veşnic treaz şi darnic" (*homo sapientissimo, degno de molta laude,*

---

[719] *Repertoriul*, p.307, nr.96.

[720] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.414, nota 2.

[721] În textul scrisorii, în transcrierea lui Marino Sanudo, numele solului apare sub forma *Demetrius Purcivy*, ceea ce a îndemnat la felurite încercări de identificare. S-a arătat, însă, că „Purcivy" nu este un nume propriu, ci „este doar rezultatul unei citiri greşite a prescurtării paleografice *pncium* (*presencium*) din formula obişnuită *presencium lator* sau *exhibitor*, desemnând pe aducătorul acestor rânduri" (*Călători străini*, I, p.146; notele Mariei Holban). Fragmentul respectiv din scrisoarea domnului trebuie, deci, citit astfel: „*Quum superioribus annis is industriosus Demetrius, presencium exhibitor, cum oratoribus illustrissimi principis Moscoviae ad terram nostram Moldaviae applicuisset de medio vestrarum dominationum...*". Precum s-a remarcat, este vorba, probabil, de „un grec refugiat în Italia ca atâţia alţii" (*ibidem*). Folosirea în continuare, în studiile ştiinţifice, a numelui „Dimitrie Purcivi" (Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.149) nu mai are nici un temei.

[722] A fost transcrisă de Marino Sanudo în *Diarii*, sub data de 16 februarie 1503 (C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.88), împreună cu raportul lui Matteo Muriano din 7 decembrie, ceea ce confirmă concluzia – întemeiată şi pe alte cazuri similare –, că erau necesare cam două luni pentru ca un mesaj să ajungă de la Suceava la Veneţia şi invers, fireşte.

[723] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.466, nr.CLXXXVI.

[724] Transcris de Marino Sanudo în *Diarii*, împreună cu scrisoarea lui Ştefan către dogele Veneţiei, a fost recuperat pentru istoriografia românească de C. Esarcu în 1873 (publicat de acelaşi în *Ştefan cel Mare*, p.91-94) şi reprodus în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p.36-37, nr.XLV, iar în traducere în *Călători străini*, I, p.148-150.

amato molto da li subditi per esser clemente et justo, molto vigilante et liberale) – îl întâmpinase pe medic cu o confesiune, devenită de multă vreme celebră: „eu sunt înconjurat de duşmani din toate părţile şi am purtat 36 de lupte de când sunt domnul acestei ţări, dintre care am fost învingător în 34 şi am pierdut două” (*io sono circondato da inimici da ogni banda e ho avuto bataie 36 dapoi che son signor de questo paese, de la qual son stato vincitore de 34 et 2 perse*). Fiul şi moştenitorul său, Bogdan, un tânăr „cam de vreo 25 de ani”[725], se înfăţişa ca un urmaş întru totul potrivit: „e sfios ca o fată şi e bărbat viteaz, prieten al virtuţilor şi al oamenilor virtuoşi”.

Moldovenii – locuitori ai unei ţări bogate, „foarte frumoasă şi bine aşezată” – îi apăreau veneţianului ca „bărbaţi viteji şi oameni ai faptelor, şi nu făcuţi să stea pe perne, ci pe câmpul de luptă” (*valenti homini et homini de fatti et non da star so li pimazi, ma a la campagna*). Bizuindu-se pe ei, domnul putea să ridice o oaste de 60.000 de oameni, dintre care 40.000 călări şi 20.000 pedeştri. Cu această putere militară şi după câte biruinţe culesese până atunci, nu era de mirare că „turcii au mare frică de acest domn şi de creştinii ce şi-ar face drum prin această ţară”, după cum spuneau negustori veniţi din Istanbul.

Ce însemna curtea de la Suceava[726] în acel moment, se vede mai bine din al doilea raport al lui Matteo Muriano[727], care consemnează sosirea unei mari solii otomane, la 28 decembrie 1502[728]. Aflată în drum spre Cracovia, unde trebuia să prezinte regelui Alexandru confirmarea păcii de către Baiazid, această solie – care număra 80 de persoane şi era condusă de beilerbeiul Rumeliei, Sinan „Arnavud” (albanezul), ginere al sultanului[729] – s-a oprit la Suceava, nu doar pentru a face un simplu popas. A doua zi după sosire, la 29 decembrie, înaltul dregător otoman a fost primit în audienţă de prezentare de

---

[725] Apreciere aproape exactă: născut în vara anului 1479, Bogdan tocmai împlinise 23 de ani.

[726] Pentru aspectul curţii de la Suceava şi al altor curţi domneşti (Hârlău, Bacău, Vaslui, Piatra, Huşi, Iaşi) în vremea lui Ştefan cel Mare: Corina Nicolescu, *Case, conace şi palate*, p.67-70.

[727] Redactat la Suceava la 5 ianuarie 1503 şi transcris de Marino Sanudo în *Diarii* sub data de 7 martie 1503; publicat la noi numai în traducere românească, în *Călători străini*, I, p.151-154.

[728] Dintr-o inadvertenţă, N. Iorga (*Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.202) a plasat sosirea soliei otomane în anul 1503.

[729] Creştin trecut la Islam, văr al lui Ahmed Hersekzade paşa, Sinan a participat la cucerirea Chiliei şi a Cetăţii Albe în 1484, pe când era înalt dregător în flota otomană; a fost şi beilerbei al Anatoliei, dar numai până la începutul anului 1502, când a devenit beilerbei al Rumeliei. Moartea sa, la 6 ianuarie 1504, a fost înregistrată de Marino Sanudo (cf. Hedda Reindl, *Männer um Bāyezīd*, p.319-335).

domnul Moldovei[730]. „A fost – scrie Matteo Muriano – să-l viziteze pe domn cu mare strălucire: erau 40 îmbrăcaţi în stofă de aur şi ceilalţi toţi în mătase şi foarte bine echipaţi”[731]. În zilele următoare, Sinan bei a avut lungi discuţii cu un nobil grec, Nicolae Leondaris, a cărui familie se afla la Veneţia, dar care acum aştepta la Suceava plecarea solilor ruşi (Ralli şi Karaciarov) spre Moscova, unde dorea şi el să ajungă, pentru a-şi vizita un unchi. Acestui grec, ştiutor şi de limbă turcă, Sinan bei i-a înfăţişat, între altele, locul pe care domnul Moldovei îl avea în relaţiile polono-otomane. Sultanul acceptase pacea cu regele Alexandru şi pentru faptul că „avea mare bănuială că domnul Moldovei avea să se împace cu el şi să facă tulburare în partea aceasta [în stăpânirile otomane – *n. ns.*]”. Pe de altă parte, comentează Muriano, şi regele Poloniei „avea bănuială că acest domn [Ştefan], fiind în duşmănie cu el, va fi de partea celui din Rusia [Ivan al III-lea], ca rudă, pentru care cuvânt s-a şi temut că o să se înţeleagă cu turcul spre paguba sa”[732].

Aceste aprecieri, împreună cu altele, anterioare, mai vechi sau mai noi, conturează imaginea unui Ştefan cel Mare pe care contemporanii îl vedeau, vrând-nevrând, ca pe un arbitru al situaţiei politice din zonă, un monarh care putea să influenţeze, aici, stabilitatea şi pacea. Modul în care Sinan bei şi însoţitorii săi s-au prezentat la curte, ca şi popasul de câteva zile a acestei delegaţii la Suceava, indică nu numai restabilirea relaţiilor Moldovei cu Poarta, dar şi evoluţia lor într-o direcţie folositoare politicii lui Ştefan. În zilele când Sinan bei se afla în Moldova, un sol ungur discuta la Istanbul încheierea păcii, iar un altul, polon, stăruia ca un singur tratat să cuprindă pe amândoi fraţii Jagiełłoni. Informaţii contemporane arată că, atunci, domnii români – Ştefan al Moldovei şi Radu al Munteniei – „sprijineau aceste silinţe de împăcare”[733], interesaţi, fireşte, de restabilirea echilibrului care, prin suzeranitatea faţă de regele Vladislav, putea să limiteze presiunea otomană[734].

---

[730] Merită subliniat faptul că aceasta este singura întâlnire a lui Ştefan cel Mare cu un reprezentant de seamă al Imperiului Otoman care poate fi datată şi localizată cu precizie şi despre care avem un minimum de informaţii privind protocolul.

[731] *Călători străini*, I, p.151. Informaţia este interesantă pentru itinerariile domnului – numele Sucevei nu este amintit expres, dar, din faptul că Matteo Muriano menţionează întoarcerea lui Sinan „la locul său de găzduire”, se poate deduce că audienţa a avut loc în capitală, unde puteau fi asemenea locuri (probabil hanuri), şi nu în vreun târguşor sau în vreo curte de ţară – şi ea confirmă în chip spectaculos regula a cărei nerespectare dusese la arestarea grupului de genovezi, în frunte cu Gregorio de Reza, în mai 1467.

[732] *Ibidem*, p.153.

[733] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.176, citând (nota 5) pe Sanudo. Informaţia nu se regăseşte între acelea excerptate de Eugen Denize.

[734] În ceea ce priveşte Moldova, paralelismul cu situaţia din 1486 este evident: mai întâi, Ştefan a procedat la reluarea relaţiilor cu Poarta, iar apoi suzeranul său a încheiat tratatul cu sultanul, incluzându-l şi pe vasal.

Descrierea lui Matteo Muriano priveşte, deopotrivă, târgul Sucevei şi curtea domnească. În decembrie 1502, se aflau acolo soli ruşi, nobili greci, meşteri italieni, diplomaţi otomani şi un medic veneţian, care se întâlneau, discutau, schimbau informaţii şi opinii politice. O atmosferă cosmopolită, de curte apuseană, pe care o evocă şi unele dintre lucrurile rămase din vremea aceea: bucăţi de stofe[735], fragmente de haine transformate mai târziu în obiecte destinate serviciului divin sau în acoperăminte de morminte[736], piese de argintărie[737] sau de mobilier[738], detalii arhitectonice[739], discuri de ceramică, plăci pavimentare ori cahle cu motive din repertoriul gotic[740]. Nu pot fi trecute cu vederea nici somptuoasele costume domneşti din imaginile votive, costume croite din brocarturi florentine şi veneţiene cu fir de aur[741]. Când, la 1538, oastea otomană a lui Soliman Magnificul a intrat în cetatea Sucevei şi a descoperit tezaurul Moldovei, între lucrurile jefuite atunci vor fi fost şi unele rămase din vremea lui Ştefan cel Mare: vase din argint, piese de îmbrăcăminte, stofe preţioase, bijuterii, cruci, cărţi şi arme[742]. Printre multele „săbii încrustate cu pietre preţioase, săbii germane, săbii foarte înguste şi cu vârful ascuţit"[743] se va fi aflat şi spada lui Ştefan păstrată astăzi la Muzeul Topkapı Sarayı din Istanbul.

Domnul primea în dar de la solii veniţi din Apus „multe lucruri frumoase"[744]; pe altele le comanda el însuşi. De pildă, într-un rând ceruse să i se facă o spadă la Genova[745]. Cererea nu i-a putut fi îndeplinită, însă, cu un alt prilej,

---

735 Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare. Relaţii cu lumea occidentală*, în **SMIM**, VIII, 1975, p.78, 82-83, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.270, 274-275.

736 Eadem, *Istoria costumului de curte*, p.38-46.

737 Eadem, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare*, p.268.

738 *Ibidem*, p.286-289.

739 Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice*, p.41-57.

740 Alexandru Andronic, *Aspecte occidentale ale civilizaţiei moldoveneşti în epoca lui Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XVI, 1979, p.152-154; Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească. O casă a domniei şi o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1979; Paraschiva-Victoria Batariuc, *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 42, 1995, p.5-10, 13-15; eadem, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1999, p.53-55, 112-115, 117-118, 122, 145, 146; eadem, *Cahle din timpul lui Ştefan cel Mare de la Cetatea Sucevei*, în **AT**, X-XI, 2000-2001, p.35-61; eadem, *Motive decorative pe cahle datând din timpul domniei lui Ştefan cel Mare la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt în memoria băcăuanilor*, p.157-172.

741 Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte*, p.229-230, nr.85-88; p.146, 227, nr.82.

742 *Cronici turceşti*, I, p.270, 480.

743 *Ibidem*, p.270.

744 N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.42.

745 *Ibidem*, p.43.

tot în Europa occidentală i-a fost făurită spada din oţel care acum se află în Turcia[746]. Şi tot de dincolo de hotare trebuie să-i fi fost adus şi arcul „cu vârtej”, o arbaletă păstrată la Mănăstirea Putna, în turnul tezaurului, până în vremea lui Constantin Cantemir[747], probabil până în 1691. În fine, se cuvine amintit aici şi „un păhar [...] de iaspis, ce era în chipul marmurii albe şi al farfuriii”, ţinut în acelaşi turn de la Putna „până la a triia domniie a lui Mihai Racoviţă vodă”[748], aşadar după 1715 şi înainte de 1726. Scurta descriere făcută de Ion Neculce nu îngăduie să ne facem o imagine mai exactă asupra „paharului” de jasp al lui Ştefan cel Mare. Însă, prin analogie cu potirul de jasp al despotului de Mistra Manuel Cantacuzino Paleologul, aflat azi la mănăstirea athonită Vatoped[749], precum şi cu vasele din alte pietre semipreţioase (agat, sardonix) sau din alabastru aflate în tezaurul catedralei San Marco din Veneţia[750], este de presupus că şi „paharul” de la Putna fusese meşteşugit într-un atelier din afara graniţelor Moldovei. Spada de la Topkapı Sarayı – care a dăinuit până în zilele noastre –, arbaleta şi cupa de jasp – prăpădite de multe veacuri – sunt singurele obiecte ale domnului Moldovei despre care mai avem cunoştinţă astăzi.

La vremea când Matteo Muriano trăia la curtea din Suceava, aşternând în scris toate câte le vedea, solii lui Ştefan băteau drumurile Europei, unii spre

---

[746] G. I. B[rătianu], *Pentru un Institut Românesc de Cercetări Istorice şi Arheologice la Constantinopol*, în **RIR**, III, 1933, p.320; Marcu Beza, *Trei săbii moldoveneşti din vremea lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. VII, 1935, p.37-39; idem, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox*, p.97, 100-102; Emil Vîrtosu, *Odoare româneşti la Stambul*, Bucureşti, 1936, p.17; *Repertoriul*, p.353-355, nr.128.

[747] Ion Neculce povesteşte că, „la vremea lui Constantin Cantemir vodă, fiind răscoale, au vinit nişte căzaci cu léşi, cu moldovéni joimiri, vrând ca să jecuiască ce ari găsi în mănăstiré. Decii fiind un turnu cu bună tărie, nu putea să jecuiască. Decii au zis călugărilor să dea turnul, că nu vor lua a mănăstirii nemică. Iar călugării, necrezind, nu vrea să dea turnul. Iar acei căzaci cu léşi şi cu moldovéni îndată au aprinsu mănăstirea; iar călugării, văzind că aprind mănăstirea, îndată au dat turnul. Atuncea, îndată, având puşci de apă, acei căzaci, léşi şi moldovéni au stânsu focul. Decii atuncea au jecuit tot din turnu ce au fost a boiari şi a neguţitori, iar a mănăstirii n-au luat nemică, fără numai arcul lui Ştefan vodă” (Ion Neculce, *Opere*, p.164).

[748] Potrivit lui Ion Neculce, „scoţindu-l din turnu un egumen, pre anumé Misail Chisiliţă, şi vrând să să făliască, au băut la masă cu acel păhar a lui Ştefan vodă, cu nişte slugi boereşti, ce era zlotaşi. Şi, bând mult cu acel păhar, s-au înbătat. Şi, fiind béţi, au stricat un lucru scumpu domnescu şi de minuné ca acela” (*ibidem*, p.164-165). Misail Chisiliţă, egumen al Putnei în răstimpul 1716-1724 (Dimitrie Dan, *Mănăstirea şi comuna Putna*, p.119), avea să ajungă episcop de Rădăuţi (idem, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi*, p.109).

[749] Katia Loverdou-Tsigarida, *Byzantine Small Art Works*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II, Muntele Athos, 1998, p.475-477.

[750] *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Herausgegeben von Hansgerd Hellenkemper, Köln, 1984, p.95-97, nr.4; p.98-103, nr.5; p.137-143, nr.10; p.144-148, nr.11; p.164-166, nr.15; p.167-175, nr.16 şi 16 a; p.176-178, nr.17; p.196-198, nr.22; p.202-203, nr.24; p.260-265, nr.34; p.300-307, nr.42.

Cracovia şi spre Buda, întru reglementarea conflictului pentru Pocuția, alții spre Veneția şi spre țările germane, în căutare de leacuri pentru durerile domnului lor.

Pocuția, „ocină şi dedină”. Ocuparea Pocuției şi luarea ei în stăpânire prin instituirea administrației moldoveneşti, cu doi căpitani (staroşti) meniți să reprezinte acolo autoritatea domnească, a complicat situația, întrucât în 1500 se convenise ca, până la cercetarea cazului de către o comisie mixată, ținutul să rămână o zonă neutră, în care nici una dintre părți să nu intervină şi să nu facă mişcări de populație. E drept că domnul Moldovei şi sfetnicii săi s-au îngrijit ca, înainte de a pune în practică soluția anexării, să-i dea o justificare şi o acoperire juridică, prin judecarea cauzei în fața sfatului domnesc şi a tuturor boierilor prezenți în Pocuția[751]. Această judecare s-a întemeiat, însă, pe un abil artificiu juridic: o cauză din domeniul dreptului internațional a fost transferată în domeniul dreptului privat[752], Ştefan înfățişându-se ca moştenitor al înaintaşilor săi, în mod deosebit al bunicului său, Alexandru cel Bun, ca şi cum ar fi fost vorba de o stăpânire de familie. Pe de altă parte, cum sfatul domnesc a deliberat în prezența domnului, acesta a trebuit să apară atât ca parte, cât şi ca judecător, situație neîngăduită, pe care polonii i-o vor reproşa fără menajamente.

Este interesant de observat cum se reflectă toate acestea în textele care reproduc cuvinte ale domnului Moldovei. În discuțiile cu starostele de Lipowiec, purtate înainte de anexarea Pocuției, el numeşte acest teritoriu „*ista terra*”, „*mea terra*”, „*meum proprium*”. După judecată, în solia trimisă starostelui de Liov, vorbind despre Pocuția, Ştefan îi spune – izvorul este în limba latină – „*patrimonium meum*”. Însemnările de la Liov, în limba germană, o numesc „*seines Grossvaters Land*”, țara (pământul) bunicului său. În aceste formule se ascund, fără nici o îndoială, termenii cu care cancelaria slavonă a Moldovei medievale desemna proprietatea moştenită din vechime: *ocină* şi *dedină*, adică, literal, moştenire de la tată (wòåö) şi moştenire de la bunic (ähä). În ultimul său „memoriu” privind Pocuția, transmis regelui Alexandru în noiembrie 1503 şi păstrat şi în limba slavă a originalului moldovenesc, Ştefan numeşte acest teritoriu íàøà ïðàâàæ çú ñòàðîäàâíà wòú÷ûíà, adică *ocina noastră dreaptă din vechime*[753] şi çú ñòàðîäàâúíà wò÷ûíà, adică *ocină din vechime*[754].

[751] Documentul care se va redacta cu acest prilej trebuie să fi avut înfățişarea aceluia prin care, în 1456, s-au dat logofătului Mihail (Mihul) toate garanțiile de imunitate înaintea plecării în solia menită să accepte plata primului haraci către Poartă.

[752] Cf. Ion I. Nistor, *Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, p.67-69.

[753] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.485, nr.CXCII (textul slav) şi p.489 (traducere, nu întocmai cu cuvintele slave: „moşia noastră adevărată şi veche”). În versiunea latină (p.493): „*est ex antiquo verum nostrum patrimonium*”.

Cât de importantă era această terminologie[755] în controversele teritoriale, ca şi în tratativele diplomatice adeseori împiedicate de ele, se vede din felul cum s-a pus problema, exact în aceeaşi vreme, în cursul discuţiilor menite să încheie războiul ruso-polon: una dintre condiţiile categorice ale lui Ivan al III-lea a fost ca regele Alexandru, în calitatea sa de mare duce al Lituaniei, să nu mai califice Kievul şi ţinuturile ruseşti drept *ocine* ale sale, trebuind să se mulţumească a folosi numai termenul *ţări*[756]. Regele Alexandru a fost nevoit să accepte această condiţie, ceea ce a echivalat cu renunţarea la drepturile sale de moştenire, care îi veneau de la înaintaşii săi lituanieni, în favoarea lui Ivan, care-şi socotea drepturile de moştenire de la marii cneji rurikizi ai Kievului. Afirmarea unor drepturi de proprietate venite pe cale de moştenire era cu totul altceva decât simpla cercetare şi stabilire a unor hotare.

Absenţa regelui Alexandru şi boala cardinalului Frederic au împiedicat, o vreme, orice iniţiativă polonă în privinţa Pocuţiei. Nu mai puţin, presiunea regelui Vladislav şi a magnaţilor unguri – autorii şi garanţii păcii dintre Moldova şi Polonia – stăvilea orice ripostă violentă. Din această cauză, s-a socotit (şi poate nu întru totul neîntemeiat) că, în privinţa Pocuţiei, Ştefan se bizuia pe sprijinul unguresc. Ca urmare, regelui Vladislav i s-au adresat atât bătrâna regină Elisabeta, mama fraţilor Jagiełłoni, şi cardinalul Frederic, cât şi senatorii poloni. Incapabil să facă faţă situaţiei, cardinalul regent s-a jeluit fratelui său de la Buda pentru toate necazurile provocate de domnul Moldovei, care continua să ia oameni din ţinuturile regatului pentru a-i coloniza în ţara lui, şi l-a rugat să-şi reia rolul de mediator pentru a se ajunge la pace[757]. Răspunzând[758], regele Vladislav a negat orice amestec în acţiunea moldovenească din Pocuţia şi a făgăduit intervenţia sa împăciuitoare, în calitate de suzeran al lui Ştefan. Această intervenţie s-a produs, în adevăr, determinându-l pe domn să accepte un nou termen pentru „cercetarea acelei bucăţi de pământ” (cum va spune Ştefan însuşi[759]) şi, în aşteptarea lui, să-şi

---

[754] *Ibidem*, p.486 (textul slav) şi 491 (traducere, în context: „din vechime ea a fost moşia ţării noastre a Moldovei”). În versiunea latină (p.494): „*ex antiquo nostre terre Moldaviensis fuit patrimonium*”.

[755] V., în acest sens, studiile lui Wladimir Vodoff, *Contribution à l’histoire du vocabulaire politique de la Russie moscovite (remarques sur l’emploi du terme **otčina/votčina**)* şi *Naissance et essor du pouvoir des tsars de Moscou (1547-1649)*, în idem, *Princes et principautés russes*, nr. VI şi XV.

[756] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.432; v. şi p.426.

[757] I. Ursu, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia*, p.177.

[758] Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.188, nota 278, citează scrisoarea regelui Vladislav către cardinalul Frederic, din 28 ianuarie 1503.

[759] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.489, nr.CXCII.

retragă trupele din vecinătatea frontierei cu regatul polon[760]. Totodată, la Buda au fost trimişi doi ambasadori – arhiepiscopul de Liov, Andrei Róża Boryszewski şi starostele de Wojnica, Iacob Sieklicki[761] – cu care să se stabilească un „program" pentru aplanarea conflictului. Însă, îndată după plecarea lor, au intervenit două evenimente: la 13 martie 1503, a murit cardinalul Frederic, iar la 25 martie, a intrat în vigoare armistiţiul dintre regele Alexandru şi marele cneaz Ivan.

Sfârşitul cruciadei. Pe când Ştefan ocupase Pocuţia şi se străduia să convingă pe conducătorii regatului polon de justeţea pretenţiilor sale, spre Moscova se îndrepta o mare solie a regelui Vladislav şi a papei Alexandru, cu o dublă misiune: pe de o parte, să-l atragă pe marele cneaz Ivan în coaliţia antiotomană şi, pe de altă parte, să stingă conflictul dintre el şi regele Poloniei. Diplomaţii şi însoţitorii lor au ajuns la Moscova la 29 decembrie 1502 şi au fost primiţi în audienţă trei zile mai târziu[762]. Însă argumentele cu care solii apuseni au încercat să-l convingă pe Ivan al III-lea să-i înapoieze regelui Alexandru ţinuturile smulse prin luptă din marele ducat al Lituaniei nu l-au clintit pe cneazul moscovit din hotărârea sa de a continua războiul prin care trebuia să-şi întregească stăpânirile, întrucât – a spus el – „ţara rusească este de la strămoşii noştri, din vechime, votcina [= ocina] noastră"[763]. Iar perspectiva de a se elibera, printr-un efort comun, „împărăţia Constantinopolului"[764] a fost, desigur, cea mai puţin potrivită şi atrăgătoare pentru Ivan al III-lea, ai cărui clerici tocmai începuseră să-l prezinte drept „noul împărat Constantin, domnul Noii Cetăţi a lui Constantin" (Moscova), punând bazele doctrinei despre *cea de-A Treia Romă*[765]. Astfel, de participarea la cruciadă a statului pe care Ivan

---

[760] I. Ursu, *op.cit.*, p.178.

[761] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.495, nr.CXCII (din răspunsul la solia prin Lucaci, din noiembrie 1503); Ilona Czamańska, *op.cit.*, p.189. Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.99, menţionează numai pe Andrei Róża Boryszewski, în calitate de conducător al soliei.

[762] K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.420.

[763] *Ibidem*, p.421-422.

[764] *Ibidem*, p.420.

[765] V., de pildă, Vladimir T. Pašuto, *Mosca – terza Roma. Storiografia e bibliografia*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, I (*Roma, Constantinopoli, Mosca*), 21 aprile 1981, p.459-473 (pentru lucrările mai vechi); Matei Cazacu, *L'idée de Rome chez les Russes: l'aspect philologique (XIe-XVIe siècles)*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, II (*La nozione di „Romano" tra cittadinanza e universalità*), 21 aprile 1982, p.512-513; Nina V. Sinicyna, *Les conditions historiques où s'est formée l'idée de „Troisième Rome" et son sens initial*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, III (*Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*), 21 aprile 1983, p.505-507, 517-519; Boris Uspenskij, *La perception de l'Histoire et la doctrine „Moscou – troisième Rome"*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, p.131-137.

al III-lea îl clădea, transformând marele cnezat al Moscovei în Rusia, nici nu ar fi putut fi vorba.

De altminteri, alianța în care, spre sfârşitul anului 1502, păreau să-şi mai pună speranțe regele Vladislav şi papa Alexandru al VI-lea nu s-a mai închegat niciodată şi aceasta, desigur, nu din cauza refuzului marelui cneaz Ivan de a i se alătura. Însăşi cruciada proclamată la 1500 se stingea, fără să se fi desfăşurat în chipul şi cu energia aşteptate. Alianțele se vădiseră ineficiente, aliații limitându-se, treptat, la teatrele de operațiuni care îi vizau direct, fără vreo coordonare a acțiunilor. Ceea ce era văzut la Veneția ca un flanc răsăritean al alianței nu a adus nici o contribuție la cruciadă. Refacerea unității polono-lituaniene, prin trecerea lui Alexandru de la Vilna la Cracovia, transformase războiul ruso-lituanian într-unul ruso-polon (care va urma, cu intermitențe, şi în prima jumătate a veacului următor), încheiat numai cu un armistițiu pentru durata a şase ani, cu începere de la 25 martie 1503[766]. Prin acest armistițiu, parafat la 2 aprilie 1503[767], Ivan al III-lea a încorporat cnezatului său „un imens teritoriu de-a lungul întregii granițe ruso-litvane, cu un mare număr de oraşe şi ținuturi şi o populație importantă, formată din ruşi, bieloruşi şi ucraineni"[768]. Chiar la vremea când solii apuseni se aflau la Moscova, atât Ungaria şi Polonia, cât şi Veneția pregăteau încheierea unor tratate de pace cu Poarta. Astfel, la 9 octombrie 1502, sultanul Baiazid a confirmat pacea cu Polonia[769], acordată încă din iulie 1501, dar unui rege care murise între timp; regele Alexandru a ratificat acest tratat în februarie 1503[770]. Pacea cu Veneția a fost acordată de Baiazid la 14 decembrie 1502 şi ratificată de dogele Leonardo Loredan la 20 mai 1503[771]. Cât priveşte Ungaria, după o ultimă încercare ofensivă, în octombrie 1502[772], a inițiat şi ea,

---

[766] K. V. Bazilevici, *op.cit.*, p.433.

[767] *Ibidem*, p.436.

[768] *Ibidem*, p.435.

[769] Veniamin Ciobanu, *Țările Române şi Polonia*, p.93 (un armistițiu pentru cinci ani); Eugen Denize, *Țările Române şi Veneția*, p.158-159.

[770] Veniamin Ciobanu, *op.cit.*, p.98.

[771] Eugen Denize, *Țările Române şi Veneția*, p.156.

[772] Cf. Ferenc Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XXXIII, 1979, 1, p.101. Această ofensivă s-a desfăşurat pe trei direcții: spre Bosnia (cu trupe conduse de Ioan Corvin, banul Croației, şi de Emeric Czobor), spre Serbia (sub conducerea lui Józsa Somi, comite de Timişoara, şi Gheorghe de Kanizsa, banul de Belgrad) şi spre Bulgaria (cu trupe conduse de Petru de Szentgyörgy, voievodul Transilvaniei, şi de Petru Tárnok, ban de Szöreny). După informațiile primite de Sanudo, în această ultimă campanie ar fi trimis şi Ştefan cel Mare 7.000 de ostaşi în ajutorul lui Józsa Somi (Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.148-149 şi nota 57). Nu numai că faptul este neverificabil, dar el apare şi cu totul neplauzibil, întrucât tocmai atunci domnul Moldovei îşi concentrase toate forțele spre Pocuția, unde – după propria

spre sfârşitul anului[773], tratative cu sultanul, obţinând pacea în februarie 1503[774].

Încercări de rezolvare a conflictului pentru Pocuţia. În aceste împrejurări, încetarea stării de război cu Poarta şi armistiţiul cu Moscova au lăsat regelui Alexandru libertatea de a urmări mai îndeaproape conflictul cu vecinul de la hotarele sud-vestice ale regatului său. Însă, aici, de o acţiune fermă nici nu putea fi vorba, din cauza opoziţiei regelui Ungariei, pe care conflictul moldo-polon îl punea din nou, ca şi în 1497, între sentimentele fraterne şi realismul politic, într-un moment când relaţiile ungaro-otomane nu erau încă definitiv aşezate. Vladislav nu avea nici un motiv să se despartă de aliatul care tocmai îi mijlocise o împăcare avantajoasă cu sultanul Baiazid, un armistiţiu care-i cuprindea şi pe domnii români. Soluţia la care s-a ajuns la Buda, după lungi discuţii, a fost socotită ca fiind „expresia duplicităţii politicii maghiare" în problema Pocuţiei[775]. În fond, ea poartă pecetea unei abilităţi diplomatice dincolo de care se poate întrevedea încrederea în înţelepciunea domnului Moldovei.

Conform programului stabilit la Buda în vara anului 1503, sfetnicii regelui Alexandru şi cei ai lui Ştefan trebuiau să se întâlnească la Colacin, în ziua de 2 noiembrie – este posibil ca termenul să fi fost fixat anterior, de comun acord cu domnul Moldovei[776] –, spre a examina împreună „ţara, prejudiciile şi

---

sa mărturie – a stat cinci săptămâni şi jumătate, începând de pe la mijlocul lunii septembrie. Pe de altă parte, este destul de probabil că, la data aceea, Ştefan ajunsese la o normalizare a relaţiilor sale cu Poarta.

[773] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.172; Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.309.

[774] Eugen Denize, *Ţările Române şi Veneţia*, p.158.

[775] Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.99.

[776] Relatând desfăşurarea evenimentelor, Ştefan va spune, prin solul său, Lucaci, că, după ocuparea Pocuţiei, a acceptat, la rugămintea regelui Vladislav, ideea unei noi întruniri pentru cercetarea hotarelor, sugerând, totodată, că termenul a fost fixat în urma discuţiilor dintre el şi solul regal Marcu Horvath („Furtat Marco", în textul soliei moldoveneşti): „După aceea, domnul nostru, Vladislav, craiul unguresc, fratele Milostivirii Voastre, a trimis din nou la noi şi ne-a rugat să facem pe voia Milostivirii Sale şi să lăsăm ca acea ţară să se cerceteze într-o altă zi; am lăsat, dar, după voia Milostivirii Sale, ca să se pună între noi încă o zi, spre cercetarea acelei bucăţi de pământ. Şi, după câtăva vreme, domnul nostru, Vladislav, craiul unguresc, a trimis iarăşi la noi pe solul său, Furtat Marco, şi Furtat Marco s-a înţeles cu noi şi a pus soroc la ziua Tuturor Sfinţilor" pentru întrunirea unei comisii tripartite, formată din nobili unguri, poloni şi moldoveni, toţi desemnaţi cu termenul „boieri" (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.489-490, nr.CXCII). Expunerea nu este, totuşi, suficient de precisă, întrucât, în continuare, se afirmă că, la această discuţie, a fost de faţă şi Iacob Buczacki, ceea ce ar trebui să fie mai târziu, după încheierea discuţiilor de la Buda. Pe de altă parte, un schimb de soli între Suceava şi Buda este atestat de însemnările lui Marino Sanudo din lunile ianuarie-martie 1503, în legătură

frontierele, după vechile obiceiuri şi vechile documente” (*ad revidendum terram, iniurias et granicies, secundum consuetudines antiquas et privilegia antiqua*)[777]. Însă, în pregătirea întâlnirii, lui Ştefan îi revenea obligaţia nu numai de a-şi retrage oamenii din Pocuţia, ci şi de a-i restitui regelui Alexandru acel ţinut („*Stephanus vaywoda restituere et dimittere debuit maiestati regie terram quam occupavit, debuit eciam gentes suas educere de illa et alia facere*”)[778]. La Colacin, aveau să fie prezenţi şi reprezentanţii regelui Vladislav, dar numai ca mediatori, cu rolul de a-l îndemna pe domnul Moldovei la o atitudine „cumpătată”[779].

Aceste rezultate au fost aduse la cunoştinţa lui Ştefan prin solul lui Vladislav, Marcu Horvath (Harwath), în cursul unei întâlniri la care a fost de faţă şi Iacob Buczacki, secretar regal, fiul celuilalt Iacob Buczacki, care îndeplinise şi el misiuni în Moldova[780]. Cu cei doi, domnul a stabilit, însă, alt program decât acela fixat la Buda: „Astfel, noi n-am ridicat oamenii noştri din acea bucată de pământ, ci i-am lăsat încă acolo”[781].

La 22 septembrie, regele Vladislav anunţa solilor poloni că a desemnat doi nobili pentru a îndeplini misiunea de „*honesti mediatores*” în Moldova: pe Ştefan Thelegdy şi pe Francisc Balassa[782]. Împreună cu mai vechiul negociator în problemele moldoveneşti, Emeric Czobor, ei au plecat mai din vreme în Moldova, pentru a pregăti lucrările comisiei mixte şi a se pune de acord cu domnul.

Însă nimic nu s-a desfăşurat după cum se convenise. Regele Alexandru a lăsat să avanseze pregătirile pentru întrunirea comisiei tripartite, după dorinţa fratelui său de la Buda, dar a convocat şi Dieta regatului la Lublin, pentru a se decide în problema Pocuţiei. Ca urmare a acestei atitudini contradictorii, programul de la Buda a fost, practic, boicotat. La 7 octombrie, regele Alexandru însuşi a dat un salv-conduct pentru cei 200 de oameni ai lui Ştefan,

---

chiar cu aplanarea conflictului moldo-polon – „*per acordo col re di Polonia*” (Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.149 şi nota 62). Acel „*orator dil re di Hongaria, stato dal ducha Stefano*”, menţionat în martie, a putut fi Marcu Horvath (v. şi Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.197).

[777] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.495, nr.CXCII (din răspunsul la solia prin Lucaci, din noiembrie 1503).

[778] *Ibidem*.

[779] Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.99.

[780] Ştefan îl numeşte „fiul lui Iacob Buczacki” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.490, nr.CXCII), dar şi „Iacubowycz Iacobus” (*ibidem*, p.473, nr.CXCI), sugerând identificarea prin legătura cu tatăl său.

[781] *Ibidem*, p.490, nr.CXCII.

[782] *Ibidem*, p.481, nr.CXCI şi p.490, nota 2. Pe aceştia doi îi aminteşte şi Ştefan (*ibidem*, p.490).

„prietenul nostru iubit”, care aveau să vină la Colacin „în ziua Tuturor Sfinților, care este în a doua zi a lunii noiembrie” (*ad diem Omnium Sanctorum, que est mensis novembris secunda dies*), ca să cerceteze şi să stabilească granița, împreună cu oamenii regelui Vladislav şi ai săi proprii[783]. Cam la aceeaşi vreme, şi Ştefan a dat un salv-conduct identic, pentru cei 200 de oameni ai lui Alexandru, rege al Poloniei şi mare duce al Lituaniei, „prietenul nostru iubit”, care aveau să vină în ziua fixată de regele Ungariei[784]. Însă, în perspectiva întrunirii Dietei – convocată pentru ziua de 28 octombrie[785] – acelaşi rege Alexandru a comunicat lui Vladislav că nu-şi poate trimite delegația la data fixată şi se pare că nici salv-conductul său nu a mai ajuns la domnul Moldovei. Ca urmare, la 16 octombrie, regele Ungariei a scris celor trei soli ai săi din Moldova, cerându-le să-l convingă pe domn să îngăduie întârzierea delegației polone[786], precum şi fratelui său de la Cracovia[787], prevenindu-l că nu l-a putut determina pe Ştefan să-şi schimbe gândul şi să părăsească Pocuția şi rugându-l să încerce, pe toate căile posibile şi cu toate mijloacele necesare, să ajungă la o înțelegere cinstită.

Discuțiile de la Cernăuți. Strădaniile acestea, continuate cu intensitate în ultimele zile ale lunii octombrie[788], erau, însă, menite eşecului: Dieta de la Lublin a decis să se urmeze nu calea tratativelor, ci aceea a armelor, prin adunarea unei oşti de mercenari cu care, în vara următoare, „Pocuția cu Colomeea să fie realipită la regat”[789]. Această opțiune semnifica, în chip evident, respingerea pretențiilor pe care Ştefan, ca moştenitor al înaintaşilor săi, le ridicase asupra Pocuției[790]. Totuşi, pentru a salva aparențele, patru dregători însemnați din zonă – Spytek Jarosławski (castelan de Cracovia[791]), Nicolae Kamieniecki (staroste de Cracovia), Stanislav Chodecki (castelan şi staroste de Liov) şi Nicolae Firlej (staroste de Lublin)[792] – au fost trimişi spre Pocuția. Ei

---

783 *Ibidem*, p.470, nr.CLXXXIX.

784 *Ibidem*, p.469, nr.CLXXXIX.

785 Miechowski, în „Arhiva Istorică a României”, I, 2, p.40 şi 45.

786 Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.23, nr.XXV.

787 Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.67-69, nr.55.

788 Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.197-198.

789 *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.58, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.190.

790 I. Ursu, *Relațiunile Moldovei cu Polonia*, p.179.

791 Documentul îl numeşte doar „*Spythko de Iaroslaw castellanus*”; mai fusese în Moldova la 1469 (v. *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti”*, capitolul *Noile legături cu Polonia*).

792 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.495, nr.CXCII (din răspunsul la solia prin Lucaci, din noiembrie 1503).

s-au oprit, însă, la Liov, unde şi-au fixat un „post de observaţie”, aşteptând să vadă dacă domnul Moldovei a îndeplinit condiţiile stabilite la Buda. Spre a se convinge de aceasta, Firlej a fost trimis la Ştefan, care se afla atunci „cu oştile sale, la Cernăuţi” (*cum exercitibus suis, apud Czarnowcze*)[793], cu alte cuvinte, în interiorul frontierelor ţării lui. Aceasta arată că, în aşteptarea comisarilor, Ştefan a retras – numai parţial, fireşte, dar într-o măsură imposibil de stabilit – administraţia pe care o instituise în Pocuţia, după cum va preciza el însuşi: „Şi când s-a apropiat ziua aceea, la ziua Tuturor Sfinţilor, domnul nostru Vladislav, craiul unguresc, şi-a trimis boierii săi, pe dumnealui Telegdi Iştvan şi pe Balaşi Ferenţ [...]; pe oamenii noştri, pe care i-am fost lăsat în acea bucată de pământ, îi luasem pe toţi la noi, precum ne fusese înţelegerea cu Furtat Marco [Marcu Horvath], până ce era să se cerceteze acea bucată de pământ”[794].

Firlej a ajuns la Cernăuţi în ziua fixată pentru întâlnirea comisarilor, la 2 noiembrie 1503. A doua zi, vineri, 3 noiembrie, a fost primit în audienţă de Ştefan cel Mare. Un secretar a consemnat tot ce au spus participanţii la discuţiile care au durat până duminică, 5 noiembrie, reproducând aproape stenografic cuvintele fiecăruia – document unic[795], din care se desluşesc personalitatea bătrânului domn şi starea sa de spirit. Actul, asupra căruia merită să ne oprim ceva mai mult, transmite, în întregimea sa, tensiunea extraordinară care a dominat discuţiile de la Cernăuţi, iar vigoarea şi înverşunarea cu care Ştefan a apărat punctul de vedere moldovenesc, înfrângând argumentele solului polon cu forţa personalităţii sale, sunt uimitoare şi par de necrezut, când ştim cât de proastă era, tocmai în acele momente, starea sănătăţii sale: domnul nu-şi mai putea mişca mâinile şi picioarele[796].

Când solul i-a atras atenţia, din partea regelui Alexandru, asupra faptului că ar fi trebuit să îndeplinească învoielile stabilite de regele Vladislav şi de diplomaţii poloni la Buda, Ştefan a răspuns: „De învoielile acelea eu nu vreau să ştiu, pentru că ele au fost făcute fără solii mei, nici unul dintre oamenii mei nu a fost chemat pentru aceea; dar voi, după cum obişnuiţi, vreţi să mă amăgiţi şi acum cu şireteniile voastre”. Solul polon şi-a urmat expunerea, arătând că, după acele învoieli, el ar fi trebuit să-şi retragă oamenii şi să-şi recheme dregătorii din Pocuţia, să părăsească, deci, provincia şi să o predea în mâinile regelui polon. De asemenea, ar fi trebuit să dea un altfel de salv-conduct decât acela care îngăduia venirea delegaţiei polone la Colacin, astfel încât acolo să se poată începe tratative amicale privind pacea şi alianţa dintre cele două ţări.

---

[793] *Ibidem*, p.472, nr.CXCI.

[794] *Ibidem*, p.490, nr.CXCII (din solia trimisă prin Lucaci, în noiembrie 1503).

[795] *Ibidem*, p.472-481, nr.CXCI.

[796] V. *infra*, Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *Boala şi medicii*.

„N-am să-ți dau – a răspuns domnul – alt salv-conduct decât acela primit mai înainte, pentru că Marcu Horvath era aici, la mine, şi cu el Iacubovici Iacob [Buczacki], secretarul stăpânului tău, şi cu mine au stabilit că stăpânul tău, regele, trebuia să-şi trimită consilierii la ziua Tuturor Sfinților, în a doua zi a lui noiembrie, ca să facă revizuirea [graniței], de la pădurea haliciană de pe Nistru până la Colacin şi nimic altceva nu trebuiau să facă”. Deşi a dat un salv-conduct, pe care Horvath şi Buczacki l-au primit şi au fost de acord cu forma lui, el nu a primit unul identic din partea regelui şi nici delegația polonă nu a venit.

Firlej a explicat că nici Horvath, nici Buczacki nu aveau autoritatea ca, discutând cu el, să schimbe cele convenite la Buda. În privința lui Buczacki, el nu avusese scrisori de acreditare („*literrae credencionales*”), aşa încât nu era un plenipotențiar. „Ca să-l potolesc [pe voievod] – spune solul polon – i-am pus în față salv-conductul scris pentru domnii săi, pe care i l-am citit în întregime pe loc. Şi auzindu-l că este scris tot aşa ca în acela al său, slavonesc, a spus voievodul: «Aceasta îmi e de-ajuns, că ai adus salv-conductul; atunci, unde sunt domnii tăi ? Aşa fusese stabilit, că în a doua zi a lui noiembrie trebuiau să se întrunească şi să cerceteze țara aceasta, împreună cu domnii mei şi cu domnii consilieri, iată, ai serenissimului domn, regele Ungariei»”.

Dacă avea să se constate că domnul a îndeplinit condițiile convenite la Buda, a răspuns Firlej, delegații poloni vor veni neîntârziat la Colacin, cu condiția să li se dea un salv-conduct care să-i asigure că vor discuta despre pacea şi alianța dintre cele două țări, garantându-li-se venirea şi plecarea în siguranță. La această declarație, replica domnului a fost tăioasă şi ironică: „Nu ştiu din ce cauză vouă vă place mult să veniți la Colacin, pe care îl aveți de dulce. Tu ai venit aici şi eşti unul dintre aceşti domni delegați şi ai adus salv-conductul; du-te acum pe acest drum, cu sfetnicii mei, şi din acel loc drept la Nistru, pe urmă, pe râu, până la Czeszybyeszy şi acolo vei ieşi înaintea domnilor tăi”, putând începe tratativele. Era o invitație de a face cercetarea hotarului, pe care Firlej a declinat-o cu hotărâre. „Negreşit se cade ca, în adevăr, tu să mergi. La ce-ai mai venit dacă nu vrei să mergi acolo ?”. Solul a răspuns cu o glumă amară – „în adevăr, trupul poate fi trimis, sufletul negreşit nu va merge cu el” – şi s-a retras.

Întâlnindu-se, apoi, cu reprezentanții regelui Vladislav, aceştia i-au citit instrucțiunea („*informacio*”) pe care o aveau şi care prevedea cercetarea hotarului de la pădurea haliciană până la Colacin în prezența lor, învoială pe care o aprobase şi secretarul regal Buczacki. Pentru a se ieşi din impas, nobilii unguri i-au adus lui Firlej a doua zi, sâmbătă, seara târziu, un fel de memorandum, propunând ca solii ambilor regi să se întoarcă la stăpânii lor, pentru informări şi noi instrucțiuni. Până la întoarcerea lor, Pocuția trebuia să rămână neutră („*illa terra litigiosa fiat neutralis*”). Se propunea, totodată, un

eventual nou termen pentru întrunirea comisiei mixte, pe la 24 aprilie 1504[797]. Firlej a socotit aceste propuneri prea îndepărtate de ceea ce se stabilise în vară la Buda.

La reluarea discuţiilor, duminică, 5 noiembrie, în prezenţa şi a solilor unguri, domnul i-a spus lui Firlej: „Am înţeles din solia ta că nu vreţi să împliniţi învoiala făcută de mine cu Horvath şi aprobată de Iacubovici [= Buczacki] şi încercaţi să scăpaţi prin şireteniile voastre. Din aceasta, văd că nu vreţi să vă amintiţi că vouă v-a fost bine cu mine şi că v-am fost scut şi apărare dinspre toată partea păgânească (*non vultis memorari quod mecum fuit vobis bene et eciam fui vobis scutum et protectio ab omni parte paganea*). Acum, în ce chip vă apăraţi şi ce-aţi mai pierdut, după ce eu am încetat să port [sarcina] aceasta pe umerii mei ?! În ce chip au fost toate acestea, cred că tu nu ştii, sau ştii şi nu vrei să ştii. Să zică domnul logofăt".

A fost rândul logofătului Tăutu să povestească despre „sământa războaielor, aruncată în vremea regelui Albert". O pagină de istorie – care lipseşte din letopiseţul moldovenesc – a fost cuprinsă într-o expunere concentrată şi precisă, din care se vede că, pentru chiar acel an, 1503, fusese convenit iniţial un alt termen (Naşterea Maicii Domnului, 8 septembrie), schimbat, însă, după stăruinţa regelui Alexandru[798]. „Şi, după cum vezi, domnul nostru voievodul a venit, cu fiul său şi cu oamenii săi; crezi că puţină cheltuială a fost ?".

După ce a explicat în ce chip toată boierimea moldovenească, aflată în Pocuţia în octombrie 1502, i-a adjudecat domnului Moldovei ţara Pocuţiei – parte din cea a Haliciului, despre care doar „Dumnezeu ştie a cui a fost în vechime" (*Deus scit ab antiquo cuius fuit*) – logofătul a încheiat: „Aţi pierdut această ţară după ce domnii voştri nu au fost trimişi să facă această cercetare".

Firlej a răspuns, explicând, la rândul său, punctul de vedere polon şi justificând absenţele părţii polone la termenele fixate, mai ales la acela din toamna lui 1502, când cardinalul Frederic, „*qui tunc erat caput consilii in regno*", nu venise de Sfântul Mihail (29 septembrie), având o scuză care trebuia îngăduită: suferea de acea boală de care a şi murit. Cât priveşte faptul că voievodul şi-a adjudecat ţara, aceasta a fost o hotărâre de mare silnicie („*magne auctoritatis sentencia domini vaywode*"), întrucât s-a făcut „judecătorul propriei sale cauze, ceea ce nici un drept din lume nu îngăduie" (*cum ipse sit proprie cause iudex, quod nullum ius in mundo permittit*). La termenul de acum, dacă

797 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.481, nr.CXCI.

798 Faptul nu pare a fi cunoscut şi din alte izvoare. Întrucât, în răspunsul său, Firlej nu contrazice această afirmaţie, s-ar putea conchide că termenul de 8 septembrie 1503 este acela despre care Ştefan va spune că l-a acceptat la rugămintea regelui Vladislav, după anexarea Pocuţiei, în octombrie 1502.

voievodul ar fi îndeplinit condițiile stabilite, delegații ar fi venit la Colacin, pentru a discuta despre pacea şi alianța țărilor lor.

Domnul Moldovei nu a ripostat în nici un fel la observația privind judecarea propriei cauze. Firlej atrăsese, în fond, atenția asupra unui principiu fundamental al justiției adevărate, rămas ca atare până în zilele noastre. Ştefan a reacționat numai la ultima remarcă, zicând: „Şi ce trebuie să fac ?". Însă, când a auzit răspunsul solului – înapoierea Pocuției, cu toți oamenii pe care îi avusese şi despăgubiri pentru turmele şi cirezile luate de acolo –, domnul a izbucnit: „Spune-mi mie pricina pentru care ar trebui să părăsesc această țară pe care am luat-o cu sabia. Am luat această bucată de pământ, vreau ca ea să-mi rămână mie[799]. Întrucât stăpânii tăi n-au venit la zi, eu mi-am trimis oamenii în țară ca să o ia".

În fața acestei reacții, Firlej a apelat la ajutorul mediatorilor unguri, spunându-le: „îndepliniți-vă misiunea, amintiți domnului voievod să împlinească învoielile stabilite". Era prea târziu: încurcați în propriile argumente, împiedicați de tot felul de considerații privind până şi pecetea scrisorilor de acreditare, participanții la discuții s-au despărțit fără nici o concluzie. Rugat să mai zăbovească până vineri, 10 noiembrie, când Firlej i-ar fi putut aduce un răspuns şi de la colegii săi de ambasadă, Ştefan a răspuns sec: dacă se rămâne la cele convenite cu Horvath, solul poate să plece; dacă nu, îşi au răspunsul. Ceea ce a sunat ca o amenințare de război. Firlej a certificat că, din partea regelui său, nimic nu lipseşte pentru a se păstra buna pace („*ex parte domini mei nichil deest ad bonam pacem conservandam*"), iar solii unguri au stăruit ca nu cumva războiul să fie reînceput de poloni înainte de a se face o nouă examinare a chestiunii cu regele Vladislav. „În cazul când nu va începe de la el – adică de la domnul Moldovei –, negreşit nu de la serenissimul stăpân al nostru va începe", a răspuns Firlej şi a plecat.

Reocuparea Pocuției. Ce s-a întâmplat după discuțiile de la Cernăuți, cunoscute cu o bogăție de amănunte unică pentru vremea aceea – deşi consemnarea lor este foarte defectuoasă[800] –, nu se poate decât reconstitui din

---

[799] Întregul document este redactat în limba latină şi doar această frază a fost consemnată în ruteană, dovadă că discuțiile se purtau în această limbă, cunoscută de ambele părți. Transcrierea frazei respective aşa cum a fost rostită arată că „stenograful" a fost impresionat de violența cu care ea fusese pronunțată.

[800] Ioan Bogdan a ținut să remarce că „stenograma" descoperită de el „e aşa de rău redactată şi aşa de rău copiată" (*Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.481). Într-un loc, editorul observă că unele alineate „nu dau un înțeles lămurit" (p.480, nota 2); în alte locuri, a identificat expresii şi forme flexionare specifice limbii ruse, ascunse sub haina limbii latine. Toate acestea îngreunează înțelegerea celor consemnate în document. Împreună cu acest text, în acelaşi codice

ştiri fragmentare. Cât Firlej şi solii unguri mai erau încă în Moldova, Ştefan a poruncit ca dregătorii săi să reintre în Pocuţia şi să-şi reia atribuţiile: „Pe oamenii care fuseseră lăsaţi de noi în acea bucată de pământ [şi care fuseseră retraşi în pregătirea cercetării hotarelor – *n. ns.*], noi i-am pus îndărăt pe toţi, faţă fiind solul Milostivirii Voastre, dumnealui Firlej, faţă fiind şi solii domnului nostru Vladislav, craiul unguresc”[801]. Apoi, a trimis în grabă pe unul dintre boierii curţii sale, numit Lucaci[802], în solie la regele Alexandru – aflat atunci la Lublin –, pentru a-i înfăţişa starea lucrurilor. Lucaci şi-a prezentat solia la 22 noiembrie. Era o recapitulare a problemei Pocuţiei, aşa cum o generase războiul din 1497, şi a evoluţiei ei în anii 1501-1503[803]. Reamintind regelui „învoielile şi tratatele” existente între Moldova şi Polonia, discuţiile şi termenele nerespectate, domnul a spus, prin gura solului său: „E vremea să se pună capăt acestei trebi ! De aceea, şi în urma acestora, ne rugăm de Milostivirea Voastră, ca de un iubit prieten al nostru: faceţi Milostivirea Voastră, pentru prietenia noastră, şi vă lăsaţi de acea bucăţică de pământ, pentru că ea a fost ţării noastre, a Moldovei, ocină din vechime; întărească-se, astfel, prietenia şi tratatele pe care le avem cu Milostivirea Voastră şi cu Coroana polonă şi umble solii şi neguţătorii în pace şi în bună voie printre noi, ca şi până acum”. Ca de obicei în asemenea cazuri, solia se încheia cu rugămintea ca vrăjmaşii săi să nu fie îngăduiţi în apropierea regelui sau a supuşilor lui.

Răspunsul dat lui Lucaci – a cărui expunere a fost caracterizată ca încâlcită[804] – a înfăţişat, încă o dată, punctul de vedere polon, aşa cum îl prezentase şi Firlej la Cernăuţi. Exprimându-şi mirarea că voievodul, bolnav

---

se mai aflau încă cinci documente, „referitoare toate la tratările dintre poloni, unguri şi moldoveni pentru Pocuţia, din anul 1503”: concluziile lui Marcu Horvath în prezenţa lui Iacob Buczacki; instrucţiunea de solie a lui Nicolae Firlej; memorandumul lui Firlej către solii unguri; *răspunsul solilor unguri către Firlej*; scrisoarea regelui Vladislav, din 22 septembrie, despre trimiterea lui Thelegdy şi a lui Balassa. Dintre acestea, Ioan Bogdan nu a publicat, din păcate, decât documentul menţionat cu *italice*.

[801] *Ibidem*, p.491, nr.CXCII (din solia trimisă prin Lucaci, în noiembrie 1503).

[802] Deşi versiunea latină a soliei îi dă numele sub forma *Luca Walachus*, credem că identificarea acestui sol cu Luca Arbure, portarul Sucevei (Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.190-191) este imposibilă: unul dintre cei mai importanţi membri ai sfatului domnesc al Moldovei nu putea fi numit, simplu, Luca sau Lucaci. În schimb, identificarea lui *Luca Walachus* cu *Luca Voloşanin*, atestat în relaţiile cu Moscova în 1496 sau 1497 (v. *supra*, capitolul *Tratatul cu Lituania*, în note), ar putea avea mai mari şanse de a fi corectă.

[803] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.483-496, nr.CXCII (textul slav, traducerea românească şi versiunea latină, continuată cu răspunsul regelui). Din textul soliei, ca şi din răspunsul regelui, am folosit informaţiile potrivite pentru reconstituirea evenimentelor premergătoare.

[804] „*Dixisti* [...] *legacionem verbis prolixioribus*”; „*satis prolixe dixisti*” (*ibidem*, p.495 şi 496, nr.CXCII).

(„*affectus*”), se poartă în acest chip, regele a ținut să arate că atitudinea îi este dictată de considerația sa față de *Respublica Christiana* şi față de fratele său, regele Ungariei: „îi place voievodului să se poarte aşa cu Majestatea Sa regală şi cu regatul” şi „nu vrea să aibă respect față de ceea ce se cuvine”. De aceea, regele dorea ca voievodul, când îşi va aminti de prietenie, să facă ceea ce ar fi pe potriva prieteniei, şi nu a duşmăniei.

Cu acest episod, consumat la Lublin, la 22 noiembrie 1503, se încheie activitatea politică a lui Ştefan cel Mare. Speranțele pe care regele Alexandru le-a mai îndreptat spre fratele său de la Buda s-au spulberat în luna următoare[805], iar proiectul unei incursiuni armate în Moldova, deşi aprobat de Dietă, a fost anulat în primăvară, în urma unei revolte a mercenarilor adunați, dar neplătiți[806].

Tratatul ungaro-otoman. Pocuția – acea „bucățică de pământ”, ocina şi dedina sa, spre care Ştefan îşi îndreptase privirile încă din 1488 şi pe care o ocupase în 1502 – i-a rămas (spune un document de mai târziu) „până la moartea sa” (*biss an seinen Todt*)[807]. Pare de necrezut câtă energie s-a consumat şi ce activitate diplomatică s-a desfăşurat în jurul acestui conflict moldo-polon. Conflictul era, în adevăr, fără capăt şi fără şanse de rezolvare prin tratative: părțile nu puteau dialoga, argumentele juridice invocate de solii poloni nu ajungeau să copleşească înverşunarea domnului Moldovei. Două concepții total diferite s-au confruntat – iar discuțiile de la Cernăuți le-au pus în evidență cu toată tăria –, nu numai în materie de drept internațional, dar şi cu privire la echilibrul internațional. Poziția lui Ştefan şi a boierilor săi era, fireşte, inacceptabilă pentru regele Poloniei şi pentru nobilii săi şi nici unul dintre argumentele moldovenilor nu putea fi privit ca valabil: nici dreptul de moştenire, nici cucerirea cu sabia. Pare să fi prevalat, până la urmă, marea personalitate a domnului Moldovei şi soluția s-a impus de la sine: rezolvarea conflictului a fost tacit amânată până la moartea lui Ştefan[808].

Iar mediatorii unguri, cu riscul de a părea duplicitari, nu puteau face altceva decât să protejeze pe domnul Moldovei, vasal şi aliat credincios al

---

[805] V. *infra*, capitolul *Tratatul ungaro-otoman*.

[806] Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuția*, p.41; Veniamin Ciobanu, *Țările Române şi Polonia*, p.100.

[807] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.156, nr.CXVIII.

[808] Mişcări ale diplomaților implicați în eforturile de mediere sunt constatate în continuare. Astfel, la sfârşitul lui noiembrie 1503, Sieklicki şi Firlej au plecat la Buda (Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.191), iar în decembrie Francisc Balassa a fost trimis de regele Vladislav la domnul Moldovei (Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.70, nr.56). Pare să fie vorba mai mult de schimburi de informații decât de continuarea tratativelor, despre care izvoarele nu mai oferă alte ştiri.

regelui lor. În chiar vara acelui an, la 20 august, Vladislav ratificase tratatul cu Poarta[809], în care erau cuprinşi ambii domni români, Ştefan al Moldovei şi Radu al Munteniei. Această includere iscase şi ea un conflict diplomatic, întrucât sultanul Baiazid s-a opus, la început, ca tratatul cu regele Ungariei să-i privească şi pe domnii români, sub cuvânt că aceştia îi erau deja tributari: „i se părea că nu era o onoare pentru Majestatea Sa ca unul care era dator să-i plătească tribut să nu-l recunoască în mod direct de superior al său, şi iarăşi nu credea că era pentru demnitatea lui ca un tributar al său să fie numit în capitulaţiune pe partea regelui"[810]. Tratatul, încheiat pentru şapte ani, prevedea că cei doi domni români, „Karabogdan" şi Radu, erau datori să dea sultanului, ca şi până atunci, haraci, daruri şi servicii (*„tributum et munus et servicia*"); mai mult decât atât nu avea să se ceară de la aceşti principi, care şi faţă de regele Ungariei îşi păstrau vechile îndatoriri, urmate până atunci. Chilia şi Cetatea Albă au fost menţionate expres între stăpânirile sultanului[811].

Tratatul acesta sugerează că cei doi domni români s-ar fi bucurat de un tratament identic. În realitate, însă, îi diferenţia nu numai cuantumul haraciului – 4.000 de galbeni pentru domnul Moldovei şi 8.000 de galbeni pentru domnul Munteniei –, dar şi faptul că acesta din urmă, spre deosebire de cel dintâi, trebuia să meargă în fiecare an la Poartă, pentru a săruta mâna sultanului şi a căpăta caftan de domnie[812].

La 5 noiembrie, în ziua când, la Cernăuţi, se isprăveau, fără nici un rezultat, discuţiile moldo-polone, sultanul Baiazid a ratificat, la rândul său, acest tratat. Prevederea relativă la domnii români este identică aceleia din exemplarul ratificat la Buda: „îşi vor da haraciurile şi peşcheşurile, aşa cum le-au dat până acum; nu li se va pretinde mai mult şi nu vor fi oprimaţi. De asemenea, vor da şi regelui ceea ce au obişnuit să-i dea, fără să li se ceară mai mult şi fără a li se face opresiune"[813].

Consfinţind, în raport cu Poarta, statutul obţinut de Moldova încă prin pacea din 1486, tratatul din 1503 a consolidat legătura dintre Ştefan şi regele

---

[809] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.172-173; idem, *Ştefan cel Mare*, p.264; Eugen Denize, *Ştefan cel Mare*, p.166-167. Textul tratatului în Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 1, p.20-23. Forma ratificată de sultanul Baiazid la 5 noiembrie 1503, aflată în arhivele din Istanbul, a fost semnalată, în istoriografia românească, de Tahsin Gemil, *Românii şi otomanii*, p.156, nota 414.

[810] I. Ursu, *Ştefan cel Mare şi turcii*, p.173; idem, *Ştefan cel Mare*, p.264. Textul italian, din raportul solului veneţian Andrea Gritti, la Eugen Denize, *op.cit.*, p.167, nota 232.

[811] N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, p.176-177.

[812] Raport din 30 septembrie 1503 (I. Ursu, *Ştefan cel Mare*, p.265, nota 1). Pentru acest raport şi autorul lui, v. şi Eugen Denize, *op.cit.*, p.167 şi nota 233; idem, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.150 şi nota 65.

[813] Tahsin Gemil, *Românii şi otomanii*, p.156.

Vladislav. Pentru această relație, deosebit de grăitoare este scrisoarea pe care cel din urmă a trimis-o, la 9 noiembrie 1503[814], dogelui Leonardo Loredan, pentru a-l ruga să-i găsească un medic capabil să-i uşureze suferințele domnului Moldovei: „Ştefan, voievodul Țării Moldovei, credinciosul nostru iubit, se află împiedicat de o boală lungă şi de multă vreme şi e un om care-şi duce tot mai greu bătrânețea, până într-atâta, încât chiar şi viața să-i devină urâtă mai departe". Pe acest om, „pentru respectul credinței pe care întotdeauna a arătat-o față de noi fără de nici o pată", el, regele, îl doreşte „mult timp fericit şi teafăr, stăruind în făgăduințele sale". O asemenea recomandare elogioasă nu are nevoie de comentarii, iar dacă se ține seama de faptul că ea a fost aşternută pe hârtie tocmai în vremea când, sub medierea nobililor unguri, se purta ultima luptă diplomatică pentru Pocuția, atitudinea acestora față de bătrânul domn al Moldovei se înțelege mai bine. De altminteri, alte izvoare[815] arată că regele Vladislav privea cu nelinişte perspectiva dispariției puternicului său vecin din răsăritul Carpaților, temător că echilibrul construit cu atâta dificultate s-ar putea sfărâma în acel moment. Aşa se explică şi răspunsul pe care Vladislav l-a dat, în decembrie 1503, nobililor poloni Iacob Sieklicki şi Nicolae Firlej, solii pe care fratele său, Alexandru, îi trimisese spre a-l determina să adopte o poziție mai dură în problema Pocuției, inclusiv folosirea forței armate: o asemenea acțiune împotriva unui principe „puternic şi priceput la război" ar fi fost nu numai inutilă, dar şi periculoasă[816].

Cât de mare era, în acel ultim an al vieții sale, prestigiul domnului Moldovei o mai arată o întâmplare. După moartea papei Alexandru al VI-lea, Maximilian de Habsburg a plănuit să ajungă la Roma, oraşul unde trebuia să primească, în sfârşit, coroana imperială. Profitând de faptul că Ştefan i se adresase cu rugămintea de a-i trimite un anumit medic, Maximilian i-a cerut, prin solul Heinz Pernauer, să îngăduie singurului său fiu, adică lui Bogdan, să facă parte dintre cei care, apropiați şi rude, aveau să-l însoțească la Roma[817]. Scrisoarea trimisă domnului Moldovei depăşeşte, însă, ca interes, atât problema medicului, cât şi pe aceea a călătoriei imperiale la Roma, care, de altfel, nu avea

---

[814] A fost editată de Andreas Veress, *Acta et epistolae*, I, p.70-71, nr.57, cu data „[Buda, initio 1504]", după copia din *Liber formularum archiepiscopi Nicolai Oláh*. Pentru dată, v. I. Ursu, *op.cit.*, p.275.

[815] V. *infra*, Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *„Şi pe Ştefan voievod l-a ajuns moartea"*.

[816] Veniamin Ciobanu, *Țările Române şi Polonia*, p.100. Pentru dată: Ilona Czamańska, *Mołdawia i Wołoszczyna*, p.191. Firley era încă la Lublin atunci când, la 22 noiembrie, solul moldovean Luca şi-a prezentat acolo solia (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.495, nr.CXCII: „*dominus Firley qui nunc hic est*").

[817] Ştefana Simionescu, *Legăturile dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor*, în **RdI**, 28, 1975, 1, p.91-98; v. p.93 şi 98.

să se facă decât la 1508. „Regele roman” comunica domnului român unele dintre preocupările sale, îşi justifica absenţa de până atunci din luptele contra turcului, „distrugător şi năpăstuitor al Sfintei Creştinătăţi”, şi apela la el pentru a obţine informaţii sigure şi de bună calitate din Imperiul Otoman, „întrucât el cunoaşte mai bine firea turcilor şi are probabil informatorii săi printre turci”. Maximilian dorea să afle, pe această cale, în special dacă proaspăt încheiatul tratat ungaro-otoman ar putea să includă şi posesiunile ereditare ale Habsburgilor din Austria Inferioară. Este, poate, important de precizat – pentru a avea o imagine mai completă a cadrului de politică europeană în care se desfăşoară aceste relaţii – că regele Boemiei era cel dintâi dintre principii electori laici ai Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană. În 1503, Maximilian se pregătea să-şi pună pe frunte coroana lui Carol cel Mare, iar rege al Boemiei era tocmai suzeranul lui Ştefan cel Mare, Vladislav Jagiełło.

Era, desigur, apogeul. Dar şi sfârşitul era aproape.

În aceşti ultimi ani, ştirile despre căutarea de medici pricepuţi se îndesesc, semn sigur al înrăutăţirii sănătăţii domnului[818]. Participarea lui Ştefan la discuţiile de la Cernăuţi a însemnat, probabil, ultima izbucnire a energiei pe care nimic, până la boală, nu fusese în stare să o scadă. Vorbele sale căzuseră, acolo, cu puterea şi duritatea unor stânci. Însă forţa care le mişcase părăsea acum, odată cu viaţa, trupul domnului.

Ctitoriile sfârşitului. În cursul anului, profitând de răgazul de linişte, Ştefan cel Mare reluase firul rugăciunilor zidite în piatră şi închipuite în icoane. Aşa s-a început, la 27 aprilie 1503, construirea bisericii pentru mănăstirea de la Dobrovăţ[819], iar la 8 septembrie, a aceleia menite să sfinţească, la Reuseni[820], locul unde propriul său părinte căzuse victimă a luptelor dintre fraţi. A fost, probabil, ultima ceremonie de acest gen la care Ştefan a mai participat.

O legătură încă neexplicată aşează biserica de la Reuseni alături de aceea ridicată de Luca Arbure, portarul Sucevei, pe moşia sa de la Solca, numită mai apoi (şi până în ziua de astăzi), după numele vechiului stăpân şi ctitor, Arbore: ele nu au numai planul identic, dar au şi acelaşi hram, fiind închinate prăznuirii Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul. Destinată să adăpostească

---

[818] V. *infra*, Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *Boala şi medicii*.

[819] *Repertoriul*, p.190, nr.22. Pentru Mănăstirea Dobrovăţ: Alexandru I. Gonţa, *Două mănăstiri moldoveneşti*, p.197-202; Voica Maria Puşcaşu, *Biserica Dobrovăţ – date istorice*, p.159-174 şi eadem, *Mănăstirea Dobrovăţului – date istorice*, în **MMS**, LIV, 1978, 5-8, p.521-534; Vasile Drăguţ, *Dobrovăţ*, Bucureşti, 1984; Maria-Ana Zup, *Mănăstirea Dobrovăţ. 500 de ani de la ctitorire*, Iaşi, 2004. Pentru pictura acestei biserici: Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Dobrovăţ*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, VIII, 1961, 2, p.483-485.

[820] *Repertoriul*, p.196, nr.23.

mormintele Arbureştilor, ctitoria portarului de Suceava – cea de-a doua ctitorie boierească înveşmântată cu pictură exterioară[821] – a fost sfinţită chiar în ziua hramului, la 29 august 1503[822]. Este posibil ca ceremonia să fi beneficiat de prezenţa domnului însuşi.

În pregătirea întâlnirii programate pentru 2 noiembrie, cancelaria domnească şi-a întrerupt activitatea în octombrie[823]. Nu şi-o va relua decât multe luni după moartea domnului[824].

Ştirile interne, câte le mai avem, despre viaţa lui Ştefan în prima jumătate a anului 1504, se raportează exclusiv la legătura lui cu Dumnezeu. În februarie, a dăruit un *Minei*, scris în Putna, ctitoriei sale de la Dobrovăţ[825]. Aceluiaşi aşezământ i-a fost destinat şi un epitrahil, nedatat, pe ale cărui poale au fost brodate chipurile donatorilor: Ştefan voievod şi Maria doamna – el ţinând în mâna stângă o cruce dublă, ea purtând, tot în mâna stângă, o cruce simplă[826]. Este cel din urmă portret al domnului Moldovei.

Cândva, după 12 aprilie, lui Ştefan i se va fi vestit terminarea Dobrovăţului şi, în aşteptarea sfinţirii, în pisanie s-a mai putut pune că sfârşitul construcţiei s-a petrecut în al 48-lea an curgător al domniei sale[827]. Poate în legătură cu acest eveniment, la 18 mai i-a fost dăruit Mănăstirii Dobrovăţ încă un *Minei*[828]. Aceasta este ultima informaţie datată cu privire la un gest al lui Ştefan cel Mare. Domnul Moldovei se pregătea să meargă în Casa cea cu multe lăcaşuri a Tatălui Ceresc.

---

[821] Cf. Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure*, II, p.167-181.

[822] *Repertoriul*, p.184, nr.21.

[823] Ultimul document cunoscut datează din 7 octombrie 1503 (**DRH**, A, III, p.526-529, nr.295). În luna anterioară, Ştefan a stat un timp la Bădeuţi. Unul dintre documentele emise acolo, la 18 septembrie 1503 (*ibidem*, p.518-520, nr.292), are ca beneficiar pe un anume Ion tălmaciul sau Ion dragomanul. Era, desigur, unul dintre „secretarii" pentru limbi străine.

[824] Emiterea de documente se reia – după informaţiile existente în acest stadiu – abia în februarie 1505.

[825] *Repertoriul*, p.422-423, nr.164; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.133-134; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.151-152, nr.XL; P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din Biblioteca Academiei Române*, II, ediţie îngrijită de Dalila-Lucia Aramă şi revizuită de G. Mihăilă, cu o prefaţă de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 2003, p.395-396, nr.547.

[826] *Repertoriul*, p.308, nr.98; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.35-36, nr.27; *Broderia veche românească*, p.39-40, nr.36; *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, p.160, nr.36.

[827] *Repertoriul*, p.190, nr.22.

[828] *Ibidem*, p.422, nr.163; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.132-133; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.152, nr.XLI; P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.384-385, nr.538.

În preziua morţii lui Ştefan, se lucra încă, după porunca lui, întru slava Celui de Sus: se isprăvea biserica de la Reuseni[829], se scria un *Tetraevanghel* pentru Putna[830], se definitiva ferecătura pentru un *Tetraevanghel* al bisericii domneşti de la Hârlău[831] şi se broda marele epitaf destinat mănăstirii de la Dobrovăţ[832]. Pisania şi inscripţiile de danie spun că, pe când toate acestea erau încă neterminate, pe ctitorul lor *l-a ajuns* (sau *l-a aflat*) *moartea*.

Marea rugăciune se încheiase.

---

[829] *Repertoriul*, p.196, nr.23; va fi sfinţită la 8 septembrie 1504.

[830] *Ibidem*, p.425-431, nr.166; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.137-139; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.153, nr.XLIV; Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, I, p.119-120, nr.4. L-a terminat şi l-a ferecat Bogdan al III-lea, dăruindu-l Putnei la 5 mai 1507.

[831] *Repertoriul*, p.420, nr.162; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.128-130; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.152-153, nr.XLIII. Bogdan a terminat lucrul şi a dăruit cartea la 24 noiembrie 1504. Manuscrisul se află astăzi la Cetinje (Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.54-55, nr. 263).

[832] *Repertoriul*, p.311-313, nr.100; Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.35, nr.26; *Broderia veche românească*, p.40, nr.37; *Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti*, p.158-159, nr.35. A fost terminat de doamna Maria şi de Bogdan şi dăruit la 1 februarie 1506.

Cartea a V-a

APUSUL

Boala şi medicii. Nu mai puţin de 42 de ani, din cei 47 ai domniei lui în Moldova, Ştefan cel Mare a purtat rana dobândită în 1462, la asediul nereuşit al Chiliei. O vreme, ştirile despre medicii care i se aflau în preajmă sau pe care îi căuta răsar, în izvoarele istorice, doar în răstimpuri. Astfel, în 1468, domnul avea, la Suceava, pe genovezul *Zoan* (Ioan)[1], care, ca „bărbier”, trebuie să fi fost priceput în ceea ce se numeşte mică chirurgie. În toamna târzie a anului 1474, Ştefan l-a rugat pe Paolo Ognibene să-i caute la Veneţia „un doctor pentru îngrijirea şi tămăduirea unei vătămări care îl supără la picior”[2].

Netratată eficient, rana a evoluat. Medicii care au studiat cazul[3] au conchis că „a fost o zdrobire a părţilor moi [ale gleznei], care au lăsat în loc un ulcer cronic, alimentat eventual de un proces inflamator osos, de o osteită”[4]. Odată cu vârsta, această „rană intermitentă” – tratată, probabil, cu leacurile prescrise de medicina tradiţională, care puteau alina durerile şi ameliora starea locală, dar nu puteau vindeca – s-a complicat cu boala obişnuită a seniorilor medievali: guta sau podagra, suferinţă întreţinută şi agravată de alimentaţia bogată în carne de vânat şi vinuri grele[5]. Mai toţi dintre marii contemporani ai lui Ştefan şi-au sfârşit zilele chinuiţi de această boală, care mai întâi reducea capacitatea de mişcare şi energia şi apoi condamna definitiv la imobilitate. Aşa au murit Mehmed al II-lea, Matias Corvinul şi Cazimir al IV-lea, aşa va muri şi Leonardo Loredan, dogele Veneţiei, care l-a ajutat pe Ştefan să-şi găsească ultimii medici curanţi.

Ştirea din letopiseţul lui Byhovec că, în toamna lui 1497, Ştefan „era foarte neputincios de picioare” şi, pentru a supraveghea la faţa locului înfruntarea din Codrii Cozminului, a trebuit dus într-o sanie[6], marchează, în

---

[1] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.43.

[2] Idem, *Veneţia în Marea Neagră*, p.257, nr.XVI; *Războieni*, p.132, nr.7 şi p.134 (traducerea).

[3] Cf. T. Ghiţan şi Cr. Mircioiu, *Câteva precizări*, p.130-138; N. Vătămanu, *Voievozi şi medici de curte*, p.20-50.

[4] N. Vătămanu, *op.cit.*, p.21.

[5] *Ibidem*, p.23.

[6] Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.446, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.235.

stadiul actual al cunoştinţelor noastre, începutul deteriorării rapide a sănătăţii domnului Moldovei.

La începutul anului 1501, oamenii săi, Raynaldo şi Antonio, căutau la Veneţia „un medic, doctor", care să ştie să-i aline durerile, îndreptând rugămintea şi către dogele Agostino Barbarigo[7]. Nu se cunoaşte rezultatul acestei cereri, prezentată în februarie 1501, dar este posibil că în Moldova n-a venit nici un medic, întrucât, în cursul aceluiaşi an, Ştefan a apelat la regele Vladislav să-l ajute a găsi unul prin ţările germane. Aşa s-a ajuns la Nürnberg.

Oamenii de încredere („*familiares*") ai domnului, Ulrich şi Antoniu (poate acelaşi care mersese şi la Veneţia[8]), au pornit într-acolo, împuterniciţi cu scrisori din partea şi a lui Ştefan, şi a regelui Vladislav. Amândurora, conducerea oraşului imperial le-a răspuns la 26 februarie 1502[9]. Cei doi germani – probabil saşi – din slujba domnului Moldovei[10] aveau instrucţiuni să ceară pe medicul Johannes Klingensporn, dintr-o familie care mai număra şi alţi medici[11]. Din pricina vârstei sale, medicul nürnberghez s-a lăsat greu convins să plece la un asemenea drum lung. De fapt, nu se ştie dacă, până la urmă, doctorul Klingensporn a mai venit în adevăr în Moldova[12].

În acelaşi an 1501, trecuse, însă, pe la curtea lui Ştefan, şi un anume don Branca, dintr-o familie de „chirurgi populari sicilieni"[13], trimis de Maximilian de Habsburg, pe care îl slujea şi ca medic, şi ca spion. Când Branca a trebuit să plece – el a dus vestea, la începutul anului 1502, că, deşi bolnav, Ştefan stă gata să dea ajutor în cazul pornirii războiului cu turcii –, un boier moldovean l-a însoţit pentru a-l cere din nou lui Maximilian, ceea ce înseamnă că domnul fusese mulţumit de serviciile sale. În lipsa lui, putea fi trimis şi un alt medic, în stare să-l însănătoşească pe principe[14].

---

[7] Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.146, nota 43. Pentru data scrisorii lui Ştefan, v. *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Ultima cruciadă*, în note.

[8] Nu ni se pare imposibil ca acest personaj să fie identic cu „*Anthonius de Thaucz, notarius* [...] *Stephani waywode*", care, la 1503, a urcat în scaunul episcopal de la Baia (Victor Motogna, *Un notar necunoscut al lui Ştefan cel Mare*, p.197-198). Un secretar domnesc, cleric catolic, era omul potrivit pentru misiuni la Veneţia şi la Nürnberg, fiind apoi răsplătit, pentru slujba sa credincioasă, cu un scaun episcopal.

[9] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.73-74.

[10] În scrisoarea către Ştefan, conducerea oraşului Nürnberg îi laudă pentru „*exactissima et vigilantissima opera et diligencia in his negociis nomine Illustrissime Dominacionis Vestre in civitate nostra gestis*". Râvna lor întru îndeplinirea grabnică a misiunii încredinţate de domn a stârnit admiraţia vrednicilor burghezi din Nürnberg.

[11] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.73, nota 4.

[12] Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare (1457-1499)*, I, în **RIR**, IV, 1934, p.220-221.

[13] Ştefana Simionescu, *Legăturile dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I*, p.97, nota 24.

[14] *Ibidem*, p.97.

Această stăruință nu va fi avut nici un rezultat, de vreme ce, la 1 august 1502, la Suceava a sosit venețianul Matteo Muriano, însărcinat şi cu obişnuita misiune de „observator”. Se pare că a îndeplinit-o numai pe cea de-a doua, şi numai într-o mică măsură. A ajuns, totuşi, să-şi examineze pacientul, declarându-se optimist: „sper, cu ajutorul lui Dumnezeu – scria el la 7 decembrie 1502 – să-i aduc o uşurare, după cât pot să-mi dau seama acuma, la început”[15]. Până la data amintită, nu reuşise, însă, mare lucru şi starea domnului era destul de proastă, după cum se înțelege din chipul în care acesta l-a apostrofat pe starostele de Lipowiec, în discuțiile de la 8 octombrie 1502, când a invocat „infirmitatea” sa[16].

Deşi Matteo Muriano venise în Moldova în calitate de „doctor în arte şi medicină”, cu privire la boala pe care trebuia să o trateze nu se află, în cele două rapoarte ale sale, decât o mențiune generală: domnul „arată bine la trup pentru vârsta sa, dacă această meteahnă nu l-ar fi chinuit”. Se pare că, totuşi, venețianul a inițiat un tratament oarecare, la un moment dat fiindu-i necesare medicamente pe care nu le putea găsi în Moldova sau în vecinătatea hotarelor ei. În decembrie 1502, a fost trimis, deci, la Veneția, un anume *Demetrius*, „ca să ne cumpere, cu banii noştri, unele leacuri sau medicamente, trebuitoare nouă după sfatul domnului Matteo” (*ut nobis pharmacias sive medicinas, juxta consilium domini Matthaei nobis necessarias, emere et comparare pecuniis nostris propriis*)[17]. Întoarcerea acestui trimis special, cu leacurile prescrise de medic, trebuia să fie neîntârziată, dar, cum se vede din toate schimburile de solii, chiar şi cea mai rapidă „cursă” pe traseul Suceava-Veneția-Suceava încă avea nevoie de patru luni !

Matteo Muriano avea să moară în Moldova, unde venise bolnav, fără să fi reuşit o ameliorare a sănătății domnului, după cum spune acesta însuşi („*adeo mai li dete alcun remedio in medicina*”), într-o scrisoare trimisă dogelui Loredan la 24 iulie 1503, din târgul Neamțului[18]. Odată cu recuperarea celor 400 de ducați pe care îi achitase în avans lui Muriano, Ştefan a cerut un alt medic. În acelaşi timp, a trimis o solie şi la Maximilian, regele roman, care se pregătea să se încoroneze ca împărat, cerându-l din nou pe don Branca. Însă, acesta nefiind disponibil, un alt medic a fost desemnat să plece în Moldova, împreună cu un ajutor al său. Maximilian spera că ştiința acestora va folosi lui

---

[15] *Călători străini*, I, p.149.

[16] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.460, nr.CLXXXIII: „*excusando me infirmitate*”.

[17] *Ibidem*, p.466, nr.CLXXXVI.

[18] *Ibidem*, p.467, nr.CLXXXVII. „*Oppidum Nemes*” traduce exact „târgul Neamț”. Data „*nono* [*ante*] *chalendas augusti*” înseamnă, în adevăr, 24 iulie, şi nu 9 august (cum apare, dintr-o inadvertență, la Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.150; v. şi nota 64).

Ştefan pentru „boala de care a fost lovit de soartă”, astfel „încât şi-ar redobândi sănătatea”[19]. Nu se ştie dacă aceşti medici au mai ajuns vreodată în Moldova.

Abia se prezentase la Veneţia mesajul din 24 iulie – purtătorii lui primind un răspuns în doi peri: dacă vor un medic, n-au decât să şi-l caute –, când, probabil sub presiunea deteriorării grave a sănătăţii domnului, o altă solie a fost trimisă din Suceava, prin postelnicul Teodor[20]. Boierul moldovean ducea nu numai scrisoarea lui Ştefan din 15 octombrie 1503[21], frumos compusă (spre deosebire de precedenta, despre care Sanudo a notat că era „*gran barbarie*”), ci şi una din partea regelui Vladislav, cu aceeaşi rugăminte, precum şi o a treia, trimisă de ambasadorul veneţian de la Buda. Postelnicul Teodor a fost primit în audienţă la 21 decembrie, împreună cu solul ducelui Ioan Corvin, însărcinat, desigur, să susţină cererile lui Ştefan. Salutând pe doge şi pe senatori în numele domnului şi al fiului său, postelnicul le-a reamintit că acela care acum avea nevoie de un medic pentru boala sa („*per la malattia sua*”) câştigase merite în lupta cu turcii, în beneficiul Creştinătăţii şi al Signoriei înseşi („*Poi disse quanto ditto Valacho havia fatto contra Turchi in favor di la Christianita et di la Signoria nostra*”). Întrebat de starea în care se află domnul Moldovei, solul a răspuns că nu-şi poate mişca picioarele şi mâinile şi nu se poate ajuta cu ele, dar în rest e bine („*di li piedi et di le man non si poteva mover ni ajutar, dil resto sta bene*”). Impresionat, pesemne, dogele Loredan a propus să se ceară ajutorul Colegiului medicilor pentru a desemna un doctor (poate dintre cei de la Padova[22]) care să-l îngrijească pe domn, pentru a cărui sănătate şi-ar da şi el viaţa[23].

Cei doi soli, al lui Ioan Corvin şi al lui Ştefan, au avut de ales din trei candidaţi: unul (Zorzi di Piamonte) nu a primit aprobarea priorului Colegiului medicilor, despre un al doilea (Hieronimo da Cesena) li s-a spus că „nu-i de nimic” (*non val nulla*), iar cel de-al treilea, *maestro* Alessandro Veronese, care ar fi acceptat să plece în Moldova pentru „salariul” (*salario*) făgăduit, de 500 de ducaţi pe an, nu era destul de cunoscut, aşa încât, la 28 decembrie 1503, solii au pornit să caute un alt medic[24]. Negăsindu-l, au anunţat, la 2 ianuarie 1504, că se mulţumesc cu tânărul Hieronimo da Cesena şi, împreună cu el, au luat drumul

---

[19] Ştefana Simionescu, *Legăturile dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I*, p.96-97.

[20] Postelnic de rang mai mic, dregătoria de mare postelnic fiind deţinută, la vremea aceea, de Cozma Şarpe. Teodor postelnicul ar putea fi acelaşi cu Toader marele logofăt din prima domnie a lui Petru Rareş (Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.60).

[21] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.470-471, nr.CXC.

[22] Profesori la Padova erau sau aveau să devină şi unii dintre medicii ale căror nume fuseseră vehiculate la 1502 şi care, dintr-un motiv sau altul, nu plecaseră în Moldova: Zoano d'Acquila sau Marc Antonio della Torre (N. Vătămanu, *Voievozi şi medici de curte*, p.36-37).

[23] C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.96-97.

[24] *Ibidem*, p.99.

întoarcerii[25]. Oricât de repede vor fi mers, nu au putut ajunge la Suceava înainte sau cu mult înainte de 1 martie 1504.

La data aceea, în toate ținuturile vecine Moldovei se ştia deja că Ştefan era pe moarte.

„Şi pe Ştefan voievod l-a ajuns moartea”[26]. Încă din ianuarie, regele Alexandru al Poloniei anunța stările Prusiei Regale că moartea domnului Moldovei era iminentă. Pentru succesiunea sa, erau cunoscuți deja nu mai puțin de trei candidați, în afara aceluia aflat în țară (anume fiul domnului, Bogdan): unul era dorit de turci, altul („Ilie”) se afla adăpostit în Polonia, iar despre un al treilea – al cărui nume a fost transmis într-o formă neinteligibilă: „Mulckrousky” – se spunea că ar fi fost susținut de unguri[27]. Deşi, în toamna anului 1501, un „*filius ipsius vaivodae Moldaviae*” bântuia prin Ardeal[28], este foarte greu de crezut că unul ca acesta ar fi beneficiat de sprijinul efectiv al regelui Vladislav, care, la 25 februarie 1504, împărtăşea braşovenilor teama pentru ceea ce s-ar putea întâmpla la moartea lui Ştefan: o năvală tătărească era atunci avută în vedere[29]. O lună mai târziu, la 30 martie, medicul venețian Leonardo de Massari comunica de la Buda că exista şi posibilitatea unui atac otoman, căruia ardelenii nu i-ar putea rezista singuri, acum, când „Ştefan voievod e bătrân şi i se apropie moartea” (*Stefano vayvoda è vechio, se occoresse la so morte*)[30]. Oricum, din Moldova nu mai soseau decât ştiri proaste, din pricina cărora, la 14 aprilie, regele Vladislav anunța întărirea apărării la frontierele răsăritene ale regatului[31].

Contemporanii au fost impresionați să observe că natura însăşi părea să participe şi să contribuie, chiar, la spaima oamenilor pentru care ceasul lumii s-ar fi oprit odată cu ultima bătaie a inimii stăpânului lor. Letopisețul scris în zilele acelea a consemnat că „a fost [...], înainte de moartea lui, iarnă grea şi foarte aspră, cum nu fusese niciodată. Şi au fost în timpul verii ploi mari şi revărsări de ape şi înecuri din pricina apelor mari”[32]. Dezlănțuirea forțelor naturii nu este

---

[25] *Ibidem*, p.100.

[26] Din pisania bisericii de la Reuseni (*Repertoriul*, p.196, nr.23).

[27] „*Mulckrouszky auszer Cleynen Muldow*”: cf. „Studii”, 22, 1969, 2, p.400 – notă [Şerban Papacostea] asupra culegerii de documente *Akta Stanów Prus Królewskich*, IV, 1 şi 2, editori M. Biskup şi K. Górski, Toruń, 1966-1967.

[28] N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.276, nota 348.

[29] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 1, p.164. În legătură cu această perspectivă alarmantă, un sol al regelui Vladislav a mers la domnul Moldovei în aceeaşi lună februarie (N. Iorga, *op.cit.*, p.212).

[30] Eugen Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.150 şi nota 69.

[31] Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, p.198.

[32] *Cronicile slavo-române*, p.22.

o invenție a moldoveanului care a scris acest letopiseț. Cronicarul polon Bernard Wapowski o relatează şi el, în legătură tot cu moartea bătrânului suveran de la Suceava: „În acelaşi an, care era anul Domnului 1504, în lunile lui martie şi aprilie, râurile se umflară de ploile cele multe şi ieşiră din albiile lor, cum nu se pomenise până atunci; şi nu mult după aceea muri Ştefan, palatinul Moldovei, slăbit de bătrânețe şi de podagră”[33]. Ambele scrieri aşează alături, într-o conexiune evident şi intenționat cauzală, tulburările atmosferice şi drumul spre veşnicie al lui Ştefan cel Mare.

Când nu a mai fost nici o îndoială că domnul pornise, fără putință de întoarcere, pe acest drum, marele logofăt Ioan Tăutu a fost trimis la Poartă, cândva, în cursul lunii mai[34]. A dus haraciul pentru anul în curs şi va fi cerut, fără îndoială, steagul de învestitură pentru Bogdan. Unul dintre registrele de cheltuieli ale palatelor imperiale din Istanbul a consemnat prezentarea solilor moldoveni cu haraciul la 3 iunie 1504. Cu acest prilej, conform protocolului, li s-au făcut daruri: solul mai înalt în rang – logofătul Tăutu, desigur – a primit 1.000 de aspri şi un veşmânt brodat, iar celălalt a primit 500 de aspri şi o haină de brocart[35].

În acest timp, trei medici urmăreau, la curtea din Suceava, evoluția bolii lui Ştefan. Unul era Hieronimo da Cesena, altul era un chirurg trimis de la Buda („*un barbier di Buda*”), iar al treilea era medicul evreu al lui Mengli Ghirai, hanul de la Perecop („*el miedego Zudeo de l'Imperator de Tartari*”)[36]. Se pare că rănii de la glezna stângă şi podagrei li se adăugaseră acum „grave tulburări de circulație, traduse prin edeme ale părților delicve”[37]. În fața întinderii rănilor care cuprinseseră amândouă picioarele, medicii au decis că singurul tratament care mai putea fi aplicat era cauterizarea. Nu făceau altceva decât să urmeze unul dintre preceptele lui Hipocrat: „Bolile care nu se vindecă prin

---

[33] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.59, reluat în volumul *Ştefan cel Mare. Portret în cronică*, p.190-191. Şi Miechowski a consemnat moartea voievodului „împovărat de lupte, bătrânețe şi podagră” (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.36, reluat în volumul *Ştefan cel Mare. Portret în cronică*, p.175).

[34] După Matteo Muriano, drumul de la Suceava la Istanbul cerea 15-20 de zile (*Călători străini*, I, p.149). Atestați în capitala otomană la 3 iunie, solii au trebuit să plece din Suceava cel mai târziu în jurul datei de 15 mai. Nu ştim, însă, când s-a stabilit obiceiul prezentării haraciului în ziua Sfântului Gheorghe (cf. Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, Supliment II, 1, p.66).

[35] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Câteva însemnări*, p.37 (cu trimitere la Ö. L. Barkan, *Istanbul saraylarına ait muhasebe defterleri*, în „Belgeler”, IX/13, Ankara, 1979, p.379); Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane*, p.103 (cu aceeaşi referință).

[36] Din scrisoarea lui Leonardo de Massari, trimisă din Buda la 21 august 1504 (C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.104; despre medicul evreu şi la p.103).

[37] N. Vătămanu, *Voievozi şi medici de curte*, p.44.

medicamente se vindecă prin fier; cele pe care nu le vindecă fierul, le vindecă focul; cele pe care nu le vindecă focul trebuie socotite ca incurabile”[38]. Şi aşa, într-una din zilele de la sfârşitul lui iunie, „i-au pus focul pe răni” (*li deno il fuogo a le piage*).

Iar cronicarului nu i-a mai rămas decât să scrie aceste cuvinte: „În anul 7012, luna iulie 2, marţi, a răposat robul lui Dumnezeu, domnul Ion Ştefan voievod, domnul Ţării Moldovei, ca la 3 ceasuri din zi”[39].

Câteva zile mai târziu a fost coborât în cripta pe care şi-o pregătise din vreme, în camera mormintelor din biserica Mănăstirii Putna. Pe lespedea sarcofagului de marmură stă scris textul pe care el însuşi l-a cerut: „† Binecinstitorul domn, Io Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, ctitor şi ziditor al sfântului lăcaşului acestuia, care aici zace. Şi s-a strămutat la veşnicele lăcaşuri în anul 7<...>, luna..., şi a domnit ani...”[40].

Peste sarcofag, s-a aşezat, mai apoi, un acoperământ lucrat din brocart roşu, ţesut cu fir de aur, din acelea pe care solii moldoveni le cumpărau de la Veneţia. Spre deosebire de broderiile liturgice, croite, cel mai adesea, din veşminte folosite, pentru acest acoperământ s-a utilizat o mare bucată de brocart nou, tăiat anume pentru mormântul domnului. Inscripţia brodată pe marginea feţei care acoperă lespedea are acest cuprins: „† Io Bogdan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, a împodobit şi a acoperit cu acoperământul acesta mormântul tatălui său, Io Ştefan voievod, cel care a domnit în Ţara Moldovei 47 de ani şi trei luni, care s-a şi strămutat la veşnicul lăcaş în anul 7012, luna iulie, 2 zile, în zi de marţi, la al patrulea ceas din zi”[41].

Şi toate acestea s-au păstrat aşa, la Putna, până în ziua de astăzi.

---

[38] Cf. *ibidem*.

[39] *Cronicile slavo-române*, p.22. Ora la care a survenit decesul domnului este arătat diferit pe acoperământul de mormânt lucrat din porunca lui Bogdan al III-lea: „la al patrulea ceas din zi” (*Repertoriul*, p.310, nr.99). Cronicarul polon Miechowski a consemnat că domnul a murit la o oră după răsăritul soarelui (*Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.36, reluat în volumul *Ştefan cel Mare. Portret în cronică*, p.175). Cf. Ilie Minea, *În legătură cu data morţii lui Ştefan cel Mare*, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 1, p.219-220. Pentru acest detaliu şi pentru echivalarea orei în sistemul folosit azi (circa 8.30-9.30), v. Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.539.

[40] *Repertoriul*, p.267, nr.73 (cu uşoare îndreptări de traducere). Aşa cum este compusă, inscripţia sugerează că, deasupra lespezii, într-un arcosoliu, era pictat portretul funerar al domnului (Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, în **SMIM**, XXII, 2004, p.87-88, reluat, într-o formă dezvoltată şi cu ilustraţii, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, p.57-58).

[41] *Repertoriul*, p.310, nr.99 (cu uşoare îndreptări de traducere).

Pretendenţe şi bănuieli. Despre zilele cele din urmă ale lui Ştefan cel Mare şi despre întâmplările petrecute atunci la curtea Moldovei, izvoarele interne nu dau nici un fel de amănunte. Letopiseţul anonim trece de la incursiunea în Polonia, din 1498, la moartea doamnei Maria Despina, petrecută la 11 mai 1500[42], şi apoi direct la moartea lui Ştefan cel Mare, cu atenţia îndreptată doar spre chipul în care fenomenele naturale au prevestit şi au însoţit acest eveniment. Tot ceea ce se ştie provine din două izvoare străine, absolut contemporane: scrisoarea trimisă de regele Alexandru al Poloniei din Cracovia, la 15 iulie 1504, lui Luca Watzelrode, episcop de Warmia[43] (de ale cărui sfaturi se dispensase Ioan Albert în 1497[44]), şi scrisoarea trimisă de Leonardo de Massari din Buda, la 26 iulie 1504, lui Zuan Badoer la Veneţia[45]. Cea dintâi face rezumatul ştirilor aduse la Cracovia de soli veniţi „din Cameniţa, Liov şi alte locuri şi cetăţi vecine Moldovei", ori transmise prin scrisori de negustorii din Moldova, precum şi de cei din Cameniţa, care se aflau în Suceava atunci când domnul a murit[46]; cea de-a doua adună informaţiile ajunse la curtea regelui Vladislav ori trimise de Hieronimo da Cesena.

„Chiar la vremea morţii palatinului – scrie regele Alexandru –, s-a întors de la Constantinopol logofătul, care fusese trimis la împăratul turcilor cu tributul şi a venit cu el un sol mare şi însemnat al împăratului, aducând cu el un stindard deosebit sau steag pentru a aşeza şi a întări în Moldova pe noul palatin". Solul sultanului a fost însoţit de o mare mulţime de turci („*non parvae Turcarum copiae*"), care şi-au aşezat tabăra pe malul Dunării. Pentru desemnarea succesorului lui Ştefan, o mare ceartă şi discuţie s-a iscat între moldoveni, unii susţinând pe Bogdan, fiul domnului, alţii pe Arbure, portarul Sucevei, în timp ce trimisul sultanului ar fi dorit să aşeze domn nu pe Bogdan,

---

[42] Conform cronicii, şi doamna Maria Despina a fost îngropată, „cu cinste", în biserica Mănăstirii Putna (*Cronicile slavo-române*, p.22), însă mormântul ei s-a risipit din vechime. Nu s-a păstrat decât acoperământul de mormânt, de o factură deosebită, înfăţişând o cruce cu trei braţe, brodată cu fir de aur pe catifea albastră (*Repertoriul*, p.331, nr.113). V. Nicolae N. Puşcaşu (†), Voica Maria Puşcaşu, *Mormintele Putnei*, p.29; Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, p.54-55 şi fig.18-19.

[43] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.73-75.

[44] Gheorghe Duzinchevici, *A participat Ştefan cel Mare la lupta din Codrul Cozminului ?*, p.232.

[45] C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.102-104.

[46] Dacă vestea despre moartea domnului fusese transmisă de negustorii aflaţi atunci în Suceava, înseamnă că Ştefan cel Mare a închis ochii în acest oraş. Faptul este afirmat răspicat în 1761 („şi l-au adus cu mare cinste din Suciavă aici, în Sfânta Mănăstâre Putna"), de arhimandritul Vartolomei Măzăreanu, care trebuie să-l fi cunoscut de la monahii putneni, păstrători ai multor informaţii şi tradiţii legate de ctitorul lor (Vartolomei Măzăreanu, *Istorie pentru Sfânta Mănăstâre Putna*, ediţie de V. A. Urechia, în **ARMSI**, s. II, tom. IX, 1886-1887, p.60, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.150).

ci pe acela adus cu el („*nuntius autem Turcorum imperatoris instat et conatur non Bogdanum, filium palatini, sed eum quem secum adduxit, praeferre*”)[47].

Cu excepția pretendenței lui Luca Arbure, știrile acestea sunt confirmate şi de scrisoarea lui Leonardo de Massari, cu unele detalii în plus. În adevăr, un sol otoman – care fusese însoțit de o adevărată armată, numărând vreo 60.000 de oameni – adusese, pentru a aşeza domn în Moldova, pe un protejat al Porții, în timp ce regele Vladislav îl dorea pe fiul aflat în Moldova şi care era primul născut al lui Ştefan („*il Re volea chel fiol qual e in Moldavia et e il primogenito fosse signor et non quello ch'e apresso el Turcho*”). Două tabere s-ar fi format, pentru a susține pe fiecare dintre aceştia; cearta dintre ele a izbucnit după ce medicii cauterizaseră rănile domnului. Ajungându-i acestea la urechi, Ştefan, care era aproape mort, s-a arătat a fi la fel de teribil şi prudent în ceasul morții, precum fusese pe când era viu şi sănătos („*Tandem questo vene al orechie de Stefano Vayvoda el qual erra propinquus mortiel, qual cossi come in vita et sanita, ita in morte mostro esser et terribile et prudente*”). A cerut să fie purtat în câmp, unde erau toți ai săi, şi a poruncit ca fruntaşii ambelor tabere să fie executați. Le-a vorbit, apoi, celor rămaşi, spunându-le că ştie că va muri în scurt timp şi că nu-i va mai putea conduce şi apăra, astfel încât nu vrea nimic altceva decât ca ei să-şi aleagă domn pe acela care li se pare a fi cel mai apt să-i conducă şi să-i apere de duşmani; pentru această alegere, însă, nu propune pe unul dintre fii mai mult decât pe celălalt. Atunci, toți l-au ales pe fiul cel întâi născut, care venise cu el şi pe care el îl dorea. Pe acesta l-a pus în scaunul său şi i-a pus pe toți să-i jure credință. „Şi aşa, înaintea morții, şi-a făcut fiul voievod şi apoi s-a întors în pat şi în două zile și-a dat sufletul şi a murit” (*et sic ante mortem creavit filium Vayvodam, poi torno in lecto et in do zorni reddidit spiritum, et poi morite*).

Aceste ştiri, transmise de la Suceava la Cracovia şi la Buda, au stat la baza scenariilor pe care istoricii le-au construit pentru a explica împrejurările în care s-a produs trecerea puterii de la Ştefan cel Mare la fiul său, Bogdan al III-lea, după cum povestirea lui Leonardo de Massari i-a inspirat lui Barbu Delavrancea faimoasa scenă finală din *Apus de soare*. Însă, dincolo de latura emoțională, capabilă să recreeze pentru oamenii de azi atmosfera extraordinar de tensionată trăită de oamenii de atunci, relatările acestea sunt de natură să contureze şi unele probleme a căror rezolvare nu este deloc simplă. Şi se întâmplă ca, tocmai în legătură cu ele, istoricii să propună şi interpretări care complică inutil reconstituirea faptelor.

Vlăstare domneşti, urmaşi ai predecesorilor lui Ştefan, trăind dincolo de hotarele țării, îşi făcuseră mai demult cunoscute pretențiile la tron: era dreptul

[47] P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.74.

lor, îngăduit de cutume, în lipsa unei reglementări scrise privind succesiunea. Aşa luase domnia Bogdan al II-lea, aşa ajunsese domn Ştefan însuşi, în aprilie 1457. Nu trebuie, deci, să stârnească mirare nici existenţa acestor pretendenţi, nici faptul că ei găseau adăpost şi sprijin în ţările vecine. Deşi tratatele includeau, de fiecare dată, prevederi privind obligaţia reciprocă de a nu găzdui pribegi, care nu puteau fi decât duşmani[48], nici una dintre părţi nu veghea la aplicarea lor cu stricteţe şi nici nu se puteau controla una pe cealaltă. Cazul lui Ilie, fiul lui Petru Aron, executat în primăvara lui 1501, este o excepţie şi numai presiunea exercitată de Ştefan, în împrejurări dificile pentru regatul polon, a putut conduce la adoptarea unei asemenea hotărâri, a cărei întemeiere a fost şi a rămas discutabilă. Dar Ilie a lăsat un fiu, ale cărui pretenţii la tron erau cunoscute încă din ianuarie 1504. Alături de el, tot în Polonia, şi tot în cercurile curţii regale, se afla şi un fiu al lui Alexandru al II-lea, a cărui domnie se sfârşise la 1455[49]. Unii ca aceştia, ale căror drepturi la tron se raportau tocmai la bunicii lor, puteau fi, totuşi, înfrânaţi de regele Poloniei, care – ţinut şi de relaţia cu regele Ungariei – prefera să aibă linişte la hotarul cu Moldova. Însă pretendentul adus de solul turc era, după spusa lui Leonardo de Massari, chiar un fiu al lui Ştefan, mai tânăr decât Bogdan, arătat ca „întâiul născut” (*il primogenito*).

Istoricii nu au putut determina cu precizie cine a fost acest personaj. Izvoarele nu atestă naşterea unui alt fiu legitim după Bogdan-Vlad, în 1479. Acestei etape nu i se poate atribui decât naşterea viitorului Petru Rareş, fiu nelegitim, din legătura cu o Maria, foarte probabil din neamul logofătului Isaia Gârdevici şi, poate, al boierilor Cernat[50]; judecând după naşterile copiilor săi, Rareş însuşi a trebuit să vadă lumina zilei pe la 1480-1485. Însă nu este cunoscută, cel puţin până astăzi, nici o ştire care să ateste că Petru vodă Rareş şi-ar fi petrecut copilăria şi tinereţea la Istanbul. Dacă Leonardo de Massari a primit o informaţie eronată şi prin „fiul mai mic” trebuie să se înţeleagă, de fapt, un nepot, atunci ar putea fi vorba despre viitorul Ştefan Lăcustă (1538-1540), arătat de izvoarele vremii ca „fiu al lui Sandrin”, a cărui identificare cu Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare, mort la 1496, a fost acceptată de unii istorici şi contestată de alţii. Disputa va putea fi soluţionată numai prin descoperirea unor informaţii mai precise.

Semne de întrebare ridică şi menţionarea lui Luca Arbure, portarul Sucevei, între cei care şi-ar fi afirmat pretenţiile asupra tronului Moldovei în

---

[48] Cf. I. Minea, *Despre Roman Pribeagul*, în **CI**, II-III, 1926-1927, 1, p.263-267; idem, *Complotul boieresc în contra lui Ştefăniţă vodă*, în **CI**, IV, 1928, 2, p.195-197.

[49] P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.77.

[50] Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.167-176.

ultimele zile ale lui Ştefan cel Mare. Deşi identificarea lui în personajul numit de regele Alexandru „*capitaneus Socziaviensis, Herborush*” nu întâmpină nici o dificultate, totuşi este foarte greu de crezut că acest credincios slujitor va fi încercat o trădare în ultimul ceas al vieții domnului său. Scrisoarea regelui Alexandru precizează că Arbure „a fost atacat prin înşelătorie, fiind bănuit că ar avea ambiții de domnie, dar a scăpat teafăr şi nevătămat în cetate”(*insidiis adortus fuit, habens eundem de ambitione palatinatus suspectum, salvus tamen et incolumis in castrum evasit*)[51]. A fost uşor să se facă „o apropiere între aceste bănuieli ce apăsau asupra lui Arbore în clipa morții marelui domn şi sfârşitul său tragic la Hârlău, când a fost decapitat din porunca lui Ştefan cel Tânăr la 1523”, pentru a se conchide: „E posibil ca şi atunci aceleaşi acuzații, justificate sau nu, să fi făcut să cază sub securea călăului capul bătrânului boier”[52]. Însă o asemenea ipoteză se loveşte de un argument a cărui tărie rezistă oricăror bănuieli: Luca Arbure a rămas în sfatul domnesc încă 19 ani, în toată domnia lui Bogdan al III-lea şi vreme de şase ani din domnia lui Ştefan cel Tânăr, a cărui grijă a purtat-o în vremea minoratului său. Cineva bănuit de trădare şi salvat doar prin fugă în cetatea al cărei comandant militar era, nu ar mai fi putut avea o asemenea poziție privilegiată. Se poate să avem de-a face, în realitate, cu zvonuri sau cu înțelegeri greşite, în legătură cu înrudirea dintre Luca Arbure şi familia domnească[53].

Pe de altă parte, deosebirile tocmai în acest punct, între scrisoarea regelui Alexandru şi cea a lui Leonardo de Massari, nu pot să nu dea de gândit: în cea dintâi, este vorba de doi „candidați” din țară (Bogdan şi Arbure) şi unul adus de turci, pe când în cealaltă apar doar doi candidați, amândoi fii ai lui Ştefan, unul din țară şi unul venit de la Poartă. Prima scrisoare nu menționează decât încercarea de prindere a lui Arbure, bănuit de ambiții domneşti, pe când cea de-a doua afirmă categoric că un număr de boieri şi-au pierdut atunci viața, executați din porunca lui Ştefan. Pe lângă faptul că deosebirile sunt sensibile, este de observat că, după trecerea puterii de la Ştefan cel Mare la Bogdan al III-lea, sfatul domnesc nu a suferit nici o modificare: ultimul document cunoscut de la Ştefan, din 7 octombrie 1503, şi cel dintâi care s-a păstrat de la Bogdan, din februarie 1505, înfățişează absolut aceeaşi componență a sfatului.

Aceste constatări arată că informațiile respective trebuie acceptate cu reținere şi interpretate cu prudență. Oricum, este de preferat ca, până la o eventuală lămurire definitivă, pe baza lor să nu se construiască nici un fel de scenarii.

---

[51] P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.74.
[52] *Ibidem*, p.75-76.
[53] Cf. Maria Magdalena Székely, *Obârşia lui Luca Arbure*, p.419-429.

Monahul Simion ? În vremea din urmă, se manifestă destul de pregnant tendinţa de a sugera şi chiar de a demonstra[54] că, în ultimele zile de viaţă, Ştefan cel Mare şi-ar fi abandonat domnia pentru a îmbrăca, *in articulo mortis*, haina monahală[55]. Ipoteza aceasta a fost construită pe lucrările unor autori a căror competenţă în istoria lui Ştefan cel Mare nu ne este cunoscută (Silviu Dragomir şi Vasile Andru[56]), precum şi pe o tradiţie despre care se zice că circulă „printre bătrânii pustnici" de la Muntele Athos[57].

Întru sprijinirea ei, au fost aduse ca argumente: lipsa unor relatări privitoare la înmormântarea lui Ştefan cel Mare[58], înmormântarea, în gropniţa de la Putna, a lui Ştefan şi a fiului său, Alexandru, fără sicrie[59], pe 13 bare de fier[60] (care i-ar reprezenta pe cei 12 Apostoli şi pe Maica Domnului)[61], capul lui Ştefan „fiind sprijinit pe un căpătâi de cărămidă"[62]. A fost găsit şi un precedent în familie pentru călugărirea înainte de moarte: Maria Despina, soacra lui Ştefan cel Mare, „înmormântată în necropola domnească din biserica Mănăstirii Putna, în chip călugăresc"[63], şi a fost indicat chiar, cu titlu de ipoteză, numele de călugăr al domnului: Simion[64]. Călugărirea lui Ştefan „era menită, desigur,

---

[54] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.543; idem, *Până când a domnit Ştefan cel Mare ?*, în **MI**, XXXVIII, 2004, 7, p.16-23. În *Sumar* (p.2), articolul este prezentat cu alt titlu: *Călugărul Simion îşi desemnează urmaşul la tron*. Dumitru Manolache, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, în „Lumea Credinţei", II, 2004, 7 (12), p.10-12; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, în „Rost. Manifest românesc", II, 2004, 17, p.10-11.

[55] Fără o analiză critică, ideea aceasta începe deja să-şi facă loc, deocamdată timid, în lucrări apărute în ultimii ani („există bănuiala – este vorba despre o simplă ipoteză – că şi Ştefan cel Mare, care îl pusese domn pe fiul său, Bogdan al III-lea, ar fi primit, de formă, cinul călugăresc": Dan Horia Mazilu, *Voievodul dincolo de sala tronului. Scene din viaţa privată*, Iaşi, 2003, p.572).

[56] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.543; Dumitru Manolache, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, p.10, 12; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, p.10, 11.

[57] Dumitru Manolache, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, p.12; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, p.11.

[58] Idem, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, p.10; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, p.10.

[59] Idem, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, p.12; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, p.11.

[60] Constantin Rezachevici, *Până când a domnit Ştefan cel Mare ?*, p.23; Dumitru Manolache, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, p.12; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, p.11.

[61] Dumitru Manolache, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, p.12; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, p.11.

[62] Constantin Rezachevici, *Până când a domnit Ştefan cel Mare ?*, p.23.

[63] *Ibidem*, p.21; idem, *Cronologia critică*, p.543.

[64] Idem, *Până când a domnit Ştefan cel Mare ?*, p.23.

să înlăture existența, după 30 iunie 1504, *a doi domni în scaun în acelaşi timp*"[65].

Trebuie spus, de la bun început, că această ipoteză a fost adusă în discuție, înainte de publicarea articolelor menționate, în cadrul simpozionului *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*, desfăşurat la Mănăstirea Putna (18-25 aprilie 2004)[66]. Cu acel prilej, istorici şi reprezentanți ai clerului monahal au arătat, deopotrivă, de ce o asemenea presupunere nu se poate susține. Cu toate acestea, ipoteza a fost formulată şi tipărită în publicații de largă răspândire, ceea ce, în chip evident, nu poate să slujească identificării adevărului, afirmării şi apărării lui. Tocmai de aceea, se impune analizarea, cu atenție, a argumentelor care au fost aduse în discuție.

Lipsa unor relatări privitoare la înmormântarea lui Ştefan cel Mare ca dovadă a călugăririi sale nu are nici o relevanță. Faptul că dispunem de descrierea făcută de Paul de Alep – şi nu de „arhidiaconul de Antiohia Macarie" ! – la înmormântarea lui Matei Basarab[67] se datorează hazardului. Dacă patriarhul Macarie şi fiul său, Paul de Alep, n-ar fi trecut chiar atunci prin Țara Românească, n-am fi avut-o nici pe aceasta, aşa cum nu avem descrieri de înmormântări pentru alți domni români. Se poate trage, de aici, concluzia că toți suveranii noştri medievali, cu excepția lui Matei Basarab, au murit ca monahi ?!

Fiul lui Ştefan cel Mare, Alexandru, nu a fost înmormântat la Putna, ci, aşa cum spun izvoarele, la Mănăstirea Bistrița, „lângă străbunicul lui, Alexandru voievod"[68].

Înhumarea fără sicriu, pe bare de fier, este o practică îndeobşte cunoscută, care nu are nimic de-a face cu trecerea în monahism. Descoperirea, bunăoară, la Mănăstirea Bistrița, în mormântul doamnei Ana, a unui asemenea „pat de fier" nu a dus la concluzia că soția lui Alexandru cel Bun s-ar fi călugărit. După mărturia arheologilor care au făcut săpăturile de la Putna, „aşezarea trupului neînsuflețit al lui Ştefan cel Mare pe bare metalice

---

[65] *Ibidem* (*subl. a.*); idem, *Cronologia critică*, p.543. Posibilitatea ca Bogdan să fi fost instalat pe tron de tatăl său a părut plauzibilă, de mult, şi lui Ştefan S. Gorovei (*Muşatinii*, p.74). Pentru evenimentele din ultimele zile ale domniei lui Ştefan cel Mare, v. *supra*, capitolul *Pretendențe şi bănuieli.*

[66] V., pentru acest simpozion, dările de seamă publicate în „Rost. Manifest românesc", II, 2004, 17, p.4-6 şi în *Cinstire Sfântului Voievod Ştefan cel Mare la 500 de ani de la strămutarea sa la cele veşnice. Volum omagial*, Arhiepiscopia Sucevei şi Rădăuților, 2004, p.39-45, precum şi volumul care înmănunchează textele comunicărilor: *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*.

[67] Dumitru Manolache, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, p.10; idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, p.10.

[68] *Cronicile slavo-române*, p.20, 52, 65. V. şi *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Moartea lui Alexandru.*

transversale (sprijinite, la rândul lor, pe o zidărie de cărămidă *ad-hoc* realizată şi menită să le înalţe faţă de partea inferioară a criptei) este o modalitate relativ curentă de înhumare (reperată şi la Putna şi în alte părţi)”[69]. Ea îngăduia descompunerea cadavrului în mormintele zidite, amenajate în interiorul unor biserici, dar avea drept consecinţă „segmentarea resturilor umane, după descompunerea cadavrului, şi căderea lor oarecum dezordonată, în spaţiile dintre bare”[70]. Spre a evita căderea, în acest fel, a craniului, se recurgea, uneori, la zidirea unui mic prag. În cazul mormântului lui Ştefan cel Mare, „partea vestică a cavităţii sarcofagului fusese amenajată în mod special, cu un postament din zidărie de cărămidă pentru susţinerea capului”[71]. Nu este vorba, aşadar, de aşezarea sub capul defunctului a unei cărămizi !

Nu se ştie dacă Maria Despina va fi fost înmormântată „în chip călugăresc” sau nu, de vreme ce mormântul acestei doamne nu a fost localizat în cuprinsul spaţiului funerar de la Putna. Cercetările arheologice par să indice că, prin amenajarea criptei lui Ştefăniţă vodă – nu a lui Bogdan al III-lea[72] ! –, în naosul bisericii, s-a anulat mormântul Mariei Despina „care, probabil, fie nu a avut niciodată piatră funerară, fie piatra ce-i marca mormântul fusese anepigrafă”[73].

Se constată, prin urmare, că amintita ipoteză a călugăririi lui Ştefan cel Mare se întemeiază pe confuzii grave şi că nici unul dintre argumentele prezentate pentru a o susţine nu are vreun temei, documentar sau logic. În nici unul dintre documentele, pomelnicele sau consemnările cronicăreşti care ni s-au păstrat din vremea aceea nu se află vreo informaţie, vreo sugestie, vreo aluzie măcar la intrarea lui Ştefan în monahism, deşi un eveniment atât de important nu putea fi uitat sau trecut uşor cu vederea. Nici chiar în Mănăstirea Putna – depozitară nu numai a unor odoare de mare preţ, ci şi a atâtor tradiţii legate de ctitorul său – nu s-a păstrat măcar o vagă umbră a unei asemenea amintiri.

Inscripţia de pe lespedea de marmură care acoperă mormântul de la Putna îl evocă pe „binecinstitorul domn, Io Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei” şi nu pe monahul Simion. Este drept că lespedea era pregătită încă din timpul vieţii de Ştefan însuşi, dar, dacă el ar fi murit ca monah, inscripţia trebuia modificată. Admiţând, totuşi, de dragul demonstraţiei, că, din anumite raţiuni, inscripţia iniţială ar fi fost păstrată neatinsă, nu se poate explica de ce în inscripţia de pe acoperământul de

---

[69] Nicolae N. Puşcaşu (†), Voica Maria Puşcaşu, *Mormintele Putnei*, p.31-32.
[70] *Ibidem*, p.32.
[71] *Ibidem*.
[72] Constantin Rezachevici, *Până când a domnit Ştefan cel Mare ?*, p.21.
[73] Nicolae N. Puşcaşu (†), Voica Maria Puşcaşu, *op.cit.*, p.29.

mormânt, lucrat din porunca lui Bogdan al III-lea, nu se face cuvenita îndreptare, ci se vorbeşte tot despre „Io Ştefan voievod, cel care a domnit în Ţara Moldovei".

Intrarea în cinul monahal înseamnă moartea omului cel vechi, a laicului, şi naşterea unui om nou, a monahului, acesta urmând să se înfăţişeze la Judecata de Apoi cu numele lui călugăresc. În aceste condiţii, înlocuirea, în orice text scris, a numelui vechi cu numele nou este obligatorie. Dar, tot de dragul demonstraţiei, acceptăm că Ştefan şi-ar fi păstrat acelaşi nume şi după trecerea în monahism. Într-un atare caz, el ar fi trebuit să apară în izvoare ca „Ştefan monah", şi în nici un caz ca „Ştefan voievod".

Când un domn al Moldovei a fost cu adevărat călugărit, izvoarele au vorbit despre aceasta. Părăsirea tronului de către Alexandru Lăpuşneanu, în favoarea fiului său, s-a consemnat („A dat schiptrul singurei stăpâniri fiului său, Bogdan")[74]. Înscăunarea noului domn, Bogdan al IV-lea, s-a consemnat şi ea („În anul 7076, luna martie, în 9 zile, a primit domnia binecinstitorul Ion Bogdan voievod al Ţării Moldovei, fiul preacuviosului Alexandru, numit monahul Pahomie")[75]. Călugărirea însăşi s-a consemnat („Şi încă fiind viu, i-au plăcut mai mult cele viitoare decât cele de faţă şi în locul porfirului ţesut cu aur, a primit asupra lui haina de lână călugărească şi în locul cununii de mărgăritare şi cu pietre scumpe, a îndrăgit viaţa cu tunderea capului şi şi-a schimbat şi numele, după rândul îngeresc, în Pahomie")[76]. Lespedea funerară de la Slatina dă numele monahului Pahomie, nu a suveranului Alexandru („Pahomie cel care a răposat de la viaţa de aici spre veşnicele lăcaşuri şi a fost îngropat aici, în noua sa ctitorie, în anul 7076, luna mai")[77]. Cu acest nume este trecut el în pomelnicul Slatinei („Aice să pomenescu pravoslavnicii domni, ctitorii monah Pahomie care s-au chemat Alexandru voiavodu şi doamna lui Roxanda şi copiii

---

[74] Azarie, în *Cronicile slavo-române*, p.147.

[75] Radu Constantinescu, *Note privind istoria Bisericii române în secolele XIII-XV*, în **SMIM**, VI, 1973, p.186, nota 62. Ulterior, însemnările despre înscăunarea lui Bogdan al IV-lea (9 martie 1568) şi moartea lui Alexandru Lăpuşneanu (11 martie 1568) au mai fost publicate de două ori, ca şi cum ar fi fost inedite: Teodor Bojan, Ioan Gabor, *Contribuţii cronologice la domniile lui Alexandru şi Bogdan Lăpuşneanu*, în **RdI**, 31, 1978, 2, p.331; Elena Linţa, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Cluj-Napoca*, Bucureşti, 1980, p.89 (v. şi eadem, *Revelaţia unor însemnări*, în **MI**, XIV, 1980, 10, p.46; eadem, *Despre „Catalogul manuscriselor slavo-române din R. S. România"*, în **Rsl**, XXII, 1984, p.355-358).

[76] Azarie, în *Cronicile slavo-române*, p.147.

[77] *Inscripţiile medievale ale României*, I. *Oraşul Bucureşti*, redactor responsabil Alexandru Elian, Bucureşti, 1965, p.511, nr.621 (o placă de marmură cu lungimea de 129 cm şi înălţimea de 13 cm, deci nici măcar o piatră funerară în toată puterea cuvântului, ci numai o modestă marcare a locului de veşnică odihnă). Comentariul lui Constantin Rezachevici (*Cronologia critică*, p.690-691) este inadecvat.

lor")[78], ba chiar şi în acela al Mănăstirii Dochiariu de la Muntele Athos („Pahomie călugărul, Roxandra doamna, Bogdan voievod şi copiii lor")[79].

Acelaşi lucru s-a întâmplat şi în cazul împăratului bizantin Ioan al VI-lea Cantacuzino, devenit, pentru ultimele trei decenii de viaţă, monahul Ioasaf. Deşi fostului împărat avea să i se ceară adesea sfatul în problemele grave de politică ale imperiului – rămânând, astfel, o prezenţă destul de activă în viaţa laică –, el nu va mai apărea niciodată reprezentat decât în haine monahale şi nu avea să-şi mai folosească numele purtat ca basileu. În ciuda marelui prestigiu şi a autorităţii de care a continuat să se bucure şi după intrarea în monahism, moartea lui, survenită la 15 iunie 1383, a trecut aproape neobservată, ea fiind consemnată într-o singură sursă. Nici locul înmormântării sale nu se cunoaşte cu siguranţă[80].

Vreme de sute de ani, Ştefan cel Mare a fost pomenit, în Putna şi în toate celelalte ctitorii din Moldova şi din lumea ortodoxă, exclusiv ca „Ştefan voievod". Admiţând ipoteza călugăririi, suntem siliţi să acceptăm că, pentru o jumătate de mileniu, el nu a fost pomenit ca monah.

S-a mai susţinut că, „deşi în interior mormântul era cel al unui călugăr, fiul său Bogdan III l-a îngropat cu podoabe şi mantie domnească, având pe piept brodată o cruce de aur, iar pe acoperitoarea de mormânt i-a trecut doar numele domnesc, nu şi cel de călugăr"[81]. Gestul lui Bogdan a fost văzut ca o „expresie a compromisului"[82]. Dar aceasta înseamnă că nici unul dintre cei care au luat parte la înmormântare – membrii familiei domneşti, mitropolitul Gheorghe, egumenul Spiridon al Putnei, preoţii slujitori – nu ştiau că lepădarea veşmintelor monahale atrăgea după sine afurisirea.

De fapt, dovezile de netăgăduit, şi provenind din chiar epoca aceea, că Ştefan cel Mare nu şi-a sfârşit domnia cu două zile înaintea morţii şi nici nu a îmbrăcat haina monahală stau la îndemână. Mai întâi, este Letopiseţul anonim, care spune că Ştefan a murit marţi, 2 iulie 1504, după ce a domnit 47 de ani, două luni şi trei săptămâni[83]. Calculând acest răstimp începând de marţi, 12 aprilie 1457, cei 47 de ani, două luni şi trei săptămâni se sfârşesc la 3 iulie 1504. Foarte exactă ar fi fost precizarea „două luni, două săptămâni şi şase zile" !

---

[78] *Inscripţiile medievale ale României*, I, p.325, nr.284.

[79] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV, 1, p.46, nr.CXII.

[80] Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, p.91-92, nr.22; idem, *A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire*, Londra, 1991, p.58; idem, *The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c.1295-1383*, Cambridge, 1996, p.159.

[81] Constantin Rezachevici, *Până când a domnit Ştefan cel Mare ?*, p.23.

[82] Idem, *Cronologia critică*, p.543.

[83] *Cronicile slavo-române*, p.22.

Dar rotunjirea în plus până la „trei săptămâni" va fi ținut seama şi de coincidența zilei de săptămână – marți – pentru dobândirea domniei şi pentru moartea lui Ştefan. Pe acoperământul făcut de Bogdan al III-lea se dă aceeaşi dată a morții, cu ora precizată mai exact, durata domniei fiind indicată cu o rotunjire încă şi mai mare: 47 de ani şi trei luni[84].

Cronica mai spune: „Şi a luat schiptrul Moldovei fiul lui, Bogdan voievod, în locul lui"[85]. Altfel spus, în dimineața zilei de 2 iulie, după ce Ştefan şi-a dat ultima suflare, a început domnia lui Bogdan al III-lea. Nici vorbă nu este – în acest izvor, de desăvârşită încredere, pentru că s-a scris chiar în zilele acelea, în preajma tronului – de vreo retragere a bătrânului în favoarea tânărului. Ce a putut să însemne, în realitate, că Bogdan a devenit voievod *vivente patre*[86] se poate explica prin analogii. Cronicarul Eginhard, de pildă, povestind apropierea sfârşitului împăratului Carol cel Mare, spune că acesta l-a chemat la sine pe fiul său, Ludovic, regele Acvitaniei, „desemnându-l drept moştenitor al titlului imperial şi, punându-i pe cap coroana, a poruncit ca Ludovic să fie numit împărat şi august. Această hotărâre a sa a fost primită de către toți cei de față cu mare mulțumire, căci le părea că i-a fost inspirată de Dumnezeu spre binele regatului, iar acest act, sporindu-i măreția, le-a insuflat nu puțină spaimă neamurilor străine". După consumarea acestui episod, Ludovic a fost trimis înapoi în Acvitania, iar tatăl său, rămas împărat, a plecat la vânătoare[87].

Întorcându-ne în Moldova, trebuie spus că există şi dovada peremptorie nu numai că domnia lui Ştefan s-a terminat la 2 iulie 1504, dar şi că domnia lui Bogdan a început în aceeaşi zi. Pe un manuscris moldovenesc cuprinzând comentariile arhiepiscopului Theofilact al Ohridei la *Evanghelia* lui Ioan, copistul (monahul Eleazar de la Putna) a datat încheierea muncii sale la 25 mai 1509, în funcție şi de „anul curgător" al domniei lui Bogdan al III-lea: „iar al domniei sale anul al cincilea curgător şi urmând cel de-al şaselea, care se apropie, din luna iulie 2"[88]. Consemnarea aceasta – pe care susținătorii tezei despre părăsirea domniei de către Ştefan şi preluarea ei de către Bogdan înainte de 2 iulie 1504 au ocultat-o cu toată grija şi cu toată seninătatea – este decisivă pentru controversa inutilă iscată în jurul succesiunii domneşti din Moldova

---

[84] *Repertoriul*, p.310, nr.99.

[85] *Cronicile slavo-române*, p.22.

[86] C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.102-103.

[87] Eginhard, *Vita Karoli Magni. Viața lui Carol cel Mare*, ediție îngrijită, traducere, studiu introductiv şi note de Anca Crivăț, Bucureşti, 2001, p.135, 137.

[88] Damaschin Mioc, *Materiale româneşti din arhive străine*, în **SMIM**, VI, 1973, p.333-334, nr.3. V. şi Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*, p.97, nr.485.

anului 1504, în care s-a încercat să se caute temeiul pentru teoria intrării lui Ştefan în monahism. Nu numai că este o consemnare contemporană, dar, în plus, ea aparține chiar unui membru al obştii monahale care veghea mormintele voievodale de la Putna şi care era cea mai îndreptățită să cunoască adevărul cu privire la evenimentele petrecute la sfârşitul lui iunie şi începutul lui iulie 1504. Dacă unuia sau altuia dintre argumentele anterioare i s-ar putea, eventual, opune vreo obiecție, însemnării monahului Eleazar de la Putna nu i se mai poate contrapune nici una. Orice s-ar fi întâmplat la Suceava în ultimele zile ale lunii iunie 1504, domnia lui Ştefan s-a sfârşit în dimineața zilei de 2 iulie şi tot atunci a început domnia fiului său, Bogdan. Loc pentru puținele ceasuri de viață monahală nu rămâne defel.

Ipoteza călugăririi lui Ştefan cel Mare este nu doar neîntemeiată, ci şi primejdioasă, ea putând conduce la concluzii hazardate şi putând arunca acuzații nedrepte. De pildă, s-ar putea deduce că Ştefan, acest om credincios, a cărui smerenie este mai presus de orice îndoială, s-a călugărit „de formă”[89], făcând un gest în care n-a crezut şi pe care nimeni dintre apropiații şi contemporanii lui nu l-a luat în serios. Că a avut urmaşi nevrednici şi iresponsabili. Că mitropolitul şi clerul Moldovei nu cunoşteau rânduielile vieții călugăreşti. În fine, că obştile monahale pe care le întemeiase Ştefan sau cărora le făcuse bogate danii nu şi-au îndeplinit datoria față de ctitorul lor, pentru sufletul lui nemairugându-se nimeni, niciodată. Şi, desigur, în fruntea acestor aşezăminte ar sta Putna însăşi. Ceea ce nu corespunde nicicum realității.

Spaime şi tulburări. Ieşirea domnului Moldovei din scena politică a fost resimțită la curțile regilor vecini ca o posibilă rupere a echilibrului care – de voie, de nevoie – se stabilise în ultima vreme. Se întrevede, din desfăşurarea evenimentelor, că acest echilibru se întemeia pe acceptarea unor stări de fapt doar pe durata vieții lui Ştefan, dispariția lui părând să deschidă calea pentru alte rezolvări decât acelea pe care le impusese voința şi personalitatea domnului de la Suceava. Încercarea otomană de a acorda învestitura altcuiva decât fiului din țară este grăitoare în acest sens. Totodată, însă, incidentul arată şi cât de mare era autoritatea domnului, chiar şi muribund: cei 60.000 de ostaşi ai Porții au rămas în tabăra de la Dunăre, solul cel mare al sultanului neîngăduindu-şi să-i aducă după el până la cetatea de scaun.

La curtea de la Buda, vestea morții lui Ştefan şi cea a sosirii unei însemnate oşti otomane la hotarele Moldovei au produs panică. Scrisoarea lui Leonardo de Massari, din 26 iulie 1504, este o oglindă fidelă a acestei panici. „Regatul – relatează medicul venețian – a fost în mare tulburare” (*il regno era*

[89] Constantin Rezachevici, *Cronologia critică*, p.543.

in grande tribulation) la vestea că oastea otomană „a venit pentru a ocupa Moldova” (*veniva per occupar la Moldavia*). S-au făcut repede pregătirile necesare în vederea unui eventual război. „S-a poruncit ardelenilor şi mai ales secuilor” să fie pregătiţi la marginile Moldovei ca să poată veni în ajutor, dacă turcii ar vrea să ocupe acea ţară („*che tutti fosse a cavallo et a confini di Valachia azo che possesseno socorer se Turchi volesseno occupar ditta Valachia*”); au fost pregătite până şi tunurile, pentru o eventuală intervenţie militară. Toate acestea – pentru ca Moldova „să nu ajungă în mâna turcului” (*chel non pervegna ne le man dil Turcho*)[90]. Un sol al lui Bogdan al III-lea, ajuns chiar în acea zi la Buda, a dat toate asigurările că nu va fi război, ba chiar că zvonul despre intenţiile otomane nu ar fi adevărat. Încă neîncrezător, Leonardo de Massari explică motivul spaimei: dacă ar fi altfel şi turcii ar ocupa Moldova, „Polonia şi Ungaria ar fi înfrânte şi, ca urmare, toată Italia şi Creştinătatea” (*Polonia et Hongaria saria spazata et ex conseguenti tota Italia et Christianita*), eventualitate pentru care se trimiseseră deja soli la Roma, pentru a se cere ajutorul papei[91].

Starea de spirit pe care o zugrăveşte Leonardo de Massari este confirmată de porunca trimisă de regele Vladislav, chiar în ziua precedentă, nobililor maramureşeni, chemaţi în oastea condusă de palatinul Emeric Perény: „după ce a ajuns la noi vestea că voievodul Moldovei a murit [...], trebuie să priveghem ca acea ţară a Moldovei [...] să nu ajungă pe mâna duşmanilor”[92].

Argumentul din urmă, aflat identic şi în scrisoarea lui Leonardo de Massari, e important: el arată că, în vara anului 1504, la moartea lui Ştefan, Moldova nu era percepută ca o ţară supusă Semilunii, ci ca un stat căruia plata tributului către sultan nu-i afecta neatârnarea, asigurată de legătura cu regele Ungariei. Pentru păstrarea acestui statut, nici un efort nu trebuia să fie socotit prea mic.

La curtea de la Cracovia, reacţia a fost mai „machiavelică”. Pe de o parte, un sol de neam mare, Jan Ossolinski, subcămăraş de Lublin şi mareşal al curţii, a venit la Suceava, prezentând condoleanţe pentru moartea domnului – „care, nu a fost un prieten al Majestăţii Sale şi al Poloniei, totuşi a fost meşter în arta militară şi în războiul cu turcii, fiind astfel odinioară foarte folositor

---

[90] C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.102. Este de observat că, în aceeaşi scrisoare, se folosesc ambele denumiri: şi „Moldavia”, şi „Valachia”. Că ele se referă la aceeaşi ţară, o arată chipul în care se vorbeşte despre Bogdan: „*el fiol che era in Valachia e sta creato Vayvoda*” (p.102-103).

[91] *Ibidem*, p.103-104. Tronul pontifical era ocupat de Iuliu al II-lea (1503-1513), nepotul papei Sixt al IV-lea.

[92] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.24. Cf. Ion Sabău, *Relaţiile politice dintre Moldova şi Transilvania*, p.236.

Republicii Creştine" –, dar cerând şi restituirea Pocuţiei şi revenirea la suzeranitatea polonă[93]. Toate componentele mesajului implică recunoaşterea lui Bogdan ca domn legitim. Însă mai spre toamnă, alt sol a fost trimis la Radu cel Mare pentru a-i propune să ocupe Moldova, al cărei domn nu ar fi fost recunoscut de regatul polon[94].

Se repeta – dar în sens invers – situaţia din 1490, când Ioan Albert îl îndemnase pe Ştefan să ocupe Ţara Românească[95].

Ştefan cel Mare între „Sfinţii Regi". „Ce după moartea lui, pănă astăzi, îi zicu Sveti Ştefan vodă, nu pentru sufletu, ce ieste în mâna lui Dumnezeu, că el încă au fostu om cu păcate, ci pentru lucrurile lui céle vitejeşti, carile niminea din domni, nici mai nainte, nici după acéia, l-au ajunsu"[96]. În aceste puţine cuvinte, cronicarul moldovean de la mijlocul veacului al XVII-lea l-a aşezat pe Ştefan cel Mare, pentru prima oară şi în chip definitiv, în categoria „sfinţilor regi", abordând totodată, fără să ştie, o chestiune de teologie politică[97].

Un suveran poate fi socotit sfânt în virtutea faptului că deţine puterea: odată uns, el capătă, prin graţia lui Dumnezeu, o personalitate divină. Caracterul sacru al suveranului creştin este conferit prin ritualul ungerii (în prima etapă) şi al primirii, din partea unui ierarh, a însemnelor puterii (în a doua etapă)[98]. „Învestit cu această putere supranaturală, regele este, de acum înainte,

---

[93] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.78; Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia*, p.101-102.

[94] P. P. Panaitescu, *op.cit.*, p.79.

[95] În legătură cu propunerea din toamna anului 1504, P. P. Panaitescu a remarcat că este „*un proiect polon pentru unirea principatelor la moartea lui Ştefan cel Mare*" (*ibidem*, sublinierea aparţine autorului.). Existând şi o propunere anterioară, care poate fi socotită un mai vechi proiect polon de unire a principatelor, problema ar merita să fie cercetată îndeaproape.

[96] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.

[97] V. Karol Górski, *La naissance des Etats et le „roi saint" – problème de l'idéologie féodale*, în volumul *L'Europe au IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varşovia, 1968, p.425-432; Dimitri Obolensky, *Un Commonwealth medieval*, p.338-344); F. Graus, *La sanctification du souverain dans l'Europe centrale des Xe et XIe siècles*, în volumul *Hagiographie, cultures et sociétés, IVe-XIIe siècles*, Paris, 1981, p.559-572; Robert Folz, *Les Saints Rois du Moyen Âge en Occident*, Bruxelles, 1984; Gábor Klaniczay, *Le culte des saints dynastiques en Europe Centrale (Angevins et Luxembourg au XIVe siècle)*, în volumul *L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du centre-est et du nord (XIVe-XVe siècles)*, Roma, 1990, p.221-247; Robert Folz, *Les Saintes Reines du Moyen Âge en Occident*, Bruxelles, 1992; Jean-Paul Roux, *Le roi. Mythes et symboles*, Paris, 1995, p.251-252 (ediţia în limba română, *Regele. Mituri şi simboluri*, traducere şi note de Andrei Niculescu, Bucureşti, 1998, p.281-282).

[98] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.828-832.

intermediarul sacru între Dumnezeu şi poporul său", scria Jacques Le Goff. Şi continua: „Prin el, prin corpul său uns trece protecția divină, inspirația divină. El este trăsătura de unire între Dumnezeu şi poporul său şi, până la moarte, el garantează regatului său şi poporului său ajutorul divin, nu numai pentru apărarea lui aici, jos, ci mai ales pentru mântuirea de dincolo"[99]. Odată cu instituirea acestui ritual, ungerii i s-a atribuit o semnificaţie „explicit biblică, prin referința la ungerea regilor lui Israel şi mai cu deosebire a lui David – supranumele curial şi liturgic al lui Carol cel Mare"[100]. „Noul Samuel [episcopul] îi unge pe aceşti noi Davizi [...] cu mir: gest al cărui sens universal, în liturghia catolică – spune Marc Bloch – este acela de a face ca un om sau un obiect să treacă din categoria profanului în aceea a sacrului"[101].

Dar, precum remarca un teolog medieval, „una este ca cineva să fie sfânt prin meritele din viaţa sa, şi alta este să fie numit sfânt datorită funcţiei corespunzătoare rangului său"[102]. Pentru ca şi cea de-a doua personalitate, umană, a suveranului să dobândească un caracter sacru, trebuie ca acesta să fi avut, în timpul vieţii, merite deosebite. Astfel, el poate fi sanctificat ca persoană şi poate intra în şirul sfinţilor din calendar.

Potrivit unei clasificări, există trei categorii de sfinţi-regi: 1. regele care şi-a primit moartea fără luptă; 2. regele-apostol; 3. regele apărător al Bisericii şi al ţării sale. După o altă clasificare, sunt patru categorii de regi sfinţi: 1. regele-călugăr; 2. regele care-şi găseşte moartea într-o luptă împotriva păgânilor; 3. regele trădat şi ucis; 4. regele care guvernează în chip sfânt[103].

În general, toate monarhiile medievale şi-au avut sfinţii lor[104]. „Ivite în urma întâlnirii dintre voinţa de autocelebrare a neamului proprie dinastiilor

---

[99] Idem, *Aspects religieux et sacrés de la monarchie française du Xe au XIIIe siècle*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, p.20; v. şi idem, *Saint Louis*, p.829.

[100] Idem, *Aspects religieux*, p.24.

[101] Marc Bloch, *La société féodale*, préface de Robert Fossier, Paris, 1994, p.524 (ediţia în limba română, *Societatea feudală*, II, traducere de Cristiana Macarovici, Cluj-Napoca, 1998, p.118).

[102] Ernst Kantorowicz, *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, traduit de l'anglais par Jean-Philippe Genet et Nicole Genet, Paris, 1989, p.76.

[103] Karol Górski, *Le roi-saint: Un problème d'idéologie féodale*, în „Annales E.S.C.", 24, 1969, 2, p.371 şi nota 1, p.374. V. şi Jacques Le Goff, *Tout ce qu'a dit un saint roi du XIIIe siècle*, în volumul *Les propos de Saint Louis*, présentés par David O'Connell et préfacés par Jacques Le Goff, Paris, 1974, p.18-22.

[104] Marc Bloch, *Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Paris, 1983, p.62-63, 246 (ediţia în limba română, *Regii taumaturgi. Studiu despre caracterul supranatural atribuit puterii regale, în special în Franţa şi în Anglia*, prefaţă de Jacques Le Goff, traducere de Val Panaitescu, Iaşi, 1997, p.44-45, 172); Ernst Kantorowicz, *L'empereur Frédéric II*, traduit de l'allemand par Albert Kohn, Paris, 1987, p.76-77; Régine Pernoud, *Les saints au Moyen Âge. La*

ajunse pe culmile puterii şi recunoştinţa pe care călugării sau călugăriţele ardeau de nerăbdare să şi-o manifeste faţă de binefăcătoarele lor, asemenea culte constituie expresia unei societăţi în care Biserica accepta să-i sanctifice pe strămoşii regelui pentru a-i apăra legitimitatea şi a consolida o putere ameninţată, în anumite cazuri, de ascensiunea feudalităţii”[105]. Urmărind procesul de sanctificare a reprezentanţilor puterii seculare de-a lungul vremii, se constată o evoluţie a modelului sfântului-rege, de la regele-martir la *rex justus* (suveranul bun şi drept, din punctul de vedere al moralei creştine) şi, de la acesta, ulterior, la regele-atlet al lui Dumnezeu[106]. Spre deosebire de cele ce se întâmplau în monarhiile europene contemporane, în Moldova medievală nu s-au practicat canonizări ale unor domni. Această realitate ţine, desigur, de ideologia politică şi ea s-ar cuveni explicată în viitor[107].

Pentru ca o persoană să fie aşezată, de către o biserică autocefală, în rândul sfinţilor ortodocşi trebuie îndeplinite anumite condiţii. „Condiţiile de fond sunt: **1.** Ortodoxia neîndoielnică a credinţei; **2.** Proslăvirea lui de către Domnul cel puţin printr-unul din următoarele daruri sau puteri: **a.** puterea de a suferi moartea martirică pentru dreapta credinţă; **b.** puterea de a înfrunta orice primejdii sau chinuri pentru mărturisirea dreptei credinţe, până la moarte; **c.**

---

sainteté d'hier est-elle pour aujourd'hui ?, Paris, 1984, p.208-213; D. Guillaume, *Quand les chefs d'Etat étaient des saints*, Parma, 1992; Boško I. Bojović, *L'hagio-biographie dynastique et l'idéologie de l'Etat serbe au Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)*, în „Cyrillomethodianum”, XVII-XVIII, 1993-1994, p.73-92; idem, *L'idéologie de l'Etat serbe*, în *Septième Congrès International d'Etudes du Sud-Est Européen*, p.252-271; Petre Guran, *Aspects et rôle du saint dans les nouveaux Etats du „Commonwealth Byzantin” (XIe-XVe siècles)*, în volumul *Pouvoirs et mentalités*, textes réunis par Laurenţiu Vlad à la mémoire du Professeur Alexandru Duţu, Bucureşti, 1999, p.52-56.

[105] André Vauchez, *Le saint*, în volumul *L'homme médiéval*, sous la direction de Jacques Le Goff, Paris, 1989, p.356 (ediţia în limba română, *Omul medieval*, traducere de Ingrid Ilinca şi Dragoş Cojocaru, postfaţă de Alexandru-Florin Platon, Iaşi, 1999, p.295-296).

[106] Gábor Klaniczay, *L'image chevaleresque du saint roi au XIIe siècle*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*, p.53.

[107] „Les Roumains se sont abstenus de canoniser les champions de leur vie chrétienne. Si des raisons d'ordre politique ou autre réclamaient l'introduction dans le culte public de quelque saint local, ils s'en allaient le quérir ailleurs, à l'étranger, d'où ils le ramenaient avec toutes les preuves de son authentique sainteté […]. Donc, dépouillé pour le moment de toute interprétation se détache ce fait singulier que les Roumains n'ont pas procédé à des canonisations, qu'ils préféraient, au Moyen Âge, aller quérir ailleurs les saints dont ils pouvaient avoir besoin. Aucun autre peuple de l'Europe du Sud-Est ne peut offrir un exemple similaire. Aussi le phénomène est-il digne d'être retenu quand il s'agit d'analyser la pensée médiévale roumaine” (Virgil Cândea, *Caractères dominants de la culture roumaine médiévale*, în „Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen. Bulletin”, VI, 1968, 1-2, p.71). V. şi Daniel Barbu, *Bizanţ contra Bizanţ. Explorări în cultura politică românească*, Bucureşti, 2001, p.238.

puterea de a-şi închina viaţa celei mai desăvârşite trăiri morale şi religioase; **d.** puterea de a săvârşi minuni în viaţă sau după moarte şi **e.** puterea de a apăra şi de a sluji cu devotament eroic credinţa şi Biserica ortodoxă; **3.** Răspândirea miresmei de sfinţenie după moartea lui şi confirmarea acesteia prin cultul spontan pe care i-l acordă poporul credincios, numărându-l în rând cu sfinţii. De la îndeplinirea acestei condiţii pot face excepţie mucenicii dreptei credinţe"[108]. În cazul lui Ştefan cel Mare, „existenţa condiţiilor de fond şi anume existenţa neîndoielnică a primei şi a celei de-a treia – care poate lipsi numai în cazul martirilor –, ca şi a oricăreia dintre cele enumerate la cea de-a doua îndreptăţeşte autoritatea bisericească, Sfântul Sinod, să procedeze la actul de canonizare"[109].

Ştefan cel Mare a avut o fire războinică, a fost căsătorit în trei rânduri, a avut copii nelegitimi, din mormântul său de la Putna, deschis în 1856, n-a izvorât mir, iar trupul îngropat n-a fost ferit de putrezire[110]. Judecând astfel, lesne se poate susţine – şi s-a susţinut, mai ales în ultima vreme şi cu destulă vehemenţă – că Ştefan n-a fost cu adevărat sfânt, neţinându-se seama de faptul că el nu trebuie privit ca un apostol sau ca un martir, ci trebuie înţeles asemenea celorlalţi suverani sanctificaţi încă din Evul Mediu. Contestarea hotărârii Sfântului Sinod impune revenirea, cu o nouă analiză, asupra condiţiilor de fond socotite îndeplinite (**1**, **2 e** şi **3**) pentru canonizarea domnului Moldovei.

În chip firesc, în calitatea sa de om al Evului Mediu, Ştefan cel Mare era profund religios. Victoriile pe câmpul de luptă le obţinea „cu ajutorul lui Dumnezeu", în timp ce înfrângerile erau privite ca pedepse pentru păcatele lui. Dar, mai mult decât atât, Ştefan a fost un mărturisitor şi un apărător al credinţei sale. Este drept că s-a căsătorit de trei ori, însă toate cele trei soţii au fost prinţese ortodoxe, iar pe fiica sa, Elena, a căsătorit-o tot într-o familie suverană ortodoxă: cea a marilor cneji de la Moscova[111]. Încă din 1475, Ştefan îi scria marelui cneaz Ivan al III-lea: „vin la noi oameni de departe şi nu pot auzi nicăierea de alt domn pravoslavnic, în afară de Măria Voastră [...]. Iar în părţile acestea eu unul am rămas"[112]. Este drept că, în cadrul marilor proiecte de

---

[108] Nestor, Mitropolitul Olteniei, *Sfântul Voievod Ştefan cel Mare. Cuvânt de preamărire*, Craiova, 1992, p.35, reluat în idem, *Studii de teologie istorică. Antologie*, Craiova, 1998, p.139 şi în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie*, p.23.

[109] *Ibidem*.

[110] *Deschiderea mormintelor voievodale din Mănăstirea Putna efectuată în 1856*, proces verbal şi acte publicate de K. A. Romstorfer, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.156-158, 160-162.

[111] Pentru aceste principii aplicate în cazul alianţelor matrimoniale, v. *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Strădanii de consolidare a dinastiei*.

[112] *Relaţiile istorice*, I, p.62, nr.9, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.351, cu precizări privind datarea (p.369).

cruciadă în care a fost antrenat, domnul de la Suceava a colaborat, pe plan politic şi militar, cu puterile catolice, inclusiv cu Sfântul Scaun, însă n-a făcut niciodată vreo concesie în plan confesional[113].

În 1474, Ştefan îi scria papei Sixt al IV-lea: „cu toată puterea noastră pe care ne-a hărăzit-o nouă Dumnezeu Atotputernicul, suntem pururi pregătiţi foarte, cu toată râvna şi îndemnul inimii, să ne luptăm pentru Creştinătate, cu toate forţele noastre"[114]. Iar după strălucita victorie de la Vaslui, din 1475, avea să le declare principilor creştini: „noi, din partea noastră, făgăduim, pe credinţa noastră creştinească şi cu jurământul Domniei Noastre, că vom sta în picioare şi ne vom lupta până la moarte pentru legea creştinească, noi cu capul nostru"[115]. La 1477, prin gura solului Ioannes Tzamplakon, Ştefan îi promitea dogelui Veneţiei: „orice dar şi orice ajutor îmi veţi trimite, eu îl voi întoarce înzecit, de câte ori veţi avea nevoie şi veţi cere – dar numai împotriva păgânilor –, oriunde veţi avea nevoie şi veţi porunci şi fără nici o zăbavă"[116]. Făgăduielile lui Ştefan de a apăra Creştinătatea în faţa ameninţării turceşti nu erau vorbe goale şi acest lucru este confirmat chiar de contemporani. De pildă, papa Sixt al IV-lea îi scria, la 1475: „am văzut că eşti plin de râvnă întru apărarea credinţei creştineşti şi răpunerea acelui neam de turci prea făţarnici. Lăudăm sfânta şi dreapta ta voie şi pe tine mai vârtos te îndemnăm ca, după cum ai început, aşa să mântuieşti"[117]. Doi ani mai târziu, acelaşi Suveran Pontif îl declara pe Ştefan „un adevărat atlet al credinţei creştine"[118]. Caracterizarea aceasta circula, probabil, în epocă, de vreme ce, într-un document veneţian din 1476, Ştefan este numit „preaputernicul atlet al Creştinătăţii"[119].

Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă atestă faptul că, după moartea lui, Ştefan cel Mare a început a fi considerat sfânt mai cu seamă datorită „lucrurilor lui céle vitejeşti"[120]. Confirmarea acestei realităţi vine din partea polonezului Maciej Stryjkowski. Trecând prin Moldova la 1574-1575, el a consemnat faptul că pe Ştefan, „din cauza nespusei lui vitejii, îl socotesc ca sfânt"[121]. Informaţia aceasta se regăseşte şi în cronica lui Bielski: „pentru vitejia

---

[113] V. şi *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti"*, capitolul *Cruciada lui Ştefan cel Mare*.

[114] *Războieni*, p.126, nr.3, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.347 (traducere revăzută).

[115] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.321, nr.CXLIII.

[116] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.102.

[117] *Războieni*, p.136, nr.8.

[118] Aloisie Tăutu, *Spirit „ecumenic" între papalitate şi români*, p.414, nr.2.

[119] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.247 şi nota 143.

[120] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.

[121] *Călători străini*, II, p.454.

lui nespusă îl țin de sfânt”[122]. Izvoare din veacul al XV-lea atestă, însă, că numele lui Ştefan fusese asociat cu atributele unui sfânt încă din timpul vieții. După biruința de la Vaslui, „s-a întors Ştefan voievod cu toți oştenii lui ca un purtător de biruințe”[123], iar după lupta de la Râmnic, din 1481, „domnul Ştefan voievod de acolo s-a întors ca un purtător de biruințe”[124]. Dar Purtător de Biruință este Sfântul Mare Mucenic Gheorghe, „voievodul lui Hristos”, căruia Ştefan cel Mare i-a închinat nu numai câteva ctitorii, ci şi o icoană şi un steag de luptă, trimise Mănăstirii Sfântului Gheorghe de la Zografu. Pe de altă parte, în *Apocalipsă*, Sfântul Ioan spune: „Şi am văzut când Mielul a deschis pe cea dintâi din cele şapte peceți, şi am auzit pe una din cele patru ființe zicând cu glas ca de tunet: Vino şi vezi. Şi m-am uitat şi iată un cal alb şi cel care şedea pe el avea un arc; şi i s-a dat lui cunună şi a pornit ca un biruitor ca să biruiască” (*Apocalipsa*, 6, 1-2).

La o vreme când viețile sfinților erau socotite exemplare şi când în *Biblie* se căutau pilde, autorul letopisețului de curte l-a descris pe Ştefan cel Mare după modelul Sfântului Gheorghe[125] şi al biruitorului din *Apocalipsă*[126].

Când Biserica Ortodoxă l-a canonizat pe împăratul bizantin Iustinian[127], temeiurile acestei hotărâri au fost: biruințele împăratului în războaie, sprijinirea credinței ortodoxe, convocarea unui sinod la Constantinopol, lupta împotriva ereticilor, elaborarea unor decrete noi, construirea şi înzestrarea bisericii Sfânta Sofia de la Constantinopol, ctitorirea unui număr mare de biserici, sprijinirea mănăstirilor de la Muntele Sinai, instituirea sărbătorii Intrarea în Biserică a Maicii Domnului[128]. Dar viața lui Iustinian nu fusese numai un lung şir de fapte pioase; ca orice deținător al puterii, el comisese şi destule greşeli, de neconceput în existența unui sfânt. Acestea au fost cunoscute şi analizate de teologii medievali. Unul dintre ei, Nichifor Kallistos, avea să scrie în secolul al XIV-lea: „...presupunând că a greşit, el va fi miluit prin bunăvoința nesfârşită a lui Dumnezeu şi pentru toate cele în care a fost în acord cu voia lui

---

[122] G. I. Nastase, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska***, p.132; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică* p.206.

[123] *Cronicile slavo-române*, p.18.

[124] *Ibidem*, p.19.

[125] P. P. Panaitescu, *Cultura feudală*, în idem, *Contribuții la istoria culturii româneşti*, ediție îngrijită de Silvia Panaitescu, prefață, note şi bibliografie de Dan Zamfirescu, Bucureşti, 1971, p.73; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p.101 (cu precizarea că Sfântul Dimitrie nu este Purtător de Biruință, ci Izvorâtor de Mir); Dumitru Nastase, *Ştefan cel Mare împărat*, p.578 şi nota 58.

[126] Maria Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi Sfârşitul Lumii*, p.276.

[127] Asterios Gerostergios, *Iustinian cel Mare, sfânt şi împărat*, traducere din limba engleză de Ovidiu Ioan, Bucureşti, 2004, p.284.

[128] *Ibidem*, p.285-286.

Dumnezeu. De asemenea, mijlocitoare pentru el va fi marea lucrare a Bisericii Sfânta Sofia, care este peste puterea omului de a înțelege”[129].

În biografia lui Ştefan cel Mare îşi găsesc analogii atât unele dintre faptele pioase ale lui Iustinian, cât şi unele dintre greşelile şi păcatele sale. Acestea din urmă nu mai au, însă, nevoie de explicații şi justificări în plus: ceea ce teologii bizantini au conchis cu privire la împăratul lor este întru totul valabil şi pentru domnul Moldovei.

La 20 iunie 1992, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a hotărât „ca de acum înainte şi până la sfârşitul veacurilor, voievodul Ştefan cel Mare al Moldovei să fie pomenit laolaltă cu bărbații cei cuvioşi şi sfinți ai Bisericii, cinstindu-se cu slujbe şi cântări de laudă în ziua de 2 iulie, fiind înscris în sinaxar, cărțile de cult şi calendarul Bisericii noastre cu numele *Dreptcredinciosul voievod Ştefan cel Mare şi Sfânt*”[130].

[129] *Ibidem*, p.286.
[130] *Canonizarea unor sfinți români (20-21 iunie 1992)*, Bucureşti, 1992, p.67.

Cartea a VI-a

ŞTEFAN CEL MARE, „BUNUL SUVERAN”

Luptătorul. Urmărind „soarta faimei lui Ştefan cel Mare”[1], se poate constata că domnul a fost elogiat în zilele sale, dar şi mai târziu, de moldoveni, dar şi de străini, de ortodocşi, dar şi de catolici sau de musulmani, de prieteni, dar şi de adversari. Unele dintre cuvintele de laudă au fost alcătuite cu dorinţa vădită de a-l linguşi pe Ştefan; altele, compuse după moartea lui, au preluat idei dintr-un model mai vechi. Sunt, însă, şi caracterizări provenind din spaţii şi epoci diferite care îi atribuie, în chip repetat, aceleaşi însuşiri, ceea ce înseamnă că ele îi erau cu adevărat proprii.

Într-o cronică turcească alcătuită de un contemporan, Ştefan era înfăţişat ca un „om foarte dibaci şi mare meşter în luptele împotriva ghiaurilor, care slujise foarte bine pe sultanul Murad [al II-lea] şi pe sultanul Mehmed [al II-lea]”[2]. O caracterizare aproape identică, dar din punctul de vedere al unui creştin, avea să-i facă solul polon Jan Ossolinski, venit la curtea lui Bogdan al III-lea în august 1504, pentru a-i prezenta condoleanţe din partea regelui: „meşter în arta militară şi în războaiele cu turcii, fiind astfel odinioară foarte folositor Republicii Creştine”[3]. Calităţile şi experienţa de comandant militar, vrednicia, vitejia, înţelepciunea, isteţimea şi tăria de caracter sunt evocate cel mai adesea. Nu o dată, autorii îi enumeră şi pe adversarii cu care Ştefan s-a confruntat şi pe care i-a biruit.

În scrisoarea din 20 martie 1476, papa Sixt al IV-lea îl numea „bărbat de aleasă vrednicie şi cu merite preastrălucite faţă de Republica Creştină”[4].

Cronicarul polon Jan Długosz consemna faptul că, „în vremea noastră, a câştigat, cel dintâi dintre principii lumii, o biruinţă atât de strălucită asupra turcului ! După credinţa mea, el este cel mai vrednic să i se încredinţeze conducerea şi stăpânirea întregii lumi, şi mai cu seamă cinstea de căpetenie şi conducător împotriva turcului, cu sfatul, înţelegerea şi hotărârea tuturor

---

[1] Formula îi aparţine lui A. Bitay.

[2] *Cronici turceşti*, I, p.138.

[3] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.78.

[4] Hurmuzaki, *Documente*, II, 1, p.14, nr.XVI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.157, nr.17.

creştinilor, de vreme ce ceilalţi regi şi principi catolici se îndeletnicesc cu trândăvia şi plăcerile ori cu războaiele civile”[5].

Într-o epistolă către ducele de Milano, datată 17 octombrie 1492, bolognezul Francesco Trancedini îl vedea pe Ştefan ca fiind „bărbat preaînţelept şi mult încercat în meseria armelor”[6].

Orudj bin Adil, cronicar turc contemporan, îl considera „bărbat foarte experimentat şi în toată lumea vestit, care a purtat multe războaie împotriva Ungariei şi Poloniei, şi împotriva tătarilor şi a valahilor”[7].

Cuvinte asemănătoare a folosit şi Bernard Wapowski: „De bună seamă, viteaz, viclean şi norocos războinic a fost [...]. Pe drept, merită să fie socotit printre bărbaţii vestiţi în arta războaielor”[8].

În discursul rostit în 1548, la înmormântarea regelui Sigismund I al Poloniei, Stanislav Orichowski spunea că regele Cazimir al IV-lea „pe Ştefan, palatinul Valahiei, războinic vestit, l-a supus puterii polonilor”[9].

Şi Ioachimus Cureus a zăbovit, la rândul său, asupra personalităţii lui „Ştefan moldoveanul, războinicul cel de veşnică aducere-aminte vrednic, care cu mare putere a sufletului şi cu noroc susţinu atacul turcilor, tătarilor, ungurilor şi polonilor, pe care pe toţi în mari lupte îi învinse”[10].

Maciej Stryjkowski aflase că „acest Ştefan, voievod al Moldovei, era iscusit şi norocos, căci într-un rând a biruit o sută cincizeci de mii de turci, pe lângă alte lupte dese şi însemnate cu ei. Acesta, de asemenea, a alungat pe Matias, regele Ungariei cel viteaz, din Ţara Moldovei şi din cea secuiască, nimicind cu dânsul o mare oaste de unguri şi rănind pe regele însuşi cu trei săgeţi, în dreptul oraşului Baia, după care izbândă i-a luat şi ţara secuiască. El, de asemenea, şi pe tătari i-a biruit de câteva ori, de asemenea pe regele Poloniei, Albert, l-a biruit în Bucovina, împotriva aşteptărilor alor noştri. Orice istoric poate să-l preamărească cu drept cuvânt pentru acest slăvit noroc cu o ţară aşa de mică”[11].

Nu este lipsit de interes nici portretul datorat lui Martin Cromer: „Bărbat în toate veacurile vrednic de aducere-aminte pentru mărirea sufletului

---

[5] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.18, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.165-166.

[6] Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.205-206 şi nota 7.

[7] Richard F. Kreutel, *Der fromme Sultan Bayezid*, p.92-93.

[8] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.59, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.191.

[9] N. Iorga, *O culegere de discursuri atingând şi cruciata*, în **RI**, XXII, 1936, 10-12, p.376.

[10] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.112, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.337.

[11] *Călători străini*, II, p.454.

său, pentru isteţimea sa, pentru priceperea sa în ale războiului şi pentru norocoasele sale războaie împotriva turcilor, ungurilor, polonilor şi tătarilor”[12].

La 1587, un anonim avea să relateze: „Neamul moldovenesc este războinic şi de multe ori, sub conducerea lui Ştefan cel Bătrân, în pontificatul lui Sixtus al IV-lea, căruia i-a trimis soli cu trofee ale înfrângerii suferite de sultanul Muhamed, a învins pe turci, pe poloni şi pe tătari şi pe marele rege Matiaş Corvin, precum se citeşte în istoria Poloniei a lui Matthias Miechowski”[13].

Într-o descriere de călătorie prin Moldova, făcută cam pe la aceeaşi vreme, scriitorul maghiar Ioan Czimor Decsi de Baranya consemna că cetatea Sucevei „a stăpânit-o Ştefan, acel principe al Moldovei care a înfrânt adesea cele mai mari armate ale moscoviţilor [polonilor], sciţilor şi turcilor şi a nimicit pe Soliman paşa, beglerbegul Rumeliei, cu treizeci de mii de turci”[14].

În cea de-a doua jumătate a veacului al XVI-lea, cărturarul francez Blaise de Vigenère scria: „Mahomed, acest mare sultan al turcilor, care a cucerit la vremea sa imperiul Constantinopolului şi acel al Trapezuntului, douăsprezece regate şi două sute de mari oraşe, trimiţând 120.000 de soldaţi împotriva domnului Ştefan care nu avea decât 40.000 de oameni, <cei dintâi> au fost totuşi înfrânţi şi n-au scăpat <cu viaţă> decât cinci sau şase mii. Astfel, <aceasta> a fost una dintre cele mai frumoase biruinţi dobândite vreodată împotriva sultanilor otomani şi acest domn <a fost> cel mai viteaz şi mai renumit comandant de oşti din vremea sa, căci a înfăptuit lucruri mari împotriva turcilor, ungurilor şi chiar a polonilor”[15].

Potrivit lui Nicolaus Isthuanffius (Istvánffy), „se spune că acest om a fost vestit şi sărbătorit cât a trăit pentru priceperea lui în disciplina militară şi pentru strălucitele lui războaie. Căci, în privinţa veşnic admirabilei virtuţi şi vitejii, s-a arătat mai presus de toţi duşmanii săi”[16].

Se vede, aşadar, că, în mai toate izvoarele – contemporane sau de mai târziu – Ştefan cel Mare este înfăţişat în calitatea sa de suveran luptător. Biruitor sau înfrânt, adversar al creştinilor sau al musulmanilor, domnul Moldovei este, pentru toţi cei care scriu, un războinic prin excelenţă. El însuşi s-a socotit astfel, după cum o dovedesc unele dintre cuvintele şi gesturile sale[17].

---

[12] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.65, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.194.

[13] *Călători străini*, III, p.201.

[14] *Ibidem*, p.216.

[15] *Ibidem*, II, p.640.

[16] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.85, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.215.

[17] V. *infra*, capitolele *Cuvinte* şi *Gesturi*.

Comandant de oşti cu calităţi excepţionale, dar şi monarh, Ştefan cel Mare a ştiut să facă din biruinţele de pe câmpul de luptă adevărate manifeste de putere.

În 1465, după cucerirea Chiliei, domnul a intrat în cetate, unde a rămas trei zile, veselindu-se, lăudându-l pe Dumnezeu şi împăciuindu-i pe oameni. A pus pârcălabi, i-a învăţat să apere cetatea, după care s-a întors la Suceava şi a poruncit mitropolitului, episcopilor şi tuturor preoţilor să-i mulţumească lui Dumnezeu pentru victorie, lucru pe care avea să-l facă şi el însuşi[18].

Peste opt ani, în 1473, când l-a scos pe Radu cel Frumos din tronul Ţării Româneşti, Ştefan cel Mare a intrat în cetatea Bucureştilor, unde a rămas trei zile, veselindu-se. Apoi s-a întors la Suceava. În cetatea de scaun, „mitropolitul cu tot clerul bisericesc i-au făcut o întâmpinare minunată şi frumoasă”, proslăvindu-l pe Dumnezeu pentru victorie. La rândul său, Ştefan „a făcut acolo mare ospăţ mitropoliţilor şi vitejilor săi”[19].

După victoria de la Vaslui, din 1475, domnul, însoţit de oaste, s-a întors la Suceava „ca un purtător de biruinţe”. I-au ieşit în întâmpinare „mitropoliţii şi preoţii, purtând Sfânta Evanghelie în mâini şi slujind şi lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost ca dar de la Cel Preaînalt şi binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul»”. A urmat ospăţul domnesc pentru mitropoliţi, pentru viteji şi pentru toţi boierii. Ştefan a aşezat viteji[20], a făcut daruri oştenilor – „aur, argint, purpură, cai şi scule scumpe”[21] – şi l-a lăudat pe Dumnezeu „pentru cele ce au fost”[22].

La 1481, în urma biruinţei de la Râmnic, domnul s-a întors la Suceava „ca un purtător de biruinţe, cu toată oastea sa şi cu toţi boierii săi”. A făcut „mare ospăţ mitropolitului şi episcopilor şi boierilor săi şi întregii lui oştiri”, a aşezat viteji, a făcut daruri – între care „îmbrăcăminte scumpă” –, apoi „i-a slobozit pe fiecare la ale sale”, învăţându-i să-l laude pe Dumnezeu pentru victorie[23].

Pentru anul 1497, letopiseţul se limitează la a spune că, după lupta din Codrii Cozminului, Ştefan „a slobozit toată oastea sa, pe fiecare la ale sale”, poruncindu-le să se adune de Sfântul Nicolae la Hârlău. În ziua de 6 decembrie, domnul a făcut ospăţ „tuturor boierilor săi”. A aşezat viteji, a oferit daruri

---

[18] *Cronicile slavo-române*, p.16, 29, 49, 62, 70-71, 178.

[19] *Ibidem*, p.17, 31, 50, 63, 71.

[20] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164, cu explicaţii la Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.396; v. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Memoria istorică: sărbătorirea victoriei de la Vaslui.*

[21] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.16, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.164.

[22] *Cronicile slavo-române*, p.18.

[23] *Ibidem*, p.19.

scumpe, după care „i-a slobozit la ale lor” şi i-a învățat să-l laude pe Dumnezeu pentru ceea ce le dăruise[24].

Care este, prin urmare, scenariul sărbătoririi biruințelor ? În cazul cuceririi unor fortărețe, domnul intră în cetate, unde se veseleşte timp de trei zile (1465, 1473). În acest răstimp, îi mulțumeşte lui Dumnezeu pentru victorie şi rânduieşte apărarea cetății (1465). Indiferent de locul de desfăşurare a luptei şi de adversar, la încheierea războiului domnul şi oastea se întorc, invariabil, la Suceava (1465, 1473, 1475, 1481). Aici sunt întâmpinați de mitropolit, de cler şi de alți preoți, care aduc mulțumiri lui Dumnezeu pentru victorie (1473, 1475). Domnul oferă un ospăț (1473, 1475, 1481, 1497), prilej cu care aşează viteji (1475, 1481, 1497), face daruri (1475, 1481, 1497) şi îl laudă pe Dumnezeu (1475) sau îi învață pe oşteni să facă acest lucru (1481, 1497).

Sunt, însă, şi elemente deosebitoare. În 1473, Ştefan nu aduce laude lui Dumnezeu cât timp se află în cetatea de scaun a Țării Româneşti şi nici nu este preocupat de ceea ce avea să se întâmple acolo după retragerea sa. Faptul din urmă se explică prin aceea că Țării Româneşti îi lăsa un domn nou, în persoana lui Basarab Laiotă, căruia îi revenea mai departe datoria să vegheze la buna rânduială a țării. În 1497, Ştefan nu se întoarce pentru a fi întâmpinat la Suceava, ci îşi lasă oştenii să plece la casele lor şi-i cheamă la Hârlău în ziua de 6 decembrie. Întâmpinarea domnului victorios lipseşte şi în anii 1465 şi 1481[25]. În 1465 nu are loc nici un ospăț, iar în 1497 acesta este organizat nu la Suceava, ci la Hârlău. Spre deosebire de cazurile anterioare, la ospățul din 1497 nu sunt menționate fețele bisericeşti. În 1465, domnul nu aşează viteji. S-ar putea spune că nici în 1473 n-o face, însă vitejii sunt atestați între cei care participă la ospăț. În 1465 şi 1473, nu oferă daruri oştenilor, iar în 1473 nu aduce laude lui Dumnezeu pentru victorie la sfârşitul ospățului.

Nu se ştie dacă aceste deosebiri constituie, în totalitatea lor, modificări ale scenariului sau unele episoade au fost, pur şi simplu, omise din letopiseț fără un motiv anume. Cert este că, după 1471 (anul tăierii boierilor la Vaslui, al victoriei de la Soci şi al cutremurului), se constată o altă rânduială în celebrarea victoriilor[26]. De pildă, din 1473 pare să se fi instituit obiceiul întâmpinărilor domnului în cetatea de scaun şi al ospețelor. A doua modificare a scenariului se produce în răstimpul 1481-1497 (perioadă în care s-au petrecut mai multe evenimente: ploaia de sânge de la Roman, arderea Putnei, pierderea Chiliei şi a

[24] *Ibidem*, p.21-22.

[25] Pentru 1481, aceasta s-ar putea totuşi presupune, dat fiind faptul că domnului îi este atribuit calificativul de „purtător de biruințe”, ca şi în 1475, când a fost întâmpinat la întoarcerea în cetatea de scaun (Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.397).

[26] *Ibidem*, p.392-393.

Cetăţii Albe şi lupta de la Şcheia)[27]. În urma schimbărilor care au avut loc atunci, se observă că, la 1497, lipseşte întâmpinarea domnului victorios şi că ospăţul nu se mai face la Suceava, ci la Hârlău.

Nu toate biruinţele lui Ştefan au fost sărbătorite în chipul înfăţişat. Dacă la 1467, după lupta de la Baia, nu s-au organizat nici un fel de ceremonii, lucrul este explicabil: domnul tocmai îşi pierduse soţia şi era în doliu. Dar de ce nici alte biruinţe (cele de la Soci, de la Cătlăbuga sau de la Şcheia, de pildă) nu s-au bucurat de o atenţie specială, nu se ştie. Rămâne să conchidem că, pentru Ştefan cel Mare, cucerirea Chiliei, scoaterea din domnie a lui Radu cel Frumos, biruinţa de la Vaslui asupra turcilor, înfrângerea lui Basarab Ţepeluş al Ţării Româneşti şi zdrobirea oastei polone a regelui Ioan Albert au avut o importanţă mai mare decât alte victorii, poate şi din perspective care astăzi ne scapă.

Rânduite astfel, ceremoniile în care erau celebrate victoriile au avut o certă finalitate politică. Repetarea, în linii generale, a aceloraşi scenarii trebuie să fi dus la construirea, în mentalul colectiv, a unei imagini în care biruinţa era asociată în chip nemijlocit cu suveranul. În timp, aceasta a contribuit nu numai la creşterea prestigiului lui Ştefan cel Mare, ci şi la consolidarea propriei sale puteri.

În privinţa felului în care domnul Moldovei îşi trăia înfrângerile, informaţiile directe lipsesc. Nu se ştie ce va fi făcut Ştefan după eşecul din faţa cetăţii Chiliei, la 1462 – una dintre cele două înfrângeri pe care, după propria mărturie, le suferise în timpul domniei sale. După confruntarea de la Valea Albă, din 1476, Ştefan cel Mare a dispărut o vreme, ceea ce a făcut să se nască şi să circule zvonul că ar fi fugit în Polonia[28]. Dar, după ce turcii au trecut Dunărea, a ieşit din munţi şi, în fruntea călăreţilor săi, a străbătut întreaga Moldovă, poate pentru a aprecia pagubele suferite, dar şi pentru a-şi lua din nou, printr-un gest simbolic, ţara în stăpânire. Cancelaria şi-a întrerupt activitatea vreme de mai multe luni, primul document păstrat datând din 5 ianuarie 1477[29]. În sfârşit, după pierderea cetăţilor Chilia şi Cetatea Albă, la 1484, domnul a dispărut din nou. Această dispariţie corespunde şi cu lipsa de activitate a cancelariei[30]. Ştefan nu părăsise, totuşi, Moldova şi acest lucru este dovedit de faptul că, la 1 aprilie 1484, a închinat o dveră Mănăstirii Putna[31].

---

[27] *Ibidem*, p.402-412.

[28] *Războieni*, p.192 şi 195, nr.35; v. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Lupta de la Valea Albă*.

[29] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.342, nr.CLII.

[30] Activitatea acestei instituţii a fost reluată – după izvoarele azi cunoscute – abia la 14 septembrie 1486 (**DRH**, A, II, p.405, nr.264); v. şi *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Activitatea cancelariei şi efortul constructiv*.

[31] *Repertoriul*, p.294, nr.88; v. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Pierderea „prea nobilelor cetăţi”*.

Reîntoarcerea în viaţa politică avea să se producă abia în anul următor, cu prilejul depunerii omagiului faţă de regele polon, la Colomeea.

A existat, fără îndoială, o anumită solidaritate între suveran şi oştenii săi, surprinsă în portretul făcut domnului în *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă*: „La lucruri de războaie meşter, unde era nevoie însuşi să vârâia, ca văzându-l al săi, să nu să îndărăpteaze şi pentru acéia raru războiu de nu biruia. Şi unde-l biruia alţii, nu pierdea nădejdéa, că ştiindu-să căzut jos, să rădica deasupra biruitorilor”[32]. Din alte izvoare se vede că, într-adevăr, Ştefan cel Mare participa în persoană la lupte, fiind, prin aceasta, un model pentru supuşii săi. În acelaşi timp, însă, prezenţa suveranului pe câmpul de luptă era primejdioasă; când acesta îl lua alături şi pe moştenitorul său nevârstnic – dincolo de formidabilul impact psihologic asupra luptătorilor –, pericolul era de două ori mai mare. Iar primejdiile şi momentele de cumpănă n-au lipsit. De pildă, în 1462, la asediul Chiliei, Ştefan a fost rănit la gleznă. În 1467, deşi rămăsese văduv chiar în zilele acelea, s-a alăturat oastei pentru lupta cu ungurii de la Baia, în cursul căreia a căzut, chiar, în mâinile duşmanilor. În 1476, el şi fiul său, Alexandru – copil de vreo zece ani –, împreună cu curtea au rămas să se împotrivească singuri, într-o pădure de pe Pârâul Alb, cuceritorului Constantinopolului. În 1481, a mers – şi de această dată însoţit de fiul său – în Ţara Românească, asupra lui Basarab cel Tânăr, pe care l-a învins la Râmnic; domnului şi moştenitorului nu li s-a întâmplat nimic, dar cumnatul lui Ştefan, Şendrea portarul Sucevei, a murit în luptă. La Şcheia, în 1486, domnul a căzut de pe cal şi puţin a lipsit să nu moară. În 1497, când starea sănătăţii nu i-a mai îngăduit să ia parte efectiv la lupta împotriva polonilor, a cerut să fie dus într-o sanie, ca să poată măcar asista la confruntare.

Nu se ştie exact cu ce arme erau chemaţi la oaste luptătorii lui Ştefan cel Mare. Asemenea chemări nu s-au păstrat ori poate nici n-au existat vreodată ca documente scrise. Însă informaţii indirecte despre aceste lucruri sunt cuprinse în scrisoarea starostelui de Lemberg către regele Poloniei, din 1502. După ce adusese între graniţele Moldovei Pocuţia, „bucata de pământ” moştenită de la domnii cei vechi, Ştefan cel Mare a luat şi măsuri pentru apărarea ei, recrutând din rândul populaţiei locale 3.000 de oameni. Călăreţii erau înarmaţi cu suliţe, arcuri, săgeţi şi scuturi; pedestraşii aveau doar lănci şi scuturi[33].

Însuşirile excepţionale şi numărul mare de biruinţe l-au aşezat pe Ştefan, încă din timpul vieţii, în rândul eroilor demni de aducere-aminte până la sfârşitul veacurilor. „O, bărbat minunat, cu nimic mai prejos decât comandanţii

---

[32] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.

[33] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.465, nr.CLXXXV; v. şi Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, p.39.

eroici pe care atâta îi admirăm !", exclama Jan Długosz[34]. „Nu degeaba trebuie socotit printre eroii secolului nostru", considera Matei Miechowski[35]. „A fost înzestrat cu virtuţi de erou Ştefan", remarca Bernard Wapowski[36]. „Pe drept trebuie socotit printre bărbaţii vrednici de ţinut minte de pe vremea sa", conchidea şi Nicolaus Isthuanffius (Istvánffy)[37]. Iar Valentin Prépostvári, militar el însuşi, îl îndemna pe Aron vodă al Moldovei, la 1593: „acum ar putea Măria Ta să slujească mai întâi Domnului Dumnezeu, pe urmă Creştinătăţii, iar în rândul al treilea faimei vitejeşti a Măriei Tale, şi numele ţi l-ai putea face Măria Ta veşnic pomenit, de-a pururi rămânându-ţi numele şi slava tot atât de mare precât a înaintaşilor Măriei Tale, asemenea credinciosului Ştefan vodă de odinioară, a cărui faimă de viteaz şi nume sunt vii şi astăzi şi sta-vor cât fi-va această lume, atâta vreme slava şi numele lui nu se vor şterge"[38].

Diplomatul şi făcătorul de pace. A-l socoti pe Ştefan cel Mare doar un suveran luptător înseamnă a avea o viziune unilaterală asupra personalităţii sale. „Regele poate fi un războinic, un cuceritor, dar nici războiul, nici cucerirea nu îl fac rege"[39]. Însuşirile militare ale unui monarh medieval – întotdeauna cele mai importante – trebuiau combinate cu un ascuţit simţ diplomatic.

În unele caracterizări făcute lui Ştefan, sunt menţionate şi însuşirile omului politic. Cum aceste portrete au fost alcătuite în Polonia şi în Ungaria, este normal ca abilitatea cu care domnul trecuse de la o alianţă la alta – după cum o ceruseră interesele Moldovei – să fie socotită nestatornicie ori şiretenie.

De pildă, în 1514, craiul polon Sigismund I spunea că „Ştefan era din fire abil, viclean, nestatornic, viteaz şi cu suflet mare, pentru care a fost numit, de către cei tineri, vulpe şireată"[40].

---

[34] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.18, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.165-166.

[35] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.36, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.175.

[36] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.59, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.191.

[37] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.85, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.216.

[38] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, IV, Bucureşti, 1932, p.54, nr.27; v. şi A. Bitay, *Din „soarta faimei" lui Ştefan cel Mare. O apreciere maghiară din 1593*, în **RI**, XXII, 1936, 1-3, p.9-12; Sergiu Iosipescu, *Inscripţii medievale transilvănene. 2. Beltiug: mormântul lui Valentin Prepostwari*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p.674 (traducere îmbunătăţită, pe care o preluăm aici).

[39] Jean-Paul Roux, *Regele*, p.19.

[40] Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 3, p.170-171 (apud Gh. Duzinchevici, *A participat Ştefan cel Mare la lupta din Codrul Cozminului ?*, p.245).

Despre nestatornicia lui Ştefan scria şi Nicolaus Isthuanffius (Istvánffy): „era şovăitor în credinţă şi nestatornic”. Apoi completa: „Era mândru şi cruzimea neobişnuită a firii i-au şters puţin din faima şi gloria faptelor sale”[41].

Ştefan cel Mare a avut şansa de a fi contemporan cu suverani excepţionali, precum regele Matias al Ungariei, marele cneaz Ivan al III-lea al Moscovei, hanul turcoman Uzun Hassan, sultanii Mehmed al II-lea şi Baiazid al II-lea, la care se adaugă, fireşte, papa Sixt al IV-lea. Dar nu întotdeauna şi nu cu toţi relaţiile au fost cordiale. Pe unii i-a înfrânt pe câmpul de luptă; de alţii a fost el însuşi înfrânt. La sfârşitul domniei lui Ştefan, Moldova era în relaţii bune cu Sfântul Imperiu Roman de Naţiune Germană, cu Veneţia, cu Ungaria, cu Imperiul Otoman, cu tătarii lui Mengli Ghirai şi cu Ţara Românească. Nu mai avea legături cu marele cnezat al Moscovei, iar cele cu regatul polono-lituan erau tensionate. Relaţiile cu Sfântul Scaun erau suspendate, nu din ostilitate, ci pentru că deveniseră lipsite de obiect. Pentru a se ajunge la această stare de lucruri a fost necesară o activitate diplomatică puţin obişnuită.

Timp de aproape o jumătate de veac, soli moldoveni şi străini au bătut drumurile Europei, ba au ajuns până în Orient, purtând veşti, ducând sau aducând mesaje de pace ori chemări la luptă. Moldova era privită ca o putere politică de care nu se putea face abstracţie, iar principele ei era perceput ca un mare comandant militar şi, spre sfârşitul vieţii, ca un arbitru al situaţiei politice din zonă şi ca un chezaş al echilibrului. Este sugestiv faptul că, în contextul politic în care s-a încheiat tratatul moldo-polon de la Hârlău, la 1499, se ajunsese la credinţa că „fără moldoveni pacea nu ar fi”[42]. Iar regele Vladislav al II-lea al Ungariei îi scria, în 1498, fratelui său, regele Ioan Albert al Poloniei: „în mâinile acestui voievod se află toată temelia şi toată puterea păcii şi a liniştii între aceste două ilustre regate”[43].

Cercetarea corespondenţei papilor Sixt al IV-lea şi Inocenţiu al VIII-lea dovedeşte faptul – deloc de neglijat – că, în condiţiile în care nici regii catolici ai Ungariei şi Poloniei nu par să se fi bucurat de o atenţie excesivă din partea Sfântului Scaun, Ştefan cel Mare era singurul suveran ortodox către care au pornit scrisori din Cetatea Vaticanului, nu mustrătoare, precum aceea către marele cneaz al Moscovei[44], ci, dimpotrivă, pline de laude, de felicitări şi de îndemnuri.

---

[41] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.85, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.216.

[42] „Arhiva Istorică a României”, I, 2, 1865, p.40; v. şi *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.35, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.175.

[43] Şerban Papacostea, *De la Colomeea la Codrul Cosminului*, p.487.

[44] **ASV**, Armadio XXXIX, tomo 18, f.175[r].

Solii plecau din Moldova cu daruri[45]. Cei care soseau, erau primiţi de domn şi ospătaţi[46]. La 1497, când Bartolomeu Drágffy, voievodul Ardealului, a încercat să-i împace pe regele Poloniei şi pe domnul Moldovei, el a fost primit de Ştefan, a fost ospătat şi a primit daruri[47].

Adeseori, schimburile de soli aveau ca urmare stingerea unor conflicte şi încheierea păcii. Ştefan cel Mare a fost domnul care, în 1480 şi apoi în 1486, a încheiat pacea cu turcii, după ce dovedise pe câmpul de luptă că le era un adversar redutabil. În mai multe rânduri, atât sultanul care cucerise Constantinopolul cât şi fiul său declaraseră război sfânt[48] împotriva „beiului Moldovei".

În 1475, Ştefan a încheiat pace cu regele Matias al Ungariei, cel care, cu opt ani înainte, părăsise Moldova pe targă, rănit de o săgeată „getică". Letopiseţele au surprins evenimentul, pe care l-au aşezat, însă, la „puţină vreme" după lupta de la Baia şi de care au legat primirea de către Ştefan a cetăţilor şi domeniilor transilvane Ciceu şi Cetatea de Baltă[49].

Cronicarii au lăsat mărturie că, şi la 1497, când oştile regelui polon Ioan Albert au intrat în Moldova, Ştefan a acceptat să încheie un armistiţiu cu ei[50], avându-l ca mijlocitor pe voievodul Ardealului, Bartolomeu Drágffy: „Birtoc a început să roage pe Ştefan voievod să se împace cu regele Poloniei. Iar Ştefan voievod s-a învoit pentru împăcare"[51]. La doi ani după biruinţa din Codrii Cozminului, domnul Moldovei avea să ratifice, în curţile sale de la Hârlău, tratatul de pace cu Polonia.

Pentru un om al Evului Mediu, pacea nu însemna numai încetarea unei stări de beligeranţă şi încheierea de tratate cu adversarii de altădată, ci şi înţelegerea între oameni, armonia. Absenţa războiului era doar o componentă a „păcii esenţiale"[52]. Pentru Ştefan cel Mare – ca pentru oricare suveran medieval –, încheierea şi menţinerea păcii reprezenta una dintre datoriile sale[53]. În virtutea ei, domnul a făcut demersuri pentru stabilirea unor relaţii paşnice între suverani

---

[45] *Cronicile slavo-române*, p.20, 52, 65, 181.

[46] *Ibidem*, p.20.

[47] *Ibidem*, p.21, 65, 73, 181.

[48] Pentru semnificaţia acestui concept, v. Jean Flori, *Război sfânt, jihad, cruciadă. Violenţă şi religie în creştinism şi islam*, traducere din franceză de Felicia Andreca, Chişinău, 2003, p.61-106. Cuvântul *jihad* („război sfânt") „acoperă un sens general şi se poate aplica la orice întreprindere lăudabilă având drept scop triumful adevăratei religii asupra nelegiuirii, şi se poate astfel aplica efortului de purificare morală individuală a credinciosului" (*ibidem*, p.65).

[49] *Cronicile slavo-române*, p.49, 62, 71, 179.

[50] *Ibidem*, p.65, 73.

[51] *Ibidem*, p.181.

[52] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.650.

[53] *Ibidem*, p.647.

aflaţi în conflict, de pildă între cuscrul său, marele cneaz Ivan al III-lea, şi ginerele aceluia, marele duce Alexandru al Lituaniei. O solie moldovenească ajunsă la Vilna, în 1499, îi transmitea marelui duce: „ţi-ai trimis solii tăi la noi, istorisindu-ne neplăcerea ce ţi s-a întâmplat din partea socrului tău şi a cuscrului nostru, a marelui cneaz al Moscovei: cum şi-a călcat jurământul făcut la încheierea păcii dintre voi şi cum a trimis pe oamenii săi cu putere în ţara voastră şi v-a făcut mari pagube. Noi, atunci, pentru Milostivirea Voastră, iubitul nostru prieten, am trimis un sol al nostru la marele cneaz al Moscovei, îndemnându-l să se lepede de acel gând şi de acea voinţă şi să aibă pace cu voi”[54].

Este, de asemenea, cunoscută încercarea domnului Moldovei de a-i împăca pe hanul tătarilor, Mengli Ghirai, şi pe marele duce Alexandru. „Ar fi bine ca tu să faci pace cu litvanul”, i-a transmis Ştefan hanului printr-o solie ajunsă în Crimeea în aprilie 1501[55].

Pe de altă parte, însă, în 1474, în timpul conflictului cu domnul Ţării Româneşti, Ştefan cel Mare le-a spus unor soli poloni „că el n-are de gând să facă pace cu Radul. Şi aceasta nu pentru că n-ar vrea să primească o învoială dreaptă, ci pentru că Radul, dând toate cetăţile sale turcilor şi atârnând de voia şi de placul lor, nu putea sau nu cuteza să facă nimic de capul lui, fiind sub stăpânire străină”[56].

Făcător de pace se vădeşte Ştefan cel Mare şi în relaţiile cu supuşii săi. Se vede aceasta mai cu seamă din felul în care a înţeles să se poarte cu locuitorii Chiliei, când a luat această cetate, la 1465. „A rămas acolo trei zile, veselindu-se şi lăudând pe Dumnezeu şi împăciuind pe oamenii din cetate”[57], spune o cronică. „A intrat Ştefan voievod în cetate şi a stat trei zile, îmblânzind pe oameni”[58] sau „mângâind pe oamenii din cetate”[59], consemnează altele. Aceşti „oameni din cetate” erau, de acum înainte, supuşii săi şi ei trebuiau trataţi cu înţelegere şi blândeţe.

Nu acelaşi lucru se petrecea, însă, când era vorba de supuşii unui suveran cu care Ştefan era în război. La 1470, când a atacat Brăila, domnul Moldovei „a vărsat mare şi mult sânge şi a ars târgul cu totul şi nu a lăsat în

---

[54] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.450, nr.CLXXX.

[55] Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.310; K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus*, p.390.

[56] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.15, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.163.

[57] *Cronicile slavo-române*, p.16 (Letopiseţul anonim).

[58] *Ibidem*, p.49 (Letopiseţul Putna I).

[59] *Ibidem*, p.62 (Letopiseţul Putna II); v. şi p.70 (traducerea românească a letopiseţelor de la Putna).

viaţă nici copiii din mame şi a despicat sânul mamelor şi a scos pe copii din el”[60].

Comportamentul făcătorului de pace trebuie să-i fi fost sugerat lui Ştefan cel Mare de un model. Va fi fost, poate, acela al regelui-preot Melchisedec, „rege al dreptăţii, apoi şi rege al Salemului, adică rege al păcii” (*Evrei*, 7, 2) şi, poate, modelul lui Iuda Macabeul, care „mângâia poporul pe tot drumul” (*I Macabei*, 5, 53). Era, oricum, un model urmat de orice principe creştin, pentru care „două mari datorii se impun [...], două idealuri a căror realizare trebuie să aducă mântuirea veşnică a regelui şi a supuşilor săi: dreptatea, mai întâi, *pacea*, în al doilea rând”[61]. Expresia *Rex pacificus* nu definea numai calitatea de pacificator a suveranului medieval, ci desemna, în ultimă instanţă, „caracterul escatologic al regelui şi vocaţia lui de Mesia, trebuind să-şi pregătească mileniul care va prefigura pe pământ, la sfârşitul vremurilor, era sfinţilor”[62].

Învăţătorul şi judecătorul. În 1465, după luarea Chiliei, Ştefan cel Mare a aşezat doi pârcălabi, pe Isaia şi pe Buhtea, şi „i-a învăţat să păzească cetatea de limbile necredincioase”[63]. Este pentru prima oară când letopiseţul îl prezintă pe domnul Moldovei ca învăţător al supuşilor săi. Episodul avea să se repete, ca parte integrantă a unui ritual al victoriei.

La ospăţul de după biruinţa de la Râmnic, din 1481, Ştefan a făcut daruri oştenilor săi şi „i-a învăţat să laude şi să binecuvânteze pe Dumnezeu pentru cele ce au fost, pentru că de la Dumnezeu au fost cele întâmplate”[64].

Tot la un ospăţ, cel care a urmat victoriei din Codrii Cozminului, în 1497, domnul s-a adresat din nou oştenilor şi „i-a învăţat să laude şi să binecuvânteze pe Dumnezeu cel Preaînalt pentru cele ce le-au fost dăruite, pentru că toate biruinţele sunt de la Dumnezeu”[65].

Nu avem atestări ale altor discursuri ale lui Ştefan cel Mare ţinute în faţa supuşilor săi. De fiecare dată, el s-a adresat exclusiv acelora care îl însoţiseră pe câmpul de luptă. În nici unul dintre izvoarele azi cunoscute nu există vreo menţiune despre învăţături şi îndemnuri date înaintea unor lupte, potrivit obiceiului suveranilor medievali, moştenit din Antichitate. Ştefan cel

---

[60] *Ibidem*, p.30 (Cronica moldo-germană).

[61] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.251-252.

[62] Idem, *Regele*, în *Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental*, coordonatori Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt, traducere de Denisa Burducea, Nadia Farcaş, Marius Roman, Mădălina Roşioru, Gina Puică, Iaşi, 2002, p.653.

[63] *Cronicile slavo-române*, p.16.

[64] *Ibidem*, p.19.

[65] *Ibidem*, p.19, 22.

Mare le-a vorbit oştenilor săi numai după luptă, mai precis după o victorie. Dar nu întotdeauna, se pare. Biruinţa asupra lui Radu cel Frumos, din 1473, şi cea asupra turcilor, din 1475, au fost şi ele sărbătorite prin ospeţe, dar, pentru aceste ocazii, menţionarea directă a unor cuvinte ale domnului lipseşte.

Discursurile lui Ştefan sunt moralizatoare. Mesajul cel mai important este îndemnul spre smerenie. Pare că domnul ar fi dorit să preîntâmpine pericolul ca oştenii săi victorioşi să uite adevărul din *Pildele* lui Solomon[66] şi din *Cărţile Macabeilor*[67]. În 1481, această lecţie de smerenie este dată de domn, cu toate că la ospăţ participau şi mitropolitul cu episcopii[68], mai potriviţi, poate, să adreseze asemenea cuvinte de învăţătură. Ospăţul de după căderea Chiliei este singurul prilej cu care Ştefan a dat altfel de învăţături, exclusiv de ordin militar, şi numai dregătorilor pe care îi lăsa în cetate.

Calitatea monarhului de învăţător al supuşilor săi are o origine veterotestamentară. Nu numai preoţii dădeau învăţături. Cârmuitorii de neamuri, ca aleşi ai lui Dumnezeu, se împărtăşeau din învăţătura Domnului şi erau datori a o transmite, la rândul lor, supuşilor. Adeseori, în cărţile *Vechiului Testament*, sunt evocaţi monarhi care-i învaţă pe ceilalţi poruncile şi legile ori frica de Dumnezeu, care-i îndeamnă spre smerenie şi ascultare. Prototipul suveranului înţelept rămâne, însă, regele Solomon.

Caracterizarea lui Ştefan cel Mare din *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă* – „de grabu vărsătoriu de sânge nevinovat; de multe ori, la ospéţe omorâea fără judeţu”[69] – lasă să se înţeleagă că domnul Moldovei nu-şi împlinea una dintre îndatoririle sale de monarh: aceea de a judeca fără părtinire şi cu dreptate. Numai că acestui portret, schiţat în secolul al XVII-lea, i se opune acela realizat în timpul vieţii domnului, de medicul Matteo Muriano: „este un om foarte înţelept, vrednic de multă laudă, iubit mult de supuşii săi, pentru că este îndurător şi drept, veşnic treaz şi darnic”[70]. Caracterizarea aceasta, venită din partea unui străin şi cuprinsă într-un raport trimis la Veneţia, este mult mai plauzibilă, pentru că autorul ei nu poate fi bănuit de gânduri ascunse, de influenţe din partea vreunui predecesor sau de încercarea de a-l linguşi pe domn.

Matteo Muriano a surprins la Ştefan cel Mare câteva calităţi – înţelepciunea, spiritul de dreptate, atitudinea îndurătoare şi dărnicia – pentru care domnul era iubit de supuşi. Aceste calităţi fac parte din portretul clasic al

---

[66] „Biruinţa vine de la Domnul” (*Pilde* 21, 31).

[67] „Nu în mulţimea oştirii stă biruinţa războiului, ci din cer este puterea”(*I Macabei*, 3, 19).

[68] *Cronicile slavo-române*, p.19.

[69] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.

[70] *Călători străini*, I, p.149.

suveranului judecător[71]. Modelul este, şi de această dată, biblic. Poporul lui Israel ceruse: „pune peste noi un rege, ca să ne judece acela, ca şi la celelalte popoare" (*I Regi*, 7, 8). Regina din Saba îi spusese lui Solomon: „Din dragostea pe care Dumnezeul tău o are către Israel, ca să-l întărească în veci, te-a făcut rege peste el, ca să faci judecată şi dreptate" (*II Paralipomena*, 9, 8). Prin înţelepciune „împărăţesc împăraţii şi principii rânduiesc dreptatea" (*Pilde*, 8, 15). „Urâciune sunt regii care făptuiesc fărădelegea, fiindcă numai întru dreptate se întăreşte tronul" (*Pilde*, 16, 12). Solomon sfătuieşte în *Pildele* sale: „Mila şi adevărul să nu te părăsească; leagă-le împrejurul gâtului tău, scrie-le pe tabla inimii tale" (*Pilde*, 3, 3), iar Isus, fiul lui Sirah, îndeamnă: „Dărnicia ta să atingă pe toţi cei în viaţă şi chiar morţilor fă-le parte de dărnicia ta" (*Înţelepciunea lui Isus Sirah*, 7, 35).

Domnul era întruchiparea legii, iar legea – un atribut al puterii[72]. S-a remarcat, de altfel, că „dreptatea este aceea care îi conferă regelui raţiunea de a fi, sau mai degrabă una dintre raţiunile sale de a fi"[73]. Deşi ar fi putut lua decizii după bunul său plac, Ştefan cel Mare nu pare să fi judecat „cu strâmbătate", altminteri nu s-ar explica de ce, după moartea lui, n-au apărut plângeri şi nu s-a cerut rejudecarea anumitor pricini, aşa cum de multe ori s-a întâmplat în cazul altor domni. Dimpotrivă, în amintirea posterităţii, Ştefan a rămas ca un suveran care a împărţit dreptatea cu înţelepciune şi măsură. Felul în care această imagine s-a păstrat multă vreme după moartea domnului este ilustrat de unul dintre „cuvintele" lui Ion Neculce, anume cel despre Movila lui Purcel[74], „legenda" care şi-a câştigat o oarecare notorietate mai cu seamă prin „balada" lui Vasile Alecsandri. Ceea ce a fost socotit drept o istorioară fără temei

---

[71] Judecata este considerată una dintre cele trei funcţii ale suveranului medieval (Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.643-644).

[72] Daniel Barbu, *Iertarea şi dreptatea sau despre economia socială a darului*, în idem, *O arheologie constituţională românească. Studii şi documente*, Bucureşti, 2000, p.53; idem, *Bizanţ contra Bizanţ*, p.54. V. şi analiza Violetei Barbu (***Lex animata*** *et le remploi des corps*, în volumul *L'Empereur hagiographe*, p.238-248), consacrată acestor realităţi din Ţara Românească.

[73] Jean-Paul Roux, *Regele*, p.155.

[74] „Ştefan vodă cel Bun, vrând să margă la biserică într-o duminică diminiaţa, la liturghie, în târgu în Vasluiu, şi eşind în polimari la curţile domneşti ce era făcute de dânsul, au auzit un glas mare de om strigând să aducă boii la plug. Şi mirându-să ce om iaste acela să are duminica, şi îndată au trimis în toate părţile, ca să-l găsască pre acel om, să-l aducă la dânsul. Şi l-au aflat pre om în sus, pre apa Vasluiului, cale de patru ceasuri, arând la o movilă ce să chiiamă acum Movila lui Purcel. Că pe acel om încă îl chiema Purcel. Şi ducându-l pre acel om la Ştefan vodă, l-au întrebat Ştefan vodă: el au strigat aşia tare, şi pentru ce ară duminica ? El au zis că au strigat el, să aducă boii la plug, şi ară duminica, că iaste om sărac, şi într-alte zile n-au vrut frate-său să-i dea plugul, şi acum duminica i-au dat. Decii Ştefan vodă au luat plugul fratelui celui bogat şi l-au dat fratelui celui săracu, să fie a lui" (Ion Neculce, *Opere*, p.167-168).

istoric[75], o legendă populară, s-a vădit a fi, de fapt, o tradiţie perpetuată în familia Purcel, mici boieri din Ţara de Jos a Moldovei[76]. Indiferent care va fi fost în realitate pricina judecată de Ştefan cel Mare şi indiferent de modul în care o va fi soluţionat, neamul Purcel a păstrat amintirea momentului în care acest domn le făcuse lor dreptate.

Cauzele prezentate în faţa instanţei domneşti izvorau mai cu seamă din dreptul de stăpânire asupra pământului. Procesele în urma cărora se emiteau urice de întărire au lăsat cele mai multe mărturii în izvoare. Unele documente conţin formulări sau reflectă cazuri mai puţin obişnuite, care merită un strop de atenţie în plus.

De pildă, la 1462, Laţco, nepotul lui Petru Ponici, a venit în faţa scaunului de judecată „şi ni s-a jeluit şi a mărturisit cu megieşii săi” că privilegiile pe care înaintaşii lui le avuseseră de la Alexandru cel Bun „au fost în mâinile panului Corui şi el le-a stricat şi le-a pierdut”. În faţa acestei situaţii, domnul a „socotit cu panii” lui şi, după chibzuinţă, i-a întărit lui Laţco stăpânirile sale[77].

În 1474, Ivan, fiul lui Vasco de la Horodnic, împreună cu fraţii săi, au pârât-o pe Maruşca, fiica lui Ion Cupcici, şi pe nepotul ei, Mihno, „zicând aşa: că ei sunt nepoţii lui Cupcici după mama lor”. Şi, spune domnul, „pentru aceea, noi am cercetat şi am judecat cu boierii noştri şi i-am dat lui Ivanco şi fraţilor lui cum este drept şi lege, după obicei, ca să vie Ivan însuşi cu 24 de jurători, care să jure cu ei că Ivan şi cu fraţii săi sunt nepoţii lui Cupcici după mama lor, de asemenea că sunt nepoţi şi ai Maruşcăi şi ai lui Mihno”. Dar Ivan şi fraţii lui „s-au lepădat de jurământul lor şi nu au voit să jure şi cu jurătorii lor”. În schimb, Maruşca, „ridicându-se în acea zi hotărâtă, a şi jurat înaintea noastră şi înaintea tuturor boierilor noştri, şi mari şi mici, zicând aşa: că Ivan şi cu fraţii săi nu sunt nepoţii lui Cupcici, şi nici ai ei însăşi, ai Maruşcăi, şi nici ai lui Mihno”. În urma acestui proces, care a necesitat şi o cercetare de ordin genealogic, Maruşcăi şi lui Mihno li s-au întărit toate satele lui Cupcici[78].

În amândouă cazurile evocate, Ştefan cel Mare a avut alături, la împărţirea dreptăţii, pe boierii din sfat, pe care i-a cercetat şi de a căror părere a ţinut seama, domnul vădindu-se atent la una dintre *Pildele* lui Solomon: „Punerile la cale nu se înfăptuiesc unde lipseşte chibzuirea, dar ele îşi iau fiinţă cu mulţi sfătuitori” (*Pilde*, 15, 22).

---

[75] Gabriel Ştrempel, *Introducere* la Ion Neculce, *Opere*, p.109.

[76] Mircea Ciubotaru, *De la Vilneşti la Movila lui Burcel* p.147-148; v. şi *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Hotarul de pe Ceremuş*, în note.

[77] **DRH**, A, II, p.163, nr.113.

[78] *Ibidem*, p.298, nr.198.

O pricină interesantă a fost judecată de Ştefan cel Mare în 1473. Petrea stolnicul, fiul lui Andrică, a pârât-o pe Ilca, fiica lui Petru Ponici, pentru moartea părintelui său. Cum „Ilca nu s-a lepădat de acea moarte a lui Andrică, pe care l-a ucis Petru Ponici”, ea a trebuit să-i plătească moartea, dându-i lui Petrea stolnicul un sat. „Şi au rămas în pace veşnică”, spune actul domnesc[79].

Dacă cei aflaţi în căutarea dreptăţii îşi susţineau cauza prin acte false, Ştefan poruncea – după un obicei urmat cu statornicie – ca acestea să fie stricate[80]. În cazul în care urice mai vechi erau pierdute sau distruse, domnul dădea un privilegiu de mărturie[81].

În situaţii excepţionale, suveranul îşi exercita şi dreptul de viaţă şi de moarte asupra supuşilor săi, decizând dacă unul sau altul mai poate să trăiască. Pentru că în lupta de la Baia marele vornic nu a împlinit porunca primită, „a trebuit să-şi puie şi capul pentru aceasta, el şi mulţi alţii”[82]. Dintr-un motiv necunoscut, la 16 ianuarie 1471, la Vaslui, „au fost tăiaţi Isaia vornic cu Negrilă ceaşnic şi Alexa stolnic”[83]. La 1504, cu două zile înainte de moarte, aflând de disputele pentru succesiune care se iscaseră, Ştefan a cerut să fie dus în câmp, unde se purtau discuţiile, şi a poruncit ca fruntaşii taberelor aflate în competiţie să fie executaţi. Abia apoi le-a vorbit celor rămaşi[84]. Nu sunt, acestea, gesturi necontrolate sau dovezi de cruzime: un suveran nu trebuia să acţioneze în virtutea sentimentelor, ci a datoriei sale. Este drept că iertarea era una dintre virtuţile creştine, dar faptele grave necesitau pedepse pe măsură; în aceste cazuri, iertarea rămânea doar o „virtute privată” a suveranului[85]. Hiclenia era întotdeauna şi peste tot pedepsită cu moartea. Uciderea unor căpetenii în cazuri de neascultare avea, de obicei, un impact psihologic mare şi ducea la destrămarea grupului de presiune constituit. Finalitatea era stabilirea unui echilibru al relaţiilor de putere[86]. Când hicleanul reuşea să fugă peste graniţă, pedeapsa domnească se concretiza în confiscarea unor stăpâniri[87].

---

[79] *Ibidem*, p.293, nr.195.

[80] *Ibidem*, p.269, nr.182.

[81] *Ibidem*, III, p.172, nr.86.

[82] *Cronicile slavo-române*, p.29; v. şi *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti”*, capitolul *Lupta de la Baia*.

[83] *Cronicile slavo-române*, p.17, 62, 179; Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.96; v. şi *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti”*, capitolul *Tăierea boierilor în târgul Vasluiului*.

[84] C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.103; v. şi *supra*, Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *Pretendenţe şi bănuieli*.

[85] Daniel Barbu, *Iertarea şi dreptatea*, p.52; idem, *Bizanţ contra Bizanţ*, p.52.

[86] Idem, *Iertarea şi dreptatea*, p.58; idem, *Bizanţ contra Bizanţ*, p.82.

[87] **DRH**, A, III, p.252, nr.129.

În actele emise de cancelaria Moldovei în primii ani ai domniei lui Ştefan cel Mare se regăseşte, cu o anume frecvenţă, aşa-numita pedeapsă materială. „Cine ar voi să clintească această întărire şi danie, acela este potrivnic nouă şi călcător al cărţii noastre şi va vedea marea noastră pedeapsă şi urgie”, spun documentele[88]. Într-un singur caz din cele cunoscute, pedeapsa materială este însoţită şi de pedeapsa spirituală. Un act de danie către Mănăstirea Bistriţa, din 7 aprilie 1458, conţine următoarea formulă: „Iar cine ar voi să clintească această danie şi zapis al nostru sau să le ia vamă sau orice, cine ar voi să clintească sau să încalce cu orice, acela să fie blestemat de Domnul Dumnezeu Atotţiitorul, şi de Preacurata Lui Maică, şi de cei 318 părinţi purtători de Dumnezeu de la Nicheia, şi de toţi sfinţii şi să fie asemenea lui Iuda, blestematului Arie, şi celor care au strigat asupra Domnului Dumnezeului şi Mântuitorului nostru, Iisus Hristos: sângele Lui asupra lor şi asupra copiilor lor. Şi, pe lângă aceasta, acela va fi sub pedeapsa noastră şi urgia domniei mele”[89].

Treptat, pedeapsa materială dispare din documente şi-i face loc celei spirituale. Dania către Mănăstirea Probota, din 9 iulie 1466, este însoţită doar de blestem: „cine le-o va clinti şi le-o va strica, aceluia să-i chinuiască Dumnezeu trupul aici, iar în veacurile viitoare, sufletul şi la cumplita judecată să-i fie pârâş Sfântul Nicolae şi să fie asemenea trădătorului Iuda şi blestematului Arie şi celor care au strigat: sângele Lui asupra lor şi asupra copiilor lor, care este şi va fi în veacurile cele fără de sfârşit, amin”[90]. Apoi, vreme de două decenii, blestemul nu mai este cunoscut actelor cu destinaţie internă, pentru ca, începând din 1487 şi până la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare, în actele de danie sancţiunea să se reducă la pedeapsa spirituală, dezvoltată din ce în ce mai mult. În aceste noi formule de blestem, aveau să fie invocaţi nu numai Iisus Hristos, Maica Domnului şi cei 318 părinţi de la Niceea[91], ci şi cei patru Evanghelişti, cei 12 Apostoli, în frunte cu Sfinţii Petru şi Pavel, cei 24 de „prooroci dumnezeieşti” şi „toţi sfinţii care din veac au plăcut lui Dumnezeu”[92]. Faptul că, în toate actele privitoare la danii domneşti

---

[88] *Ibidem*, II, p.109, nr.75; v. şi *ibidem*, p.120, nr.84; p.168, nr.117; p.191, nr.134; p.212, nr.146; p.240, nr.162; p.258, nr.174; p.301, nr.200.

[89] *Ibidem*, p.102, nr.69.

[90] *Ibidem*, p.198, nr.138.

[91] *Ibidem*, III, p.33-34, nr.19.

[92] *Ibidem*, p.64, nr.36; p.70, nr.38; p.73, nr.39; p.75, nr.40; p.81, nr.42; p.96-97, nr.51; p.105, nr.54; p.139, nr.73; p.143, nr.74; p.147, nr.75; p.149, nr.76; p.152, nr.77; p.161, nr.81; p.164, nr.82; p.233, nr.118; p.369, nr.204; p.427, nr.240; p.436, nr.245; p.443, nr.246; p.446, nr.247; p.456, nr.254; p.469-470, nr.261; p.506, nr.283; p.509, nr.285; p.513, nr.288; p.523, nr.293; p.529, nr.295. V. şi Dan Horia Mazilu, *O istorie a blestemului*, Iaşi, 2001,

către mănăstiri, pedeapsa spirituală este invocată cu regularitate din 1487[93], adică din acelaşi an în care începe şi marea operă de construcţie a bisericilor lui Ştefan cel Mare, nu este, desigur, întâmplător. Nici vorbă nu poate fi, în aceşti ani de apogeu ai domniei lui Ştefan cel Mare, de folosirea blestemelor din documente în scop de legitimare sau ca „justificări ale dominaţiei"[94].

Un caz de manifestare a atitudinii îndurătoare a domnului – evocată de Matteo Muriano în portretul său – pare să se fi petrecut în 1470. Un document unic pentru domnia lui Ştefan cel Mare s-a emis în ziua de 8 februarie a acelui an, în legătură cu eliberarea unui rob tătar fugit din Moldova în Polonia. „Dăm şi am dat această carte a noastră – spune actul invocat – tătarului şi robului nostru, care a fugit de la noi şi din ţara noastră în Ţara Leşească, anume Oană tătarul, şi copiilor lui, pentru aceea ca el să vină de la sine înapoi, şi cu copiii lui, la noi şi în ţara noastră, iar de robie să fie iertat, el însuşi şi copiii lui, în vecii vecilor, şi să nu-l aducem din nou în robie, şi nici pe copiii lui, ci să se aşeze în ţara noastră, el şi cu copiii lui, slobod şi în bunăvoie şi fără nici o nevoie, aşa cum stau şi trăiesc în ţara noastră toţi românii după legea lor românească, şi să fie şi să trăiască după această lege şi după acest obicei, în ţara domniei mele, tot aşa şi el însuşi, apoi, şi cu copiii lui şi să nu dea şi să nu plătească niciodată nimic după dreptul robilor şi al tătarilor, nici coloade, nici dare, să nu plătească nici unui boier al său, la care va trăi atunci"[95]. Nu cunoaştem pricina pentru care tătarul Oană – probabil un rob domnesc – va fi fugit din Moldova, dar importanţa acordată de Ştefan cel Mare fugarului este de-a dreptul ciudată. Indiferent de motivele pribegirii şi de statutul lui Oană, este de remarcat cazul în sine: iertarea domnului a mers până la eliberarea unui rob, iar pentru ca decizia lui să nu poată fi contestată, în document apare şi pedeapsa materială: „Iar cine va voi să-l tragă înapoi în robie, pe el sau pe copiii lui, peste această carte a noastră, acela va vedea asupra sa marea pedeapsă şi urgie a domniei mele"[96].

---

p.328-329; observăm că autorul nu citează documentele interne după colecţia **DRH**, cum ar fi fost normal, mărturisind chiar: „eu am răsfoit – a văzut cititorul – diplomele rămase de la Ştefan cel Mare, un corpus impresionant, şi publicate de Ioan Bogdan, în două volume, în 1913" (*ibidem*, p.328).

[93] S-a remarcat faptul că „în această perioadă finală a domniei lui Ştefan cel Mare, de stabilitate politică internă şi internaţională, lipsa blestemului devine un accident, stabilindu-se ca regulă prezenţa acestuia în actele solemne închinate mănăstirilor, aceasta fiind şi una din motivaţiile unei deosebite stabilităţi a domeniilor acestora" (Ioan Scripcariuc, *Sensuri şi implicaţii ale formulelor de blestem din documentele moldoveneşti (secolele XIV-XV)*, în „Arhivele Moldovei", III-IV, 1996-1997, p.25).

[94] Dan Horia Mazilu, *O istorie a blestemului*, p.257.

[95] **DRH**, A, II, p.240, nr.162.

[96] *Ibidem*.

În cazul logofătului Mihail, motivele fugii acestuia în Polonia, la venirea lui Ştefan cel Mare pe tronul Moldovei, trebuie să fi fost mult mai grave şi mai însemnate decât cele pe care le va fi avut robul tătar Oană. Cu toate acestea, urmărind, fără îndoială, un anume interes politic, azi nemaiştiut, domnul Moldovei a făgăduit iertare pribeagului. „Te-am iertat şi am alungat toată mânia şi duşmănia din toată inima noastră. Şi nu vom pomeni niciodată, în veci, cât vom trăi, de vorbele şi faptele trecute, ci te vom milui şi te vom ţine în mare cinste şi dragoste, deopotrivă cu boierii noştri credincioşi şi cinstiţi. Şi satele, ocinile tale, pe toate ţi le-am întors. Vino, deci, la noi, îndată ce ne vei face acea slujbă cu care te-am însărcinat. Toate acestea mai sus-scrise îţi făgăduim să le ţinem şi să le îndeplinim după această carte a noastră, pe cinstea şi pe credinţa noastră creştinească, fără înşelăciune şi fără nici un vicleşug”, promitea Ştefan cel Mare într-o scrisoare datând din primul său an de domnie[97]. Totuşi, Mihail a preferat să rămână dincolo de hotarele Moldovei.

În afara situaţiilor prezentate, trebuie să mai fi existat şi altele de acest gen, pentru că milostenia suveranului medieval făcea parte din actul de justiţie, din actul de guvernare în fond. Monarhul era nu numai judecător, ci şi „suveranul iertărilor, împărţitorul vieţii, ocrotitorul”[98], întocmai ca şi împăratul ceresc[99].

Că Ştefan cel Mare îşi împlinea menirea de monarh judecător se întrevede şi din faptul că, în domnia lui, se copiază *Sintagma lui Matei Vlastares*, text normativ de sorginte bizantină[100]. La 1472, Ghervasie, la 1475, Iacov, şi, la 1495, Damian – acesta din urmă lucrând chiar „din porunca” domnului – au copiat *Sintagma* după o traducere sud-slavă, reproducând atât rânduielile privitoare la clerici, cât şi pe cele referitoare la mireni[101]. Este drept

---

[97] *Ibidem*, p.98, nr.66, v. şi *ibidem*, p.127, nr.89; p.221-222, nr.152; p.254, nr.169.

[98] Jean-Paul Roux, *Regele*, p.156.

[99] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.645.

[100] Pentru semnificaţia *Sintagmei* în planul ideologiei politice, v. Dan Ioan Mureşan, *Autour de l'élément politique du culte de sainte Parascève*, p.262-264 („le code de Matthieu Blastarès a joué un rôle à valeur constitutionnnelle dans la structuration de l'auto-répresentation du pouvoir monarchique des Pays Roumains”: *ibidem*, p.263-264).

[101] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, p.52-57, 90-92; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.144, nr.XIII; p.148, nr.XXXI; *Repertoriul*, p.378, nr.142; p.443, nr.192; Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ştefan cel Mare*, în **MI**, XIV, 1980, 11, p.60; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, p.158-159, nr.131; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.88, nr.433; p.98, nr.496 (două manuscrise se află în Rusia); idem, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor, 1340-1640*, Bucureşti, 1984, p.238-240; G. Mihăilă, *Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastaris şi începuturile lexicografiei slavo-române (secolele al XV-lea – al XVII-lea)*, în idem, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, p.275-277; Valentin Al.

că prima copie s-a făcut pentru Mănăstirea Neamţ, a doua – pentru Mănăstirea Putna, iar cea de-a treia – pentru biserica Sfântul Nicolae din Iaşi, însă, precum s-a remarcat, câte un exemplar trebuie să fi avut şi cei implicaţi direct în împărţirea dreptăţii: mitropolitul, domnul şi poate unii dintre boieri[102]. Mai mult decât atât, se poate presupune că nu numai Neamţul şi Putna au avut în bibliotecile lor această pravilă, ci şi alte mănăstiri, dacă nu toate, măcar cele mai mari. Şi, dacă o copie a aparţinut bisericii Sfântul Nicolae Domnesc – nu pentru uzul preotului de acolo, desigur, ci pentru folosinţa curţii, când domnul poposea la Iaşi pentru judecarea unor pricini[103] –, atunci probabil că un exemplar al *Sintagmei* trebuie să se fi aflat la toate bisericile de curte. Din toate acestea ni s-au păstrat doar trei manuscrise şi se poate bănui existenţa altuia, datând din 1464, astăzi pierdut[104]. Cu toate acestea, pravila bizantină a fost una dintre primele cărţi copiate în Moldova lui Ştefan cel Mare şi probabil – în afara celor de cult – cartea cu cea mai mare răspândire[105].

Suveranul evlavios. Când a trecut prin Ţările Române, la mijlocul veacului al XVII-lea, arhidiaconul Paul de Alep a aflat despre Ştefan cel Mare că „a fost un erou renumit în războaie şi temut de toţi. A făcut 44 de expediţii sau lupte împotriva turcilor, tătarilor, polonilor şi ungurilor. I-a bătut de foarte multe ori, pe toţi, astfel că numele lui a ajuns vestit şi era temut de toţi şi aceasta datorită iscusinţei şi minţii sale agere. Printre ctitoriile care i se datoresc şi milosteniile sale se numără 44 de mănăstiri şi biserici de piatră”[106]. Paul de Alep vorbeşte despre 44 de ctitorii ale lui Ştefan – număr care ar coincide cu acela al luptelor purtate de domn. Informaţii identice se regăsesc şi în *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă*[107], al cărui autor, Grigore Ureche, murise de puţini ani la vremea prezenţei lui Paul de Alep în Moldova. Deducem de aici că ceea ce oaspetele sirian a aşternut în scris erau date precise, aflate în circulaţie în Moldova la acea epocă[108]. Nu se ştie cum s-a ajuns la

---

Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1980, p.107.

[102] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, p.90.

[103] Acest lucru este confirmat de observaţia că „în 1495 a putut fi preferată versiunea scurtă a *Sintagmei*, care conţinea mai puţin drept canonic decât *nomoi* de drept împărătesc laic” (Valentin Al. Georgescu, *op.cit.*, p.80).

[104] Ion-Radu Mircea, *op.cit.*, p.60.

[105] V. şi consideraţii de ordin general privitoare la dreptate, lege şi aplicarea ei în Ţările Române la Daniel Barbu, *Bizanţ contra Bizanţ*, p.5-45.

[106] *Călători străini*, VI, p.28-29.

[107] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.121.

[108] Informaţia avea să fie utilizată şi de Ion Neculce în *O samă de cuvinte*, dar fără precizarea numărului de ctitorii: „Ştefan vodă cel Bun multe războaie au bătut. Şi aşia să aude

numărul de 44 de ctitorii, poate punându-se laolaltă bisericile mari – ale mănăstirilor şi ale curţilor domneşti –, bisericile de prin sate care comemorau diverse evenimente, paraclisele din cetăţi şi de pe la mănăstiri, precum şi vechile lăcaşuri de cult care vor fi fost refăcute. Este posibil, totodată, ca în secolul al XVII-lea să fi fost cunoscute şi alte biserici înălţate de Ştefan (mai cu seamă prin sate), risipite de atunci şi până astăzi şi a căror amintire s-a pierdut.

Bisericile au fost închinate Maicii Domnului, Sfântului Procopie, Sfântului Ilie, Sfântului Gheorghe, Sfântului Ioan Botezătorul, Sfântului Nicolae, Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel, Arhanghelului Mihail, Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava şi, probabil, Sfântului Dimitrie şi Sfintei Paraschiva. Un lăcaş a fost consacrat Sfintei Cruci şi un altul – praznicului Înălţării Sfintei Cruci. O singură biserică a primit ca hram o sărbătoare legată de Mântuitorul Iisus Hristos – Înălţarea Domnului – şi o alta, o sărbătoare legată de Sfânta Treime – Pogorârea Sfântului Duh. Inventarul acesta trădează o anumită aplecare a lui Ştefan cel Mare către sfinţii militanţi. Suveran luptător, el a manifestat o devoţiune firească faţă de sfinţii patroni ai oştilor şi, în acelaşi timp, un cult natural faţă de Sfânta Cruce. Pe de altă parte, analiza hramurilor vădeşte atenţia acordată de Ştefan Maicii Domnului şi Sfintei Treimi, precum şi lui Iisus Hristos – fie în chip direct, fie prin intermediul celor doi Înaintemergători ai Domnului, Sfântul Ioan şi Sfântul Ilie, ori al celor mai însemnaţi dintre Apostoli. Este, în toate acestea, o mărturisire de credinţă, o declaraţie de fidelitate faţă de Biserică, declaraţie pe care domnul Moldovei a făcut-o nu numai prin rugăciune, ci şi prin luptă, apărând – după puteri şi împrejurări – lumea care se închina Bisericii lui Hristos.

Dintru început, Mănăstirea Putna a fost gândită ca cea mai însemnată dintre toate ctitoriile lui Ştefan cel Mare. Biserica impunătoare, cu cele cinci încăperi ale sale, fastuos pictată[109] în interior şi exterior, chiliile monahilor, decorate cu discuri ceramice şi cu picturi în alb, roşu şi negru[110], „casa domnească” din piatră, cu profile în stil gotic[111], şi ea decorată cu frescă şi cu discuri şi butoni ceramici în culorile verde, galben şi brun[112], cu frumoasa ei

---

din oameni véchi şi bătrâni, că, câte războai au bătut, atâte mănăstiri cu biserici au făcut” (Ion Neculce, *Opere*, p.162).

[109] Nicolae N. Puşcaşu, *Informare asupra săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la Mănăstirea Putna în anii 1969-1970*, în **BMI**, XLII, 1973, 4, p.71.

[110] Ion Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu, Şt. Olteanu, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna*, în **MCA**, IV, 1957, p.270; Trifu Martinovici, *Mănăstirea Putna. 2. Latura de est şi sud*, în **MCA**, V, 1959, p.613.

[111] Trifu Martinovici, *op.cit.*, p.613.

[112] *Ibidem*; Paraschiva-Victoria Batariuc, *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală*, p.5, 7 şi fig.11-13 de la p.4.

sală boltită[113], dependinţele cu rosturi gospodăreşti[114], toate înconjurate de un puternic zid de incintă[115] formau un „ansamblu de arhitectură fără egal până la acea dată”[116]. Obştea Putnei a fost constituită din călugări de la Mănăstirea Neamţ, care au adus cu ei nu numai rânduieli de viaţă monahală, ci şi ştiinţa de carte şi „o zestre bogată de opere şi de talent”[117]. Alături de scriptoriile care purtau mai departe tradiţia copierii de manuscrise de la Neamţ, la Putna şi-au aflat locul şi atelierele de broderie liturgică, cele mai de seamă ale vremii[118], şi tot aici s-a constituit o faimoasă şcoală de muzică bisericească[119].

Că Putna se bucura de o atenţie specială din partea lui Ştefan cel Mare o dovedesc şi consemnările cronicarilor. Potrivit letopiseţelor moldoveneşti, nu numai că domnul a clădit mănăstirea[120] şi a sfinţit-o[121], dar i-a pus şi egumen[122]. Nu este, aceasta, o dovadă a supunerii Bisericii de către domn, o formă de „cezaropapism”, ci un semn de colaborare între cele două instituţii. În calitatea sa de ctitor, Ştefan se implica în chip direct în viaţa obştii acelui lăcaş pe care o cronică rusească avea să-l numească „mănăstirea sa dragă, numită Putna”[123].

Actul de ctitorire nu însemna, însă, numai construirea de biserici şi împodobirea lor cu pictură, ci şi înzestrarea cu toate cele necesare cultului. Zeci de manuscrise – foarte multe pe pergament de cea mai bună calitate, cu splendide iniţiale, frontispicii şi miniaturi pe o pagină întreagă – au ieşit din scriptoriile mănăstireşti; un număr însemnat de icoane trebuie să se fi pictat;

---

[113] Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Radu Ciuceanu, *Principalele probleme şi rezultate ale cercetării arheologice a casei domneşti de la Mănăstirea Putna*, în **RMI**, seria *Monumente istorice şi de artă*, XIV, 1983, 1, p.38-41.

[114] Ion Nestor, Gh. Diaconu, M. Matei, T. Martinovici, N. Constantinescu, Şt. Olteanu, *Raport*, p.270-271.

[115] *Ibidem*, p.271-272; N. Constantinescu, *Mănăstirea Putna. 1. Zidul de incintă*, în **MCA**, V, 1959, p.611-612.

[116] Nicolae N. Puşcaşu (†), Voica Maria Puşcaşu, *Mormintele Putnei*, p.20.

[117] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, p.141.

[118] Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p.10.

[119] Pentru aceasta, v. studiile lui Anne E. Pennington şi Dimitri E. Conomos (Anne E. Pennington, *Muzica în Moldova medievală. Secolul al XVI-lea*, cu un eseu de D. Conomos, ediţie îngrijită de Titus Moisescu, traducere din limba engleză de Constantin Stihi-Boos, Bucureşti, 1985).

[120] *Cronicile slavo-române*, p.49, 62, 71, 178; Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.92.

[121] *Cronicile slavo-române*, p.50, 62, 71, 179; Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.95.

[122] *Cronicile slavo-române*, p.51, 64.

[123] Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.446, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.235.

bani grei au fost trimişi meşterilor de dincolo de hotare pentru făurirea cădelniţelor, ripidelor, panaghiarelor, ferecăturilor de cărţi din argint şi argint aurit; alţi bani au fost destinaţi turnării de clopote; în atelierele de broderie mătasea, catifeaua, firele de aur şi argint, perlele se transformau în epitrahile, în omofoare, în dvere, în aere şi nebedernițe. Orice lucru pe care un suveran – creştin exemplar – îl închina lui Dumnezeu trebuia să fie demn de Cel căruia îi era destinat. Din acest motiv, nimic nu era socotit prea mult sau prea scump.

Gesturile care îngăduie aşezarea lui Ştefan cel Mare în rândul suveranilor evlavioşi încep, însă, cu mult înainte de zidirea Putnei. În 1463 – anul însoţirii cu doamna Evdochia de Kiev şi al închinării unui manuscris cu *Faptele Apostolilor* la Mănăstirea Zografu de la Sfântul Munte –, domnul Moldovei poruncea să se facă o cunună pentru capul Sfântului Simeon Stâlpnicul de la Muntele Minunat[124]. Inscripţia nu precizează ce lăcaş adăpostea moaştele sfântului pomenit la 24 mai, motiv pentru care s-a socotit că „ele au fost ferecate în 1463 de Ştefan cel Mare pentru el”[125]. Mai târziu, în împrejurări necunoscute, capul Sfântului Simeon a ajuns la Mănăstirea Neamţ[126]. Cununa a dispărut în prima jumătate a secolului trecut, iar capul se păstrează astăzi într-o raclă pentru moaşte[127].

Faptul că domnul Moldovei a putut să aibă nişte sfinte moaşte la care să se închine şi de la care să aştepte protecţie nu ar fi întru nimic surprinzător. Toţi suveranii medievali deţineau racle cu moaşte, iar obiceiul trimiterii şi primirii în dar sau al cumpărării de relicve era răspândit şi în lumea ortodoxă şi în cea catolică. Mai mult decât atât, sunt temeiuri pentru a crede că Ştefan avea şi o parte din moaştele unui sfânt local – preotul Simeon, stareţ al aşezământului care a precedat ctitoria de la Pângăraţi a lui Alexandru Lăpuşneanu. În *Cuvântul pentru zidirea Sfintei Mănăstiri Pângăraţi*[128], se spune că acest stareţ Simeon şi ucenicii lui şi-au părăsit locul după ce, la 1476, turcii le-au ars biserica de lemn cu hramul Sfântului Dimitrie, construită de Ştefan cel Mare, şi

---

[124] P. Ş. Năsturel, *Cea mai veche inscripţie de la Ştefan cel Mare*, p.171.

[125] *Ibidem*, p.176.

[126] V. şi *Mineiul* pe luna mai de la Mănăstirea Neamţ, care conţine slujba „preacuviosului părintelui nostru, Simion Stâlpnicul, cel din Muntele Minunat” (P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, p.149-150, nr.125).

[127] P. Ş. Năsturel, *op.cit.*, p.170.

[128] A fost alcătuit de ieromonahul Anastasie de la Moldoviţa pe la 1570-1572 (idem, *Le Dit du monastère de Pângăraţi. I. Premières recherches*, în **BBRF**, X (XIV), 1983, p.410), după cele ce-i povestise stareţul de la Pângăraţi, Amfilohie (din schimnicie, Enoh), mort la 7 septembrie 1570, în vârstă de 83 de ani (*ibidem*, p.399-400). Amfilohie se născuse, aşadar, în zilele lui Ştefan cel Mare, la 1487, şi trebuie să fi auzit întâmplările despre monahul Simeon chiar de la cei care-i fuseseră acestuia în preajmă.

au pribegit peste munţi, în Ţara Ungurească, la Mănăstirea Caşiva. Acolo, Simeon a trecut în lumea drepţilor. După ce pacea s-a aşternut peste Moldova, „au trimis Ştefan voievod şi i-au adus sfintele lui moaşte într-o raclă cinstită şi le ţinea în vistieria sa cu cinste. Şi apoi, luând o parte din sfintele lui moaşte, le-au poprit pentru blagoslovenie, şi cu aromate şi bune mireasme şi cu tămâie le tămâia totdeauna, spre credinţa şi bună întărirea a blagocestivei Domniei Sale, iar mai vârtos pentru dragostea şi căldura duhovnicească ce avea mai nainte cătră dânsul”[129].

În sfârşit, la 1 mai 1488, în ziua când se împlineau şapte ani de la terminarea zidului împrejmuitor şi a turnului tezaurului de la Mănăstirea Putna[130] şi când se punea piatra de temelie a bisericii Sfântul Ilie[131], Ştefan cel Mare dăruia Putnei o cunună din argint aurit pentru capul Sfântului Ghenadie[132]. Ca şi Sfântul Simeon de la Pângăraţi[133], Sfântul Ghenadie trebuie să fi fost un sfânt local, foarte probabil cel mai vechi nevoitor al acelei Putne care a precedat ctitoria lui Ştefan cel Mare[134].

Este posibil ca, în afara moaştelor Sfântului Simeon de la Muntele Minunat şi ale Sfântului Simeon de la Pângăraţi, domnul Moldovei să fi avut – primită în dar – şi o părticică din lemnul Sfintei Cruci[135]. Nu este exclus ca între acele „cruci împodobite şi meşteşugit lucrate”, între „cruciuliţele bătute în aur”[136], pe care turcii lui Soliman Magnificul le-au găsit în tezaurul Moldovei, la 1538, să se fi aflat şi o cruce-relicvar.

Existenţa şi a altor moaşte în Moldova lui Ştefan cel Mare este înţeleasă aproape de la sine. Construirea de biserici – fie şi în număr foarte mare – nu era suficientă pentru sacralizarea întregului spaţiu al ţării şi pentru transformarea lui în centru al lumii ortodoxe, mai cu seamă că protectorul lui, Sfântul Ioan cel

---

[129] *Ibidem*, p.396. V. şi I. Antonovici, *Veneraţia Marelui Ştefan pentru moaştele sihastrului Simion preotul, de la Pângăraţi, după cele aflate într-un manuscript vechi*, în „Făt Frumos”, 7-8, 1904, p.124-125, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.168.

[130] *Repertoriul*, p.55.

[131] *Ibidem*, p.67, nr.4.

[132] *Ibidem*, p.344, nr.120; P. Ş. Năsturel, *Cea mai veche inscripţie de la Ştefan cel Mare*, p.172-173.

[133] În aceeaşi categorie mai intră şi sfinţii Amfilohie de la Pângăraţi, Daniil Sihastrul de la Voroneţ, Vasilie de la Moldoviţa şi, probabil, Leontie de la Rădăuţi şi Rafail de la Agapia.

[134] Existenţa, la Putna, a unui loc de închinăciune mai vechi decât aşezământul întemeiat de Ştefan cel Mare este probată de descoperirea, pe latura de sud a incintei actuale, a unor morminte simple, fără inventar – aşadar, morminte de călugări – pe locul unde avea să se înalţe, în zilele lui Ştefan, aşa-numita „casă domnească” (Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Radu Ciuceanu, *Principalele probleme şi rezultate ale cercetării arheologice*, p.43-44).

[135] Liviu Pilat, Maria Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi cultul Sfintei Cruci*.

[136] *Cronici turceşti*, I, p.480; v. şi p.270.

Nou, era, totuşi, un sfânt care se bucura doar de o veneraţie regională. Relicvele atrăgeau protecţia divină asupra locului unde erau depuse şi asupra ţării întregi, ele legitimau şi sacralizau puterea[137]. Constantinopolul, spre care se îndreptau privirile tuturor suveranilor în căutare de modele politice, devenise un reper nu atât datorită bisericilor sale faimoase, cât numărului impresionant de moaşte pe care le adăpostea[138]. Pentru a fi consacrate, lăcaşurile ctitorite de Ştefan cel Mare vor fi primit, după rânduială, relicve sfinte. Dar, în afara acestora, măcar marile mănăstiri trebuie să fi avut racle cu moaşte, la care să vină închinătorii. Din păcate, urma acestora s-a pierdut de-a lungul vremii. În timpul stăpânirii austriece, din câte aşezăminte monahale a întemeiat domnul Moldovei, numai Putna şi-a continuat viaţa de obşte. Celelalte au fost părăsite de călugări, care vor fi luat cu ei şi scumpele moaşte, în cazul în care acestea nu erau deja pierdute. Nu rămâne, deci, de studiat decât cazul Putnei.

În afara unor moaşte care au ajuns târziu în ctitoria lui Ştefan, Putna adăposteşte şi astăzi capul Sfântului Ghenadie. Însă, este de presupus că o necropolă domnească, pe care ctitorul ei o gândise ca pe un adevărat „loc de memorie”[139], nu putea căpăta prestigiul meritat având doar moaştele unui sfânt important, din punct de vedere simbolic, numai pentru obşte. Ştefan cel Mare trebuie să fi aşezat aici şi altceva. Or, la Putna există o parte din moaştele Sfântului Ştefan şi un fragment din cămaşa lui[140]. Dat fiind că Ştefan cel Mare purta chiar numele Sfântului Arhidiacon Ştefan şi că Putna era biserica sa şi locul său de îngropăciune, presupunem că moaştele celui dintâi mucenic au fost dăruite acestei mănăstiri chiar de ctitorul ei. În acest chip, Ştefan avea să fie înmormântat în apropierea moaştelor sfântului său patron[141].

Povestindu-se împrejurările pribegiei şi ale morţii Sfântului Simeon în Transilvania, în *Cuvântul pentru zidirea Sfintei Mănăstiri Pângăraţi* se spune că „au trimis Ştefan voievod şi i-au adus sfintele lui moaşte într-o raclă cinstită”[142]. Desigur că, sub aspectul însemnătăţii, aducerea moaştelor Sfântului Simeon nu poate fi comparată cu aducerea moaştelor Sfântului Ioan cel Nou de către Alexandru cel Bun sau ale Sfintei Paraschiva de către Vasile Lupu, însă,

---

[137] „La fortune d’une ville, d’une seigneurie, d’un royaume peut en dépendre. Une relique est un trésor actif qui engendre protection et bienfaits” (Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.140).

[138] V., de pildă, idem, *Civilizaţia Occidentului medieval*, cu o prezentare de M. Berza, traducere şi note Maria Holban, Bucureşti, 1970, p.201.

[139] Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, p.37-69.

[140] Dimitrie Dan, *Mânăstirea şi comuna Putna*, p.111-112, nr.2.

[141] V., pentru comparaţie, înmormântarea împăraţilor bizantini în biserica Sfinţilor Apostoli din Constantinopol, unde se aflau moaştele Apostolilor (Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme” byzantin*, Paris, 1996, p.153-154).

[142] Petre Ş. Năsturel, *Le Dit du monastère de Pângăraţi*, I, p.396.

în fond, avem de-a face cu acelaşi ceremonial: translarea relicvelor. Legată strâns de celelalte ritualuri ale puterii, translarea relicvelor a fost cunoscută şi practicată în întreaga lume ortodoxă, de la Bizanţ până în cnezatul Moscovei[143]. Suveranul era cel care avea iniţiativa aducerii unor moaşte şi el juca rolul cel mai important în ceremonia propriu-zisă, câştigând, prin aceasta, prestigiu şi impunându-se ca deţinător al puterii[144].

Semnele evlaviei lui Ştefan cel Mare nu se opresc aici. Postul de patru zile cu pâine şi apă[145] şi pelerinajul în picioarele goale[146] de după lupta de la Vaslui, construirea bisericii de la Războieni pe oasele oştenilor săi căzuţi în lupta cu turcii – amintind de gestul împăratului bizantin Nikephor Phocas, care propusese ca soldaţilor morţi în luptele cu arabii să le fie rezervate aceleaşi onoruri ca şi martirilor[147] –, atribuirea biruinţelor lui Dumnezeu şi asumarea înfrângerilor ca dovadă a păcatelor personale conturează şi mai pregnant portretul lui Ştefan cel Mare ca suveran credincios şi smerit.

Un loc aparte în acest context îl ocupă întâlnirea lui Ştefan cu Daniil Sihastrul. Întâlnirea dintre un suveran şi un sihastru, în urma căreia este întemeiat un lăcaş de închinăciune, face parte dintr-o structură narativă în care intră mai multe creaţii[148], cum ar fi poemul lui Ermold în onoarea regelui Ludovic – în care este descrisă întâlnirea regelui Ludovic cel Pios cu eremitul Dadon, întâlnire care a dus la fondarea abaţiei de la Conques[149] – sau *Cuvântul pentru zidirea Sfintei Mănăstiri Pângăraţi* – care povesteşte întâlnirea lui Alexandru Lăpuşneanu cu sihastrul Amfilohie, determinantă pentru construirea Mănăstirii Pângăraţi[150]. Potrivit „cuvântului" lui Ion Neculce, Ştefan a mers să-l cerceteze pe sihastru după înfrângerea de la Valea Albă dar, spre deosebire de Ludovic cel Pios şi chiar de Alexandru Lăpuşneanu, el n-a purtat discuţii

[143] Elisabeth Malamut, *Sur la route des saints byzantins*, Paris, 1993; Petre Guran, *Aspects et rôle du saint*, p.66-67; idem, *Invention et translation des reliques – un cérémonial monarchique ?*, în **RESEE**, XXXVI, 1998, 1-4, p.195-229.

[144] Petre Guran, *Invention et translation des reliques*, p.222-227.

[145] Ioannis Dlugossi, *Historiae Polonicae...*, II, col.526; „Arhiva Istorică a României", I, 2, 1865, p.36; Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.440, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.227. V. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Urmările victoriei de la Vaslui*.

[146] P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă*, p.173, nota 2; v. şi I. Minea, *Informaţiile româneşti ale cronicii lui Jan Długosz*, p.55, nota 5.

[147] Gilbert Dagron, *Empereur et prêtre*, p.162.

[148] Ovidiu Cristea, *Despre raportul dintre principe şi „omul sfânt" în Ţările Române*, p.197.

[149] Hervé Oudart, *L'ermite et le prince. Les débuts de la vie monastique à Conques (fin VIIIe-début IXe siècle)*, în **RH**, CCXCVII/1, 1997, p.26-32.

[150] Petre Ş. Năsturel, *Le Dit du monastère de Pângăraţi*, I, p.393-397.

teologice ori filosofice cu Daniil, ci i s-a spovedit („şi s-au ispoveduit Ştefan vodă la dânsul")[151]. Este greu de spus dacă această întâlnire va fi avut loc cu adevărat şi dacă Daniil poate fi considerat duhovnic al domnului. Este posibil ca întreaga poveste să fie o creaţie târzie, menită a explica felul în care s-a zidit mănăstirea de la Voroneţ. Dar, în egală măsură, o anumită legătură între Ştefan şi Daniil Sihastrul trebuie să fi existat[152], judecând după importanţa acordată de domn Mănăstirii Voroneţ.

Dacă pe Daniil Sihastrul nu-l putem socoti cu deplină certitudine duhovnic al domnului şi dacă mitropolitului Teoctist îi putem doar presupune această calitate, există, totuşi, un ierarh moldovean care a fost cu adevărat duhovnicul lui Ştefan cel Mare[153]. Este vorba despre Vasilie, episcopul Romanului. La 31 august 1499, domnul Moldovei cumpăra un sat pentru a-l dărui „rugătorului şi duhovnicului nostru, chir Vasilie episcopului ot Mitropoliia de Gios". Cu acel prilej, uricele cele vechi ale satului au fost date „în mâinile duhovnicului, chir Vasilie episcopul ot Mitropolia de Gios"[154]. Documentul de danie a ajuns până la noi nu în original, ci într-o copie din secolul al XIX-lea, în limba română[155], ceea ce ar putea crea suspiciuni în legătură cu termenii folosiţi pentru desemnarea episcopului Vasilie în documentul original, redactat în limba slavă. Numai că, prin veacul al XVIII-lea, călugării uneia dintre mănăstirile Barnovschi, Bârnova sau Nicoriţa[156] au alcătuit un fals după documentul original, prin adăugarea a două paragrafe, cu scopul de a schimba numele beneficiarilor[157]. În actul fals, episcopul Vasilie

---

[151] Ion Neculce, *Opere*, p.166.

[152] S-a presupus chiar existenţa unei legături de rudenie între domn şi sihastru (C. Turcu, *Daniil Sihastru*, p.186; Pr. Constantin C. Cojocaru, *Sfântul Daniil Sihastrul*, p.205). În zona Voroneţului se aflau stăpânirile urmaşilor lui Coste Mădzărăescul, Isaia Gârdevici logofătul şi Oană vornicul, de la care Ştefan cel Mare a cumpărat sate pentru înzestrarea mănăstirii (v. şi Maria Magdalena Székely, *Neamul dinspre mamă al lui Petru Rareş*, în **ArhGen**, V (X), 1998, 1-2, p.173-174; eadem, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.171-172). Nu este exclusă o înrudire, pe de o parte, între domn şi aceste neamuri şi, pe de altă parte, între aceşti stăpânitori şi Daniil Sihastrul. În acelaşi timp, este posibil ca vechea mănăstire de la Voroneţ să fi fost ctitorită de membri ai familiei boiereşti Bârlă, cu care sihastrul a putut fi înrudit (eadem, *Neamul dinspre mamă al lui Petru Rareş*, p.176-177; eadem, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.174-176).

[153] Dan Horia Mazilu, *Voievodul dincolo de sala tronului*, p.541. V. şi Preot Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, tipărită cu binecuvântarea Prea Sfinţitului Eftimie, Episcopul Romanului şi Huşilor, Episcopia Romanului şi Huşilor, 1984, p.153.

[154] **DRH**, A, III, p.418, nr.235.

[155] *Ibidem*, p.419.

[156] Leon Şimanschi, Georgeta Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc*, II, în **AIIAI**, X, 1973, p.140-141 şi nota 119.

[157] **DRH**, A, III, p.552, nr.XI.

este numit tot „duhovnic”[158], ceea ce înseamnă că acesta era termenul din documentul slav original, preluat ca atare şi de plăsmuitori. Duhovnicul lui Ştefan cel Mare a ocupat scaunul episcopal cam 16 ani, de prin 1484 şi până prin 1500[159]. Nu i se cunoaşte mănăstirea de metanie şi nici activitatea de dinainte de a deveni ierarh. Trebuie să fi fost, însă, un om cultivat şi bun cunoscător al rânduielilor bisericeşti, de vreme ce mitropolitul Moscovei l-a cercetat pentru a primi lămuriri într-o chestiune de ordin liturgic[160].

S-a spus că „fără religie nu există rege”[161]. Între calităţile pe care un suveran medieval trebuia să le aibă, evlavia ocupa un loc de primă însemnătate. Respectul pe care Ştefan cel Mare l-a nutrit faţă de Biserică – fără a face excese şi fără a avea obsesii mistice – a fost cunoscut şi folosit ca exemplu până spre epoca modernă. În *Cuvântul de îngropare vechiului Ştefan voievod*, un cărturar din cel de-al XVIII-lea veac avea să scrie despre Ştefan cel Mare, adresându-se contemporanilor săi: „veteazul acesta este mai groznec cu rugăciunea în gură decât voi cu sabia în mână !”[162].

Suveranul Sfârşitului Lumii. Într-un articol publicat în 1845, Mihail Kogălniceanu scria că lui Ştefan cel Mare românul îi atribuie „tot ce-i pare curios, mare, vitejesc şi chiar neînţeles în pământul nostru. Orice cetate, orice zid, orice val, orice şanţ, întreabă-l cine le-au făcut; el îţi va răspunde: Ştefan cel Mare. Orice pod, orice biserică, orice fântână, orice curte sau palat vechi, el le va raporta eroului său. Orice bunătate, orice aşezământ a căruia rămăşiţe se mai trăgănează până astăzi, orice legiuire omenească, orice puneri la cale

[158] *Ibidem*.

[159] Preot Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, p.152.

[160] S-a păstrat numai răspunsul trimis de episcopul Vasilie la Moscova, răspuns din cuprinsul căruia se înţelege că existaseră şi anterior schimburi epistolare: „Din nou dăm de ştire marii tale sfinţenii, ca păstorului nostru, că dacă se ridică o neînţelegere între tine şi marele cneaz al Moscovei cu privire la sfinţirea bisericii, pentru că unii zic că sfintele să se poarte după soare, iar alţii după cădere, bine să ştie marea ta sfinţenie, stăpâne doamne, că în legea grecească nimic nu se face în sfânta biserică după mersul soarelui, ci tot îndărăt, fie la sfinţire, fie la toacă sau orice lucrare ce se săvârşeşte în sfânta biserică, toate se fac împotriva mersului soarelui. Cel ce va săvârşi după mersul soarelui în legea grecească, acela este afurisit de întâiul sobor al celor 318 purtători de Dumnezeu, sfinţii părinţi de la Niceea. La noi, latinii fac aşa, dar noi nu primim acest lucru” (Paul Mihailovici, *Legăturile culturale bisericeşti dintre români şi ruşi în secolele XV-XX*, extras din „Revista Societăţii Istorico-Arheologice Bisericeşti”, 22, 1932, p.10-11). V. şi idem, *Relaţiile externe bisericeşti ale lui Ştefan cel Mare*, în **MMS**, XXXIII, 1957, 3-4, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie*, p.173-174.

[161] Jean-Paul Roux, *Regele*, p.26.

[162] Ierodiaconul Gherasim Putneanul († 1797), *Cuvânt de îngropare vechiului Ştefan voievod, domnul Ţării Moldovii, cel ce s-au numit Mare*, ediţie şi studiu istorico-literar de N. A. Ursu, extras din **MMB**, LXVI, 1990, 4, p.5-6.

înţălepte Ştefan vodă le-au urzit, îţi va zice el, şi iar Ştefan vodă. În sfârşit, acest domn, pentru moldoveni rezumă toate faptele istorice, toate monumentele, toate isprăvile şi instituţiile făcute în cinci veacuri, de atâţa stăpânitori”[163].

La o analiză superficială, s-ar părea că această constatare priveşte o realitate de la mijlocul veacului al XIX-lea, altfel spus, că ea este o creaţie a tinerilor cărturari români care aduseseră din Apus ideile revoluţiei şi care aveau nevoie, pentru susţinerea idealurilor lor, de modele istorice şi de mituri. Numai că o observaţie oarecum similară fusese aşternută pe hârtie cu două secole mai devreme, de un străin: Paul de Alep. Ajungând la Roman, diaconul sirian a consemnat: „Episcopul titular s-a îmbrăcat cu felonul Sfântului Ioan Gură de Aur zis «polistavrion», aşa cum îl îmbrăca în fiecare an la slujba din ziua sărbătoririi sfântului. Patriarhii de la Constantinopol trimiseseră acest felon în dar lui Ştefan voievod cel vechi şi acesta l-a făcut danie episcopului amintit în mănăstirea cea mare a Sfintei Paraschiva”[164]. Evident, informaţia nu este o plăsmuire a lui Paul de Alep; ea îi fusese furnizată de gazde, poate chiar de ierarhul locului. Oamenii mijlocului de secol XVII nu păreau să cunoască faptul că domnul Moldovei nu avusese niciodată relaţii cu Patriarhia din Constantinopol. Pentru ei, singurul care ar fi putut primi şi dărui, la rândul său, o piesă de veşmânt somptuoasă şi veche, precum felonul de la Roman[165], era Ştefan cel Mare. Această constatare este cu atât mai importantă cu cât episcopul care i-a întâmpinat la Roman pe patriarhul Macarie şi pe fiul său, Paul de Alep, la 1653, era Anastasie[166], monah venit din Ţara de Sus a Moldovei, care-şi avea metania la Moldoviţa şi care fusese mai înainte episcop de Rădăuţi[167]. În această calitate, el slujise în vechea biserică episcopală – necropolă a primilor domni –, având în faţa ochilor tabloul votiv cu chipul lui Ştefan cel Mare, precum şi lespezile aşezate de acesta pe mormintele înaintaşilor săi. Dacă Anastasie nu va fi fost chiar autor al „tradiţiei” despre primirea felonului de către Ştefan, el a avut, în tot cazul, un rol însemnat în păstrarea şi perpetuarea ei.

Cu vreo opt decenii înaintea lui Paul de Alep, ajunsese în Moldova polonezul Maciej Stryjkowski. El consemnase că despre Ştefan „moldovenii şi muntenii cântă mereu, la toate adunările lor, pe scripci sârbeşti, rostind în limba lor: «Ştefan, Ştefan voievod, Ştefan, Ştefan voievod a bătut pe turci, a bătut pe

[163] Mihail Kogălniceanu, *Ştefan cel Mare în târgul Băiei*, în idem, *Opere*, I, text stabilit, studiu introductiv, note şi comentarii de Dan Simonescu, Bucureşti, 1974, p.195; vezi şi N. Iorga, *Istoria lui Ştefan cel Mare*, p.243-244.

[164] *Călători străini*, VI, p.104.

[165] Despre felon şi ipoteza aducerii sale în Moldova înaintea domniei lui Ştefan cel Mare: Pr. Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, p.363-365.

[166] *Ibidem*, p.187-189.

[167] Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi*, p.81-84.

tătari, a bătut pe unguri, pe ruşi şi pe poloni». Când mergeam spre Turcia, am văzut la Bucureşti, oraşul de scaun, la curtea domnului Ţării Româneşti, unde am fost la ospăţ, <cum atârnă> pe peretele iatacului domnului un chip, zugrăvit pe lemn, după obiceiul vechi, arătându-l pe acest Ştefan, înalt la statură, şezând cu coroană regească pe cap"[168]. Cântecele pe care le-a auzit Maciej Stryjkowski vor fi fost asemănătoare, dacă nu chiar identice, cu baladele de curte despre cucerirea Chiliei şi despre campania otomană din 1498-1499[169].

Călătorul polon, adunându-şi informaţiile din Moldova, a lăsat mărturie mai cu seamă despre calităţile de militar ale domnului şi despre izbânzile sale în război. Orice câmp, orice mlaştină, orice pădure, orice dumbravă erau asociate cu un câmp de bătălie, orice movilă adăpostea rămăşiţele unor oşteni. La 1600, adică la numai un veac de la stingerea lui Ştefan, un polonez participant la campania din Moldova, avea să scrie: „În ziua de 3 octombrie tabăra a fost mutată pe râul Trotuş şi aşezată sub acel deal sub care se zice că au fost ucişi 100.000 de turci de către Ştefan voievodul"[170]. Şi de această dată, ca mai târziu, în cazul felonului trimis de patriarh, nimeni nu punea la îndoială informaţia. Nu avea importanţă dacă Ştefan se va fi luptat în adevăr cu turcii pe valea Trotuşului sau nu.

Ştefan cel Mare a fost socotit un domn providenţial, un ales al lui Dumnezeu în sensul deplin al termenului. „Atunci să-ţi pui rege peste tine pe acela pe care-l va alege Domnul Dumnezeul tău [...]. Şi el [...] să înveţe a se teme de Domnul Dumnezeul său şi să se silească a împlini toate cuvintele legii acesteia şi toate hotărârile acestea", se spune în *Deuteronom* (17, 15; 17, 19) – recunoscut drept una dintre cărţile de căpătâi ale deţinătorilor puterii în Evul Mediu. În *Cuvântul de îngropare vechiului Ştefan voievod*, cărturarul secolului al XVIII-lea a aşezat aceste cuvinte: „de rămâne pe Ştefan numai pentru faptile lui cele lumeşti să-l lăudăm, puţină este lauda, care, curund trecând în întunerecul uitării, să vindecă. Dar cu atâta mărirea lui mai vecinică este şi mai luminată, cu cât nu dintru a lumii, ci din plinirea poruncilor lui Hristos, Împăratul veacurilor, au agonisit-o"[171]. Concepţia aceasta se regăseşte nu numai în creaţii literare târzii, ci şi în documente contemporane. „Parcă ai fost ales şi

---

[168] *Călători străini*, II, p.454.

[169] Anton Balotă, *La littérature slavo-roumaine*, p.230-235; idem, *În legătură cu istoricitatea epicii orale româneşti şi cântecul „ucrainean" al lui Ştefan vodă*, în **Rsl**, XIII, 1966, p.223-228; Radu Manolescu, *Cultura orăşenească în Moldova*, p.88-91; v. şi *supra*, Cartea a II-a, *Spre „zările împărăteşti"*, capitolul *Cucerirea Chiliei* şi Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Încheierea păcii între Ungaria şi Polonia*.

[170] *Călători străini despre Ţările Române*, IV, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1972, p.233.

[171] Ierodiaconul Gherasim Putneanul, *Cuvânt de îngropare vechiului Ştefan voievod*, p.12.

trimis prin graţia lui Dumnezeu pentru cârmuirea şi apărarea părţilor transilvane”, îi scriau braşovenii, la 26 aprilie 1479[172].

Potrivit modelului veterotestamentar, un suveran – care fusese ales de Dumnezeu – şi poporul său trebuiau să înfăptuiască pe pământ proiectele divine. Nu este, deci, surprinzător faptul că în letopiseţele moldoveneşti se întâlnesc formulări de genul: „s-a împlinit gândul lui Dumnezeu cu Ştefan voievod”[173] ori „a biruit Domnul limbile păgâne cu mâna robului său, Io Ştefan voievod”[174].

Dovada că Ştefan era cu adevărat un ales se afla la îndemâna tuturor: domnul Moldovei primea semne. Pe un suveran excepţional, semnele „îl pot însoţi de-a lungul întregii sale vieţi sau, dimpotrivă, se pot manifesta doar o singură dată”[175]. Un cutremur, o ploaie de sânge, un incendiu[176] – iată modalităţile prin care Dumnezeu îi arăta lui Ştefan cel Mare calea şi-i sugera deciziile. În sens invers, moartea mitropolitului Teoctist şi a unor membri ai familiei domneşti (doamna Maria Asanina Paleologhina, fiii Bogdan şi Petru şi mătuşa Chiajna) erau văzute drept „răspunsul altor sémne”[177].

De la suveran supuşii aşteaptă „să asigure venirea ploii la momentul prielnic şi în cantitate suficientă, ca soarele să strălucească la vremea potrivită, ca plantele să crească, şeptelul să se înmulţească, femeile să fie fecunde, inundaţiile să nu devasteze ogoarele, iar bolile să nu primejduiască roadele fertilităţii şi ale fecundităţii”[178]. Când sfârşitul lui Ştefan cel Mare a fost aproape, dezlănţuirea stihiilor[179] a vestit că monarhul încetase să mai aibă vreo putere asupra elementelor naturii, dovadă că se pregătea să treacă la viaţa veşnică.

Nu altfel stăteau lucrurile în cazul altor suverani din Europa, consideraţi, încă din timpul vieţii, excepţionali şi exemplari. Moartea împăratului Constantin a fost vestită de apariţia unei comete. Înaintea morţii lui Carol cel Mare, „mai multe semne prevestitoare s-au ivit pe când i se apropia

---

[172] Textul latin la Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.354; traducere la N. Iorga, *Îndreptări şi întregiri la istoria românilor*, p.118; v. *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Pregătiri de luptă*.

[173] *Cronicile slavo-române*, p.16.

[174] *Ibidem*, p.18. Pentru Ştefan cel Mare ca suveran ales să împlinească proiectele divine, v. Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.389-413.

[175] Jean-Paul Roux, *Regele*, p.90.

[176] Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni” pentru Ştefan voievod*, p.69-70, 80, 82.

[177] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.105.

[178] Jean-Paul Roux, *op.cit.*, p.61.

[179] *Cronicile slavo-române*, p.22; Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.121; *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.59, reluat în volumul *Ştefan cel Mare. Portret în cronică*, p.190-191.

ceasul, încât nu doar altora, ci şi lui i s-a făcut simţită ameninţarea morţii”[180]. S-au produs eclipse de soare şi de lună[181], pe soare a apărut o pată neagră, vizibilă vreme de şapte zile[182], o lumină orbitoare a coborât din cer[183], pământul s-a cutremurat[184], s-au prăbuşit ctitorii[185], au trosnit tavanele din încăperile în care locuia împăratul la Aix[186], trăsnetul a lovit basilica în care avea să fie înmormântat[187], iar din inscripţia cu numele ctitorului, „*Karolus princeps*”, aflată în interiorul aceleiaşi basilici, ultimul cuvânt s-a şters[188].

Trupul lipsit de viaţă al lui Carol cel Mare „a fost dus în biserică, în mijlocul jelaniei întregului său popor, şi înmormântat”[189]. „Iară pre Ştefan vodă l-au îngropat ţara cu multă jale şi plângere în mănăstire în Putna, care era zidită de dânsul”[190].

Interesante, pentru cercetarea felului în care s-a construit imaginea lui Ştefan cel Mare în mentalul colectiv, sunt povestirile despre apariţia unor sfinţi în câteva momente importante din viaţa domnului. În timpul luptei de la Râmnic, din 1481, „zic să să fie arătat lui Ştefan vodă Sfântul Mucenicu Procopie, umblându deasupra războiului călare şi într-armatu ca un viteazu, fiindu într-ajutoriu lui Ştefan vodă şi dându vâlhvă oştii lui”[191]. La 1497, la Codrii Cozminului, „zic unii să să fie arătat lui Ştefan vodă la acest războiu Sfântul Mucenicu Dimitrie, călare, şi într-armatu ca un viteazu, fiindu-i întru ajutoriu şi dând vâlhvă oştii lui”[192]. Este de remarcat faptul că sfinţii protectori ai oştilor nu apar în luptele cu turcii – lupte drepte prin natura lor –, ci în acelea cu creştinii. Poate că poveştile despre asemenea apariţii aveau rostul de a justifica pornirea războiului de către Ştefan cel Mare împotriva celor de aceeaşi credinţă. Cauza dreaptă era, fireşte, de partea aceluia pe care îl sprijineau puterile cereşti. Asemenea episoade nu se regăsesc, însă, în izvoare narative contemporane, ci numai în *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă*, unde sunt introduse cu formulele „zic” şi „zic unii”, ceea ce înseamnă că poveştile au apărut mai târziu, ele circulând în Moldova în prima jumătate a veacului

[180] Eginhard, *Vita Karoli Magni*, p.139.
[181] *Ibidem*.
[182] *Ibidem*, p.141.
[183] *Ibidem*.
[184] *Ibidem*, p.143.
[185] *Ibidem*, p.141.
[186] *Ibidem*, p.143.
[187] *Ibidem*.
[188] *Ibidem*.
[189] *Ibidem*, p.137.
[190] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.
[191] *Ibidem*, p.106.
[192] *Ibidem*.

al XVII-lea[193]. În decurs de un secol şi jumătate – cât se scursese de la scrierea vechilor letopiseţe moldoveneşti –, se făcuse trecerea de la „eficacitatea spirituală a meritelor sfinţilor” la „certitudinea unei prezenţe vizibile” a sfinţilor în lumea pământească[194].

Toate mărturiile analizate aici constituie un început de dovadă a faptului că Ştefan cel Mare s-a aflat, întocmai ca şi alţi suverani, în „centrul unui ciclu important de legende cu caracter mesianic şi consolator”[195], explicabile în cadrul curentelor de gândire apocaliptică. Anul 1492 (văleatul 7000) a fost aşteptat de toată lumea creştină cu înfrigurare. „Într-un context de dramatică tensiune escatologică”[196], sfârşitul celui de-al şaptelea mileniu ar fi trebuit să corespundă cu Sfârşitul Lumii[197]. Toată Europa – ortodoxă şi catolică, deopotrivă – era pregătită să întâmpine acest eveniment anunţat de Cărţile Sfinte şi a cărui plasare cronologică fusese stabilită prin calcule de nu puţini cărturari.

În gândirea politică a vremii, Sfârşitul Lumii avea o semnificaţie specială, de el legându-se atât profeţiile despre ultimul împărat, cât şi credinţa în naşterea unei împărăţii care să succeadă defunctului Imperiu Bizantin[198]. Potrivit concepţiilor din Antichitate, cetatea Romei – *Roma aeterna* – trebuia să dureze veşnic. După întemeierea Constantinopolului, misiunea de a exista până la Sfârşitul Lumii a fost preluată de capitala împăratului Constantin, *Noua Romă*[199]. Dar Bizanţul căzuse şi cea de-*A Treia Romă* trebuia negreşit să-şi facă apariţia. Nu întâmplător, germenii acestei noi concepţii politice apar în pascalia celui de-al optulea mileniu, alcătuită la Moscova şi care începea în anul 1493.

[193] Petre Ş. Năsturel, *Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines*, p.126.

[194] Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în civilizaţia românească a secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1996, p.46; idem, *Bizanţ contra Bizanţ*, p.139.

[195] A. Van Gennep, *Formarea legendelor*, traducere de Lucia Berdan şi Crina Ioana Berdan, studiu introductiv de Petru Ursache, postfaţă de Lucia Berdan, Iaşi, 1997, p.140.

[196] Cesare Alzati, *Ierusalim, Roma, Bizanţ. Translaţiile unui ideal*, în volumul *Tentaţia istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor*, coordonat de Nicolae Bocşan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav, Cluj-Napoca, 2003, p.34.

[197] A. Vasiliev, *Medieval Ideas of the End of the World: West and East*, în „Byzantion”, XVI, 1942-1943, 1, p.497; Marie-Hélène Congourdeau, *Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues*, în volumul *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13-14 avril 1996), édités par Benjamin Lellouch et Stéphane Yerasimos et publiés par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil d'Istanbul, Paris-Montreal, 1999, p.55-56, 66-73; Radu G. Păun, ***Si Deus nobiscum, quis contra nos ?*** *Mihnea III: note de teologie politică*, în volumul *Naţional şi universal în istoria românilor*, p.97; Petre Guran, *Basile…a tîn `Rwma…wn: pouvoir ou mystique ?*, în *Nostalgia Europei. Volum în onoarea lui Alexandru Paleologu*, îngrijit de Cristian Bădiliţă în colaborare cu Tudorel Urian, Iaşi, 2003, p.141.

[198] Bernhard Töpfer, *Eshatologie şi milenarism*, în *Dicţionar tematic*, p.240-243.

[199] Cesare Alzati, *Ierusalim, Roma, Bizanţ*, p.19-28.

În cuprinsul ei, mitropolitul Zosima îl considera pe marele cneaz Ivan al III-lea „noul împărat Constantin”, Moscova fiind socotită „noua cetate a Constantinopolului”[200].

Pe la 1475, Ştefan cel Mare îi scria marelui cneaz Ivan al III-lea: „Măria Voastră o ştie doar mai bine decât noi, câte domnii au fost: cea grecească, şi nu una, şi cea sârbească, şi bulgărească, şi arbănăşească şi bosniacă, pe toate, pentru păcatele noastre, Dumnezeu le-a supus păgânilor; iar acum turcii au trecut Marea Neagră şi au luat Caffa. Să luăm, dară, aminte de cu vreme”[201]. În spatele unei banale prezentări a situaţiei politice din Europa vremii stă, de fapt, o viziune cu certe rădăcini apocaliptice: „...sunt şi şapte împăraţi: cinci au căzut, unul mai este, celălalt încă nu a venit, iar când va veni are de stat puţină vreme” (*Apocalipsa*, 17, 10).

Credinţa în apropierea iminentă a Sfârşitului Lumii – scenariu de neimaginat în afara unui împărat, al cărui rol fusese stabilit de profeţi – a dus, în fond, şi la naşterea concepţiei despre *Moscova – A Treia Romă*. La începutul veacului al XVI-lea, în Rusia începuse să circule un almanah astrologic publicat la Veneţia[202], care conţinea previziuni pentru anul 1524; era vorba despre fenomene astronomice (eclipse de soare şi de lună), meteorologice (mari căderi de apă, ca la un alt Potop), dar şi de schimbări în plan politic şi confesional. La acea vreme, Moscova era capitala unui stat centralizat de curând, care se străduia să-şi asigure o poziţie independentă şi egală cu celelalte state creştine ale Europei, refuzând, însă, să participe la o coaliţie împotriva turcilor şi având o Biserică ortodoxă care căuta să-şi justifice dreptul de autocefalie[203]. Pe la 1523, în contextul polemicii anticatolice purtate de teologii ruşi în primele decenii ale secolului al XVI-lea[204], un teolog, Filotei de Pskov, avea să răspundă la o scrisoare care-i fusese adresată, analizând previziunile din almanahul de la Veneţia. Fără a desemna explicit Moscova drept *A Treia Romă*[205], Filotei

---

[200] A. Vasiliev, *Medieval Ideas of the End of the World*, p.501; Boris Uspenskij, *La perception de l'Histoire*, p.131-137. Pentru această doctrină, v. şi *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Sfârşitul cruciadei*.

[201] *Relaţiile istorice*, I, p.63, nr.9, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.351 şi notele de la p.369, privind datarea.

[202] De răspândirea acestui almanah nu era străin un personaj interesant: Nicolas Bülow, medic, astrolog şi teolog de confesiune catolică, venit în Rusia după 1484, mai întâi la Novgorod (unde ajutase la alcătuirea pascaliei pentru mileniul opt a arhiepiscopului Ghenadie) şi apoi la Moscova (Nina V. Sinicyna, *Les conditions historiques où s'est formée l'idée de „Troisième Rome”*, p.512).

[203] *Ibidem*, p.518-519.

[204] *Ibidem*, p.511.

[205] Trebuie revăzută opinia potrivit căreia Filotei „utilisait la formule «Moscou – troisième Rome»” (Petre Guran, *Basile…a tîn `Rwma…wn*, p.142).

spunea că o schimbare cu caracter general avusese deja loc şi că despre o alta nu mai putea fi vorba: „Întrucât toate împărăţiile creştine s-au sfârşit şi sunt adunate în singura împărăţie a domnului nostru, după cărţile profeţilor aceasta este împărăţia romană. Drept care două Rome au căzut dar A Treia există iar a patra nu va mai fi”[206]. Într-o „recapitulare escatologică”[207] destul de asemănătoare aceleia făcută înaintea lui de Ştefan cel Mare, Filotei sugera, de fapt, că împărăţia romană nu fusese o formaţiune statală şi politică concretă, ci mai degrabă o funcţiune pe care o puteau îndeplini diverse state, aşa cum, în acel moment, o făcea Rusia[208].

Moldova lui Ştefan cel Mare nu era ameninţată de pericolul unirii cu Biserica Romei, Mitropolia Moldovei nu avea relaţii cu Patriarhia de Constantinopol, Moldova avea un statut egal cu celelalte state ale Europei creştine, aşa încât aici nu s-a simţit nevoia elaborării unor doctrine complicate şi nici nu s-au căutat argumente, justificări sau temeiuri ale unor realităţi politice şi confesionale. Spre deosebire de mitropolitul Zosima de la Moscova, monahul putnean Paladie şi-a alcătuit cuminte „pascalia celui de-al optulea mileniu”, fără manifeste sau declaraţii politice[209]. Dar închinarea la Putna a

---

[206] Cesare G. de Michelis, *Origine e interpretazione della „Terza Roma” in Filofej (1523)*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, III (*Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*), p.522.

[207] Cesare Alzati, *Ierusalim, Roma, Bizanţ*, p.35.

[208] Nina V. Sinicyna, *Les conditions historiques où s'est formée l'idée de „Troisième Rome”*, p.516, 518.

[209] Întreaga discuţie, la Maria Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi Sfârşitul Lumii*, p.273-275. Fără a ţine seama de importanţa pe care alcătuirea pascaliei mileniului al optulea o avea în planul ideologiei politice, Alexandru Mareş opinează: „a considera că, odată cu trecerea anului 7000, biserica din Moldova a aşteptat ca Ştefan cel Mare să ia iniţiativa alcătuirii noului calendar, înseamnă a degreva această instituţie de una dintre sarcinile ei cele mai importante, atribuind, în, schimb, domnitorului o responsabilitate ce nu era de competenţa sa” (Alexandru Mareş, *Sfârşitul lumii (anii 7000 şi 8000) în textele slavo-române şi româneşti din secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, în **SMIM**, XXII, 2004, p.197). Mai mult decât atât, fără a aduce argumente, autorul conchide: „speculaţiile pe tema spaimelor escatologice de care va fi fost încercat Ştefan cel Mare, în special după anul 1483, ni se par nemotivate” (*ibidem*, p.198). Şi aceasta, pentru că „actele interne nu lasă să transpară nici cel mai mic indiciu privitor la un astfel de fenomen” (*ibidem*). Este necesar a preciza că „actele interne” – cu alte cuvinte, acte care privesc exclusiv stăpânirea asupra pământului – nu sunt izvoare pentru cercetări de antropologie politică, decât în măsura în care titlurile folosite de suveran, datele de emitere a documentelor sau destinaţia lor pot avea o oarecare semnificaţie. Mărturii în plus pentru existenţa curentelor de gândire apocaliptică în Moldova şi pentru locul lui Ştefan cel Mare în cadrul lor au fost aduse, în acelaşi număr al revistei **SMIM**, de Liviu Pilat (*Mesianism şi escatologie*, p.101-116). Completări la studiul Mariei Magdalena Székely, *Ştefan cel Mare şi Sfârşitul Lumii*, în volumul ***De potestate***, aflat sub tipar.

unei cădelniţe în forma Ierusalimului Ceresc[210], atribuirea şi folosirea titlului de *împărat*, participarea efectivă la lupta sub semnul Crucii, biruinţa asupra necredincioşilor[211], păstrarea nealterată a credinţei ortodoxe, patronajul asupra Muntelui Athos, asemănarea cu Sfântul Gheorghe şi cu biruitorul din *Apocalipsă*[212] sunt mărturii că Ştefan cel Mare se aşezase, într-o ordine firească, în succesiunea ideală şi mistică a basileilor[213], considerând că Moldova sa era centrul lumii ortodoxe şi că, prin urmare, putea să îndeplinească rolul de moştenitoare a împărăţiei creştine, după formula pe care avea s-o sugereze ceva mai târziu Filotei de Pskov.

„Pretutindeni unde un prinţ sau un conducător a ştiut să adune în jurul lui un anumit număr de fideli, dezinteresaţi sau nu, moartea sa nu a fost privită ca reală [...]. Din punct de vedere psihologic, toate aceste cicluri au aceeaşi origine: incapacitatea omului obişnuit, cu personalitatea acaparată de altcineva, de a presupune că personalitatea care l-a acaparat a putut să dispară"[214]. Ştefan cel Mare face parte din galeria „monarhilor ascunşi"[215], alături de suverani precum Arthur[216], Frederic I Barbarossa şi Frederic al II-lea[217] sau Constantin al XI-lea Paleologul[218], care erau aşteptaţi să se deştepte „pentru a fi regi

---

210 Maria Magdalena Székely, „*Vino să-ţi arăt pe mireasa, femeia Mielului"*, p.421-432. Pentru gânditorii medievali, atât Constantinopolul, cât şi, mai târziu, Moscova au fost asimilate Noului Ierusalim (Dimitri Obolensky, *Un Commonwealth medieval*, p.204, 293, 317; Cesare Alzati, *Ierusalim, Roma, Bizanţ*, p.26-27).

211 Analizând Letopiseţul anonim, Radu G. Păun observa cu îndreptăţire că „l'accent mis sur les luttes d'Etienne le Grand contre les Ottomans nous rappelle tant le règne du juste et pieux empereur d'Ethiopie que celui du roi d'Arabie, qui réunira les fragments de la vraie Croix et ira à Jérusalem pour déposer sa couronne aux pieds de la Croix en s'offrant lui-même à Dieu, selon les textes de St. André Salos et de Ps. Méthode" (Radu G. Păun, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines*, p.204) şi-şi exprima speranţa că „une analyse plus poussée que la nôtre pourra dévoiler un jour les relations entre ces pièces et la chronique de Moldavie, à travers l'étude approfondie des versions des écrits apocalyptiques, qui établira leur provenance et leurs modèles" (*ibidem*, p.204-205).

212 V. *supra*, Cartea a V-a, *Apusul*, capitolul *Ştefan cel Mare între „Sfinţii Regi"*.

213 Pentru aceasta, Dumitru Nastase, *Ştefan cel Mare împărat*, p.567-609.

214 A. Van Gennep, *Formarea legendelor*, p.137. V. şi Jean-Paul Roux, *Regele*, p.163.

215 Vasile Lovinescu, *Mitul monarhului ascuns (permanenţă şi ocultare)*, în idem, *Monarhul ascuns (permanenţă şi ocultare)*, ediţie îngrijită de Alexandrina Lovinescu şi Petru Bejan, cuvânt înainte de Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 1992, p.28-48; Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.105, nota 329; Liviu Pilat, *Mesianism şi escatologie*, p.115.

216 Luminiţa Andrei, *De la Arthur la Ştefan cel Mare. Destinul miturilor şi legendelor despre regi la britanici şi români*, Iaşi, 2004, p.163-165.

217 Ernst Kantorowicz, *L'empereur Frédéric II*, p.618-620.

218 Donald M. Nicol, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge University Press, 1992, p.95-108 (ediţia românească, *Împăratul fără de moarte. Viaţa şi legenda lui Constantin Paleologul, ultimul*

mesianici în viitor, şi mai ales la sfârşitul vremurilor”[219]. „Lumea crede că Ştefan cel Mare şi Sfânt n-a murit, făr’ s-a-nalţat la cer, cu trup cu tot, ca să-şi deie samă de faptele lui bune şi creştineşti”[220]. „Ştefan cel Mare şi Sfânt ar să-nvie înainte de Învierea cea de obşte, calare pe calul lui şi cu sabia în mâna dreaptă, ţâind-o drept în sus”[221], spun unele legende[222] din acelea aflate în circulaţie în timpul stăpânirii austriece asupra Bucovinei dar care înglobează, fără îndoială, credinţe mult mai vechi. Şi aceasta, pentru că, potrivit unor mărturii, Ştefan cel Mare căpătase dimensiuni legendare şi trecuse din lumea reală în tărâmul fantasticului încă din timpul vieţii. Povestind evenimente petrecute în 1497, un cronicar otoman consemna că Ştefan domnea asupra Moldovei de 52 de ani[223]. Iar cărturarul francez Jean Molinet scria, pe la 1490: „Acest voievod s-a luptat într-o [singură] zi cu două oşti, a zisului rege Matias şi a turcilor, şi a câştigat bătăliile”[224].

Consemnarea istoriografică începuse deja să semene cu una de tip hagiografic.

Timpul şi spaţiul unui suveran. Pentru omul medieval, timpul[225] se împărţea în timp sacru – marcat de zilele de sărbătoare, care se repetau ciclic, an de an –, şi timp profan[226]. În calendarul liturgic al lui Ştefan cel Mare, câteva sărbători aveau o importanţă particulară[227]. Tăierea Capului Sfântului

---

împărat al romanilor, traducere, note şi comentarii de Maria Magdalena Székely şi Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 2003, p.111-124).

[219] Jacques Le Goff, *Regele*, p.653.

[220] *Ştefan vodă cel Mare şi Sfânt*, istorisiri şi cântece populare strânse la un loc de Simion T. Kirileanu, ediţie îngrijită, postfaţă, note şi bibliografie de Constantin Bostan, Piatra-Neamţ, 2004, p.17.

[221] *Ibidem*, p.18.

[222] Pentru acestea, v. Lucia Cireş, *Mitul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p.429-434.

[223] Richard F. Kreutel, *Der fromme Sultan Bayezid*, p.93.

[224] Ştefana Simionescu, *Ştiri noi*, p.1983-1984; traducere în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.333.

[225] Pentru percepţia timpului la omul medieval, v. Jacques Le Goff, *Civilizaţia Occidentului medieval*, p.231-253; idem, *În Evul Mediu: timpul Bisericii şi timpul negustorului*, în idem, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura şi civilizaţia Evului Mediu*, I, studiu introductiv, note şi traducere de Maria Carpov, Bucureşti, 1986, p.91-116; idem, *Timpul muncii în „criza” din secolul al XIV-lea: de la timpul medieval la timpul modern*, în acelaşi volum, p.117-134; idem, *Timpul*, în *Dicţionar tematic*, p.765-771.

[226] Mircea Eliade, *Sacrul şi profanul*, traducere de Brânduşa Prelipceanu, Bucureşti, 1995, p.61-62.

[227] Pentru acestea, v. Maria Magdalena Székely, Ştefan S. Gorovei, *„Semne şi minuni” pentru Ştefan voievod*, p.68-75.

Ioan Botezătorul îi amintea de uciderea tatălui său, la Reuseni, la 15 octombrie 1451 şi, poate, de tăierea boierilor în târgul Vasluiului, la 16 ianuarie 1471. Adormirea Maicii Domnului îi evoca trecerea în lumea drepţilor a membrilor familiei sale. Înălţarea Sfintei Cruci o lega de lupta cruciată. Sfântul Procopie, Sfântul Dimitrie, Sfântul Gheorghe şi Arhanghelul Mihail îi erau protectori în confruntările militare. Adesea, domnul Moldovei suprapunea semnificaţiei zilelor de sărbătoare, înţelesul unor date importante din domnia şi viaţa sa. De pildă, căsătoria cu doamna Maria din Mangopul Crimeii s-a celebrat în ziua Înălţării Sfintei Cruci, iar biserica de la Războieni, ridicată în amintirea luptei de la Valea Albă, s-a sfinţit în ziua Arhanghelului Mihail. Evenimentele istorice erau, astfel, privite cu o atenţie aproape la fel de mare ca şi sărbătorile creştine, timpul sacru fiind trăit şi perceput şi ca timp istoric.

Istoria Moldovei de la întemeiere şi până în vremea lui Ştefan cel Mare este aceea aşternută în scris în zilele sale. Letopiseţul de curte s-a alcătuit în domnia lui, din porunca lui şi sub supravegherea lui[228]. Pentru păstrarea amintirii unor lupte (precum cele de la Valea Albă sau Râmnic) s-au construit biserici[229]. Într-un gest dinastic recuperator, Dragoş a fost inclus în şirul domnilor Moldovei, iar bisericuţa sa de la Volovăţ a fost strămutată la Putna[230]. Vechea ctitorie a lui Bogdan I de la Rădăuţi a fost reparată şi pictată în interior, în tabloul ei votiv Ştefan cel Mare apărând în şirul ctitorilor, deschis de Petru I[231]. Mormintele strămoşilor din aceeaşi biserică au primit frumoase lespezi tombale[232], cu inscripţii din care nu lipseşte nici amănuntul genealogic, nici cel istoric[233]: „bătrânul Ştefan voievod, care a bătut pe unguri la Hindău"[234] sau „cneajna Anastasia, care a dat Coţmanul acestui lăcaş"[235].

---

[228] I. C. Chiţimia, *Ştefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, în idem, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p.25, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.216; Ştefan Andreescu, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, p.220-237; idem, *„Cronica lui Ştefan cel Mare"*, p.245-252; Leon Şimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ştefan cel Mare*, p.238-244.

[229] „Pentru amintirea şi întru pomenirea tuturor drept credincioşilor creştini care s-au prăpădit aici", se spune în pisania bisericii de la Războieni (*Repertoriul*, p.143, nr.14).

[230] Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Moldova şi „regalitatea sacră"*, sub tipar (cu explicaţii şi toată bibliografia).

[231] Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ştefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi consideraţii*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*, p.124.

[232] *Repertoriul*, p.249, nr.53; p.250, nr.54; p.251, nr.55; p.252, nr.56; p.253, nr.57.

[233] Pentru aceasta, I. C. Chiţimia, *Ştefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, p.206-207.

[234] *Repertoriul*, p.255, nr.59.

[235] *Ibidem*, p.262, nr.68.

La Neamţ a fost împodobit mormântul lui Ştefan al II-lea[236], la Bistriţa – al doamnei Ana[237].

Pe linia aceluiaşi mod de a vedea trecutul Moldovei legat de propria sa familie, Ştefan şi-a înmormântat un fiu şi o fiică – pe Alexandru şi pe Ana – la Bistriţa, în necropola strămoşilor omonimi. Nepotul său de soră, Dumşa postelnicul, a fost dus spre odihnă veşnică la Probota[238], acolo unde-şi dormeau somnul şi bunicii săi – părinţii lui Ştefan – Bogdan al II-lea[239] şi Oltea[240].

Dintre pietrele aşezate pe mormintele răposaţilor săi înaintaşi, numai aceea a doamnei Ana, a Anastasiei (fiica lui Laţcu vodă), a lui Ştefan al II-lea, a lui Bogdan al II-lea şi a Oltei conţin data morţii acestora. Probabil că amintirea celorlalte date se pierduse căci, dacă ar fi fost cunoscute, s-ar fi consemnat şi ele în inscripţii.

Ştefan cel Mare nu a privit, însă, numai către trecut, ci şi înspre viitor. Locul îngropării sale şi al urmaşilor săi – Mănăstirea Putna – nu este numai un „simbol al gândirii religioase a lui Ştefan cel Mare”[241], ci şi al ideologiei sale politice. Putna cu mormântul lui Dragoş vodă, cu sarcofagul de marmură al lui Ştefan[242], cu tablourile funerare din arcosolii, cu efigia brodată a doamnei Maria Asanina Paleologhina, cu stofele scumpe acoperind lespezile funerare, cu stemele familiei domneşti împodobind mormintele celor trei fii (Bogdan, Petru şi Bogdan al III-lea), cu toate manifestele de putere adunate cu grijă între zidurile ei, a fost concepută ca un loc de memorie[243].

Deşi Ştefan cel Mare a avut un puternic sentiment dinastic[244], el n-a simţit nevoia să-şi alcătuiască o genealogie fantastică, precum alţi suverani contemporani. Am putea spune că atitudinea lui faţă de aceste lucruri era mai realistă şi mai pragmatică. Reparând ctitoriile strămoşilor, întărindu-le daniile

---

236 *Ibidem*, p.273-274, nr.80.

237 *Ibidem*, p.271-272, nr.78.

238 *Ibidem*, p.265, nr.71.

239 D. Constantinescu, *Unde a fost înmormântat Bogdan al II-lea voievod ?*, în „Carpica”, IV, 1971, p.315-322; Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna, *O primă ctitorie şi necropolă voievodală datorată lui Ştefan cel Mare*, p.213-217; Voica Maria Puşcaşu, *Lespezile funerare de la Mănăstirea Probota*, II, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 1-2, p.259-261; Sorin Iftimi, *Ştefan cel Mare şi Borzeştii*, p.28-29.

240 *Repertoriul*, p.246, nr.49.

241 Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord*, p.79.

242 În Evul Mediu, marmura era „l'apanage de l'Empire byzantin”, iar în afara imperiului, „son utilisation se fait en référence à l'Empire, dont on veut s'affirmer soit le fidèle serviteur, soit le continuateur légitime” (Jean-Pierre Sodini, *Le goût du marbre à Byzance: sa signification pour les Byzantins et les non-Byzantins*, în „Etudes Balkaniques. Cahiers Pierre Belon”, 1, 1994, p.186).

243 Maria Magdalena Székely, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, p.37-69.

244 Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.206-207.

din vechime şi făcându-le altele noi, ridicând biserici în locuri legate de istoria dinastiei şi a propriei sale familii (de pildă, la Reuseni sau la Borzeşti), Ştefan s-a aşezat cu dreptate în succesiunea lui Bogdan I[245] şi, în plan simbolic, în aceea a lui Dragoş descălecătorul[246].

Mormintele domnilor şi ale membrilor familiei domneşti de la Rădăuţi, de la Bistriţa, de la Neamţ sau de la Probota, lipsite de pietre tombale cu inscripţii, nu ofereau prea multe semne vizibile ale continuităţii monarhice[247]. Or, ca şi regele Franţei Ludovic cel Sfânt, domnul Moldovei era foarte sensibil la ideea continuităţii monarhice[248]. Repetând gestul lui Ludovic cel Sfânt, care făcuse din abaţia de la Saint-Denis „un loc al nemuririi monarhice"[249], Ştefan cel Mare a refăcut vechile morminte ale înaintaşilor, nu atât pentru calitatea acelora de strămoşi, cât de deţinători ai puterii. Concepţiile de natură politico-religioasă au trecut, astfel, înaintea pietăţii familiale[250]. În Franţa lui Ludovic cel Sfânt şi în Moldova lui Ştefan cel Mare câte două lăcaşuri aveau să ilustreze, concomitent, mitul monarhic[251]: pe de o parte, catedrala de la Reims şi biserica mitropolitană din Suceava ca biserici ale încoronării, pe de altă parte, catedrala de la Saint-Denis şi biserica episcopală de la Rădăuţi ca necropole princiare.

Ideea continuităţii monarhice este susţinută şi de faptul că, în domnia lui Ştefan cel Mare, în pomelnicul Mănăstirii Bistriţa au fost înregistrate nu numai numele membrilor familiei acestuia (părinţi, fraţi, soţii, copii), ci şi numele rudelor soţiilor sale, de la Kiev şi de la Moscova, de la Mangop şi din Ţara Românească[252]. Un întreg patrimoniu de moşteniri – mai cu seamă simbolice – trecuse asupra lui Ştefan şi a copiilor săi, prin căsătoriile contractate, şi acest lucru este afirmat, indirect, de consemnările din pomelnic. Toţi strămoşii şi toate rudele soţiilor sale îi aparţineau şi lui; numele acelora

---

245 V. şi sugestiile lui Benoît Joudiou, *Le règne d'Etienne le Grand et la succession*, p.417-418.

246 Pentru intenţia lui Ştefan cel Mare de a crea „un puternic sentiment de continuitate statală": Şerban Papacostea, *Ştefan cel Mare*, p.64-66.

247 Andrew W. Lewis, *Le sang royal. La famille capétienne et l'Etat, France, X^e-XIVe siècle*, traduit de l'anglais par Jeannie Carlier, préface de Georges Duby, Paris, 1986, p.80.

248 Philippe Ariès, *Timpul istoriei*, traducere de Răzvan Junescu, Bucureşti, 1997, p.133-134.

249 Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.273-289. „L'instrument idéologique et politique que la nécropole royale offrait à la monarchie française, c'est Saint Louis qui va pleinement l'utiliser. Avec lui, Saint-Denis va devenir un lieu d'immortalité monarchique"(*ibidem*, p.280). V. şi Andrew W. Lewis, *op.cit.*, p.157-159.

250 Philippe Ariès, *op.cit.*, p.134.

251 *Ibidem*.

252 *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, p.86, 112.

trebuiau pomenite, ca şi numele propriilor strămoşi de sânge, de la care moştenise tronul Moldovei. Înregistrarea acestora în pomelnicul de la Bistriţa trebuie văzută ca un gest de afirmare a unei legitimităţi.

Amintirea unor evenimente importante din domnia lui Ştefan cel Mare şi-a făcut loc şi în actele de cancelarie. Un Hanco ceaşnic a primit întărire pe ţiganii aduşi din „Ţara Basarabiei, când am lovit cu război domnia mea şi am ars Flocii şi Ialomiţa”[253]. Nişte urice de la Alexandru cel Bun şi de la Iliaş şi Ştefan voievozi se prăpădiseră „în vremea ce au robit turcii Horincea”[254]. Alte privilegii, de la aceiaşi domni vechi, se pierduseră „când a venit împăratul turcesc şi a prădat ţara noastră”[255]. Tot la fel, „când au venit Ali beg şi fratele său, Schender beg, şi cu Ţăpăluş, şi au prădat ţara noastră până sub Lunca Mare”, au fost distruse urice de la Iliaş şi Ştefan voievozi[256]. De la Alexandru cel Bun au fost şi actele pierite „de turci”[257] sau „când au venit turcii asupra ţării noastre, la Pârâul Alb”[258]. Se vede de aici că nu momentul când cineva intrase în posesia unor robi sau îşi pierduse actele de stăpânire asupra pământului era important, ci contextul în care se petrecuse lucrul acela. Raportarea cronologică s-a făcut nu la o dată exactă, ci la un eveniment. În faţa timpului istoric, timpul fizic trecea pe un loc secundar. Este, în toate acestea, dorinţa clară a unui suveran iubitor de istorie şi creator de memorie istorică de a păstra amintirea unor nume[259], dar şi a unor evenimente excepţionale din domnia lui şi a înaintaşilor lui, plasate într-un timp foarte concret, fără legătură „cu faptele de la Facerea Lumii, cu legende despre Potopul şi arca lui Noe”, evenimente mitice adesea evocate în cronografe[260].

Atitudinea lui Ştefan cel Mare se aseamănă, din acest punct de vedere, cu aceea a lui Iuda Macabeul şi a fraţilor lui care, în amintirea unei biruinţe, „au rânduit ca în tot anul să se ţină ziua aceasta” (*I Macabei*, 7, 49), iar în privinţa refacerii templului, „au rânduit [...] ca să se ţină zilele înnoirii jertfelnicului în vremurile sale din an în an” (*I Macabei*, 4, 59).

Nu se ştie dacă Ştefan cel Mare va fi avut un orologiu care să-i indice scurgerea timpului. Lucrul n-ar fi cu totul imposibil, fiindcă asemenea maşinării

[253] **DRH**, A, II, p.286, nr.191.
[254] *Ibidem*, p.317, nr.209.
[255] *Ibidem*, p.352, nr.230.
[256] *Ibidem*, p.366, nr.240.
[257] *Ibidem*, III, p.157, nr.80.
[258] *Ibidem*, p.246, nr.126.
[259] Grija de a pune inscripţii pe orice obiect sau construcţie mergea atât de departe, încât până şi soba descoperită la Suceava avea o mică „pisanie”, cu numele lui „Ştefan voievod, fiul lui Bogdan voievod” (Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească*, p.58-59).
[260] I. C. Chiţimia, *Ştefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, p.203.

existau la vremea aceea, iar unii contemporani ai domnului Moldovei, precum regele Matias al Ungariei sau papa Sixt al IV-lea, comandaseră unui meşter italian sofisticate orologii astronomice[261]. Chiar şi în lipsa dovezii că un asemenea mecanism s-ar fi aflat la dispoziţia sa, putem afirma, totuşi, că Ştefan era atent la sensul şi semnificaţia trecerii timpului. Folosirea pentru datarea unor evenimente a „anului curgător" al domniei sale vădeşte nu atât grija suveranului pentru o precizare temporală cât mai exactă, ci mai ales dorinţa de a transforma timpul puterii sale în timp istoric.

Un monarh medieval nu-şi putea exercita atribuţiile stând doar în reşedinţa sa principală. Deplasările prin ţară, „dincolo de semnificaţia lor temporală, au şi o semnificaţie spaţială", ele definind „un soi de hartă regală a drumurilor"[262]. Mişcarea de la o curte la alta contribuia în chip fundamental la menţinerea autorităţii suveranului. Era momentul când, după expresia lui Jacques Le Goff, „le roi se montre"[263].

Cercetarea itinerariilor[264] dovedeşte că, la vremi de pace, Ştefan cel Mare călătorea prin Moldova, de la o curte la alta, neocolind nici mănăstirile. Se pare că supraveghea adesea lucrările de construcţie la biserici şi că asista la sfinţirea şi la sărbătorirea hramurilor ctitoriilor sale. La vremi de război, mergea unde se adunau oştile şi apoi îşi însoţea trupele spre locul luptei, fie că acesta se afla în Moldova, fie că era dincolo de hotarele ţării.

Traseele principale, urmărite, probabil, din „raţiuni de ordin politic şi strategic" par să fi fost: Suceava – Hârlău – Iaşi – Vaslui – Bârlad şi Suceava – Roman – Bacău[265]. Este dificil de stabilit un ritm sezonier al acestor deplasări, întrucât numărul de documente emise de cancelarie (izvorul principal pentru reconstituiri de acest gen) este inegal, nu numai de la o etapă la alta a domniei, dar chiar de la o lună la alta, în interiorul aceluiaşi an. Un inventar sumar atestă faptul că cele mai multe acte păstrate datează din luni de iarnă – februarie, martie – iar cele mai puţine, din luni de vară – iunie, iulie. În aceste condiţii, a afirma că domnul călătorea mai mult într-un anume anotimp sau într-o anume

---

[261] Enrico Morpurgo, *Les horloges*, traduit de l'italien par Dominique Sila, Paris, 1987, p.32. Afirmaţia că Ştefan cel Mare ar fi avut un ceas de buzunar – fie şi printre primele de acest gen din lume – ridică serioase semne de întrebare (Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualităţii româneşti la Putna*, p.15-16, citându-l pe Theodor Codrescu). La sfârşitul secolului al XV-lea, se construiau mai ales ceasuri mari, fie din cele care se fixau în perete, fie din cele care erau puse pe mobile. Ceasurile portative erau abia la început, ele având, oricum, dimensiuni care n-ar fi îngăduit purtarea lor în buzunare (Enrico Morpurgo, *op.cit.*, p.28-31).

[262] Jacques Le Goff, *Regele*, p.652.

[263] Idem, *Saint Louis*, p.529.

[264] Liviu Pilat, *Itinerariile lui Ştefan cel Mare*, p.485-498.

[265] *Ibidem*, p.483.

lună este hazardat. Cea mai mare parte a timpului, domnul şi-a petrecut-o la Suceava (locul de „inaugurare a puterii”[266] pentru domnii Moldovei), dar şi în curţile de la Vaslui, Iaşi, Roman şi Hârlău[267]. Aceste curţi nu îndeplineau doar funcţia de reşedinţă; nu erau simple locuinţe în care domnul poposea din când în când. Aici se făceau judecăţile, se primeau soli străini, se încheiau tratate sau se organizau diverse ceremonii. Curţile aveau menirea de a fi, mai cu seamă, locuri de manifestare a puterii suverane şi spaţii de reprezentare. Din acest motiv, Ştefan s-a străduit să le dea o înfăţişare impunătoare, construind noi reşedinţe ori reparându-le pe cele vechi şi îmbrăcând în grandios veşmânt de culoare faţadele bisericilor de curte.

Cât de cuprinzătoare erau cunoştinţele de geografie ale lui Ştefan cel Mare, nu se poate şti, pentru că precizările de această natură ale domnului sunt mai curând vagi. Moldova nu este definită ca o parte a Europei, ci ca o „*poartă a Creştinătăţii*”, „*cetatea de apărare a Ungariei şi a Poloniei şi straja acestor două crăii*” sau ca „*un zid pentru Ungaria şi pentru Polonia*”. Pare că nu raportarea la un spaţiu geografic concret era importantă, ci mai degrabă la misiunea pe care această ţară o avea de îndeplinit. Duşmanii Moldovei nu năvăleau dintr-o direcţie anume, identificată prin puncte cardinale, ci „*din toate părţile*” sau „*din ceea parte*”. Vechea ţară a Pocuţiei, pe care domnul şi-a revendicat-o era „*o bucată de pământ*”.

Moldova sa, de la Ceremuş la Dunăre şi de pe crestele munţilor până la Nistru şi la ţărmul mării, nu-i era, desigur, străină. În nord, Ştefan ajunsese dincolo de hotar, în Pocuţia. În Ţara Românească fusese în mai multe rânduri, chiar şi înainte de domnie. Dincolo de munţi trecuse, probabil, după moartea părintelui său şi apoi cu prilejul diverselor incursiuni în Transilvania, deşi nu ştim cu siguranţă dacă pe toate le va fi comandat el însuşi.

Nu fusese, totuşi, niciodată, la Muntele Athos, la Buda sau la Viena, la Veneţia sau la Roma, la Vilna sau Moscova. Erau spaţii pe care le va fi atins numai cu ochiul minţii, reconstituind locuri şi chipuri din cele ce scriau cărţile, din ceea ce arătau hărţile sau din cele ce-i povesteau călugării, solii, negustorii şi medicii.

Orizonturi. Nu putem afirma, cu deplină siguranţă, că Ştefan cel Mare a avut ştiinţă de carte sau nu. Nici un contemporan al lui, nici un cronicar de mai târziu n-a lăsat mărturie despre acest lucru. Nici o scrisoare, nici o semnătură nu a păstrat ductul domnului Moldovei. Prin analogie cu suveranii din Bizanţ şi din Europa occidentală, născuţi în familii domnitoare, ar trebui să

[266] Jacques Le Goff, *Regele*, p.651.
[267] Liviu Pilat, *op.cit.*, p.485-498.

presupunem că fiul lui Bogdan al II-lea s-a bucurat de oarece instrucţie, fie şi sumară, limitată la dobândirea unor cunoştinţe generale de istorie, de drept, de religie. Discuţiile de la Cernăuţi cu delegaţii poloni atestă faptul că Ştefan vorbea curent o limbă slavă[268].

Bogăţia de manuscrise copiate în vremea lui şi iniţiativa de a constitui la Putna o şcoală de copişti cu monahi aduşi de la Neamţ sunt temeiuri pentru a presupune că domnul nu era indiferent faţă de cuvântul scris. Se copiau, desigur, mai ales cărţi religioase. Cele mai multe manuscrise păstrate din veacul al XV-lea conţin texte liturgice, tâlcuiri ale *Evangheliilor*, epistole, predici şi învăţături ale Sfinţilor Părinţi, pilde din Pateric. Însă, în afară de acestea, monahii se aplecau şi asupra textelor apocrife, asupra lucrărilor de istorie şi geografie[269]. Din această vreme datează, de pildă, o copie a *Vieţii lui Varlaam şi a lui Ioasaf*[270], texte apocrife despre *Vedenia lui Isaia proorocul*[271] şi despre *Patimile Mântuitorului*[272], fragmente dintr-o cronică bizantină privind domnia lui Vasile Macedoneanul[273], o copie a cronicii lui Gheorghe Amartolos[274], precum şi una a lucrării de geografie alcătuită de Cozma Indicopleustes, *Topografia creştină*[275]. Va fi avut cunoştinţă Ştefan cel Mare de unele ca

[268] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.479, nota 2.

[269] Ipoteza că în domnia lui Ştefan cel Mare s-ar fi tradus, din italiană direct în română, culegerea *Fiore di virtù – Floarea darurilor* – (Nicolae N. Smochină, N. Smochină, *O traducere românească din secolul al XV-lea a cărţii „Floarea darurilor"*, în **BOR**, LXXX, 1962, 7-8, p.712-741) nu este suficient argumentată (v. *Istoria literaturii române*, I, ediţia a II-a, revăzută, Bucureşti, 1970, p.453-454, autor: Al. Piru; *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, p.358-359, voce alcătuită de Constantin Teodorovici).

[270] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, p.160, nr.132; N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Epoca influenţei sud-slave, Bucureşti, 1974, p.291-312; Emile Turdeanu, *Le roman de* ***Barlaam et Ioasaph*** *en roumain: les versions d'Udrişte Năsturel, de Vlad Boţulescu et des „Vies de Saints"*, în idem, *Etudes de littérature roumaine*, p.329-380; Dan Horia Mazilu, *Varlaam şi Ioasaf. Istoria unei cărţi*, Bucureşti, 1981, p.58-59.

[271] P. P. Panaitescu, *op.cit.*, I, p.257, nr.171; *Repertoriul*, p.438-439, nr.180; Emile Turdeanu, *La vision d'Isaïe. Tradition orthodoxe et tradition hérétique*, în idem, *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancien Testament*, Leiden, 1981, p.154; v. şi *Cele mai vechi cărţi populare în literatura română*, VIII, Cărţi populare de prevestire: *Cele douăsprezece vise în tâlcuirea lui Mamer*, *Învăţătură despre vremea de apoi a proorocului Isaia*, studii monografice, ediţie şi glosar de Alexandru Mareş, Bucureşti, 2003, p.137-184.

[272] P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, p.257, nr.171.

[273] *Ibidem*, p.156, nr.130.

[274] Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute*, p.61.

[275] *Ibidem*; Jean Delumeau, *Grădina desfătărilor. O istorie a paradisului*, traducere din franceză de Horaţiu Pepine, Bucureşti, 1997, p.39-41; Dan Horia Mazilu, *Noi despre ceilalţi. Fals tratat de imagologie*, Iaşi, 1999, p.17-20.

acestea sau asemenea scrieri erau menite să îmbogăţească doar bibliotecile unor mănăstiri, rămânând zăvorâte pentru totdeauna între zidurile lor ?

Povestea lui Varlaam şi Ioasaf – carte încărcată de simboluri ale puterii şi oferind un prototip de suveran ideal[276] – a fost transpusă în pictură, împodobind gangul de intrare al clopotniţei Mănăstirii Neamţ, în zilele lui Ştefan, se pare[277]. Pe de altă parte, interesul evident al domnului pentru faptele trecute trebuie să fi fost, dacă nu stârnit, în tot cazul cultivat de unele „istorii” care circulau prin Moldova acelei vremi. Şi apoi, cum şi-ar fi construit domnul o sobă din cahle decorate cu lei şi pelicani, cu elefanţi şi cămile, cu animale şi păsări fantastice[278], dacă n-ar fi avut cunoştinţă de existenţa lor, reală sau imaginară, din *Bestiariile* atunci la modă[279] ? Cum ar fi comandat cahle împodobite cu personaje şi scene de inspiraţie literară dacă n-ar fi ştiut fabulele şi basmele[280] – comune întregului folclor european – despre vulpea-călugăr predicator la gâşte, despre băiatul transformat în cerb şi salvat datorită devotamentului surorii sale, povestea *Frumoasa şi bestia* ori aceea despre plantele care rodesc fiinţe vii în insula Wac-Wac[281] ?

În 1470, un monah cu numele Casian adăuga la sfârşitul unei *Psaltiri*, pe care o copiase, următoarea însemnare: „Din porunca domnului Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei, s-a scris această *Psaltire* cu mâna păcătosului Casian, nevrednicul monah, în anul 6978 (1470)”[282]. Alte manuscrise, copiate

---

[276] Petre Guran, *A propos de la „translatio imperii”. Le témoignage iconographique de la légende de Barlaam et Josaphat*, în „Etudes byzantines et post-byzantines”, IV, 2001, p.291-317.

[277] I. D. Ştefănescu, *Le roman de* ***Barlaam et Joasaph*** *illustré en peinture*, în „Byzantion”, VII, 1932, 1, p.347-369. După opinia lui Sorin Ulea, iniţiativa de a transpune în pictură „romanul” s-ar datora episcopului Macarie al Romanului şi ea ar trebui datată în domnia lui Ştefan, fiul lui Petru Rareş (Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc: cronicarul Macarie*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 32, 1985, p.17-20, 45).

[278] Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească*, p.46-95.

[279] *Ibidem*, p.148-149.

[280] „Aveau, pentru comanditarii recrutaţi din masa populaţiei româneşti, aceste cahle, decorate cu subiecte inspirate din fabule şi poveşti cu animale, un înţeles, o semnificaţie simbolică, cunoşteau aceştia poveştile pe care le ilustrau, ori erau simple motive decorative, lipsite de sens ? Judecând după răspândirea pildelor din *Fiziolog* şi *Bestiarii* sau a fabulelor şi poveştilor cu animale în întreaga Europă, răspunsul, după opinia noastră, este afirmativ. Aceste poveşti au fost cunoscute în mediul românesc ca atare şi poate şi în alte variante, specifice acestor zone, poveşti despre care astăzi informaţiile noastre sunt insuficiente” (Paraschiva-Victoria Batariuc, *Motive decorative de inspiraţie literară pe cahle din secolele XV-XVI descoperite în Moldova*, în **AT**, V, 1995, p.120).

[281] *Ibidem*, p.111-116; eadem, *Cahle din Moldova medievală*, p.110-112.

[282] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.45-47; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.143, nr.X; *Repertoriul*, p.378, nr.141; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine*, p.86, nr.425 (se află astăzi în Rusia).

în aceeaşi perioadă, încep cu o intitulaţie – mai simplă sau mai dezvoltată, după caz – şi conţin precizări de felul: „s-a scris pentru mănăstirea...". De data aceasta, însă, nu există nici un cuvânt despre locul şi rostul închinării *Psaltirii*. Călugărul Casian lucrase, cu puţini ani înainte, şi la câteva *Mineie* (probabil o serie completă, de 12), din care s-au păstrat două, anume pe lunile august şi noiembrie[283]. Însemnările lor sună astfel: „Această lună august a scris-o Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei, cu mâna păcătosului Casian" şi „Casian a scris această lună, în anul 6975 (1467) domnului Io Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei". Nici aici nu se face vreo referire la aşezământul căruia îi fuseseră destinate *Mineiele*; în schimb, apar două menţiuni neobişnuite: „a scris-o Ştefan voievod [...] cu mâna păcătosului..." şi „a scris [...] domnului Ştefan voievod". S-ar zice că monahul Casian compunea însemnări de danie „atipice" pentru manuscrisele copiate de el. Numai că, în 1470 – pe când Casian lucra la *Psaltire* –, călugărul Chiriac scria *Cuvântările* Sfântului Ioan Gură de Aur, aşternând pe ultima filă următoarea însemnare: „Eu, mult păcătosul Chiriac, am scris acest *Zlataust* binecinstitorului domn a toată Ţara Moldovei, lui Ioan Ştefan voievod, în mănăstirea zidită de dânsul, anume Putna, în anul 6978 (1470), şi s-a sfârşit în luna ianuarie 30"[284]. Chiriac a avut grijă să dateze manuscrisul în 30 ianuarie, alegând anume ziua praznicului Sfinţilor Trei Ierarhi, şi a precizat că a lucrat la Putna, nu, însă, şi pentru Putna, ci scriind „lui Ioan Ştefan voievod".

Faptul că trei dintre manuscrisele amintite s-au păstrat la Putna i-a îndreptăţit pe cei care le-au cercetat să le aşeze între cărţile copiate anume pentru această mănăstire[285]. Însă nu tot ceea ce s-a aflat sau se află la Putna din vremea lui Ştefan cel Mare a şi fost închinat acestei mănăstiri dintru început. Să ne gândim numai la arbaleta („arcul cu vârtej") şi cupa de jasp ale lui Ştefan care au fost adăpostite, vreme de secole după moartea ctitorului, în turnul tezaurului de la Putna. Este posibil, deci, ca şi manuscrisele în discuţie să fi avut o altă destinaţie iniţială şi, la un moment dat, ele să fi ajuns la mănăstirea amintită.

Însemnarea dedicatorie a *Mineiului* pe noiembrie şi cea a *Cuvântărilor* Sfântului Ioan Gură de Aur amintesc însemnarea unei *Psaltiri* pe care egumenul Macarie – viitorul episcop de Roman – a copiat-o spre a o dărui, la anul 1523,

---

[283] Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.39 şi nota 1; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.143, nr.VI, VIII; *Repertoriul*, p.373-376, nr.138-139; Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mănăstirea Putna*, I, p.131-132, nr.3; p.133, nr.5.

[284] *Repertoriul*, p.376, nr.140; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.46; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.143, nr.IX; Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, II, p.691-692, nr.3.

[285] V. Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, p.39, 45-47.

învăţătorului şi părintelui său sufletesc, mitropolitul Teoctist al II-lea[286]. Colofonul spune că *Psaltirea* „o au scris părintele Macarie părintelui său, arhiepiscopul Ţării Moldovei, chir Theoctist”[287]. Prin comparaţie, s-ar zice că şi manuscrisele monahilor Casian şi Chiriac au fost copiate nu pentru o mănăstire, ci pentru Ştefan cel Mare. Dacă la aceasta adăugăm observaţia că orice suveran medieval, ca şi orice om cu dare de mână – mai mult sau mai puţin priceput la citit – avea o *Psaltire* a lui[288], precum şi aceea că o carte în Evul Mediu era adesea un manifest de putere, ajungem la ipoteza că *Psaltirea* şi *Mineiele* lui Casian, împreună cu *Zlataustul* lui Chiriac au fost copiate în Putna, dar nu pentru a îmbogăţi biblioteca acestui lăcaş, ci pentru folosul ctitorului ei. Ca şi alte lucruri care au aparţinut lui Ştefan, şi aceste cărţi vor fi luat drumul Putnei, după moartea domnului. Altele vor fi rămas la Suceava şi se vor fi numărat printre odoarele găsite de turci, la 1538. Cronicarii otomani menţionează, de altfel, că în tezaurul Moldovei, jefuit la scoaterea lui Petru Rareş din prima sa domnie, se aflau „cărţi legate în argint şi aur, Evanghelii”[289] sau „Evanghelii împodobite cu aur”[290].

Orizontul cultural în Moldova lui Ştefan cel Mare nu a fost niciodată studiat în toată cuprinderea şi complexitatea sa. Atenţia cercetătorilor a fost atrasă îndeobşte de numărul mare al cărţilor copiate. Prea uşor s-a pierdut din vedere, însă, faptul că *Biblia*, vieţile sfinţilor ori scrierile Părinţilor Bisericii mustesc de informaţii de natură istorică şi geografică. Cititorii acestor cărţi sau cei care le auzeau citindu-se aflau despre regi ai Orientului, despre împăraţi romani şi bizantini, despre popoare şi locuri îndepărtate, despre războaie şi fenomene naturale, despre plante şi vietăţi necunoscute.

Domnul nu avea cum să fie străin sau indiferent faţă de operele care circulau şi de conţinutul lor, de vreme ce, pe de o parte, asista la slujbe în care se citea din aceste cărţi şi, pe de altă parte, el însuşi făcea daniile pentru întreţinerea aşezămintelor monahale, cu scriptoriile şi bibliotecile din cuprinsul lor. Şi chiar dacă suveranul nu va fi fost meşter în desluşirea slovelor, avea în preajmă destui oameni care să-i poată citi sau povesti.

Ca orice om, Ştefan cel Mare trăia într-un univers de sunete şi imagini. Dincolo de zgomotele naturale – ale vieţii cotidiene şi ale războiului –, pe care le putem presupune, erau şi sunetele muzicii. Unele dintre cântările bisericeşti în limba greacă şi în limba slavă care au ajuns până la noi, copiate

[286] *Ibidem*, p.257-260.
[287] P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor*, II, p.343, nr.505.
[288] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.580-581.
[289] *Cronici turceşti*, I, p.270.
[290] *Ibidem*, p.480.

la vremea aceea sau ceva mai târziu în paginile unor manuscrise, şi dintre care multe au fost compuse la Mănăstirea Putna, îi vor fi încântat şi lui auzul[291]. Universul imaginilor este sugerat de miniaturile manuscriselor, de frescele bisericilor şi, într-o măsură mai mică, de reprezentările heraldice. Portretele Evangheliştilor aşezaţi la pupitre, cu uneltele de scris la îndemână, scenele din vieţi exemplare de sfinţi şi, mai cu seamă, transpunerea în imagini a Vechiului şi Noului Testament, nu sunt simple ilustrări ale unor texte. Ele trebuie interpretate mai ales prin raportare la natura lor, la destinaţia pe care au avut-o, la suportul pe care au fost aplicate şi la materialele cu care au fost realizate. Chipurile sfinte de pe filele de pergament ale cărţilor şi de pe pereţii bisericilor, pictate într-o bogată gamă de culori, pe fonduri de aur şi cu aureole de aur, tablourile votive înfăţişându-i pe membrii familiei domneşti cu somptuoase veşminte, stemele reprezentate pe anumite categorii de obiecte sau aşezate în locuri cu o anume semnificaţie[292] vorbesc despre un domn evlavios[293], dar, în acelaşi timp, şi despre un suveran puternic, al unei ţări bogate. Imaginile acestea sunt adevărate manifeste, cu o vădită funcţie ideologică.

O anumită aplecare a domnului şi a curţii spre lucrurile frumoase şi de bună calitate trebuie să fi fost întreţinută prin activitatea negustorilor. Spaţiu de tranzit al marelui comerţ, Moldova era, totodată, şi o însemnată piaţă de desfacere a mărfurilor. De la Braşov se aduceau ţesături – postavuri, pânză, bobou – fabricate la Köln, la Louvain, la Buda şi în Boemia[294], precum şi pălării[295]. De la Liov veneau ţesături (postav, pânză litvană şi nemţească, pânză de Krosno, catifea, hars), şepci, unelte (cuţite, coase, seceri, fiare de plug), arme (săbii ungureşti, paloşe), talere şi cofiţe de cositor, şofran[296]. Din Ţara Ungurească provenea argintul[297]. Din Orient soseau în Moldova mătasea, camha, tămâia, scorţişoara şi piperul[298], covoarele, stofele din bumbac, ştergarele turceşti şi basmalele, lămâile, smochinele şi orezul, mărfuri dintre care unele erau duse de negustori şi peste munţi, în Transilvania[299].

---

291 Pr. Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, II, p.703-704, nr.15; Anne E. Pennington, *Muzica în Moldova medievală*, p.11-185, 223-267.

292 V. *infra*, capitolul *Steme*.

293 V. *supra*, capitolul *Suveranul evlavios*.

294 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.265, nr.CXXV.

295 Gernot Nussbächer, *Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova*, I, p.434 (sub data de 13 decembrie 1480: „*importavit ad Moldaviam pileos*").

296 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.277-278, nr.CXXVIII.

297 *Ibidem*, p.281, nr.CXXVIII.

298 *Ibidem*, p.278, nr.CXXVIII.

299 Gernot Nussbächer, *op.cit.*, III, p.340.

În Moldova lui Ştefan cel Mare nu s-au tipărit cărţi şi nu ştim dacă, până la sfârşitul vieţii sale, domnul va fi ţinut în mâini vreo carte tipărită. Este posibil ca solii săi, ajunşi la Veneţia şi la Roma, să fi auzit de maşinăria lui Gutenberg şi să fi văzut roada muncii vreunui tipograf. Cu siguranţă, însă, nici unul dintre ei nu şi-a imaginat că, în scurtă vreme, tiparniţele vor lua locul scriptoriilor din mănăstiri.

Cuvinte. Ştefan cel Mare avea meşteşugul cuvântului[300]. Ştia ce şi cum să spună într-o scrisoare, la o întâlnire cu solii străini sau într-un mesaj pentru urmaşi. O singură dată, izvoarele îl surprind discutând îndelung: în toamna anului 1474, cu solul veneţian Paolo Ognibene, despre treburile Creştinătăţii[301]. De obicei, Ştefan vorbeşte ca oştean, ca diplomat, ca „mare voievod şi domn” al ţării sale. El pare să fi fost conştient că „exerciţiul prin cuvânt este o caracteristică, mai bine zis, o datorie a funcţiei regale”[302] şi de aceea poate fi inclus în familia suveranilor medievali care au guvernat şi prin cuvânt[303].

Discursul lui era adesea pigmentat de ironii. „*Până acum strângeam tributul şi plăteam turcilor, îmblânzindu-i în acest chip, şi acum ungurii au ars toate acestea* [...] *şi nu vom putea să umplem gurile acelora*”, scria el regelui polon la 1 ianuarie 1468, după lupta de la Baia[304]. „*Şi să dea Dumnezeu ca Creştinătatea să nu se clatine şi să nu piară în zilele Milostivirii Voastre*”, îi transmitea lui Alexandru, marele duce al Lituaniei[305]. Definindu-şi relaţiile cu puternicii suverani ai momentului, a spus într-un rând: „*Eu recunosc că răposatului rege* [Cazimir] *m-am închinat ca ocrotitorului meu, căruia de multe ori i-am cerut protecţie şi ajutor, ca să nu ajung tributar turcilor, dar m-a părăsit şi nu m-a ocrotit şi astfel am fost silit să plătesc tribut turcilor. Dar acum am aruncat un os între doi câini, ca să se mănânce între ei. Vreau să văd: care va învinge, acela să fie domnul* [suzeranul] *meu*”[306]. Iar delegaţilor poloni veniţi la Cernăuţi pentru revizuirea graniţei, în 1502, le-a replicat: „*Nu ştiu din ce cauză vouă vă place mult să veniţi la Colacin, pe care îl aveţi de dulce*”[307].

---

[300] Maria Magdalena Székely, *„Dixit waywoda”*, p.104-116.

[301] *Războieni*, p.125, nr.3; v. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Solia lui Paolo Ognibene*.

[302] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.596.

[303] *Ibidem*, p.603.

[304] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.67.

[305] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.384-385, nr.CLXXI.

[306] Apud Ion I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuţia*, p.36-37.

[307] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.474, nr.CXCI.

În amintirea posterităţii, Ştefan a rămas ca un om „mânios"[308]; realitatea este confirmată de izbucnirile de furie care se întrezăresc dincolo de propriile sale cuvinte. Pe călugării franciscani care încălcaseră rânduielile ţării i-a alungat din Moldova, în 1462, strigându-le: „*Am să văd eu dacă Dumnezeu nu ne va apăra de turci fără de voi; vreau ca voi toţi să ieşiţi din ţara mea fără întârziere !*"[309]. Solul polon Ioan de Lipowiec, trimis la Ştefan de cardinalul Frederic, în toamna anului 1502, nota următoarele: „Dându-mi să înţeleg, cu asprime, că în legătură cu acest mesaj [privitor la absenţa plenipotenţiarilor poloni, în vederea trasării hotarului Pocuţiei – *n. ns.*] nu vrea să facă nimic, i-am spus acestălalt mesaj. După ce l-a auzit, a fost încă şi mai aspru, zicând aşa: «*Eu vreau să ţin cu dreptate cele stabilite în înscrisuri, adică în zapise, şi să împlinesc jurământul, cu domnii* [mei] *consilieri, mai bine decât domnii poloni*»"[310]. Un ton asemănător a folosit faţă de trimisul polon şi în cursul discuţiilor de la Cernăuţi, referindu-se la Pocuţia: „*Spune-mi mie pricina pentru care ar trebui să părăsesc această ţară pe care am luat-o cu sabia. Am luat această bucată de pământ, vreau ca ea să-mi rămână mie. Întrucât stăpânii tăi n-au venit la zi, eu mi-am trimis oamenii în ţară ca să o ia*"[311]. În plus, letopiseţele menţionează că, la 1497, aflând că regele Poloniei nu respectă armistiţiul abia încheiat, „s-a mâniat Ştefan voievod"[312].

Dar nu era numai mânie în vorbele lui Ştefan vodă. Cercetarea cuvintelor sale scoate la lumină o multitudine de stări de spirit. În 1499, îi reproducea, pe un ton mustrător, marelui duce Alexandru al Lituaniei, veştile transmise de la Moscova de socrul aceluia, Ivan al III-lea: „*Dar tu nu te ţii întru nimic de cartea de întăritură a ta şi de învoiala boierilor tăi cu dânsul* [cu Ivan al III-lea – *n. ns.*], *ci sileşti pe fiica lui să treacă la legea latinească. Apoi numele lui către dânsul nu-l scrii aşa cum e scris în tratatele de pace dintre voi, şi trimiţi oameni la neprietenii lui, la fiii lui Ohmat, şi-i întărâţi împotriva lui, ba şi la alţi neprieteni ai lui trimiţi, spre răul lui, şi în alte multe lucruri nu te porţi faţă de el cum zice tratatul şi jurământul. Iar acum, peste toate acestea, nici n-ai apucat să te ţii de vorbă şi ai trimis la fiica lui pe un lepădat de legea grecească, pe vlădica din Smolensk, şi pe episcopul din Vilna şi pe călugării bernardini, cu gândul ca ea să se lepede de legea grecească şi să treacă la legea latinească*"[313].

---

[308] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.
[309] Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie*, p.43.
[310] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.460-461, nr.CLXXXIII.
[311] *Ibidem*, p.479, nr.CXCI.
[312] *Cronicile slavo-române*, p.21; v. şi *ibidem*, p.65, 73.
[313] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.451, nr.CLXXX.

Prin solul trimis la Veneţia, în 1477, Ştefan cel Mare înfăţişa, cu dârzenie, o alternativă politică: *„dacă Dumnezeu va vrea ca eu să nu fiu ajutat, din două lucruri unul se va întâmpla: ori această ţară va pieri desigur, ori voi fi silit, de nevoie, să mă supun păgânilor. Lucrul acesta însă nu-l voi face niciodată, vrând mai bine de o sută de mii de ori moartea, decât aceasta*”[314].

Dârzenia se întrevede şi din răspunsul pe care domnul l-a dat, în 1475, cererii prizonierilor turci de a fi eliberaţi în schimbul unor sume de bani: „*Dacă aveţi şi sunteţi în stare de atâţia bani, ce-aţi căutat în ţara mea ? N-am nevoie de banii voştri, ci de vieţile voastre*”[315].

Drepturile sale, Ştefan le afirma cu siguranţă şi le apăra cu hotărâre. În aprilie 1502, el i-a spus delegatului polon, cu privire la Pocuţia: „*Această ţară în care am venit, care niciodată şi în nici un fel nu a fost arătată în vreun înscris, nici în vreo convenţie, este ţara mea din vremuri vechi, ţinând de Ţara Moldovei, şi asupra ei am dreptate sigură şi cuvenită din vechime. De aceea am venit în ea ca în propria mea ţară. Şi dacă polonii vor să facă sau să înceapă ceva împotriva mea, atunci ei vor face o silnicie faţă de jurământ şi faţă de mine, după cum sunt ei obişnuiţi, cum mi-au făcut şi mai înainte silnicie şi nedreptate. Dar dacă vor să fie cu mine aşa cum se cuvine între vecini adevăraţi şi drepţi, atunci să-mi dea pace în această ţară a mea şi în alte lucruri, după înscrisuri, ca să mi se facă dreptate. Vom merge atunci, în schimb, împotriva tătarilor şi a altor păgâni, pentru că aceasta ne este nouă de trebuinţă*”[316]. Un an mai târziu, reamintindu-i craiului de „învoielile şi tratatele” existente între Moldova şi Polonia, domnul a spus, prin gura solului său: „*E vremea să se pună capăt acestei trebi ! De aceea, şi în urma acestora, ne rugăm de Milostivirea Voastră, ca de un iubit prieten al nostru: faceţi Milostivirea Voastră, pentru prietenia noastră, şi vă lăsaţi de acea bucăţică de pământ, pentru că ea a fost ţării noastre, a Moldovei, ocină din vechime; întărească-se, astfel, prietenia şi tratatele pe care le avem cu Milostivirea Voastră şi cu Coroana polonă şi umble solii şi neguţătorii în pace şi în bună voie printre noi, ca şi până acum*”[317].

Uneori, domnul lăsa să se întrevadă, dincolo de cuvinte, o oarecare stare de neputinţă. În 1481, îi spunea lui Cazimir al Poloniei: „*Ce-am putut, am dat şi eu în viaţa mea, dar acum sunt în neputinţă de a da ceva* [împotriva turcilor – *n. ns.*] *fără Milostivirea Voastră*”[318].

---

[314] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.97.

[315] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.94.

[316] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.461, nr.CLXXXIII.

[317] *Ibidem*, p.491, nr.CXCII.

[318] *Ibidem*, p.366, nr.CLXIII.

La un moment dat, în cursul discuţiilor de la Cernăuţi, domnul se vădeşte plictisit şi resemnat: „*Am înţeles din solia ta că nu vreţi să împliniţi învoiala făcută de mine cu Horvath şi aprobată de Iacubovici* [= Buczacki] *şi încercaţi să scăpaţi prin şireteniile voastre. Din aceasta, văd că nu vreţi să vă amintiţi că vouă v-a fost bine cu mine şi că v-am fost scut şi apărare dinspre toată partea păgânească. Acum, în ce chip vă apăraţi şi ce-aţi mai pierdut, după ce eu am încetat să port* [sarcina] *aceasta pe umerii mei ?! În ce chip au fost toate acestea, cred că tu nu ştii, sau ştii şi nu vrei să ştii*”[319].

Alteori, este de-a dreptul trist, precum în mărturisirea făcută medicului Matteo Muriano, la 1502: „*eu sunt înconjurat de duşmani din toate părţile*”[320].

Interesante, sub raportul viziunii politice, sunt atât chemările la luptă, cât şi îndemnurile la pace adresate de domnul Moldovei. În tot timpul vieţii sale, lupta sub semnul Crucii a fost considerată de Ştefan o datorie a oricărui principe creştin. Încercând să explice acest lucru şi celorlalţi suverani ai Europei, el le cerea, totodată, şi sprijinul. „*Rugăm pe Dumnezeu şi pe Măria Ta* [regele Poloniei – *n. ns.*] *să nu ne lase aşa, ci să poruncească voievozilor şi căpitanilor şi demnitarilor săi din ţara Rusiei, ca atunci când nevoia ne va sili să mergem împotriva duşmanilor Creştinătăţii, ei să se ridice în ajutorul nostru, pentru apărarea împotriva duşmanilor*”[321]. „*Noi, dimpreună cu toată puterea noastră, pe care Atotputernicul Dumnezeu ne-a hărăzit-o, suntem pururi gata a ne război cu toată râvna şi îndemnul inimii în folosul Creştinătăţii.* [...] *dimpreună cu alţi puternici regi şi principi, deopotrivă să vă daţi silinţa spre a nu fi năpădită Creştinătatea de netrebnicii necredincioşi*”[322]. „*Să ne trimiteţi pe căpitanii voştri într-ajutor împotriva duşmanilor Creştinătăţii*”[323]. „*Orice dar şi ajutor îmi veţi da, eu îl voi întoarce pe mai multe căi, când veţi cere şi veţi avea nevoie, doar împotriva necredincioşilor, şi unde veţi cere, fără nici o zăbavă*”[324].

Marelui duce Alexandru al Lituaniei, aflat în conflict cu Ivan al III-lea, Ştefan cel Mare îi adresa, în 1499, îndemnuri la bună înţelegere: „*dacă Milostivirea Voastră aţi făcut aşa, Milostivirea Voastră faceţi cum ştiţi că a fost înţelegerea dintre voi. Noi am fi bucuroşi să putem face dragoste şi pace şi înţelegere între voi, cum a fost mai înainte*”[325]. Aceluiaşi duce îi mai spunea

---

[319] *Ibidem*, p.476, nr.CXCI.
[320] *Călători străini*, I, p.148-149.
[321] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.67.
[322] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.318-319, nr.CXLII, cu traducere în volumul *Războieni*, p.126, nr.3.
[323] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.321, nr.CXLIII.
[324] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p.23-25, nr.XXVII.
[325] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.451, nr.CLXXX.

că a trimis şi la marele cneaz al Moscovei o solie, „*îndemnându-l să se lepede de acel gând şi de acea voinţă* [de a-l ataca pe Alexandru – *n. ns.*] *şi să aibă pace cu voi*"[326].

Nu încape nici o îndoială că Ştefan cel Mare avea talent de povestitor. Impresionează şi astăzi, prin precizia şi forţa detaliilor, prin dinamism şi culoare, descrierea confruntărilor cu ungurii, la 1467, făcută pentru regele Poloniei („*Cu puţine zile în urmă a venit asupra noastră regele Ungariei, Matias, cu mare putere şi cu diferite oşti înarmate, cu mulţi domni şi a năvălit prin munţi şi peste munţi sau plaiuri, la Trotuş. Îndată ce am auzit aceasta, cu ajutorul lui Dumnezeu şi întemeindu-mă pe norocul Măriei Tale, am adunat oştile noastre şi le-am ieşit în cale şi i-am întâmpinat în apropiere de plaiuri şi am luptat cu dânşii la câmp, la râuri şi unde a fost cu putinţă, pentru că, iubite rege, era oaste puternică. Şi aceia, îndată ce au intrat în Trotuş, au înaintat în dreptul munţilor, prădând ţara, nimicind şi arzând cu cruzime, prefăcând în cenuşă oraşele şi satele, ucigând copii şi necinstind bisericile şi săvârşind multe nelegiuiri, pe care nu se cuvine nu numai a le spune, dar nici a le gândi şi pe care nu le-au făptuit în veci nici păgânii, nici turcii, nici tătarii. Şi au ars Trotuşul şi Bacăul şi Romanul şi au înaintat, iar noi i-am urmat şi am avut luptă cu ei, zi şi noapte, fără încetare, patruzeci de zile. Şi iarăşi au înaintat spre Neamţ şi Baia şi au ars Neamţul şi ţara noastră cea de folos, din care ne hrăneam şi din care plăteam tribut turcilor* [...]. *Şi astfel au căzut de sabie multe capete ale demnitarilor, ale căpitanilor oştirii, ale ostaşilor puternici, pe care nici măcar cu numele singur nu-i pot înşira. Şi chiar pe regele Ungariei l-am rănit cu trei răni mortale şi nu va scăpa cu viaţă* [...]. *Şi întreg oraşul Baia este ars*"[327]), a biruinţei de la Vaslui din scrisoarea adresată principilor creştini („*pe la Boboteaza trecută, mai sus-numitul turc* [Mehmed al II-lea – *n. ns.*] *a trimis în ţara noastră şi împotriva noastră o mare oştire în număr de 120.000 de oameni, al cărei căpitan de frunte era Soliman paşa beglerbegul; împreună cu acesta se aflau toţi curtenii sus-numitului turc şi toate popoarele din Romania, şi domnul Ţării Munteneşti cu toată puterea lui, şi Asan beg, şi Ali beg, şi Schender beg, şi Grana beg, şi Oşu beg, şi Valtival beg, şi Serefaga beg, domnul din Sofia, şi Cusenra beg, şi Piri beg, fiul lui Isac paşa, cu toată puterea lui de ieniceri. Aceşti mai sus-numiţi erau toţi căpitanii cei mari cu oştile lor. Auzind şi văzând noi acestea, am luat sabia în mână şi, cu ajutorul Domnului Dumnezeului nostru Atotputernic, am mers împotriva duşmanilor Creştinătăţii*"[328]), a înfrângerii de la Valea Albă şi a înscăunării lui Vlad Ţepeş,

---

[326] *Ibidem*.
[327] P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.65-66.
[328] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.320-321, nr.CXLIII.

transmise la Veneţia prin solul său, Ioannes Tzamplakon („*dacă vrăjmaşul ar fi fost singur, n-ar fi fost aşa de rău; dar el a poruncit să vie cealaltă Valahie, de-o parte, şi tătarii, de alta, iar el însuşi a venit în persoană cu toată puterea lui şi m-au înconjurat de trei părţi şi m-au găsit pe mine singur, cu toată oastea mea împrăştiată ca să-şi salveze familiile* [...]. *Eu, împreună cu curtea mea, am făcut ce-am putut, şi s-a întâmplat cum am spus mai sus, care lucru socotesc că a fost voia lui Dumnezeu, ca să mă pedepsească pentru păcatele mele; şi lăudat să fie numele Lui. După ce într-adevăr duşmanul a plecat, am rămas lipsit de orice ajutor din partea creştinilor; pentru că ei nu numai că nu m-au ajutat, dar au fost între dânşii unii care poate au simţit plăcere pentru paguba făcută mie şi ţării mele de către păgâni.* [...] *eu cerusem ca voievodul Basaraba să fie alungat din cealaltă Valahie şi să fie pus acolo un alt domn creştin, anume Dracula, ca să ne înţelegem împreună. Am înduplecat chiar la acest lucru pe Majestatea Sa regele Ungariei, ca să se îngrijească şi el, din partea sa, ca valahul Dracula să ajungă domn. Şi, înduplecându-se în sfârşit, el a trimis să-mi spună ca să-mi adun oastea şi să merg să pun pe numitul domn în Valahia. Şi aşa am făcut îndată şi am mers, eu dintr-o parte şi căpitanul regelui dintr-alta, şi ne-am unit şi am pus în domnie pe zisul Dracula. Isprăvind aceasta, el mi-a cerut să-i las, pentru paza lui, oameni de-ai noştri, căci în valahi nu se prea încredea; şi eu i-am lăsat 200 de oameni din curtenii mei. Şi, făcând acestea, am plecat*”[329]), descrierea luptei de la Valea Albă înveşnicită în pisania bisericii din Războieni („*În zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului domn, Io Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, în anul 6984 (1476), iar al domniei sale anul 20 curgător, s-a ridicat puternicul Mahmet, împăratul turcesc, cu toate puterile sale răsăritene; şi încă şi Basarab voievod, poreclit Laiotă, a venit cu el, cu toată Ţara sa Băsărăbească. Şi au venit să prade şi să ia Ţara Moldovei; şi au ajuns până aici, la locul numit Pârâul Alb. Şi noi, Ştefan voievod, şi cu fiul nostru, Alexandru, am ieşit înaintea lor aici şi am făcut mare război cu ei, în luna iulie 26; şi cu voia lui Dumnezeu au fost înfrânţi creştinii de păgâni. Şi au căzut acolo mulţime mare de ostaşi ai Moldovei. Atunci şi tătarii au lovit Ţara Moldovei din ceea parte*”[330]), ori descrierea luptei de la Râmnic din pisania ctitoriei de la Milişăuţi („*În anul 6989 (1481), luna iulie, 8, în ziua Sfântului Mare Mucenic Procopie, Io Ştefan voievod, din*

[329] G. Mihăilă, *Importanţa politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare*, p.100-101. Pentru îndreptarea traducerii, v. *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Înscăunarea lui Vlad Ţepeş*.

[330] *Repertoriul*, p.143, nr.14; pentru traducere, v. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolul *Memoria istorică: comemorarea înfrângerii de la Valea Albă*, în note.

mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, şi cu preaiubitul său fiu, Alexandru, a făcut război la Râmnic cu Basarab voievod cel Tânăr, domn al Ţării Româneşti, poreclit Ţapaluş. Şi a ajutat Dumnezeu pe Ştefan voievod şi a biruit pe Basarab voievod; şi a fost pieire foarte mare printre Basarabi”[331]).

Din categoria discursurilor de tip oficial s-a păstrat numai omagiul depus de Ştefan la Colomeea, în 1485: „*Preamilostive rege al meu, depun şi prestez omagiu Luminăţiei Voastre, cu toate teritoriile şi oamenii mei şi cer protecţia Luminăţiei Voastre în ceea ce priveşte drepturile şi să fiu ţinut în dreptul meu şi în demnităţi*”[332], urmat de cuvintele care au însoţit jurământul corporal din cadrul aceleiaşi ceremonii: „*Prea generos rege, prestez omagiu şi jur şi promit credinţă cu statornicie, fără viclenie şi înşelăciune, împreună cu toate teritoriile, nobilii şi oamenii mei, Luminăţiei Voastre şi urmaşilor Luminăţiei Voastre şi Sfintei Coroane a regatului Poloniei şi să fiu credincios şi supus Luminăţiei Voastre, succesorilor şi Coroanei regatului polon. Aşa să-mi ajute Dumnezeu şi Sfânta Cruce a lui Hristos*”[333].

Ştefan cel Mare avea un anume fel de a jura, folosit, cu modificări minime, în mai toate documentele care necesitau o asemenea formulă: „*Făgăduim pe cinstea noastră şi pe credinţa noastră creştinească, fără nici un gând ascuns şi fără şovăire, fără înşelăciune şi fără viclenie*”[334].

Gesturi. Expresivitatea limbajului trupului este tot atât de importantă ca şi expresivitatea cuvântului rostit. „Dacă gesturile fără cuvinte sunt o excepţie, şi mai rare sunt cuvintele fără gesturi”, scria Jean-Claude Schmitt[335]. Şi pentru că – după opinia aceluiaşi autor – „gesturile dezvăluie structurile puterii”[336], studierea gesturilor lui Ştefan cel Mare nu poate fi lipsită de interes.

Cele dintâi informaţii pe care cronica ni le oferă despre Ştefan cel Mare sunt consacrate gesturilor. „În anul 6965 (1457), luna aprilie 12, Marţea Mare, a venit Ştefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, împotriva lui Aron voievod, la locul numit Hreasca, la Doljeşti şi a biruit Ştefan voievod, din mila lui

---

331 *Ibidem*, p.57-58, nr.2.

332 Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ştefan cel Mare de la Colomeea*, p.454.

333 *Ibidem*.

334 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.294, nr.CXXXI; p.259, nr.CXXIII; p.271, nr.CXXVII; p.311, nr.CXXXVIII; p.288, nr.CXXIX; p.321, nr.CXLIII; p.353, nr.CLV; p.429, nr.CLXXVIII; p.446, nr.CLXXIX.

335 Jean-Claude Schmitt, *Raţiunea gesturilor în Occidentul medieval*, traducere de Doina Marian, prefaţă de Alexandru Duţu, Bucureşti, 1998, p.322.

336 *Ibidem*, p.447.

Dumnezeu, şi a luat schiptrul Moldovei”[337]. Dar gestul învingătorului – luarea „schiptrului” – nu-i aducea acestuia, în chip automat, calitatea de suveran. „Regele nu devine cu adevărat un cap încoronat decât în momentul învestirii sale”[338]. De aceea, Ştefan s-a supus unui gest liturgic, unui gest de consacrare: ungerea de către mitropolitul Moldovei. „L-a uns pentru domnie”, spun letopiseţele[339]. Abia în urma acestui gest, care face ca harul divin să treacă asupra viitorului monarh – şi trebuie reamintit că fiul lui Bogdan al II-lea este primul domn a cărui ceremonie de consacrare este menţionată în izvoare[340] –, Ştefan a devenit suveran deplin, un Nou David. Ceremonia de încoronare îi legalizase puterea.

În reprezentările azi cunoscute[341] – imagini votive pictate, sculptate sau brodate –, Ştefan este surprins în atitudini mai curând statice, în care gestul se lasă perceput cu greu. Singura parte a trupului care poate fi, totuşi, cercetată este mâna, „simbol şi agent al puterii”[342]. S-a observat deja că „fixitatea imaginilor medievale creează o mare problemă. Toate gesturile care erau simple mişcări [...] trebuiau «îngheţate» de artist”[343].

În fresce, Ştefan cel Mare ţine macheta ctitoriei sale cu ambele mâini (la Voroneţ şi la Dobrovăţ), cu mâna dreaptă (la Dorohoi) sau cu mâna stângă (la Sfântul Ilie şi la Pătrăuţi). În biserica episcopală de la Rădăuţi, domnul poartă în mâna stângă un *rotulus*. Pe placa sculptată aşezată în zidăria arsanalei de la Vatoped, Ştefan duce în mâna dreaptă macheta construcţiei sale şi întinde mâna stângă spre Maica Domnului, care, la rândul ei, I-l arată pe ctitor Pruncului. În dvera Răstignirii, domnul îşi ţine mâinile în gest de adoraţie şi priveşte în sus, spre Mântuitorul aflat pe cruce. Pe epitrahilele de la Pătrăuţi şi Dobrovăţ, Ştefan cel Mare poartă în mâna stângă o cruce dublă.

---

[337] *Cronicile slavo-române*, p.15 (Letopiseţul anonim); v. şi *ibidem*, p.70 (traducerea românească a letopiseţelor de la Putna).

[338] Jean-Paul Roux, *Regele*, p.174.

[339] *Cronicile slavo-române*, p.49 (Letopiseţul Putna I); v. şi *ibidem*, p.61 (Letopiseţul Putna II), 70 (traducerea românească a letopiseţelor de la Putna).

[340] V. şi Benoît Joudiou, *Le règne d'Etienne le Grand et la succession*, p.422.

[341] Nu analizăm portretul din biserica Sfântul Nicolae din Iaşi (azi, dispărut) şi nici pe acela de la Sfântul Gheorghe din Suceava, pentru că sunt creaţii mai târzii. Tabloul votiv de la Pătrăuţi, deşi refăcut, are structura compoziţiilor similare din alte ctitorii ale lui Ştefan cel Mare, ceea ce ne determină să credem că repictarea s-a executat respectându-se tabloul originar sau, cel puţin, un model din epocă.

[342] Jean-Claude Schmitt, *Raţiunea gesturilor*, p.131.

[343] Idem, *Motivaţia gesturilor în Occident: secolele III-XIII*, în volumul *O istorie culturală a gesturilor din antichitate până în zilele noastre*, cu o introducere de Sir Keith Thomas, editată de Jan Bremmer şi Herman Roodenburg, traducere de dr. Tatiana Avacum, Bucureşti, 2000, p.64.

Gesturile, destul de rigide, sunt acelea caracteristice pentru un ctitor şi, dincolo de evlavie, ele nu sugerează mare lucru. Foarte grăitoare sunt, însă, gesturile la care domnul se supune. De pildă, în tabloul votiv din biserica Sfântul Ilie, Ştefan se lasă purtat de sfântul patron, care îl ține de mâna dreaptă. În tabloul de la Voroneț, domnul este prezentat Mântuitorului de către Sfântul Gheorghe, care îi cuprinde umărul drept cu o tandrețe ocrotitoare. Gesturile acestor sfinți sunt prietenoase, afectuoase, aşa încât Ştefan cel Mare, deşi figurat în fața tronului lui Iisus Hristos – scaun de judecată, la urma urmei –, apare într-un cadru apropiat, de-a dreptul familial.

În toate imaginile votive analizate până aici, domnul Moldovei este prezentat stând în picioare. Există, însă, şi o excepție, una singură. În *Tetraevanghelul* de la Humor, călugărul Nicodim l-a pictat în genunchi în fața tronului pe care stau Maica Domnului şi Pruncul. Ştefan priveşte în sus, precum în dvera Răstignirii, şi întinde cu amândouă mâinile manuscrisul ferecat. Maica Domnului îl prezintă pe donator Pruncului, cu un gest amintind de acela de pe placa de la Vatoped.

Imaginea în mişcare a domnului se poate reconstitui numai pe temeiul izvoarelor scrise. Ele ni-l prezintă pe Ştefan sub chipul unui domn care dă porunci, se înarmează, adună oşti, face tabără, iese în calea adversarului, năvăleşte asupra lui, se luptă, împresurează, asediază şi cucereşte cetăți, îşi ucide duşmanii, le pradă țările, ia robi şi ostatici, îi taie pe hicleni şi pe cei care nu-i ascultă poruncile. Gesturile lui sunt, în primul rând, acelea ale unui suveran războinic.

La 8 noiembrie 1473, înainte de a intra cu război în Țara Românească, Ştefan cel Mare a împărțit steaguri oastei sale[344]. Nu este vorba, aici, doar de aplicarea unor reguli de organizare militară, ci, mai degrabă, de îndeplinirea unui ritual. Înaintea plecării la luptă, mai cu seamă împotriva necredincioşilor, oştile creştine primeau steaguri (baniere) cu chipurile sfinților protectori, în cadrul ceremoniei respective rostindu-se şi unele rugăciuni[345]. Aceste steaguri „contribuie la moralizarea şi sacralizarea luptelor purtate de războinicii care le înalță”[346]. În acest sens trebuie înțeles şi episodul din 1473: Ştefan cel Mare a împărțit luptătorilor săi steaguri înfățişându-i pe sfinții militari, precum acela ajuns, multe decenii mai târziu, la Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos. Gestul domnesc era, fără îndoială, simbolic: în ziua Sfinților Arhangheli Mihail şi Gavril, oastea Moldovei era pusă sub ocrotirea „oştilor cereşti”. Mesajul avea, şi el, valoare simbolică: de vreme ce se împlinise un ritual obişnuit în

[344] *Cronicile slavo-române*, p.17, 30, 50, 63.
[345] Jean Flori, *Război sfânt, jihad, cruciadă*, p.173.
[346] *Ibidem*, p.175.

armatele cruciate, înseamnă că războiul împotriva Ţării Româneşti era considerat un război împotriva necredincioşilor. Or, există dovezi că Ştefan cel Mare îi asimila cu adevărat pe munteni păgânilor. În 1476, oastea Moldovei a căzut „sub mâinile limbilor necredincioase şi păgâne şi sub mâinile muntenilor păgâni, ca unii ce au fost părtaşi cu păgânii şi au fost de partea lor împotriva Creştinătăţii”[347]. Domnul însuşi declarase, cu un an înainte: „*Muntenii sunt pentru noi ca şi turcii*”[348]. Iar într-o solie trimisă la Moscova, i-a mărturisit lui Ivan al III-lea: „*în părţile acestea, numai eu unul am rămas, şi din două părţi este păgânătatea cea grea, iar din trei părţi se numesc creştini, dar mie îmi sunt mai rău decât păgânătatea*”[349].

În descrierea unora dintre luptele sale, Ştefan s-a înfăţişat pe sine însuşi ca suveran luptător, precum în scrisoarea care vestea regelui Poloniei victoria de la Baia: „*...am adunat oştile noastre şi le-am ieşit în cale şi i-am întâmpinat în apropiere de plaiuri şi am luptat cu dânşii la câmp, la râuri şi unde a fost cu putinţă.* [...] *şi apoi au venit de-a dreptul pe sub plaiuri, într-un oraş numit Baia şi au început să ridice cetate. Şi noi am venit şi am năvălit asupra lor şi ne-am aşezat la o milă mai jos, între două râuri, între Moldova şi Şomuz, şi la asfinţit, în ziua de cincisprezece decembrie, noi, cu ajutorul lui Dumnezeu şi cu norocul Măriei Tale, am poruncit tuturor călăreţilor noştri şi întregii oşti să descalece, de la mic până la mare, şi am pornit pe jos şi am năvălit asupra lor şi a început lupta între noi, de seară până în zori şi ne-am luptat piept la piept*”[350]. În ianuarie 1475, la intrarea turcilor în Moldova, „*noi, auzind, ne-am înarmat cu toţii şi am mers împotriva lor*” şi pe „*duşmani i-am călcat în picioarele noastre, şi pe toţi i-am trecut prin ascuţişul sabiei*”[351]. Un an mai târziu, la Valea Albă, „*noi, Ştefan voievod,* [...] *am ieşit înaintea lor aici şi am făcut mare război cu ei*”[352], iar în 1481, „*Io Ştefan voievod* [...] *a făcut război la Râmnic*”[353].

Gesturile puterii, ca elemente ale „marelui sistem simbolic medieval”[354], sunt, însă, mult mai numeroase şi mai nuanţate. La urma urmei, „civilizaţia medievală este o civilizaţie a gestului”[355]. Domnul Moldovei îi miluieşte pe cei care-l slujesc drept şi credincios şi face danii mănăstirilor

---

347 *Cronicile slavo-române*, p.18.
348 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.327, nr.CXLIV.
349 *Relaţiile istorice*, I, p.62, nr.9.
350 P. P. Panaitescu, *Contribuţii la istoria lui Ştefan cel Mare*, p.65-66.
351 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.323, nr.CXLIII.
352 *Repertoriul*, p.143, nr.14.
353 *Ibidem*, p.57-58, nr.2.
354 Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.616.
355 Idem, *Civilizaţia Occidentului medieval*, p.470.

pentru pomenirea morţilor ori pentru sănătatea şi mântuirea sa şi a familiei sale. Dăruieşte – sate, vii, prisăci, mori, robi – din ceea ce el însuşi moştenise[356], din ceea ce obţinuse ca pradă de război[357] sau din ceea ce cumpărase, pe nu puţini bani[358]. Nu întotdeauna provenienţa bunurilor care făceau obiectul daniilor este precizată; despre unele se spune doar că aparţineau domnului[359]. Darul lui Ştefan cel Mare poate fi privit ca o răsplată şi ca un angajament: răsplată pentru credincioşi, angajament pentru obştile monahale care trebuiau să facă slujbele de pomenire cuvenite. Dania implica un gest de reciprocitate.

Se întâmpla, însă, ca alte daruri să iasă din acest tipar. Prin 1495, şoltuzii, pârgarii şi târgoveţii din târgul Bârladului, dimpreună cu oamenii săraci din satele ascultătoare au cerut domnului să cerceteze şi să stabilească hotarul târgului[360]. Cu acel prilej, domnul a cumpărat o selişte situată în afara hotarului Bârladului, pe care a pus-o „să asculte de târgul nostru Bârlad”[361]. Pentru acest dar, Ştefan n-a cerut şi n-a aşteptat nimic în schimb. Cumpărarea şi închinarea respectivei selişti par să fi făcut parte din însăşi acţiunea de trasare a hotarului, pe care – spune domnul – „l-am cercetat şi l-am însemnat pe unde a fost şi cât a ascultat din vechime”[362]. Îndeobşte, în cazul cercetării hotarelor, uricele amintesc numele hotarnicilor, boieri mai vechi sau mai noi[363]. De data aceasta, însă, formula din document îl indică pe Ştefan ca hotarnic, ceea ce nu înseamnă, desigur, că domnul va fi făcut el însuşi măsurătoarea şi însemnarea locurilor. Semnificaţia respectivei precizări trebuie căutată în plan simbolic: Ştefan cel Mare este, acum, suveranul care pune ordine în spaţiu, care organizează teritoriul, care trage brazda împrejurul aşezării. Creaţia însemnase, în fond, scoaterea din haos şi stabilirea unei anumite ordini. Prin calitatea sa de

---

356 **DRH**, A, III, p.66, nr.37; p.69, nr.38.

357 *Ibidem*, p.152, nr.77.

358 *Ibidem*, II, p.203, nr.141; p.229, nr.155; p.259-260, nr.175; p.273, nr.184; p.326, nr.214; p.356, nr.233; p.248, nr.166; p.233, nr.157; *ibidem*, III, p.50, nr.31; p.75, nr.40; p.96, nr.51; p.103-105, nr.54; p.146, nr.75; p.148, nr.76; p.151-152, nr.77; p.160, nr.81; p.163-164, nr.82; p.171-172, nr.86; p.203-204, nr.102; p.232-233, nr.118; p.368-369, nr.204; p.435-436, nr.244; p.441-442, nr.246; p.445-446, nr.247; p.468-469, nr.261; p.501-502, nr.282; p.508-509, nr.285; p.522, nr.293; p.528, nr.295.

359 *Ibidem*, II, p.197, nr.138; p.288, nr.192; p.337-338, nr.221; *ibidem*, III, p.63, nr.36; p.146, nr.75; p.459, nr.256; p.505, nr.283; p.522, nr.293.

360 V. *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *La Vaslui, după douăzeci de ani*.

361 **DRH**, A, III, p.282, nr.151.

362 *Ibidem*, p.281, nr.151.

363 De pildă, panii Albu, Cozmiţa, Lazea, Vâlcea, Giurgiu Galbinul, Iaţco Hudici, Negrea, Ieremia stolnicul, Ivaşco Turcul sulgerul, Dinga pitarul, Ivaşco comisul, Bratul armaşul, Tăutu logofătul (*ibidem*, II, p.125, nr.87; p.131, nr.91; p.141, nr.99; p.250, nr.167; p.288, nr.192; *ibidem*, III, p.50, nr.31; p.146, nr.75; p.232, nr.118; p.249, nr.127; p.256, nr.131; p.259, nr.134; p.502, nr.282).

uns al lui Dumnezeu, suveranul moştenea dreptul de a fi, la rândul său, creator, repetând gesturi devenite arhetipuri. Exemplul cel mai grăitor în acest sens îl oferă Bizanţul, unde ordinea (*taxis*), cu multitudinea ei de înţelesuri, era conceptul – de origine politică şi socială – pe care se întemeia întreaga organizare a statului[364]. Împăratul avea, între altele, şi calitatea de cosmocrator (stăpân al lumii).

În ceea ce-l priveşte pe Ştefan cel Mare, interpretarea propusă gestului său de a stabili hotarul unei aşezări este susţinută şi de un alt exemplu, furnizat de un document din 1499, în care domnul Moldovei aminteşte de nişte vii din dealul Hârlăului, „pe care le-a sădit domnia mea din pustie"[365]. Ca şi în cazul analizat mai înainte, nu acţiunea propriu-zisă interesează aici – fireşte că nu domnul fusese acela care săpase gropile şi care plantase viţele –, ci semnificaţia ei. Prin gestul suveranului, un pământ fără nici o menire şi lipsit de viaţă capătă un rost şi este făcut să rodească. S-ar putea spune chiar mai mult, anume că, sădind vie – şi nu o altă plantă –, domnul a sacralizat locul, reluând gestul Creatorului, invocat de psalmist: „Dumnezeul puterilor, întoarce-Te dar, caută din cer şi vezi şi cercetează via aceasta, şi o desăvârşeşte pe ea, pe care a sădit-o dreapta Ta" (*Psalmi*, 79, 15-16).

Pentru o mai bună înţelegere a semnificaţiilor şi implicaţiilor simbolice ale unor gesturi domneşti, alegerea hotarului târgului Bârlad trebuie studiată în paralel cu o acţiune asemănătoare, petrecută cu câţiva ani mai înainte, la Vaslui. În 1491, Ştefan cel Mare a cumpărat de la mai mulţi stăpâni din zonă sate în valoare totală de 1.490 de zloţi tătăreşti. „Iar apoi, hotarul târgului nostru al Vasluiului şi celorlalte tuturor satelor şi săliştilor se începe...", spune documentul, după care urmează descrierea hotarului, încheiată cu formula: „Atât iaste tot hotarul a târgului nostru a Vasluiului şi tuturor acestor de mai sus sate"[366]. Nicăieri nu se precizează că hotarul ar fi fost ales de suveran. Din motive pe care nu le cunoaştem, fixarea hotarului târgului Vaslui nu pare să fi implicat, din partea domnului Moldovei, îndeplinirea unor gesturi simbolice, precum la Bârlad, chiar dacă amândouă aceste aşezări erau proprietăţi ale domniei[367].

Ctitoria cea dintâi a lui Ştefan cel Mare, Mănăstirea Putna, a început a se zidi după îndeplinirea unui gest domnesc. Descrierea nu este contemporană evenimentului, dar, foarte probabil, autorul ei – Ion Neculce – a aşternut-o în scris după cum o aflase de la călugării putneni. Locul viitoarei mănăstiri a fost

---

364 Hélène Ahrweiler, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, cu o postfaţă de Nicolae Şerban Tanaşoca, traducere Cristina Jinga, Bucureşti, 2002, p.124, 127-131.

365 **DRH**, A, III, p.435, nr.244.

366 *Ibidem*, p.190-191, nr.96.

367 Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene*, p.154-156.

ales după ce domnul a tras cu arcul „dintr-un vârvu de munte ce iaste lângă mănăstiré. Şi undé au agiunsu săgiata, acolo au făcut prestolul, în oltariu”[368]. După stabilirea locului viitorului altar, Ştefan a pus „trii boerenaşi [...], pre vătavul de copii şi pre doi copii din casă”, să tragă şi ei cu arcul. „Decii undé au căzut săgiata vătavului de copii au făcut poarta, iar undé au căzut săgiata unui copil din casă au făcut clopotniţa. Iar un copil din casă zicu să fie întrecut pe Ştefan vodă şi să-i fie căzut săgiata într-un deluşel ce să chiamă Sion, ce iaste lângă mănăstiré. Şi iaste sămnu un stâlpu de piiatră. Şi zic să-i fie tăiat capul acolo”[369]. Cât adevăr se află în spatele acestei tradiţii, nu se poate şti. Neculce însuşi avea îndoieli: „Dar întru adevăr nu să ştie, numai oamenii aşia povestescu”[370]. Reală sau nu, întâmplarea aceasta reflectă, în fond, concepţia omului medieval despre asocierea la atributele puterii. Ştefan cel Mare, suveran ctitor, îi asociase la împlinirea gestului fondator pe cei trei fii de boieri, oameni tineri, care atunci deprindeau tainele slujbei la curte. Ei nu aveau, însă, dreptul de a face ceea ce Miron Costin avea să numească „un lucru ce să cuvine unui domnu”[371]. Trăgând cu arcul mai departe decât suveranul însuşi, copilul din casă manifestase o cutezanţă care nu-i era îngăduită decât unei „puteri domneşti”[372]. El nu luase doar parte la un gest fondator – aşa cum fusese dorinţa suveranului –, ci împlinise, la rândul său, un gest de putere.

Izvoarele narative menţionează, în trecere, şi alte categorii de gesturi ale lui Ştefan cel Mare. Îl vedem, astfel, pe domn stând la masă, veselindu-se sau luându-şi doamne. Despre gesturile omeneşti, sursele nu pomenesc nimic, dar de existenţa lor firească nu ne putem îndoi. Aceste gesturi naturale suprapun, completează şi nuanţează gesturile puterii.

Foarte adesea, în descrierea anumitor gesturi sau acţiuni ale lui Ştefan cel Mare, apare calul: domnul călăreşte, descalecă sau cade de pe cal. Lucrul nu este prin nimic surprinzător, la prima vedere, fiindcă omul medieval se deplasa, de regulă, călare. Prezenţa animalului fiind înţeleasă implicit, ar fi trebuit ca în descrierea evenimentelor el să fie pomenit întotdeauna sau să nu fie pomenit niciodată. Dacă, însă – ca în cazul lui Ştefan cel Mare – calul apare doar în câteva situaţii, înseamnă că autorul respectivei relatări a simţit nevoia să sublinieze un gest semnificativ.

---

[368] Ion Neculce, *Opere*, p.162.
[369] *Ibidem*, p.163.
[370] *Ibidem*.
[371] Miron Costin, *Opere*, p.168.
[372] Pentru dreptul boierilor de a exercita unele atribute ale puterii suverane, v. Ştefan S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna*, p.265-269.

Calul a fost, dintotdeauna şi în toate culturile care l-au cunoscut, un animal asociat cu puterea[373]. Izvoarele îl prezintă pe suveran mergând călare pentru a marca diferenţa dintre el şi supuşi. Aceştia din urmă merg pe jos, lucru pe care suveranul îl face numai în situaţii speciale. După alungarea turcilor din ţară, la 1476, „ieşi voievodul neînfricat cu călărimea sa prin toată Moldova"[374], ca într-un soi de marş triumfal, amintind oarecum de acela al sfinţilor militari din fresca de la Pătrăuţi, cu Sfântul Împărat Constantin în fruntea lor şi îndrumaţi de Arhanghelul Mihail. În 1485, „a mers călare Ştefan voievod la regele Poloniei şi s-au întâlnit la Colomia"[375]. Fireşte că Ştefan mersese călare; aşadar, rostul consemnării nu este acela de a preciza modalitatea de transport, ci de a sublinia calitatea domnului ajuns la Colomeea, de suveran cu puteri depline care, depunând un jurământ de vasalitate, nu înţelegea să renunţe la nici una dintre acestea.

În timpul luptei de la Şcheia, din 1486, „Ştefan voievod a căzut de pe cal şi a zăcut printre morţi de dimineaţă până la prânz"[376]. Autorul cronicii nu a avut intenţia de a relata aici un simplu accident (cine ştie de câte ori nu va fi căzut domnul de pe cal...). În contextul dat, trebuie să se ţină seama de concepţia potrivit căreia, pentru un deţinător al puterii, căderea de pe cal semnifica însăşi pierderea puterii. Întâmplarea de la Şcheia trebuie văzută în paralel cu desfăşurarea propriu-zisă a luptei, care, în prima fază, fusese câştigată de adversarul lui Ştefan, pretendentul Hroiot[377]. Episodul a fost comparat cu acela din timpul luptei de la Bouvines, când regele Franţei, Filip August, a căzut şi el de pe cal[378]. Se cuvine adăugată, în aceeaşi ordine de idei, şi căderea de pe cal a lui Carol cel Mare, interpretată de contemporani drept un semn prevestitor pentru chiar moartea împăratului[379].

Ştefan cel Mare descalecă şi pentru a lupta, dar şi pentru a merge pe jos, într-o împrejurare cu totul excepţională. După biruinţa de la Vaslui, „Ştefan cu

---

[373] „Puterea politică era întemeiată pe cal" (Richard Lewinsohn, *O istorie a animalelor. Rolul lor în dezvoltarea civilizaţiei umane*, traducere de Lucia Ruxandra Munteanu, prefaţă şi note suplimentare de Mihail Cociu, Bucureşti, 1988, p.168). „...l'animal des gens de pouvoir, des princes, de la chasse et de la guerre par excellence" (Nicolas Drocourt, *Les animaux comme cadeaux d'ambassade entre Byzance et ses voisins (VIIe-XIIe siècle)*, în volumul *Hommage à Alain Ducellier*, p.75). „...animal associé de près au souverain qui le monte, chasse ou avec lequel il se rend au combat" (*ibidem*).

[374] N. Iorga, *Veneţia în Marea Neagră*, p.273, nr.XXXI; cu traducere, în volumul *Războieni*, p.200, nr.38.

[375] *Cronicile slavo-române*, p.180.

[376] *Ibidem*, p.36. V. şi *ibidem*, p.51, 64, 72, 181.

[377] Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.404-408.

[378] *Ibidem*, p.407-408.

[379] Eginhard, *Vita Karoli Magni*, p.141.

oastea lui fac un pelerinaj desculţi”[380]. Suveranul biruitor – cu modelul său, Sfântul Gheorghe călare, ucigând balaurul – lasă locul suveranului penitent, care aminteşte mai degrabă de regele David după fuga din faţa lui Abesalom[381]. Imaginea aceasta, a suveranului mergând pe jos în picioarele goale pentru a sugera penitenţa – şi care, în chip paradoxal, face să strălucească şi mai mult persoana monarhului[382] – este cunoscută şi din alte izvoare medievale; ne mărginim să evocăm aici episodul primirii la Paris a coroanei de spini a Mântuitorului de către regele Franţei, Ludovic cel Sfânt, îmbrăcat numai în cămaşă şi având picioarele goale[383].

Descrierea depunerii jurământului de vasalitate faţă de regele Poloniei, la 1485, este cea mai bogată în detalii privind gesturile lui Ştefan. La această ceremonie, domnul „a venit călare [...]. Răsunând trompetele aceluia şi ale regelui şi venind aproape de tronul maiestăţii regale, a descălecat, apoi a apucat în mâini steagul şi de îndată s-a îndreptat cu steagul spre tron [...]; şi fără a sta pe gânduri, apropiindu-se de tron, îngenunchind după obiceiul său şi plecând capul, înclină steagul până la pământ [...] şi spuse conţinutul omagiului [...]. El a ţinut mai departe steagul, iar în locul îngenuncherii, cu capul plecat după obiceiul credinţei sale, atingând efigia Sfintei Cruci, a făcut jurământul corporal”[384]. Apoi, regele şi-a rostit răspunsul şi a dat vasalului sărutul ritual. „După sărut, maiestatea regală a primit în mâini steagul din mâinile palatinului”[385]. În sfârşit, „maiestatea regală l-a aşezat pe palatin alături de el, ca pe un prieten şi vasal apropiat al său”[386].

După numai un deceniu, mâna care, la Colomeea, ţinuse „schiptrul” Moldovei şi care se întinsese pentru jurământ, picioarele care se îndoiseră la coborârea de pe cal şi care îngenuncheaseră aveau să devină imobile. În toamna lui 1497, Ştefan „era foarte neputincios de picioare” şi, pentru a lua parte la lupta din Codrii Cozminului, a fost dus într-o sanie[387]. Peste câţiva ani, nu cu mult înainte de moarte, solul său transmitea la Veneţia că domnul Moldovei „picioarele şi mâinile nu le poate mişca, nici nu se poate ajuta cu ele”[388].

---

[380] P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă*, p.173, nota 2; v. şi I. Minea, *Informaţiile româneşti ale cronicii lui Jan Długosz*, p.55, nota 5.

[381] „Iar David s-a dus în Muntele Eleonului şi, mergând, plângea; capul îi era acoperit şi picioarele desculţe” (*II Regi*, 15, 30).

[382] Jacques Le Goff, *Saint Louis*, p.699.

[383] *Ibidem*, p.145-146.

[384] Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ştefan cel Mare de la Colomeea*, p.454.

[385] *Ibidem*.

[386] *Ibidem*, p.455.

[387] Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, p.446, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.235.

[388] C. Esarcu, *Ştefan cel Mare*, p.96-97.

Gesturile domneşti, acelea prin care „se transmitea puterea politică”[389], dispar din izvoare înainte chiar ca Ştefan cel Mare să fi trecut în lumea drepţilor.

Modele. Autorul de secol XVIII al *Cuvântului de îngropare vechiului Ştefan voievod* scria că „Ştefan, ca un alt Macaveu, strângea ostaşii săi lângă sine şi, prin singură a lui vitează îndrăzneală, şi inemile tuturor alină, şi de nădejdea biruinţii le umple”[390]. Această comparaţie a fost aşternută în scris într-o epocă târzie, dar rădăcinile şi temeiurile ei merită cercetate mai îndeaproape. Faptul că domnul îşi mângâia supuşii întocmai ca Iuda Macabeul[391], că păstra amintirea unor evenimente deosebite[392], că dădea oştenilor, după victorii, învăţături asemănătoare cu acelea ale personajului veterotestamentar[393] ar putea intra în categoria influenţelor livreşti din izvoarele noastre narative[394].

Sunt, însă, acţiuni şi expresii proprii lui Ştefan, vădit construite după modelul acelora ale lui Iuda Macabeul. Ele au fost consemnate nu numai în letopiseţe (Letopiseţul anonim, Cronica moldo-germană sau Cronica moldo-polonă), ci şi în corespondenţa diplomatică, redactată sub supravegherea domnului. Iată, spre comparaţie, un fragment din *Cartea întâi a Macabeilor*: „Mântuitorul lui Israel, Cel care ai zdrobit pornirea celui puternic prin mâna robului Tău, David” (*I Macabei*, 4, 30), şi cuvintele din Letopiseţul anonim, aşezate sub anul 1475: „a biruit Domnul limbile păgâne cu mâna robului său, Io Ştefan voievod”[395]. În timpul unora dintre luptele sale, Iuda Macabeul „a luat cetatea şi a omorât toată partea bărbătească cu ascuţişul sabiei” (*I Macabei*, 5, 28) sau „a pierdut toată partea bărbătească cu ascuţişul sabiei” (*I Macabei*, 5, 51, 52). Letopiseţul anonim consemnează că, la 1475, „le-a dat Dumnezeu pe acele limbi necredincioase în ascuţişul sabiei”[396]. Iar Ştefan avea să povestească, în scrisoarea din 25 ianuarie 1475, că, în lupta de la Vaslui, „*pe toţi i-am trecut sub ascuţişul sabiei noastre*”[397]. Formulele acestea amintesc,

---

389 Jean-Claude Schmitt, *Motivaţia gesturilor*, p.62.

390 Ierodiaconul Gherasim Putneanul, *Cuvânt de îngropare vechiului Ştefan voievod*, p.5.

391 V. *supra*, capitolul *Diplomatul şi făcătorul de pace*.

392 V. *supra*, capitolul *Timpul şi spaţiul unui suveran*.

393 V. *supra*, capitolul *Învăţătorul şi judecătorul*.

394 Andrei Pippidi a remarcat „adoptarea unor clişee de către istoriografia slavonă din mănăstirile Moldovei” (*Tradiţia politică bizantină*, p.103), cu referire strictă la legătura dintre *Panegiricul* Sfinţilor Împăraţi Constantin şi Elena şi letopiseţele moldoveneşti. Observaţia se poate extinde, însă, şi asupra altor surse folosite ca modele de cronicari.

395 *Cronicile slavo-române*, p.18.

396 *Ibidem*.

397 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.321, nr.CXLIII.

desigur, şi de zisa *Deuteronomului*: „Şi când Domnul Dumnezeul tău o va da [cetatea] în mâinile tale, să loveşti cu ascuţişul sabiei pe toţi cei de parte bărbătească din ea” (*Deuteronomul*, 20, 13). Cruzime excesivă ? Poate, din punctul de vedere al omului zilelor noastre. Dar pentru un suveran luptător din Evul Mediu nu exista o limită a cruzimii[398] când era vorba de duşmani – ai lui Dumnezeu, în primul rând, de vreme ce se ridicaseră împotriva alesului Domnului. Şi se ştie că fiecare monarh medieval se socotea pe sine, cu mai mult sau mai puţin temei, adevăratul ales. După o victorie, Iuda Macabeul, „întorcându-se, a lăudat şi a binecuvântat pe Dumnezeul cerului, că este bun, că în veac este mila Lui” (*I Macabei*, 4, 24). După luarea Chiliei, Ştefan „s-a întors înapoi la Suceava, mulţumind lui Dumnezeu pentru izbândă”[399]. În 1473, după scoaterea din domnie a lui Radu cel Frumos, domnul Moldovei „a venit cu multă avere şi pace la Suceava, la scaunul ţării sale, şi a lăudat pe Dumnezeu [...] pentru că de la Dumnezeu a fost că i-a mers aşa de bine”[400]. După biruinţa de la Vaslui, Ştefan a făcut daruri oştenilor săi, „lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost”[401]. Informaţia din Letopiseţul anonim este confirmată de chiar cuvântul domnului: „*pentru care lucru, lăudat să fie Domnul Dumnezeul nostru*”[402]. Urmându-şi modelele biblice – pe Iuda Macabeul, pe Melchisedec, pe David şi Solomon –, Ştefan cel Mare a rămas un supus al lui Dumnezeu, îngrijindu-se, pentru sine şi pentru poporul său, „să nu se îngâmfe inima lui faţă de fraţii lui şi ca să nu se abată el de la lege, nici la dreapta, nici la stânga” (*Deuteronomul*, 17, 20).

Nu încape nici o îndoială că textele biblice în care se găseau toate aceste modele, pilde şi îndemnuri erau cunoscute în Moldova lui Ştefan cel Mare. La 26 octombrie 1475, în ziua Sfântului Dimitrie, ieromonahul Ghervasie termina de copiat un manuscris cuprinzând câteva cărţi din *Vechiul Testament*, între care *Pildele lui Solomon* şi *Înţelepciunea lui Isus, fiul lui Sirah*[403]. Asemenea manuscrise, conţinând şi alte cărţi veterotestamentare, au

---

[398] În legătură cu aceasta, P. P. Panaitescu scria: „Erau cumplite vremi, fără îndurare pentru suferinţa omenească, de vreme ce fiecare avea parte de suferinţă [...]. Nu trebuie să judecăm vremea lui cu sensibilitatea noastră modernă, căci sensibilitate nu era în creştinismul medieval, al oamenilor ce aveau mereu prezente în minte chinurile iadului pentru păcătoşi” (P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare*, p.21). Folosirea termenului „exterminator” pentru a explica gesturile de cruzime ale unui om medieval (Dan Horia Mazilu, *Un „Dracula” pe care Occidentul l-a ratat. Din istoria literaturii medievale*, Bucureşti, 2001, p.155) ni se pare cel puţin nepotrivită.

[399] *Cronicile slavo-române*, p.178.

[400] *Ibidem*, p.31.

[401] *Ibidem*, p.18.

[402] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.321, nr.CXLIII.

[403] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, p.58; idem, *L'activité littéraire en Moldavie*, p.145, nr.XVI; *Repertoriul*, p.388-390, nr.145.

mai circulat, cu siguranță, dar ele s-au pierdut de-a lungul veacurilor. S-au păstrat numai câteva care, nedatate cu precizie, pot fi atribuite secolului al XV-lea numai pe temeiul ductului şi eventualelor decoruri[404].

O cronică rusească l-a numit pe Ştefan „oştean viteaz ca un al doilea Alexandru"[405]. Ca şi în cazul comparațiilor amintite deja, cea cu Alexandru cel Mare poate fi considerată o creație cărturărească; totuşi, nu pot fi trecute cu vederea, câteva episoade din viața lui Alexandru cel Mare, aşa cum apar ele în *Alexandria*[406], episoade a căror asemănare cu evenimente din viața lui Ştefan cel Mare este evidentă.

De pildă, când Alexandru a ajuns la porțile Romei, „ieşiră doao mii de popi, toți cu făclii aprinse în mâini şi cu cădélnițe de aur şi-l întâmpinară şi ziseră: «Mulți ani, împărate, să trăieşti !»"[407]. După victoria de la Vaslui, lui Ştefan „i-au ieşit în întâmpinare mitropoliții şi preoții, purtând Sfânta Evanghelie în mâini şi slujind şi lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost ca dar de la Cel Preaînalt şi binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul !»"[408]. Această intrare a lui Ştefan cel Mare în Suceava (ca şi alte episoade similare, asemuite cu „les entrées royales" din Europa occidentală[409]), a mai fost comparată şi cu intrarea împăratului Constantin în Roma, după victoria de la Pons Milvius, aşa cum este ea descrisă în *Panegiricul* Sfinților Împărați Constantin şi Elena, copiat în Moldova chiar în vremea lui Ştefan cel Mare[410]. După înfrângerea lui Darius, Alexandru s-a căsătorit cu fiica adversarului său învins[411]. Acelaşi lucru avea să-l facă şi Ştefan. Povestind evenimentele petrecute în Țara Românească la 1473, Cronica moldo-germană a consemnat că

---

[404] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărți de altădată*, I, p.59; *Repertoriul*, p.436, nr.172; p.438-439, nr.180; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, p.110, nr.85 (conține: *Facerea*, *Ieşirea*, *Leviticul*, *Numerii*, *Deuteronomul*, *Cartea lui Iosua Navi*, *Cartea Judecătorilor*, *Cartea Rut* şi *Cărțile Regilor*); p.256-258, nr.171 (conține: *Cărțile Regilor*, *Pildele lui Solomon*, *Cântarea Cântărilor*, *Cartea înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah* şi *Cartea lui Iov*).

[405] Al. Grecu [P. P. Panaitescu], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, p.144, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.226.

[406] Acest „roman popular" pare să fi pătruns în Țările Române, în versiune slavă, în secolul al XV-lea (Maria Magdalena Székely, *Antroponimie în Moldova medievală: între calendar şi cărțile populare*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu*, p.202-209, cu toată bibliografia).

[407] *Alexandria*, ediție îngrijită, cu o prefață, glosar şi note de Dan Simonescu, Bucureşti, 1956, p.80.

[408] *Cronicile slavo-române*, p.18.

[409] Ştefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, p.393.

[410] Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină*, p.103; Liviu Pilat, *Modelul constantinian*, p.436-440.

[411] *Alexandria*, p.117-118.

Ştefan „a luat lui Radul voievod pe soţia lui şi pe unica lui fiică, cu toată oastea şi mari comori. Şi ea era de sânge şi de viţă înaltă şi acum încă este doamna lui Ştefan voievod”[412]. Alexandru cel Mare i-a promis lui Darius, aflat pe patul morţii: „împărăteasa ta mie mumă îmi va fi, în locul Olimpiiadei, până la moartea mea”[413]. Deşi o asemenea declaraţie din partea lui Ştefan cel Mare către Radu cel Frumos n-a putut să existe, din textul Letopiseţului anonim se poate întrezări poziţia pe care văduva domnului muntean, ajunsă soacră a lui Ştefan, a avut-o la curtea din Suceava: „a răposat roaba lui Dumnezeu, Maria Despina, doamna domnului Radul voievod, domnul Ungrovlahiei, care fusese adusă de Ştefan voievod, atunci când luase cetatea Dâmboviţei, pe care a îngropat-o cu cinste în mănăstirea lui de la Putna”[414].

Orice monarh medieval – şi Ştefan cel Mare nu putea face excepţie – avea modele, reale sau imaginare, istorice sau mitice[415]. Până şi faimosul atac de noapte al lui Vlad Ţepeş asupra taberei otomane a lui Mehmed al II-lea pare să fi fost inspirat dintr-un episod povestit în *Cartea Judecătorilor*[416]. Idealul monarhic era construit pe cărţile *Vechiului Testament*, mai cu seamă pe *Deuteronom*, pe *Cărţile Regilor*, pe *Psalmi*, pe *Pildele lui Solomon* sau pe *Cărţile Macabeilor*. Suveranul ales de Dumnezeu şi uns precum regele David trebuia să fie nu numai un supus credincios al Domnului, ci de-a dreptul imaginea lui pe pământ.

Vieţile sfinţilor, *Alexandria*, dar şi cronografele ofereau şi ele exemple de suverani buni şi înţelepţi, apărători ai dreptăţii şi ai păcii, de luptători

---

[412] *Cronicile slavo-române*, p.31.

[413] *Alexandria*, p.118.

[414] *Cronicile slavo-române*, p.22; v. şi *ibidem*, p.65 (Letopiseţul de la Putna nr.I).

[415] Din bogata bibliografie consacrată acestui subiect, v. lucrările de dată mai recentă despre patriarhul Iosif, regele David, cei Trei Magi, Sfântul Împărat Constantin, Alexandru cel Mare sau Carol cel Mare ca modele de suverani: Marie-Dominique Gauthier-Walter, *Joseph, figure idéale du Roi ?*, în „Cahiers Archéologiques”, 38, 1990, p.25-36; Aryeh Graboïs, *Un mythe fondamental de l'histoire de France au Moyen Âge: le «roi David», précurseur du «roi très chrétien»*, în **RH**, CCLXXXVII/1, 1992, p.11-31; Jean-Marie Privat, *Rois Mages, images des rois (matériaux pour une recherche)*, în volumul *Le pouvoir monarchique et ses supports idéologiques aux XIVe-XVIIe siècles*, études réunies par Jean Dufournet, Adelin Fiorato et Augustin Redondo, Paris, 1990, p.213-229; *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, edited by Paul Magdalino, Londra, 1994; Christiane Raynaud, *Le prince ou le pouvoir de séduire*, în volumul *Les princes et le pouvoir au Moyen Âge*, XXIIIe Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public, Paris, 1993, p.261-284; Robert Morrissey, *L'empereur à la barbe fleurie: Charlemagne dans la mythologie de l'histoire de France*, Paris, 1997. Pentru felul în care a fost receptat Alexandru cel Mare de către Biserică, v. studiul clasic al lui George Cary, *Alexander the Great in Medieval Theology*, în „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, XVII, 1954, 1-2, p.98-114.

[416] Ştefan Andreescu, *Vlad vodă Ţepeş şi Biblia*, p.231-239.

evlavioşi. În asemenea texte se regăseau, teoretizate, reguli de cârmuire şi, preamărite, virtuţi ale monarhilor ideali. Cuvintele, reacţiile şi faptele unora ca aceştia, devenite arhetipuri, erau imitate. Prin folosirea unor modele comune se crea un anume tip de suveran, comun tuturor spaţiilor geografice, tuturor epocilor, tuturor religiilor şi culturilor. În acelaşi timp, însă, urmarea repetată a aceloraşi modele dădea naştere şi unui mod specific de a-l percepe pe suveran de către contemporani şi urmaşi. „În zugrăvirea portretelor personajelor istorice sau a altor figuri remarcabile, autorii medievali perseverau în a recurge la forme ale reprezentării umane consacrate de tradiţie”[417]. Ei găseau cu uşurinţă similitudini între cârmuitorul lor şi modelul său, părând oarecum „satisfăcuţi de gândul că fiecare caz individual confirmă idealul lor generalizat”[418].

Din acest motiv, o seamă de gesturi şi situaţii îl aşează pe Ştefan cel Mare alături de Sfântul Împărat Constantin[419], de Sfântul Gheorghe, de biruitorul din *Apocalipsă*, de Iuda Macabeul, de David şi Solomon, de Alexandru cel Mare, dar şi de împăratul Carol cel Mare sau de regele Ludovic cel Sfânt. Supus credincios al lui Dumnezeu, Ştefan a urmat întotdeauna modele militante, acţionând cum credea mai potrivit pentru împlinirea voinţei divine prin cugetul şi mâna sa.

Portrete. Cum arăta Ştefan cel Mare în anii de început ai domniei sale nu putem şti. Primul lui portret cunoscut datează abia din 1473 şi a fost miniat pe una dintre paginile *Tetraevanghelului* de la Humor. Celelalte portrete – pictate în frescă, brodate sau sculptate – provin dintr-o perioadă ulterioară şi-l înfăţişează fie la vârsta maturităţii, fie deja bătrân[420].

În *Tetraevanghelul* de la Humor, călugărul Nicodim l-a reprezentat pe domnul Moldovei în genunchi în faţa tronului pe care stau Maica Domnului cu Pruncul, purtând coroană şi un costum de certă influenţă apuseană: o cămaşă din care se vede numai gulerul roşu, o haină cu mâneci lungi, strânsă cu o centură de culoare neagră, o mantie scurtă, cu falduri ample, răscroită în dreptul braţelor şi bordată cu blană, pantaloni roşii strâmţi şi cizme de asemenea roşii[421]. În tablourile votive de la Sfântul Ilie[422], Pătrăuţi (repictat mult mai

---

417 Aaron J. Gurjewitsch, *Individul în Evul Mediu european*, traducere de Hans Neumann, Iaşi, 2004, p.206.

418 *Ibidem*, p.207-208.

419 Petre Guran, *Aspects et rôle du saint*, p.55-56 (în aşa-numita *Cavalcadă* de la Pătrăuţi, Sfântul Constantin nu ţine în mână o cruce); Liviu Pilat, *Modelul constantinian*, p.429-443.

420 Teodora Voinescu, *Portretele lui Ştefan cel Mare în arta epocii sale*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.465-477.

421 Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte*, p.227, nr.82.

422 După opinia lui Ion I. Solcanu, portretele din tabloul votiv de la Sfântul Ilie au fost repictate „cu mult după moartea lui Bogdan al III-lea, ceea ce ar verifica datarea martelării

târziu[423]), Rădăuţi[424], Voroneţ[425], Sfântul Nicolae Domnesc-Iaşi (realizat într-o epocă ulterioară), Sfântul Nicolae-Dorohoi[426], de pe turnul Mănăstirii Bistriţa, de la Dobrovăţ[427] sau Sfântul Gheorghe din Suceava (toate, pictate după moartea lui Ştefan), pe epitrahilele[428] de la Pătrăuţi[429] şi Dobrovăţ[430], pe dvera Răstignirii de la Putna[431] şi în basorelieful de la Vatoped[432] domnul este reprezentat în picioare, cu coroana pe cap şi îmbrăcat în straie de ceremonial: o cămaşă din care se vede gulerul, de obicei împodobit cu perle, şi granaţa din ţesături italiene[433].

---

picturilor de aici, propusă de noi, la 1538” (Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ştefan cel Mare*, p.121). Autorul n-a ţinut seama, însă, de identificarea unuia dintre personajele reprezentate în tabloul votiv ca fiind Ştefan cel Tânăr şi de concluziile care decurg din această identificare: „*tabloul votiv de la Sfântul Ilie a fost contrafăcut în domnia lui Ştefăniţă; mai mult ca sigur, s-au scos din şirul ctitorilor copilele şi, în locul lor, a fost introdus Ştefăniţă* [...]. Această observaţie *restituie pictarea bisericii Sfântul Ilie (inclusiv tabloul votiv) epocii lui Ştefan cel Mare. Modificarea din vremea lui Ştefăniţă rămâne doar introducerea chipului său în rândul ctitorilor*” (Maria Magdalena Székely, *Observaţii mărunte în vechi biserici moldoveneşti*, în **SMIM**, XV, 1997, p.179, *subl. a.*). În ceea ce priveşte refacerea ovalele distruse ale feţelor din tabloul votiv, precum şi din alte scene, este dificil de spus dacă ea poate fi datată imediat după 1538 sau la o vreme mult mai târzie.

[423] S-a avansat ipoteza că „frescele interioare de la biserica Pătrăuţi au fost distruse de turci în toamna anului 1538” (Ion I. Solcanu, *op.cit.*, p.122). Analiza coroanelor pe care membrii familiei domneşti le poartă în tabloul votiv dovedeşte, însă, că „suntem în faţa unei picturi din vremea în care domnii Moldovei nu mai purtau coroane şi pictorii nu mai acordau atenţie reprezentării acestor obiecte” (Maria Magdalena Székely, *op.cit.*, p.177).

[424] Ion I. Solcanu, *op.cit.*, p.124-125.

[425] Idem, *Datarea picturii din altarul şi naosul bisericii Voroneţ*, în „Codrul Cosminului”, serie nouă, 5 (15), 1999, p.263; idem, *Portretul lui Ştefan cel Mare*, p.125.

[426] Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolaie-Dorohoi*, p.74-79; Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ştefan cel Mare*, p.125.

[427] Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Dobrovăţ*, p.484-485; Ion I. Solcanu, *op.cit.*, p.126.

[428] Nu luăm în discuţie epitrahilul de la Putna, cu portretele lui „Ştefan voievod” şi „Alexandru, fiul lui Ştefan voievod”, întrucât este posibil ca acesta să se fi lucrat într-un atelier din afara graniţelor Moldovei, unde, necunoscându-se figurile reale ale domnului şi fiului său, s-au folosit două chipuri imaginare, de pildă acelea ale unor personaje des reprezentate pe broderii, suveranii veterotestamentari David şi Solomon, prototipuri ale regalităţii (Ştefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, p.108-109).

[429] Pentru această broderie, v. Ştefan S. Gorovei, *Un dar pierdut şi posibila lui semnificaţie*, comunicare la Seminarul „Ştefan cel Mare. Feţe ale puterii”, Iaşi, 27 mai 2004.

[430] Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, fig.52; *Broderia veche românească*, fig.44.

[431] Maria Ana Musicescu, *op.cit.*, fig.31; *Broderia veche românească*, fig.41.

[432] Petros Koufopoulos, Diomedes Myrianthefs, *The Environment of the Monastery*, p.205, fig. 164.

[433] Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte*, p.229-231, nr.85, 86, 88-90.

Aceste descrieri vădesc faptul că, dintre toate însemnele puterii, doar coroana apare cu regularitate. De altfel, ea era pictată şi în portretul lui Ştefan cel Mare ajuns în Ţara Românească şi pe care l-a văzut la Bucureşti polonezul Maciej Stryjkowski: „un chip zugrăvit pe lemn, după obiceiul vechi, arătându-l pe acest Ştefan, înalt la statură, şezând cu coroană regească pe cap”[434]. Existenţa celorlalte însemne şi obiecte ale puterii, care completau portretul domnului, este probată de izvoarele scrise. „A luat schiptrul Ţării Moldovei”[435], spun letopiseţele, povestind victoria de la Doljeşti a lui Ştefan. „Schiptrul” – „steagul cel mare de mătase, de culoare roşie, pe care erau pictate frumos în aur blazoanele Ţării Moldovei” – l-a însoţit pe domn la Colomeea, la ceremonia de depunere a jurământului vasalic[436]. Deosebit de sugestivă este constatarea că toate cele trei obiecte despre care se ştie că au rămas de pe urma lui Ştefan cel Mare sunt simboluri ale puterii. Sabia, păstrată astăzi la Istanbul, este unul dintre simbolurile monarhice[437], care exprimă datoria suveranului de a-şi apăra teritoriul şi supuşii. Arcul, „arma regală prin excelenţă”[438] – de fapt, o arbaletă – a fost adăpostită la Mănăstirea Putna până spre sfârşitul veacului al XVII-lea[439]. Şi tot acolo a existat, până în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, „un păhar de iaspis”[440] al domnului, o cupă, „cel mai potrivit simbol al regelui”, în calitatea ei de „receptacul al darurilor divine [...] şi al iubirii”[441]. Un portret ideal al lui Ştefan cel Mare ar trebui să-l înfăţişeze purtând sau având alături toate aceste însemne şi obiecte care-l defineau pe suveran.

În miniatura *Tetraevanghelului* de la Humor, în fresca de la Rădăuţi, pe dvera Răstignirii şi pe epitrahilul de la Dobrovăţ se mai distinge şi astăzi culoarea roşie a încălţărilor lui Ştefan. Roşul exprima în cel mai înalt grad ideea de majestate, de putere, această culoare regăsindu-se frecvent în veşmintele şi pe stemele suveranilor din Europa medievală[442].

---

[434] *Călători străini*, II, p.454.

[435] *Cronicile slavo-române*, p.49 (Letopiseţul Putna I), 61 (Letopiseţul Putna II), 70 (traducerea românească a letopiseţelor de la Putna).

[436] Victor Eskenasy, *Omagiul lui Ştefan cel Mare de la Colomeea*, p.454.

[437] Jean-Paul Roux, *Regele*, p.218.

[438] *Ibidem*, p.220.

[439] Ion Neculce, *Opere*, p.164.

[440] *Ibidem*, p.164-165.

[441] Jean-Paul Roux, *op.cit.*, p.244.

[442] Christian de Mérindol, *Le prince et son cortège. La théâtralisation des signes du pouvoir à la fin du Moyen Âge*, în volumul *Les princes et le pouvoir au Moyen Âge*, p.311, 313-317. Pentru culorile folosite de suverani: idem, *Couleurs, étoffes et politique à la fin du Moyen Âge. Les couleurs du roi et les couleurs d'une cour ducale*, în volumul *Recherches sur l'économie de la France médiévale, les voies fluviales, la draperie. 112e Congrès national des sociétés savantes, Lyon, 1987*, Paris, 1989, p.221-249.

Stofele din care sunt confecţionate toate veşmintele domneşti amintesc de ţesăturile păstrate în tezaurul Mănăstirii Putna[443] sau la Muzeul Brukenthal din Sibiu[444], ori de acelea care apar în portretele ieşite de sub penelul maeştrilor italieni Paolo Uccello, Domenico Veneziano, Piero della Francesca, Giovanni Bellini, Andrea Mantegna sau Bartolomeo Montagna.

În nici una dintre imaginile descrise aici Ştefan cel Mare nu este puternic individualizat. Din acest motiv, nu se pot face observaţii cu privire la evoluţia înfăţişării sale pe parcursul ultimilor 30 de ani de domnie. Fiecare artist în parte a avut grijă să nu-l lipsească de unul dintre atributele specifice unui deţinător al puterii – identificând, prin aceasta, esenţialul –, dar nici unul dintre ei n-a fost prea interesat de particularităţile individului. Şi aceasta, pentru că artiştii medievali „nu percepeau unicitatea, irepetabilul unei individualităţi”, privirea lor fiind îndreptată „asupra esenţei celei mai proprii, mai lăuntrice a omului”, care „se articula în predestinarea lui pentru o «slujbă» sau o «funcţie»”[445].

Şi totuşi, cum trebuie să ni-l imaginăm pe domnul Moldovei ? Comparând între ele portretele păstrate şi folosind şi puţinele surse scrise obţinem imaginea unui „om nu mare de statu”[446], dar probabil cu un trup foarte vânjos, cu faţa rotundă şi plină, cu o frunte largă, cu ochi albaştri, cu părul lung şi blond lăsat în plete pe spate, cu mustaţă de asemenea blondă şi, în unele etape ale vieţii, cu o umbră de barbă[447]. Rana de la glezna stângă trebuie să-l fi făcut, cel puţin în ultimii ani, să şchiopăteze. De altfel, medicul Matteo Muriano observa, la 1502, că Ştefan „arată bine la trup pentru vârsta sa, dacă această meteahnă nu l-ar fi chinuit”[448].

Printr-o stranie coincidenţă, doi suverani pe care-i despărţeau aproape şapte veacuri, dar care – şi unul, şi celălalt – au fost socotiţi excepţionali, au avut parte de domnii de câte 47 de ani şi şi-au încheiat viaţa suferind de gută şi şchiopătând de un picior[449]: Ştefan cel Mare şi Carol cel Mare.

Durerea l-a însoţit pe domnul Moldovei în tot cursul vieţii sale. Rana de la picior l-a muncit vreme de patru decenii. Suferinţele provocate de gută şi de afecţiuni ale sistemului circulator l-au imobilizat ani buni. Nimic nu se va fi comparat, însă, cu atrocele chinuri pe care domnul sexagenar a trebuit să le îndure în timpul operaţiei de cauterizare a rănilor de la picioare cu fierul

---

[443] Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte*, p.227, nr.82; p.230, nr.88.
[444] *Ibidem*, p.229, nr.86.
[445] Aaron J. Gurjewitsch, *Individul în Evul Mediu european*, p.207.
[446] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.
[447] Precum aceea, abia schiţată, din tabloul votiv de la Voroneţ.
[448] *Călători străini*, I, p.149.
[449] Eginhard, *Vita Karoli Magni*, p.93, 129, 137, 139 (pentru anii de domnie); p.117 (pentru boala de picioare).

înroşit[450]. Dar n-a fost numai durerea fizică. În mai multe rânduri, moartea a lovit familia domnească. Ştefan şi-a pierdut două soţii (dintre care una, doamna Evdochia, a murit tocmai când regele Matias intrase cu război în Moldova) şi cinci copii (între care Alexandru, bărbat în puterea vârstei, crescut şi educat pentru a deveni, la rândul său, domn). Ultimii ani ai vieţii i-au fost întunecaţi de vestea întemniţării la Moscova a fiicei sale, Elena, şi a nepotului său, Dimitrie. La toate acestea trebuie adăugată durerea pricinuită de înfrângerile în luptă[451]. Oricât de mari vor fi fost suferinţele trupeşti şi sufleteşti prin care a trecut, Ştefan cel Mare nu s-a plâns niciodată. Din izvoarele păstrate se întrevede că domnul Moldovei îşi controla cu grijă reacţiile, că nu se lăsa uşor pradă deznădejdii şi că trăia momentele grele – ale sale ca om ori ca suveran – cu o tristeţe reţinută şi cu o îngrijorare firească. Cercetarea felului în care Ştefan îşi trăia durerea îi pune în lumină tăria de caracter ieşită din comun, remarcată, de altfel, şi de contemporani.

Investigaţia în această direcţie este importantă, întrucât portretul fizic al unui suveran nu avea mare relevanţă dacă trăsăturile sale exterioare nu se găseau într-o armonie perfectă cu însuşirile şi trăirile interioare. În judecarea unui deţinător al puterii, valorile estetice în sine nu intrau în discuţie. Frumuseţea chipului trebuia să reflecte curăţenia şi bunătatea sufletului. După mărturia lui Matei Miechowski, pe Ştefan cel Mare „natura îl făcuse norocos, isteţ şi viteaz". Calităţile lui îl determină pe cronicarul polon să exclame: „O, bărbat triumfal şi victorios, care biruişi pe toţi regii învecinaţi ! O, om fericit, care te bucuraşi de toate darurile, câte natura altora numai în parte le dă: unii înţelepţi şi vicleni, alţii viteji şi drepţi, alţii iarăşi cu noroc împotriva duşmanilor. Tu singur le avuşi hărăzite toate laolaltă: drept-prevăzător, isteţ, biruitor al tuturor duşmanilor !"[452]. „Amintrilea era om întreg la fire – scrie *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron vodă* –, neléneşu, şi lucrul său îl ştiia a-l acoperi şi unde nu gândiiai, acolo îl aflai"[453].

Nu pot fi lăsate deoparte nici trăsăturile lui Ştefan cel Mare păstrate în mentalul colectiv şi aşternute pe hârtie târziu, în *Cuvântul de îngropare vechiului Ştefan voievod*: „La războaie biruitori smerit, la pace domn drept şi bun, în viaţa sa din parte credincios adevărat"[454]; „...la osteneală fără preged, la odihnă fără desfrânare, la primejdii fără de frică"[455].

---

[450] V. *supra*, capitolele *Boala şi medicii* şi *„Şi pe Ştefan voievod l-a ajuns moartea"*.
[451] V. *supra*, capitolul *Luptătorul*.
[452] *Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare*, p.36, reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*, p.175.
[453] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, p.120.
[454] Ierodiaconul Gherasim Putneanul, *Cuvânt de îngropare vechiului Ştefan voievod*, p.4.
[455] *Ibidem*, p.5.

Steme. Mărturiile heraldice care-l privesc pe Ştefan cel Mare[456] alcătuiesc un capitol deosebit al istoriei domnului, pe cât de pasionant, pe atât de greu de descifrat. De la strămoşii săi, Ştefan moştenise, ca stemă a dinastiei, un scut despicat, fasciat în dreapta şi semănat cu flori de crin în stânga[457]. Monedele emise de Petru I şi de Alexandru cel Bun poartă pe revers această stemă, în care – după opinia noastră – se regăseşte aceea pe care Bogdan I a primit-o sau a preluat-o înainte de 1342, pe când era voievod al românilor din Maramureş, în calitatea sa de vasal al regelui Carol Robert de Anjou[458]. Ea reproduce, în ceea ce priveşte mobilele, stema Ungariei angevine, însă, în ceea ce priveşte smalturile (culorile), s-a produs o diferenţiere, pe care o va atesta abia ultima reprezentare a stemei lui Ştefan cel Mare (1502) şi singura cunoscută până acum în culori: dacă fasciile ungare erau argint şi roşu, cele ale

---

[456] Cf. Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.69-88, cu tot materialul ilustrativ cunoscut până la acea dată. Bibliografia ulterioară a problemei este destul de bogată, mai ales începând din 1972; cele mai importante studii (în ordine cronologică): I. N. Mănescu, *Stema Moldovei*, în **MI**, VI, 1972, 5, p.37-42; Ştefan S. Gorovei, *Les armoiries de la Moldavie et de ses princes règnants (XIVe-XVIe siècles)*, în *Recueil du 11e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique, Liège, 29 mai-2 juin 1972*, Braga (Portugalia), 1973, p.263 (versiunea românească: *Stema Moldovei şi a voievozilor ei*, p.13-22); Dan Cernovodeanu, *Heraldica dinastică monetară moldoveană din secolele XIV-XVI şi realităţile istorice pe care le reflectă* (studiu din 1976, tipărit postum, în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2, p.23-37); idem, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977, *passim* (şi ilustraţii); Jean-Nicolas Mănescu, *Considérations sur les armes de la Moldavie au XIVe et XVe siècles*, în *Recueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, Bucureşti, 1982, p.48-69, retipărit în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2, p.46-47; Dan Cernovodeanu, *Les reflets des armes royales de Hongrie sur les armes dynastiques des princes de Moldavie (XIVe-XVIe siècles)*, în *Communicaciones al XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealogica y Heraldica, Madrid, 19-26.IX.1982*, I, Madrid, 1983, p.391-428; Lia Bătrâna şi Adrian Bătrâna, *Unele consideraţii cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XXIV/1, 1987, p.99-114; Ştefan S. Gorovei, *Crinii lui Ştefan cel Mare. Între Capeţieni şi Paleologi*, comunicare la Seminarul „Ştefan cel Mare. Semne şi expresii ale puterii”, Iaşi, 13 decembrie 2001; idem, *Stemele lui Ştefan cel Mare de la Cetatea Albă*, comunicare în şedinţa din 15 ianuarie 2002 a Filialei Iaşi a Comisiei de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie a Academiei Române (sub tipar); idem, *Stema lui Ştefan cel Mare. Observaţii, interpretări, explicaţii*, comunicare în şedinţa din 15 februarie 2005 a Filialei Iaşi a Comisiei de Heraldică, Genealogie şi Sigilografie a Academiei Române (sub tipar). V. şi *infra*, în note.

[457] Folosim termenii „dreapta” şi „stânga” în sensul heraldic, raportaţi la stemă şi nu la privitor.

[458] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Stema Moldovei şi a voievozilor ei*, p.16-17. Pentru apărarea acestui punct de vedere: idem, *Armoiries et rapports politiques: le „cas” moldave au XIVe siècle,* în **RRH**, XXIII, 1984, 2, p.117-128 (reprodus ulterior, în versiunea românească, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987, p.661-674 şi inclus în volumul *Întemeierea Moldovei*, p.300-316).

dinastiei din Moldova au devenit aur şi verde. Nu există o explicaţie pentru ridicarea în rang a fasciilor, de la argint la aur. Crinii, proveniţi din patrimoniul heraldic al Capeţienilor – marea dinastie care dădea regii Franţei şi căreia îi aparţineau şi Angevinii napoletani, urcaţi, prin moştenire, pe tronul Ungariei – erau, ca şi în locul lor de origine, de aur pe fond albastru.

Urmaşii lui Alexandru cel Bun au pus, pe reversul monedelor lor, fie această stemă dinastică, fie diverse alte reprezentări sau combinaţii heraldice[459]. Pe monedele emise de tatăl lui Ştefan, Bogdan al II-lea, de pildă, se află un buzdugan şi o spadă aşezate alături, în poziţie verticală[460].

Cea dintâi reprezentare a stemei personale pe alt obiect decât monedele vine din vremea lui Ştefan cel Mare: pe piciorul cădelniţei dăruite Mănăstirii Putna la 12 aprilie 1470, două scuturi prezentate privitorului de câte un înger – după moda apuseană a vremii – înfăţişează stema ţării (capul de bour) şi stema domnului: un scut despicat, având în dreapta o cruce cu braţe egale deasupra unei roze, iar în stânga fasciile[461]. Prezenţa acestei steme pe reversul unora dintre monedele emise de Ştefan cel Mare a determinat datarea respectivelor emisiuni în prima parte a domniei.

Nu dispunem de nici un fel de informaţie pentru a descifra sensul şi mesajul acestei compoziţii şi nici pentru a explica faptul că şase ani mai târziu, în 1476, două pisanii[462] care au marcat încheierea unor lucrări de reparaţii la Cetatea Albă atestă reluarea stemei dinastice în forma ei iniţială, doar cu inversarea câmpurilor: primul, în dreapta, este semănat cu flori de crin, iar al doilea, în stânga, este fasciat. Această reluare a vechii steme se vede confirmată şi de câteva cahle, descoperite la Baia şi la Suceava, în locuinţe distruse de incendii în vremea lui Ştefan cel Mare. În funcţie de pisaniile de la Cetatea Albă, respectivele incendii au fost asociate cu răvăşirea Moldovei de oştile otomane în vara anului 1476[463].

După ce, vreme de două decenii, domnul nu pare să fi acordat o atenţie deosebită reprezentării sale prin stemă, anul 1477 aduce o compoziţie heraldică

---

459 Cf. George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede şi bancnote româneşti*, Bucureşti, 1977, p.43-78.

460 *Ibidem*, p.76.

461 Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.78, fig.9.

462 I. Bogdan, *Inscripţiile de la Cetatea Albă şi stăpânirea Moldovei asupra ei*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907-1908, p.336-340 şi planşele III şi IV; Mihai Berza, *op.cit.*, p.72-73, fig.3-4. Pentru datarea ambelor pisanii în anul 1476: Ștefan S. Gorovei, *Stemele lui Ştefan cel Mare de la Cetatea Albă*.

463 Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cahle cu elemente heraldice descoperite la Baia*, în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2, p.92-93 (citând lucrările arheologilor Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna pentru Baia, Mircea D. Matei şi Emil I. Emandi pentru Suceava) şi fig.2, 3 şi 5; eadem, *Cahle din Moldova medievală*, p.112-113 şi fig.43 (1-3).

nouă, care nu descinde din cele două anterioare. Prin remanieri succesive, care au avut în vedere înglobarea întregului patrimoniu heraldic al familiei domnitoare, se va ajunge, după 17 ani, la forma finală, caracterizată drept o „sinteză heraldică”[464].

O frumoasă pisanie, descoperită în ruinele cetăţii de la Suceava, păstrată fragmentar, arată că, la 8 septembrie 1477, era deja în uz stema cea nouă: scut despicat, în dreapta o cruce dublă, iar în stânga un crin dublu (două flori de crin opuse şi unite prin piciorușele lor)[465]. Aceeaşi stemă se află pe pisania turnului de intrare de la Mănăstirea Putna, datată 1481, foarte probabil o refacere târzie din secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea[466], dar care a ţinut seama de un model contemporan. În anii următori, a intervenit o primă remaniere, prin dublarea rozei din stema atestată la 1470: câte o roză a fost aşezată deasupra crucii duble şi, respectiv, sub crinul dublu. Această variantă – atestată în repetate rânduri, dar exclusiv pe cahle descoperite în mai multe târguri din Moldova unde au existat reşedinţe domneşti (Bacău, Botoşani, Cotnari, Hârlău, Iaşi, Suceava, Vaslui; cetăţile Suceava şi Neamţ)[467] – a fost datată „circa 1486” pentru că în acest an a fost încheiată refacerea curţilor de la Hârlău[468]. Descoperirea cahlelor în atâtea locuri arată, însă, că ea a fost în uz o vreme mai îndelungată.

O nouă remaniere a condus la o variantă apropiată de cea finală, atestată de un singur monument heraldic, anume o pisanie aşezată pe zidurile cetăţii de la Suceava, la 14 septembrie 1492[469]: un scut sfertuit, în ale cărui cartiere se află crinul dublu în poziţie verticală (în ţeapă), fasciile, trei roze aşezate în diagonală de la dreapta spre stânga (în bandă) şi, respectiv, crucea dublă, aşezată în diagonală de la stânga spre dreapta (în bară). Foarte curând, probabil în cursul anului 1493[470], şi această variantă a suferit o remaniere, crinul dublu şi crucea dublă schimbându-şi locurile. Noua compoziţie – care stă mărturie pentru eforturile şi căutările stăruitoare ale curţii, atât de a aduna în scut toate

---

[464] I. N. Mănescu, *Stema Moldovei*, p.38.

[465] M. D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie*, p.323-329 şi fig.1 (între p.326 şi 327).

[466] Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.75, fig.6; pentru autenticitatea reprezentării, v. şi p.76.

[467] Cf. Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cahle din Moldova medievală*, p.113-114 şi fig.44 (1-4) şi 45 (1, 2, 4).

[468] Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei*, p.198.

[469] C. Bălan şi Şt. Olteanu, *Stema cu pisanie din vremea lui Ştefan cel Mare*, p.59 (fig.3); autorii au datat această pisanie în „jurul anilor 1500-1502” (p.61); ulterior (1972), s-a arătat că ea nu poate data decât din 1492 (cel mai târziu 1493): cf. Ştefan S. Gorovei, *Stema Moldovei şi a voievozilor ei*, p.19-20, nota 28. Această datare a fost acceptată în cercetarea ulterioară a problemei.

[470] Datarea propusă în 1972 de Ştefan S. Gorovei, *op.cit.*, p.20 a fost acceptată de cercetătorii ulteriori.

elementele socotite a fi purtătoare de mesaje importante, cât şi de a le orândui în chipul cel mai logic şi estetic totodată – este cunoscută numai printr-un fragment de cahlă, descoperit demult în ruinele cetăţii de la Suceava[471].

În sfârşit, o ultimă remaniere a condus la varianta finală, ilustrată de o reprezentare în metal şi de una desenată, în culori, pe o filă de manuscris. Cea dintâi – de o lucrătură foarte elegantă şi precisă şi de un ireproşabil desen heraldic – se află pe clopotul dăruit Mănăstirii Bistriţa, la 25 iulie 1494[472], iar cea de-a doua în *Tetraevanghelul* destinat Mănăstirii Zografu, la 23 aprilie 1502[473]. Stema lui Ştefan, în ultimii zece ani de domnie şi de viaţă, era alcătuită dintr-un scut sfertuit, mobilat în chipul următor: în primul cartier, pe albastru, o cruce dublă, treflată, de aur; în al doilea cartier, fasciile, de aur şi verde; în al treilea cartier, pe verde, trei roze de aur, tivite cu albastru, aşezate în bandă; în al patrulea cartier, pe albastru, dubla floare de crin, de aur, aşezată în bară; în inima scutului, *en abîme*, o jumătate de soare de aur („soarele de amiază"), ale cărui raze se răsfrâng peste cartierele inferioare (trei şi patru).

Astfel, analiza materialului heraldic păstrat arată[474] că evoluţia stemei lui Ştefan cel Mare cunoaşte două etape mari: una cuprinde anii 1457-1476, iar cealaltă – anii 1477-1494 (1502). Evoluţia acestei steme nu este haotică, ci se supune unei dezvoltări, urmare a unor remanieri dictate de posesorul ei; această dezvoltare, ca o creştere, este uşor de urmărit în cea de-a doua etapă. Despre menţionatele remanieri, ale căror temeiuri ne scapă, se poate spune că, pe de o parte, ele nu se află în relaţie cauzală cu schimbările de direcţie din politica externă a domnului (cum s-a presupus uneori) şi că, pe de altă parte, au avut în vedere exclusiv mobile din zestrea heraldică a acestuia.

Se poate, desigur, pune întrebarea: stemele acestea sunt compoziţii heraldice ori au avut numai rosturi estetice, ca imitaţii alcătuite la întâmplare,

---

[471] K. Romstorfer, *Cetatea Sucevei*, traducere de Al. Lapedatu, Bucureşti, 1913, pl.VI (rândul de jos, a doua din stânga); Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare*, p.82 (descriere) şi 84, fig.15; Paraschiva-Victoria Batariuc, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova (secolele XV-XVI)*, în **ArhGen**, II (VII), 1995, 1-2, p.321 (descriere) şi 343, fig.13/6; eadem, *Cahle din Moldova medievală*, p.114 (descriere) şi 245, fig.48/5.

[472] *Repertoriul*, p.357, nr.135; Mihai Berza, *op.cit.*, p.77, fig.8 (desen); Răzvan Theodorescu, *Mănăstirea Bistriţa*, Bucureşti, 1966, fig.27. În acea zi (vineri, în 1494) se prăznuieşte Adormirea Sfintei Ana, amănunt care nu poate fi lipsit de legătură cu faptul că, în biserica Mănăstirii Bistriţa, se afla mormântul doamnei Ana, soţia lui Alexandru cel Bun, şi că tot acolo avea să fie îngropată şi fiica omonimă a lui Ştefan. Cum data morţii acestei copile nu este cunoscută, ne putem întreba dacă dania făcută în ziua Adormirii Sfintei Ana nu este un reflex tocmai al pierderii recente a acestei fiice.

[473] N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, pl.IV; Emil Condurachi, *Blazonul lui Ştefan cel Mare*, planşa color, şi Mihai Berza, *op.cit.*, fig.17 (planşă între p.84 şi 85).

[474] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Stema lui Ştefan cel Mare. Observaţii, interpretări, explicaţii*.

deci lipsite de orice conţinut care să se raporteze la purtător şi menite să împodobească pisanii, cahle, manuscrise etc. ? Este firesc să admitem că ele nu se supuneau, poate, regulilor inflexibile din Europa heraldică. De aceea, nu trebuie să se acorde mare importanţă formei scutului, aşezării lui, numărului de fascii şi de crini, desenului cu linii mai precise sau mai şovăitoare. Interesul trebuie să se îndrepte, în chip precumpănitor, asupra conţinutului scutului, singura parte cu o importanţă decisivă. Iar când este vorba de spaţiul nostru istoric, acest spaţiu unde a prevalat libera adopţiune şi unde nu a existat – după cât se ştie astăzi – controlul sever al unei instituţii abilitate, este de acceptat că dorinţa purtătorului putea face regula, conducând la exprimări mai greu de încadrat şi de explicat după normele clasice ale heraldicii. Însă, când se constată chipul în care creşte stema lui Ştefan cel Mare în decurs de 17 ani, de la 1477 până la 1494, ideea unui proces haotic, desfăşurat la voia întâmplării ori sub supravegherea vreunui diac de la curte trebuie înlăturată. O mână de cunoscător a transpus de fiecare dată cu rigurozitate, cu atenţie şi la echilibrul estetic, cele dorite şi rânduite de domnescul comanditar. De aceea, credem că această creştere – de la crucea dublă şi crinul dublu din 1477 la marea stemă cu soarele de amiază din 1494 – materializează gândurile şi simţămintele domnului, întemeiate pe (sau provocate de) realităţi care rămân necunoscute. Tocmai şi numai determinarea acestor realităţi ar putea – în lipsa unor surse scrise explicative – să lumineze procesele care au dus la remanierile succesive din 1477-1494. Acestea ilustrează o evoluţie care nu urmează unei creşteri teritoriale a posesiunilor domnului, ci este o creştere pe care domnul însuşi o dictează, părând a da conotaţii noi vechilor mobile din zestrea sa heraldică, precum crinul, crucea şi roza.

Pe de altă parte, se pune şi întrebarea: ce destinaţie aveau aceste compoziţii heraldice ? Cu mentalitatea noastră de astăzi, am fi înclinaţi să le acordăm rolul de manifeste vizuale, ca actualelor drapele şi steme de stat. Dar aceasta este, credem, o direcţie greşită. Elementul capabil să-l identifice, eventual, pe domnul Moldovei între alţi purtători de steme era capul de bour, inconfundabil şi inconturnabil purtător al acestui mesaj vreme de aproape cinci veacuri. Stema cealaltă pare a fi avut o folosire cu totul restrânsă, limitată la unele mari construcţii de la cetăţi (Cetatea Albă – 1476, Suceava – 1477 şi 1492) sau mănăstiri (Putna – 1481), precum şi, cu predilecţie, la cahle, adică la ceea ce azi s-ar numi „decoraţiuni interioare”. Singura atestare pe un clopot şi singura atestare pe un manuscris par să accentueze această utilizare la adăpost de privirile mulţimii: clopotul era urcat în clopotniţă, astfel încât frumoasa lui stemă nu putea fi văzută decât doar de unii dintre monahi; iar *Tetraevanghelul* trimis la Zografu era încă şi mai îndepărtat de privirile celor mulţi: acolo, pe masa altarului sau în locul rânduit pentru păstrarea cărţilor, pagina cu stema

domnului Moldovei nu o vedeau decât monahii slujitori – preoţi şi diaconi. Şi într-un caz, şi în celălalt, nu propaganda a fost avută în vedere prin dăruirea acestor obiecte armoriate.

Privind faptele din această perspectivă, vedem cât de nepotrivită poate să fie explicarea menţionatelor remanieri prin modificări ale direcţiei politicii externe: nu acestea aveau a fi semnalate pe sobele din încăperile apartamentelor domneşti ori pe înălţimea zidurilor cetăţilor, a clopotniţelor mănăstireşti şi a Muntelui Athos. Trebuie, deci, eliminată de la început ideea că aceste compoziţii heraldice îndeplineau vreun rol în propaganda vizuală, precum tablourile votive din biserici.

Premisele odată stabilite, vom observa că stema lui Ştefan pare să fi ajuns la varianta sa definitivă urmând modelul oferit de stema regelui Matias al Ungariei, pentru ca – prin aranjarea şi rearanjarea mobilelor numai din propria moştenire heraldică a domnului – să se realizeze nu o imitaţie servilă, ci o replică mândră, fie şi postumă. Către această concluzie ne îndreaptă analiza mobilelor din stema de la 1494-1502.

Din întreaga compoziţie, numai fasciile din cartierul al doilea s-au transmis neschimbate (cu neimportante variaţii de număr) din stema folosită pe monedele lui Petru I. La drept vorbind, nici nu ar fi fost ceva de schimbat, după modificarea culorilor.

Crucea dublă şi crinul dublu merg împreună, după cum ne indică stemele din 1477 şi 1481 şi, ca urmare, ar trebui găsită o explicaţie comună pentru dublarea respectivă. În cazul crinului, s-a avut, poate, în vedere atât existenţa acestei flori în patrimoniul simbolistic al Paleologilor (neamul din care, prin femei, cobora şi doamna lui Ştefan, Maria din Mangopul Crimeii), cât şi apropierea de reprezentarea unui talisman, legat de începutul Evangheliei Sfântului Ioan şi coborând din cultul armei duble[475]. Cât priveşte crucea dublă, ea a fost pusă în legătură ori cu însemnul herbului Jagiełło (presupunându-se primirea lui Ştefan în acest herb, fie în urma omagiului de la Colomeea, fie mai înainte), ori cu însemnul similar din stema regatului Ungariei, amintitor al misiunii apostolice pe care papalitatea o încredinţase primilor regi maghiari[476].

---

[475] Cf. idem, *Crinii lui Ştefan cel Mare. Între Capeţieni şi Paleologi*.

[476] Cf. I. N. Mănescu, *Stema Moldovei*, p.40; Dan Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică*, p.117-118; idem, *Les reflets des armes royales de Hongrie*, p.417 (şi nota 17), 423-424; idem, *Augmentations et changements d'armoiries dans l'héraldique des Pays Roumains*, în *Brisures, augmentations et changements d'armoiries. Actes du 5e colloque international d'héraldique, Spolète, 12-16 octobre 1987*, Bruxelles, 1988, p.77; Ileana Căzan, *Imaginar şi simbol în heraldica medievală*, p.116; Alexandru Simon, *The Use of the „Gate of Christendom"*, p.213 şi 214 (nota 87). Discuţia asupra acestor opinii la Ştefan S. Gorovei, *Stema lui Ştefan cel Mare. Observaţii, interpretări, explicaţii*.

În ceea ce ne priveşte, suntem înclinaţi a crede că această cruce dublă – a cărei dezvoltare din crucea simplă, cu braţe egale, este indiscutabilă – ar putea să semnifice deţinerea unei frânturi din lemnul Sfintei Cruci: această relaţie este atestată cu o consecvenţă care nu lasă loc pentru îndoieli[477]. Or, este posibil ca domnul Moldovei să fi fost şi el păstrător al unei asemenea relicve, primită fie de la Muntele Athos, fie de la Sfântul Scaun, şi pentru a cărei venerare a construit biserica de la Pătrăuţi, cu hramul Sfintei Cruci, asimilat de îndată, din raţiuni practice, cu sărbătoarea Înălţării Sfintei Cruci[478].

În sfârşit, o explicaţie trebuie să existe şi pentru creşterea numărului rozelor, prin două augmentări succesive[479]. Este, poate, o legătură între acest fenomen şi faptul că, în această vreme, exista un fel de distincţie cu care papii răsplăteau pe cei care aveau merite însemnate pentru Creştinătate: trandafirul (roza) de aur, pe care îl primise, în 1461, despotul Toma Paleologul, iar în 1474 regele Cristian I al Danemarcei, Norvegiei şi Suediei[480]. Oferit, cândva, unui prinţ ortodox, trandafirul de aur a putut fi trimis şi altui prinţ ortodox, care binemerita cu adevărat din partea Creştinătăţii întregi.

Aranjamentul final al mobilelor din patrimoniul domnului are o frapantă asemănare cu acela al elementelor care compun stema regelui Matias; este, însă, numai o asemănare de formă[481], sugerată de unele mobile comune, dar de culori diferite: crucea dublă (de aur pe fond roşu la Matias, de aur pe fond albastru la Ştefan) şi fasciile (argint şi roşu la Matias, aur şi verde la Ştefan). În cartierul al treilea, regele purta trei capete de lei încoronate, de aur, pe fond albastru, aşezate 2, 1 (stema Dalmaţiei); Ştefan poartă cele trei roze de aur, pe fond verde. În ultimul cartier, leul Boemiei simboliza pretenţiile lui Matias la tronul acestei ţări; crinul dublu al lui Ştefan nu are menirea de a semnala vreo pretenţie teritorială.

Între aceste două steme, mai este o asemănare care le şi deosebeşte, totodată: în mijloc, *en abîme*, Matias a aşezat un scut mic, de aur, conţinând corbul Corvineştilor cu inelul în cioc. Ilustrând legenda despre originea familiei sale, acest element heraldic îl identifică pe rege, vorbeşte despre el, este chiar el în reprezentarea cea mai strictă şi mai simbolică. În acelaşi loc, fără scut, Ştefan a aşezat soarele de amiază, care îşi lasă acoperită partea superioară de primele două cartiere (crucea dublă şi fasciile), pentru a lumina rozele şi crinul dublu. Cum şi

---

[477] Liviu Pilat, Maria Magdalena Szekély, *Ştefan cel Mare şi cultul Sfintei Cruci*.

[478] *Ibidem*.

[479] Cf. Dan Cernovodeanu, *Augmentations et changements d'armoiries*, p.77.

[480] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Stema lui Ştefan cel Mare. Observaţii, interpretări, explicaţii*.

[481] Se poate spune că stema domnului Moldovei este un fel de replică la aceea a regelui Ungariei. Este singurul mod în care socotim acceptabilă ideea „reflexelor stemelor regale” ungureşti (pentru a relua formularea lui Dan Cernovodeanu) asupra celor ale lui Ştefan cel Mare.

rozele, şi crinii evocă soarele, se vede că jumătatea inferioară a acestei steme adună simboluri solare, luminate de soarele însuşi. Prin analogie cu stema regelui Matias, trebuie să înțelegem că soarele îl reprezintă chiar pe Ştefan cel Mare.

Enigmaticul soare de amiază a fost introdus în stema domnului Moldovei în 1493-1494 (înainte de 25 iulie). Indiferent ce anume a determinat această ultimă remaniere în materie de heraldică dinastică, este evident că ea exprimă „o remarcabilă conştiință de sine" a lui Ştefan cel Mare[482], afirmată public, chiar dacă numai pentru inițiați, tocmai în acel moment. În inima scutului se află cea mai pregnantă reprezentare simbolică a puterii şi a majestății monarhice: soarele[483].

Titluri. Principele devenea cunoscut supuşilor săi prin imagini, dar şi prin cuvinte. Orice emana de la puterea domnească era acceptat de supuşi dacă era recunoscut ca atare pe cale vizuală sau auditivă, precum se spune în preambulul uricelor domneşti: „Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se...". Alături de imagini – tablourile votive din bisericile domneşti şi stemele săpate în piatra unora dintre pisaniile aşezate pe ziduri de biserici, cetăți şi, probabil, case domneşti, manifeste vizibile, la îndemână pentru recunoaşterea şi înțelegerea tuturor – se aflau cuvintele: documente, scrisori, acte politice, pe de o parte; însemnări de danie aşternute pe filele de pergament sau de hârtie ale cărților, cusute pe mătasea sau catifeaua broderiilor liturgice, ori gravate în metal, texte săpate în piatra pisaniilor şi a pietrelor de mormânt, pe de altă parte. Peste tot, este numele principelui însoțit de titlurile sale. Ceea ce oferă, ca informație, izvoarele din prima categorie (documente, scrisori, acte politice) constituie materialul pentru o cercetare de diplomatică. Însă gândurile, concepțiile, tendințele suveranului în diferite momente ale vieții sale nu se pot studia dacă nu se aduc în discuție şi izvoarele din a doua categorie (însemnări şi inscripții). Studiate împreună, ele îngăduie sondarea unui domeniu care, în lipsa mărturiilor explicite, apare ca delicat şi nebulos: vocabularul politic. Unele dintre aceste izvoare au fost, în chip evident, menite cunoaşterii publice, însă altele – precum însemnările dedicatorii ale cărților de cult ori inscripțiile brodate – erau mai degrabă menite să fie ascunse privirilor. Mesajul unora ca acestea din urmă trebuie, desigur, evaluat altfel.

---

482 I. N. Mănescu, *Stema Moldovei*, p.40. V şi Dan Cernovodeanu, *Les reflets des armes royales de Hongrie*, p.421, nota 51: „le soleil de midi doit être considéré comme un symbol personnel d'Etienne le Grand...".

483 Cf. Ernst H. Kantorowicz, *Oriens Augusti – Lever du Roi*, tipărit postum în **DOP**, XVII, 1963, p.119-177 (v. cap.4).

După cum a explicat demult Emil Vîrtosu, într-o cercetare devenită clasică, elementele titulaturii princiare sunt diferite la cel care domneşte, la fiul acestuia şi la cel care a domnit: „Domnul de pe tron are în primul rând dreptul, în formularul diplomatic, la toate atributele de maiestate: *eu*, *noi*, *Io*, *voievod* şi, în acelaşi timp, la atributele de suveranitate: *mare voievod*, *domn de sine stăpânitor*, însoţite toate la un loc de formula de devoţiune: *din mila lui Dumnezeu*"[484].

Titlul domnesc al lui Ştefan este alcătuit – după modelul aceluia al înaintaşilor săi – pe o schemă precisă, compusă din cinci cuvinte, care constituie un fel de matrice: 1) *Ştefan*; 2) *voievod*; 3) *domn*; 4) <*al*> *Ţării*; 5) *Moldovei*. Cu alte cuvinte, numele propriu (1), câte un atribut de majestate[485] (2) şi de suveranitate[486] (3) şi numele statului (4+5). Conform protocolului, la această schemă fundamentală se adaugă, de regulă, formula devoţiunii („*Din mila lui Dumnezeu*") şi pronumele de majestate *Noi*[487], ceea ce dă, în documentele interne, intitulaţia uzuală „*Din mila lui Dumnezeu, noi, Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei*". Însă izvoarele enumerate deja înfăţişează o mare varietate de titluri, cu nuanţe şi înţelesuri, folosite uneori pragmatic, alteori programatic[488]. În funcţie de necesităţi – uneori mai uşor, alteori mai greu de reperat – această intitulaţie se reduce la un minimum strict necesar, ori se amplifică prin adăugarea unor titluri şi calificative menite să exprime realităţi ale momentului, pentru care, în unele cazuri, au rămas martori unici.

Astfel, cea mai scurtă intitulaţie – numai numele şi titlul voievodal: *Ştefan voievod* – se află pe monede (în limba latină) şi în legenda peceţii mici (în limba slavă). Uneori a fost folosită, fără îndoială din raţiuni practice, o intitulaţie scurtă, din care lipseşte titlul de suveranitate *domn*, asimilat în mod curent cu titlul de majestate, anume *voievod*[489]: „*Stephanus, vaivoda Terrae*

---

[484] Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor*, p.230 (*subl. ns.*). Pentru unele aspecte particulare, v. şi Valentin Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti*, p.41-46; Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină*, p.24-39; idem, *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică şi ideologie*, în volumul *Naţional şi universal în istoria românilor*, p.21-39. Un capitol intitulat *Titulatura domnilor* se află şi la Mihail M. Andreescu, *Puterea domniei în Ţara Românească şi Moldova în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1999, p.77-134 (pentru Ştefan, p.94-95, cu notele la p.127-128), care însă trebuie folosit cu prudenţă.

[485] Emil Vîrtosu, *op.cit.*, p.226.

[486] *Ibidem*, p.227.

[487] *Ibidem*, p.229.

[488] Rezumăm, în cele ce urmează, concluziile unui studiu consacrat în mod special acestor probleme: Ştefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ştefan cel Mare. Tradiţie diplomatică şi vocabular politic* (*ms.*).

[489] Emil Vîrtosu, *op.cit.*, p.227. În general, în intitulaţia domnilor moldoveni, atributul de majestate şi cel de suveranitate nu erau legate prin conjuncţia *şi*, ca în Ţara Românească

Moldaviensis" sau, cu formula devoţiunii, „*Stephanus wayvoda Dei gratia Terre Moldavie*", ca şi cum graţia divină s-ar fi raportat la titlul de *voievod* ! Această formulă scurtă se află în unele scrisori adresate braşovenilor, socotite, probabil, corespondenţă curentă.

Ca „*Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei*", este prezentat, de pildă, în subscrierea scrisorii din 25 ianuarie 1475, adresată „prealuminaţilor, preaputernicilor şi nobililor domni a toată Creştinătatea"[490] – a cărei intitulaţie dă, însă, titlul cunoscut din documentele interne, „*Noi, Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei*"[491] –, dar şi în inscripţia unui clopot dăruit Putnei în 1480[492]. Tot aşa a fost înfăţişat în însemnările dedicatorii ale unor manuscrise, precum acelea datorate monahului Casian[493].

Mult mai frecvente, mai variate şi cu adevărat semnificative sunt, însă, amplificările formulei de bază a intitulaţiei.

Înaintea numelui propriu, formularul diplomatic aşeza fie pronumele *Noi* – „atribut pronominal de maiestate"[494] –, fie mult-discutatul şi controversatul *Io* sau *Ioan*, „un nume teofor [...] însemnând cel dăruit de Dumnezeu (cu domnia), cel ales de Dumnezeu (spre a domni)"[495], arătând graţia, îndurarea, milostivirea lui Dumnezeu[496], „apelativ teocratic", „nume şi titlu în acelaşi timp", folosit „pentru preamărirea maiestăţii domnului"[497]. Ştefan le-a folosit pe amândouă, într-un mod care se vădeşte foarte sugestiv.

În inscripţiile pietrelor funerare şi ale pisaniilor aşezate pe cetăţi, turnuri şi biserici, în cele de pe broderii, argintării şi clopote, precum şi în însemnările dedicatorii ale cărţilor, numele său este precedat, de regulă, de „apelativul teocratic" *Io* sau *Ioan*. El lipseşte în câteva cazuri, însă niciodată nu este

---

(pentru semnificaţia acestei legări, v. *ibidem*, p.189). Totuşi, această formă poate fi găsită în câteva dintre actele aşa-zis externe din răstimpul 1462-1482, într-o pisanie pusă la mănăstirea athonită Sfântul Pavel în 1501, precum şi în legenda peceţii mijlocii. Formula *voievod şi domn* nu pare să fi avut, în cancelaria lui Ştefan, o semnificaţie specială. Folosită accidental, ea reprezintă, mai degrabă, un împrumut decât o tradiţie diplomatică.

490 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.321-323, nr.CXLIII.

491 *Ibidem*, p.323: „*noi, Stefano vajvoda, per Dio gratia duca de Terra Moldaviense*". În versiunea germană: „*Wir, Steffan Weyda, von Gottes Gnaden ain Herr des Erdrichs genandt Molda*" (N. Iorga, *Acte şi fragmente*, III, p.91).

492 *Repertoriul*, p.378, nr.134.

493 *Minei* pentru august, probabil din 1467 (*Repertoriul*, p.373, nr.138) şi *Psaltire* (*ibidem*, p.378, nr.141). Acelaşi Casian, în însemnarea *Mineiului* pe noiembrie, îi spune, însă, „*Io Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovei*" (*ibidem*, p.376, nr.139).

494 Emil Vîrtosu, *Titulatura domnilor*, p.229.

495 *Ibidem*, p.86. V. şi P. P. Panaitescu, ***Io** în titlul domnilor români*, p.63-72 (v. p.71, notele 4-7).

496 Emil Vîrtosu, *op.cit.*, p.85.

497 *Ibidem*, p.228.

înlocuit cu „atributul pronominal de maiestate” *Noi*. În aceleaşi texte, se află, de obicei, şi formula filiaţiei: „*fiul lui Bogdan voievod*”.

În schimb, în documentele emise de cancelaria sa pentru întărirea stăpânirilor din Moldova ale boierilor şi instituţiilor ecleziastice – de la mănăstiri până la Mitropolia ţării –, numele lui Ştefan este însoţit, de regulă, de acest pronume de majestate, *Noi*. Totuşi, în această categorie, cu beneficiari interni, există un grup de documente în care emitentul este „*Io* (sau *Ioan*) *Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei*”.

În stadiul actual al informaţiei, cea dintâi folosire a titlului *Io* se înfăţişează la 10 mai 1466, în hrisovul pentru Mănăstirea Zografu de la Athos, scris de experimentatul Toader Prodanovici, şi al cărui început sună astfel: „*În numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfântului Duh, Treimea Sfântă şi Nedespărţită. Iată eu, robul stăpânului meu Iisus Hristos, Ioan Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn a toată Ţara Moldovlahiei*”[498]. Beneficiarul poate fi socotit şi din categoria celor externi, însă este cert că pentru emitent această distincţie nu exista, iar Zografu era, la fel ca toate mănăstirile din Moldova, „mănăstirea domniei mele”. Alte 16 cazuri de folosire a lui *Io* în documente destinate unor aşezăminte ecleziastice se grupează într-un chip care poate fi grăitor: într-un document destinat Putnei, la 3 septembrie 1473[499] – emis, aşadar, în ziua sărbătoririi mitropolitului Teoctist, care fusese şi aceea a sfinţirii lăcaşului, cu puţini ani înainte; în anii 1488-1491, în 11 documente destinate mănăstirilor Putna (4), Voroneţ (3), Moldoviţa (1) şi Tazlău (1), precum şi Mitropoliei de Roman (1) şi Episcopiei de Rădăuţi (1)[500]; în fine, spre sfârşitul domniei, în încă patru documente, având ca beneficiari Mănăstirea Putna (2 februarie 1503) şi apoi Mănăstirea Moldoviţa, Mitropolia Sucevei şi Episcopia de Rădăuţi (26 august 1503)[501]. Pentru 15 dintre aceste 16 documente „interne” emise în răstimp de trei decenii (1473-1503), ne este cunoscut textul integral. În toate, intitulaţia princiară a fost precedată de aceeaşi invocaţie verbală dezvoltată, ca

---

498 **DRH**, A, II, p.191-192, nr.135.

499 *Ibidem*, p.287-288, nr.192.

500 *Ibidem*, III, p.50, nr.31, p.58-60, nr.35, p.62-63, nr.36, p.67-69, nr.38, p.71-72, nr.39, p.73-74, nr.40, p.94-95, nr.51, p.135-137, nr.73, p.140-141, nr.74, p.158-160, nr.81, p.169-171, nr.86. Documentul de sub nr.31 (p.50-53), datând din 12 martie 1488, a fost publicat după o traducere veche şi un fragment slav (hotarnica); de curând, a fost editat şi originalul, aflat în arhiva Moruzi din Atena: Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *Două documente de la Ştefan cel Mare*, p.178-182. În raport cu celelalte, din aceeaşi categorie, acest document are două deosebiri: una neînsemnată, la invocaţia verbală („Treimea Sfântă şi Nedespărţită”, omiţând „De O Fiinţă”), cealaltă, însă, mai importantă, întrucât în formula mărturiei numele lui Ştefan este precedat de *Io*, ceea ce nu se întâlneşte decât în documentul pentru Toader logofătul al doilea, din 8 august 1503 (v. *infra*).

501 **DRH**, A, III, p.507-508, nr.285; p.511, nr.287; p.511-512, nr.288; p.514, nr.289.

şi în cazul actului pentru Zografu, ceea ce poate justifica încadrarea tuturor acestor documente în categoria hrisoavelor solemne.

Alături de ele, în aceeaşi categorie, trebuie cuprins, probabil, încă un document, având o semnificaţie cu totul specială: cel din 15 octombrie 1491, prin care Ştefan a stabilit hotarul târgului Vaslui[502]. Originalul său nu este cunoscut, dar o traducere veche şi foarte exactă i-a păstrat intitulaţia: „*Cu mila lui Dumnezeu, noi, Io Ştefan voievod, domn Ţării Moldaviei*”. Foarte probabil, documentele de acest fel erau şi ele socotite hrisoave solemne.

Un caz aparte de folosire a lui *Io* (*Ion*) în intitulaţie (ba chiar şi în marea mărturie) îl constituie documentul din 8 august 1503[503], având ca beneficiar pe Toader, pisar şi logofăt al doilea[504], ginerele marelui logofăt Ioan Tăutu. E drept că acest document este cunoscut numai după o copie realizată, la începutul veacului al XX-lea, după o traducere veche[505], ceea ce ar face mărturia neconcludentă, însă, în chip curios, beneficiarul actului este tocmai pisarul căruia i se datorează cel mai mare număr de documente în a căror intitulaţie figurează vocabula *Io* ! Este, probabil, o legătură între această constatare şi prezenţa lui *Io* în respectivul act[506].

În câteva cazuri, *Io* (*Ioan*) se găseşte împreună cu *Noi*: în actul jurământului de la Colomeea (16 septembrie 1485)[507], în hrisovul pentru hotarul Vasluiului (15 octombrie 1491)[508] şi în tratatul de la Hârlău (iulie 1499)[509]. Documentele acestea au fost socotite, desigur, de foarte mare însemnătate.

Este evident faptul că *Io* sau *Ioan* era folosit, în chip invariabil, mai cu seamă în ceea ce privea legătura domnului cu Dumnezeu, cu veşnicia. Toate lucrurile destinate Bisericii erau „sigilate” cu *Io* sau *Ioan*; tot ce era săpat în piatră purta acelaşi semn. Această cercetare confirmă observaţia mai veche a istoricului D. Ciurea: „În documentele lui Ştefan cel Mare, el [= *Io*] capătă un sens quasi religios”[510]. Totodată, este posibil ca, în unele cazuri cu totul speciale, intitulaţia cu *Io* să fi fost folosită şi în afara acestui cerc foarte

---

502 *Ibidem*, p.188, nr.96. Pentru semnificaţia acestui act, v. *supra*, capitolul *Gesturi*.

503 **DRH**, A, III, p.510, nr.286.

504 Pentru acest personaj şi familia lui: Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.42-48.

505 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.221, nr.CVIII.

506 În afara mărturiile discutate, o alta, din 9 martie 1491, este neconcludentă, din cauza formei de păstrare a actului (rezumat): **DRH**, A, III, p.185, nr.92.

507 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.371, nr.CLXVII.

508 **DRH**, A, III, p.188, nr.96.

509 Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.419 (textul slav) şi 435 (textul latin), nr.CLXXVIII.

510 D. Ciurea, *Problema originii şi sensului lui **Io***, p.17.

restrâns, poate cu intenţia de a da (cu anumite justificări) un caracter mai solemn respectivelor acte.

Aceeaşi intenţie a determinat, desigur, folosirea lui *Io* (*Ioan*, *Johannes*) în unele acte menite să plece dincolo de hotarele Moldovei, precum în câteva scrisori către braşoveni, în proclamaţiile adresate boierilor munteni (1480 sau 1481), în actul de la Colomeea (1485), în tratatul de la Hârlău (1499), în solia trimisă lui Ivan al Moscovei (1500) sau în salv-conductul din toamna anului 1503.

Vocabula *Io* a figurat, de la început, în legenda peceţii mari şi a celei mijlocii. Spre sfârşitul domniei, a fost introdusă şi în legenda peceţii mici.

Un titlu plin de semnificaţii, adăugat numai în intitulaţia unor scrisori cu destinatari externi şi numai în cele redactate în limba latină, desemnează calitatea de stăpânitor ereditar, cu legitimitate succesorală întemeiată pe moştenirea de la înaintaşi: *heres* (*haeres*). Şi unii dintre domnii mai vechi ai Moldovei (precum Roman I şi Alexandru cel Bun) au ţinut să afirme caracterul ereditar al stăpânirii lor, în unele împrejurări speciale, în legătură cu actele de omagiu date regelui Vladislav Jagiełło al Poloniei. Ştefan însuşi, în împrejurări similare, a folosit termenii adecvaţi pentru a defini caracterul ereditar al puterii sale. Însă el este primul domn al Moldovei care pune titlul de *heres* (*haeres*) în intitulaţia folosită în scrisori care nu au nimic de-a face cu relaţiile feudo-vasalice. Destinatarii acestor epistole nu adăposteau pretendenţi ostili, pentru a se putea atribui, eventual, domnului Moldovei intenţia de a preveni revendicarea legitimităţii succesorale de către aceşti pretendenţi.

Termenul *heres* (*haeres*) se află în intitulaţia a opt documente redactate în perioada februarie 1481-octombrie 1503, acoperind, deci, practic, 24 de ani, adică jumătate din domnia lui Ştefan. Primele trei sunt adresate braşovenilor, în anii 1481, 1482 şi 1487, în probleme curente[511]. O a patra este adresată, în 1498, prepozitului de la Timişoara, Bernardinus de Pelheim, în legătură cu veştile pe care le aştepta de la Maximilian de Habsburg[512]. Ultimele patru au fost trimise în anii 1500-1503 dogilor Agostino Barbarigo (1[513]) şi Leonardo

---

511 „*Stephanus, Dei gracia vayvoda dominusque et heres Terre Moldaviensis*” (Roman, 4 februarie 1481: Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.359, nr.CLX); „*Stephanus, Dei gracia wayvoda et dominus ac heres Terre Moldaviensis*” (Roman, 17 iunie 1482: *ibidem*, p.369, nr.CLXV); „*Iohannes Stephanus woyewoda, Dei gracia dominus heresque Terre Moldavie*” (Huşi, 17 decembrie 1487: *ibidem*, p.379, nr.CLXVIII). Cea din urmă poate avea şi o semnificaţie mai deosebită, cf. *infra*.

512 „*Stephanus, Dei gratia wayvoda et heres Terre Moldawiensis*” (Hârlău, 20 mai 1498: Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.408, nr.CLXXV).

513 „*Stephanus, Dei gratia haeres dominusque Terrae* [*Moldaviensis*] *vayvoda*” (<Suceava>, ... decembrie 1500: Marino Sanudo, *I Diarii*, III, col.1467-1468, apud Eugen

Loredan (3[514]), în legătură în special cu aducerea unui medic pentru boala care îl chinuia.

Întrucât nici destinatarii, nici conţinutul acestor acte nu sugerează motive speciale pentru folosirea unui titlu care să afirme legitimitatea succesorală a stăpânirii lui Ştefan, singurul element folositor în identificarea unei asemenea motivaţii rămâne data. Judecând după acest criteriu, explicaţia pare a fi de o natură oarecum neaşteptată: utilizarea titlului *heres* (*haeres*) în intitulaţie reflectă preocupările şi eforturile domnului Moldovei în legătură cu consolidarea dinastiei şi pregătirea propriei sale succesiuni, dar şi cu extinderea stăpânirilor sale, cărora trebuia să le asigure acelaşi caracter ereditar.

Astfel, primele două menţiuni (1481 şi 1482) pot fi sau chiar trebuie văzute în relaţie cu naşterea lui Bogdan-Vlad (1479) şi apoi cu aşezarea primului născut, Alexandru, la Bacău (în cursul anului 1481). În intervalul 1479-1481, din patru fii îi rămăseseră în viaţă doar doi, a căror ordine succesorală trebuia pregătită. În acelaşi răstimp şi ca reflex al aceloraşi preocupări, încep demersurile pentru căsătoria domniţei Elena, dar şi refacerea mormintelor domneşti de la Rădăuţi, ale „sfântrăposaţilor” înaintaşi de sânge şi de coroană.

Pentru perioada 1482-1498, este cunoscută o singură menţiune, cea din 1487, dintr-o scrisoare adresată braşovenilor şi ea stă, foarte probabil, în legătură cu extinderea posesiunilor lui Ştefan prin dobândirea Ciceului şi a Cetăţii de Baltă. Din feude încredinţate cu titlu viager, cetăţile şi domeniile lor aveau să devină stăpâniri ereditare[515].

În sfârşit, ultimul grup de menţiuni ale acestui titlu (1498-1503) trebuie înţelese în contextul evenimentelor din acei ani, când recuperarea Pocuţiei a fost o ţintă constantă a politicii lui Ştefan cel Mare. Atunci şi în acele împrejurări, nu afirmarea propriei sale legitimităţi succesorale mai putea constitui o preocupare pentru Ştefan, ci legitimitatea succesorilor săi, al căror titlu de moştenitori legitimi trebuia impus şi consolidat. Precum s-a arătat deja[516], în vocabularul politic al lumii slavilor răsăriteni *ocina* (*votčina*) a avut o importanţă deosebită: ea desemna o ţară „patrimonială”, fie una moştenită de

---

Denize, *Ştefan cel Mare în **I Diarii***, p.146, nota 43. Pentru datare, v. *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Ultima cruciadă*).

[514] „*Stephanus, divina favente gratia dominus, heres et vayvoda Moldaviae*” (Suceava, 9 decembrie 1502: Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.466, nr.CLXXXVI); „*Stephanus vayvoda, Dei gratia haeres dominusque Terrae* [*Moldaviensis*]” (Neamţ, 24 iulie 1503: *ibidem*, p.467, nr.CLXXXVII); „*Stephanus, Dei gratia vayvoda, heres dominusque Terrae Moldaviensis*” (Suceava, 15 octombrie 1503: *ibidem*, p.470, nr.CXC).

[515] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Feudele ardelene ale lui Ştefan cel Mare. Observaţii pe marginea izvoarelor* (*ms.*).

[516] V. *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Pocuţia, „ocină şi dedină”*.

principe de la tatăl său, fie una care putea fi revendicată pentru faptul că tatăl sau un înaintaş o stăpânise, putând exprima şi tradiția politică stabilită, în timp, „între o entitate politică oarecare şi un neam princiar"[517]. *Ocina*, întărită prin alăturarea *dedinei*, evoca legitimitatea succesiunii ereditare. A desemna o țară cu termenii *ocină* şi *dedină* însemna a afirma exercitarea „plenitudinii drepturilor regaliene" în virtutea principiului eredității[518].

Numele domnului Moldovei a fost împodobit nu doar cu titluri care arătau întinderea, caracterul sau plinătatea puterii sale pământeşti, ci şi originea divină a acestei puteri, legitimitatea ei ca urmare a acțiunii lui Dumnezeu. Astfel, Ştefan este arătat ca fiind „*de Dumnezeu încoronat*" (în însemnările dedicatorii ale unor manuscrise[519]) şi „*de Dumnezeu dăruit*" (într-una dintre cele două pisanii puse la Cetatea Albă în 1476)[520]. Ambele formule se găsesc şi în fragmentul păstrat din scrisoarea domniței Elena către tatăl său[521].

În pisania de la Cetatea Albă, Ştefan este nu numai „*de Dumnezeu dăruit*", dar şi „*de toată lauda vrednic*"[522]. Alături de formula filiației („*fiul lui Bogdan voievod*") şi de calificativele obişnuite în pisanii, inscripții şi însemnări dedicatorii („*binecinstitorul* şi *de Hristos iubitorul*"), se află şi acestea două, pe care alte izvoare din aceeaşi categorie, cunoscute azi, nu le atestă. Nimic nu pare să poată explica folosirea acestor epitete într-o pisanie menită să amintească ridicarea unui zid. Glorificarea ctitorului ar avea, însă, o justificare simbolică în cazul în care această pisanie, cu stema dinastiei, ar fi fost aşezată spre mare[523], ca un fel de piatră de hotar care să anunțe că acolo începe stăpânirea lui Ioan Ştefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, principe nu numai dreptcredincios (adică ortodox) şi iubitor de Hristos, dar şi păzit de Dumnezeu şi vrednic de toată lauda. Din păcate, nu avem la dispoziție nici un indiciu cu privire la amplasarea acestei pisanii şi, de altfel, nici nu ştim dacă ea mai există astăzi, în vreun muzeu. Este foarte posibil ca această pisanie să fi

---

[517] Wladimir Vodoff, *Contribution à l'histoire du vocabulaire politique*, p.24.

[518] Idem, *Naissance et essor du pouvoir des tsars de Moscou*, p.321.

[519] Un *Minei* din 1467 (*Repertoriul*, p.441, nr.187) şi o *Sintagmă* din 1475 (Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute*, p.60).

[520] *Repertoriul*, p.218, nr.33. Pentru dată: Ştefan S. Gorovei, *Stemele de la Cetatea Albă*, sub tipar.

[521] *Relațiile istorice*, I, p.57-58, nr.7; v. şi *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Tratatul cu Lituania*.

[522] „În zilele binecinstitorului şi de Hristos iubitorului şi de Dumnezeu dăruitului şi de toată lauda vrednicului Ioan Ştefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, fiul lui Bogdan voievod".

[523] Este cunoscută însemnătatea mării, în general, în concepțiile bizantine despre stăpânire şi putere, ca şi însemnătatea *Parathalassiei*, în special pentru Moldova.

fost pusă după asediul otoman din vara anului 1476 şi, în acest caz, glorificarea domnului este încă şi mai de înțeles.

Intitulația lui Ştefan cel Mare mai cuprinde, uneori, un termen cu semnificație aparte. Dacă, de regulă, Ştefan este „domn al Țării Moldovei" – şi, câteodată, „a toată Țara Moldovei" – în unele cazuri el este „*domn al Țării Moldovlahiei*" sau „*a toată Țara Moldovlahiei*".

Numele *Moldovlahia* este o creație bizantină şi apare pentru prima oară în 1401. Pentru cancelaria Patriarhiei Ecumenice, el desemna provincia ecleziastică a cărei creare, spre sfârşitul veacului al XIV-lea, provocase conflictul încheiat tocmai în acel an. Înainte de Ştefan cel Mare, acest nume a fost folosit exclusiv în legătură cu domeniul vieții ecleziastice: în documente destinate unor mănăstiri (Neamț, Bistrița, Probota, Zografu), pe puținele broderii liturgice cunoscute (inscripțiile greceşti de pe epitrahilul de la Ladoga şi de pe epitaful mitropolitului Macarie din 1428), precum şi în *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*[524]. Această utilizare se regăseşte şi în vremea lui Ştefan. Astfel, el este „*domn a toată Țara Moldovlahiei*" în hrisovul destinat Mănăstirii Zografu (1466) şi „*domn al Țării Moldovlahiei*" în însemnarea dedicatorie a *Tetraevanghelului* de la Humor, în care este numit şi *împărat* (1473), în pisania trapezei pe care a construit-o la Zografu (1495), şi, probabil, într-un hrisov pentru Mănăstirea Grigoriu (1500)[525].

Însă alături de aceste patru cazuri de folosire „tradițională" a numelui provinciei ecleziastice, se află alte cinci, care nu au nici o legătură cu domeniul vieții bisericeşti. Trei documente destinate braşovenilor[526] şi cele două proclamații adresate, în 1480 sau 1481, boierilor munteni[527] conțin numele *Moldovlahiei*. Pentru a înțelege semnificația acestei utilizări „netradiționale", este de observat că în alte scrisori şi documente, redactate în limba latină, țara lui Ştefan apare nu numai ca *Terra Moldaviensis* (care, de altfel, traduce *ad-litteram* forma slavă a numelui) sau *Terra Moldaviae*, ci şi sub o formă de plural, *Terrae Moldaviae* („*Stefanus vaivoda, dominus Terrarum Moldavie*", de pildă), amintind numele pe care i-l dă Cronica moldo-germană: „*Stephanus, Dei gratia voivoda Terrarum Moldannens(ium) necnon Valachyens(ium)*"[528]. Or,

---

[524] Cf. Ştefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei*, p.190-192 (cu bibliografia, p.271-272). În colofonul *Tetraevanghelului* scris de Gavriil Uric pentru doamna Marina (13 martie 1429), domnul este „Io Alexandru voievod, domn a toată Țara Moldovlahiei".

[525] Acest hrisov este cunoscut doar printr-un scurt rezumat (**DRH**, A, III, p.449, nr.249).

[526] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.315-316, nr.CXL (salv-conductul din 3 ianuarie 1472); p.356, nr.CLVIII (9 iulie <c.1480>); p.467, nr.CLXXXVIII (<c.1501-1502>). Pentru datarea ultimului document: Ştefan S. Gorovei, *Titlurile lui Ştefan cel Mare*.

[527] Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p.361-363, nr.CLXII.

[528] *Cronicile slavo-române*, p.24.

această formă de plural – cu sau fără adaosul „Valahiei” – se află numai în documentele latine şi niciodată în cele slave. Pe de altă parte, formele „*al Ţării Moldovlahiei*” şi „*a toată Ţara Moldovlahiei*” se află numai în documentele slave şi niciodată în cele latine. De aceea, în stadiul actual al informaţiilor şi al interpretărilor, se poate spune că numele *Moldovlahia* a fost folosit în intitulaţia lui Ştefan cel Mare cu două înţelesuri. În tot ceea ce era destinat Bisericii (acte, daruri), numele evocă ţara ca provincie ecleziastică, evocând datoria care îi revenea suveranului: cârmuirea politică şi apărarea Bisericii. În celelalte cazuri (scrisori externe, proclamaţii), ar putea să însemne doar transpunerea în limba slavă a numelui dat Moldovei sub forma „*Terrae Moldaviae*” sau „*Terrae Moldaviae et Valachiae*”.

Numele ţării, în formele menţionate, este singurul indicativ de natură teritorială din intitulaţia lui Ştefan cel Mare: nici una dintre recuperările, anexiunile sau pierderile teritoriale survenite pe parcursul domniei sale nu s-a reflectat în vreun fel în această intitulaţie. Nici măcar feudele ardelene nu şi-au găsit aici un loc, după modelul cunoscut din Ţara Românească. Explicarea acestei realităţi prin „statutul politico-juridic al *domniei*”[529], respectiv suzeranitatea polonă sau ungară[530], nu are nici un temei. Este vorba, mai degrabă, de reflectarea unei concepţii proprii, de factură patrimonială, cu privire la „adunarea pământurilor”, văzută nu ca o simplă alipire, ci ca o extindere a Moldovei înseşi, acele pământuri devenind şi ele *ocini* ale domnului. Cu alte cuvinte, intitulaţia fără variabile teritoriale este o mărturie grăitoare a puterii domneşti, întemeiată pe o concepţie autoritară proprie creatorilor de state.

Se poate uşor observa, din cele înfăţişate, cât de bogat şi de nuanţat a fost vocabularul politic al lui Ştefan cel Mare şi cu câtă grijă au fost alese titlurile cele mai adecvate împrejurărilor, momentului, destinatarului. Folosindu-le, domnul nu revendică, prin comparaţii sau raportări, nu imită, nu formulează pretenţii, ci comunică, afirmă, pur şi simplu.

Este de la sine înţeles că toată această bogăţie de sensuri ar fi de neperceput fără apelul la textele destinate Bisericii (documente, inscripţii, însemnări dedicatorii). Ca orice suveran medieval, Ştefan ţinea să comunice modificările din statutul său în primul rând aceluia prin graţia căruia era domn. O spune el însuşi, prin pana monahului Pahomie care a scris, în 1490, un *Tetraevanghel* pentru Mănăstirea Voroneţ: „Atotvăzătorului şi Preabunului Dumnezeu slavă şi mărire, stăpânire şi putere peste toţi şi peste toate, care i se

[529] Mihail M. Andreescu, *Puterea domniei în Ţara Românească şi Moldova*, p.94 (*subl. a.*)

[530] *Ibidem*, p.94-95.

dă după începutul faptelor bune, celor negrăite”[531]. Contextul mai amplu pe care îl conturează totalitatea mărturiilor privind titlurile lui Ştefan cel Mare nu numai că accentuează sensul „quasi religios” al folosirii lui *Io* în documentele de cancelarie, dar dezvăluie mai clar şi concepţia domnului despre stăpânirea şi puterea lui lumească, în raport cu stăpânirea şi puterea Celui de Sus. În acest context, nu poate fi o întâmplare că, în 1473, apare în intitulaţia sa titlul de *împărat* asociat cu numele de provincie ecleziastică al ţării sale („*Binecinstitorul şi de Hristos iubitorul împărat, Io Ştefan voievod, domn al Ţării Moldovlahiei*”) şi, din acelaşi an, avem prima atestare a folosirii lui *Io* şi într-un document destinat „mănăstirii sale proprii” de la Putna. Însăşi folosirea singulară a titlului de *împărat* urmează a fi reevaluată[532] în temeiul concluziilor pe care le aduce cercetarea întregului vocabular politic al vremii lui Ştefan cel Mare.

***Stephanus ille Magnus*, suveranul ideal.** I s-a spus „cel Mare” curând după plecarea sa în lumea drepţilor. Cea mai veche atestare a apelativului, „Ştefan acela Mare, domnul Moldovei” (*Magnus ille Stephanus Moldaviae palatinus*), apare sub pana baronului Herberstein, într-un context care o plasează în anul 1517[533]. Ceva mai târziu, la 3 februarie 1531, în răspunsul dat de regele Sigismund I al Poloniei la o scrisoare a lui Petru Rareş, din luna ianuarie a aceluiaşi an, craiul contesta stăpânirea vechilor domni moldoveni asupra Pocuţiei, susţinând că nici chiar „Ştefan acela Mare” (*Stephanus ille Magnus*) nu ar fi stăpânit-o, de vreme ce prestase jurământul vasalic faţă de tatăl său, la Colomeea, centrul acelui ţinut[534]. Foarte probabil, calificativul fusese preluat de rege din scrisoarea lui Petru Rareş. El nu le-a fost străin nici turcilor. Un document din 8 septembrie 1581 conţine referiri la hotărnicia

---

[531] *Repertoriul*, p.401, nr.151. În însemnarea dedicatorie a acestei cărţi, Ştefan este numit „domn a toată Ţara Moldovei”.

[532] V. şi *supra*, Cartea a III-a, *Marea politică*, capitolele *1473 – an cheie* şi *Memoria istorică: sărbătorirea victoriei de la Vaslui*. Pentru aceeaşi chestiune, v. şi Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, Bucureşti, 1998, p.87; idem, *Bizanţ contra Bizanţ*, p.30-31 (Ştefan se socotea *imperator in regno suo*); Alexandru Simon, *The Use of the „Gate of Christendom”*, p.212-213 (ilustrare a unei ambiţii). Studiul lui Valentin Al. Georgescu – *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIVe-XVIIIe siècles). Idéologie politique, structuration de l'Etat et du droit*, în „Byzantina”, 3, 1971, p.311-339 –, deseori citat în această controversă, nu are, totuşi, relevanţa care pare a i se atribui.

[533] Informaţiile cuprinse în această însemnare au putut fi aflate de autor numai în cursul soliei sale la Moscova, din anul 1517 (Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare*, p.304 şi nota 1; v. şi Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog*, p.135 şi nota 1).

[534] Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, Supliment II, 1, p.21-22.

stabilită de sultanul Baiazid al II-lea şi „Qodjea Istefan”[535], adică Ştefan cel Mare[536].

În fine, mai există o atestare a apelativului, indirectă de data aceasta şi care necesită o lectură în negativ. La 1540, egumenul Paisie al Humorului, terminând de copiat un *Apostol* pentru mănăstirea sa, îl închina amintirii ctitorului aşezământului şi familiei acestuia. În finalul însemnării, Paisie a datat manuscrisul astfel: „Şi stăpânea atunci domnul Ştefan voievod cel Mic şi Rău, în anul 7048 (1540) şi s-a terminat în luna iunie 27”[537]. În spatele formulei Ştefan „cel Mic şi Rău” se ascunde Ştefan vodă Lăcustă. Ieromonahul Paisie, în a cărui egumenie a fost construită noua biserică de la Humor[538], este cel care păstra, ca pe un odor de preţ, *Tetraevanghelul* dăruit de Ştefan cel Mare, la 1473. Şi este cel care, în timpul pribegiei transilvane a lui Petru Rareş, a trimis la Ciceu *Tetraevanghelul* lui „Ştefan voievod cel Bătrân”[539]. „Puse dinadins – observa Emil Turdeanu – cuvintele de batjocură arată nu numai firea stricată a celui înfierat, dar aduc şi dovada că bătrânul Ştefan [...] a rămas în amintirea posterităţii imediate cu numele de «cel Mare şi Bun»”[540].

Păstrarea amintirii lui Ştefan cel Mare în Moldova de-a lungul veacurilor are explicaţii multiple, venind din direcţii diferite. Domnia îndelungată a fost principala cauză a acestei stări de lucruri. Un cronicar otoman care avea să trăiască la distanţă de numai un secol de Ştefan scria despre acesta că „era vestit printre regii ghiauri prin şiretenia sa şi era un răufăcător care domnise 90 de ani”[541]. Dincolo de proporţiile mitice, cei 47 de ani, cât Ştefan cel Mare s-a aflat cu adevărat pe tronul de la Suceava, corespund naşterii a două generaţii de indivizi şi deplinei maturizări a trei generaţii. Copiii născuţi în deceniile 9 şi 10 ale secolului al XV-lea, oameni tineri la moartea lui Ştefan, au trăit până spre mijlocul veacului al XVI-lea, purtând cu ei şi transmiţând, până în vremea Lăpuşnenilor, amintiri şi poveşti despre marele domn. În lungile decenii ale domniei lui Ştefan, cancelaria Moldovei a emis un număr foarte mare de documente. Prin „uricul de la Ştefan voievod, întăritor…”, generaţii întregi de stăpâni de pământ şi-au legat „talpa moşiei” –

[535] Mihai Maxim, *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte Ottomane dans la seconde moitié du XVI*[e] *siècle*, în **NEH**, VI, 1, 1980, p.241.

[536] Nicoară Beldiceanu-Nădejde, *Ştiri otomane*, p.100 („Termenul «qodjea» are înţelesul de «bătrân», dar şi pe acela de «mare, enorm»”).

[537] Emil Turdeanu, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, p.295.

[538] Maria Magdalena Székely, *Sfetnicii lui Petru Rareş*, p.77.

[539] Ioan Bogdan, *Evangheliile de la Homor şi Voroneţ din 1473 şi 1550*, în idem, *Scrieri alese*, p.531.

[540] Emil Turdeanu, *op.cit.*, I, p.295.

[541] *Cronici turceşti*, I, p.458.

sensul existenţei lor sociale – de numele bătrânului domn. În aceeaşi ordine de idei, nu trebuie trecute cu vederea nici colonizările, cu oameni aduşi mai ales de dincolo de hotarul nordic, în vremea conflictelor cu Polonia, şi nici aşezarea în Moldova a unui mare număr de secui, trecuţi peste munţi în timpul persecuţiilor din Transilvania. P. P. Panaitescu presupunea că „păstrarea numelui lui Ştefan în popor până azi, pe când numele altor domni s-a şters din lumina tradiţiei, se datoreşte, în mare parte, acestei opere de colonizare”[542]. Ipoteza este foarte întemeiată, dat fiind că, în trecutul nostru, conştiinţa şi memoria genealogică, memoria istorică în general, erau legate de stăpânirea pământului.

Dar Ştefan cel Mare nu a fost un suveran abstract, un simplu nume pe un uric, ci un domn în carne şi oase, care putea fi văzut. Cultivarea imaginii poate fi considerată a doua cauză a perpetuării amintirii sale. Călătoriile prin ţară, participarea în persoană la lupte, ca şi la pomenirea celor căzuţi sau la ospeţele care celebrau victoriile, îl puneau în legătură directă cu supuşii săi. Ştefan a fost văzut de ţară şi în timpul vieţii, şi după moarte. După ce trupul i-a fost coborât în cripta de la Putna, chipul său a dăinuit în frescele bisericilor, în miniaturile manuscriselor şi în broderii[543]. Mai mult decât atât: Ştefan cel Mare a continuat să fie pictat şi după moarte, după cum o dovedesc, spre exemplu, tablourile ctitoriceşti de la Mănăstirea Dobrovăţ, din biserica mitropolitană de la Suceava, de pe turnul Mănăstirii Bistriţa sau din biserica Sfântul Nicolae Domnesc de la Iaşi. Prin portretele sale, Ştefan cel Mare a trecut dincolo de timp. Supuşii săi, generaţie după generaţie, aveau să-l vadă şi să fie liniştiţi: el, alesul, unsul lui Dumnezeu, continua să se roage pentru ei şi veghea, împreună cu sfinţi prieteni, la mântuirea sufletelor lor. Într-o epocă în care unii monarhi nu ajungeau să fie cunoscuţi niciodată de ţara lor[544], Ştefan cel Mare a reuşit un lucru cu totul excepţional: a asociat, încă din timpul vieţii, un nume şi o instituţie cu un chip. Imaginea personală s-a suprapus imaginii demnităţii sale de suveran.

Pentru reconstituirea figurii lui Ştefan cel Mare păstrată în mentalul colectiv, rodnică se dovedeşte cercetarea documentelor false. De pildă, pe seama domnului Moldovei, privit ca un ocrotitor al celor oropsiţi, este pusă organizarea, la 1480, a unei frăţii a săracilor din Iaşi. „Iată, săracii din târgul Iaşi, care ne-am adunat, îndemnaţi de Dumnezeu şi de Preacurata Lui Maică, şi

---

[542] P. P. Panaitescu, *Ştefan cel Mare*, p.17.

[543] Teodora Voinescu a remarcat faptul că „numai portretele lui Constantin Brâncoveanu şi ale familiei sale pot fi comparate, ca număr, diversitate de execuţie şi varietate de tipuri, cu cele ce ni s-au păstrat din epoca lui Ştefan cel Mare” (Teodora Voinescu, *Portretele lui Ştefan cel Mare*, p.464).

[544] „Majoritatea personajelor istorice importante din Evul Mediu sunt necunoscute poporului” (A. Van Gennep, *Formarea legendelor*, p.135).

care ne-am sfătuit între noi, ne-am alcătuit de bunăvoie într-o frăţie, din porunca domnului mai sus-scris, Ştefan voievod cel Bătrân, şi cu binecuvântarea învăţătorului nostru, prealuminatul chir Theoctist, mitropolit al Sucevei", se spune în actul plăsmuit[545].

Evlavia lui Ştefan şi grija faţă de cei morţi sunt ilustrate de un alt document plăsmuit, datat 1498, prin care domnul ar fi dat Mănăstirii Bistriţa, pentru pomenirea fiului său, Alexandru, un loc în Bacău, cu schit şi prisacă, din viile Bacăului[546].

Dat fiind că „amintirea unor fapte trecute este cu atât mai tenace cu cât aceste fapte au prezentat sau prezintă încă o mai mare importanţă pentru colectivitate"[547], imaginea predominantă a lui Ştefan cel Mare în documentele plăsmuite în epoca modernă este aceea a suveranului luptător.

În documentul pus sub data de 8 iunie 1485, cunoscut drept „documentul Râzenilor"[548], Ştefan cel Mare dăruieşte lui Maluşca şi fratelui său, Neicea, lui Cozma Râzan şi fratelui său, Draguş, locuri pustii să-şi întemeieze sate, „ca să fie pază în contra tătarilor, aşa precum au fost până acum, fiind din ceata boierului nostru, Gangur"[549].

De-a dreptul spectaculoasă este, însă, scrisoarea lui Ştefan cel Mare, semnată şi pecetluită de el însuşi, datată 7 septembrie 1474. Domnul trimite poruncă, prin nepotul său, Dragoş, portar al Sucevei, vornicului Boldur, boierilor, dregătorilor militari şi târgoveţilor din Ţara de Jos să se pregătească pentru marea confruntare cu turcii, cu tătarii şi muntenii. Discursul, cu cuvinte şi construcţii arhaice vădit căutate, este înflăcărat: „păgânu împărat turcescu, Mahamet, di-ndemnu Radului vodă, cel a nostru vrăjmaş mestiru, şi trimasă cu vezâr Suliman paşa o sută şasăzăci di mii de oaste turcească, şi vine ş-acel Radu vodă, cu toată a lui muntenească oaste, fără de veste ţara noastră s-o calce şi s-o stropşască, s-o jărăşteze şi cu totul de tot s-o pustiează, să tae şi să robască pe toţi creştenii, şi sâeşi turcii moşâia noastră ţânea-or"[550]. Îndemnurile au un ton patetic: „Fiţi sănătoşi şi nemiloşi, precum moşâi şi strămoşii noştri fusără. Aveţi nădejdi [...], nu vă spărieţi de genunea păgânilor, că cu duperu Svântului Dumnezău pe nuşăi noi spârşiea-vom, ş-or cunoaşti că

---

545 **DRH**, A, II, p.456, nr.XXI. V. şi *Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi*, III, Acte interne (1691-1725), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2000, p.546, nr.628 (cartea de blestem dată la 23 martie 1723 de Gheorghe, mitropolit al Moldovei, breslei mişeilor din Iaşi, „care breaslă iaste aşăzată încă de răposatul Ştefan vodă cel Bun").

546 **DRH**, A, III, p.550, nr.X.

547 A. Van Gennep, *op.cit.*, p.123.

548 I. Bogdan, *Documentul Râzenilor*, p.361-441.

549 **DRH**, A, II, p.460, nr.XXIV.

550 *Ibidem*, p.450, nr.XVIII.

suntém moldovenii bărbaţi vrâtácioşi şi cu noi Dumnezău ne duperă şi ne rătuează”[551].

Într-un document din seria aşa-numitelor „falsuri Sioneşti”[552], atribuit vremii lui Vasile Lupu, este amintit un strămoş imaginar al neamului Sion, anume „Demir sultan, ficior hanului de Crăm ce se boteză în zilele bătrânului Ştefan voievod”[553]. În *Arhondologia Moldovei*, Costandin Sion avea să povestească mai pe larg despre acest tătar, fugit din saraiul părintelui său, care, intrând în oastea lui Ştefan cel Mare, „au slujit joimir prost, până la un război ce au avut cu muntenii, în care perind hatmanul, deodată, au luat el comanda şi au biruit. După biruinţă, domnul, fără a-l cunoaşte, l-au făcut căpitani de joimiri. În războiul cu leşii, dezvălind osebită vrednicie, care au pricinuit mirare domnului Ştefan cel Mare, l-au luat de aproape în cercetare şi i-au mărturisit în secret că el este Demir sultanul, de care era înştiinţat marele Ştefan, de hanul, că-i fugit; şi aşa l-au botezat, fiindu-i naş Bogdan vodă, numindu-l din botez Dragoş”[554].

Procedeul nu era nou. Când Dimitrie Cantemir căutase a dovedi vechimea neamului din care se trăgea, plăsmuise şi el un hrisov „dat de către Ştefan cel Mare” strămoşului său, Teodor Cantemir, pârcălab al Chiliei şi Ismailului, „slujitor credincios şi oştean viteaz al crucii în apărarea acelor cetăţi contra năvălirilor turcilor şi tătarilor”[555].

Pentru Dimitrie Cantemir, ca şi pentru paharnicul Sion, descendenţa dintr-un luptător constituia o marcă de nobleţe a neamului, iar acest viteaz strămoş nu putea să fie decât un oştean al lui Ştefan cel Mare. O referire mai precisă ori măcar o aluzie la un episod cunoscut din istoria Moldovei lui Ştefan (apărarea cetăţilor de la Dunăre, lupta de la Râmnic şi moartea portarului Şendrea), erau bine venite întrucât creau impresia de autenticitate.

---

[551] *Ibidem*, p.451, nr.XVIII.

[552] Pentru documente plăsmuite în familia Sion, v. C. Cihodaru, *Uricul moldovenesc din 27 mai 1443 şi originea Sioneştilor*, în **AŞUI**, Secţiunea III, *Istorie*, XXXI, 1985, p.32-39.

[553] *Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi*, I, Acte interne (1408-1660), editate de Ioan Caproşu şi Petronel Zahariuc, Iaşi, 1999, p.545, nr.III.

[554] Paharnicul Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri şi note contimporane. Boierii moldoveni*, text ales şi stabilit, glosar şi indice de Rodica Rotaru, prefaţă de Mircea Anghelescu, postfaţă, note şi comentarii de Ştefan S. Gorovei, Bucureşti, 1973, p.268. Pentru ascendenţa paharnicului Sion, v. *ibidem*, p.267, nota 84.

[555] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p.263; v. şi **DRH**, A, II, p.459, nr.XXIII. Pentru strămoşii lui Dimitrie Cantemir, reali şi imaginari: Ştefan S. Gorovei, *Cantemireştii. Eseu genealogic*, în **RA**, XXXV, 1973, 3, p.484; Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, VI, tomul I, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, studiu introductiv, note şi comentarii de Andrei Pippidi, ediţie critică, traducere şi anexe de Dan Sluşanschi şi Ilieş Câmpeanu, indici de Ilieş Câmpeanu, Bucureşti, 1996, p.220-221, notele 2 şi 3.

Cercetarea falsurilor dovedeşte că domnia lui „Ştefan vodă, zis cel Mare”[556] era privită ca vârsta de aur a istoriei moldoveneşti, ca o epocă de glorie militară şi de cavalerism, ca un izvor al tuturor lucrurilor bune, al oricăror descendenţe şi tradiţii. Era, în fond, o veritabilă şi de necontestat sursă de legitimare.

Ceea ce l-a deosebit pe Ştefan de alţi domni ai Moldovei şi l-a apropiat de suveranii ideali a fost, la urma urmei, uriaşa sa autoritate morală. Descendenţa din vechii domni care-i asigura legitimitatea, înrudirile stabilite prin căsătorii, calităţile militare, simţul politic şi legătura strânsă cu Biserica au făcut ca Ştefan să fie ascultat, respectat şi temut de supuşii săi, de suveranii contemporani şi de întregul cler al Moldovei. Prestigiului instituţiei pe care o întruchipa, Ştefan i-a adăugat uriaşul său prestigiu personal, într-o asemenea măsură încât, în iulie 1504, domnia Moldovei era departe de ceea ce fusese în aprilie 1457. Consolidată cu răbdare şi grijă, cu înţelepciune şi fermitate, în împrejurări politice diferite de la o etapă la alta, domnia Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare avea să rămână, veacuri de-a rândul, un reper şi un model.

Autoritatea morală a lui Ştefan cel Mare explică, desigur, şi grija posterităţii faţă de ctitoriile sale. În *O samă de cuvinte*, Ion Neculce povesteşte următoarele: „Vasilie vodă, aproape de mazilie, au greşit lui Dumnezeu, că i s-au întunecat minte spre lăcomie, de au stricat Mănăstirea Putna, gândind că va găsi bani, şi n-au găsit. Şi s-au apucat să o facă de nou iarăş, precum au fost, şi nu i-au agiutat Dumnezeu să o facă. Că au zidit-o numai din temelie din pământ până la ferestri, şi i-au luat Dumnezeu domnia [...]. Şi pre urmă au gătit Mănăstirea Putna Gheorghie Ştefan vodă, după ce au luat domnia, de iaste zidită precum să véde acum”[557]. Faptul că Putna a fost refăcută în veacul al XVII-lea este confirmat şi de textul pisaniei aşezate la intrarea în pronaos: „Această biserică a înnoit-o Io Gheorghe Ştefan voievod şi s-a terminat în zilele lui Io Istratie Dabija vodă, în anul 7170 (1662)”[558]. Celălalt episod relatat de Ion Neculce – distrugerea Putnei pentru căutarea unei comori – este, însă, neverosimil[559]. Mai degrabă, Vasile Lupu a dorit să refacă Putna – probabil, afectată din cine ştie ce pricini – şi, în acest scop, potrivit regulilor de atunci, mai întâi a dărâmat-o.

Câţiva ani mai târziu, la 6 martie 1641, acelaşi Vasile Lupu a închinat ctitoriei sale – Mănăstirea Trei Ierarhi din Iaşi – biserica de la Bacău, construită de fiul lui Ştefan cel Mare, Alexandru. În uricul emis atunci, domnul a poruncit

---

[556] Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, VI, tomul I, p.71.

[557] Ion Neculce, *Opere*, p.180-181.

[558] Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p.73, nr.IV.

[559] Pentru aceasta, v. *supra*, Cartea a IV-a, *Marea rugăciune*, capitolul *Statutul lui Alexandru*.

să se scrie aceste cuvinte: „când Domnul Dumnezeu ne-a dăruit sceptrul şi domnia să fim stăpân şi oblăduitor în ţara noastră a Moldovei, domnia mea m-am apucat şi am făcut acea sfântă biserică din nou din temelie în târgul Bacăului, unde este hramul Adormirea Preacuratei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu, Maria". Biserica era dăruită dimpreună cu nişte sate, care „au fost danie şi miluire sfintei biserici de la acei de demult domni şi bătrâni ctitori care au făcut întâi acea sfântă biserică; apoi, a venit vremea şi s-a stricat de tot sfânta biserică"[560].

Soarta bisericii de la curţile din Bacău a împărtăşit-o şi biserica Sfântul Nicolae a curţilor din Iaşi. În documentul emis de cancelaria Moldovei la 29 martie 1677, în domnia lui Antonie vodă Ruset, se povesteşte: „nefiindu scaon de Mitropolie aice, în târgul nostru în Iaşi, şi fiind această sfântă beserică din târgul din Iaşi aproape de curte, unde iaste hramul Arhierarhu şi de Minuni Făcătoriu a lui Hristos, Nicolai, care iaste zidită şi făcută dintru întâi de prebunul şi fericitul domn bătrân, Io Ştefan voievoda, şi fiind într-aceasta vreme stricată de focu şi de ploi, de gios, din urzirea ei, până sus în vârvu, n-am vrut să o lăsăm să să răsâpască şi să să strice de tot, ce am luat pre Domnul Dumnedzău într-agiutoriu şi am pus multă cheltuială de o am pornit, de gios până sus, şi i-am tocmit clopotniţa, şi o am înfrămăşat cu toate podoabile, cum să cade desăvărşit. Şi i-am făcut zidiu şi chelii prin pregiur, şi o am făcut şi aceasta scaon de Mitropolie, să fie închinată scaunului celui vechiu, Mitropoliei de Suceavă"[561]. Şi aşa, biserica domnească făcută de Bătrânul Ştefan vodă a devenit primul sediu al Mitropoliei Moldovei, după mutarea ei la Iaşi.

N-au fost numai domni aceia care s-au îngrijit de ctitoriile lui Ştefan cel Mare. Un exemplu îl constituie marele sulger Neculai care, la 8 mai 1736, îi scria ginerelui său: „vei şti dumneata pentru biserica Răsboeni, am socotit să fie mănăstire, să şază nişte călugăraşi să o deşchiză, să nu fie pustie [...]. Mă rog şi sfinţiei sale să facă o întăritură cu scrisoarea părintelui mitropolitul, ca să fie şi sfinţiei sale pomenire vecinică, căci aciastă sfântă biserică este făcută de Ştefan vodă cel Bun, de care s-au făcut şi Putna. Şi n-aş vrea să fie pustie acia sfântă biserică. Deci osteneşte dumneata cu răvaşu meu la părintele şi arată cum că este cu voia mea numai să hie mila lui Dumnezeu şi cu ruga Sfântului Arhanghel Mihail şi Gavriil, că acesta-i este hramu"[562].

---

560 **DRH**, A, XXVI, p.41, nr.46.

561 *Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi*, II, Acte interne (1661-1690), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2000, p.424-425, nr.468.

562 *Ibidem*, IV, Acte interne (1726-1740), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2001, p.202, nr.281.

Târziu, în veacul al XIX-lea, logofeteasa Maria Cantacuzino avea să refacă biserica de curte de la Vaslui. Pisania cea nouă, pusă la 1820, sună astfel: „Acest sfântu, dumnezeiesc lăcaş, dintru început fiind zidit de răposat întru fericire domn Ştefan vodă bătrânul şi fiul său, Bogdan vodă, şi, după vremea, răsăpindu-să, s-au zidit din nou de dumneaiei cucoană Maria Cantacuzini logofeteasa, soţia răposatului marelui logofăt Costache Ghica, cu toată cheltuiala dumisali, spre vecinica lor pomenire”[563].

Dar nu numai bisericile domneşti s-au bucurat de o asemenea atenţie, ci şi ctitorii ale boierilor din vremea lui Ştefan cel Mare. De pildă, într-o consemnare datată 12 mai 1721 se spune despre biserica de la Bălineşti, a logofătului Ioan Tăutu: „Acea biserică din multe răscoale ce s-au întâmplat acestui pământ pentru a noastre cumplite păcate, au fost sosit până a să risipire şi văzându-o acel de mai sus pomenit chir Calistru, episcopul Rădăuţului, fiind îndemnat dintru a Sfântului Duh putere, împreună cu dumnealui Dimitrie Macrii biv vel ban, starosti ot Cernăuţi, socotind că este de obşte a ţării, precum s-au zis mai sus, că sânt dăruiţi banii di soltan Murat Tăutului logofătului, cari bani au fost a ţărăi noastre, n-au lăsat-o la răsipă, ci de a sa bună voie, împreună cu toată cheltuiala, au acoperit-o, şi pe unde au fost şi răsipită, o au tocmit-o, în zilele prealuminatului nostru domn, Io Mihai Racoviţă vodă, vléto de la Adam 7229 (1721), msţa mai 12, cari având să adevireşti, iubite cititorule, cearcă, că viderea arată adevărul”[564].

Nu există mărturii scrise despre toate reparaţiile, consolidările şi refacerile la care au fost supuse construcţiile – civile, militare sau religioase – înălţate în domnia lui Ştefan cel Mare de el însuşi, de membri ai familiei sale ori de dregători ai săi. Puţinele izvoare păstrate atestă, însă, că aceste zidiri erau privite cu pioşenie şi chiar cu un anume simţ de proprietate, că repararea lor era considerată o datorie, iar distrugerea lor – un lucru necuviincios.

Un monarh medieval era considerat exemplar[565] dacă întrunea anumite virtuţi şi dacă se dovedea vrednic în misiunea care-i fusese încredinţată. Ca orice suveran, el era ales de Dumnezeu pentru mântuirea poporului său. Avea datoria să lupte pentru a-şi apăra pământurile şi supuşii, să aducă, să menţină şi

[563] *Repertoriu*, p.87.

[564] Constantin Giurescu, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta otomană*, în idem, *Studii de istorie*, antologie, îngrijire de ediţie şi introducere de Dinu C. Giurescu, Bucureşti, 1993, p.498, nota 114. Dimitrie Macri era stăpân al unei părţi din Bălineşti, cuprinzând şi biserica din piatră (*Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcţia Arhivelor Centrale*, V, Bucureşti, 1974, p.272, nr.1014; v. şi *ibidem*, p.309, nr.1153). Pentru episcopul Calistru: Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi*, p.99-106 (despre repararea bisericii din Bălineşti, la p.103).

[565] V. studiul clasic al lui Lester K. Born, *The Perfect Prince: A Study in Thirteenth and Fourteenth Century Ideals*, în „Speculum”, 3, 1928, p.470-504.

să consolideze pacea, să-i protejeze pe cei cârmuiţi prin judecăţi drepte, să sprijine, să apere şi să slujească Biserica, să lupte împotriva necredincioşilor. Trebuia să domnească asupra lui însuşi, să-şi domine sentimentele, să fie prezent în mijlocul oştenilor săi, să fie chibzuit, omenos, integru, să cârmuiască ţara cu bună-credinţă şi teamă de Dumnezeu, dovedindu-se astfel depozitar al voinţei divine. Aptitudinile sale militare trebuiau îmbinate cu simţ diplomatic şi inteligenţă, cu smerenie şi evlavie. Înţelepciunea, capacitatea de a-şi alege sfetnici potriviţi şi aliaţi de nădejde, putinţa de a da sfaturi bune, de a preîntâmpina greşelile şi păcatele celor pe care îi cârmuia, spiritul de dreptate, atitudinea îndurătoare şi dărnicia sunt trăsăturile definitorii ale suveranului ideal. Ştefan cel Mare n-a fost lipsit de nici una dintre acestea.

„Domnia lui a fost epoca norocoasă a Moldovei şi punctul cel mai de sus al înălţării ei", scria Dimitrie Cantemir[566], cărturarul care, referindu-se la înaintaşul său întru domnie, ne-a lăsat această caracterizare sintetică şi profundă: „Ştefan al V-lea, numit cel Mare, fiul lui Bogdan al II-lea, domn mai presus de orice laudă (*princeps omni laude maior*) şi apărătorul cel mai vajnic al ţării sale împotriva tuturor încălcărilor vrăjmaşilor din orice parte ar fi venit"[567].

[566] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p.125.
[567] *Ibidem*, p.137.

POSTFAȚĂ

Această carte s-a născut fără ca autorii ei să fi avut intenția de a o scrie.

În toamna anului 2002, ni s-a propus redactarea unui text de 40-50 de pagini, spre a înlocui capitolul despre Ştefan cel Mare dintr-o amplă sinteză de istorie românească. Pornind a-l scrie, am crezut că va fi suficient să ne adresăm cărților, studiilor şi articolelor datorate celor care lucraseră pe acelaşi teren, bizuindu-ne, astfel, pe reconstituirile parțiale realizate deja şi pe concluziile înaintaşilor. A trebuit să constatăm, însă, că tocmai partea cea mai glorioasă a istoriei noastre medievale este neaşteptat de rău cunoscută, atât în articulațiile ei majore, cât şi în fixarea amănuntelor. Deşi i s-au dedicat câteva monografii (de la aceea din 1904, a lui N. Iorga, până la cele apărute chiar în 2004), iar bibliografia subiectului ocupă, acum, paginile unor volume întregi[1], istoria lui Ştefan cel Mare se înfățişează ca un câmp vast pentru o cercetare nouă. Idei generale false ori cu totul nepotrivite, conexiuni forțate sau, din contra, nerelevante, informații trecute cu vederea, identificări greşite au dus, inevitabil, la construcții a căror şubrezenie a ieşit la iveală atunci când am încercat valorificarea lor într-o sinteză. Întâmpinând la tot pasul asemenea dificultăți, am avut de ales între a le ocoli sau a încerca lămurirea lor, prin investigații colaterale, de mai mare sau mai mică amploare. Deprinşi cu un anumit fel de disciplină a muncii de cercetare, am optat pentru cea de-a doua soluție. Aşa se face că mica sinteză a trebuit să cedeze locul unei cercetări mai degrabă analitice.

Munca la această carte ne-a arătat că, din păcate, medievistica românească nu se află încă la vârsta sintezelor, atâta vreme cât etapa analizelor nu a fost depăşită, nici ca profunzime, nici ca seriozitate şi responsabilitate. Pentru marea politică a lui Ştefan cel Mare, desfăşurată în câteva direcții principale, istoricul de astăzi dispune doar de rezultatele unor cercetări parțiale, unele de dată foarte veche şi deci, în bună măsură, depăşite de progresul general al cunoaşterii. Astfel, pentru relațiile lui Ştefan cu regatul ungar suntem tot acolo unde ne-a lăsat o lucrare de seminar veche de un secol, a unui student care avea să devină istoricul Vasile Pârvan.

---

[1] *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Bibliografie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004; *Stephen the Great, Prince of Moldavia (1457-1504). Historical Bibliography*, Edited by Ştefan Andreescu, Tatiana Cojocaru, Ovidiu Cristea, Mariana Mihăilescu, Anca Popescu, Adrian Tertecel, Bucureşti, 2004.

Relaţiile cu Imperiul Otoman au făcut obiectul unei cercetări globale, de amploare şi profunzime, în 1914. În cele nouă decenii care au trecut de la apariţia cărţii lui I. Ursu, s-au adus multe alte contribuţii, însă o reconstituire de ansamblu a relaţiilor lui Ştefan cel Mare cu Poarta nu a tentat, din păcate, pe nici unul dintre turcologii români.

S-ar fi zis că relaţiile cu Moscova lui Ivan al III-lea ar fi putut constitui, în anii ’50 ai secolului trecut, un subiect favorit. Cu surprindere se constată, însă, că nu dispunem decât de două articole foarte subţiri (Rodica Ciocan şi Valeria Costăchel) şi de două prezentări mai largi (G. Bezviconi şi Alexandru V. Boldur), care nici nu acoperă domeniul într-un mod convenabil, nici nu valorifică integral informaţiile izvoarelor ruseşti.

În ceea ce priveşte relaţiile moldo-polone, schiţa din 1900 a lui I. Ursu a fost depăşită de aceea a lui Veniamin Ciobanu (1985), dar cercetările cu adevărat înnoitoare se datorează lui Şerban Papacostea. Un punct de vedere polon, de dată foarte recentă (Ilona Czamańska, 1996), rămâne încă, în mare parte, nevalorificat, din pricina barierei lingvistice.

Sunt în curs de desfăşurare investigaţii serioase privind relaţiile cu lumea tătarilor (Nagy Pienaru) şi cu Veneţia (Ovidiu Cristea). Din păcate, o cercetare despre legăturile cu Lituania (Egidijus Banionis, 1988) este, în continuare, nefolosită de istoricii români, din cauza necunoaşterii limbii lituaniene.

Rezultatele obţinute în aceste direcţii trebuie utilizate nu în sine, ci în legătura lor firească, impusă de interdependenţa acţiunilor care au marcat ansamblul relaţiilor Moldovei cu puterile vremii (Poarta, Ungaria, Polonia, Veneţia, Genova, Sfântul Scaun, Sfântul Imperiu, tătarii). Încercarea de a asambla respectivele rezultate a arătat, însă, nu o dată, nepotriviri flagrante, care impun reluarea cercetării cu atenţie sporită la conexiuni şi la domeniile colaterale. Lucrând în felul acesta, revenirile s-au impus de la sine. Avansând şi formulând explicaţii, a trebuit să ne întoarcem adesea pentru a revedea reconstituiri propuse anterior şi a le pune de acord cu ceea ce aducea la lumină cercetarea evenimentelor ulterioare.

Este posibil că toate acestea au dat cărţii, pe alocuri, o tentă polemică, deşi nu am pornit la drum cu o asemenea intenţie. Deosebirile de opinii şi cele de interpretare au trebuit, însă, consemnate şi explicate, după cum au trebuit semnalate şi îndreptate erorile, mai mărunte sau mai însemnate, întâlnite în lucrările folosite.

Reconstituirile presupun şi impun, cel mai adesea, şi ipoteze. E de la sine înţeles că ele nu lipsesc nici din această carte. Verificarea lor rămâne pe seama cercetărilor viitoare. În măsura în care, fie şi numai ca ipoteze de lucru,

ele se vor dovedi utile pentru înțelegerea şi descifrarea corectă a altor probleme, confirmarea lor va fi pe jumătate făcută.

Cititorii obişnuiți cu structura monografiilor de domni respectată în istoriografia noastră – cu capitolele consacrate vieții economice, politicii interne, politicii externe, activității culturale etc. – vor fi, probabil, surprinşi de felul cum este alcătuită cartea de față. Asumându-ne un oarecare risc, am preferat să propunem o imagine a domniei lui Ştefan cel Mare cât mai apropiată de chipul în care va fi fost ea în realitate, adică nu o structură împărțită pe paliere şi pe categorii de activități, ci un întreg, cu multiple fațete, care nu se pot trata independent unele față de celelalte sau în afara contextului, şi a căror succesiune este dată doar de elementul cronologic. În afară de aceasta, am socotit că, spre deosebire de monografiile „clasice", dintr-o istorie a lui Ştefan cel Mare nu pot lipsi analizele de antropologie politică, precum acelea din cartea lui Ernst Kantorowicz despre împăratul Frederic al II-lea sau cele din cartea lui Jacques Le Goff despre regele Ludovic cel Sfânt.

Documentarea a pus probleme nebănuite. Am dorit ca, în paginile de față, să vorbească mai ales personajele vremii şi în primul rând domnul Moldovei. Am căutat, deci, să culegem şi să reproducem, în traduceri mai vechi sau mai noi, cuvintele lor. Pe cât ne-a fost cu putință, tălmăcirile vechi le-am controlat cu textele originale, îndreptându-le, când a fost cazul, şi nu de puține ori a trebuit să ne încumetăm la traducerea unora folosite, până acum, numai în limba originalului. Dar, în împrejurările în care am lucrat, n-am avut la îndemână toate izvoarele. În legătură cu aceasta, este important să se spună, încă o dată, că munca la *Fontes ad Stephani Magni pertinentes*, acel corpus plănuit şi început acum vreun sfert de veac de un mănunchi de cercetători din Bucureşti şi Iaşi, ar trebui reluată şi dusă, totuşi, până la capăt.

Accesul la informație şi la bibliografie ne-a fost înlesnit uneori de bunăvoința câtorva colegi – doamna Rodica Popovici, domnii Ştefan Andreescu, Ovidiu Cristea, Cătălin Hriban, Liviu Papuc, Liviu Pilat, Andrei Pippidi, Silviu Tabac, Petronel Zahariuc –, care ne-au pus la îndemână, în original sau în fotocopii, lucrări aflate în biblioteci publice ori private. Mulțumirile noastre se îndreaptă spre toți şi spre fiecare în parte. Fotocopii şi cărți trimise mai demult de domnii Matei Cazacu şi Petre Ş. Năsturel, ori de răposații Renate Möhlenkamp, Nicoară Beldiceanu şi Emil Turdeanu au găsit, acum şi aici, întrebuințarea aşteptată.

Pe când lucrul nostru se apropia de sfârşit, am avut şansa de a întreprinde, la îndemnul Prea Cuviosului Arhimandrit Melchisedec, Starețul Sfintei Mănăstiri Putna, o investigație, fie şi sumară, în Arhiva Secretă a Vaticanului. Această adevărată misiune exploratorie a devenit posibilă datorită sprijinului Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuților, al

Prea Sfinţitului Petru Gherghel, Episcop al Diocezei Romano-Catolice de Iaşi, al Monseniorului Anton Lucaci şi Părintelui Adrian Dancă de la Radio Vatican. Îi rugăm să găsească în aceste pagini expresia recunoştinţei noastre.

Colegii noştri, atât cei de la Centrul de Istorie şi Civilizaţie Europeană, cât şi cei de la Facultatea de Istorie, ne-au arătat toată înţelegerea în lungul răstimp când munca la această carte ne-a obligat să ne reducem drastic participarea la activităţile comune. Le suntem recunoscători pentru gestul lor de solidaritate.

Mulţumim în chip deosebit domnului Mircea Ciubotaru pentru bunăvoinţa şi răbdarea cu care a acceptat să citească manuscrisul în forma lui finală, sugerând îndreptări şi limpeziri necesare.

*

Lăsând cartea să-şi înceapă drumul ei spre viaţă, mai socotim utile câteva precizări.

Textul este ilustrat cu imagini grupate tematic. Sunt, mai întâi, portretele cunoscute şi mai puţin cunoscute, contemporane şi de mai târziu, originale sau refăcute ale lui Ştefan cel Mare şi ale unor membri ai familiei sale, rânduite după criteriul cronologic. Urmează stemele folosite de Ştefan în răstimpul 1470-1502 şi, spre comparaţie, stema regelui Matias al Ungariei. Ultima secţiune este constituită din portretele şi mormintele unora dintre contemporanii cu care domnul Moldovei a avut relaţii (domni ai Ţării Româneşti, suverani ai Ungariei, Poloniei, Lituaniei, Moscovei, Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germană, papi, dogi ai Veneţiei şi sultani), dar şi din locuri văzute de solii lui Ştefan: basilica San Pietro din Vatican în forma ei veche sau piaţa San Marco din Veneţia. În capitolul de bibliografie am precizat sursa fiecărei ilustraţii. Asemenea indicaţii lipsesc în cazul imaginilor preluate din arhiva *Centrului de Cercetare şi Documentare „Ştefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna*.

Anul comemorativ 2004 – *Anul Ştefan cel Mare şi Sfânt* – a îndreptat interesul unui număr considerabil de autori, mai mult sau mai puţin avizaţi, spre domnia şi personalitatea marelui principe. În măsura în care ne-a stat în putinţă, ne-am străduit să nu omitem nici unul dintre titlurile însemnate şi să ţinem seama de toate contribuţiile aduse subiectului. Unele lucrări au apărut, însă, în etapa în care textul nostru se definitiva deja şi din această cauză n-au mai putut fi folosite[2].

[2] Între ele se numără: Ileana Căzan, *Duşmani de temut – aliaţi de nădejde. Ţările române în epoca lui Ştefan cel Mare în contextul politicii central-europene*, Bucureşti, 2004; Demir Dragnev, Igor Caşu, Emil Dragnev, Virgil Pâslariuc, *Ştefan cel Mare şi Sfânt în contextul epocii sale şi al posterităţii*, Chişinău, 2004; Andrei Eşanu, Valentina Eşanu, *Epoca lui Ştefan cel Mare. Oameni, destine şi fapte*, Bucureşti, 2004; Gheorghe Gonţa, *Viaţa politică a Ţării Moldovei în epoca domniei lui Ştefan cel Mare şi a urmaşilor săi. Relaţiile internaţionale şi*

Pe de altă parte, pe măsură ce lucrul înainta, noi înşine ne-am văzut în situația de a contura explicații – posibile sau plauzibile – pentru unele dintre problemele discutate. Argumentarea sau doar expunerea lor mai pe larg au condus, inevitabil, la elaborarea unor texte de sine stătătoare, care se vor tipări separat şi din care doar unele idei, precum şi concluziile au putut fi încorporate în paginile acestea.

Se poate spune că lucrarea de față rămâne deschisă pentru toate îndreptările şi completările pe care le va aduce munca viitoare, a colegilor noştri de breaslă, ca şi a noastră înşine. Inventarierea sistematică a cercetărilor din acest domeniu va fi uşurată, nădăjduim, de *Centrul de Cercetare şi Documentare „Ştefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna*, care a luat ființă la 1 ianuarie 2005. Adunarea izvoarelor şi punerea în circuitul ştiințific a lucrărilor mai puțin cunoscute, închinate lui Ştefan de istorici români şi străini, sub egida acestui Centru, va îngădui, poate, ca o nouă ediție a cărții să apară, cu toate îmbunătățirile necesare, într-un răstimp rezonabil.

Această carte nu s-ar fi născut fără îndemnul stăruitor şi ajutorul constant al obştii Sfintei Mănăstiri Putna. Dragostea şi grija cu care am fost înconjurați, bunăvoința şi înțelegerea cu care au fost întâmpinate toate solicitările noastre, precum şi promptitudinea şi profesionalismul cu care li s-a răspuns, încurajările şi sfaturile pe care le-am primit, solidaritatea şi încrederea pe care viețuitorii acestei obşti le-au manifestat de fiecare dată s-au aşezat la temelia cărții de față. Din aceste motive, rodul muncii noastre este şi rodul muncii lor.

Iaşi, 2 iulie 2003 – 12 aprilie 2005

---

mişcarea de eliberare în contextul politicii otomane în a doua jumătate a sec. al XV-lea – sec. al XVI-lea, Chişinău, 2004; articolele semnate de Alina Minghiraş-Robin şi Sorin Langu în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cândea, Valeriu Sîrbu şi Marian Neagu, Brăila, 2004, precum şi articolele din **RM**, XL, 2004, 3, şi cele cuprinse în grupajele *Epoca lui Ştefan cel Mare*, din **RI**, XV, 2004, 3-4, *Ştefan cel Mare – 500 de ani de la trecerea în eternitate (1504-2004)*, din **AŞUI**, *Istorie*, L, 2004, *Ştefan cel Mare – 500 de ani de la moarte*, din **AIIX**, XLI, 2004, şi *Ştefan cel Mare – 500*, din **RA**, LXVI, 2004, 1-2. Din grupajul *500 de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare şi Sfânt*, publicat în **SAI**, LXIX, 2004, am utilizat numai studiul lui Bogdan Murgescu, *Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare*, care ne-a parvenit, în copie, înaintea revistei.

ABREVIERI

AIIAC = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj
AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol”, Iaşi
AIIX = Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iaşi
AMN = Acta Musei Napocensis
ARBSH = Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique
ArhGen = Arhiva Genealogică
ARMSI = Academia Române. Memoriile Secțiunii Istorice
ASV = Archivio Segreto Vaticano
AȘUI = Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
AT = Ars Transsilvaniae
BBRF = Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMGS = Byzantine and Modern Greek Studies
BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
BOR = Biserica Ortodoxă Română
BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CI = Cercetări Istorice
CMRS = Cahiers du Monde Russe et Soviétique
DOP = Dumbarton Oaks Papers
GB = Glasul Bisericii
IN = Ion Neculce
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
MA = Mitropolia Ardealului
MCA = Materiale şi Cercetări Arheologice
MemAnt = Memoria Antiquitatis
MI = Magazin Istoric
MMB = Mitropolia Moldovei şi Bucovinei
MMS = Mitropolia Moldovei şi Sucevei
NEH = Nouvelles Etudes d’Histoire
RA = Revista Arhivelor
RdI = Revista de Istorie
REB = Revue des Etudes Byzantines
REI = Revue des Etudes Islamiques
RER = Revue des Etudes Roumaines
RES = Revue des Etudes Slaves
RESEE = Revue des Etudes Sud-Est Européennes
RH = Revue Historique
RHSEE = Revue Historique du Sud-Est Européen
RI = Revista Istorică
RIAF = Revista pentru Istorie, Arheologie şi Filologie
RIM = Revista de Istorie a Moldovei
RIR = Revista Istorică Română

RIS = Revista de Istorie Socială
RITL = Revista de Istorie şi Teorie Literară
RM = Revista Muzeelor
RMI = Revista Monumentelor Istorice
RMM = Revista Muzeelor şi Monumentelor
RRH = Revue Roumaine d'Histoire
Rsl = Romanoslavica
SAI = Studii şi Articole de Istorie
SAO = Studia et Acta Orientalia
SCI = Studii şi Cercetări Istorice
SCIA = Studii şi Cercetări de Istoria Artei
SCIV = Studii şi Cercetări de Istorie Veche
SCŞI = Studii şi Cercetări Ştiinţifice, Iaşi
SEER = The Slavonic and East European Review
SMIM = Studii şi Materiale de Istorie Medie
SMMIM = Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară
SOF = Südost Forschungen
SUBB = Studia Universitatis Babeş-Bolyai

*

DIR, A, XVI, 1 = *Documente privind istoria României*, seria A. Moldova, veacul XVI, I (1501-1550), Bucureşti, 1953.

DIR, A, XVI, 2 = *Documente privind istoria României*, seria A. Moldova, veacul XVI, II (1551-1570), Bucureşti, 1951.

DIR, A, XVII, 1 = *Documente privind istoria României*, seria A. Moldova, veacul XVII, I (1601-1605), Bucureşti, 1952.

DIR, A, XVII, 3 = *Documente privind istoria României*, seria A. Moldova, veacul XVII, III (1611-1615), Bucureşti, 1954.

DIR, A, XVII, 4 = *Documente privind istoria României*, seria A. Moldova, veacul XVII, IV (1616-1620), Bucureşti, 1956.

DIR, A, XVII, 5 = *Documente privind istoria României*, seria A. Moldova, veacul XVII, V (1621-1625), Bucureşti, 1957.

DRH, A, II = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, II, volum întocmit de Leon Şimanschi, în colaborare cu Georgeta Ignat şi Dumitru Agache, Bucureşti, 1976.

DRH, A, III = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, III, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu şi N. Ciocan, Bucureşti, 1980.

DRH, A, XXIII = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, XXIII, volum întocmit de Leon Şimanschi, Nistor Ciocan, Georgeta Ignat şi Dumitru Agache, Bucureşti, 1996.

DRH, A, XXV = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, XXV, volum întocmit de Nistor Ciocan, Dumitru Agache, Georgeta Ignat (†) şi Marius Chelcu, Bucureşti, 2003.

DRH, A, XXVI = *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, XXVI, volum întocmit de I. Caproşu, Bucureşti, 2003.

DRH, B, I = *Documenta Romaniae Historica*, B. Ţara Românească, I, volum întocmit de P. P. Panaitescu şi Damaschin Mioc, Bucureşti, 1966.

DRH, B, XXIV = *Documenta Romaniae Historica*, B. Ţara Românească, XXIV, volum întocmit de Damaschin Mioc, Saşa Caracaş şi Constantin Bălan, Bucureşti, 1974.

DRH, D, I = *Documenta Romaniae Historica*, D. Relaţii între Ţările Române, I, volum întocmit de Ştefan Pascu, Constantin Cihodaru, Konrad Gündisch, Damaschin Mioc, Viorica Pervain, Bucureşti, 1977.

Hurmuzaki, *Documente*, II, 1 = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, II, 1, Bucureşti, 1891.

Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 2 = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, II, 2, Bucureşti, 1891.

Hurmuzaki-Densuşianu, *Documente*, II, 3 = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, II, 3, Bucureşti, 1892.

Hurmuzaki, *Documente*, VIII = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, VIII, Bucureşti, 1894.

Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XIV, 1 = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, XIV, 1, Bucureşti, 1915.

Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 1 = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, XV, 1, Bucureşti, 1911.

Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, Supliment II, 1 = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, Supliment II, 1, Bucureşti, 1893.

BIBLIOGRAFIE

A

David ABULAFIA, *Ferrante I of Naples, Pope Pius II and the Congress of Mantua (1459)*, în volumul *Montjoie. Studies in Crusade History in Honour of Hans Eberhard Mayer*, Edited by Benjamin Z. Kedar, Jonathan Riley-Smith and Rudolf Hiestand, Variorum, 1997.

D. AGACHE, *O localitate regăsită: „Overc[hel]ăuți”*, în **AIIAI**, XXV, 1, 1988.

Idem, *Pomelnicele bisericești. Valoare documentară și semnificație istorică*, în volumul *Credință și cultură în Moldova*, III, Iași, 1995 (extras din „Teologie și Viață”, 11-12, 1993).

Dumitru AGACHI, *Privire recentă asupra unui monument: biserica ștefaniană a Mănăstirii Popăuți*, în volumul *Monumentul. Cercetare, proiectare, conservare, restaurare*.

Hélène AHRWEILER, *Ideologia politică a Imperiului Bizantin*, cu o postfață de Nicolae Șerban Tanașoca, traducere Cristina Jinga, București, 2002.

Akta Stanów Prus Królewskich, I (1479-1488), editori K. Górski, M. Biskup, Toruń, 1955.

Alexandria, ediție îngrijită, cu o prefață, glosar și note de Dan Simonescu, București, 1956.

Cesare ALZATI, *Ierusalim, Roma, Bizanț. Translațiile unui ideal*, în volumul *Tentația istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor*, coordonat de Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav, Cluj-Napoca, 2003.

Constantin I. ANDREESCU, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul secolului al XV-lea*, în „Arhiva”, XLI, 1934.

Mihail M. ANDREESCU, *Puterea domniei în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, București, 1999.

Ștefan ANDREESCU, *L'action de Vlad Țepeș dans le Sud-est de l'Europe en 1476*, în **RESEE**, XV, 1977, 2.

Idem, *Boierii lui Radu vodă de la Afumați*, în idem, *Perspective medievale*.

Idem, *„Cronica lui Ștefan cel Mare”: înțelesurile unei întreruperi*, în **RITL**, XXXI, 1983, 4; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Cu privire la ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII.*

Idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII*, București, 2001.

Idem, *Genovezi pe „drumul moldovenesc”*, I, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII*, și în volumul *In honorem Ioan Caproșu*, îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iași, 2002.

Idem, *În loc de postfață. Un vlăstar genovez printre boierii Moldovei ?*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII.*

Idem, *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în **BOR**, XCIII, 1975, 1-2; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *La légende des génois dans les Pays Roumains*, în *Atti del Congresso Internazionale «Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani», Alessandria, 2-6 aprile 1990*, Alessandria, 1993.

Idem, *O cetate disputată: Chilia în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV-XVII*.

Idem, *Pătrăuţi şi Arezzo: o comparaţie şi consecinţele ei*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *Perspective medievale*, Bucureşti, 2002.

Idem, *Politica pontică a Moldovei: Ştefan cel Mare şi castelul „Illice"*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV-XVII*.

Idem, *Ştefan cel Mare ca protector al Muntelui Athos*, în **AIIAI**, XIX, 1982.

Idem, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova şi Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV-XVII*.

Idem, *Un nou act genovez cu privire la Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XXII, 2004.

Idem, *Vlad Ţepeş (Dracula). Între legendă şi adevăr istoric*, ediţia a II-a, revăzută, Bucureşti, 1998.

Idem, *Vlad vodă Ţepeş şi Biblia*, în idem, *Perspective medievale*.

Luminiţa ANDREI, *De la Arthur la Ştefan cel Mare. Destinul miturilor şi legendelor despre regi la britanici şi români*, Iaşi, 2004.

Alexandru ANDRONIC, *Aspecte occidentale ale civilizaţiei moldoveneşti în epoca lui Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XVI, 1979.

Idem, *Oraşe moldoveneşti în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare ruseşti*, în **Rsl**, XI, 1965.

Idem, Eugenia NEAMŢU, *Săpăturile de salvare de la Huşi, jud. Vaslui (1964)*, în **MCA**, X, 1973.

Alexandru ANDRONIC, Maria Ana ZUP, Ioan OLARU, *Biserica Sf. Ioan din Vaslui – prima biserică orăşenească înălţată de Ştefan cel Mare*, în „Analele Brăilei", I, 1993, 1.

Andrei ANTALFFY, *Două documente din Biblioteca Egipteană de la Cairo despre cucerirea Chiliei şi Cetăţii Albe în 1484*, în **RI**, XX, 1934, 1-3.

Emanuel ANTOCHE, *L'expédition du roi de Hongrie, Mathias Corvin en Moldavie (1467). Qui remporta finalement la bataille de Baia (14/15 décembre 1467) ?*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

I. ANTONOVICI, *Veneraţia Marelui Ştefan pentru moaştele sihastrului Simion preotul, de la Pângăraţi, după cele aflate într-un manuscript vechi*, în „Făt-Frumos", 7-8, 1904; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Philippe ARIÈS, *Timpul istoriei*, traducere de Răzvan Junescu, Bucureşti, 1997.

Adolf ARMBRUSTER, ***Dacoromano-saxonica***. *Cronicari români despre saşi. Românii în cronica săsească*, Bucureşti, 1980.

Arta din Moldova de la Ştefan cel Mare la Movileşti, catalog de Ana Dobjanschi, Anca Lăzărescu, Gabriela Roşioru (†), Marina Ileana Sabados, Carmen Tănăsoiu, Liana Tugearu, Bucureşti, 1999.

Alexandru ARTIMON, Ioan MITREA, *Bacău – reşedinţă voievodală*, Bacău, 1996.

Carol AUNER, *Episcopia de Baia (Moldaviensis)*, în „Revista Catolică", 1915, 1.

B

Franz BABINGER, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Torino, 1957.

Idem, *O relaţiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie vodă Ruset (1676)*, în **ARMSI**, s. III, tom. XIX, 1937.

Alexandru BABOŞ, Hans LINDERSON, *Mănăstirea veche de lemn a Putnei în arhitectura medievală românească*, în **AIIX**, XXXIX-XL, 2002-2003.

Anton BALOTĂ, *În legătură cu istoricitatea epicii orale româneşti şi cântecul „ucrainean" al lui Ştefan vodă*, în **Rsl**, XIII, 1966.

Idem, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Etienne le Grand*, în **Rsl**, I, 1958.

Idem, *Vitejii lui Ştefan cel Mare*, în **SAI**, IX, 1967.

G. BALŞ, *Bisericile lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1926.

Daniel BARBU, *Bizanţ contra Bizanţ. Explorări în cultura politică românească*, Bucureşti, 2001.

Idem, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, Bucureşti, 1998.

Idem, *Iertarea şi dreptatea sau despre economia socială a darului*, în idem, *O arheologie constituţională românească. Studii şi documente*, Bucureşti, 2000.

Idem, *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în civilizaţia românească a secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1996.

Violeta BARBU, ***Genealogia Christi****. Forme de reprezentare a conceptului de „persoană"*, în **SMIM**, XXII, 2004.

Eadem, ***Lex animata*** *et le remploi des corps*, în volumul *L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*.

Mark C. BARTUSIS, *The Rhythm of the Chancery: Seasonality in the Issuance of the Byzantine Imperial Documents*, în **BMGS**, 13, 1989.

Paraschiva-Victoria BATARIUC, *Cahle cu elemente heraldice descoperite la Baia*, în „HERB. Revista Română de Heraldică", I (VI), 1999, 1-2.

Eadem, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1999.

Eadem, *Cahle din timpul lui Ştefan cel Mare de la Cetatea Sucevei*, în **AT**, X-XI, 2000-2001.

Eadem, *Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 42, 1995.

Eadem, *Din nou despre o inscripţie de la Mănăstirea Putna – piatră de mormânt sau pisanie de la casă domnească ?*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean", XIII-XIV, 1986-1987.

Eadem, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova (secolele XV-XVI)*, în **ArhGen**, II (VII), 1995, 1-2.

Eadem, *Motive decorative de inspiraţie literară pe cahle din secolele XV-XVI descoperite în Moldova*, în **AT**, V, 1995.

Eadem, *Motive decorative pe cahle datând din timpul domniei lui Ştefan cel Mare la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt în memoria băcăuanilor*.

Eadem, *O stemă cu pisanie descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean", V, 1978.

K. V. BAZILEVICI, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Bucureşti, 1955.

C. BĂLAN, Şt. OLTEANU, *Stema cu pisanie din vremea lui Ştefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **BMI**, XXXIX, 1970, 1.

Teodor BĂLAN, *Lămurirea unei confuzii istorice*, în **SCI**, XIX, 1945.

Lia BĂTRÎNA şi Adrian BĂTRÎNA, *O primă ctitorie şi necropolă voievodală datorată lui Ştefan cel Mare: Mănăstirea Probota*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 24, 1977.

Iidem, *Unele consideraţii cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XXIV/1, 1987.

Nicoară BELDICEANU, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în **RER**, V-VI, 1960; reluat în idem, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*.

Idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II*, în **SOF**, XXIII, 1964; reluat în idem, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*.

Idem, *En marge d'une recherche concernant les relations roumano-athonites*, în „Byzantion", L, 1980, 2.

Idem, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în **REI**, XXVI, 1968, 2.

Idem, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, în **REI**, XXVII, 1969, 2.

Idem, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londra, 1976.

Idem, Jean-Louis BACQUÉ-GRAMMONT, Matei CAZACU, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520*, în **BSOAS**, XLV, 1982, 1.

Nicoară BELDICEANU-NĂDEJDE, *Ştiri otomane privind Moldova ponto-dunăreană (1486-1520)*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Mihnea BERINDEI, *L'empire ottoman et la „route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)*, în „Journal of Turkish Studies", 10 (*Essays Presented to Halil Inalcik on His Seventieth Birthday by His Colleagues and Students*), 1986; reluat în **RRH**, 30, 1991, 3-4.

Ivan BERTÉNYI, *Sfânta Coroană, simbol al permanenţei statale a Ungariei*, în Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*.

M. BERZA, *Cinci sute de ani de la construirea Mănăstirii Putna*, în idem, *Pentru o istorie a culturii româneşti*, culegere de studii editată, cu o introducere şi note de Andrei Pippidi, Bucureşti, 1985.

Idem, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în sec.XV-XIX*, în **SMIM**, II, 1957.

Idem, *Der Kreuzzug gegen die Türken – ein europäisches Problem*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1.

Idem, *Stema Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare*, în **SCIA**, II, 1955, 1-2.

Idem, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărişescul în Muzeul Istoric de la Moscova*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*.

Idem, *Vlad Ţepeş, ses règnes et sa légende. En marge de deux livres récents*, în **RESEE**, XV, 1977, 2.

Marcu BEZA, *Trei săbii moldoveneşti din vremea lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. VII, 1935.

Idem, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1937.

G. BEZVICONI, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse*, Bucureşti, 1962.

Idem, *Roirea familiilor româneşti peste Nistru*, în „Cetatea Moldovei", an. II, 1941, III, 14.

Ivan BILIARSKY, *Писмо на султан Баязид втори до крал Матиаш Корвин от 1487 г.*, în „Ricerche Slavistiche", XLIV, 1997.

Idem, *Une page des relations magyaro-ottomanes vers la fin du XVe siècle*, în „Turcica", 32, 2000.

Rolf BINNER, *Griechische Emigration und Türkenkrieg. Anmerkungen zu einer Denkschrift von Janus Laskaris aus dem Jahre 1531*, în **SOF**, XXX, 1971.

Stéphane BINON, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos. Etude diplomatique et critique*, Louvain, 1942.

Marian BISKUP, *Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und in den Anfängen des 16. Jahrhunderts*, în **JGO**, 1978, 26.

A. BITAY, *Din „soarta faimei” lui Ştefan cel Mare. O apreciere maghiară din 1593*, în **RI**, XXII, 1936, 1-3.

Lucian BLAGA, *Opere*, 9, *Trilogia culturii*, ediție îngrijită de Dorli Blaga, studiu introductiv de Al. Tănase, Bucureşti, 1985.

Marc BLOCH, *La société féodale*, préface de Robert Fossier, Paris, 1994 (ediția în limba română, *Societatea feudală*, II, traducere de Cristiana Macarovici, Cluj-Napoca, 1998).

Idem, *Les rois thaumaturges. Etude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Paris, 1983 (ediția în limba română, *Regii taumaturgi. Studiu despre caracterul supranatural atribuit puterii regale, în special în Franța şi în Anglia*, prefață de Jacques Le Goff, traducere de Val Panaitescu, Iaşi, 1997).

Teodor BODOGAE, *Ajutoarele româneşti la mânăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940.

Carmen BOGDAN, *Datarea zidirii monumentului de la Bălineşti, sec. XV (opinii)*, în **RMM**, seria *Monumente Istorice şi de Artă*, 46, 1977, 2.

Damian P. BOGDAN, *Pomelnicul de la Bistrița şi rudeniile de la Kiev şi de la Moscova ale lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939-1940.

Idem, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova*, în **RA**, 54, 1977, 4.

Ioan BOGDAN, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913.

Idem, *Documentul Râzenilor din 1484 şi organizarea armatei moldovene în secolul XV*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1908.

Idem, *Evangheliile de la Homor şi Voroneț din 1473 şi 1550*, în idem, *Scrieri alese*.

Idem, *Inscripțiile de la Cetatea Albă şi stăpânirea Moldovei asupra ei*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907-1908.

Idem, *Manuscripte slavo-române în Kiev*, în idem, *Scrieri alese*.

Idem, *Scrieri alese*, cu o prefață de Emil Petrovici, ediție îngrijită, studiu introductiv şi note de G. Mihăilă, Bucureşti, 1968.

Teodor BOJAN, Ioan GABOR, *Contribuții cronologice la domniile lui Alexandru şi Bogdan Lăpuşneanu*, în **RdI**, 31, 1978, 2.

Boško I. BOJOVIĆ, *Dubrovnik (Raguse) et les Ottomans,* II. *Onze actes de Mehmed II en vieux serbe 1473-1476*, în „Turcica”, XXIV, 1992.

Idem, *L'hagio-biographie dynastique et l'idéologie de l'Etat serbe au Moyen Âge (XIII*[e]*-XV*[e] *siècles)*, în „Cyrillomethodianum”, XVII-XVIII, 1993-1994.

Idem, *Historiographie dynastique et idéologie politique en Serbie au Bas Moyen Âge. Essai de synthèse de l'idéologie de l'Etat médiéval serbe*, în **SOF**, 51, 1992.

Idem, *L'idéologie de l'Etat serbe du XIII*[e] *au XV*[e] *siècle*, în *Septième Congrès International d'Etudes du Sud-Est Européen*, Thessalonique, 29 août-4 septembre 1994, Rapports, Atena, 1994.

Idem, *L'idéologie de l'Etat serbe du XIII*[e] *au XV*[e] *siècle*, în „Etudes Balkaniques. Cahiers Pierre Belon”, 3, 1996.

Idem, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du Moyen Âge serbe*, Roma, 1995.

Alexandru V. BOLDUR, *Politica externă a lui Ştefan cel Mare într-o lumină nouă*, în **SCI**, XVIII, 1943.

Idem, *Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială şi politică*, Madrid, 1970.

Lester K. BORN, *The Perfect Prince: A Study in Thirteenth and Fourteenth Century Ideals*, în „Speculum”, 3, 1928.

Gh. BRATILOVEANU, Pavel BLAJ, *Biserica Sfântul Ilie Suceava*, Iaşi, 1988.

Fernand BRAUDEL, *Structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul*, traducere şi postfaţă de Adrian Riza, I, Bucureşti, 1984.

Gheorghe I. BRĂTIANU, *Autour des Croisades au XVe siècle*, în **RER**, V-VI, 1960.

Idem, *Lupta de la Baia (după izvoare ungureşti)*, în **RI**, V, 1919.

Idem, *Marea Neagră de la origini până la cucerirea otomană*, traducere de Michaela Spinei, ediţie îngrijită, studiu introductiv, note şi bibliografie de Victor Spinei, II, Bucureşti, 1988; ediţia a II-a, revăzută, Iaşi, 1999.

Idem, *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle des origines à 1945*, avec une préface de John Rogister, Bucureşti, 1997.

Idem, *Pentru un Institut Românesc de Cercetări Istorice şi Arheologice la Constantinopol*, în **RIR**, III, 1933.

Louis BRÉHIER, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969.

Broderia veche românească, studiu introductiv Maria Ana Musicescu, antologia ilustraţiilor Ana Dobjanschi, catalog Maria Ana Musicescu şi Ana Dobjanschi, cuvânt înainte Vasile Drăguţ, Bucureşti, 1985.

*Martini BRONIOVII, de Biezdzfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, **Tartariae Descriptio***, Coloniae Agripinnae, 1595.

Lawrence M. BRYANT, *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge*, în „Annales ESC", 1986, 3.

Idem, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*, Geneva, 1986.

Constantin BURAC, *Aşezările Ţării Moldovei din epoca lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 2004.

Teodor T. BURADA, *Biserica Sf. Ioan din Vaslui*, în **RIAF**, I, 1883, vol.I, fasc.II.

Idem, *O călătorie la Muntele Athos*, în **RIAF**, I, 1883, vol.I, fasc.II; reluat în volumul *Românii şi Muntele Athos*.

Gheorghe BURLACU, *Ştefan cel Mare – Borzeştii şi Bacăul*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt în memoria băcăuanilor*.

Viorel M. BUTNARIU, *Monedele lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

George BUZDUGAN, Octavian LUCHIAN, Constantin C. OPRESCU, *Monede şi bancnote româneşti*, Bucureşti, 1977.

The Byzantine Legacy in Eastern Europe, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988.

Buz£ntio kai Serb…a kat£ ton ID/ aièna, Atena, 1996.

C

Philippi CALLIMACHI *Ad Innocentium VIII de bello Turcis inferendo oratio*, ediţie îngrijită de Irmina Lichońska şi Tadeusz Kowalewski, Varşovia, 1964.

P. CANCEL, *Data epistolei lui Uzun-Hasan către Ştefan cel Mare şi misiunea lui Isak-beg. Parte din „Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Roma, Veneţia şi Genua"*, Bucureşti, 1912.

Canonizarea unor sfinţi români (20-21 iunie 1992), Bucureşti, 1992.

Gh. I. CANTACUZINO, *Biserica lui Ştefan cel Mare din Războieni – monument comemorativ*, în **MemAnt**, IV-V, 1972-1973.

Dimitrie CANTEMIR, *Descrierea Moldovei*, traducere după originalul latin de Gh. Guţu, introducere de Maria Holban, comentariu istoric de N. Stoicescu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, indice de Ioana Constantinescu, cu o notă asupra ediţiei de D. M. Pippidi, Bucureşti, 1973.

Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, I, traducere de Iosif Hodoş, Bucureşti, 1876.

Idem, *Opere complete*, VI, tomul I, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, studiu introductiv, note şi comentarii de Andrei Pippidi, ediție critică, traducere şi anexe de Dan Sluşanschi şi Ilieş Câmpeanu, indici de Ilieş Câmpeanu, Bucureşti, 1996.

Petru CARAMAN, *Vechiul cântec popular ucrainean despre Ştefan voievod şi problemele lingvistico-etnografice aferente*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

Laetitia CARTOJAN, *Legenda „Mama lui Ştefan cel Mare": D. Cantemir, izvorul baladelor din secolul al XIX-lea*, în „Cercetări Literare", V, 1943; reluat în Emil Turdeanu, Laetitia Turdeanu-Cartojan, *Studii şi articole literare*, scrieri din țară şi din exil publicate cu o postfață şi note complementare de Mircea Anghelescu, Bucureşti, 1995.

N. CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura românească*, I, Epoca influenței sud-slave, Bucureşti, 1974.

George CARY, *Alexander the Great in Medieval Theology*, în „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes", XVII, 1954, 1-2.

Catalog de documente din Arhivele Statului Iaşi, I, întocmit de Virginia Isac, Bucureşti, 1989.

Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcția Arhivelor Centrale, V, Bucureşti, 1974.

Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcția Arhivelor Centrale, Supliment I, Bucureşti, 1975.

A. CAZACU, *Vitejii*, în V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII)*, Bucureşti, 1957.

Matei CAZACU, *A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe-XVe siècles*, în volumul *Passé turco-tatar, présent soviétique. Etudes offertes à Alexandre Bennigsen*, Louvain-Paris, 1986.

Idem, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, în **RER**, XVI, 1981.

Idem, *L'histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle). Présentation, édition critique, traduction et commentaire*, Paris, 1988.

Idem, *L'idée de Rome chez les Russes: l'aspect philologique (XIe-XVIe siècles)*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, II (*La nozione di „Romano" tra cittadinanza e universalità*), 21 aprile 1982.

Idem, *L'impact ottoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în **RRH**, XII, 1973, 1.

Idem, Ana DUMITRESCU, *La royauté sacrée dans la Serbie médiévale*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*.

Matei CAZACU, Kéram KÉVONIAN, *La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents*, în **CMRS**, XVII, 1976, 1.

Călători străini despre Țările Române, I, volum îngrijit de Maria Holban, Bucureşti, 1968.

Călători străini despre Țările Române, II, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru şi Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1970.

Călători străini despre Țările Române, III, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1971.

Călători străini despre Țările Române, IV, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1972.

Călători străini despre Ţările Române, V, volum îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, Bucureşti, 1973.

Călători străini despre Ţările Române, VI, volum îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, Bucureşti, 1976.

Florentina CĂZAN, *Cruciadele. Momente de confluenţă între două civilizaţii şi culturi*, Bucureşti, 1990.

Ileana CĂZAN, *Imaginar şi simbol în heraldica medievală*, Bucureşti, 1996.

Eadem, *Matia Corvin, asigurarea frontierei dunărene şi armistiţiul turco-ungar din 1468*, în **RI**, III, 1992, 7-8.

Barbu T. CÂMPINA, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*.

Idem, *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII-XV*, în idem, *Scrieri istorice*, I.

Idem, *Scrieri istorice*, I, ediţie îngrijită de Damaschin Mioc şi Eugen Stănescu, Bucureşti, 1973.

Ionel CÂNDEA, *Cucerirea Cetăţii Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puţin cunoscut*, în **SMIM**, XVII, 1999.

Virgil CÂNDEA, *Caractères dominants de la culture roumaine médiévale*, în „Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen. Bulletin", VI, 1968, 1-2.

Idem, *Comori de artă din vremea lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *Mărturii româneşti peste hotare. Mică enciclopedie de creaţii româneşti şi de izvoare despre români în colecţii din străinătate*, I, Bucureşti, 1991.

Ce spun cronicarii străini despre Ştefan cel Mare, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915.

Cele mai vechi cărţi populare în literatura română, VIII, Cărţi populare de prevestire: *Cele douăsprezece vise în tâlcuirea lui Mamer*, *Învăţătură despre vremea de apoi a proorocului Isaia*, studii monografice, ediţie şi glosar de Alexandru Mareş, Bucureşti, 2003.

Dan CERNOVODEANU, *Augmentations et changements d'armoiries dans l'héraldique des Pays Roumains*, în *Brisures, augmentations et changements d'armoiries. Actes du 5e colloque international d'héraldique, Spolète, 12-16 octobre 1987*, Bruxelles, 1988.

Idem, *Heraldica dinastică monetară moldoveană din secolele XIV-XVI şi realităţile istorice pe care le reflectă*, în „HERB. Revista Română de Heraldică", I (VI), 1999, 1-2.

Idem, *Les reflets des armes royales de Hongrie sur les armes dynastiques des princes de Moldavie (XIVe-XVIe siècles)*, în *Communicaciones al XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealogica y Heraldica, Madrid, 19-26.IX.1982*, I, Madrid, 1983.

Idem, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977.

Paul CERNOVODEANU, Paul BINDER, *Cavalerii Apocalipsului. Calamităţile naturale din trecutul României (până la 1800)*, Bucureşti, 1993.

Cătălina CHELCU, Marius CHELCU, *„Din uric de la bătrânul Ştefan voievod". Întregiri documentare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

Stela CHEPTEA, *Biserica „Sfântul Gheorghe" şi Curtea Domnească Hârlău*, Iaşi, 2004.

Eadem, *Un oraş medieval – Hârlău*, Iaşi, 2000.

Ion CHIRTOAGĂ, *Sud-estul Moldovei şi stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea şi dominaţia turco-tătară*, Bucureşti, 1999.

Lucian CHIŢESCU, *Cu privire la localizarea cetăţii Crăciuna*, în **SCIV**, 18, 1967, 2.

Idem, *Noi consideraţii arheologico-istorice în legătură cu cetatea Crăciuna*, în **SCIV**, 19, 1968, 1.

Idem, *Principalele rezultate istorice ale cercetărilor arheologice din cetatea medievală de la Gâdinţi*, în **SCIV**, XVII, 1966, 2.

I. C. CHIŢIMIA, *Ştefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, în idem, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972, p.25; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

C. CIHODARU, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna şi Roşcani*, în **AIIAI**, XIX, 1982.

Idem, *Formarea hotarului dintre Moldova şi Ţara Românească în secolul al XV-lea*, în volumul *Stat. Societate. Naţiune. Interpretări istorice*.

Idem, *Observaţii pe marginea izvoarelor privind unele evenimente din istoria Moldovei între anii 1467-1474*, în **SCŞI**, *Istorie*, VIII, 1957, 1.

Idem, *Pretendenţi la tronul Moldovei între anii 1504 şi 1538*, în **AIIAI**, XIV, 1977.

Idem, *Refacerea ocoalelor şi curţilor domneşti în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965.

Idem, *Topografia luptei de la Vaslui*, în volumul *Vaslui. Ştefan cel Mare. 1475. Comunicări şi referate ştiinţifice*, Vaslui, 1975.

Idem, *Uricul moldovenesc din 27 mai 1443 şi originea Sioneştilor*, în **AŞUI**, Secţiunea III, *Istorie*, XXXI, 1985.

Cinstire Sfântului Voievod Ştefan cel Mare la 500 de ani de la strămutarea sa la cele veşnice. Volum omagial, Arhiepiscopia Sucevei şi Rădăuţilor, 2004.

Veniamin CIOBANU, *Ţările Române şi Polonia. Secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1985.

Rodica CIOCAN, *Contribuţii la studiul relaţiilor lui Ştefan cel Mare cu Ivan III*, în *Studii şi comentarii de istorie şi lingvistică. Volum omagial cu prilejul aniversării a 30 de ani de la Marea Revoluţie Socialistă din Octombrie*, Bucureşti, 1947.

Virgil CIOCÂLTAN, *Poarta osmană şi Gurile Dunării în secolul al XV-lea*, în **RdI**, 38, 1985, 11.

George CIORĂNESCU, *La bataille de Baïa*, în „Ungarn-Jahrbuch", 9, 1978.

Lucia CIREŞ, *Mitul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

Mircea CIUBOTARU, *De la Vilneşti la Movila lui Burcel. Observaţii onomastice şi istorice*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 1-2.

D. CIUREA, *Problema originii şi sensului lui **Io** din intitulaţia şi subscripţia documentelor româneşti*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXVI, 1943.

Idem, *Situaţia internă a Moldovei în epoca lui Ştefan cel Mare*, în „Studii", X, 1957, 6.

T. CODRESCU, *Uricariul*, VIII, Iaşi, 1886.

Corneliu COJOCARIU, *„Terra Sepenicensis" şi hotarul nordic al Moldovei*, în **AIIX**, XXXII, 1995.

Pr. Constantin C. COJOCARU, *Sfântul Daniil Sihastrul*, în volumul *Grai maramureşean şi mărturie ortodoxă. Prea Sfinţitului Episcop Justinian al Maramureşului şi Sătmarului la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Baia Mare, 2001.

Condica lui Constantin Mavrocordat, ediţie alcătuită de Corneliu Istrati, III, Iaşi, 1987.

Emil CONDURACHI, *Blazonul lui Ştefan cel Mare*, în „Hrisovul", V, 1945.

Idem, *Boierii moldoveni şi lupta de la Valea Albă*, în **CI**, V-VII, 1929-1931.

Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderaşcu, studii reunite de Bogdan-Petru Maleon şi Alexandru-Florin Platon, Iaşi, 2004.

Marie-Hélène CONGOURDEAU, *Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues*, în volumul *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13-14 avril 1996), édités par

Benjamin Lellouch et Stéphane Yerasimos et publiés par l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil d'Istanbul, Paris-Montreal, 1999.

D. CONSTANTINESCU, *Unde a fost înmormântat Bogdan al II-lea voievod ?*, în „Carpica", IV, 1971.

N. CONSTANTINESCU, *Mănăstirea Putna. 1. Zidul de incintă*, în **MCA**, V, 1959.

N. A. CONSTANTINESCU, *Chestiunea celei mai vechi organizaţii ostăşeşti la români – vitejii şi arimanii*, în **RI**, XXXI, 1945.

Idem, *Formarea „vitejilor" la români în Evul Mediu*, Bucureşti, 1942.

Radu CONSTANTINESCU, *Manuscrise de origine românească din colecţii străine. Repertoriu*, Bucureşti, 1986.

Idem, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş. Relaţii politice şi militare*, Bucureşti, 1978.

Idem, *Note privind istoria Bisericii române în secolele XIII-XV*, în **SMIM**, VI, 1973.

Idem, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor, 1340-1640*, Bucureşti, 1984.

Andrei CORBEA, *Cu privire la corespondenţa lui Vlad Ţepeş cu Matei Corvin*, în **AIIAI**, XVII, 1980.

Ilie CORFUS, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1979.

Idem, *Încă un „cuvânt" de-al lui Neculce se dovedeşte a nu fi legendă*, în „Studii", XVII, 1964, 3.

Idem, *Pagini de istorie românească în noi publicaţii poloneze*, în **AIIAI**, V, 1968.

Idem, *Ştefan cel Mare pe o frescă polonă*, în **SMIM**, VIII, 1975.

Valeria COSTĂCHEL, *Relaţiile dintre Moldova şi Rusia în timpul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*.

Mihai COSTĂCHESCU, *Arderea Târgului Floci şi a Ialomiţei în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ştefan cel Mare cu muntenii*, Iaşi, 1935.

Idem, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1933.

Idem, *Documentele moldoveneşti de la Bogdan voievod (1504-1517)*, Bucureşti, 1940.

Idem, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, II, Iaşi, 1932.

Idem, *Sâneştii cu trupurile sale: Onişcanii, Podobiţii, Bătărăştii, Storneştii şi Pleşeştii (din jud. Iaşi). Schiţă istorică*, în **IN**, IV, 1924.

Constanţa COSTEA, *Referinţe livreşti în pictura murală moldovenească de la sfârşitul secolului XV*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Miron COSTIN, *Opere*, ediţie critică de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958.

Noël COULET, *Les entrées solennelles en Provence au XIVe siècle*, în „Ethnologie française", VII, 1977, 1.

Irineu CRĂCIUNAŞ, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, I, în **MMS**, XLV, 1969, 7-9; II, în **MMS**, XLVI, 1970, 3-6; III, în **MMS**, XLVI, 1970, 9-10.

Ovidiu CRISTEA, *Acest domn de la miazănoapte. Ştefan cel Mare în documente inedite veneţiene*, Bucureşti, 2004.

Idem, *Antecedentele campaniei lui Baiazid al II-lea în Moldova. Noi mărturii veneţiene*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

Idem, *Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare veneţiene*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *La chronique de Benedetto Dei sur la guerre moldo-ottomane, 1475-1476*, în **RESEE**, XXXII, 1994, 3-4.

Idem, *Frontul românesc antiotoman în secolele XIV-XV: realitate istorică sau mit istoriografic ?*, în volumul *Miturile comunismului românesc*, sub direcţia lui Lucian Boia, Bucureşti, 1998.

Idem, *Note sur le rapport entre le prince et „l'homme saint" dans les Pays Roumains. La Rencontre d'Etienne le Grand avec Daniel l'Ermite*, în volumul *L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*; traducerea în limba română, *Despre raportul dintre principe şi „omul sfânt" în Ţările Române. Întâlnirea lui Ştefan cel Mare cu Daniil Sihastrul*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Pacea tensionată: Veneţia şi Imperiul otoman în anul 1484*, în volumul *Istorie şi diplomaţie în relaţiile internaţionale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*.

Cronici turceşti privind Ţările Române, Extrase, I, volum întocmit de Mihail Guboglu şi Mustafa Mehmet, Bucureşti, 1966.

Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959.

Robert CROSKEY, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*.

Sándor CSERNUS, *Ungaria, meterez al Creştinătăţii: naşterea şi înflorirea ideii unei misiuni colective*, în Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*.

Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare, culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964.

General-maior Ion CUPŞA, *Bătălia de la Vaslui (10 ianuarie 1475)*, Bucureşti, 1975.

Slobodan ĆURČIĆ, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University Press, 1979.

Idem, *The Nemanjić Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica*, în „Зборник радова Византолошког института", XIV-XV, 1973.

Ilona CZAMAŃSKA, *Mołdawia i Wołoszczyna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, 1996.

D

Gilbert DAGRON, *Empereur et prêtre. Etude sur le „césaropapisme" byzantin*, Paris, 1996.

Dimitrie DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi*, Viena, 1912.

Idem, *Mănăstirea şi comuna Putna*, Bucureşti, 1905.

Aurel DECEI, *Din trecutul comun româno-iranian*, în idem, *Relaţii româno-orientale. Culegere de studii*.

Idem, *Istoria Imperiului otoman*, Bucureşti, 1978.

Idem, *Logofătul Tăutu nu a băut cafea*, în **MI**, VI, 1972, 6.

Idem, *Relaţii româno-orientale. Culegere de studii*, Bucureşti, 1978.

Idem, *Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan cel Mare la 1479*, în **RIR**, XV, 1945; reluat în idem, *Relaţii româno-orientale. Culegere de studii*.

Chantal DELSOL, Michel MASLOWSKI, Joanna NOWICKI, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*, traducere din franceză de Liviu Papuc, Chişinău, 2003.

Jean DELUMEAU, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, I-II, traducere, postfaţă şi note de Modest Morariu, Bucureşti, 1986.

Idem, *Grădina desfătărilor. O istorie a paradisului*, traducere din franceză de Horaţiu Pepine, Bucureşti, 1997.

Eugen DENIZE, *Aspecte noi cu privire la politica externă a lui Ştefan cel Mare în ultima parte a domniei (1490-1504)*, în **SMIM**, XI, 1992.

Idem, *Începuturile problemei Basarabiei. Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XVI, 1998.

Idem, *Românii între Leu şi Semilună. Relaţiile turco-veneţiene şi influenţa lor asupra spaţiului românesc (sec. XV-XVI)*, Târgovişte, 2003.

Idem, *Ştefan cel Mare. Dimensiunea internaţională a domniei*, Târgovişte, 2004.

Idem, *Ştefan cel Mare în **I Diarii** lui Marino Sanudo*, în **SMIM**, XXII, 2004.

Idem, *Ştefan cel Mare şi luptele cu turcii. O nouă abordare*, în **SMIM**, XIX, 2001.

Idem, *Ştefan cel Mare şi războiul veneţiano-otoman din 1499-1503*, în **RdI**, 41, 1988, 10.

Idem, *Ţările Române şi Veneţia. Relaţii politice (1441-1541) de la Iancu de Hunedoara la Petru Rareş*, Bucureşti, 1995.

Deschiderea mormintelor voievodale din Mănăstirea Putna efectuată în 1856, proces verbal şi acte publicate de K. A. Romstorfer, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Marius DIACONESCU, Géza ÉRSZEGI, *Documenta, quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur (1417-1484)*, în „Mediaevalia Transilvanica", II, 1998, 2.

Protos. Luca DIACONU, *Un necunoscut ansamblu de pictură exterioară de la Petru Rareş: biserica Sfântul Nicolae Domnesc „Popăuţi"*, Botoşani, 2001.

Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental, coordonatori Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt, traducere de Denisa Burducea, Nadia Farcaş, Marius Roman, Mădălina Roşioru, Gina Puică, Iaşi, 2002.

Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900, Bucureşti, 1979.

C. V. DIMITRIU, *Un mare boier moldovean din prima jumătate a secolului al XV-lea: logofătul Mihail-Mihu*, Bucureşti, 1932.

Vojislav J. DJURIĆ, *L'art des Paléologues et l'Etat serbe. Rôle de la Cour et de l'Eglise serbes dans la première moitié du XIVe siècle*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Veneţia, 1971.

Idem, *L'art impérial serbe: marques du statut impérial et traits de prestige*, în volumul *Buz£ntio kai Serb…a kat£ ton ID/ aièna*.

Ioannis DLUGOSSI, *Historiae Polonicae...*, II, Leipzig, 1712.

Documente privind istoria României, A. Moldova, veacurile XIV-XVII (1384-1625). Indicele numelor de locuri, întocmit de Alexandru I. Gonţa, ediţie îngrijită şi prefaţă de I. Caproşu, Bucureşti, 1990.

Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, I, Acte interne (1408-1660), editate de Ioan Caproşu şi Petronel Zahariuc, Iaşi, 1999.

Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, II, Acte interne (1661-1690), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2000.

Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, III, Acte interne (1691-1725), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2000.

Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, IV, Acte interne (1726-1740), editate de Ioan Caproşu, Iaşi, 2001.

Documente turceşti privind istoria României, I, volum întocmit de Mustafa A. Mehmed, Bucureşti, 1976.

Maria DOGARU, *Sigiliile cancelariei lui Ştefan cel Mare*, în **RA**, LXI, 1984, 2.

Bernard DOUMERC, ***De Scodrensi obsidione et expugnatione**: la fin de l'Albanie vénitienne (1463-1479)*, în volumul *Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman)*.

Demir DRAGNEV, *Cu privire la apariţia în Rusia moscovită a unor opere publicistice provenite din spaţiul românesc (sfârşitul secolului al XV-lea)*, în **RIM**, 1-2, 2003.

Emil DRAGNEV, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad şi manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chişinău, 2004.

Silviu DRAGOMIR, *Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiul în secolii XV şi XVI*, Bucureşti, 1927.

Ioan DRĂGAN, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Bucureşti, 2000.

Idem, *Un român ardealean în solie la Ştefan cel Mare la 1475*, în **AIIAI**, XXIV, 1, 1987.

Virgil DRĂGHICEANU, *Mormintele din biserica Precista Bacău*, în **BCMI**, IV, 1911.

Vasile DRĂGUŢ, *Dobrovăţ*, Bucureşti, 1984.

Nicolas DROCOURT, *Les animaux comme cadeaux d'ambassade entre Byzance et ses voisins (VIIe-XIIe siècle)*, în volumul *Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman)*.

Alain DUCELLIER, *Byzantins et Turcs du XIIIe au XVIe siècle: du monde partagé à l'Empire reconstitué*, în volumul *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance. Actes du 37e Colloque International du Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance*, réunis par Bartolomé Benassar et Robert Sauzet, Paris, 1998.

Idem, *Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Âge, VIIe-XVe siècle*, Paris, 1996.

Idem, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge: Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Salonic, 1981.

Ana DUMITRESCU, *Une iconographie peu habituelle: les saints militaires siégeant. Le cas de Saint-Nicolas d'Argeş*, în „Byzantion", LIX, 1989.

Preot prof. dr. Ioan DURĂ, *Proschinitarul lui Ioan Comnen (1701) şi ştirile cuprinse în acesta despre ajutoare româneşti date Sfântului Munte Athos*, în idem, *Românii şi Athosul. Pagini inedite din istoria legăturilor românilor şi Bisericii acestora cu Sfântul Munte Athos*, Bârda, 2002.

Gheorghe DUZINCHEVICI, *A participat Ştefan cel Mare la lupta din Codrul Cozminului ?*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1943.

Idem, *Amănunte asupra legăturilor moldo-polone în timpul lui Cazimir al IV-lea (1447-1492)*, în **RA**, LXII, 1985, 2.

Idem, *Contribuţii la o mai bună cunoaştere a lui Ştefan cel Mare în cadrul legăturilor moldo-polone*, în **RA**, LXI, 1984, 2.

Idem, *Informaţie asupra luptei de la Obertyn (1531)*, în **RI**, XXII, 1936, 7-9.

Idem, *Precizări referitoare la războiul moldo-polon din 1497*, în **RA**, LVI, 1979, 1.

Idem, *Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor*, în **SMIM**, VIII, 1975.

Włodzimierz DWORZACZEK, *Genealogia*, Varşovia, 1959.

E

Alexandru EFREMOV, *Icoane româneşti*, Bucureşti, 2002.

EGINHARD, *Vita Karoli Magni. Viaţa lui Carol cel Mare*, ediţie îngrijită, traducere, studiu introductiv şi note de Anca Crivăţ, Bucureşti, 2001.

Mircea ELIADE, *Sacrul şi profanul*, traducere de Brânduşa Prelipceanu, Bucureşti, 1995.

Alexandru ELIAN, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*; reluat în volumul *Hristos în Moldova*, I, *Antologie de documente şi studii privind Mitropolia Moldovei, 1401-2001*, tipărit cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2001, şi în idem, *Bizanţul, Biserica şi cultura românească. Studii şi articole de istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2003.

Emil-Ioan EMANDI, Mihai-Ştefan CEAUŞU, *Să nu dărâmi, dacă nu ştii să zideşti. Contribuţii de morfologie urbană la cunoaşterea istoriei oraşului Suceava, 1388-1988*, Rădăuţi-Iaşi, 1991.

L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine, Actes des colloques internationaux „L'Empereur hagiographe" (13-14 mars 2000) et „Reliques et miracles" (1-2 novembre 2000) tenus au New Europe College, textes réunis et présentés par Petre Guran avec la collaboration de Bernard Flusin, 2001.

C. ESARCU, *Ştefan cel Mare. Documente descoperite în arhivele Veneţiei*, Bucureşti, 1874.

Victor ESKENASY, *O precizare asupra politicii externe a Ţării Româneşti în vremea lui Radu cel Frumos*, în **RdI**, 30, 1977, 9.

Idem, *Omagiul lui Ştefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în **AIIAI**, XX, 1983, p.257-267; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Andrei EŞANU, *O ipoteză: când s-a născut Ştefan cel Mare ?*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa.*

Idem, *Vlaicul pârcălab – unchiul lui Ştefan cel Mare*, Chişinău, 2001.

K. EUBEL, *Hierarchia catholica Medii Aevi*, II (1431-1503), Münster, 1914.

Rigomera EYSSER (O. S. Fr.), *Papst Pius II. und der Kreuzzug gegen die Türken*, în volumul *Mélanges d'Histoire Générale*, publiés par Constantin Marinescu, Bucureşti, 1938.

F

Sterios FASSOULAKIS, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es*, Atena, 1973.

L. FEKETE, *Einführung in die persische Paläographie. 101 persische Dokumente*, Budapesta, 1977.

Costin FENEŞAN, *Jörg von Nürnberg – o restituire necesară pentru istoria luptelor lui Ştefan cel Mare cu Imperiul otoman (1475-1476)*, în **RA**, LIX, 1982, 3.

J. L. I. FENNELL, *The Dynastic Crisis 1497-1502*, în **SEER**, XXXIX, 1960, 92.

I. C. FILITTI, *Din arhivele Vaticanului*, I. *Documente bisericeşti*, Bucureşti, 1914.

Idem, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Etienne le Grand prince de Moldavie*, Bucureşti, 1937.

J. A. FINE, *The Muscovite Dynastic Crisis of 1497-1502*, în „Canadian Slavonic Papers", VIII, 1966.

Eduard FISCHER, *Kozmin. Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497*, în „Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums", Zehnter Jahrgang, 1902, p.37-71 (traducerea românească: *Bătălia din Codrul Cosminului. Războiul dintre Ştefan cel Mare şi regele polon Ioan Albert în anul 1497 cu schiţe de plan*, traducere de căpitanul I. Strişca, Bucureşti, 1904).

Jean FLORI, *Război sfânt, jihad, cruciadă. Violenţă şi religie în creştinism şi islam*, traducere din franceză de Felicia Andreca, Chişinău, 2003.

I. FOCŞENEANU, Gh. DIACONU, *Bazele puterii militare a lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*.

Robert FOLZ, *Les Saintes Reines du Moyen Âge en Occident*, Bruxelles, 1992.

Idem, *Les Saints Rois du Moyen Âge en Occident*, Bruxelles, 1984.

Fontes Historiae Daco-Romanae, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini Saeculorum IV-XV*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Şerban Tanaşoca, Tudor Teoteoi, Bucureşti, 1982.

Vilmos FRAKNOI, *La politique extérieure du roi Mathias de Hongrie, 1464-1470*, în „Revue d'Histoire Diplomatique", V, 1891.

D. FURTUNĂ, *Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi*, în **MMS**, XXXVII, 1961, 9-12.

G

Thierry GANCHOU, *Une Kantakouzènè, impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Héléna ?*, în **REB**, 58, 2000.

Idem, Alina MINGHIRAŞ, *Un nouveau document à propos d'Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Marie-Dominique GAUTHIER-WALTER, *Joseph, figure idéale du Roi ?*, în „Cahiers Archéologiques", 38, 1990.

Alexandru GĂINĂ, *Legături bisericeşti şi culturale între Transilvania şi Moldova pe timpul lui Ştefan cel Mare (1457-1504)*, în **MA**, XX, 1975, 11-12; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie*.

Tahsin GEMIL, *Două documente tătăreşti referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova*, în **AIIAI**, V, 1968.

Idem, ***Fetih-name*** *a sultanului Mehmed al II-lea privind campania din 1476 împotriva Moldovei*, în **RA**, LIX, 1982, 3.

Idem, *Observaţii referitoare la încheierea păcii şi stabilirea hotarului dintre Moldova şi Imperiul Otoman (1486)*, în **RA**, LX, 1983, 2.

Idem, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire Ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în **RRH**, XXII, 1983, 3.

Idem, *Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1991.

Idem, *Un izvor referitor la moartea lui Dmitar – solul lui Matia Corvin la Bayezid II*, în **AIIAI**, XXII, 2, 1985.

Valentin Al. GEORGESCU, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1980.

Idem, *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIVe-XVIIIe siècles). Idéologie politique, structuration de l'Etat et du droit*, în „Byzantina", 3, 1971.

I. GEORGIAN, *O pagină din viaţa marelui Ştefan*, Bucureşti, 1894.

Asterios GEROSTERGIOS, *Iustinian cel Mare, sfânt şi împărat*, traducere din limba engleză de Ovidiu Ioan, Bucureşti, 2004.

Alexander GERTSEN, Nadezhda GERTSEN, *Moldova şi principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

A. G. GERTSEN, O. A. MAHNEVA-CSERNETS, *„Пещерные города" Крыма. Путеводитель*, Simferopol, 2004.

Gheorghe Kastriotul Skanderbeg şi lupta albanezo-turcă în secolul al XV-lea, traducerea Aurelia Zub, studiul introductiv şi notele Virgil Cândea, Bucureşti, 1972.

Ierodiaconul GHERASIM Putneanul († 1797), *Cuvânt de îngropare vechiului Ştefan voievod, domnul Ţării Moldovii, cel ce s-au numit Mare*, ediţie şi studiu istorico-literar de N. A. Ursu, extras din **MMB**, LXVI, 1990, 4.

Gh. GHIBĂNESCU, *Surete şi izvoade*, XII, Iaşi, 1924.

T. GHIŢAN, Cr. MIRCIOIU, *Câteva precizări în jurul diagnosticului bolii lui Ştefan cel Mare*, în „Revista Medico-Chirurgicală", LX, 1956, 3; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Ralph E. GIESEY, *Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France*, în „Annales ESC", 1986, 3.

Constantin GIURESCU, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta otomană*, în idem, *Studii de istorie*, antologie, îngrijire de ediţie şi introducere de Dinu C. Giurescu, Bucureşti, 1993.

Constantin C. GIURESCU, *Despre lupta de la Soci*, în **SMIM**, IV, 1960.

Idem, *Probleme controversate în istoriografia română*, Bucureşti, 1977.

Idem, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1997.

Idem, *Valoarea istorică a tradiţiilor consemnate de Ion Neculce*, în volumul *Studii de folclor şi literatură*, Bucureşti, 1967.

Alexandru I. GONŢA, *Două mănăstiri moldoveneşti din secolul al XV-lea, de pe valea Dobrovăţului, dispărute*, în idem, *Studii de istorie medievală.*

Idem, *O problemă de geografie istorică. Locul unde s-a dat bătălia dintre Ştefan cel Mare şi Petru Aron*, în idem, *Studii de istorie medievală.*

Idem, *Românii şi Hoarda de Aur, 1241-1502*, München, 1983.

Idem, *Strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467)*, în idem, *Studii de istorie medievală.*

Idem, *Studii de istorie medievală*, texte selectate şi pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely şi Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 1998.

Idem, *Tactica şi strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de lângă Vaslui*, în idem, *Studii de istorie medievală.*

Idem, *Un spital de mănăstire la Putna în veacul al XV-lea*, în idem, *Studii de istorie medievală.*

Olgierd GÓRKA, *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare (1457-1499)*, I, în **RIR**, IV, 1934; II, în **RIR**, V-VI, 1935-1936.

Artur GOROVEI, *Monografia oraşului Botoşani*, Fălticeni, 1926.

Ştefan S. GOROVEI, *Activitatea diplomatică a marelui logofăt Ioan Tăutu*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Judeţean”, V, 1978.

Idem, *Les armoiries de la Moldavie et de ses princes règnants (XIVe-XVIe siècles)*, în *Recueil du 11e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique, Liège, 29 mai-2 juin 1972*, Braga (Portugalia), 1973, p.263; versiunea românească, *Stema Moldovei şi a voievozilor ei (secolele XIV-XVI)*, în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2.

Idem, *Armoiries et rapports politiques: le „cas” moldave au XIVe siècle,* în **RRH**, XXIII, 1984, 2, p.117-128 (versiunea românească, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987).

Idem, *Baia, 1467*, în „Europa XXI”, XI-XII, 2002-2003.

Idem, *Biserica de la Volovăţ şi mormântul lui Dragoş vodă*, în **MMS**, XLVII, 1971, 5-6; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie*.

Idem, *Cantemireştii. Eseu genealogic*, în **RA**, XXXV, 1973, 3.

Idem, *Câteva însemnări pentru istoria relaţiilor româno-otomane în veacurile XV-XVI*, în *Românii în istoria universală*, I, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1986.

Idem, *Din nou Hronotă: epilog*, în **AIIAI**, XVI, 1979.

Idem, *„Din Purice-Movilă” şi „Barnovschi-Moghilă”. Două explicaţii (nu numai) genealogice*, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 3-4.

Idem, *Formation et évolution de la frontière de la Moldavie médiévale*, în **RRH**, XXXV, 1996, 3-4.

Idem, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 1997.

Idem, *„Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”*, I, în **SMIM**, XXII, 2004.

Idem, *Mănăstirea Trestiana*, în **MMS**, XLIV, 1968, 9-10.

Idem, *Moldova în „Casa Păcii”. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în **AIIAI**, XVII, 1980.

Idem, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Idem, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976.

Idem, *Note istorice şi genealogice cu privire la urmaşii lui Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, VIII, 1975.

Idem, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2.

Idem, *O explicație care nu s-a dat*, în **AIIAI**, XV, 1978.

Idem, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în **RdI**, 35, 1982, 7; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *La paix moldo-ottomane de 1486 (Quelques observations en marge des textes*), în **RRH**, XXI, 1982, 3-4.

Idem, *Relații bisericeşti româno-ruse în secolele XV-XVIII*, în **AIIX**, XXXI, 1994.

Idem, *Stema Moldovei şi a voievozilor ei (secolele XIV-XVI)*, în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2.

Idem, *Un ctitor uitat la Putna şi asocierea la atributele puterii suverane*, în **SMIM**, XXI, 2003.

Idem, *1473: Ştefan, Moldova şi lumea catolică*, în **AIIX**, XXIX, 1992; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *1473 – un an-cheie al domniei lui Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XVI, 1979; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, Maria Magdalena Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*.

Karol GÓRSKI, *La naissance des Etats et le „roi saint” – problème de l'idéologie féodale*, în volumul *L'Europe au IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varşovia, 1968.

Idem, *Le roi-saint: Un problème d'idéologie féodale*, în „Annales E.S.C.”, 24, 1969, 2.

André GRABAR, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, I, Paris, 1968.

Idem, *Les croisades de l'Europe Orientale dans l'art*, în volumul *Mélanges Charles Diehl*, II. *Art*, Paris, 1930; reprodus în idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, I.

Idem, *Le trône des martyrs*, în „Cahiers Archéologiques”, VI, 1952; reprodus în idem, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, I.

Aryeh GRABOÏS, *Un mythe fondamental de l'histoire de France au Moyen Âge: le «roi David», précurseur du «roi très chrétien»*, în **RH**, CCLXXXVII/1, 1992.

F. GRAUS, *La sanctification du souverain dans l'Europe centrale des Xe et XIe siècles*, în volumul *Hagiographie, cultures et sociétés, IVe-XIIe siècles*, Paris, 1981.

B. D. GRECOV, A. I. IACUBOVSCHI, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, 1953.

Al. GRECU [P. P. PANAITESCU], *Ştefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii”, V, 1952, 1.

N. GRIGORAŞ, *A existat un tratat de pace între Mehmed II şi Ştefan cel Mare ?*, Iaşi, 1948.

Idem, *Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în **MMS**, XXXVII, 1961, 3-4.

Idem, *Când a intrat Ştefan cel Mare în Moldova ?*, în „Anuarul Liceului Național Iaşi pe anii şcolari 1942-1943, 1943-1944 şi 1944-1945” (*Omagiu profesorului Mihai Costăchescu*).

Idem, *Date şi observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheştii Mari)*, în **BMI**, XLI, 1972, 1.

Idem, *Din istoria diplomației moldovenești (1432-1457)*, Iași, 1948.

Idem, *În legătură cu ascendența lui Ștefan cel Mare. Pe marginea unor inscripții funerare*, în **RM**, III, 1966, 2.

Idem, *Logofătul Mihul*, în **SCI**, XIX, 1946.

Idem, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982.

Idem, *Opoziția marii boierimi față de politica lui Ștefan cel Mare*, în **SCȘI**, *Istorie*, VII, 1956, 1.

Mihail GUBOGLU, *Crestomație turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale și centrale (1263-1683)*, București, 1977.

Idem, *Izvoare turco-persane privind relațiile lui Ștefan cel Mare cu Imperiul otoman*, în **RA**, LIX, 1982, 2.

Idem, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle, d'après les sources turques*, în **REI**, XXXVII, 1969, 1.

Bernard GUENÉE, F. LEHOUX, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*, Paris, 1968.

D. GUILLAUME, *Quand les chefs d'Etat étaient des saints*, Parma, 1992.

Petre GURAN, *A propos de la „translatio imperii". Le témoignage iconographique de la légende de Barlaam et Josaphat*, în „Etudes byzantines et post-byzantines", IV, 2001.

Idem, *Aspects et rôle du saint dans les nouveaux Etats du „Commonwealth Byzantin" (XIe-XVe siècles)*, în volumul *Pouvoirs et mentalités*, textes réunis par Laurențiu Vlad à la mémoire du Professeur Alexandru Duțu, București, 1999.

Idem, *Basile…a tîn `Rwma…wn: pouvoir ou mystique ?*, în *Nostalgia Europei. Volum în onoarea lui Alexandru Paleologu*, îngrijit de Cristian Bădiliță în colaborare cu Tudorel Urian, Iași, 2003.

Idem, *Invention et translation des reliques – un cérémonial monarchique ?*, în **RESEE**, XXXVI, 1998, 1-4.

Aaron J. GURJEWITSCH, *Individul în Evul Mediu european*, traducere de Hans Neumann, Iași, 2004.

G. GÜNDISCH, *Vlad Țepeș und die sächsichen Selbstverwaltungsgebiete Siebenbürgens*, în **RRH**, VIII, 1969, 6.

Konrad G. GÜNDISCH, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matia Corvin*, în **SUBB**, series *Historia*, XVII, 1972, 2.

H

Oscar HALECKI, *Sixte IV et la Chrétienté orientale*, în volumul *Mélanges Eugène Tisserant*, II. *Orient Chrétien*, Città del Vaticano, 1964 (Studi e testi, 232).

Idem, *Un empereur de Byzance à Rome*, Varșovia, 1930 (Variorum Reprints, 1972).

Dr. Mayer A. HALEVY, *Les guerres d'Etienne le Grand et de Uzun-Hassan contre Mahomet II, d'après la „Chronique de la Turquie" du candiote Elie Capsali (1523)*, în **SAO**, I, 1957.

Idem, *Le rôle d'Isaac-Beg, médecin et ambassadeur de Uzun Hassan, en Moldavie et dans les pays voisins*, Communication présentée au XVe Congrès international d'Histoire de la Médecine, Madrid, 1956, în **SAO**, I, 1957.

Jonathan HARRIS, *Greek Emigres in the West. 1400-1520*, Camberley, 1995.

Ioan HAȚEGAN, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (13 octombrie 1479)*, în „Apulum", XVI, 1978.

Idem, *Pavel Chinezu*, Timișoara, 1994.

Idem, *Pavel Chinezu – un conducător al luptei antiotomane*, în **RdI**, XXXII, 1979, 10.

Paul HENRY, *Monumentele din Moldova de Nord de la origini până la sfârşitul secolului al XVI-lea. Contribuţie la studiul civilizaţiei moldave*, prefaţă la ediţia românească de Jean Delumeau, profesor la Collège de France, postfaţă şi note de Vasile Drăguţ, traducere şi indici de Constanţa Tănăsescu, Bucureşti, 1984.

T. HOLBAN, *Ioan Albert al Poloniei şi Moldova*, în **RI**, XXII, 1936, 10-12.

The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art, I-II, Muntele Athos, 1998.

Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman), études réunies par Bernard Doumerc et Christophe Picard, Toulouse, 2004.

Norman HOUSLEY, *King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342-1382*, în **SEER**, 62, 1984, 2.

Idem, *The Later Crusades, 1274-1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford University Press, 1991.

Al. HUSAR, *„Poarta Creştinătăţii"*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

I

A. L. IAKOBSON, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova-Leningrad, 1953 („Материалы и иследования по археологии СССР", 34).

Sorin IFTIMI, *Moaştele Cuvioasei Parascheva şi rolul lor în istoria Bisericii din Moldova*, în „Teologie şi Viaţă", XI, 2001, 8-12.

Idem, *Ştefan cel Mare şi Borzeştii. Dincolo de legendă*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

Y. IKONOMAKI-PAPADOPOULOS, *Church Silver*, în volumul *Patmos. Treasures of the Monastery*, General Editor Athanasios D. Kominis, Atena, 1988.

Octavian ILIESCU, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*.

Colin IMBER, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Istanbul, 1990.

Halil INALCIK, *Imperiul Otoman. Epoca clasică, 1300-1600*, ediţie îngrijită de Mihai Maxim şi Dan Prodan, Bucureşti, 1996.

Inscripţiile medievale ale României, I. *Oraşul Bucureşti*, redactor responsabil Alexandru Elian, Bucureşti, 1965.

Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar, Bucureşti, 1988.

N. IORGA, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1897.

Idem, *Les arts mineurs en Roumanie*, I, Bucureşti, 1934.

Idem, *Bizanţ după Bizanţ*, traducere de Liliana Iorga-Pippidi, Bucureşti, 1972.

Idem, *Contribuţii la istoria Bisericii noastre*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXXIV, 1911-1912.

Idem, *Dovezi despre conştiinţa originii românilor*, în **ARMSI**, s. III, tom. XVII, 1936.

Idem, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti, 1905.

Idem, *Istoria armatei româneşti*, ediţie îngrijită de N. Gheran şi V. Iova, Bucureşti, 1970.

Idem, *Istoria comerţului românesc*, în idem, *Opere economice*, ediţie îngrijită de Georgeta Penelea, Bucureşti, 1982.

Idem, *Istoria lui Ştefan cel Mare pentru poporul român*, Bucureşti, 1966.

Idem, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea şi Vasile Neamţu, Bucureşti, 1996.

Idem, *Istoria vieţii bizantine. Imperiul şi civilizaţia. După izvoare*, traducere de Maria Holban, Bucureşti, 1974.

Idem, *Îndreptări şi întregiri la istoria românilor după acte descoperite în arhivele săseşti*, I. *Braşovul*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXVII, 1904-1905.

Idem, *Întinderea spre răsărit a Moldovei lui Ştefan cel Mare. Cu prilejul unei inscripţii*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *La lettre d'Etienne le Grand, prince de Moldavie, sur la bataille de Baia (1467)*, în **RHSEE**, XI, 1934, 10-12.

Idem, *Lucruri nouă despre Vlad Ţepeş*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Muntele Athos în legătură cu ţările noastre*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXXVI, 1913.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades*, IV, Bucureşti, 1915.

Idem, *O carte despre Botoşani*, în **RI**, XII, 1926, 7-9.

Idem, *O culegere de discursuri atingând şi cruciata*, în **RI**, XXII, 1936, 10-12.

Idem, *O ştire inedită despre Ştefan cel Mare*, în **RI**, X, 1924, 7-9.

Idem, *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, Bucureşti, 1935 (ediţia în limba română, îngrijită de Radu Constantinescu, Bucureşti, 1985).

Idem, *Relaţii între români şi poloni în epoca omagiului şi după*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Scrisori de boieri. Scrisori de domni*, ediţia a II-a, Vălenii de Munte, 1925.

Idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediţie îngrijită de Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984.

Idem, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899.

Idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, III, Bucureşti, 1901.

Idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, V, Bucureşti, 1903.

Idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, VI, Bucureşti, 1904.

Idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, XVI, Bucureşti, 1909.

Idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, Bucureşti, 1913.

Idem, *„Unchiul" lui Ştefan cel Mare*, în **RI**, V, 1919, 11-12.

Idem, *Une nouvelle source sur les campagnes de Mahomed II contre Etienne le Grand, prince de Moldavie*, în **RHSEE**, XI, 1934, 10-12.

Idem, *Veneţia în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ştefan cel Mare şi mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Raluca IOSIPESCU, Sergiu IOSIPESCU, *Ştefan cel Mare şi Dobrogea de nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Sergiu IOSIPESCU, *Contribuţii la istoria Moldovei lui Ştefan cel Mare*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Idem, *Drumuri comerciale în Europa centrală şi sud-estică şi însemnătatea lor politică (secolele XIV-XVI)*, în **AIIAI**, XIX, 1982.

Idem, *Inscripţii medievale transilvănene. 2. Beltiug: mormântul lui Valentin Prepostwari*, în **AIIAI**, XIX, 1982.

Idem, *Ştefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în **RdI**, 35, 1982, 5-6.

Idem, *Viziunea românească asupra războiului de cruciadă (sfârşitul sec. al XIV-lea – începutul sec. al XVI-lea)*, în volumul *Studii de istorie şi teorie militară (Retrospective istorice, analize contemporane)*, coordonator colonel dr. Al. Gh. Savu, Bucureşti, 1980.

Idem, *Vrancea, Putna şi Basarabia – contribuţii la evoluţia frontierei sudice a Moldovei în secolele XIV-XV*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Istoria artelor plastice în România, redactată de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, I, Bucureşti, 1968.

Istoria literaturii române, I, ediţia a II-a, revăzută, Bucureşti, 1970.

Istoria militară a poporului român, II, Bucureşti, 1986.

Istoria României, II, comitetul de redacţie al volumului: acad. A. Oţetea, redactor responsabil; prof. univ. M. Berza, conf. univ. B. T. Câmpina, conf. univ. Şt. Pascu, redactori responsabili adjuncţi; secretar: Şt. Ştefănescu, Bucureşti, 1962.

Istoria României în texte, coordonator Bogdan Murgescu, Bucureşti, 2001.

Istoria românilor, IV. *De la universalitatea creştină către Europa „patriilor”*, comitetul de redacţie al volumului: acad. Ştefan Ştefănescu şi acad. Camil Mureşanu, redactori responsabili; prof. univ. dr. Tudor Teoteoi, secretar, Bucureşti, 2001.

Istorie şi diplomaţie în relaţiile internaţionale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil, coordonatori Daniel Flaut şi Iolanda Ţighiliu, Constanţa, 2003.

C. I. ISTRATI, *Biserica şi podul din Borzeşti precum şi o ochire relativă la bisericile zidite de Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXVI, 1904.

Diacon Ioan IVAN, Preot Scarlat PORCESCU, *Mănăstirea Neamţ*, Iaşi, 1981.

Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România, I, volum întocmit de Victor Eskenasy, Bucureşti, 1986.

Î

Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani, volum îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu şi Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003.

J

Benoît JOUDIOU, *Le règne d'Etienne le Grand et la succession: une perspective idéologique*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

K

Ernst KANTOROWICZ, *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, traduit de l'anglais par Jean-Philippe Genet et Nicole Genet, Paris, 1989.

Idem, *L'empereur Frédéric II*, traduit de l'allemand par Albert Kohn, Paris, 1987.

Idem, *Oriens Augusti – Lever du Roi*, în **DOP**, XVII, 1963.

Constantin I. KARADJA, *Die ältesten gedruckten Quellen zur Geschichte der Rumänen*, în „Guttenberg-Jahrbuch”, VIII, 1934.

Idem, *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaş la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1943.

N. A. KAZAKOVA, Ja. S. LUR'E, *Антифеодальные еретические движения на Руси*, Moscova-Leningrad, 1955.

B[erthe] de KHITROWO, *Itinéraires russes en Orient*, I, Geneva, 1889.

Fr. KISS, *Posesiuni moldoveneşti în Transilvania (sec. XV-XVI)*, în **SAI**, XXX-XXXI, 1975.

Hans Joachim KISSLING, *Einige Bemerkungen zur Eroberung Kilia's und Aqkermân's durch die Türken (1484)*, în *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Anläslich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia, 26.VIII.-1.IX.1966*, München, 1966.

Dimitri KITSIKIS, *L'Empire ottoman*, Paris, 1994.

Gábor KLANICZAY, *Le culte des saints dynastiques en Europe Centrale (Angevins et Luxembourg au XIV*[e] *siècle)*, în volumul *L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du centre-est et du nord (XIV*[e]*-XV*[e] *siècles)*, Roma, 1990.

Idem, *L'image chevaleresque du saint roi au XII*[e] *siècle*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*.

Mihail KOGĂLNICEANU, *Ştefan cel Mare în târgul Băiei*, în idem, *Opere*, I, text stabilit, studiu introductiv, note şi comentarii de Dan Simonescu, Bucureşti, 1974.

Petros KOUFOPOULOS, Diomedes MYRIANTHEFS, *The Environment of the Monastery and the Buildings Surrounding It*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, I.

Eugen A. KOZAK, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903.

Richard F. KREUTEL (ed.), *Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus* (Osmanische Geschichtsschreiber, 9), Graz-Viena-Köln, 1978.

M. KURŠANSKIS, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan*, în „Arce‹on PÒntou", 34, 1977-1978.

Idem, *La descendance d'Alexis IV, empereur de Trébizonde. Contribution à la prosopographie des Grands Comnènes*, în **REB**, 37, 1979.

L

Sorin LANGU, *Consideraţii asupra tezaurelor încheiate în timpul domniei lui Ştefan cel Mare*, în „Danubius", XXII, 2004.

Al. LAPEDATU, *O biserică a lui Ştefan cel Mare în Ţara Românească*, în **BCMI**, III, 1910.

Idem, *Portretele ctitoriceşti de la Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în **BCMI**, V, 1912.

Idem, *Vlad vodă Călugărul, 1482-1496*, extras din „Convorbiri Literare", XXXVII, 1903.

M. LASCARIS, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Eglise moldave avec le Patriarcat de Peć et l'Archvêché d'Achris au XVe siècle*, extras din **ARBSH**, XIII, 1927.

Dan LĂZĂRESCU, *O statuie-donaţie a lui Ştefan cel Mare*, în „Danubius", XXII, 2004.

Emil LĂZĂRESCU, *Trei manuscrise moldoveneşti de la Muzeul de Artă al R.P.R.*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*.

Jacques LE GOFF, *Aspects religieux et sacrés de la monarchie française du Xe au XIIIe siècle*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*.

Idem, *Civilizaţia Occidentului medieval*, cu o prezentare de M. Berza, traducere şi note Maria Holban, Bucureşti, 1970.

Idem, *În Evul Mediu: timpul Bisericii şi timpul negustorului*, în idem, *Pentru un alt Ev Mediu*, I.

Idem, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura şi civilizaţia Evului Mediu*, I, studiu introductiv, note şi traducere de Maria Carpov, Bucureşti, 1986.

Idem, *Regele*, în *Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental*.

Idem, *Saint Louis*, Paris, 1996.

Idem, *Timpul*, în *Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental*.

Idem, *Timpul muncii în „criza" din secolul al XIV-lea: de la timpul medieval la timpul modern*, în idem, *Pentru un alt Ev Mediu*, I.

Idem, *Tout ce qu'a dit un saint roi du XIIIe siècle*, în volumul *Les propos de Saint Louis*, présentés par David O'Connell et préfacés par Jacques Le Goff, Paris, 1974.

Lucian Valeriu LEFTER, *Ce s-a întâmplat cu adevărat la 12 aprilie 1457 ?*, în „Chronos", II, 2004, 2.

Richard LEWINSOHN, *O istorie a animalelor. Rolul lor în dezvoltarea civilizaţiei umane*, traducere de Lucia Ruxandra Munteanu, prefaţă şi note suplimentare de Mihail Cociu, Bucureşti, 1988.

Andrew W. LEWIS, *Le sang royal. La famille capétienne et l'Etat, France, X^e^-XIVe siècle*, traduit de l'anglais par Jeannie Carlier, préface de Georges Duby, Paris, 1986.

Lexikon der christlichen Ikonographie, IV. Band, *Allgemeine Ikonographie*, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1972.

Lexikon der christlichen Ikonographie, VIII. Band, *Ikonographie der Heiligen*, Roma-Freiburg-Basel-Viena, 1976.

Donado da LEZZE, *Historia Turchesca (1300-1514)*, publicată, adnotată, împreună cu o introducere de I. Ursu, Bucureşti, 1909.

Elena LINŢA, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Cluj-Napoca*, Bucureşti, 1980.

Eadem, *Despre „Catalogul manuscriselor slavo-române din R. S. România"*, în **Rsl**, XXII, 1984.

Eadem, *Revelaţia unor însemnări*, în **MI**, XIV, 1980, 10.

Eadem, Lucia DJAMO-DIACONIŢĂ, Olga STOICOVICI, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Bucureşti*, Bucureşti, 1981.

Literatura română veche (1402-1647), introducere, ediţie îngrijită şi note de G. Mihăilă şi Dan Zamfirescu, I, Bucureşti, 1969.

R. LOENERTZ, *Les missions dominicaines en Orient au quatorzième siècle et la Société des Frères Pérégrinants pour le Christ*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", II, 1932.

Idem, *La Société des Frères Pérégrinants de 1374 à 1475. Etude sur l'Orient dominicain*, II, în „Archivum Fratrum Praedicatorum", XLV, 1975.

Katia LOVERDOU-TSIGARIDA, *Byzantine Small Art Works*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II.

Vasile LOVINESCU, *Mitul monarhului ascuns (permanenţă şi ocultare)*, în idem, *Monarhul ascuns (permanenţă şi ocultare)*, ediţie îngrijită de Alexandrina Lovinescu şi Petru Bejan, cuvânt înainte de Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 1992.

Cristian LUCA, *Observaţii asupra unei ediţii de documente veneţiene conţinând informaţii despre raporturile moldo-otomane din veacul al XV-lea*, în „Istros", X, 2000.

Radu LUNGU, *Sur la campagne antiottomane de Vlad l'Empaleur au sud du Danube (hiver 1461-1462)*, în **RRH**, XXII, 1983, 2.

I. LUPAŞ, *„Chronicon Dubnicense" despre Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. X, 1929.

Idem, *Cuscrul maramureşean al lui Ştefan cel Mare: voievodul transilvan Bartolomeu Dragfi*, în **CI**, XVIII, 1943.

J. LURIA [Ja. S. LUR'E], *L'hérésie dite des judaïsants et ses sources historiques*, în **RES**, 45, 1966.

M

G. P. MAJESKA, *The Moscow Coronation of 1498 Reconsidered*, în **JGO**, 1978, 26.

Elisabeth MALAMUT, *Sur la route des saints byzantins*, Paris, 1993.

Bogdan-Petru MALEON, *Ştefan cel Mare şi întemeierea Episcopiei Rădăuţilor*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa.*

Mircea MALIŢA, *Dialogul diplomatic dintre Suceava şi Veneţia în timpul lui Ştefan cel Mare*, în Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Maliţa, *Pagini din trecutul diplomaţiei româneşti*, Bucureşti, 1966.

Dumitru MANOLACHE, *A fost călugărit înainte de moarte ?*, în „Lumea Credinţei", II, 2004, 7 (12).

Idem, *A fost călugărit Ştefan cel Mare înainte de moarte ?*, în „Rost. Manifest românesc", II, 2004, 17.

Radu MANOLESCU, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV-XVI)*, Bucureşti, 1965.

Idem, *Cultura orăşenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*.

Alexandru MAREŞ, *Sfârşitul lumii (anii 7000 şi 8000) în textele slavo-române şi româneşti din secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, în **SMIM**, XXII, 2004.

I. D. MARIN, *Contribuţii la studierea curţilor domneşti din Moldova*, în **SAI**, IX, 1967.

Florin MARINESCU, Nikolaos A. MERTZIMEKIS, *Ştefan cel Mare şi Mănăstirea Zografu de la Muntele Athos*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Trifu MARTINOVICI, *Mănăstirea Putna. 2. Latura de est şi sud*, în **MCA**, V, 1959.

Dorin MATEI, *Romanian Possessions South of the Danube*, în **RESEE**, XXV, 1986, 1-2.

Mircea D. MATEI, *Biserica Mirăuţi, sub lupa arheologilor*, în volumul *Un reper al culturii române – momentul Mirăuţi*, ediţie îngrijită de Virgil Polizu şi Mihai Bradu, Suceava, 2001.

Idem, *Două descoperiri întâmplătoare de la Suceava şi implicaţiile lor istorice*, în **MMS**, XLVIII, 1972, 1-2.

Idem, *În Mirăuţii Evdochiei de Kiev*, în **MI**, XXXVII, 2003, 3.

Idem, *O nouă stemă cu pisanie de la Ştefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **SCIV**, 24, 1973, 2.

Idem, Al. RĂDULESCU, Al. ARTIMON, *Bisericile de piatră de la Sf. Dumitru din Suceava*, în **SCIV**, 20, 1969, 4.

Mircea D. MATEI, Alexandru RĂDULESCU, Radu CIUCEANU, *Principalele probleme şi rezultate ale cercetării arheologice a casei domneşti de la Mănăstirea Putna*, în **RMI**, seria *Monumente istorice şi de artă*, XIV, 1983, 1.

Mihai MAXIM, *Haraciul moldovenesc în opera lui D. Cantemir*, în „Analele Universităţii Bucureşti", Filosofie-Istorie-Drept, XXIII, 1974.

Idem, *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte Ottomane dans la seconde moitié du XVI*[e] *siècle*, în **NEH**, VI, 1, 1980.

Idem, *Ţările Române şi Înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor româno-otomane în Evul Mediu*, Bucureşti, 1993.

Dan Horia MAZILU, *Noi despre ceilalţi. Fals tratat de imagologie*, Iaşi, 1999.

Idem, *O istorie a blestemului*, Iaşi, 2001.

Idem, *Un „Dracula" pe care Occidentul l-a ratat. Din istoria literaturii medievale*, Bucureşti, 2001.

Idem, *Varlaam şi Ioasaf. Istoria unei cărţi*, Bucureşti, 1981.

Idem, *Voievodul dincolo de sala tronului. Scene din viaţa privată*, Iaşi, 2003.

Jean-Nicolas MĂNESCU, *Considérations sur les armes de la Moldavie au XIV*[e] *et XV*[e] *siècles*, în *Recueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, Bucureşti, 1982; reluat în „HERB. Revista Română de Heraldică", I (VI), 1999, 1-2.

Idem, *Stema Moldovei*, în **MI**, VI, 1972, 5.

Vartolomei MĂZĂREANU, *Istorie pentru Sfânta Mănăstâre Putna*, ediţie de V. A. Urechia, în **ARMSI**, s. II, tom. IX, 1886-1887; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*.

Mustafa A. MEHMED, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii", XIII, 1960, 5.

Idem, *Istoria turcilor*, Bucureşti, 1976.

Idem, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe-XVIe siècles*, în **RESEE**, V, 1967, 1-2.

Episcopul MELCHISEDEC, *Notițe istorice şi arheologice adunate de pe la 48 monastiri şi biserici antice*, Bucureşti, 1885.

Mémoires pour servir à l'histoire des monastères du Mont Athos, par le père Braconnier, jésuite (1706), în Henri Ommont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, II, Paris, 1902.

Andrzej MENCWEL, *„Punte" a Jagellonilor şi „meterez" al Piaştilor sau invers ?*, în Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*.

Christian de MÉRINDOL, *Couleurs, étoffes et politique à la fin du Moyen Âge. Les couleurs du roi et les couleurs d'une cour ducale*, în volumul *Recherches sur l'économie de la France médiévale, les voies fluviales, la draperie. 112e Congrès national des sociétés savantes, Lyon, 1987*, Paris, 1989.

Idem, *Entrées royales et princières à la fin de l'époque médiévale. Jeu de taxinomie, d'emblématique et de symbolique*, în volumul *Les entrées: gloire et déclin d'un cérémonial. Actes du Colloque tenu au château de Pau, 10-11 mai 1996*, Biarritz, 1997.

Idem, *Le prince et son cortège. La théâtralisation des signes du pouvoir à la fin du Moyen Âge*, în volumul *Les princes et le pouvoir au Moyen Âge*.

Idem, *Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus*, în volumul *Théâtre et spectacles d'hier et d'aujourd'hui. Moyen Âge et Renaissance. 115e Congrès national des sociétés savantes, Avignon, 1990*, Paris, 1991.

Nikolaos A. MERTZIMEKIS, *Per… twn kthtÒrwn tou pÚrgou tou arsan£ thj agiore…tikhj mon»j Zwgr£fou*, în „Buzantin£", 20, 1999.

Ştefan METEŞ, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX*, ediția a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1977.

Cesare G. de MICHELIS, *Origine e interpretazione della „Terza Roma" in Filofej (1523)*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, III (*Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*), 21 aprile 1983.

I. C. MICLESCU-PRĂJESCU, *Boieri moldoveni din veacul al XV-lea: Stanciu pârcălab de Hotin şi Stanciu Marele*, în **RIR**, VII, 1937.

Paul MIHAILOVICI, *Legăturile culturale bisericeşti dintre români şi ruşi în secolele XV-XX*, extras din „Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericeşti", 22, 1932.

Idem, *Relațiile externe bisericeşti ale lui Ştefan cel Mare*, în **MMS**, XXXIII, 1957, 3-4; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecție de istorie*.

Doru MIHĂESCU, *Bucovina şi Basarabia (pornind de la numele lor)*, Iaşi, 2000.

G. MIHĂILĂ, *Contribuții la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti, 1972.

Idem, *Importanța politică şi literară a corespondenței lui Ştefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii şi literaturii române vechi*; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea – începutul sec. al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină şi slavă*, în idem, *Contribuții la istoria culturii şi literaturii române vechi*.

Idem, *Sintagma (Pravila) lui Matei Vlastaris şi începuturile lexicografiei slavo-române (secolele al XV-lea – al XVII-lea)*, în idem, *Contribuții la istoria culturii şi literaturii române vechi*.

Idem, *Tradiţia literară constantiniană, de la Eusebiu al Cezareei la Nichifor Calist Xanthopulos, Eftimie al Târnovei şi domnii Ţărilor Române*, în idem, *Cultură şi literatură română veche în context european. Studii şi texte*, Bucureşti, 1979.

Vesna MILANOVIĆ, *Старозаветне теме и лоза Јесејева*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.

Eadem, *The Tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. A Contribution to the Research of the Theme*, în „Зограф", 20, 1989.

G. MILLET, J. PARGOIRE, L. PETIT, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, première partie, Paris, 1904.

I. MINEA, *Cine a întemeiat m-rea catolică din Bacău ?*, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 2.

Idem, *Complotul boieresc în contra lui Ştefăniţă vodă*, în **CI**, IV, 1928, 2.

Idem, *Cuscrul lui Ştefan cel Mare*, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 3.

Idem, *De unde a luat Dimitrie Cantemir ştirea despre Dumbrava Roşie ?*, în **CI**, II-III, 1926-1927, 1.

Idem, *Despre Roman Pribeagul*, în **CI**, II-III, 1926-1927, 1.

Idem, *Evenimentele moldoveneşti din anul 1474*, în **CI**, XIII-XVI, 1940, 1-2.

Idem, *Informaţiile româneşti ale cronicii lui Jan Długosz*, Iaşi, 1926.

Idem, *În legătură cu data morţii lui Ştefan cel Mare*, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 1.

Idem, *O povară de bani*, în **CI**, II-III, 1926-1927, 1.

Idem, *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, II, în **CI**, VIII-IX, 1932-1933, 1.

Idem, *Ştefan cel Mare şi împăratul Maximilian I*, în **CI**, V-VII, 1929-1931.

Idem, *Un popas al regelui Matei în Moldova*, în **CI**, XI-XII, 1933-1934, 2.

D. MIOC, *Manuscrise slavo-române în biblioteci străine*, în **SMIM**, VII, 1974.

Idem, *Materiale româneşti din arhive străine*, în **SMIM**, VI, 1973.

Ion-Radu MIRCEA, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ştefan cel Mare*, în **MI**, XIV, 1980, 11.

Idem, *Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle*, în **RESEE**, I, 1963, 3-4.

Vlad MISCHEVCA, Florin MARINESCU, *Ştefan cel Mare şi Muntele Athos. Contribuţii*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa.*

Pr. Ioan MOLDOVEANU, *Sfântul Ştefan cel Mare, protector al Muntelui Athos*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Massimo MONTANARI, *Foamea şi abundenţa. O istorie a alimentaţiei în Europa*, traducere de Doina Cernica şi Elena Caraboi, Iaşi, 2003.

Monumente istorice bisericeşti din Mitropolia Moldovei şi Sucevei, Iaşi, 1974.

Monumentul. Cercetare, proiectare, conservare, restaurare, Lucrările Simpozionului Naţional *Monumentul – tradiţie şi viitor*, ediţia a IV-a, Iaşi, 2002, coordonat de Cătălin Hriban, Adriana Moglan, Aurica Ichim.

Enrico MORPURGO, *Les horloges*, traduit de l'italien par Dominique Sila, Paris, 1987.

Robert MORRISSEY, *L'empereur à la barbe fleurie: Charlemagne dans la mythologie de l'histoire de France*, Paris, 1997.

Victor MOTOGNA, *Stăpânirea lui Ştefan cel Mare asupra Ciceului*, în **RI**, 1922, VIII.

Idem, *Un notar necunoscut al lui Ştefan cel Mare (magistrul Anthonius de Thaucz, episcop de Baia)*, în **RI**, VIII, 1922.

Dan Ioan MUREŞAN, *Autour de l'élément politique du culte de sainte Parascève la Jeune en Moldavie*, în volumul *L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*.

Idem, *De l'intronisation du métropolite Théoctiste Ier au sacre d'Etienne le Grand*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *Isihasmul şi prima etapă a rezistenţei la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, în **SUBB**, series *Historia*, XLIV, 1999, 1-2.

Bogdan MURGESCU, *Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare*, în **SAI**, LXIX, 2004.

Idem, *Istorie românească – istorie universală (600-1800)*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1999.

Idem, *O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481 ?*, în **SAI**, LI-LII, 1985.

Idem, *Ţara şi oamenii*, în **MI**, XXXVIII, 2004, 7.

Maria Ana MUSICESCU, *Broderia medievală românească*, Bucureşti, 1969.

N

Liborius NACKER, *Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann von Preussen gegen die Türken im Jahre 1497*, în *Scriptores Rerum Prussicarum*, V, Leipzig, 1874.

D. NASTASE, *Biserica din Bălineşti şi pictura ei exterioară*, în **SCIA**, seria *Artă* plastică, 43, 1996.

Idem, *Biserica Mănăstirii Tazlău şi locul ei în evoluţia stilului moldovenesc*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 13, 1966, 1.

Idem, *Les débuts de la communauté œcuménique du Mont Athos*, în „SÚmmeikta", 6, 1985.

Idem, *L'héritage impérial byzantin dans l'art et l'histoire des pays roumains*, Milano, 1976.

Idem, *Ideea imperială în Ţările Române. Geneza şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Atena, 1972.

Idem, *Imperial Claims in the Romanian Principalities from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*.

Idem, *Le Mont Athos et la politique du Patriarcat de Constantinople, de 1355 à 1375*, în „SÚmmeikta", 3, 1979.

Idem, *Le Mont Athos pendant l'occupation latine de Constantinople (Quelques considérations)*, în „Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher", XXII, 1977.

Idem, *„Necunoscute" ale izvoarelor istoriei româneşti*, în **AIIX**, XXX, 1993.

Idem, *Pictura exterioară a bisericii din Bălineşti şi ferecătura Tetraevanghelului de la Feleac*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Idem, *Remarques sur l'idée impériale en Russie avant 1453*, în **RER**, XVII-XVIII, 1993.

Idem, *Ştefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Une chronique byzantine perdue et sa version slavo-roumaine (La chronique de Tismana, 1411-1413)*, în „Cyrillomethodianum", IV, 1977.

Idem, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „Miscellanées"*, în „Cyrillomethodianum", V, 1981.

G. I. NASTASE, *Istoria moldovenească din* ***Kronika polska*** *a lui Bielski*, în **CI**, I, 1925, 1; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică*.

Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani, redactori Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr, Bucureşti, 1998.

P. Ş. NĂSTUREL, *Cea mai veche inscripţie de la Ştefan cel Mare (1463)*, în volumul *Omagiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii a 80 de ani*, Bucureşti, 1961; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, în „Byzantina", V, 1973.

Idem, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în **Rsl**, IV, 1960.

Idem, *Denys II de Constantinople, „Empereur et patriarche" (1546)*, în „Etudes Balkaniques. Cahiers Pierre Belon", 4, 1997.

Idem, *Din legăturile dintre Moldova şi Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripţii greceşti*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti, 1965.

Idem, *Le Dit du monastère de Pângăraţi. I. Premières recherches*, în **BBRF**, X (XIV), 1983.

Idem, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în „Travaux et mémoires", 8, 1981.

Idem, *În legătură cu unele danii de la Ştefan cel Mare*, în **Rsl**, V, 1962.

Idem, *Lista patriarhilor ortodocşi*, în „Hrisovul", VII, 1947.

Idem, *Mélanges roumano-athonites*, I, în **AIIX**, XXVII, 1990.

Idem, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986.

Idem, *Preluarea picturii exterioare bizantine în Moldova în vremea lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *Sultana Mara, Vlad vodă Călugărul şi începutul legăturilor Ţării Româneşti cu Mănăstirea Hilandar (1492)*, în **GB**, XIX, 1960, 5-6.

Idem, *Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines*, în volumul *L'Empereur hagiographe. Culte des saints et monarchie byzantine et post-byzantine*.

Idem, *Un panaghiar moldovenesc necunoscut din 1678*, în **MMS**, XXXVI, 1960, 7-8.

Manole NEAGOE, *Studiu monografic*, în volumul *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte*.

Idem, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1970.

Eugenia NEAMŢU, *Date istorice şi arheologice cu privire la curtea domnească din Piatra-Neamţ*, în **MemAnt**, I, 1969.

Vasile NEAMŢU, *Istoria oraşului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iaşi, 1997.

Ion NECULCE, *Opere*, ediţie critică de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982.

Karl NEHRING, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, ediţia a II-a, München, 1989.

Idem, *Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, I, în „Levéltári Közlemények", I, 1976.

NESTOR, Mitropolitul Olteniei, *Sfântul Voievod Ştefan cel Mare. Cuvânt de preamărire*, Craiova, 1992; reluat în idem, *Studii de teologie istorică. Antologie*, Craiova, 1998, şi în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie*.

Ion NESTOR, Gh. DIACONU, M. MATEI, T. MARTINOVICI, N. CONSTANTINESCU, Şt. OLTEANU, *Raport asupra săpăturilor din anul 1955 efectuate la Mănăstirea Putna*, în **MCA**, IV, 1957.

New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries, edited by Paul Magdalino, Londra, 1994.

Alexandru NICHITICI, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova", II, 1999.

Donald M. NICOL, *A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire*, Londra, 1991.

Idem, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Dumbarton Oaks, 1968.

Idem, *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Cambridge, 1994.

Idem, *The Immortal Emperor. The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans*, Cambridge University Press, 1992 (ediţia românească, *Împăratul fără*

de moarte. Viața și legenda lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al romanilor, traducere, note şi comentarii de Maria Magdalena Székely şi Ştefan S. Gorovei, Iaşi, 2003).

Idem, *The Reluctant Emperor. A Biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and Monk, c.1295-1383*, Cambridge, 1996.

Corina NICOLESCU, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în **SMIM**, VIII, 1975; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Eadem, *Case, conace şi palate vechi româneşti*, Bucureşti, 1979.

Eadem, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV-XVIII*, Bucureşti, 1970.

Ion I. NISTOR, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuția*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXVI, 1943.

Idem, *Die moldauischen Ansprüche auf Pokutien*, Viena, 1910.

Gernot NUSSBÄCHER, *Un document privind comerțul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV*, I, în **AIIAI**, XXI, 1984; II, în **AIIAI**, XXII, 2, 1985; III, în **AIIAI**, XXIII, 1, 1986; IV, în **AIIAI**, XXV, 1, 1988.

O

Dimitri OBOLENSKY, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*, Londra, 1974 (ediția românească: *Un Commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, traducere: Claudia Dumitriu, postfață: Nicolae-Şerban Tanaşoca, Bucureşti, 2002).

Ştefan OLTEANU, *Lupta de la Valea Albă (1476)*, Bucureşti, 1976.

Hervé OUDART, *L'ermite et le prince. Les débuts de la vie monastique à Conques (fin VIIIe-début IXe siècle)*, în **RH**, CCXCVII/1, 1997.

P

Francisc PALL, *Notes du pélerin William Wey à propos des opérations militaires des Turcs en 1462*, în **RHSEE**, XXII, 1945.

Viorel PANAITE, *Pace, război şi comerț în Islam. Țările Române şi dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, Bucureşti, 1997.

P. P. PANAITESCU, *Biserica Stelea din Târgovişte. Note istorice*, în **RIR**, V-VI, 1935-1936.

Idem, *Catalogul manuscriselor slavo-române şi slave din Biblioteca Academiei Române*, II, ediție îngrijită de Dalila-Lucia Aramă şi revizuită de G. Mihăilă, cu o prefață de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 2003.

Idem, *Contribuții la istoria lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934.

Idem, *Cultura feudală*, în idem, *Contribuții la istoria culturii româneşti*, ediție îngrijită de Silvia Panaitescu, prefață, note şi bibliografie de Dan Zamfirescu, Bucureşti, 1971.

Idem, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, în idem, *Interpretări româneşti*, ediția a II-a, îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, 1994.

Idem, *Influența polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, în **ARMSI**, s. III, tom. IV, 1924.

Idem, ***Io*** *în titlul domnilor români*, în **AIIAI**, XXIV, 2, 1987.

Idem, *Legăturile moldo-polone în secolul XV şi problema Chiliei*, în **Rsl**, III, 1958.

Idem, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, Bucureşti, 1959.

Idem, *Recenzie* la K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Bucureşti, 1955, în „Studii", IX, 1956, 1.

Idem, *Ştefan cel Mare. O încercare de caracterizare*, în **AIIX**, XXIX, 1992; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din ţările vecine*, în **SCŞI**, *Istorie*, XI, 1960, 2.

Idem, *Ştefan cel Mare şi oraşul Bucureşti*, în „Studii”, XII, 1959, 5.

Idem, *Ştiri veneţiene contemporane asupra bătăliei de la Baia*, în **RI**, VIII, 1922.

T. D. PANOVA, *Кремлевские усыпальницы. История, судьба, тайна*, Moscova, 2003.

Eadem, *Некрополи Московского Кремля*, ediţia a II-a, Moscova, 2003.

Eadem, *Soarta marii cneaghine Elena, fiica lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Şerban PAPACOSTEA, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453-1484)*, în *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV” / Colloquio romeno-italiano „I Genovesi nel Mar Nero durante i secoli XIII e XIV”*, Bucureşti, 1977.

Idem, *Comerţ, alianţe şi acţiune militară în politica lui Ştefan cel Mare la începuturile domniei (1457-1462)*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *De la Colomeea la Codrul Cosminului (poziţia internaţională a Moldovei la sfârşitul secolului al XV-lea)*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*, Bucureşti, 2001.

Idem, *La guerre ajournée: les relations polono-moldaves en 1478. Réflexions en marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în **RRH**, XI, 1972, 1.

Idem, *Începuturile politicii comerciale a Ţării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum şi stat*, în **SMIM**, X, 1983.

Idem, *Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Idem, *Moldova, stat tributar al Imperiului Otoman în secolul al XV-lea: cadrul internaţional al raporturilor stabilite în 1455-1456*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*.

Idem, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare: puncte de reper*, în **RdI**, 28, 1975, 1.

Idem, *Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanischen Reiches im Schwartzmeergebiet (1453-1484)*, în „Münchner Zeitschrift für Balkankunde”, I, München, 1978.

Idem, *Premisele politice ale hegemoniei economice a Imperiului Otoman în spaţiul Mării Negre (1453-1484)*, în **RI**, X, 1999, 1-2.

Idem, *Războiul amânat: relaţiile polono-moldovene în 1478. Reflecţii pe marginea unui text al lui Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*.

Idem, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Ştefan cel Mare, domn al Moldovei 1457-1504*, Bucureşti, 2003.

Idem, *Ştefan cel Mare şi războiul Poloniei cu Ordinul Teutonic (1454-1466)*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*.

Idem, *Tratatele Ţării Româneşti şi Moldovei cu Imperiul otoman în secolele XIV-XVI: ficţiune politică şi realitate istorică*, în volumul *Stat. Societate. Naţiune. Interpretări istorice*.

Idem, *Țelurile campaniei lui Ioan Albert în Moldova (1497): un nou izvor*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realități politice şi curente spirituale*.

Idem, *Un episod al rivalității polono-ungare în secolul al XV-lea: campania lui Matia Corvin în Moldova (1467) în lumina unui izvor inedit*, în idem, *Evul Mediu românesc. Realități politice şi curente spirituale*.

Idem, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în volumul *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di Agostino Pertusi, I, Florența, 1973.

Alexandru PAPADOPOL-CALIMACH, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog şi domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ştefan cel Mare*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895.

Claudiu PARADAIS, *Comori ale spiritualității româneşti la Putna*, Iaşi, 1988.

Ştefan PASCU, *Relațiile economice dintre Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*.

L. PASTOR, *Storia dei Papi dalla fine del Medio Evo*, II, Trento, 1891.

Vladimir T. PAŠUTO, *Mosca – terza Roma. Storiografia e bibliografia*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, I (*Roma, Constantinopoli, Mosca*), 21 aprile 1981.

Radu G. PĂUN, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „Méditerranées", 26-27, 2001, *Studia Pontica*, édité par Ivan Biliarsky.

Idem, ***Si Deus nobiscum, quis contra nos ?*** *Mihnea III: note de teologie politică*, în volumul *Național şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*.

Vasile PÂRVAN, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, în idem, *Studii de istorie medievală şi modernă*, ediție îngrijită de Lucian Nastasă, Bucureşti, 1990.

Anne E. PENNINGTON, *Muzica în Moldova medievală. Secolul al XVI-lea*, cu un eseu de D. CONOMOS, ediție îngrijită de Titus Moisescu, traducere din limba engleză de Constantin Stihi-Boos, Bucureşti, 1985.

Nicolae PENTELESCU, *Săpăturile arheologice din curtea bisericii Sf. Dumitru-Suceava*, în **MMS**, XLVI, 1970, 7-8.

Régine PERNOUD, *Les saints au Moyen Âge. La sainteté d'hier est-elle pour aujourd'hui ?*, Paris, 1984.

Nagy PIENARU, *Confruntare şi diplomație la Dunăre. Tratatele de pace otomano-ungare încheiate de Bayezid II şi Matia Corvin*, în **RI**, XIV, 2003, 3-4.

Idem, *O misiune diplomatică otomană în Ungaria (1486)*, în **RI**, XIII, 2002, 3-4.

Idem, *„Proiectul scitic". Relațiile lui Ştefan cel Mare cu Hoarda Mare*, în **RI**, XIV, 2003, 5-6.

Idem, *Relațiile lui Ştefan cel Mare cu hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova*, în volumul *Istorie şi diplomație în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*.

Idem, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în volumul *Național şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*.

Idem, *Un document otoman necunoscut din 1476*, în **RI**, XIII, 2002, 1-2.

P. PIERLING, S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Etudes diplomatiques*, I, Paris, 1896.

Liviu PILAT, *Itinerariile lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*.

Idem, *Mesianism şi escatologie în imaginarul epocii lui Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XXII, 2004.

Idem, *Modelul constantinian şi imaginarul epocii lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinței creştine*.

Andrei PIPPIDI, *La croisade au bas Danube: les Roumains comme „rempart de la chrétienté”*, în volumul *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*, sous la direction de Chantal Delsol, Michel Maslowski, Paris, 1998.

Idem, *Lettres inédites de Leonardo III Tocco*, în **RESEE**, XXXII, 1994, 1-2.

Idem, *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică şi ideologie*, în volumul *Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*.

Idem, *Noi izvoare italiene despre Vlad Ţepeş şi Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, XX, 2002.

Idem, *Politică şi istorie în proclamaţia lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în „Studii”, 26, 1973, 5.

Idem, *„Şoimii împărăteşti”. Un aspect al obligaţiilor Ţărilor Române faţă de Poartă*, în **SMIM**, XIV, 1996.

Idem, *Tradiţia politică bizantină în Ţările Române în secolele XVI-XVIII*, Bucureşti, 1983; ediţia a II-a, Bucureşti, 2001.

Geo PISTARINO, *La caduta di Caffa: diaspora in Oriente*, în idem, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990.

Dan PLEŞIA, *Genealogia Basarabilor*, anexă la *Io Mircea, mare voievod şi domn... Bibliografie selectivă şi album*, Râmnicul Vâlcii, 1986.

Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa, publicat de Damian P. Bogdan, Bucureşti, 1941.

Ioan-Aurel POP, *Creştinătatea europeană între cruciadă şi pace: rolul rezervat celor două „Valahii” la începutul secolului al XVI-lea*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderaşcu*.

Idem, *Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l'Impero Ottomano all'inizio del XVI secolo*, în volumul *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Veneţia, 2004.

Idem, *Geneza medievală a naţiunilor moderne*, Bucureşti, 1998.

Idem, *Relaţii între Transilvania şi Moldova în timpul lui Ştefan cel Mare*, în **AMN**, 31, 1994, 2; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Ţările Române ca „Poartă a Creştinătăţii” la Dunărea de Jos (secolele XV-XVI). Ideea şi fapta*, în volumul *Spaţiul cultural al Dunării Mijlocii şi Inferioare: tradiţii şi perspective ale convieţuirii / Kulturraum mittlere und untere Donau: Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens*, Reşiţa, 1995.

Idem, *Valoarea mărturiilor documentare despre expediţia întreprinsă de regele Matei Corvin la 1467 în Moldova*, în **RdI**, 34, 1981, 1.

Corina POPA, *Bălineşti*, Bucureşti, 1981.

Radu POPA, Monica MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, *Mărturii de civilizaţie medievală românească. O casă a domniei şi o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1979.

Pr. Paulin POPESCU, *Manuscrise slavone din Mânăstirea Putna*, I, în **BOR**, LXXX, 1962, 1-2, şi II, în **BOR**, LXXX, 1962, 7-8.

G. POPESCU-VÎLCEA, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, Bucureşti, 1984.

Idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, Bucureşti, 1984.

Pr. Scarlat PORCESCU, *Episcopia Romanului*, tipărită cu binecuvântarea Prea Sfinţitului Eftimie, Episcopul Romanului şi Huşilor, Episcopia Romanului şi Huşilor, 1984.

Idem, *Tetraevanghelul de la Homor (1473) cu portretul lui Ştefan cel Mare*, în **MMS**, LVII, 1981, 7-9.

Marius PORUMB, *Ştefan cel Mare şi Transilvania. Legături culturale şi artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI*, Cluj-Napoca, 2004.

Les princes et le pouvoir au Moyen Âge, XXIIIe Congrès de la Société des Historiens Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public, Paris, 1993.

Jean-Marie PRIVAT, *Rois Mages, images des rois (matériaux pour une recherche)*, în volumul *Le pouvoir monarchique et ses supports idéologiques aux XIVe-XVIIe siècles*, études réunies par Jean Dufournet, Adelin Fiorato et Augustin Redondo, Paris, 1990.

David PRODAN, *Domeniul Cetăţii Ciceu la 1553*, în **AIIAC**, VIII, 1965.

Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, 7. Faszikel, Erstellt von Erich Trapp, unter Mitarbeit von Hans-Veit Beyer, Viena, 1985.

Gheorghe PUNGĂ, *Noi informaţii documentare privitoare la biserica Cuvioasa Paraschiva din Ştefăneşti-Botoşani*, în volumul *Monumentul. Cercetare, proiectare, conservare, restaurare*.

Idem, *Vatra, hotarul şi ocolul târgului Ştefăneşti*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

Nicolae N. PUŞCAŞU, *Informare asupra săpăturilor de cercetare arheologică efectuate la Mănăstirea Putna în anii 1969-1970*, în **BMI**, XLII, 1973, 4.

Idem (†), Voica Maria PUŞCAŞU, *Mormintele Putnei*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Voica Maria PUŞCAŞU, *Biserica Dobrovăţ – date istorice*, în **MMS**, LIII, 1977, 1-3.

Eadem, *Biserica „Sfântul Nicolae” a Mănăstirii Popăuţi din Botoşani*, Botoşani, 2004.

Eadem, *Lespezile funerare de la Mănăstirea Probota*, II, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 1-2.

Eadem, *Mănăstirea Dobrovăţului – date istorice*, în **MMS**, LIV, 1978, 5-8.

R

C. RACOVIŢĂ, *Începuturile suzeranităţii polone asupra Moldovei (1387-1432)*, în **RIR**, X, 1940.

Christiane RAYNAUD, *Le prince ou le pouvoir de séduire*, în volumul *Les princes et le pouvoir au Moyen Âge*.

Andrei RĂDULESCU, *Luptele lui Ştefan cel Mare cu turcii în anii 1475 şi 1476*, Bucureşti, 1908.

Laurenţiu RĂDVAN, *Din relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ţara Românească*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa.*

Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte, editor Manole Neagoe, Bucureşti, 1977.

Hedda REINDL, *Männer um Bāyezīd. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bāyezīds II. (1481-1512)*, Berlin, 1983.

Relaţiile istorice dintre popoarele U.R.S.S şi România în veacurile XV – începutul celui de al XVIII[-lea], comitetul de redacţie: J. S. Grosul, Andrei Oţetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, I (1408-1632), Moscova, 1965.

Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare, Bucureşti, 1958.

Constantin REZACHEVICI, *A fost Ştefan cel Mare „ales” domn în aprilie 1457 ? Un vechi „scenariu istoric”: de la „tradiţia” imaginară la realitate*, în **AIIX**, XXIX, 1992; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Bătălia din 10 ianuarie 1475. De ce la sud de Vaslui ?*, în **MI**, XXXVIII, 2004, 2.

Idem, *Cel mai vechi sigiliu inelar (matrice) de dregător moldovean (sec. XV), păstrat în Polonia. Al lui Toma logofătul (1468-1475) lui Ştefan cel Mare*, în **RA**, 61, 1984, 3.

Idem, *Cercetări în arhive şi biblioteci polone*, în **RdI**, 27, 1974, 6.

Idem, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova, a. 1324-1881*, I, Secolele XIV-XVI, Bucureşti, 2001.

Idem, *Despre evoluţia husarilor (hânsarilor) la români în Evul Mediu, în legătură cu instituţia similară la popoarele vecine*, în **SMMIM**, 4-5, 1971-1972.

Idem, *Ecouri occidentale târzii ale bătăliilor lui Ştefan cel Mare de lângă Vaslui şi Valea Albă-Războieni*, în **RdI**, 28, 1975, 1.

Idem, *Familia lui Ştefan cel Mare. Împrejurările ocupării tronului*, în **RA**, LIX, 1982, 2.

Idem, *Istoria popoarelor vecine şi neamul românesc în Evul Mediu*, Bucureşti, 1998.

Idem, *Mercenarii în oştile româneşti în Evul Mediu*, în **RdI**, 34, 1981, 1.

Idem, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Idem, *Până când a domnit Ştefan cel Mare ?*, în **MI**, XXXVIII, 2004, 7.

Idem, *Principii Dimitrie Wiśniowiecki şi Mihail Korybut Wiśniowiecki şi înrudirile lor cu Bogdăneştii şi Movileştii. Lămurirea unor confuzii istorice*, în **ArhGen**, III (VIII), 1996, 3-4.

Idem, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV-XVI. Evoluţia unui concept în contextul vremii*, Bucureşti, 2001.

Idem, *Ştefan cel Mare, Ivan III, Sofia Tominicina (Paleolog) şi Elena Stefanovna Voloşanca. Legături dinastice şi politice*, în **SMIM**, XXII, 2004.

Idem, *Un tetraevanghel necunoscut aparţinând familiei dinspre mamă a lui Ştefan cel Mare*, în **SMIM**, VIII, 1975.

Idem, Dan CĂPĂŢÂNĂ, *Campania lui Ştefan cel Mare din 1497 împotriva regelui Ioan Albert. Bătălia din Codrul Cosminului*, în „File din istoria militară a poporului român”, 3, Bucureşti, 1975.

Jean RICHARD, *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)*, Roma, 1977.

Marcel ROMANESCU, *Albizzi şi Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943.

Românii şi Muntele Athos, volum alcătuit de Ignatie monahul şi Gheorghe Vasilescu, Bucureşti, 2002.

K. ROMSTORFER, *Cetatea Sucevei*, traducere de Al. Lapedatu, Bucureşti, 1913.

General Radu ROSETTI, *Despre unele precizări recente a locurilor bătăliilor de la Doljeşti, Vaslui şi Şcheia*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934.

Idem, *Graniţele Moldovei pe vremea lui Ştefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934.

Idem, *Istoria artei militare a românilor până la mijlocul veacului al XVII-lea*, ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Petre Otu, Bucureşti, 2003.

Idem, *Une supposition erronée sur la politique d'Etienne le Grand*, în **RHSEE**, IV, 1927, 11-12.

Jean-Paul ROUX, *Le roi. Mythes et symboles*, Paris, 1995 (ediţia în limba română, *Regele. Mituri şi simboluri*, traducere şi note de Andrei Niculescu, Bucureşti, 1998).

La royauté sacrée dans le monde chrétien, Colloque de Royaumont, mars 1989, publié sous la direction de Alain Boureau et Claudio Sergio Ingerflom, Paris, 1992.

Adrian Andrei RUSU, *Iancu de Hunedoara şi Cristoforo Garatone*, în *Românii în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iaşi, 1987 (versiunea italiană, *Giovanni di Hunedoara e Cristoforo Garatone*, în **AIIAI**, XXIV, 2, 1987).

Idem, *Ioan de Hunedoara şi românii din vremea lui. Studii*, Cluj-Napoca, 1999.
Idem, *O sursă maghiară despre lupta de la Baia (1467)*, în **AIIAI**, XXIII, 2, 1986.

S

Marina SABADOS, *Consideraţii în legătură cu tabloul votiv de pe faţada turnului-clopotniţă de la Mănăstirea Bistriţa (Neamţ). Inscripţia originală*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 39, 1992.
Ion SABĂU, *Relaţiile politice dintre Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*.
C. N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890.
Colonel dr. Al. Gh. SAVU, *Ştefan cel Mare. Campanii*, Bucureşti, 1982.
Der Schatz von San Marco in Venedig, Herausgegeben von Hansgerd Hellenkemper, Köln, 1984.
Jean-Claude SCHMITT, *Motivaţia gesturilor în Occident: secolele III-XIII*, în volumul *O istorie culturală a gesturilor din antichitate până în zilele noastre*, cu o introducere de Sir Keith Thomas, editată de Jan Bremmer şi Herman Roodenburg, traducere de dr. Tatiana Avacum, Bucureşti, 2000.
Idem, *Raţiunea gesturilor în Occidentul medieval*, traducere de Doina Marian, prefaţă de Alexandru Duţu, Bucureşti, 1998.
Ioan SCRIPCARIUC, *Sensuri şi implicaţii ale formulelor de blestem din documentele moldoveneşti (secolele XIV-XV)*, în „Arhivele Moldovei", III-IV, 1996-1997.
Vasile SCURTU, *Termenii de înrudire în limba română*, Bucureşti, 1966.
Ştefana SIMIONESCU, *Legăturile dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor*, în **RdI**, 28, 1975, 1.
Eadem, *Noi date despre situaţia internă şi externă a Moldovei în anul 1538, într-un izvor inedit*, în „Studii", 25, 1972, 2.
Eadem, *Ştiri noi despre relaţiile diplomatice dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg*, în **RdI**, 33, 1980, 10.
Alexandru SIMON, *Feleacul medieval. Comunitate românească şi reşedinţă ecleziastică*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderaşcu*.
Idem, *The Use of the „Gate of Christendom". Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the Late 1400's*, în „Quaderni della Casa Romena di Venezia", studi di storia, di critica e di teoria letteraria, raccolti e pubblicati da Ioan-Aurel Pop e Cristian Luca, 3, 2004.
Nina V. SINICYNA, *Les conditions historiques où s'est formée l'idée de „Troisième Rome" et son sens initial*, în *Da Roma alla terza Roma*, Studi, III (*Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*), 21 aprile 1983.
Tereza SINIGALIA, Voica Maria PUŞCAŞU, *Mânăstirea Probota*, Bucureşti, 2000.
Paharnicul Costandin SION, *Arhondologia Moldovei. Amintiri şi note contimporane. Boierii moldoveni*, text ales şi stabilit, glosar şi indice de Rodica Rotaru, prefaţă de Mircea Anghelescu, postfaţă, note şi comentarii de Ştefan S. Gorovei, Bucureşti, 1973.
Słownik władców polskich, alcătuit de Józef Dobosz, Jacek Jaskulski, Tomasz Jurek, Andrzej Kamieński, Maciej Michalski, Maciej Serwański, Poznań, 1999.
Dan SLUŞANSCHI, *Dunărea de Jos şi campania lui Vlad Ţepeş din iarna 1461-1462 (precizări filologice)*, în **RA**, LXII, 1985, 4.
Idem, *Princess Olena's Safe-Conduct Through Poland and Lithuania (1482)*, în **RRH**, XXXIV, 1995, 1-2.

Nicolae N. SMOCHINĂ, N. SMOCHINĂ, *O traducere românească din secolul al XV-lea a cărţii „Floarea darurilor"*, în **BOR**, LXXX, 1962, 7-8.

Jean-Pierre SODINI, *Le goût du marbre à Byzance: sa signification pour les Byzantins et les non-Byzantins*, în „Etudes Balkaniques. Cahiers Pierre Belon", 1, 1994.

Ion I. SOLCANU, *Beginnings of Exterior Painting in Moldavia*, în **NEH**, VI, 1, 1980.

Idem, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure.* II. *Pictura exterioară. Începuturile picturii exterioare din Moldova*, în **AIIAI**, XVIII, 1981.

Idem, *Datarea picturii din altarul şi naosul bisericii Voroneţ*, în „Codrul Cosminului", serie nouă, 5 (15), 1999.

Idem, *Datarea şi planul bisericii de lemn de la Putna*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 21, 1974, 1.

Idem, *Motivaţii etice şi ideologice ale actului ctitoricesc la Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XXIV, 1, 1987, reluat sub titlul *Motivaţii etico-religioase şi ideologice ale actului ctitoricesc la Ştefan cel Mare*, în idem, *Artă şi societate românească (sec. XIV-XVIII)*, Bucureşti, 2002.

Idem, *Noi consideraţiuni privind biserica de lemn de la Putna*, în **MMS**, LI, 1975, 1-2.

Idem, *Portretul lui Ştefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi consideraţii*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, Pr. Costache BUZDUGAN, *Biserica Voroneţ*, Mănăstirea Neamţ, 1984.

Georgios SPHRANTZES, *Memorii 1401-1477*, ediţie critică de Vasile Grecu, Bucureşti, 1966.

Stat. Societate. Naţiune. Interpretări istorice, volum îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduţiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1982.

Eugen STĂNESCU, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*.

Stephen the Great, Prince of Moldavia (1457-1504). Historical Bibliography, Edited by Ştefan Andreescu, Tatiana Cojocaru, Ovidiu Cristea, Mariana Mihăilescu, Anca Popescu, Adrian Tertecel, Bucureşti, 2004.

Corneliu STOICA, *Valea Trotuşului în timpul lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt în memoria băcăuanilor*.

Nicolae STOICESCU, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Sec. XIV-XVII*, Bucureşti, 1971.

Idem, *Repertoriul bibliografic al localităţilor şi monumentelor medievale din Moldova*, Bucureşti, 1974.

Idem, *Vlad Ţepeş*, Bucureşti, 1976.

C. A. STOIDE, *Legăturile dintre Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XV-lea (Contribuţii)*, în **SCŞI**, *Istorie*, VII, 1956, 1.

Idem, *Luptele lui Vlad Ţepeş cu turcii (1461-1462)*, în **AIIAI**, XV, 1978.

Studii cu privire la Ştefan cel Mare, Bucureşti, 1956.

Ferenc SZAKÁLY, *Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohács (1365-1526)*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae", XXXIII, 1979, 1.

György SZÉKELY, *La Caramanie anatolienne dans les projets antiottomans à deux fronts*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997.

Maria Magdalena SZÉKELY, *Antroponimie în Moldova medievală: între calendar şi cărţile populare*, în volumul *Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderaşcu*.

Eadem, *„Dixit waywoda"*, în **AIIX**, XXIX, 1992; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Eadem, *Familii de boieri din Moldova de origine transilvăneană (secolele XIV-XVI)*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 1-2.

Eadem, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, în **SMIM**, XXII, 2004; reluat, într-o formă dezvoltată, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*.

Eadem, *Neamul dinspre mamă al lui Petru Rareş*, în **ArhGen**, V (X), 1998, 1-2.

Eadem, *Obârşia lui Luca Arbure. O ipoteză*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, Bucureşti, 1998.

Eadem, *Observaţii cu privire la cosigilarea documentelor interne în cancelaria lui Ştefan cel Mare şi Sfânt*, în **RI**, V, 1994, 3-4.

Eadem, *Observaţii mărunte în vechi biserici moldoveneşti*, în **SMIM**, XV, 1997.

Eadem, *„Pe Siret, pe tină, la Doljeşti”*, în **AIIX**, XXXI, 1994.

Eadem, *Sfetnicii lui Petru Rareş. Studiu prosopografic*, Iaşi, 2002.

Eadem, *Structura domeniului boieresc. Nestor Ureche şi proprietăţile lui*, în **RI**, IX, 1998, 3-4.

Eadem, *Ştefan cel Mare şi Sfârşitul Lumii*, în **SMIM**, XXI, 2003.

Eadem, *„Vino să-ţi arăt pe mireasa, femeia Mielului”. Cădelniţa domnească de la Putna şi semnificaţia ei*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Eadem, Ştefan S. Gorovei, *Nepoţii lui Ştefan cel Mare*, în **ArhGen**, V (X), 1998, 1-2.

Iidem, *„Semne şi minuni” pentru Ştefan voievod. Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Ş

Pr. Niculae I. ŞERBĂNESCU, *Panaghiarul de la Snagov. Câteva lămuriri asupra panaghiarului şi rostului său liturgic*, în **BOR**, LXXX, 1962, 5-6.

Leon ŞIMANSCHI, *Formarea personalităţii lui Ştefan cel Mare*, în **RA**, LII, 1975, 1; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Începutul elaborării cronicii lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iaşi, 1983; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *„Închinarea” de la Vaslui (5 <iunie> 1456)*, în **AIIAI**, XVIII, 1981.

Idem, *O cumpănă a copilăriei lui Ştefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în **AIIAI**, XIX, 1982; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Politica internă a lui Ştefan cel Mare*, în **RdI**, 35, 1982, 5-6.

Idem, *Ştefan cel Mare – domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti*, în „Cronica”, an.XXX, nr.7 (1411), 1-15 aprilie 1995; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, Dumitru AGACHE, *Înscăunarea lui Ştefan cel Mare: preliminarii şi consecinţe (1450-1468)*, în volumul *Romania and Western Civilization / România şi civilizaţia occidentală*, Edited by Kurt W. Treptow, Iaşi, 1997; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Iidem, *Moldova între anii 1469 şi 1473: program de guvernare şi conjuncturi politice*, în **AIIX**, XXXV, 1998; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Iidem, *Un deceniu de ostilitate moldo-ungară, 1460-1469*, în volumul *Studii istorice româno-ungare*, editat de Lucian Nastasă, Iaşi, 1999; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Leon ŞIMANSCHI, Georgeta IGNAT, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc*, II, în **AIIAI**, X, 1973.

Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa, editat de Petronel Zahariuc şi Silviu Văcaru, Iaşi, 2003.

Ştefan cel Mare şi Sfânt în memoria băcăuanilor, îngrijit de Ioan Mitrea, Alexandru Artimon, Bacău, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Bibliografie, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Biserica. O lecţie de istorie, carte tipărită din iniţiativa şi sub îndrumarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în cronică, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.

Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfinţitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei şi Rădăuţilor, Sfânta Mănăstire Putna, 2003.

Ştefan vodă cel Mare şi Sfânt, istorisiri şi cântece populare strânse la un loc de Simion T. Kirileanu, ediţie îngrijită, postfaţă, note şi bibliografie de Constantin Bostan, Piatra-Neamţ, 2004.

I. D. ŞTEFĂNESCU, *Le roman de* ***Barlaam et Joasaph*** *illustré en peinture*, în „Byzantion”, VII, 1932, 1.

T

O. TAFRALI, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925.

E. D. TAPPE, *Documents Concerning Rumanian History (1427-1601), Collected from British Archives*, Londra-Haga-Paris, 1964.

Michael D. TAYLOR, *A Historiated Tree of Jesse*, în **DOP**, 34-35, 1980-1981.

Janusz TAZBIR, *Polonia: meterez al Creştinătăţii*, în Chantal Delsol, Michel Maslowski, Joanna Nowicki, *Mituri şi simboluri politice în Europa Centrală*.

Aloisie TĂUTU, *Spirit „ecumenic” între papalitate şi români pe vremea lui Ştefan cel Mare (1476)*, în „Bună Vestire”, XIV (*Omagiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu. Opere*, I, *Istorice*), 1975; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Tudor TEOTEOI, *Calitatea de* ***authentes*** *a patriarhului ecumenic Dionysios al II-lea (1546)*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Idem, *Nicolae Iorga, istoric al cruciadelor târzii*, în volumul *Nicolae Iorga – istoric al Bizanţului. Culegere de studii*, îngrijită de Eugen Stănescu, Bucureşti, 1971.

Tezaurul toponimic al României. Moldova, I, 2, coordonator Dragoş Moldovanu, Bucureşti, 1992.

Răzvan THEODORESCU, *Arezzo şi Pătrăuţi*, în idem, *Istoria văzută de aproape*, Bucureşti, 1980; reluat în „cultură & turism.ro”, 11, 2004 şi cu traducere în limba engleză.

Idem, *Mănăstirea Bistriţa*, Bucureşti, 1966.

Idem, *Thèses et hypothèses sur la peinture murale extérieure en Moldavie*, în volumul *Bucovina. La peinture murale moldave aux XVe-XVIe siècles. The Moldavian Mural Painting in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Bucureşti, 1994.

Johannes de THUROCZ, *Chronica Hungarorum*, I, *Textus*, ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó, Budapesta, 1985; II, *Commentarii*, 2. *Ab anno 1301 usque ad annum 1487*, composuit Elemér Mályusz, adiuvante Julio Kristó, Budapesta, 1988.

M. A. TIHANOVA, *Базилика*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova-Leningrad, 1953 („Материалы и иследования по археологии СССР”, 34).

Eadem, *Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova-Leningrad, 1953 („Материалы и иследования по археологии СССР", 34).

Gr. G. TOCILESCU, *Raporturi asupra câtorva mănăstiri, schituri şi biserici din ţară*, în „Analele Academiei Române", s. II, tom. VIII, 1887, secţ. II, Memorii şi notiţe.

Idem, *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346-1603*, Bucureşti, 1931.

Ion TODERAŞCU, *Unitatea românească medievală*, I, Bucureşti, 1988.

Branislav TODIĆ, *Portraits des saints Syméon et Sava au XIVe siècle. Contribution à la connaissance de l'idéologie de l'Etat et de l'Eglise serbes*, în volumul *Buz£ntio kai Serb…a kat£ ton ID/ aièna*.

Bernhard TÖPFER, *Eshatologie şi milenarism*, în *Dicţionar tematic al Evului Mediu occidental*.

Kurt W. TREPTOW, *Albania and the Ottoman Invasion of Italy, 1480-1481*, în „Studia Albanica", 1990, 1.

C. TURCU, *Daniil Sihastru. Figură istorică, legendară şi bisericească*, în **SCI**, XX, 1947; reluat în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Portret în istorie*.

Idem, *Eroi de peste veacuri*, în **MMS**, XLIV, 1968, 1-2.

Emil TURDEANU, *L'activité littéraire en Moldavie à l'époque d'Etienne le Grand*, în **RER**, V-VI, 1960; reluat în idem, *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*.

Idem, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în **RER**, IX-X, 1965; reluat în idem, *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*.

Idem, *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985.

Idem, *Manuscrise slave din timpul lui Ştefan cel Mare*, în idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I.

Idem, *Miniatura bulgară şi începuturile miniaturii româneşti*, în idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I.

Idem, *Oameni şi cărţi de altădată*, I, ediţie îngrijită de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely, Bucureşti, 1997.

Idem, *Le roman de **Barlaam et Ioasaph** en roumain: les versions d'Udrişte Năsturel, de Vlad Boţulescu et des „Vies de Saints"*, în idem, *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*.

Idem, *Ştefan cel Mare (12 aprilie 1457 – 2 iulie 1504)*, Paris, 1954.

Idem, *La vision d'Isaïe. Tradition orthodoxe et tradition hérétique*, în idem, *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancien Testament*, Leiden, 1981.

U

Sorin ULEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Dobrovăţ*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 8, 1961, 2.

Idem, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolaie-Dorohoi*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 11, 1964, 1.

Idem, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălineşti. Introducere la studiul picturii moldoveneşti din epoca lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*.

Idem, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc: cronicarul Macarie*, în **SCIA**, seria *Artă plastică*, 32, 1985.

Idem, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, I, în **SCIA**, 10, 1963, 1; II, în **SCIA**, 19, 1972, 1.

Idem, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, în **RRH**, XXIII, 1984, 4.

Idem, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareş – şi datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în **SCIA**, 6, 1959, 1.

Mihai-Răzvan UNGUREANU, *Averile familiei Gane (prima jumătate a secolului XIX)*, în **RIS**, I, 1996.

Grigore URECHE, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţia a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959.

Axinte URICARIUL, *Cronica paralelă a Ţării Româneşti şi a Moldovei*, I, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1993.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, V (1438-1457), documente publicate de Gustav Gündisch, Bucureşti, 1975.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, VI (1458-1473), documente publicate de Gustav Gündisch în colaborare cu Herta Gündisch, Gernot Nussbächer şi Konrad G. Gündisch, Bucureşti, 1981.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, VII (1474-1486), documente publicate de Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch şi Gernot Nussbächer, Bucureşti, 1991.

I. URSU, *Relaţiunile Moldovei cu Polonia până la moartea lui Ştefan cel Mare*, Piatra-Neamţ, 1900.

Idem, *Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1925.

Idem, *Ştefan cel Mare şi turcii*, Bucureşti, 1914.

N. A. URSU, Pr. Nicolae DASCĂLU, *Mărturii documentare privitoare la viaţa şi activitatea mitropolitului Dosoftei*, cu un cuvânt înainte al Înalt Prea Sfinţitului Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, 2003.

Boris USPENSKIJ, *La perception de l'Histoire et la doctrine „Moscou – troisième Rome"*, în volumul *La royauté sacrée dans le monde chrétien*.

V

A. VAN GENNEP, *Formarea legendelor*, traducere de Lucia Berdan şi Crina Ioana Berdan, studiu introductiv de Petru Ursache, postfaţă de Lucia Berdan, Iaşi, 1997.

A. VASILIEV, *Medieval Ideas of the End of the World: West and East*, în „Byzantion", XVI, 1942-1943, 1.

Idem, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936.

Virginia VASILIU, *Sur la seigneurie de „Tedoro" en Crimée au XV*[e] *siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'Ecole Roumaine en France", 1929, première partie.

Eadem, *Les Tatars et la Moldavie au temps d'Etienne le Grand*, în **RHSEE**, VIII, 1931.

Nicolas VATIN, *L'ascension des Ottomans (1451-1512)*, în volumul *Histoire de l'Empire ottoman*, sous la direction de Robert Mantran, Paris, 1989, p.113 (ediţia românească: *Istoria Imperiului Otoman*, coordonator Robert Mantran, traducere de Cristina Bîrsan, Bucureşti, 2001).

André VAUCHEZ, *Le saint*, în volumul *L'homme médiéval*, sous la direction de Jacques Le Goff, Paris, 1989 (ediţia în limba română, *Omul medieval*, traducere de Ingrid Ilinca şi Dragoş Cojocaru, postfaţă de Alexandru-Florin Platon, Iaşi, 1999).

Silviu VĂCARU, *Scriitori de acte din cancelaria domnească a lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa.*

N. VĂTĂMANU, *Voievozi şi medici de curte*, Bucureşti, 1972.

Virgil VĂTĂŞIANU, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, I, Bucureşti, 1959.

Valeriu VELIMAN, *Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în **RA**, LXI, 1984, 2.

Tania VELMANS, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Paris, 1977.

Andreas VERESS, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914.

Idem, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, IV, Bucureşti, 1932.

Emil VÎRTOSU, *Din sigilografia Moldovei şi a Ţării Româneşti*, în **DIR**, Introducere, II, Bucureşti, 1956.

Idem, *Odoare româneşti la Stambul*, Bucureşti, 1936.

Idem, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1960.

Silviu-Andrei VLĂDĂREANU, *Sfântul Ştefan al Moldovei şi Athosul*, în „Lumea Credinţei”, II, 2004, 7 (12).

Wladimir VODOFF, *Contribution à l’histoire du vocabulaire politique de la Russie moscovite (remarques sur l’emploi du terme **otčina/votčina**)*, în idem, *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*.

Idem, *Naissance et essor du pouvoir des tsars de Moscou (1547-1649)*, în idem, *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*.

Idem, *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*, Northampton, 1989.

Idem, *Remarques sur la valeur du terme „tsar” appliqué aux princes russes avant le milieu du XVe siècle*, în „Oxford Slavonic Papers”, N. S., 11, 1978; reprodus în idem, *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*.

Teodora VOINESCU, *Portretele lui Ştefan cel Mare în arta epocii sale*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*.

Mira VOITEC-DORDEA, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, ediţia a II-a, Bucureşti, 2004.

Dragan VOJVODIĆ, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.

W

Benjamin WEBER, *La croisade impossible. Etude sur les relations entre Sixte IV et Mathias Corvin (1471-1484)*, în volumul *Hommage à Alain Ducellier. Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman)*.

Michael WINTROUB, *L’ordre du rituel et l’ordre des choses: l’entrée royale d’Henri II à Rouen (1550)*, în „Annales HSS”, 56, 2001, 2.

X

A. XYNGOPOULOS, *Un édifice du voïvode Etienne le Grand au Mont Athos*, în „Balkan Studies”, 11, 1970.

Z

Elizabeth A. ZACHARIADOU, *Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos), 1495-1520*, în **SOF**, XXX, 1971.

Dumitru ZAHARIA, *Monument ecleziastic băcăuan, din epoca lui Ştefan cel Mare*, în volumul *Ştefan cel Mare şi Sfânt – 500. Evocări băcăuane*, Bacău, 2004.

Petronel ZAHARIUC, Florin MARINESCU, *Două documente de la Ştefan cel Mare şi câteva informaţii despre boierii vremii sale*, în volumul *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*.

Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, уредник Vojislav J. Djurić, Belgrad, 1995.

Sever ZOTTA, *Note cu privire la neamul lui Şendrea, portar de Suceava, cumnatul lui Ştefan cel Mare*, în **ArhGen**, II, 1913.

Preot prof. I. ZUGRAV, *Vechi pietre funerare din Suceava*, în **MMS**, XLV, 1969, 3-4.

Maria-Ana ZUP, *Mănăstirea Dobrovăţ. 500 de ani de la ctitorire*, Iaşi, 2004.

SURSA ILUSTRAŢIILOR

Fig. 7: Emil Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XVe et XVIe siècles*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, 1, pl.VI.

Fig. 14: Al. Lapedatu, *Portretele ctitoriceşti de la Sf. Nicolae Domnesc din Iaşi*, în **BCMI**, V, 1912, p.132.

Fig. 15: *Ibidem*, p.131.

Fig. 18: *Ibidem*.

Fig. 20: I. Bogdan, *Inscripţiile de la Cetatea Albă şi stăpânirea Moldovei asupra ei*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907-1908, pl.III.

Fig. 21: Lia Bătrîna şi Adrian Bătrîna, *Unele consideraţii cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare*, în **AIIAI**, XXIV/1, 1987, p.113, fig.1.

Fig. 22: Mircea D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie de la Ştefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **SCIV**, 24, 1973, 2, fig.1.

Fig. 23: I. Bogdan, *op.cit.*, pl.IV.

Fig. 24: Foto Victor Bortaş.

Fig. 25: Radu Popa, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească. O casă a domniei şi o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1979, fig.22.

Fig. 26: C. Bălan, Şt. Olteanu, *Stema cu pisanie din vremea lui Ştefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în **BMI**, XXXIX, 1970, 1, fig.3.

Fig. 27: K. Romstorfer, *Cetatea Sucevei*, traducere de Al. Lapedatu, Bucureşti, 1913, pl.VI.

Fig. 29: Emil Condurachi, *Blazonul lui Ştefan cel Mare*, în „Hrisovul”, V, 1945, p.150-151.

Fig. 30: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, 1458-1541*, Schallaburg ’82, Abb.31.

Fig. 32: Foto Victor Bortaş.

Fig. 33: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*, Abb.6.

Fig. 34: www.wga.hu/frames-e.html?/html/s/strigel/bernhard/index.html.

Fig. 35: http://artyzm.com/matejko/poczet/e_poczet.htm.

Fig. 36: http://artyzm.com/matejko/poczet/e_poczet.htm.

Fig. 37: http://artyzm.com/matejko/poczet/e_poczet.htm.
Fig. 39: www.martinschlu.de/kulturgeschichte/renaissance/frueh/duerer/1519.htm.
Fig. 40: *Le Vatican et la Rome chrétienne*, Città del Vaticano, 1974, p.54.
Fig. 41: http://gallery.euroweb.hu/html/p/pinturic/siena.
Fig. 42: http://gallery.euroweb.hu/html/p/paolo/romano/pius_2.html.
Fig. 43: http://gallery.euroweb.hu/html/m/melozzo/index.html.
Fig. 44: *Il tesoro di San Pietro. Guida*, Treviso, f.a., p.27, nr.20.
Fig. 49: www.wga.hu/frames-e.html?/html/p/pinturic/vatican.
Fig. 50: www.wga.hu/frames-e.html?/html/b/bellini/gentile.
Fig. 51: http://gallery.euroweb.hu/html/l/lombardo/pietro/index.html.
Fig. 52: http://gallery.euroweb.hu/html/l/lombardo/pietro/index.html.
Fig. 53: http://gallery.euroweb.hu/html/l/lombardo/tullio/index.html.
Fig. 54: www.wga.hu/frames-e.html?/html/b/bellini/gentile.
Fig. 55: www.wga.hu/frames-e.html?/html/b/basaiti/barbarig.html.
Fig. 56: www.wga.hu/frames-e.html?/html/b/bellini/giovanni/1500-09/165portr.html.
Fig. 57: www.turks.org.uk/index.php?pid=58&view=image.
Fig. 58: Viorel Panaite, *Pace, război şi comerţ în Islam. Ţările Române şi dreptul otoman al popoarelor*, Bucureşti, 1997, pl.II.

INDICE

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

Ţ

U

V

W

Y

Z

SUMAR